

**POLSKA AKADEMIA NAUK
INSTYTUT HISTORII**

**ATLAS HISTORYCZNY
POLSKI**

**WOJEWÓDZTWO PODLASKIE
W DRUGIEJ POŁOWIE XVI WIEKU**

CZĘŚĆ II

KOMENTARZ

INDEKSY

INSTYTUT HISTORII PAN

**WOJEWÓDZTWO PODLASKIE
W DRUGIEJ POŁOWIE XVI WIEKU**

POLSKA AKADEMIA NAUK
INSTYTUT HISTORII

ATLAS HISTORYCZNY POLSKI

Pod redakcją
HENRYKA RUTKOWSKIEGO
i MARKA SŁONIA

MAPY SZCZEGÓŁOWE XVI WIEKU

8

WYDAWNICTWO INSTYTUTU HISTORII PAN

POLSKA AKADEMIA NAUK
INSTYTUT HISTORII

WOJEWÓDZTWO PODLASKIE W DRUGIEJ POŁOWIE XVI WIEKU

Pod redakcją

MICHAŁA GOCHNY i BOGUMIŁA SZADEGO

opracowali

Krzysztof Boroda, Andrzej Buczyło, Michał Gochna, Piotr Guzowski,
Tomasz Jaszczółt, Marzena Liedke, Tomasz Panecki, Michał Sierba,
Jarosław Suproniuk, Paweł Swoboda, Bogumił Szady

CZĘŚĆ II

KOMENTARZ

INDEKSY

WARSZAWA 2021

Recenzje wydawnicze
dr hab. prof. UMCS Beata Konopska
dr hab. prof. UMK Dorota Michaluk
dr Grzegorz Ryzewski

Redakcja i korekta
Jolanta Rudzińska

Opracowanie graficzne i projekt okładki
Dariusz Górski

© Copyright by Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk

ISBN: 978-83-66911-01-7

Praca naukowa finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki”. Projekt „Atlas historyczny Polski XVI wieku – dopełnienie serii” realizowano w latach 2015–2021 pod kierunkiem dr. hab. Marka Słonia, prof. IH PAN.
Nr projektu 1aH15037383

**NARODOWY PROGRAM
ROZWOJU HUMANISTYKI**

Wydanie I, Warszawa 2021

Instytut Historii PAN
Rynek Starego Miasta 29/31
00-272 Warszawa
22 831 02 61–62, w. 44
www.ihpan.edu.pl
<http://ksiegarnia-ihpan.edu.pl>
wydawnictwo@ihpan.edu.pl

Druk i oprawa Fabryka Druku

<http://rcin.org.pl>

SPIS TREŚCI

Wstęp	<i>Michał Gochna, Bogumił Szady</i>	7
Wykaz skrótów		11
ŹRÓDŁA		
Źródła pisane	<i>Krzysztof Boroda</i>	15
Źródła kartograficzne	<i>Tomasz Panecki</i>	22
METODA I WYNIKI		
Środowisko geograficzne	<i>Tomasz Panecki</i>	29
Podziały administracyjne		
Granice państwowych jednostek terytorialnych	<i>Michał Gochna</i>	40
Granice jednostek administracji Kościoła łacińskiego	<i>Bogumił Szady</i>	51
Aneks. Wykaz parafii		74
Cerkiew prawosławna	<i>Piotr Guzowski, Marzena Liedke</i>	75
Zbory protestanckie	<i>Piotr Guzowski, Marzena Liedke</i>	95
Aneks. Zestawienie zborów protestanckich		106
Osadnictwo		
Lokalizacja miejscowości	<i>Jarosław Suproniuk</i>	108
Aneks. Okolice szlacheckie poświadczone źródłowo w latach 1550–1600		141
Charakter osiedli	<i>Michał Gochna</i>	146
Wielkość osiedli	<i>Piotr Guzowski</i>	158
Przynależność własnościowa osiedli	<i>Krzysztof Boroda</i>	163
Aneks I. Dobra królewskie w końcu XVI w.		180
Aneks II. Wielka własność duchowna w końcu XVI w.		182
Nazewnictwo	<i>Paweł Swoboda</i>	184
Drogi	<i>Michał Sierba</i>	202
Plany miast		
Drohiczyn	<i>Tomasz Jaszczolt</i>	215
Bielsk Podlaski	<i>Michał Sierba</i>	236
Mielnik	<i>Andrzej Buczyło</i>	250
Węgrów	<i>Michał Gochna</i>	259
Herby województwa i miast	<i>Michał Gochna</i>	274
Posłowie	<i>Marek Słoń</i>	276
Indeks miejscowości		280
Indeks nazw fizjograficznych		311
The Historical Atlas of Poland. The Podlasie Voivodeship in the Second Half of the 16 th Century		315
Исторический атлас Польши. Подляшское воеводство во второй половине XVI века		321

Spis tabel (List of Tables, Список таблиц)	328
Spis wykresów (List of Charts, Список диаграмм)	329
Spis map tekstowych (List of Text Maps, Список текстовых карт)	330
Spis map w części I (List of Maps in Part I, Список карт в части I.)	331
Legenda mapy głównej (Legend of the Main Map, Легенда основной карты)	332

WSTĘP

Michał Gochna, Bogumił Szady

Odrębność regionalna województwa podlaskiego została ukształtowana przez jego pograniczny charakter oraz nieustanne spory dotyczące przynależności państwowej i administracyjnej. Chociaż Zygmunt Gloger zaliczał to województwo do prowincji małopolskiej¹, to należy je traktować jako odrębny region historyczny i kulturowy. Ów pograniczny charakter Podlasia przejawia się aż po dzień dzisiejszy niemal we wszystkich elementach krajobrazu materialnego i kulturowego – począwszy od środowiska naturalnego, przez formy osadnicze, aż po strukturę etniczną oraz religijną ludności zamieszkującej ten obszar². Położenie na styku dwóch cywilizacji – łacińskiej i bizantyjskiej (wschodniej) oraz dwóch organizmów politycznych – polskiego i litewsko-ruskiego znacząco wpłynęło na kształt niemal wszystkich elementów krajobrazu antropogenicznego (kulturowego), które były przedmiotem opracowania w prezentowanym tomie – osadnictwo i onomastyka, podziały terytorialne (zwłaszcza kościelne), przestrzeń miejska. Podstawa źródłowa, jaką dysponował zespół badawczy była znacznie skromniejsza i bardziej rozproszona w stosunku do województw koronnych położonych w części centralnej i zachodniej, co wymusiło szersze stosowanie metody retrogresywnej i w sposób oczywisty osłabiło wiarygodność ustaleń.

Niniejsza publikacja jest drugim podejściem do opracowania mapy Podlasia w drugiej połowie XVI w. w ramach projektu Atlasu Historycznego Polski (AHP). Pierwszą próbą było opracowanie Tadeusza Żebrowskiego, który przygotował brulion wstępny przedstawiający województwo podlaskie w drugiej połowie XVI w. Dzieło to powstało w ramach prac komisji warszawskiej AHP, a jej opis autor zawarł w referacie wygłoszonym na IV Powszechnym Zjeździe Historyków Polskich w Poznaniu w 1925 r.³ Scharakteryzował w nim treść mapy i wykorzystaną bazę źródłową oraz przedstawił główne problemy związane z jej przygotowaniem. W ówczesnym założeniu za wyborem Podlasia jako jednego z pierwszych terytoriów do opracowania stały jego skomplikowane stosunki osadnicze, własnościowe, administracyjne i kościelne. Praca Żebrowskiego miała prawdopodobnie umożliwić przygotowanie kwestionariusza badawczego do dalszych prac atlasowych. Było to zatem założenie odmienne od przyjętego w niniejszej serii, gdzie mapa Podlasia powstała w końcowej fazie prac nad serią, już po przyjęciu jej zasad oraz rozwinięciu metody w pracach nad różnymi województwami i zebraniu doświadczenia przez zespół Zakładu Atlasu Historycznego IH PAN. Niestety porównanie wyników osiągniętych przez Żebrowskiego i przez nasz zespół jest niemożliwe – pierworys mapy przedwojennej ani żadna jej kopia nie przetrwały II wojny światowej⁴.

W literaturze przedmiotu funkcjonują dwie daty, które są uznawane za moment powstania województwa podlaskiego – 1513 r. (wzmianka o Iwanie Sapieże, wojewodzie podlaskim) oraz 1520 r. (akt utworzenia województwa). Nie przesądzając o decydującym znaczeniu jednej z tych dat, w niniejszym tomie przyjęto, że województwo podlaskie zostało wydzielone jako jednostka administracyjna w drugiej

¹ Z. Gloger, *Geografia historyczna ziem dawnej Polski*, Kraków 1900, s. 201–211.

² W ostatniej klasyfikacji J. Plit uznała Podlasie jako część krainy B: Kraina Środkowo-Wschodnia prowincji II: Region Centralny i Wschodni (Zabór rosyjski); też, *Krajobrazy kulturowe Polski i ich przemiany*, Warszawa 2016, s. 261.

³ T. Żebrowski, *Mapa Podlasia w drugiej połowie XVI w.*, [w:] K. Tyszkowski, *Pamiętnik IV. Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu 6–8 grudnia. 2, Protokoły*, wyd. K. Tyszkowski, Lwów 1927, s. 217–224.

⁴ W. Pałucki, *Prace nad Atlasem historycznym Polski*, [w:] *Problemy nauk pomocniczych historii. Materiały na III konferencję poświęconą naukom pomocniczym historii, Katowice – Wisła 29–31 V 1974*, Katowice 1974, s. 192; B. Konopska, *Polskie atlasy historyczne – koncepcje i realizacje*, Warszawa 1994, s. 108.

dekadzie XVI w. Zostało ono wyodrębnione z województwa trockiego i należało pierwotnie do Wielkiego Księstwa Litewskiego. Na początku składało się z sześciu ziem: drohickiej, mielnickiej (która prawdopodobnie stanowiła pierwotnie część ziemi drohickiej), bielskiej, brzeskiej, kobryńskiej i kamienieckiej. Kształt terytorialny przedstawiony w niniejszym tomie województwo podlaskie uzyskało w trakcie reformy ustrojowej w Wielkim Księstwie Litewskim przeprowadzonej na sejmie z lat 1565–1566. Dokonano wówczas jego podziału na dwie części. Ziemie brzeska, kobryńska i kamieniecka, po połączeniu z księstwem turowsko-pińskim, utworzyły województwo brzeskie litewskie (brześciańskie). W województwie podlaskim pozostały ziemie drohicka, mielnicka i bielska, które zostały włączone do Korony w 1569 r.⁵ Wojewoda podlaski zajął miejsce w senacie po wojewodzie mazowieckim, a przed rawskim, kasztelan podlaski zaś miał miejsce po kasztelanie czerskim i również przed rawskim. Warto tutaj dodać, że kształt terytorialny województwa ustanowiony w 1566 r. nie był stabilny – niemal przez całe kolejne stulecie (do 1638 r.) toczyły się spory o przynależność do Podlasia położonych na południe dóbr (Międzyrzec, Wołyń, Łomazy, Rossosz). W ten sposób wyciągnięte południkowo województwo podlaskie graniczyło:

- od północnego zachodu z Prusami Książęcymi,
- od północnego wschodu, wschodu i południowego wschodu z Wielkim Księstwem Litewskim, tj. z województwem trockim, na krótkim odcinku z województwem nowogródzkim, a następnie z brzeskim litewskim,
- od południa z województwem lubelskim,
- od południowego zachodu i zachodu z województwem mazowieckim.

Jak wspomniano wyżej, podstawa źródłowa wykorzystana w pracy nad województwem podlaskim w drugiej połowie XVI w. jest wyjątkowo skromna w porównaniu z poprzednimi tomami serii. Problem ten dotyczy zarówno podstawowej serii źródeł wykorzystywanych w AHP, czyli rejestrów poborowych, jak też źródeł uzupełniających, w mniejszym stopniu natomiast podstawy kartograficznej. Autorzy opracowania dysponowali dla każdego z powiatów jedynie kilkoma, maksymalnie czterema rejestrami poborowymi datowanymi na drugą połowę XVI w. Ta sama sytuacja dotyczy źródeł uzupełniających – pierwsze wizytacje kanoniczne dla badanych obszarów pochodzą z lat 30. XVII w. Co ważne, sposób rejestracji w tych spisach podatkowych odbiega od znanego z innych regionów Korony – mimo że zachowany był porządek spisu według powiatów, to często kolejność geograficzna poboru zaburzana była przez klucz własnościowy. To samo dotyczy wewnętrznego porządku każdego z rejestrów. Nagłówki wskazują na rejestrację podatku w obrębie parafii, jednak bliższa analiza przynależności administracyjnej i własnościowej miejscowości wskazała, że większe znaczenie w wielu sytuacjach miała przynależność własnościowa. Właściciel lub zarządca dóbr rozproszonych w kilku parafiach, a nawet w dwóch różnych powiatach, opłacał podatek w jednym miejscu, co utrudniało identyfikację osad oraz określenie ich przynależności do powiatów i parafii. Wobec powyższego duże znaczenie w przygotowaniu mapy głównej oraz tekstów komentarza miało wykorzystanie innych rodzajów źródeł (rekognicjarze, spisy pogłównego i podymnego, lustracje królewskie, inwentarze dóbr, popisy wojskowe, spisy synodalne), pochodzących zarówno z pierwszej połowy XVI w., jak i ze stuleci XVII i XVIII (metoda retrogresywna).

Braki w podstawie źródłowej nabrały szczególnego znaczenia w kontekście rekonstrukcji złożonego i dynamicznego obrazu sieci osadniczej opracowanego regionu. Już ogólny rzut oka na mapę główną, a zwłaszcza dwuczłonowe nazewnictwo miejscowości, wskazuje na skomplikowane relacje między poszczególnymi osadami. Wiele uwagi należało poświęcić rozstrzygnięciom dotyczącym stopnia samodzielności jednostek osadniczych i odpowiedzi na pytanie, czy określona wzmianka źródłowa dotyczy odrębnej jednej miejscowości, części miejscowości, czy też grupy miejscowości. Zbiorcze ujmowanie wielu osad pod jednym ogólnym toponimem w spisach źródłowych skłoniło autorów opracowania do uwzględniania w opracowaniu i na mapie nie tylko samych osad, ale także okolic szlacheckich. Pod pojęciem „okolicy” należy rozumieć skupisko minimum trzech osad objętych dwuczłonową nazwą, przy czym pierwszy człon był wspólny dla wszystkich miejscowości należących do okolicy. Pod tym względem sieć osadnicza Podlasia przypomina wschodnie Mazowsze oraz ziemię łukowską.

⁵ Więcej o dacie powstania województwa oraz o przynależności do prowincji wielkopolskiej i małopolskiej zob. M. Gochna, *Granice państwowych jednostek terytorialnych* w tym tomie.

Zmienność nazw miejscowych pochodzących często od nazwisk i imion właścicieli oraz częsta rejestracja kilku części miejscowości pod jedną nazwą utrudniły jednoznaczną identyfikację przestrzenną wielu osad. Udział procentowy punktów osadniczych o lokalizacji nieznannej i przybliżonej wynosi 5,7. Pełny spis zawarty w indeksie do opracowania objął 1675 miejscowości. Część z nich wchodziła w skład 82 wyodrębnionych okolic szlacheckich, głównie w ziemi bielskiej i drohickiej. Zgodnie z zasadami przyjętymi w serii AHP wszystkie miejscowości zostały opisane pod względem typu (miasto, wieś, osada młyńska, folwarczna etc.), własności (królewska, szlachecka, duchowna, miejska) oraz szacunkowej wielkości pod kątem demograficznym (wsie małe do ok. 200 mieszkańców, wsie większe i miasteczka liczące od ok. 200 do ok. 1000 mieszkańców, oraz miasta, których liczba mieszkańców mieści się w przedziale od ok. 1000 do 5000 mieszkańców).

Pograniczny charakter Podlasia jest szczególnie widoczny w strukturze przynależności wyznaniowej ludności. Odrębne rozdziały komentarza oraz mapy zostały poświęcone strukturze Kościoła łacińskiego, Kościoła prawosławnego oraz gminom protestanckim. Zgodnie z zasadami serii AHP podjęta została próba rekonstrukcji granic okręgów parafialnych Kościoła łacińskiego. Siedziby parafii katolickich i prawosławnych zostały oznaczone na mapie głównej oraz na mapach – odpowiednio – tematycznej i tekstowej (w rozdziale komentarza). Osobna mapa tekstowa przedstawia z kolei zbory protestanckie. W trakcie prac nad przygotowaniem mapy głównej wiele miejsca poświęcono ocenie możliwości rekonstrukcji granic parafii łacińskich na Podlasiu w drugiej połowie XVI w. Poziom wiarygodności ustaleń poczynionych w tym zakresie jest dość zróżnicowany i najogólniej rzecz ujmując słabnie wraz z przesuwaniem się z północnego zachodu na południowy wschód województwa. Granice parafii na obszarze ziemi mielnickiej oraz we wschodnich częściach ziem bielskiej i drohickiej mają charakter wysoce hipotetyczny. Wynika to z tego, że wiele miejscowości zamieszkiwała ludność prawosławna nienależąca do żadnej parafii łacińskiej. Parafie łacińskie we wschodniej części województwa podlaskiego nie były zwarte terytorialnie, pozostając rzecz jasna wspólnotami w sensie społecznym oraz instytucjami w sensie prawnym i gospodarczym.

Struktura i układ tomu utrzymuje zasady przyjęte w serii AHP. Całość opracowania składa się z części I: map oraz części II: komentarza. Mapa główna w skali 1:250 000 przedstawia pełną sieć osadniczą z oznaczeniem miejscowości według typu, wielkości oraz charakteru własności, granice administracji państwowej i kościelnej oraz ważniejsze drogi. Jak już powiedziano wyżej, mapa Podlasia ukazuje także nazwy okolic. Nazewnictwo miejscowości oraz okolic zostało podane w brzmieniu z XVI w. w zmodernizowanej pisowni. Elementy krajobrazu kulturowego i historyczno-politycznego umieszczono na podkładzie fizjograficznym (wody i lasy), którego stan, zgodnie z założeniami serii, opracowano na przełom XVIII i XIX w., głównie na podstawie źródeł kartograficznych. Mapie głównej towarzyszą mapy tematyczne przygotowane w skali 1:500 000 oraz plany wybranych miast w skali 1:10 000. Mapy tematyczne dotyczą podziałów terytorialnych Kościoła łacińskiego, struktury własnościowej oraz sieci komunikacyjnej. W części atlasowej znalazły się także cztery plany miast: Drohiczyna, Bielska, Mielnika i Węgrowa. Drohiczyn wybrano ze względu na jego stołeczny charakter w województwie podlaskim i w ziemi drohickiej. Z racji podziału Podlasia na trzy ziemie zdecydowano również o przygotowaniu planów stolic pozostałych dwóch ziem – Mielnika i Bielska. Za tym ostatnim przemawiał również fakt, że było to największe miasto w ówczesnym województwie podlaskim pod względem szacowanej liczby ludności. Trzy wymienione miasta stanowią własność królewską, czwarte – Węgrów – jako jedyne z tego grona jest miastem prywatnym, w dodatku leżącym po południowej stronie Bugu.

Tom komentarza składa się z dwóch części: I. Źródła, II. Metoda i wyniki oraz zawiera indeksy miejscowości i nazw fizjograficznych. Omówienie źródeł zostało podzielone na dwa rozdziały – źródła kartograficzne oraz źródła pisane. W części drugiej komentarza omówiono metodykę rekonstrukcji obrazu oraz poszczególne elementy krajobrazu naturalnego i kulturowego, który przedstawia mapa główna, mapy tematyczne i plany miast. Obok rozdziału poświęconego środowisku naturalnemu poruszone zostały kwestie struktur administracyjnych świeckich i kościelnych (łacińskich, prawosławnych i protestanckich), sieci osadniczej (lokalizacja, typologia, wielkość i własność miejscowości, nazewnictwo) oraz sieci komunikacyjnej. Odrębne komentarze otrzymały poszczególne plany miast. Uwagi zawarte w komentarzu mają duże znaczenie dla właściwego odbioru map, gdyż w wielu przypadkach ustalenia prezentowane na nich mają charakter hipotetyczny i niepewny. Jako redaktorzy tomu chcielibyśmy zachęcić do lektury komentarza przed przystąpieniem do czytania map, żeby uzyskać

informację, do których z prezentowanych treści kartograficznych należy podchodzić z większą ostrożnością i z czego to wynika.

Indeks miejscowości, a także prezentowane mapy zostały przygotowane na podstawie czasowo-przestrzennej bazy danych, która służyła autorom tomu do gromadzenia i krytyki informacji źródłowych przez cały czas trwania projektu⁶. Warto dodać, że publikacji towarzyszy cyfrowa edycja rejestrów poborowych województwa podlaskiego z drugiej połowy XVIII w. (<http://atlasfontium.pl>), jako głównej podstawy źródłowej opracowania. Indeks miejscowości zawiera nazwę główną (z drugiej połowy XVI w.), nazwę współczesną (jeżeli różni się od nazwy głównej) oraz odmianki nazewnicze wszystkich osad województwa podlaskiego funkcjonujących w drugiej połowie XVI w. Podaje także charakter osady (jeżeli jest inny niż wieś), przynależność powiatową i parafialną oraz charakter własności (jeżeli jest inna niż szlachecka). Wskazano też przybliżone koordynaty geograficzne każdej zlokalizowanej osady, a w przypadku miejscowości wzmiankowanych w komentarzu również numer strony.

Całe opracowanie jest wynikiem pracy zespołowej – podział zadań oraz charakter udziału poszczególnych osób oddaje autorstwo rozdziałów komentarza i map. Nie jest to jednak pełny obraz wysiłku włożonego przez poszczególne osoby w pracę nad tomem. Stałą pieczę nad prawidłowym przebiegiem prac badawczych i redakcyjnych sprawowali redaktorzy serii AHP – Henryk Rutkowski i Marek Słoń. Szczególne podziękowania należą się Tomaszowi Jaszczolowi i Andrzejowi Buczyle, pracownikom Zespołu Słownika Historyczno-Geograficznego Mazowsza i Podlasia w Średniowieczu IH PAN, którzy – oprócz przygotowania planów i tekstów dotyczących Drohiczyzna i Mielnika – konsultowali niemal wszystkie aspekty tematyczne prac. Przeczytali również cały tom, wnosząc wiele cennych uzupełnień. Z zespołem współpracowała także Marta Kuc-Czerep, która gromadziła informacje źródłowe z rejestrów poborowych, lustracji oraz rekognicjarzy ziemi bielskiej. Członkowie zespołu oprócz opracowania poszczególnych zagadnień odpowiadali też za krytykę i weryfikację informacji źródłowych dla poszczególnych regionów województwa podlaskiego (ziemia drohicka – Michał Gochna, Piotr Guzowski, ziemia bielska – Jarosław Suproniuk, Krzysztof Boroda, Michał Sierba, ziemia mielnicka – Bogumił Szady). Michał Sierba poza przygotowaniem planu Bielska i badań nad siecią komunikacyjną uporządkował informacje dotyczące obiektów gospodarczych. Paweł Swoboda przygotowując rozdział komentarza dotyczący nazewnictwa, wniósł wiele cennych uwag i korekt dotyczących identyfikacji i lokalizacji miejscowości. Kartografowie przygotowujący mapy i plany (Tomasz Panecki, Katarzyna Słomska i Dawid Maciuszek) wyszli daleko poza zadania techniczne i wnieśli wiele cennych uzupełnień merytorycznych, m.in. na podstawie wywiadu terenowego przeprowadzonego wspólnie z historykami (Michałem Gochną i Tomaszem Jaszczolem). Warto też wspomnieć, że wszystkie prace projektowe, począwszy od gromadzenia informacji przez analizy i zestawienia aż do prezentacji danych, nie byłyby możliwe bez stałego wsparcia informatycznego Grzegorza Myrdy oraz Przemysława Grądzkiego. W trakcie prac nad tomem podlaskim został zorganizowany rowerowy objazd terenowy południowej części dawnego województwa podlaskiego, w czasie którego odbyły się spotkania ze społecznościami lokalnymi Węgrowa, Ciechanowca, Drohiczyzna, Mielnika i Międzyrzecza Podlaskiego, prezentujące metodykę i wyniki badań. Niestety epidemia, która wybuchła w pierwszej połowie 2020 r., uniemożliwiła organizację objazdu części północnej dawnego województwa podlaskiego.

⁶ Prezentowany tom został przygotowany w ramach projektu: Atlas historyczny Polski XVI wieku – dopełnienie serii, nr IaH15037383, kierownik: M. Słoń, Narodowy Program Rozwoju Humanistyki. Czas realizacji: 2016–2020.

WYKAZ SKRÓTÓW

- ABMK – „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”
ADS – Archiwum Diecezjalne w Siedlcach
AGAD – Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa
AHP – Atlas Historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku (seria)
AHP Krakowskie – *Województwo krakowskie w drugiej połowie XVI wieku*, cz. 1–2, red. H. Rutkowski, oprac. K. Chłapowski i in., Warszawa 2008 (Atlas Historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku, t. 1)
AHP Kujawy – *Kujawy i ziemia dobrzyńska w drugiej połowie XVI wieku*, cz. 1–2, red. W. Duży, współpr. A. Borek, M. Słomski, Warszawa 2021 (Atlas Historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku, t. 6)
AHP Lubelskie – *Województwo lubelskie w drugiej połowie XVI wieku*, red. W. Pałucki, oprac. S. Wojciechowski, Warszawa 1966 (Atlas Historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku, t. 3)
AHP Mazowsze – *Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku*, cz. 1–2, red. W. Pałucki, oprac. A. Dunin-Wąsowiczowa i in., Warszawa 1973 (Atlas Historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku, t. 7)
AHP Sandomierskie – *Województwo sandomierskie w drugiej połowie XVI wieku*, cz. 1–2, red. W. Pałucki, oprac. K. Chłapowski i in., Warszawa 1993 (Atlas Historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku, t. 2)
AHP Sieradzkie – *Województwo sieradzkie i województwo łęczyckie w drugiej połowie XVI wieku*, cz. 1–2, red. H. Rutkowski, oprac. K. Chłapowski i in., Warszawa 1998 (Atlas Historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku, t. 5)
AHP Wielkopolska – *Wielkopolska w drugiej połowie XVI wieku*, cz. 1–2, red. K. Chłapowski, M. Słoń, oprac. A. Borek i in., Warszawa 2017 (Atlas Historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku, t. 4)
AKH – „Archiwum Komisji Historycznej”
ANK – Archiwum Narodowe w Krakowie
APB – Archiwum Państwowe w Białymstoku
APL – Archiwum Państwowe w Lublinie
APPoz – Archiwum Państwowe w Poznaniu
AR – Archiwum Radziwiłłów (AGAD)
ASK – Archiwum Skarbu Koronnego (AGAD)
AUPL – *Akta unji Polski z Litwą 1385–1791*, wyd. W. Semkowicz, S. Kutrzeba, Kraków 1932
AWAK 14 – *Акты издаваемые Виленскою Археографическою Коммиссиею*, t. 14: *Инвентари имѣній XVI-го столѣтя*, Вильна 1888
AWAK 33 – *Акты издаваемые Виленскою Археографическою Коммиссиею*, t. 33: *Акты, относящиеся к истории Западно-русской церкви*, Вильна 1908
AWor. – Archiwum Woronieckich z Huszlewa (APL)
BCzart – Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie
BDOT10k – Baza Danych Obiektów Topograficznych (Geoportal.gov.pl)
Bieńkowski, Organizacja Kościoła – L. Bieńkowski, *Organizacja Kościoła wschodniego w Polsce*, [w:] *Kościół w Polsce*, t. 2: *Wiek XVI–XVIII*, red. J. Kłoczowski, Kraków 1969, s. 780–1048
BJ – Biblioteka Jagiellońska
BN – Biblioteka Narodowa w Warszawie
BOss – Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu
Buczyło, Kształtowanie się sieci – A. Buczyło, *Kształtowanie się sieci prawosławnej Kościoła unickiego na terenie brzeskiej części diecezji włodzimierskiej w latach 1596–1795*, Toruń 2014, mps rozprawy doktorskiej napisanej pod kierunkiem dr. hab. Jana Wroniszewskiego, prof. UMK, Biblioteka UMK
Bukowski, Michaluk, Przywileje – *Najdawniejsze przywileje królewskiego miasta Bielska z XV i XVI wieku*, oprac. W. Bukowski, D. Michaluk, Ciechanowiec–Warszawa 2018 (Lokacje Miast Podlaskich)

- BUWil – Biblioteka Uniwersytetu Wileńskiego
- Chomętowski, Materiały – *Materyały do dziejów rolnictwa w Polsce w XVI i XVII wieku. Poprzedzone wiadomością o życiu i pismach Jana Ostroroga, wojewody poznańskiego*, oprac. W. Chomętowski, Warszawa 1876 (Biblioteka Ordynacji Krasińskich. Muzeum Konstantego Świdzińskiego, t. 2)
- Chrzanowski – W. Chrzanowski, *Karta dawnej Polski z przyległymi okolicami krajów sąsiednich według nowszych materyałów*, Paryż 1859, [1:300 000]
- Demidowicz – G. Demidowicz, *Planned Landscapes in North-East Poland: the Suraz Estate, 1550–1760*, „Journal of Historical Geography”, t. 11, 1985, nr 1, s. 21–47
- ds – własność duchowno-szlachecka
- Dwuwiorstówka – *Новая Топографическая Карта Западной России*, 1883–1935, [1:84 000]
- GIS – System Informacji Geograficznej (Geographic Information System)
- Gołaszewski, Zakrzewski, Ustrój – Ł. Gołaszewski, A. Zakrzewski, *Ustrój województwa podlaskiego XVI–XVIII w. Wybrane problemy*, [w:] *Podlasie nadbużańskie. 500-lecie województwa podlaskiego*, red. O. Łatyszonek, Ciechanowiec–Białystok 2013, s. 193–209
- Goniądz 1571 – *Inwentarz miasta i starostwa goniądzkiego* (lipiec 1571 r.), [w:] J. Kloza, J. Maroszek, *Dzieje Goniądza w 450 rocznicę praw miejskich*, Białystok–Goniądz 1997, aneks, dok. 13, s. 135–197
- Guerquin, Zamki – B. Guerquin, *Zamki w Polsce*, wyd. 2, Warszawa 1984
- Heldensfeld – A.M. von Heldensfeld, *Karte von West-Gallizien*, [1:28 800], mikrofilmy w zbiorach ZAH
- HerKM – *Herbarz Ignacego Kapicy Milewskiego (dopełnienie Niesieckiego)*, Kraków 1870
- IH PAN – Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk
- Inw. 1621 – *Inwentarz majątności Starej Wsi i Węgrowa z 1621 r.*, wyd. J. Kazimierski, M. Pleskaczyńska, „Prace Archiwalno-Konserwatorskie na Terenie Województwa Siedleckiego”, 1986, nr 5, s. 57–141 (oryg.: AR XXV 4017, Inwentarz majątności Starej Wsi i Węgrowa i folwarków do nich należących przez mnie Adama Chrapowickiego, sędziego ziemskiego trockiego, sługę starszego Jaśnie Oświeconej Księżnej Jej Mości Radziwiłłowej, Pani Wileńskiej, w roku terażniejszym 1621 octobris zweryfikowany i spisany i panu Mateuszowi Mroczkowskiemu, staroście węgrowskiemu, podany, s. 1–141)
- Jaroszewicz, Miasto Bielsk – J. Jaroszewicz, *Miasto Bielsk*, wstęp B. Białokozowicz, tłum. J. Ostapkowicz, Bielsk Podlaski 2007
- Jaszczołt, Fundacje kościelne – T. Jaszczołt, *Fundacje kościelne na Podlasiu do końca XV wieku*, [w:] *Kościół a państwo na pograniczu polsko-litewsko-białoruskim. Źródła i stan badań*, red. M. Kietliński, K. Sychowicz, W. Śleszyński, Białystok 2005, s. 13–48
- Jaszczołt, Osadnictwo – T. Jaszczołt, *Osadnictwo lewobrzeżnej części ziemi drohickiej w XV i na początku XVI w. – okolice Sokółowa, Węgrowa i Mord*, [w:] *Sokołów Podlaski: dzieje miasta i okolic*, red. G. Ryżewski, Białystok–Sokołów Podlaski 2006, s. 63–244
- Jaszczołt, Ziemia drohicka i bielska – T. Jaszczołt, *Ziemia drohicka i bielska pod rządami księcia mazowieckiego Bolesława IV w latach 1440–1444*, [w:] *Dziedzictwo książąt mazowieckich. Stan badań i postulaty badawcze. Materiały sesji naukowej zorganizowanej przez Zamek Królewski w Warszawie – Muzeum i Archiwum Główne Akt Dawnych, 27–28 października 2016 r.*, red. J. Grabowski, R. Mroczek, P. Mrozowski, Warszawa 2017 (Zamek Królewski w Warszawie – Muzeum. Studia i Materiały, t. 7), s. 331–360
- Jednowiorstówka – *Однoверстовая карта западного пограничного пространства*, 1880–1917, [1: 42 000]
- k – własność królewska
- Kapicjana – Zbiór Ignacego Kapicy „Kapicjana” (AGAD)
- kd – własność królewsko-duchowna
- kds – własność królewsko-duchowno-szlachecka
- KdWR – *Karte des westlichen Russlands*, 1914–1921, [1:100 000]
- KH – „Kwartalnik Historyczny”
- KHKM – „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”
- Kondratiuk – M. Kondratiuk, *Nazwy miejscowe południowo-wschodniej Białostoczczyzny*, Wrocław 1974 (Monografie Slawistyczne, t. 29)
- KRSW – Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych (AGAD)
- ks – własność królewsko-szlachecka
- KUL – Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II
- Kwatermistrzostwo – *Topograficzna karta Królestwa Polskiego*, Warszawa 1843, [1:126 000]
- KWiD – Kamera Wojny i Domen (APB)
- KZS – Katalog Zabytków Sztuki w Polsce
- Laszuk, Łapy – A. Laszuk, *Łapy i ich mieszkańcy do 1795 r.*, „Białostoczczyzna”, 1996, nr 4(44), s. 20–30
- Laszuk, Zaścianki – A. Laszuk, *Zaścianki i królewszczyzny. Struktura własności ziemskiej w województwie podlaskim w drugiej połowie XVII wieku*, Warszawa 1998

- Leksykon – L. Kajzer, S. Kołodziejcki, J. Salm, *Leksykon zamków w Polsce*, Warszawa 2001
- LMAVB – Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka (Biblioteka im. Wróblewskich Litewskiej Akademii Nauk w Wilnie)
- Lubicz-Łapiński – Ł. Lubicz-Łapiński, *Łapy i ich mieszkańcy. Zaścianki Łapińskich w XV–XVIII w.*, Białystok 2004
- LVIA – Lietuvos valstybės istorijos archyvas (Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne w Wilnie)
- LWP 1570, 1576 – *Lustracje województwa podlaskiego 1570 i 1576*, wyd. J. Topolski, J. Wiśniewski, Wrocław–Warszawa 1959
- LWP 1602 – *Lustracja województwa podlaskiego 1602 roku*, wyd. M. Sierba, Warszawa 2017
- Łukaszewicz, Dzieje kościołów I/II – J. Łukaszewicz, *Dzieje kościołów wyznania helweckiego w Litwie*, t. 1–2, Poznań 1842–1843
- m – własność miejska
- Maroszek, Dzieje województwa podlaskiego – J. Maroszek, *Dzieje województwa podlaskiego do 1795 roku*, Białystok 2013
- Michaluk, Granice województwa podlaskiego – D. Michaluk, *Granice województwa podlaskiego i postrzeganie obszaru Podlasia w latach 1513–2013*, [w:] *Podlasie nadbużańskie. 500-lecie województwa podlaskiego*, red. O. Łatyszonek, Ciechanowiec–Białystok 2013, s. 169–193
- Michaluk, Ziemia mielnicka – D. Michaluk, *Ziemia mielnicka województwa podlaskiego w XVI–XVII wieku. Osadnictwo, własność ziemska i podziały kościelne*, Toruń 2002
- Mironowicz, Podlaskie ośrodki – A. Mironowicz, *Podlaskie ośrodki i organizacje prawosławne w XVI i XVII wieku*, Białystok 1991
- MK – Metryka Koronna (AGAD)
- MPwB – Muzeum Podlaskie w Białymstoku
- NBU – Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського (Biblioteka Narodowa Ukrainy im. Władimira Wiernadskiego, Kijów)
- NGAB – Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (Narodowe Archiwum Historyczne Białorusi)
- NMP – pw. Najświętszej Marii Panny
- NMPol – *Nazwy miejscowe Polski: historia – pochodzenie – zmiany*, t. 1–16, red. K. Rymut i in. Kraków 1996–2019
- OiRWP – „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”
- PAN – Polska Akademia Nauk
- par. – parafia
- PDP – „Przeszłość Demograficzna Polski. Materiały i Studia”
- Perthées, Podlasie – K. Perthées, *Mapa szczegulna województwa podlaskiego, 1795*, [1:225 000], kopia w zbiorach ZAH
- PH – „Przegląd Historyczny”
- PKGE II – *Писцовая книга гродненской экономии с прибавлениями, изданная Виленскою Коммиссиею для разбора древних актов, cz. 2: Инвентарная опись гродненского замка с прибавлениями к писцовой книге гродненской экономии и уболочное измерение городовъ Брянска и Сарая с принадлежащими к нимъ волостями*, Вильна 1882
- Podlasie I – *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. 6, cz. 1: *Podlasie (województwo)*, oprac. A. Jabłonowski, Warszawa 1908 (Źródła Dziejowe, t. 17, cz. 1)
- Podlasie II – *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. 6, cz. 2: *Podlasie (województwo)*, oprac. A. Jabłonowski, Warszawa 1909 (Źródła Dziejowe, t. 17, cz. 2)
- Podlasie III – *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. 6, cz. 3: *Podlasie (województwo)*, oprac. A. Jabłonowski, Warszawa 1910 (Źródła Dziejowe, t. 17, cz. 3)
- Popis 1528 – *Пераніс войска Вялікага княства Літоўскага 1528 года*, wyd. A.I. Груша, М.Ф. Спірыдонаў, М.А. Вайтовіч, Мінск 2003 (Метрыка Вялікага княства Літоўскага, Кн. 523, Кн. Публічных спраў, 1)
- Popis 1565 – *Rejestr popisowy wojska Wielkiego Księstwa Litewskiego z roku 1565*, [w:] *Popisy wojskowe pospolitego ruszenia Wielkiego Księstwa Litewskiego (1524–1566)*, wstęp i oprac. G. Lesmaitis, tłum. B. Piasecka, red. K. Łopatecki, Białystok 2016, dok. nr 38, s. 133–379
- Popis 1567 – *Попис войска Литовского 1567 г.*, [w:] *Русская историческая библиотека, издаваемая Археографической комиссией*, t. 33, Петроградъ 1915, k. 431–1378
- PRNG – Państwowy Rejestr Nazw Geograficznych (Geoportal.gov.pl)
- PSB – *Polski słownik biograficzny*, t. 1–52, Kraków 1935–2019
- RDSG – „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”
- rej. pob. – rejestr poborowy
- RGADA – Российский государственный архив древних актов (Rosyjskie Państwowe Archiwum Akt Dawnych w Moskwie)
- Rimša, Pieczęcie – E. Rimša, *Pieczęcie miast Wielkiego Księstwa Litewskiego*, tłum. J. Sienkiewicz, Warszawa 2007

- s – własność szlachecka
- SG – „Studia Geohistorica”
- SGKP – *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 1–15, Warszawa 1880–1902
- SP – „Studia Podlaskie”
- Suraz 1562 – J. Kazimierski, *Rejestr pomiarowy miasta Suraza z roku 1562*, „Z Dziejów Odrodzenia w Polsce. Teki Archiwalne”, t. 2, 1954, s. 138–191
- Synod 1726 – *Constitutiones synodales diaecesis Luceoriensis & Brestensis ab illustrissimo excellentissimo & Reverendissimo domino D. Stefano Boguslao a Rupniew in Januszowice Rupniewski ... celebratae & promulgatae anno Domini 1726 die 21 mensis Octobris, Varsaviae 1726*, https://archive.org/details/bub_gb_hHenKM_DOXcC/mode/2up (dostęp: 20.03.2021)
- Szkice Perthéesa – *Geograficzno-statystyczne opisanie parafii Królestwa Polskiego z roku 1796 przez K. Perthesa [Perthéesa] geografa króla Stanisława Augusta*, NBU, sygn. I 5975
- SŻ – „Studia Źródłoznawcze”
- Textor – J.Ch. von Textor, *Topographisch-Militaerische Karte vom vormaligen Neu Ostpreussen*, Berlin 1806–1808, [1:150 000]
- Trójwiorstówka – *Военно-топографическая карта европейской России*, 1855–1875, [1:126 000]
- Urzednicy podlascy – *Urzednicy podlascy XIV–XVIII wieku. Spisy*, oprac. E. Dubas-Urwanowicz i in., Kórnik 1994 (Urzednicy dawnej Rzeczypospolitej. Spisy, t. 8)
- VC – *Volumina constitutionum*, t. 1–4, oprac. S. Grodziski, I. Dwornicka, W. Uruszczak, M. Kwiecień, A. Karabowicz, K. Fokt, Warszawa 1996–2017
- VL – *Volumina legum*, t. 1–8, wyd. J. Ohryzko, Petersburg 1859–1860
- von Stein – *Krieges Karte der Provinz Neu Ost Preussen enthaltend das nunmehrige Plocker und Bialystoker Cammer Departement Angfertigt in den Jahren 1795 bis 1800*, [1:33 333], Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz, Berlin, sygn. Q 17030, por. https://kolekcijos.biblioteka.vu.lt/en/islandora/object/kolekcijos%3AVUB01_000405159#00001 (dostęp: 16.06.2021)
- WIG – mapa topograficzna Wojskowego Instytutu Geograficznego, [1:100 000], kopie w zbiorach ZAH
- WKL – Wielkie Księstwo Litewskie
- WUOZwB – Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Białymstoku
- ZAH – Zakład Atlasu Historycznego (dawniej Pracownia Atlasu Historycznego), IH PAN
- Zieleniewski, Powstanie i rozwój Bielska – J. Zieleniewski, *Powstanie i rozwój układu przestrzennego Bielska Podlaskiego w XIV–XVIII wieku*, SP, t. 1, 1990, s. 47–70 + 4 plany: *Bielsk Podlaski. Układ przestrzenny w 1563 roku*, *Bielsk Podlaski. Układ przestrzenny w XVIII wieku*, *Zaplecze gospodarczo-handlowe Bielska w XVI wieku*, *Obszary leśne trzebione i kolonizowane przez Bielsk w XV i XVI w.*
- ZZG – Zbiór Zygmunta Glogera (ANK)

ŹRÓDŁA

ŹRÓDŁA PISANE

Krzysztof Boroda

We wszystkich dotychczasowych tomach AHP kanon źródeł wykorzystywanych do rekonstrukcji sieci osadniczej dla drugiej połowy XVI w. stanowiły trzy zasadnicze grupy źródeł. Pierwszą, występującą w charakterze źródeł podstawowych, były powstałe w XVI w. rejestry poboru podatków nadzwyczajnych (przede wszystkim poboru ziemskiego i miejskiego). Pozostałe dwie grupy, pełniące rolę źródeł uzupełniających, stanowiły wizytacje diecezji i księgi uposażeń instytucji kościelnych oraz lustracje i inwentarze dóbr królewskich. Obok nich pomocniczo spożytkowano także inne zachowane archiwalia, jak rekognicjarze poborowe z XVI w., rejestry podatkowe z XVII w., inwentarze dóbr kościelnych i szlacheckich, wpisy do Metryki Koronnej, zbiory dokumentów czy też księgi sądowe. Dobór i skala wykorzystania tych ostatnich nie miały charakteru usystematyzowanego. Każdorazowo były efektem skali zachowania dla danego regionu rejestrów poborowych. W przypadku ksiąg sądowych ich zawartość była zwykle wyzyskiwana w sposób pośredni, zazwyczaj za pośrednictwem wydanych dla danego regionu tomów słowników historyczno-geograficznych lub ich kartotek¹.

W trakcie prac nad podlaskim tomem AHP tego tradycyjnego schematu hierarchii ważności źródeł pisanych nie dało się utrzymać. Już sam fakt przynależności do 1569 r. tego terenu do Wielkiego Księstwa Litewskiego ogranicza bowiem drastycznie potencjalną liczbę rejestrów poboru ziemskiego, jakie mogły zostać wytworzone na tym terenie w efekcie działania koronnej administracji skarbowej. A to właśnie one stanowiły dotąd podstawę wcześniejszych publikacji z tej serii. Co niezwykle istotne, włączenie tych terenów w granice Królestwa Polskiego dopiero w 1569 r. wyklucza możliwość istnienia cieszących się największym zaufaniem badaczy rejestrów powstałych w efekcie uchwał sejmów egzekucyjnych z lat 1562–1565. Zamieszczone poniżej zestawienie informacji o zachowanych XVI-wiecznych rejestrach poborowych województwa podlaskiego unaocznia skromny charakter zachowanych akt skarbowych powstałych po włączeniu tego terenu do Królestwa Polskiego².

Tabela 1. Lista XVI-wiecznych rejestrów poborowych zachowanych dla województwa podlaskiego

Rok	Ziemia bielska	Ziemia drohicka	Ziemia mielnicka
1576	–	ASK I 47, k. 35–63	ASK I 47, k. 65–70
1577 (1578)	ASK I 47, k. 161–310, 434–487	ASK I 27, k. 917–938v	ASK I 47, k. 762–767
1579	ASK I 47, k. 335–384	–	–
1580	ASK I 47, k. 567–666v	ASK I 47, k. 496–544	ASK I 47, k. 545–554v
1588	–	ASK I 47, k. 738–761	ASK I 47, k. 738–761
1591	ASK I 47, k. 774–801v (sumariusz)	–	–

¹ Zob. rozdziały dot. źródeł pisanych we wszystkich poprzednich tomach serii AHP.

² Wszystkie wymienione w poniższej tabeli rejestry zostały przygotowane do udostępnienia badaczom i opublikowane na stronie: atlasfontium.pl. Zastosowano zasady publikacji zgodne z zastosowanymi wcześniej w odniesieniu do rejestrów wielkopolskich. Edycja oparta została na oryginałach rejestrów przechowywanych w AGAD. Część z zachowanych rejestrów była w przeszłości opublikowana przez A. Jabłonowskiego; zob. Podlasie III.

Dla każdego z powiatów województwa podlaskiego dysponujemy bowiem jedynie nie więcej niż czterema dającymi się precyzyjnie datować rejestrami poborowymi (zawierającymi zazwyczaj także zintegrowane dane z poboru miejskiego, szosu i czopowego). W przeciwieństwie więc do sytuacji w innych województwach Korony, gdzie w trakcie prac nad AHP często decydowano się na rezygnację z wykorzystania części zachowanych rejestrów, w tym przypadku o jakimkolwiek eliminowaniu któregośkolwiek rejestru nie mogło być mowy. Co więcej, narzuciło to konieczność wykorzystania dużo szerszego niż zwyczajowy wachlarz źródeł uzupełniających. Z punktu widzenia organizacji poboru podatków obszar województwa dzielił się na dwie części – północną i południową. Północą stanowiła ziemia bielska ze składającymi się na nią trzema powiatami sądowymi: suraskim, brańskim i tykocińskim, południowa natomiast obejmowała ziemie drohicką i mielnicką. Dla obu części wyznaczano w XVI w. odrębnych poborców. Dla części północnej (ziemi bielskiej) byli to: Sebastian Brzozowski (1577 r.), Walenty Niewiarowski (1579 r.), Bieniasz Jałbrzyk Wyszyński (1580 r.), a dla południowej (ziemi drohickiej i mielnickiej): Maciej Pobikrowski (1576 r.), Arnolf Hlebowicz (1577 r.), Jan Grot (1580 r.) i Nikodem Jałbrzyk Wyszyński (1588 r.).

Poza wskazanymi w tabeli rejestrami w zbiorach AGAD zachowały się i zostały wykorzystane w trakcie prac nad AHP także: sumariusze powiatowe poboru podatków nadzwyczajnych z 1569 r.³, odrębny rejestr poboru czopowego ziem drohickiej i mielnickiej z 1580 r.⁴ oraz dwa fragmenty niedających się precyzyjnie datować rejestrów poboru ziemskiego dla powiatu drohickiego z okresu po 1578 r.⁵ i dla powiatu mielnickiego z lat 1569–1577⁶. Podlaskie rejestry poboru ziemskiego za sprawą układu parafialnego i wydzielania w ich obrębie osobno własności szlachty bezkmiecej zdają się nawiązywać w swej formie do rejestrów znanych z innych regionów Królestwa Polskiego. W rzeczywistości jednak wykazują istotne różnice, będące efektem poprzedzających ich powstanie praktyk sporządzania akt przez administrację skarbowo-wojskową Wielkiego Księstwa Litewskiego. Przejawia się to w trzech elementach, z których pierwszym jest kolejność występowania parafii w rejestrach poborowych. W większości przypadków odzwierciedla ona kolejność ich odwiedzania w trakcie objazdu przez urzędników tworzących w czasach Wielkiego Księstwa katastry podatkowe i wojskowe, przy czym w rejestrach poborowych tworzonych po 1569 r. parafie często były łączone w grupy obejmujące od 2 do nawet 5 jednostek, co bardzo utrudniało rekonstrukcję zasięgu poszczególnych okręgów parafialnych⁷. Drugim elementem jest brak szczegółowych informacji o podstawie podatkowej dóbr królewskich (wcześniej wielkopszących) i w pewnym zakresie kościelnych. W podlaskich rejestrach poborowych podlegały one zwykle sumowaniu i umieszczano je pod zbiorczymi nagłówkami obejmującymi całe starostwa (włości), leśnictwa czy też probostwa. Był to efekt praktykowania w litewskim systemie skarbowym odrębnego rejestrowania wpływów podatkowych z poszczególnych typów własności, w związku z odmiennym trybem nakładania obciążeń podatkowych. W przypadku dóbr wielkopszących podstawowy podatek nadzwyczajny – srebrszczyzna – był egzekwowany na podstawie osobistej decyzji władcy, który arbitralnie określał jej wysokość i częstotliwość wybierania. Z majątków szlacheckich srebrszczyzna była zaś egzekwowana dopiero po podjęciu odpowiedniej uchwały przez sejm litewski⁸. Elementem trzecim była natomiast wszechobecność w rejestrach poborowych z okresu po 1569 r. wpłat zbiorowych dokonywanych przez szlachtę nieposiadającą kmieci. Samo praktykowanie wspólnego opłacania podatku przez drobną szlachtę podlaską nie było zjawiskiem wyjątkowym w przypadku XVI-wiecznego Królestwa Polskiego. Możliwość dokonywania tego rodzaju operacji wprowadzona została w systemie skarbowym Królestwa Polskiego w 1525 r., pierwotnie z myślą o wspólnym opłacaniu podatku przez tych przedstawicieli szlachty bezkmiecej, którzy razem posiadali i uprawiali areał ziemi mniejszy od 1 łanu⁹. Z biegiem czasu, wbrew pierwotnym przeznaczeniom tej regulacji, w rejestrach poborowych pojawiać się zaczęła praktyka sumowania wpłat z areałów większych niż 1 łan, w wyjątkowych przypadkach obejmując nawet ogół

³ ASK I 112, k. 114–124v.

⁴ ASK I 47, k. 556–563.

⁵ ASK I 27, k. 917–938v.

⁶ ASK I 51, k. 201–210.

⁷ K. Boroda, *Dokumentacja skarbowo-wojskowa z czasów Wielkiego Księstwa Litewskiego a rejestry poborowe województwa podlaskiego z lat 1577–1580*, artykuł przygotowywany do druku w numerze specjalnym (22) RDSG.

⁸ М. Довнар-Запольский, *Государственное хозяйство великого княжества Литовского при Ягеллонах*, t. 1, Киев 1901, s. 757–758.

⁹ K. Boroda, *Geografia gospodarcza Królestwa Polskiego w XVI wieku*, Białystok 2016, s. 145–146.

płatników z jednej osady. Nigdy jednak nie przyjęła takiej formy jak w przypadku Podlasia. W ziemi bielskiej w rejestrze z 1580 r., zaledwie po 12 latach obowiązywania polskiego systemu podatkowego, na 305 działów podatkowych zarejestrowanych przez tę kategorię płatników aż 249 – a więc 81% – stanowiły zbiorowe wpłaty podatku przez kilka osób z areалу co najmniej 3 włók ziemi uprawnej. W ziemi drohickiej w tym samym roku na 547 zarejestrowanych działów podatkowych wpłaty wspólne z areалу 3 włók lub większego dotyczyły 392 przypadków, co stanowiło 72%. Często zresztą były to arealy znacząco większe niż 3 włóki, wynoszące w wielu przypadkach 8 włók i więcej. Tymczasem w silnie nasyconym szlachtą bezkmiącą województwie płockim w 1578 r. – a więc po ponad 50 latach istnienia możliwości zbiorowego opłacania podatków – jedynie w przypadku 65 spośród 2010 zarejestrowanych działów podatkowych, a więc w 3% przypadków, mamy do czynienia z opłacaniem podatku z areалу 3 łanów bądź większego¹⁰. Jedynym wyjaśnieniem skali tego zjawiska na Podlasiu jest przeniesienie przez szlachtę do nowego systemu podatkowego nawyków nabytych w trakcie realizowania zobowiązań podatkowych i militarnych w czasach przynależności do Wielkiego Księstwa Litewskiego. Kluczową rolę musiał tu odgrywać istniejący w pierwszej połowie XVI w. obowiązek zbiorowego wystawiania przez szlachtę nieposiadającą kmieci, w ramach służby ziemskiej, jednego konnego z 8–10 służb (jedna służba odpowiadała w przybliżeniu 1 włóce posiadanej ziemi uprawnej¹¹).

Skromny zasób zachowanych rejestrów poborowych wytworzonych po 1569 r. wymusił maksymalne wykorzystanie w trakcie prac nad tym tomem AHP źródeł powstałych w okresie przynależności Podlasia do Wielkiego Księstwa Litewskiego. Podatki nadzwyczajne w państwie litewskim, wobec długotrwałego konfliktu z Moskwą, były w XVI w. nakładane często. Podstawowy podatek litewski, srebrszczyzna właściwa, w której podstawą wyliczenia podatku była socha wołowa lub końska, miał charakter podatku powszechnego. Bezpośredni poddani wielkiego księcia uiszczali go na jego polecenie, natomiast szlachta na podstawie uchwały sejmu. Szlachta posiadająca poddanych uiszczala podatek od majątku swych poddanych, natomiast ich niemająca od swego własnego majątku. Nie wiemy, jak często egzekwowano srebrszczyznę od poddanych gospodarskich, ale na majątki szlacheckie na przestrzeni XVI w. nakładana była 25 razy. Miało to miejsce w latach: 1507, 1520, 1522 (2 razy), 1524–1525, 1534–1536, 1540–1542, 1551–1553, 1554–1556, 1559–1560 (wybierana jako zaległa srebrszczyzna niewybrana w latach 1555–1556), 1561 (tylko dobra wielkoksiążęce), 1563–1565 (w 1565 r. wybrana tylko w dobrach wielkoksiążęcych) i 1566 (tylko dobra wielkoksiążęce)¹². Obok niej w latach 1517, 1528–1529, 1538, 1567 (2 razy) i 1568 nałożono srebrszczyznę, w której podstawą naliczania podatku była liczba posiadanych służb ziemskich, wynikająca z areалу ziemi uprawianej przez szlacheckich poddanych (ludzi ciągłych, danników i putnych). W efekcie była ona wybierana jedynie z dóbr szlachty posiadającej poddanych chłopów. Jedynie w 1568 r., kiedy podatek nałożono w zastępstwie służby wojskowej, w jego opłacaniu miała też wziąć udział szlachta nieposiadająca poddanych, a jako podstawę opodatkowania ustalono konia wystawianego w ramach służby wojskowej. W tym przypadku przedstawiciele drobnej szlachty mieli składać się na podatek w grupach takich, w jakich składali się na wyekwipowanie i wysłanie jeźdźca na wezwanie władcy¹³.

Poza srebrszczyzną w latach 1514, 1519 i 1565 nakładane było na ogół mieszkańców Wielkiego Księstwa pogłównie¹⁴. Niewykluczone, że – podobnie jak srebrszczyzna – było nakładane na poddanych gospodarskich częściej niż na resztę ludności WKL. Efektem tego wysiłku podatkowego był przechowywany w kancelarii wielkoksiążęcej w Wilnie obszerny zbiór rejestrów podatkowych. Wraz z nimi umieszczone były katastry szlacheckich dóbr ziemskich tworzone w latach 1528–1544 przez specjalnie do tego powołanych pisarzy, a w latach 1544–1567 sporządzane na podstawie zeznań podatkowych. Majątki bojarów spisywano w rejestrach odrębnie od majątków szlacheckich, a majątki gospodarskie w inwentarzach¹⁵. Niestety wszystkie rejestry i katastry dla dóbr szlacheckich i bojarskich uległy zniszczeniu w trakcie ewakuacji archiwum wielkoksiążęcego z Wilna w 1655 r. Jediną pozostałością

¹⁰ ASK I 42, k. 643–847.

¹¹ Zarówno w przypadku jednostki miary powierzchni określanej w województwie płockim terminem „łan”, jak i „włóki” w województwie podlaskim chodzi o 30-morgową włókę chełmińską.

¹² М. Довнар-Запольский, *Государственное хозяйство*, s. 742–747, tab. na s. 747.

¹³ Tamże, s. 737–738.

¹⁴ Tamże, s. 729–736.

¹⁵ М. Любавский, *Литовско-русский Сейм. Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешней жизнью государства*, Москва 1900, s. 248.

po tym pierwotnie bardzo obszernym zbiorze archiwaliów jest zachowane w zasobach Archiwum Skarbu Koronnego i wykorzystane w trakcie prac nad podlaskim tomem AHP, sumowane dla poziomu powiatów zestawienie wpływów z pogłównego z 1565 r. i srebrszczyzny z lat 1567 i 1568, wraz z wykazami osób zalegających z ich opłaceniem¹⁶.

W większym stopniu niż rejestry podatkowe zachowała się dokumentacja związana z organizacją i egzekwowaniem zobowiązań wojskowych w Wielkim Księstwie Litewskim, a mianowicie katastry powinności wojskowych i popisy wojskowe. W przypadku województwa podlaskiego dysponujemy dwoma katastrami powinności wojskowych. Jeden wchodzi w skład obejmującego całe Wielkie Księstwo katastru wojskowego sporządzonego w 1528 r. na podstawie informacji zawartych w spisany w tymże roku katastrze własności szlacheckiej. Obejmuje on dane dla wszystkich trzech ziem województwa podlaskiego, przy czym dla ziem mielnickiej i drohickiej są to zestawienia imienne szlachty, z informacją o liczbie wystawianych przez nią koni. Jedynie sporadycznie pojawiają się tam nazwy poszczególnych miejscowości. Natomiast część dotycząca ziemi bielskiej jest wyjątkowa w swej formie w skali całego katastru. Dla szlachty nieposiadającej chłopów zawiera sporządzone w układzie parafialnym informacje o poszczególnych osobach połączonych w grupy przyporządkowane do konkretnych miejscowości, wraz z podaną liczbą wystawianych koni. Sama kolejność występowania parafii, a w ich obrębie miejscowości, jest zgodna z trasą objazdu komisji popisowej. Spośród trzech istniejących wydań katastru wojskowego z 1528 r. w pracach nad AHP oparliśmy się na jego edycji z 2003 r.¹⁷ Drugim zachowanym katastrzem powinności wojskowych wykorzystanym w trakcie opracowywania tomu był sporządzony w układzie parafialnym w 1547 r. kataster szlachty ziemi drohickiej¹⁸. W odróżnieniu od tego z 1528 r. nie zawiera on danych o liczbie koni wystawianych na wezwanie władcy, ograniczając się do podania informacji o areale ziemi uprawnej znajdującej się w majątkach szlachty posiadającej poddanych lub w osadach szlachty ich niemającej, przeliczonej na liczbę służb ziemskich przy uwzględnieniu jakości tejże ziemi.

W przypadku popisów wojskowych tradycja ich sporządzania w Wielkim Księstwie Litewskim była nawet starsza niż katastrów powinności wojskowych, sięgając co najmniej początków XVI w. Już bowiem w 1520 r. Rada Panów WKL w liście do Zygmunta Starego przekazywała, że oczekiwana przez władcę informacja o tym, kto stawiał się w owym roku w celu odbycia służby wojskowej, a kto tego nie uczynił, zostanie przedstawiona władcy na podstawie odpowiedniego spisu¹⁹. Co więcej, zatwierdzony w 1529 r. – a sporządzony w 1522 r. – I Statut Litewski popisy wojskowe sporządzane przez hetmanów w obozach wojskowych traktował nie jako nowość, lecz jako naturalny element systemu służby ziemskiej. Dość jednoznacznie wynika z tego, że praktyka tworzenia przez hetmanów popisów wojskowych w obozach musiała wykształcić się dużo wcześniej. Obok tych popisów hetmańskich zatwierdzony w 1566 r. II Statut Litewski wprowadził dodatkowo także obowiązek regularnego przeprowadzania popisów w trakcie pokoju, sporządzanych na polecenie władcy przez chorążych w powiatach²⁰.

Zachowane dla pierwszej połowy XVI w. popisy wojsk litewskich mają zwykle charakter fragmentaryczny, obejmując zazwyczaj pojedyncze powiaty. Dla Podlasia dysponujemy datowanymi na lata 1533–1535 popisami dla ziem drohickiej, mielnickiej i bielskiej oraz datowanym na lata 1534–1536 popisem dla ziemi mielnickiej²¹. Ich przydatność dla prac atlasowych była jednak bardzo ograniczona, z uwagi na wyjątkowo rzadkie pojawianie się w tychże popisach nazw miejscowości, z których pochodziła szlachta stawiająca się do popisu. Niezwykle istotne z uwagi na prace atlasowe informacje dla interesującego nas regionu zawierają natomiast, obejmujące teren całego Wielkiego Księstwa, popisy hetmańskie z lat 1565 i 1567. W obu przypadkach mamy do czynienia z rejestrami sporządzonymi w układzie parafialnym z wyodrębnionymi w nich przy użyciu nagłówków poszczególnymi miejscowościami, przy czym liczba wzmiankowanych w nich miejscowości jest większa niż ich liczba rejestrowana

¹⁶ ASK I 111, k. 1–118v.

¹⁷ Popis 1528; inne wydania: *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 523 (1528 m.). Viešųjų reikalų knyga I*, wyd. A. Baliulis, A. Dubonis, Vilnius 2006; *Русская историческая библиотека, издаваемая Археографической комиссией*, t. 33, Петроград 1915, k. 1–232.

¹⁸ ADS, sygn. D 45, k. 452–457v.

¹⁹ *Popisy wojskowe pospolitego ruszenia Wielkiego Księstwa Litewskiego (1524–1566)*, wstęp i oprac. G. Lesmaitis, tłum. B. Piasecka, red. K. Łopatecki, Białystok 2016, s. XIX.

²⁰ Tamże, s. XVI–XVIII.

²¹ Tamże, s. 39–44, 51–52.

poprzez nagłówki, gdyż często pod nagłówkiem jednej miejscowości wpisywano osoby z kilku innych. Popis z 1567 r. jest dla Podlasia znacznie obszerniejszy od popisu z 1565 r. Zamiast bowiem zwyczajowego wezwania do wywiązania się z obowiązku służby ziemskiej, a więc wysłania jednego konnego z 8–10 służb, ogół szlachty nieposiadającej poddanych oraz bojarów Podlasia został zobowiązany do wysłania po jednym zbrojnym z każdego dymu szlacheckiego lub bojarskiego niezależnie od liczby posiadanych służb. W przypadku braku możliwości odbycia służby konno należało stawić się pieszo. Natomiast w 1565 r. służba była oparta na ogólnych zasadach służby ziemskiej, a więc wystawiany był 1 koń z 9 służb. W przypadku obu tych popisów w pracach atlasowych wykorzystano ich edycje drukowane²². Listę źródeł wytworzonych w czasach przynależności Podlasia do Wielkiego Księstwa Litewskiego, a wykorzystanych w trakcie prac nad niniejszym tomem AHP zamyka – formalnie należąca już do dokumentacji wytworzonej po wejściu w życie unii lubelskiej – spis szlachty ziem bielskiej i drohickiej składającej przysięgę na wierność Królestwu Polskiemu w 1569 r.²³

Przy opracowywaniu dotychczas opublikowanych tomów AHP rekognicjarze były wykorzystywane jako źródła uzupełniające niekonsekwentnie. Sięgano po nie zwykle wówczas, gdy liczba zachowanych rejestrów poborowych dla danego powiatu była skromna bądź gdy istniała konieczność uzupełnienia informacji o własności poszczególnych osad. Jednak w przypadku Podlasia, wobec więcej niż skromnego zasobu zachowanych rejestrów poborowych, jako źródło podstawowe zostały spożytkowane zachowane dla powiatu bielskiego rekognicjarze poborów z 1580 i 1581 r.²⁴

Tradycyjnie jako źródła uzupełniające wykorzystano rejestry podatkowe powstałe w XVII w. Dotyczyło to rejestrów podymnego ziemi bielskiej z lat 1634 i 1635, rejestrów poboru ziemskiego ziemi mielnickiej z lat 1627 i 1629²⁵ oraz rejestrów pogłównego z lat 1662²⁶, 1663²⁷, 1673²⁸, 1674²⁹, 1675³⁰ i 1676³¹.

Obok źródeł skarbowych, zgodnie z praktyką przyjętą dla serii, jako źródła uzupełniające wyzyskane zostały też lustracje królewskich województw podlaskich z lat 1570, 1576 i 1602³². Żadna z powyższych lustracji nie rejestruje niestety dóbr królewskich województwa podlaskiego w sposób kompletny. Najsłabiej prezentuje się lustracja z 1570 r., której zachowana część obejmuje jedynie starostwa drohickie i wołyńskie³³. Zdecydowanie najobszerniejszą jest lustracja z 1576 r. Z terenu będącego przedmiotem zainteresowania niniejszego opracowania objęła ona bowiem starostwa: bielskie, drohickie, mielnickie, łosickie, knyszyńskie, goniądzkie, tykocińskie, augustowskie i rajgrodzkie; leśnictwa: bielskie, tykocińskie i goniądzkie oraz tenuty: narewską, kleszczelowską i krzywską. Nie zlustrowano natomiast starostw brańskiego i suraskiego, leśnictwa knyszyńskiego i dzierżawy pokaniewskiej³⁴. Lustracja z 1602 r. z kolei objęła jedynie leżące w północnej i centralnej części województwa starostwa knyszyńskie, goniądzkie i bielskie oraz leśnictwo knyszyńskie.

Niestety, nawet w przypadku najpełniejszej lustracji z 1576 r. dla części pojawiających się miejscowości podano jedynie informacje uproszczone, w formie sumarycznych wyliczeń wielkości dochodu, bez informacji o areale ziemi uprawnej czy też elementach infrastruktury przemysłowej. Sytuacja ta dotyczy starostw drohickiego, knyszyńskiego, łosickiego i mielnickiego³⁵. Tymczasem ta właśnie informacja jest w przypadku AHP kluczowa dla oszacowania wielkości osady. Braki te uzupełnione zostały poprzez

²² Dla popisu z 1565 r. wykorzystano najnowszą edycję przygotowaną przez G. Lesmaitisa: *Popis 1565*, s. 133–379; dla popisu z 1567 r. zaś edycję *Popis 1567*, k. 431–1378. W tej samej publikacji (*Русская историческая библиотека, издаваемая Археографической комиссией*, t. 33, Петроградъ 1915) na k. 237–430 znajduje się wcześniejsza edycja popisu z 1565 r.

²³ AUPL, s. 236–296.

²⁴ ASK I 47, k. 670–734; ASK IV 41, k. 10–162.

²⁵ BOss, sygn. 4279, Księga grodzka brańska z 1640 r.; APL, AWor., sygn. 1.

²⁶ ASK I 70, k. 1–93 (ziemia drohicka), 748–753v (pow. tykociński – fragment).

²⁷ Tamże, k. 504–561v, 684–747v (pow. suraski i tykociński).

²⁸ Tamże, k. 96–140, 249–283, 315–381, 564–625, 757–815 (pow. tykociński, drohicki, mielnicki, brański, suraski).

²⁹ Tamże, k. 141–248, 284–313v, 382–503, 626–676v, 863–951 (pow. drohicki, mielnicki, suraski, tykociński, brański).

³⁰ Tamże, k. 677–682v (pow. tykociński – dobra duchowne).

³¹ Tamże, k. 816–859 (pow. tykociński); BCzart, Zbiór Łoyki, rkps 1099 IV, k. 280–421 (całe województwo).

³² LWP 1570, 1576; LWP 1602.

³³ Na temat pojawienia się starostwa wołyńskiego w lustracjach woj. podlaskiego i kwestii jego ostatecznej przynależności terytorialnej do WKL zob. M. Gochna, *Granice państwowych jednostek terytorialnych* w tym tomie.

³⁴ LWP 1570, 1576, s. XVIII–XXIII.

³⁵ Tamże, s. 72–82, 87–88.

sięgnięcie do zachowanych dla XVI w. inwentarzy dóbr gospodarskich i królewskich³⁶ oraz rejestrów pomiarów włócznej. Zwłaszcza te ostatnie, sporządzane w przypadku Podlasia w latach 1558–1562, odegrały istotną rolę jako materiał uzupełniający. Nie tylko dawały one bowiem możliwość zweryfikowania informacji zawartych w najpełniejszej lustracji z 1576 r., ale także dzięki szczegółowym opisom przebiegu granic poszczególnych osad królewskich i towarzyszącej pomiarowi wymianie gruntów między dobrami wielkosiążącymi a otaczającymi je majątkami szlacheckimi dostarczały informacji o wszystkich osadach sąsiadujących z rozmiarzanymi na nowo dobrami, łącznie z danymi o ich właścicielach³⁷. Obszar województwa podlaskiego należał w drugiej połowie XVI w. do dwóch diecezji: łuckiej (metropolia lwowska) i wileńskiej (metropolia gnieźnieńska). Dla obu wymienionych diecezji nie zachowały się akta wizytacji kościelnych z XVI w. Z tego powodu w charakterze źródeł pomocniczych wykorzystane zostały protokoły wizytacji powstałe w kolejnym stuleciu. Diecezja łucka posiada zachowany zbiór dokumentów praw i przywilejów z XVIII w.³⁸ oraz protokoły wizytacji generalnej z lat 1662–1664³⁹. Z kolei dla rekonstrukcji podlaskich okręgów parafialnych położonych w diecezji wileńskiej (dekanaty augustowski i knyszyński) wykorzystano wizytacje z lat 1633⁴⁰ i 1700⁴¹. Pozostałe wizytacje diecezji wileńskiej z XVII w. nie sięgały na Podlasie⁴². Zachowana dokumentacja jest daleka od kompletności i regularności opisów parafii znanych z wizytacji tzw. starych diecezji koronnych. Listy miejscowości parafialnych występują nieregularnie i są często zastępowane okręgami dziesięcinnymi. Z tego powodu przy rekonstrukcji okręgów parafialnych wykorzystano także pierwsze systematyczne wykazy okręgów parafialnych zawarte w aktach synodu łuckiego z 1726 r.⁴³ i synodu wileńskiego z 1744 r.⁴⁴ Bardzo pomocne były też opisy oraz szkice parafii koronnych i litewskich przygotowane w drugiej połowie XVIII w. w związku z pracami kartograficznymi Karola Perthéesa⁴⁵.

Dla struktur Kościoła prawosławnego podstawę źródłową stanowiły, obok informacji zawartych we wskazywanych już wcześniej lustracjach i inwentarzach dóbr królewskich, także inwentarze dóbr prywatnych i różnego rodzaju dokumenty zachowane i opublikowane w wielotomowej serii źródeł wydawanych w drugiej połowie XIX i początkach XX w. przez Wileńską Komisję Archeograficzną⁴⁶. Wykorzystano też opublikowane tomy Metryki Litewskiej. Dla Kościołów protestanckich wyzyskane zostały XVII-wieczne akta synodów prowincjonalnych Jednoty Litewskiej, obejmującej tzw. dystrykt podlaski, skupiający zbory koronnego województwa podlaskiego i litewskiego województwa

³⁶ AWAK 14, s. 24–60 (starostwa brańskie i suraskie z 1558 r.); ASK LVI 292, k. 6–102 (starostwo tykocińskie dla lat 1571–1573); ASK LVI 171, k. 2–352 (starostwo mielnickie i łosickie z lat 1545, 1551 i 1560); ASK LVI 110, k. 1–67 (starostwo knyszyńskie dla lat 1569 i 1573); Chomętowski, Materiały, s. 238–290 (starostwo knyszyńskie dla 1561 i prawdopodobnie 1564 r.); ASK LVI 172 (starostwo łosickie dla 1573 r.); ASK LVI 235 (starostwo rajgrodzkie i augustowskie z lat 1573 i 1574); ASK LIV 16 (rachunki leśnictwa bielskiego z lat 1571–1573); ASK LIV 29 (rachunki miast Bielsk i Narew z lat 1569–1572).

³⁷ M. Roszczenko, *Kleszczele*, Bielsk Podlaski–Kleszczele 2002; PKGE II, s. 317–521; *Rejestr pomiarów włócznej Kleszczel z roku 1560*, oprac. J. Zieleniewski, SP, t. 3, 1991, s. 201–248; *Bielsk Podlaski. Studia i materiały do dziejów miasta*, red. Z. Romaniuk, Bielsk Podlaski 1999; AWAK 14, s. 61–76 (miasto Narew i okolice z 1560 r.).

³⁸ ADS, sygn. D 148, Iura ecclesiarum parochialium dioecesis Luceoriensis et Brestensis ingrossata in hunc librum in anno 1645.

³⁹ ADS, sygn. D 149, Acta visitationis generalis ecclesiarum palatinatus Podlachiae et Brestensis, nec non decreta reformationis tempore episcopi Nicolai Prażmowski ex annis 1662–1664. Foundationes ecclesiarum dioecesis Brestensis et earum iura.

⁴⁰ BUWil, sygn. F57-B53-40, Liber visitationis per illustrem admodum reverendum dominum Gasparum Zaliwski canonicum Vilnensem sub illustrissimo reverendissimo Abrahamo Woyna episcopo Vilnensi anno Domini 1633, 1641, 1645.

⁴¹ BCzart, sygn. 1775 IV Rkps, Acta visitationis ecclesiarum decanatus Augustoviensis ex speciali mandato Constantini Casimiri Brzostowski [...] episcopi Vilnensis [...] anno Domini 1700 collecta.

⁴² BUWil, sygn. F57-B53-42, Acta visitationis ecclesiarum dioecesis Vilnensis sub illustrissimo reverendissimo domino Georgio Tyszkiewicz episcopo Vilnensi [...] peractae anno 1653 et 1654; LMAVB, f. 318-28550, Processus visitationis generalis trium decanatum Caunensis, Siemmensis et Olvitensis. Alexander in Macieioi Sapieha, Dei et Apostolicae Sedis gratia episcopus Vilnensis (1669 r.); BUWil, sygn. F57-B53-41, Acta visitationis generalis in tribus decanatibus, scilicet in Rozanensi, Volkoviscensi, Slonimensi [...] anno 1668 [...] expedita; zob. W.F. Wilczewski, *Wizytacje generalne diecezji wileńskiej w XVII–XVIII w. Ewolucja problematyki*, „Soter. Religijos Mokslo Žurnalas”, 2010, nr 35(63), s. 105–106.

⁴³ Synod 1726.

⁴⁴ *Synodus Dioecisana Vilnensis [...] anno Domini MDCCXLIV diebus 10. 11. 12. mensis Februarii celebrata*, Vilnae 1744.

⁴⁵ Szkice Perthéesa; *Rękopiśmienne opisy parafii litewskich z 1784 roku: dekanat knyszyński i dekanat augustowski*, wyd. W. Wernerowa, Warszawa 1996.

⁴⁶ *Акты издаваемые Виленскою Археографическою Комиссією для разбора древних актов*, t. 2, Вильна 1867; t. 3, Вильна 1870; t. 4, Вильна 1870; t. 5, Вильна 1871; t. 6, Вильна 1872; t. 14, Вильна 1888; t. 18 Вильна 1891; t. 33, Вильна 1908.

brzeskiego⁴⁷, oraz dokumenty fundacyjne, oryginalne lub w odpisach z Archiwum Radziwiłłów w AGAD oraz Biblioteki im. Wróblewskich Litewskiej Akademii Nauk w Wilnie i Biblioteki Narodowej w Wilnie.

Zgodnie z założeniami serii AHP nie prowadzono systematycznej kwerendy źródłowej w księgach sądowych. Informacje zawarte w tego typu źródłach zachowanych dla obszaru województwa podlaskiego były pozyskiwane selektywnie, poprzez wykorzystanie wypisów i kwerend prowadzonych przez pracowników Zespołu Słownika Historyczno-Geograficznego Mazowsza i Podlasia w Średniowieczu IH PAN, Zbioru Ignacego Kapicy Milewskiego⁴⁸ i Zbioru Zygmunta Glogera⁴⁹. Wszelkie pomniejsze źródła pisane wykorzystane przy opracowywaniu poszczególnych zagadnień, jak choćby rozplanowania przestrzennego ośrodków miejskich, ukształtowania sieci drożnych, granic administracyjnych itp. zostały omówione w odpowiednich rozdziałach.

⁴⁷ *Akta synodów prowincjonalnych Jednoty Litewskiej: 1611–1625*, Wilno 1915 (Monumenta Reformationis Polonicae et Lithuanicae, ser. 4, z. 2); *Akta synodów prowincjonalnych Jednoty Litewskiej 1626–1637*, wstęp i oprac. M. Liedke, P. Guzowski, Warszawa 2011.

⁴⁸ AGAD, sygn. 96.

⁴⁹ ANK, sygn. 29/678.

ŹRÓDŁA KARTOGRAFICZNE

Tomasz Panecki

Wybór źródeł kartograficznych do prac nad tym tomem AHP został poprzedzony kwerendą archiwalną i bibliograficzną, której rezultatem jest dziewięć serii map, przedstawionych w tabeli 2. Kwerendę archiwalną przeprowadzono w Staatsbibliothek w Berlinie, kwerenda bibliograficzna natomiast bazowała na pozycjach o charakterze inwentaryzacyjnym¹, monograficznym² oraz na dotychczasowym dorobku serii³. Nie wszystkie opracowania z tego zbioru miały znaczenie w naszych pracach, stąd zdecydowaliśmy się – na potrzeby niniejszego opisu – podzielić je na cztery grupy pod względem przydatności:

1. mapy niewykorzystywane lub wykorzystywane w stopniu minimalnym;
2. mapy wykorzystywane do analizy ogólnych relacji przestrzennych;
3. mapy będące źródłem danych do wyrysowania sieci drogowej, fizjografii i lokalizowania miejscowości;
4. mapy referencyjne (kanwowe).

Pierwszą grupą były mapy, które w minimalnym tylko stopniu były źródłem danych do AHP. Zdecydował o tym przede wszystkim brak kartometryczności, zbyt mała skala oraz podstawowy tylko zakres treści. Do tej grupy należą przede wszystkim najstarsze opracowania. Spośród nich warto wymienić mapy oparte na dziele Bernarda Wapowskiego⁴: mapę Wacława Grodeckiego wydrukowaną ok. 1562 r. w skali ok. 1:1 680 000⁵ i Andrzeja Pograbki (ok. 1:1 950 000, 1570)⁶. Mapy te nie były przydatne dla naszych prac, mimo bliskości chronologicznej ich opracowania do okresu naszych badań. Dla przykładu na mapie Grodeckiego pokazano 8 miast⁷, podczas gdy w rzeczywistości było ich 23.

¹ T. Paćko, W. Trzebiński, *Wieloarkuszowe mapy topograficzne ziem polskich 1576–1870*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1983 (Centralny Katalog Zbiorów Kartograficznych w Polsce, t. 5).

² B. Olszewicz, *Polska kartografia wojskowa*, Warszawa 1921; K. Buczek, *Prace kartografów pruskich w Polsce za czasów Stanisława Augusta na tle współczesnej kartografii polskiej*, Kraków 1935 (Prace Komisji Atlasu Historycznego Polski, t. 3); tenże, *Dzieje kartografii polskiej od XV do XVIII wieku. Zarys analityczno-syntetyczny*, Wrocław 1963; tenże, *The History of Polish Cartography from the 15th to the 18th Century*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1966; M. Sirko, *Zarys historii kartografii*, Lublin 1999; A. Konias, *Kartografia topograficzna państwa i zaboru pruskiego od II połowy XVIII wieku do połowy XX wieku*, Słupsk 2010; A. Czerny, *Powstanie i etapy rozwoju map topograficznych do końca XIX wieku*, [w:] *Dawne mapy topograficzne w badaniach geograficzno-historycznych*, red. A. Czerny, Lublin 2015, s. 11–83.

³ *Historical Atlas of Poland in the 2nd Half of the 16th Century. Voivodeships of Cracow, Sandomierz, Lublin, Sieradz, Leczyca, Rawa, Plock and Mazovia*, t. 2–4, red. M. Słoń, Frankfurt am Main 2014 (Geschichte – Erinnerung – Politik, t. 6); H. Rutkowski, *Źródła kartograficzne*, [w:] tenże, *Fundamenta historiae. Pisma wybrane*, red. M. Zbieranowski, M. Słoń, Warszawa 2016, s. 283–297.

⁴ *Mapa in qua illustrantur ditones Regni Poloniae ac Magni Ducatus Lithuaniae pars* (ok. 1:1 000 000, 1526); por. S. Pietkiewicz, *Mapa Polski – „milionówka” Bernarda Wapowskiego (1526)*, Warszawa 1980 (Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej, Seria C, z. 24), s. 37–62; Grodecki Wacław [w:] *Polski wkład w przyrodznawstwo i technikę. Słownik polskich i związanych z Polską odkrywców, wynalazców oraz pionierów nauk matematyczno-przyrodniczych i techniki*, t. 4, red. B. Orłowski, Warszawa 2015, s. 485–486.

⁵ K. Buczek, *Dzieje kartografii polskiej*, s. 28, 32–34, 38; tenże, *The History of Polish Cartography*, s. 32–40, 41–48; B. Kmicikowa, *Mapa Polski Wacława Grodeckiego*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 6, 1974, nr 1, s. 23–29; M. Sirko, *Zarys historii kartografii*, s. 164–170.

⁶ K. Buczek, *Dzieje kartografii polskiej*, s. 36–37; M. Sirko, *Zarys historii kartografii*, s. 173.

⁷ Rajgród, Goniądz, Narew, Bielsk, Drohiczyn, Mielnik, Łosice i prawdopodobnie Knyszyn (zaznaczony jednak zupełnie błędnie nad rzeką Narew między Tykocinem a Narwią jako „Knÿssow”). Na mapie został pokazany także Krzemień (w rzeczywistości wieś w powiecie drohickim).

Tabela 2. Spis map wykorzystanych do prac nad AHP

Nazwa	Autor	Skala	Data	Grupa
<i>Poloniae Tabula</i>	W. Grodecki	ok. 1:1 680 000	1562	1
<i>Partis Sarmatiae Europae, quae Sigismundo Augusto Regi Poloniae potentissimo subiacet, nova descriptio</i>	A. Pograbka	ok. 1:1 950 000	1570	1
<i>Mappa szczegulna woiewództwa podlaskiego</i>	K. Perthées	1:225 000	1795	2
<i>Krieges Karte der Provinz Neu Ost Preussen</i>	von Stein	1:33 333	1795–1800	3
<i>Karte von West-Gallizien</i>	A.M. von Heldensfeld	1:28 800	1801–1804	3
<i>Topographisch-Militaerische Karte vom vormaligen Neu Ostpreussen</i>	J.Ch. von Textor, D.F. Sotzmann	1:152 500	1806–1808	3
<i>Topograficzna karta Królestwa Polskiego</i>	Kwatermistrzostwo Generalne	1:126 000	1843	3
<i>Военно-топографическая карта европейской России</i>	Korpus Topografów Wojskowych	1:126 000	1855–1863	3
mapa taktyczna WIG	Wojskowy Instytut Geograficzny	1:100 000	1919–1939	4

Istotne miejsce wśród map wprawdzie jeszcze niekartometrycznych, ale jednak dających już pewien ogład przestrzeni zajęła *Mappa szczegulna woiewództwa podlaskiego* (1:225 000, 1795) Karola Perthéesa, zaliczona w naszym zestawieniu do drugiej grupy⁸. Mapa województwa podlaskiego nie została wydana drukiem w okresie jej opracowania i do naszych czasów zachowała się w rękopisie⁹. Podstawowym źródłem danych do niej były tzw. opisy parafii, które na zamówienie biskupa płockiego i później prymasa Michała Jerzego Poniatowskiego mieli opracować ich proboszczowie¹⁰. Ankieta parafialna została zorganizowana według jednolitego kwestionariusza składającego się ostatecznie z dziewięciu punktów, w ramach którego określano położenie (w milach i według stron świata) wszystkich ważnych obiektów antropogenicznych na obszarze każdej parafii – przede wszystkim miejscowości i obiektów gospodarczych, ale również dróg, mostów czy brodów. Etapem przejściowym między ankietą i stworzonymi na jej podstawie opisami a mapą były tzw. szkice parafialne (Szkice Perthéesa), które również wykorzystywaliśmy w naszych pracach, w zasadzie na każdym z etapów¹¹.

Metoda ankiety parafialnej skutkuje dosyć dużą szczegółowością mapy w kwestii liczby oznaczonych obiektów i wiarygodności ich charakterystyk jakościowych. Cierpi przy tym jednak dokładność ze względu na brak precyzyjnych pomiarów terenowych oraz dużą generalizację wynikającą ze skali mapy (1:225 000), szczególnie w porównaniu z mapami zaborców analogicznego okresu. Sposób opracowania

⁸ K. Buczek, *Dzieje kartografii polskiej*, s. 80–81; tenże, *The History of Polish Cartography*, s. 98–110; A. Alexandrowicz, *Mappa szczegulna województwa podlaskiego [...] Karola de Perthées z 1795 r. Uwagi wstępne*, SP, t. 1, 1990, s. 91–97; T. Paćko, W. Trzebiński, *Wieloarkuszowe mapy topograficzne*, poz. 37.

⁹ *Mappa szczegulna województwa podlaskiego [...]*, przez Karola de Perthées pułkownika y geografa J.K.Mci, Ciechanowicz [2013]; zob. też S. Alexandrowicz, *Mappa szczegulna woiewództwa podlaskiego*, s. 91–97; A. Ertman, *Rękopiśmienna mapa województwa podlaskiego Karola Perthéesa z r. 1795. Jej źródła, metoda opracowania i znaczenie dla badań historycznych*, „Analecta. Studia i Materiały z Dziejów Nauki”, t. 16, 2007, nr 1–2, s. 129–137; AGAD, sygn. AK-98; ZAH, sygn. V/328 (fotokopie).

¹⁰ B. Szady, *Działalność Michała Jerzego Poniatowskiego na rzecz rozwoju kartografii polskiej*, [w:] *Kamienie milowe w kartografii*, red. J. Ostrowski, P.E. Weszpiński, Warszawa 2013, s. 183–192.

¹¹ W. Wernerowa, *Ocena „ankiet parafialnych” jako źródła wiedzy Karola Perthéesa o fizjografii Rzeczypospolitej przedrozbiorowej*, [w:] *Karol Perthées (1739–1815), fizjograf pierwszej Rzeczypospolitej. Życie oraz działalność kartograficzna i entomologiczna*, red. J.S. Pawłowski, Warszawa 2003, s. 165–192; też, *Opisy parafii dekanatu augustowskiego z 1784 roku*, Białystok 1993; też, *Opisy parafii dekanatu knyszynskiego z 1784 roku*, Białystok 1990. W chwili obecnej materiał ten jest przedmiotem krytycznego opracowania przez zespół kierowany przez dr. hab. Bogumiła Szadego w Zakładzie Atlasu Historycznego IH PAN w ramach projektu „Kartografia w służbie reform państwa epoki stanisławowskiej – krytyczne opracowanie »Geograficzno-statystycznego opisanie parafii Królestwa Polskiego« oraz map województw koronnych Karola Perthéesa” (projekt NPRH nr 11H 18 0122 87).

serii „map szczególnych” odbiegał w znacznej mierze na niekorzyść w porównaniu z pracami pruskimi czy austriackimi tego okresu, które bazowały już na pomiarach terenowych z użyciem stolika mierniczego i triangulacji. Niemniej jednak, po uwzględnieniu niedociągnięć „map szczególnych” w zakresie ich dokładności, służą one w serii AHP jako istotne źródło przede wszystkim do rekonstrukcji sieci drogowej i nazewnictwa obiektów fizjograficznych¹².

W trzeciej grupie znalazły się mapy, z których korzystaliśmy do wyrysowywania elementów fizjografii czy lokalizowania miejscowości. Przeważnie dają one już na tyle precyzyjny obraz przestrzeni, że w ramach pewnego błędu położenia można je wykorzystywać nie tylko jako źródło atrybutów opisowych, ale również geometrii obiektów. Na ich podstawie można wektoryzować (przerysowywać i zgeneralizować do docelowej skali mapy rekonstrukcyjnej) drogi, lasy czy rzeki. W tym podzbiore znalazły się cztery serie map z lat 1795–1875, których zasięgi na obszarze województwa podlaskiego w XVI w. prezentuje mapa 1.

Najstarszą mapą w tym zestawieniu jest tzw. mapa von Steina (1:33 333, 1795–1800)¹³, nazywana tak od prowadzącego prace topograficzne: majora von Steina, a jej pełna nazwa widoczna na jednym z arkuszy to *Krieges Karte der Provinz Neu Ost Preussen enthaltend das nunmehrige Plocker und Bialystoker Cammer Departement Angefertigt in den Jahren 1795 bis 1800*. Mapa składa się ze 135 (122 według Eugena Kossmanna¹⁴) rękopiśmiennych, kolorowych arkuszy przechowywanych w Bibliotece Państwowej w Berlinie¹⁵. Zasięgiem obejmuje ziemie tzw. Prus Nowowschodnich (departamenty białostocki i płocki), tj. obszar części II i III zaboru pruskiego. Opracowanie mapy zostało poprzedzone niezbyt dokładną triangulacją, a w pracach topograficznych z wykorzystaniem stolika mierniczego brali udział polscy oficerowie w armii pruskiej (m.in. Kruszewski, Przegaliński, Wróblewski)¹⁶. Zakres treści mapy jest dość typowy i obejmuje sieć drogową wraz z określeniem przejezdności, pokrycie terenu (na czerwono zaznaczoną zabudowę, ciemnoszaro – lasy, zielono – łąki, a na niebiesko – wody), nazwy obiektów topograficznych, często jednak zniekształcone, oraz rzeźbę przedstawioną metodą kreskową. Mapa jest bardzo szczegółowa, co widać przede wszystkim w zakresie reprezentacji hydrografii, jednak nie ustrzega się błędów, np. w świetle mapy rzeka Liza łączy Nurzec i Narew, co w rzeczywistości nie byłoby możliwe ze względu na stosunki wysokościowe.

Na podstawie mapy von Steina opracowana została jej drukowana redukcja (1:152 500, 1806–1808), którą wykonał Johann Christoph von Textor, a wydał Daniel Friedrich Sotzmann¹⁷. Według Bolesława Olszewicza Textor nie tylko zgeneralizował i wyrytował mapę, ale także przeprowadził własne pomiary i poprawiał błędy oryginalnego zdjęcia topograficznego¹⁸. Skala mapy to według szczegółowych obliczeń Tadeusza Lankamera 1:152 500¹⁹, przy czym w literaturze podawano także 1:150 000²⁰ i 1:155 000²¹. Drukowana mapa miała być zgodna co do skali i cięcia arkuszowego z opracowywaną w tym samym czasie mapą Schröttera-Engelhardta²². Zakres treści mapy Textora nie odbiega od innych map pruskich przełomu XVIII i XIX w. Na czytelnym, kolorowanym miedziorycie zaznaczono najważniejsze z punktu widzenia wojskowo-administracyjnego obiekty topograficzne: drogi, miejscowości, lasy i wody. Rzeźbę terenu zaznaczono jednak dość schematycznym kreskowaniem. Obydwie mapy: zdjęcie topograficzne i jego redukcja były głównym źródłem służącym lokalizacji miejscowości i wyrysowaniu fizjografii dla części województwa podlaskiego położonej na północ od Bugu, który po III rozbiórce był granicą między Prusami a Austrią (por. mapa 1).

¹² H. Rutkowski, *Mapy Perthésesa*, [w:] tenże, *Fundamenta historiae*, s. 269–282.

¹³ T. Lankamer, *Mapa J.C. Textora pod tytułem „Nowe Prusy Wschodnie” z lat 1795–1800*, „Rocznik Białostocki”, t. 7, 1967, s. 181; A. Konias, *Kartografia topograficzna państwa i zaboru pruskiego*, s. 147–160.

¹⁴ E.O. Kossmann, *Die Preussischen Landesaufnahmen in Polen (1753–1806)*, Leipzig–Jömsburg 1937, s. 27.

¹⁵ Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz, Berlin, sygn. Q 17030. Znajduje się tam także rękopiśmienna redukcja mapy do skali 1:114 000 w 11 arkuszach (sygn. Q 17030/2). Fotokopie oryginalnego zdjęcia dostępne są w ZAH.

¹⁶ T. Lankamer, *Mapa J.C. Textora*, s. 186–187.

¹⁷ Textor; T. Paćko, W. Trzebiński, *Wieloarkuszowe mapy topograficzne*, poz. 40.

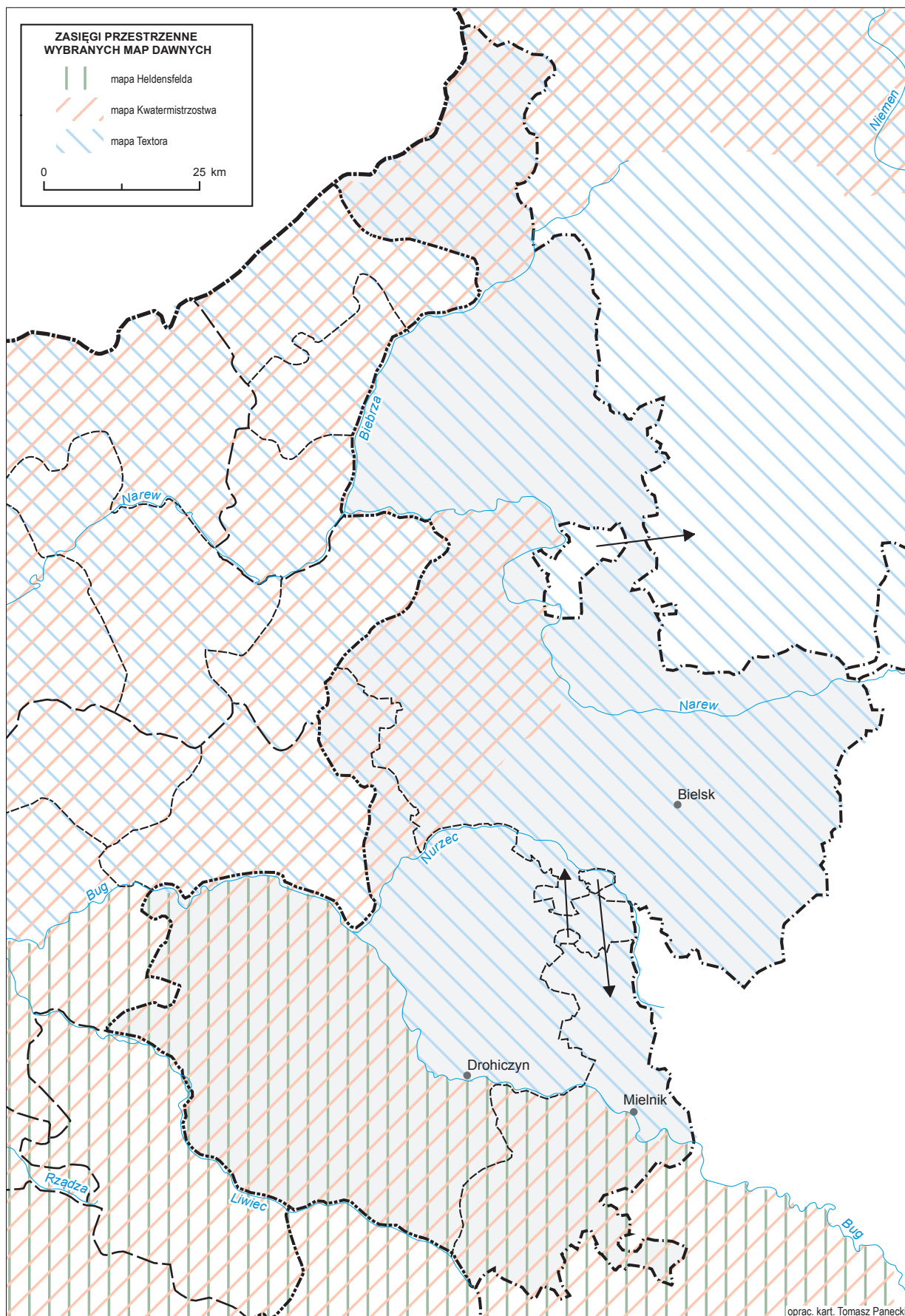
¹⁸ B. Olszewicz, *Polska kartografia wojskowa*, s. 60–61.

¹⁹ T. Lankamer, *Mapa J.C. Textora*, s. 195–196.

²⁰ T. Paćko, W. Trzebiński, *Wieloarkuszowe mapy topograficzne*, poz. 40.

²¹ K. Buczek, *Prace kartografów pruskich*, s. 170.

²² J. Szelięga, *Pierwsza szczegółowa mapa północno-wschodniej Polski oparta na triangulacji 1810 r. [Schröttera-Engelhardta]*, „Zeszyty Geograficzne Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Gdańsku”, t. 11, 1969, s. 79–101.

Mapa 1. Zasięgi przestrzenne wybranych map dawnych. Obejmuje mapy Textora (oraz von Steina), Heldensfelda i Kwatermistrzostwa na tle XVI-wiecznego województwa podlaskiego. Mapa Perthéasa i rosyjska Trójwiorstówka obejmowały zasięgiem cały obszar

Obszar zajęty przez Austrię został kartograficznie opracowany w ramach I zdjęcia topograficznego nazywanego także franciszkańsko-józefińskim²³. *Karte von West-Gallizien*, nad którą prace topograficzne w latach 1801–1804 prowadził pułkownik Antoni Mayer von Heldensfeld, to rękopiśmienne zdjęcie terenowe w skali 1:28 800, składające się z 275 arkuszy²⁴. Na podstawie zdjęcia Hieronim Benedicti opracował dwie redukcje: jedną w skali 1:172 800 (1803–1809; 12 arkuszy)²⁵ i drugą w skali 1:288 800 (1809–1811; 6 arkuszy)²⁶. Opracowanie mapy zostało poprzedzone pomiarami astronomiczno-trygonometrycznymi, co zapewniło jej dość dużą dokładność. Zakres treści i grafika nie odbiega od innych z tej epoki, ale warstwa nazewnicza cechuje się większymi błędami niż w przypadku map pruskich, co spowodowane było faktem, że pomiary prowadzili wyłącznie oficerowie niemieckojęzyczni²⁷. W pracach nad AHP wykorzystywaliśmy mapę Heldensfelda do lokalizacji miejscowości i opracowania fizjografii dla części województwa podlaskiego położonej na południe od Bugu.

W pracach nad podlaskim tomem AHP posługiwaliśmy się również późniejszą mapą Kwatermistrzostwa, tj. *Topograficzną kartą Królestwa Polskiego*²⁸. Mapa opracowywana była w dwóch etapach: przed i po powstaniu listopadowym. W pierwszym okresie (1822–1830) Kwatermistrzostwo Generalne Wojska Polskiego określiło matematyczne podstawy zdjęcia topograficznego, korzystając z sieci triangulacyjnych pruskich i austriackich. Wybrane zostało odwzorowanie Bonne'a, elipsoida Walbecka jako powierzchnia odniesienia, a południk środkowy liczono od południka warszawskiego. Zdjęcie terenowe wykonano w skali trzykrotnie większej (1:42 000), co zapewniło bardzo dobrą dokładność rysunku na mapie. Z powodu wybuchu powstania listopadowego prace zostały przerwane, ale udało się opracować dotąd 25 spośród 60 planowanych arkuszy, a dla kolejnych 6 przeprowadzić pomiary terenowe²⁹. W latach 1833–1839 mapę dokończył już rosyjski Korpus Topografów Wojskowych. Wydano ją po rosyjsku z napisami po polsku i francusku w 1843 r., ale z datą 1839. Na podstawie mapy Kwatermistrzostwa w AHP nanoszone były na mapę wynikową elementy fizjograficzne oraz sieć drogową. Przydatna była również przy lokalizowaniu miejscowości.

Mapa Kwatermistrzostwa była wielokrotnie przedrukowywana i aktualizowana, a wzorując się na niej, Rosjanie opracowali tzw. Trójwiorstówkę, tj. *Военно-топографическая карта европейской России* w tej samej skali (1:126 000, 1855–1863), którą również wykorzystano w tym tomie AHP. Prace nad Trójwiorstówką, nazywaną tak ze względu na skalę (3 wiorsty w 1 calu angielskim), rozpoczęto już w 1845 r. i wydawano ją partiami dla poszczególnych części Cesarstwa Rosyjskiego³⁰. Mapa była aktualizowana wielokrotnie i wydawana aż do początków XX w. Zakres jej wykorzystania w naszych pracach obejmował przede wszystkim lokalizację miejscowości: w odróżnieniu od wcześniejszych opracowań mapa ta pokazywała m.in. uroczyska. Jest też jedyną mapą obejmującą dawne województwo podlaskie w całości, oprócz niekartometrycznej jeszcze mapy Perthéesa.

²³ O kartografii józefińskiej ziem polskich najpełniej pisał Andrzej Konias (por. tenże, *Kartografia topograficzna Śląska Cieszyńskiego i zaboru austriackiego od II połowy XVIII wieku do początku XX wieku*, Katowice 2000). Tzw. mapa Miega obejmująca ziemie I zaboru austriackiego jest obecnie przedmiotem edycji krakowskiego zespołu historyków z IH PAN; por. *Galicja na józefińskiej mapie topograficznej 1779–1783 / Die Josephinische Landesaufnahme von Galizien 1779–1783*, t. 1–13, red. Z. Noga, B. Dyaś, W. Bukowski, Z. Budzyński, Kraków 2012–2018; W. Bukowski, A. Janeczek, *Mapa józefińska (1779–1783) w przededniu edycji. Przedmiot i założenia programu wydawniczego*, SG, t. 1, 2013, s. 91–112). Mapy tzw. I zdjęcia były także analizowane w kontekście możliwości ich kalibracji; por. G. Molnár, G. Timár, E. Biszak, *Can the First Military Survey Maps of the Habsburg Empire (1763–1790) Be Georeferenced by an Accuracy of 200 Meters?*, 9th International Workshop on Digital Approaches to Cartographic Heritage, Budapest, 4–5 September 2014, https://www.arcanum.com/media/uploads/mapire/pub/1survey_molnar_et_al.pdf (dostęp: 20.03.2021).

²⁴ B. Olszewicz, *Polska kartografia wojskowa*, s. 57–58; L. Sawicki, *Pułkownika Antoniego barona Mayera von Heldensfeld zdjęcie topograficzne w Polsce w latach 1801–1804*, Kraków 1928. Mapa przechowywana jest w wiedeńskim Kriegsarchiv, a także udostępniona w postaci cyfrowej edycji w serwisie Mapire: <https://mapire.eu/en/> (dostęp: 15.01.2020). Fotokopie dostępne są też w ZAH.

²⁵ T. Paćko, W. Trzebiński, *Wieloarkuszowe mapy topograficzne*, poz. 42.

²⁶ Tamże, poz. 44.

²⁷ B. Olszewicz, *Polska kartografia wojskowa*, s. 55.

²⁸ Była ona wykorzystywana jako źródło danych we wszystkich poprzednich tomach AHP; por. H. Rutkowski, *Źródła kartograficzne*, s. 295–296.

²⁹ B. Olszewicz, *Polska kartografia wojskowa*, s. 119–140; B. Krassowski, *Topograficzna Karta Królestwa Polskiego (1822–1843)*, Warszawa 1978 (Zabytki Polskiej Kartografii, t. 1); T. Paćko, W. Trzebiński, *Wieloarkuszowe mapy topograficzne*, poz. 104.

³⁰ B. Olszewicz, *Polska kartografia wojskowa*, s. 186–189; B. Krassowski, *Polska kartografia wojskowa w latach 1918–1945*, Warszawa 1974, s. 50; A. Czerny, *Powstanie i etapy rozwoju map topograficznych*, s. 69–70; T. Paćko, W. Trzebiński, *Wieloarkuszowe mapy topograficzne*, poz. 170.

Ze względu na wykorzystanie narzędzi GIS, w celu określenia dokładności danych na opracowywanej przez nas mapie głównej, przeprowadzono analizę średniego błędu kwadratowego położenia obiektów dla pięciu map, które były głównymi źródłami danych geometrycznych: mapy von Steina (1:33 333, 1795–1800), mapy Textora (1:152 500, 1806–1808), mapy Heldensfelda (1:28 800, 1801–1804), mapy Kwatermistrzostwa (1:126 000, 1839–1843) oraz Trójwiorstówki (1:126 000, 1855–1863). Kwestia kalibracji dawnych map, tj. dopasowywania ich do wspólnego układu współrzędnych geograficznych, jest od kilku lat chętnie poruszany wśród badaczy zagadnieniem, zarówno w kontekście dokładności samych opracowań, jak i narzędzi służących georeferencji³¹. Kalibracja mapy polega na wskazaniu punktów z mapy kalibrowanej (mapy dawnej) i tożsamyh do nich punktów z materiału referencyjnego, najczęściej współczesnej mapy kartometrycznej³². Następnie współrzędne z mapy kalibrowanej są transformowane do współrzędnych z mapy referencyjnej za pomocą wzorów matematycznych. Metodyka prac była następująca: ze względu na stałe wymiary poszczególnych arkuszy zostały one w pierw połączony w całość w programie graficznym, a następnie tak opracowanej mozaice została nadana georeferencja w programie ArcGIS 10.5 za pomocą transformacji afinicznej (wielomian pierwszego stopnia)³³.

Ocenę jakości kalibracji określa średni błąd kwadratowy (Root Mean Square Error; RMSE). Wskazuje on na różnicę w położeniu punktów kontrolnych z mapy przed i po kalibracji, informującą o tym, z jaką odległością (w metrach) punkty te zostały przesunięte, aby dopasować mapę do materiału referencyjnego. Błąd wyliczony jest jako średnia dla wszystkich punktów kontrolnych. Nie należy utożsamiać RMSE z dokładnością mapy, chociaż istnieje oczywiście pewna relacja między tymi dwoma wartościami. Błąd ten może bowiem zostać zredukowany do zera przy zastosowaniu transformacji wielomianowych wyższych stopni, ale nie oznacza to, że kalibrowana mapa staje się kartometryczna³⁴.

Dla każdej z map wyznaczono punkty kontrolne (skrzyżowania dróg, kościoły) tak, aby pokrywały one jej obszar ze zbliżoną gęstością (ok. 1,5 pkt./tys. km²). Wyniki analiz prezentuje tabela 3.

Tabela 3. Wyniki analizy dokładności kalibracji pięciu map

Mapa	Σ CPS	RMSE	STD	MIN	MAX	Inne
<i>Krieges Karte der Provinz Neu Ost Preussen</i> (von Stein)	17	434	189	61	750	140 ³⁵
<i>Karte von West-Gallizien</i> (A.M. von Heldensfeld)	9	97	30	52	149	200–400 ³⁶
<i>Topographisch-Militaerische Karte vom vormaligen Neu Ostpreussen</i> (J.Ch. von Textor)	30	1849	955	263	2830	1542 ³⁷
mapa Kwatermistrzostwa	50	747	456	199	1914	750 ³⁸
Trójwiorstówka	80	566	237	135	964	100–200 ³⁹

Legenda: wartości podane w metrach, Σ CPS – liczba punktów kontrolnych, RMSE – średni błąd kwadratowy, STD – odchylenie standardowe, MIN – wartość minimalna błędów, MAX – wartość maksymalna błędów, inne – błąd położenia obiektów obliczony przez innych badaczy.

³¹ Por. A. Affek, *Georeferencing of Historical Maps Using GIS, as Exemplified by the Austrian Military Surveys of Galicia*, „Geographia Polonica”, t. 86, 2013, nr 4, s. 375–390; T. Panecki, *Problemy kalibracji mapy szczegółowej Polski w skali 1:25 000 Wojskowego Instytutu Geograficznego w Warszawie*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 46, 2014, nr 2, s. 162–172; G. Timár, G. Molnár, *Map Grids and Datums*, Budapeszt 2013.

³² W tym przypadku były to mapy topograficzne z Geoportalu (www.geoportal.gov.pl, dostęp: 22.10.2019).

³³ J. Urbański, *GIS w badaniach przyrodniczych*, Gdańsk 2008, s. 78–83; J. Kuna, *Metodyczne aspekty analiz GIS wykorzystujących dawne mapy topograficzne*, [w:] *Dawne mapy topograficzne*, s. 127–137.

³⁴ B. Jenny, L. Hurni, *Studying Cartographic Heritage. Analysis and Visualization of Geometric Distortions*, „Computers & Graphics”, t. 35, 2011, nr 2, s. 402–411.

³⁵ A. Konias, *Kartografia topograficzna państwa i zaboru pruskiego*, s. 160.

³⁶ G. Bonatowski, *Działalność profesora S. Pietkiewicza w zakresie badania dawnych map Polski*, „Prace i Studia Geograficzne”, t. 17, 1995, s. 53–86 (wartość dla mapy Miega).

³⁷ T. Lankamer, *Mapa J.C. Textora*, s. 181–206.

³⁸ G. Bonatowski, *Działalność profesora S. Pietkiewicza*, s. 53–86.

³⁹ Tamże.

Najlepsze wyniki uzyskano dla mapy Heldensfelda – ok. 97 m, co należy uznać za bardzo dobry rezultat, potwierdzający wysoką dokładność i precyzję mapy. Pozostałe opracowania cechowały się większym błędem, wahającym się od ok. 434 m (mapa von Steina), przez 566 m (Trójwiorstówka), 747 m (mapa Kwatermistrzostwa) do 1849 m (mapa Textora). W przypadku tej ostatniej przeprowadzono także próby kalibracji pojedynczych arkuszy, aby zidentyfikować źródło tak dużego błędu. Wyniki oscylowały tu w przedziale między 300 a 400 m, a tak duży błąd dla całej mapy wynika z propagacji niedokładności między łączonymi arkuszami. Należy jednak zauważyć, że w przypadku innych map, których arkusze łączono w ten sam sposób, nie zaobserwowano takiego zjawiska. Przeliczając uzyskane błędy przez skalę mapy głównej, otrzymamy błędy położenia obiektów odpowiednio: 0,38 mm, 1,73 mm i 2,26 mm, 2,98 mm i 7,4 mm. Można je jednak uznać za niewielkie dla skali 1:250 000, biorąc pod uwagę wymiary znaków kartograficznych, a także fakt, że rysunek był korygowany z mapami nowszymi i bardziej dokładnymi.

Uzyskane wyniki zostały również porównane z dotychczasowymi wynikami analiz kartometryczności map prowadzonymi przez Stanisława Pietkiewicza⁴⁰, Andrzeja Koniasa⁴¹ i Tadeusza Lankamera⁴². Dość zbliżone wartości uzyskano dla map Kwatermistrzostwa i Textora. Dokładność kalibracji mapy Heldensfelda była niemal dwukrotnie wyższa niż wykazywałyby to dotychczasowe analizy kartometryczności, a z kolei dla mapy von Steina i Trójwiorstówki osiągnięto gorsze wyniki. Różnice mogą jednak wynikać z wielu czynników, np. odmiennego sposobu przeprowadzenia badania czy faktu, że dotychczas błędy położenia analizowane były na obszarze pojedynczych arkuszy, a nie całej, połączonej mapy. Nie bez znaczenia jest także skurcz papieru czy jakość skanów, na których przeprowadzono kalibrację i analizę RMSE.

Czwartą grupę opracowań stanowiły tzw. mapy referencyjne (kanwowe), opracowane w XX i XXI w., które były głównym odniesieniem przestrzennych dla wszystkich danych pozyskiwanych z innych map. Zgodnie z założeniami serii AHP wszystkie elementy rysunku powinny być ostatecznie lokalizowane i umieszczane na mapie w skali 1:100 000, a wykorzystuje się do tego celu zarówno mapy przedwojenne (WIG), jak i powojenne. Następnie rysunek nanoszonych elementów był generalizowany do docelowej skali mapy głównej (1:250 000). Taka metodyka prac ukształtowała się w pracach nad AHP już od tomu powojennego i jest kontynuowana współcześnie, chociaż należałoby podjąć dyskusję dotyczącą materiałów referencyjnych i ich uwspółcześnienia poprzez wykorzystywanie referencyjnych danych topograficznych, np. do lokalizacji miejscowości czy nanoszenia dróg i fizjografii⁴³.

Podczas wyrysowywania mapy korzystaliśmy pomocniczo z danych referencyjnych wchodzących w zakres Państwowego Zasobu Geodezyjnego i Kartograficznego, które udostępniane są m.in. poprzez państwowy Geoportal⁴⁴. Podobnie jak w tomie wielkopolskim AHP, w pracach wykorzystywaliśmy oprogramowanie GIS (System Informacji Geograficznej) umożliwiające gromadzenie, analizę, wizualizację danych przestrzennych w ramach wspólnego modelu danych, skali i odwzorowania⁴⁵.

Źródła kartograficzne wykorzystane podczas opracowywania planów miast omówiono w rozdziałach dotyczących tych planów.

⁴⁰ Tamże; S. Pietkiewicz, *Analiza dokładności niektórych map z XVII, XVIII i XIX wieku, obejmujących Polskę w dawnych granicach*, „Prace i Studia Geograficzne”, t. 17, 1995, s. 103–109.

⁴¹ A. Konias, *Kartografia topograficzna państwa i zaboru pruskiego*, s. 160.

⁴² T. Lankamer, *Mapa J.C. Textora*, s. 181–206.

⁴³ R. Olszewski, D. Gotlib, *Rola bazy danych obiektów topograficznych w tworzeniu infrastruktury informacji przestrzennej w Polsce*, Warszawa 2013.

⁴⁴ www.geoportal.gov.pl (dostęp: 19.10.2019).

⁴⁵ T. Panecki, *Źródła kartograficzne*, [w:] AHP Wielkopolska, s. 29–37.

METODA I WYNIKI

ŚRODOWISKO GEOGRAFICZNE

Tomasz Panecki

Na mapie XVI-wiecznego województwa podlaskiego przedstawione zostały trzy podstawowe elementy fizjografii: rzeźba terenu metodą poziomnicową wraz z ważniejszymi wzniesieniami, sieć wodna z bagnami oraz zalesienie. Zgodnie z dotychczasową praktyką serii sieć wodną i zalesienie zrekonstruowano na podstawie najwcześniejszych kartometrycznych i szczegółowych materiałów kartograficznych, tj. pierwszych zdjęć topograficznych wykonanych przez zaborców. Mapy te pozwalają w miarę wiarygodnie oddać stan z przełomu XVIII i XIX w., który chociaż nie jest obrazem sytuacji w wieku XVI, powinien być do niego bardzo zbliżony. Zdaniem Henryka Rutkowskiego można uznać, że wyrysowana tym sposobem hydrografia jest bardzo zbliżona do stanu XVI-wiecznego, czego jednak nie można powiedzieć o lasach, których rekonstrukcja na wieki wcześniejsze jest możliwa tylko dla niektórych obszarów, bogatych w specyficzne materiały źródłowe¹. Rzeźbę terenu przedstawiono metodą poziomnicową i efekt końcowy jest wprawdzie podobny do wcześniej opracowanych map, ale uzyskano go na podstawie półautomatycznego generowania poziomnic z numerycznego modelu terenu (NMT lub DEM, Digital Elevation Model) z pomocą algorytmu ANUDEM².

W dotychczas wydanych tomach AHP regionalizację fizycznogeograficzną Polski omawiano na podstawie prac Jerzego Kondrackiego³. W 2018 r. zespół pod kierunkiem Jerzego Solona dokonał weryfikacji oraz uszczegółowienia dotychczasowego podziału, odwołując się do jego podstaw teoretycznych⁴. W przypadku większości jednostek doprecyzowano jedynie przebieg ich granic w odniesieniu do aktualnych danych geomorfologicznych i geologicznych, a liczba mezoregionów zwiększyła się z 316 do 344. Dane są dostępne również w formie plików GIS⁵.

Według obydwu regionalizacji obszar XVI-wiecznego województwa podlaskiego leży w zasięgu trzech podprovincji graniczących ze sobą równoleżnikowo: od północy Pojezierza Wschodniobałtyckiego, Wysoczyzny Podlasko-Białoruskiej oraz Niziny Środkowopolskiej, a w ich obrębie pięciu makroregionów⁶ (mapa 2). Największa część województwa (ok. 7080 km²) mieści się na terenie makroregionu Nizina Północnopodlaska, leżącego na północ o Bugu. Na południe od rzeki rozpościera się Nizina Południowopodlaska, z której ok. 2891 km² zajmowało województwo podlaskie. Północny fragment województwa (ok. 420 km²) leżał na Pojezierzu Mazurskim, a zachodni (ok. 162 km²) na terenie Niziny Środkowomazowieckiej. Niewielki skrawek na północnym wschodzie (okolice Augustowa, ok. 9 km²) to Pojezierze Litewskie. Rzeźba terenu historycznego województwa, ukształtowana w trakcie zlodowaceń,

¹ H. Rutkowski, *Metoda retrogresji w geografii historycznej Polski (wybrane zagadnienia)*, SG, t. 7, 2019, s. 146–162.

² M.F. Hutchinson, T. Xu, J.A. Stein, *Recent Progress in the ANUDEM Elevation Gridding Procedure*, [w:] *Geomorphometry 2011*, red. T. Hengel, I.S. Evans, J.P. Wilson, M. Gould, Redlands 2011, s. 19–22 (<http://geomorphometry.org/HutchinsonXu2011>, dostęp: 25.02.2020); zob. AHP Wielkopolska, s. 38.

³ J. Kondracki, *Geografia regionalna Polski*, Warszawa 1998.

⁴ J. Solon, J. Borzyszkowski, M. Bidłasik, A. Richling, K. Badora, J. Balon, T. Brzezińska-Wójcik, Ł. Chabudziński, R. Dobrowolski, I. Grzegorzczak, M. Jodłowski, M. Kistowski, R. Kot, P. Krąż, J. Lechnio, A. Macias, A. Majchrowska, E. Malinowska, P. Migoń, U. Myga-Piątek, J. Nita, E. Papińska, J. Rodzik, M. Strzyż, S. Terpiłowski, W. Ziaja, *Physico-Geographical Mesoregions of Poland. Verification and Adjustment of Boundaries on the Basis of Contemporary Spatial Data*, „Geographia Polonica”, t. 91, 2018, nr 2, s. 143–170; *Studia nad regionalizacją fizycznogeograficzną Polski*, red. M. Kistowski, U. Myga-Piątek, J. Solon, Warszawa 2018.

⁵ <https://rcin.org.pl/dlibra/publication/84324> (dostęp: 4.04.2020).

⁶ J. Kondracki, A. Richling, *Regiony fizycznogeograficzne*, [w:] *Atlas Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 1993, tabl. 53.3.

jest dosyć zróżnicowana: od młodoglacjalnych wzgórz morenowych i kemowych na północy, poprzez pola sandrowe, kotliny i doliny rzeczne (Biebrzy, Narwi i Bugu), krajobraz równinny oraz wysoczyznowy na południu. Najwyższym punktem historycznego Podlasia jest wzniesienie o współczesnej nazwie Góra Sygnałowa (217 m n.p.m.), znajdujące się nieopodal wsi Rozbity Kamień (pow. drohicki)⁷. Na mapach WIG i KdWR zaznaczona jest jako wzniesienie bez nazwy, a na mapach wcześniejszych (Kwatermistrzostwa, Heldensfelda) trudno ją zidentyfikować spośród innych wzniesień reprezentowanych metodą kreskową. Innym wzniesieniem przekraczającym 200 m n.p.m. jest Uszeście nieopodal Mielnika (204 m n.p.m.).

Największa część województwa rozpościera się na obszarze Niziny Północnopodlaskiej, którą ze względu na kontynentalne cechy klimatu (wysokie amplitudy temperatur sięgające wspólnie 23 stopni Celsjusza) oraz położenie na obszarze subborealnej strefy leśnej Europy Wschodniej zalicza się do podprowincji Wysoczyzn Podlasko-Białoruskich. Pod względem ukształtowania terenu jest jednak podobna do Nizin Środkowopolskich, na co wpływ miało zlodowacenie Warty. Północną granicę makroregionu wyznacza zasięg ostatniego zlodowacenia, zachodnią – dolina Pisy, prawe zbocze doliny Narwi i wschodnie podnóże wału Czerwonego Boru, południową – zbocze doliny Bugu, a wschodnią – okolice Grodna i Świsłoczy. Nizina Północnopodlaska dzieli się na osiem mikroregionów, z których sześć znajdowało się na obszarze XVI-wiecznego województwa podlaskiego⁸.

Kotlina Biebrzańska jest rozległym i bagnistym obniżeniem o powierzchni ok. 2600 km², długości ponad 100 km i szerokości 10–20 km. W czasie zlodowacenia Wisły pełniła funkcję pradoliny odprowadzającej wody fluwioglacjalne do Narwi, ale przepływ wody ustał w okresie późnolodowcowym, dzięki czemu rozwinęły się procesy zatorfienia, czego skutkiem są kilkunastometrowe pokłady torfu. Bagienne obszary doliny Biebrzy są siedliskiem roślinności torfowo-bagiennej, łągów, olsów, grądów i borów oraz reliktywów tundrowych. Na południe od Kotliny znajduje się Wysoczyzna Białostocka o zróżnicowanym krajobrazie polodowcowym, m.in. wzgórz moren i kemów przekraczających niekiedy 200 m n.p.m. oraz pól sandrowych i morenowych. Dolina Górnej Narwi – będąca zabagnionym obszarem pradoliny, w której meandruje Narew – oddziela Wysoczyznę Białostocką od Wysoczyzny Wysokomazowieckiej – obszaru o urozmaiconym przez zdenudowane pagórki żwirowe (ok. 150 m n.p.m.) krajobrazie. Na zachód od Wysoczyzny Wysokomazowieckiej i na południe od Doliny Górnej Narwi znajduje się Równina Bielska, której rzeźba terenu urozmaicana jest pagórkami morenowymi. Na jej obszarze, chociaż już poza XVI-wiecznym województwem podlaskim, znajduje się Puszcza Białowieska. Pomiędzy Nurcem a Podlaskim Przełomem Bugu rozpościera się Wysoczyzna Drohiczyńska. Ten wyniesiony obszar charakteryzuje się wzniesieniami przekraczającymi 200 m n.p.m., np. wspomniane już Uszeście nieopodal Mielnika (204 m n.p.m.).

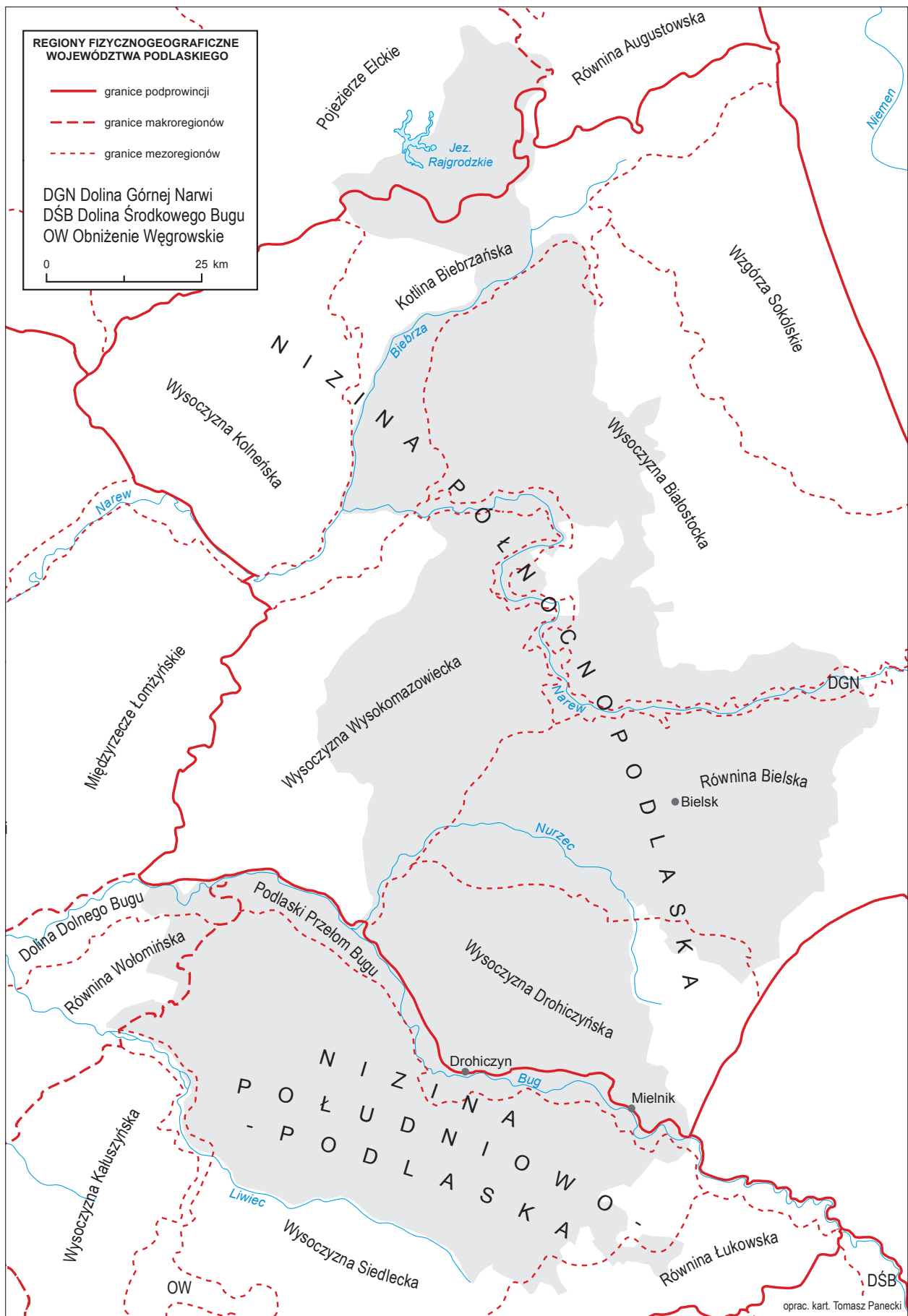
Drugi pod względem powierzchni makroregion, na którego obszarze znajdowało się XVI-wieczne województwo podlaskie, to Nizina Południowopodlaska, będąca częścią podprowincji Nizin Środkowopolskich. Przez jej środek przebiega granica zlodowacenia Warty (już poza obszarem województwa). Klimat jest tu nieco chłodniejszy od obszarów położonych za zachodzie, na co wpływ mają miesiące zimowe. Pod względem geobotaniczym makroregion zbliżony jest do Wyżyny Lubelskiej, a w krajobrazie występuje m.in. jodła – charakterystyczna dla południowej części Polski. Nizina Południowopodlaska graniczy od północy, poprzez dolinę Bugu, z Niziną Północnopodlaską, od wschodu z Polesiem, od południa z Wyżyną Lubelską, a od zachodu z Niziną Środkowomazowiecką. Makroregion dzieli się na osiem mikroregionów, z których trzy znajdowały się na terenie XVI-wiecznego województwa podlaskiego⁹.

Najbardziej na północ położoną częścią Niziny Południowopodlaskiej jest Podlaski Przełom Bugu. Szerokość doliny rzecznej waha się na długości ok. 180 km od 1,3 do 6 km, a wcięcie otaczających ją wysoczyzn – od 30 do 60 m. Obecnie piaszczysty taras zalewowy wznosi się od 4 do 8 m nad zwierciadłem rzeki. Na południe znajduje się Wysoczyzna Siedlecka, leżąca w strefie moren czołowych zlodowacenia Warty i jego faz recesyjnych, a wysokości dochodzą do ok. 200 m n.p.m. Południowy fragment województwa leży na obszarze Równiny Łukowskiej, która jest piaszczystym obszarem w strefie odpływu wód fluwioglacjalnych, pochylonych nieco w kierunku południowo-wschodnim.

⁷ Góra Sygnałowa [w:] <https://pzgik.geoportal.gov.pl/prng/ObiektFizjograficzny/PL.PZGiK.204.PRNG.00000000-0000-0000-000000134076-261947> (dostęp: 3.04.2020).

⁸ J. Kondracki, *Geografia regionalna Polski*, s. 206–215.

⁹ Tamże, s. 201–205.

Mapa 2. Regiony fizycznogeograficzne województwa podlaskiego

Niewielkie fragmenty województwa podlaskiego leżą na terenie trzech innych makroregionów: Pojezierza Mazurskiego, Pojezierza Litewskiego oraz Niziny Środkowomazowieckiej. W skład pierwszego wchodzi Pojezierze Ełckie, obejmujące północną część województwa¹⁰. Obszar ten cechuje się bardzo zróżnicowaną rzeźbą terenu oraz jeziorami, spośród których największym jest Jezioro Rajgrodzkie. Pojezierze Ełckie graniczy na wschodzie z Równiną Augustowską, wchodzącą w skład Pojezierza Litewskiego¹¹. Jest to pole sandrowe obniżające się w kierunku północnym, od Suwałk do Augustowa, z licznymi jeziorami, które nie były częścią województwa i należały w XVI w. do ekonomii grodzieńskiej¹². Zachodni fragment województwa leży na obszarze Niziny Środkowomazowieckiej i dwóch mikroregionów: Równiny Wołomińskiej i Doliny Dolnego Bugu¹³.

Rzeźba terenu oraz litologia obszarów powierzchniowych jest ściśle powiązana z typami i rozmieszczeniem gleb. Gleby Podlasia wykształciły się przede wszystkim z piaszczystych i gliniastych utworów polodowcowych. Na przeważającym obszarze dominują mało żyzne, pozbawione tlenu gleby opadowo-glejowe, które powstały na skutek zalegających płytko wód opadowych i procesu oglejenia. Na północnych krańcach województwa, najsilniej zaznaczonych zlodowaceniem, między Rajgrodem a Augustowem, dominują gleby brunatne wytworzone z morenowych glin zwałowych, które cechują się nieźle wykształconym poziomem próchniczym, korzystnym z punktu widzenia uprawy. Na obszarach dolin rzecznych mamy do czynienia z glebami murszowo-torfowymi, a największy kompleks tych gleb występuje wzdłuż doliny Biebrzy, Narwi i Supraśli. Niezwykle korzystne z punktu widzenia rolnictwa mady rzeczne wykształciły się głównie wzdłuż Bugu, a także Broku i Śliny. Na obszarach wysoczyznowych na środkowym i północnym Podlasiu mamy także spore połacie słabych i wymagających gleb rdzawych oraz bielic. W części Wysoczyzny Siedleckiej, na południe od Bugu, występują gleby płowe wykształcone na glinach i piaskach gliniastych¹⁴. Zdecydowana większość Podlasia cechuje się glebami o niskiej przydatności rolniczej, przeważnie należącymi do IV i V klasy bonitacyjnej. Jedynie na obszarach wysoczyznowych, gdzie skałą macierzystą są gliny i piaski gliniaste, mamy do czynienia z III klasą, a na niewielkim obszarze między Orlanką a Nurcem – II¹⁵. Niemniej jednak nie jesteśmy w stanie wnioskować o wysokości plonów na podstawie współczesnej bonitacji gleb, a ich rolnicza przydatność wynikać może ze stosowania dawniej odmiennych technik uprawy i nawożenia, a także różniących się od dzisiejszych stosunków wodnych¹⁶.

Przybliżoną rolniczą przydatność gleb w interesującym nas okresie można, w ograniczonym zakresie, próbować ocenić poprzez analizę lustracji dóbr królewskich. Dla 185 miejscowości podawano informację o jakości gleby, którą określano przeważnie jako: **złą**¹⁷ (grunt błotny, bagnisty, piaszczysty, podły, podlejszy, nader podły, zły), **średnią** (średni, dobry na poły ze średnim) i **dobrą** (dobry, godny do orania i siania, przedni)¹⁸. Na podstawie lustracji królewskich można stwierdzić, że w krajobrazie województwa podlaskiego dominowały gleby złe (56 miejscowości) i średnie (43). Tylko w przypadku 25 miejscowości lustratorzy określili glebę jako dobrą. Dla porównania na pobliskim Mazowszu 94 miejscowości miało glebę dobrą, 49 – średnią, a 42 – złą¹⁹. Warunki glebowe, ale przede wszystkim klimatyczne pozwalały także na uprawę winorośli w zamkowej winnicy w Drohiczyźnie, której – wzmiankowane w lustracji z 1570 r. – wyschnięcie mogło mieć także związek z ostrymi zimami w drugiej połowie XVI w.²⁰

¹⁰ Tamże, s. 115.

¹¹ Tamże, s. 122–123.

¹² J. Śliwiński, *Grodzieńszczyzna i Podlasie w XV–XVI wieku w Wielkim Księstwie Litewskim (wielkksiążęce puszcze i włości, eksploatacja, pożary)*, Olsztyn 2010; LWP 1570, 1576, s. 125.

¹³ J. Kondracki, *Geografia regionalna Polski*, s. 193–196.

¹⁴ S. Białousz, *Gleby – klasyfikacja genetyczna*, [w:] *Atlas Rzeczypospolitej Polskiej*, tabl. 41.1.

¹⁵ J. Strzelec, *Bonitacja gleb*, [w:] tamże, tabl. 41.3.

¹⁶ A. Wyczański, *O badaniu plonów zbóż w dawnej Polsce*, KHKM, t. 16, 1968, nr 2, s. 251–271.

¹⁷ Określenia w nawiasach mają charakter źródłowy.

¹⁸ LWP 1570, 1576, *passim*.

¹⁹ A. Wawrzyńczyk, *Gospodarstwo chłopskie w dobrach królewskich na Mazowszu w XVI i na początku XVII w.*, Warszawa 1962, s. 10.

²⁰ LWP 1570, 1576, s. 7. Na uprawę winorośli na pobliskim Mazowszu wskazywała A. Wawrzyńczyk; *taż*, *Gospodarstwo chłopskie*, s. 10; zob. też A. Kołodziejczyk, *Warunki naturalne puszczy na Podlasiu*, [w:] *Puszcze wielkksiążęce na północnym Podlasiu i zachodniej Grodzieńszczyźnie w XVI–XVII wieku (podziały, administracja, służby leśne i wodne)*, red. J. Śliwiński, Olsztyn 2007, s. 57.

Przy okazji gleb warto też wspomnieć o zasobach mineralnych. Podlasie jest obszarem ubogim w surowce kopalne, a do nielicznych występujących na tym obszarze należą kreda, margiel, wapień i torf. Kredę wydobywano w XVI w. przede wszystkim w Mielniku, Radziwiłłowce, Surażu oraz w mniejszym stopniu w Knyszynie²¹. Na Podlasiu występowały rudy darniowe żelaza, z których mogły korzystać kuźnice²².

Obszar Podlasia w całości należy do zlewni Wisły, w zlewisku Morza Bałtyckiego. Do głównych rzek należy przede wszystkim Bug (w części południowej województwa) wraz z jego większymi dopływami (Nurzec i Brok) oraz Narew (w części środkowej i północnej) z dopływami: Orłanką, Supraślą i przede wszystkim Biebrzą, której główne dopływy to: Sidra, Brzozówka, Neta (Netta) i Łęk (Ełk). Na obszarze Podlasia Biebrza i Narew meandrują w zatorfionych kotlinach rzecznych, podczas gdy Bug płynie w głęboko wciętej dolinie, której wysokość brzegów sięga nawet kilkudziesięciu metrów. Sieć jezior jest niewielka i obejmuje kilka akwenów na północy między Rajgrodem a Augustowem. Cechą charakterystyczną hydrografii Podlasia są bagna i błota, szczególnie u ujścia Biebrzy do Narwi. W epoce nowożytniej poziom wód najprawdopodobniej był wyższy niż współcześnie, co pozytywnie wpływało na możliwości transportowe i spławność rzek, ale miało jednocześnie negatywne konsekwencje dla ruchu lądowego, np. z uwagi na większe zabagnienia²³. Świadczy o tym m.in. obecność portu rzeczno-głazowego w Drohiczyźnie nad Bugiem, wzmiankowanego w lustracji z 1570 r.²⁴

Rekonstrukcję XVI-wiecznej sieci hydrograficznej oparto na materiałach kartograficznych z przełomu XVIII i XIX w., tj. sprzed okresu, gdy na dużą skalę przeprowadzano prace melioracyjne i regulujące koryta rzeczne. Do największych ingerencji w środowisko należy zaliczyć budowę Kanału Augustowskiego, chociaż inwestycja ta obejmowała jedynie północny skrawek XVI-wiecznego województwa podlaskiego²⁵. Ze względu na nizinny i bagienny charakter Biebrzy i Narwi zmienność ich koryt jest bardzo duża i można ją obserwować również współcześnie. Problematyczna była szczególnie rekonstrukcja Narwi, która jako rzeka anastomozująca płynie wieloma korytami, a jej obraz kartograficzny jest bardzo zbliżony na mapach współczesnych i dawnych. Trudno zatem niekiedy jednoznacznie wskazać główne koryta rzeki. Z tego względu istotna była tu kwestia generalizacji: nie sposób bowiem wiernie przerysować wszystkie koryta z map źródłowych do skali mapy głównej. Zdecydowano się zatem na wyrysowanie koryt oznaczonych szerokimi wstęgami i najważniejszych koryt bocznych oddalonych najdalej od koryta głównego, tak, aby oddać charakter rzeki i powierzchnię przez nią zajmowaną.

Takiego problemu nie było w przypadku Biebrzy, aczkolwiek tutaj mapy WIG pokazywały więcej szczegółów (meandrów, starorzeczy) niż np. mapa von Steina opracowana w kilkukrotnie większej skali. Rzeką o jeszcze innym charakterze był Bug, którego obraz na mapach z XVIII i XIX w. różnił się od widocznego na mapach WIG ze względu na starorzecza wynikające z licznych meandrów. Rzeka ta jest przedstawiona zarówno na pruskiej mapie von Steina, jak i austriackiej mapie Heldensfelda. W serii AHP, zgodnie ze stosowaną metodą, przyjmowaliśmy obraz z mapy dawnej korygowany mapą z okresu międzywojennego, uważając jednocześnie na zachowanie prawidłowych relacji przestrzennych między rzeką a miejscowościami.

Przy rekonstrukcji przebiegu rzek występowały także problemy szczegółowe. Ciekawym w świetle dawnej kartografii (von Stein, Textor, Kwatermistrzostwo) było połączenie rzek: Markowej (zlewnia Nurca) i Lizy (zlewnia Biebrzy). Taka reprezentacja kartograficzna, w której te dwa ciekawy tworzą jeden, sugerowałaby, że istniało połączenie pomiędzy Narwią a Biebrzą, co z hydrologicznego punktu widzenia jest niemożliwe. Na mapach późniejszych (mapy zaborcze, WIG) obie rzeki są już przedstawione jak osobne ciekawy i tak też wyrysowano je na mapie głównej.

Jeziora były głównie częścią krajobrazu północnego Podlasia, tj. okolic Rajgrodu i Augustowa. Największym (ok. 1412 ha) było Jezioro Rajgrodzkie, które posiadało jeszcze dwie odnogi, obydwie w kierunku pruskim: Stacer i Przepiórkę. Poza Jezioro Rajgrodzkie można wskazać 11 innych poło-

²¹ A. Kołodziejczyk, *Warunki naturalne puszczy na Podlasiu*, s. 47; J. Maroszek, *Rzemiosło w miastach podlaskich w XVI–XVIII w.*, [w:] *Studia nad produkcją rzemieślniczą w Polsce (XIV–XVIII w.)*, red. M. Kwapien, J. Maroszek, A. Wyrobisz, Wrocław 1976, s. 88–191.

²² M. Radwan, *Rudy, kuźnice i huty żelaza w Polsce*, Warszawa 1963, s. 91.

²³ A. Kołodziejczyk, *Warunki naturalne puszczy na Podlasiu*, s. 49–50; też, *Przemiany społeczno-gospodarcze na Podlasiu w XV–XVI wieku*, Olsztyn 2012, s. 44–45.

²⁴ LWP 1570, 1576, s. 3.

²⁵ C. Błoch, *Ignacy Prądzyński i jego wkład w budowę Kanału Augustowskiego*, [w:] *Studia i materiały do dziejów Pojezierza Augustowskiego*, red. J. Antoniewicz, Białystok 1967, s. 357–401.

zonych pomiędzy Ełkiem (rzeką) a Augustowem (Dręstwo, Jeziorko, Krassiowo Wielkie, Kukowo, Półjeziorko, Reszki, Ślepe, Tajno, Toczyłowo i Woźnawieskie). Nie sposób pominąć także Stawu Augusta (dziś: Jezioro Zygmunta Augusta lub Jezioro Czechowskie) – sztucznego zbiornika wodnego zbudowanego na rzece Nereśli²⁶.

Należy zakładać, że sieć jezior podlaskich była prawdopodobnie większa we wczesnej nowożytności niż dziś. Nie udało się zlokalizować na mapach jeziora Małego Błotnego, poświadczonych w lustracjach²⁷. Nie ma go ani na mapach z przełomu XVIII i XIX w., ani na mapach nowszych. Należy zatem założyć, że albo wyszło, co może sugerować nazwa (w okolicy znajdują się bagna), albo została tak nazwana w źródłach historycznych część pobliskiego jeziora Tajno. Dużo materiału na temat hydrografii dostarczają także opisy parafii opracowane na potrzeby przygotowania map szczególnych Karola Perthéesa (Szkice Perthéesa), ale zlokalizowanie wskazanych tam wielu obiektów fizjograficznych jest w zasadzie niemożliwe²⁸. Opis dekanatu augustowskiego przynosi znacznie więcej szczegółów, zwłaszcza dotyczących nazewnictwa, niż opis dekanatu knyszyńskiego. I tak w parafii Bargłowo (Bargłów Kościelny) znajdowało się jezioro Paluchowo – ok. 2,5 km na południowy zachód od Bargłowa. Na żadnej z map nie ma w tym miejscu zbiornika wodnego, ale niewykluczone jest utożsamienie go z pobliskim jeziorem Półjeziorko. W parafii Trzciane (Trzciannie) wspomnianych zostało aż sześć jezior z nazwami własnymi²⁹, których nie udało się zlokalizować nawet na mapach z przełomu XVIII i XIX w., prawdopodobnie dlatego, że były to w większości jeziora zabagnione, być może o sezonowym charakterze.

Natknęliśmy się także na problem z wyschnięciem dwóch akwenów położonych na północ od Narwi w okolicach Tykocina. Pierwszy, na północ od Zajek (ok. 59 ha) i drugi – położony wzdłuż Nereśli (ok. 235 ha). Obydwa były reprezentowane jeszcze na mapach z przełomu XVIII i XIX w. (von Stein, Textor, Kwatermistrzostwo), ale już na mapie WIG oraz na mapie współczesnej mamy w tym miejscu wyłącznie rzekę z podmokłościami w niektórych miejscach. Źródła pisane nie wskazują na istnienie żadnych akwenów na północ od Tykocina, w związku z czym pozostały one nienazwane. Ogółem na mapie województwa podlaskiego zaznaczonych zostało 21 jezior, spośród których 17 posiada nazwę własną dla epoki staropolskiej.

W lustracjach wzmiankowane są także liczne stawy o charakterze gospodarczym, które również musiały zniknąć w ciągu 200 lat i nie było możliwości ich kartograficznej rekonstrukcji. Mowa tu m.in. o stawach w: Drohiczynie³⁰, Goniądzu³¹, Knyszynie³², Huzykach (Użykach)³³, Płaskach³⁴, Bargłowie³⁵ i Kuraszewie³⁶. Warto dodać, że podlaskie stawy, jak również rzeki i jeziora, były wykorzystywane do rybołówstwa. Zawracano też uwagę na konieczność zarybiania stawów, aby utrzymać możliwość połowu³⁷, tym bardziej że w przyzankowych stawach w Drohiczynie „niewiele z nich ryb uławiają, ledwo z obiad albo 3 będzie”³⁸. Dużą rolę gospodarka rybna odgrywała w Knyszynie i starostwie knyszyńskim: poza Stawem Augusta mamy stawy na Kobylance, Bobrówce i Tołkaczówce³⁹, dwa tarliska pod Knyszynem oraz 40 sadzawek⁴⁰. Liczne stawy gospodarcze wzmiankowane są też w Szkicach Perthéesa.

²⁶ LWP 1602, s. 5, 11; SGKP, t. 1, s. 54; W. Wernerowa, *Opisy parafii dekanatu knyszyńskiego z 1784 roku*, Białystok 1990, s. 155.

²⁷ LWP 1570, 1576, s. 125, przyp. 290.

²⁸ W. Wernerowa, *Opisy parafii dekanatu augustowskiego z 1784 roku*, Białystok 1993; też, *Opisy parafii dekanatu knyszyńskiego z 1784 roku*.

²⁹ Gogoł, Orla, Dąbrówka, Białe, Nurczaste, Mielewszczyce; por. też, *Opisy parafii dekanatu augustowskiego z 1784 roku*, s. 224.

³⁰ LWP 1570, 1576, s. 5.

³¹ LWP 1602, s. 43.

³² Tamże, s. 8.

³³ „Użykowski Staw”, LWP 1602, s. 56; LWP 1570, 1576, s. 54.

³⁴ LWP 1570, 1576, s. 60.

³⁵ Tamże, s. 115.

³⁶ Tamże, s. 132.

³⁷ LWP 1602, s. 9.

³⁸ LWP 1570, 1576, s. 5.

³⁹ Rzeki niezlokalizowane.

⁴⁰ M. Piszczatowska, *Miasto Knyszyn i starostwo knyszyńskie w rękach Jana i Tomasza Zamojskich (1574–1638)*, [w:] *Miasta polskie w średniowieczu i czasach nowożytnych*, red. P. Gołdyn, Kraków 2008 (Biblioteka Porozumienia Doktorantów Uczelni Krakowskich, t. 1), s. 62.

Istotną częścią sieci hydrograficznej są także bagna, które na Podlasiu występowały przede wszystkim wzdłuż Biebrzy i Narwi⁴¹. Ogółem stanowiły ok. 10% powierzchni województwa według stanu na przełomie XVIII i XIX w. Lustracje województwa podlaskiego przynoszą nam informacje o łąkach i ich rolniczym wykorzystywaniu przez mieszkańców, a wiele spośród nich to właśnie łąki na bagnach i bielach⁴². Warto wskazać kilka największych podlaskich obszarów podmokłych, wyodrębnionych przestrzennie lub nazewniczo. Idąc od północy, duży obszar bagienny występował wzdłuż Ełku aż do ujścia do Biebrzy, a o jego niedostępności świadczy informacja na mapie Perthéesa: „Błota znaczne, przez które letnią porą nie można przejeżdżać chyba [że] zimą”. Podobne informacje można znaleźć na mapach pruskich i austriackich. Na mapie von Steina na północny wschód od Goniądza mamy drogę, przy której zaznaczono: „Bey auserst durren Sommer nur mit Bauerwagen zu passieren”, a na mapie Heldensfelda między Treblinką a Wólką Okrąglik mamy zapis „Dieser Sumpf ist nie zu passieren”.

Szczególnym miejscem jest ujście Biebrzy do Narwi i bagna rozciągające się od Boru Dobarz na północy do Puszczy Czarnej (Tykocińskiej) na południu (współczesne bagno Ławki)⁴³. Pomimo swej niedostępności obszar ten budził zainteresowanie mieszkańców ze względu na możliwość pozyskiwania siana⁴⁴. Na mapie von Steina zamieszczono informację, że bagno można przejść jedynie latem. Spory opis tego obszaru znajduje się w Szkicach Perthéesa: błotniste łąki miały rozciągać się od Biebrzy do Nereśli (do wsi Wiszowate i Bajki), na południe ok. 15 staj (ok. 14 km⁴⁵, tj. aż do Narwi, co zgadza się z mapami z tego okresu), a na północ w kierunku wsi Szorce, Chojnowo, Mroczi Kulesze⁴⁶. O zagospodarowaniu świadczą nazwy terenowe: Głuchowszczyzna czy zaścianek Urbanowski (niezidentyfikowane)⁴⁷. Mamy tam także „solników obrębników” identyfikowanych przez wydawców lustracji z 1576 r. z uroczyskiem Solniki⁴⁸, a „solnicy” są też wspomniani w inwentarzu starostwa goniądzkiego z 1571 r. („Solnicy też nadto snadź do Raigroda wozic beli powinni kogo kazano”)⁴⁹.

Informacje z lustracji pozwoliły nam także nanieść na mapę główną AHP niektóre nazwy własne mniejszych bagien, np. Biele Augustowskie (bagno u ujścia Turewki do Netty)⁵⁰ czy miejsce nazywane Somaczkiem⁵¹ (uroczysko Sumiackie na mapie WIG położone na południowy zachód od miasta Narew, pow. bielski). Nazwy bagien pojawiają się też w inwentarzach, ale ich lokalizacja jest niemożliwa lub niezwykle niepewna⁵². W inwentarzu starostwa goniądzkiego z 1571 r. mamy cztery nazwy własne bagien w obrębie Boru Dobarz⁵³. Spośród nich udało się zidentyfikować bagno Orle (uroczysko Orli Grąd na mapie WIG). Także Szkice Perthéesa dostarczają nam istotnego materiału toponomastycznego, również trudnego w identyfikacji i lokalizacji. W parafii Augustów mamy bagno „znaczniejsze” Zgniłka oraz Pogrzalka⁵⁴. Lokalizacja tego pierwszego pokrywa się z „Bielem Augustowskim”, ale nie można tego stwierdzić z całą pewnością, natomiast drugie pozostało niezidentyfikowane. W parafii Bargłowo mamy bagna: Zgniłki, Paluchowo i Trokiele, a to ostatnie można identyfikować z obszarem

⁴¹ J. Tyszkiewicz, *Ludzie i przyroda w Polsce średniowiecznej*, Warszawa 1983, s. 21–22.

⁴² Biel może być rozumiana jako ‘grząski, bagienny teren – błoto’; zob. AHP Lubelskie, s. 21; por. NMPol, t. 1, s. 169; K. Moszyński, *Uwagi o słowiańskiej terminologii topograficznej i fizjograficznej oparte przeważnie na materiale białorusko-poleskim*, „Archiwum Nauk Antropologicznych”, t. 1, 1921, nr 5, s. 2–3. Podano tam, że biel oznacza także ‘błotną łąkę’; zob. T. Panecki, T. Związek, *Przywileje ołęderskie w badaniach nad rekonstrukcją XVI-wiecznego zalesienia na przykładzie okolic Nowego Tomyśla*, SG, t. 5, 2017, s. 29–62.

⁴³ A. Pałczyński, *Bagna Jaćwieskie (pradolina Biebrzy). Zagadnienia geobotaniczne, paleofitosocjologiczne i gospodarcze*, Warszawa 1975 (Roczniki Nauk Rolniczych Polskiej Akademii Nauk, seria D, Monografie, t. 145).

⁴⁴ LWP 1570, 1576, s. 140–142.

⁴⁵ Przy założeniu, że K. Perthées operował stają milową – ok. 893 m.

⁴⁶ W. Wernerowa, *Opisy parafii dekanatu augustowskiego z 1784 roku*, s. 225.

⁴⁷ LWP 1570, 1576, s. 139.

⁴⁸ Tamże; zob. M. Gochna, *Charakter osiedli* w tym tomie.

⁴⁹ Goniądz 1571, s. 163, 178.

⁵⁰ LWP 1570, 1576, s. 115.

⁵¹ Tamże, s. 33, 70.

⁵² „Diedowe Błota” w okolicy Kleszczel: „Tameż za borem miesckim, u Diedowe Błota, od Polowcow [granic z powiatem brzeskim]”, por. *Rejestr pomiaru włócznej Kleszczel z roku 1560*, oprac. J. Zieleniewski, SP, t. 3, 1991, s. 240. Ciekawy jest także opis zaścianków i błot przy mieście Narwi, gdzie mamy wiele nazw terenowych uroczysk, błot i bagien w okolicach miasta, których lokalizacja jest w zasadzie niemożliwa; por. AWAK 14, s. 72–73.

⁵³ Na Orlem, Na Bakalinie, U Sobieszczkowej Drogi, Na Ihntatowie; por. Goniądz 1571, s. 195.

⁵⁴ W. Wernerowa, *Opisy parafii dekanatu augustowskiego z 1784 roku*, s. 168.

źródłiskowym rzeki Turewki⁵⁵. W parafii goniądzkiej udało się zlokalizować bagno Łosia Biel, ciągnące się od Downarów do Goniądza wzdłuż Biebrzy⁵⁶.

Przy rekonstrukcji zalesienia według stanu z przełomu XVIII i XIX w. wykorzystywane były mapy zaborcze: von Steina/Textora, Heldensfelda oraz Kwatermistrzostwa. Ze względu na skalę wydawniczą naszego opracowania (1:250 000) i czytelność mapy do prezentacji przyjęto, podobnie jak we wcześniejszych tomach AHP, obszary leśne o minimalnych rozmiarach 4 x 4 mm w skali roboczej 1:100 000, co odpowiada ok. 16 ha.

Na podstawie zgromadzonych danych można stwierdzić, że północna część województwa podlaskiego (na północ od Narwi i Supraśli) była znacznie bardziej zalesiona niż południowa. Uwagę zwracają przede wszystkim kompleksy leśne między Rajgrodem a Dolistowem – dawne obszary Puszczy Grodzieńskiej, zaznaczane na dawnych mapach jako zabagniony las w Dolinie Biebrzy nazywany „Netta Bruch” (Textor) albo „Bagno Netta” (Kwatermistrzostwo), Bór Dobarz⁵⁷ (zwany Puszcza Leśnictwa Goniądzkiego⁵⁸) położony na południe od Goniądza wzdłuż Biebrzy, bagienna Puszcza Czarna (Tykocińska albo Las Czarny⁵⁹), Puszcza Knyszyńska rozciągająca się między Knyszynem, Tykocinem a Dobrzyniewem⁶⁰ oraz Puszcza Ladzka będąca pozostałością po Puszczy Bielskiej⁶¹. Puszcza Białowieska rozciągała się za wschodnią granicą Podlasia, stanowiącą od 1569 r. granicę między Koroną a Litwą⁶².

Roślinność Podlasia kształtowała się w kontekście zmian klimatycznych oraz działalności człowieka, którą można datować od ok. 5 tys. lat⁶³. Według Kazimierza Ślaskiego lesistość Podlasia w średniowieczu należy szacować na ok. 65–70%⁶⁴, a zdaniem Józefa Śliwińskiego lasy stanowiły 70% powierzchni dorzecza Niemna⁶⁵. Od XV w. nad zagospodarowywaniem puszczy czuwali urzędnicy leśni, którzy z ramienia starostów dbali o prowadzenie racjonalnej gospodarki leśnej. Rozległe lasy dzielone były na tzw. puszcze podporządkowane królewskiemu urzędnikowi, a bezpośrednią ochroną lasów zajmowali się tzw. osocznicy, których ziemia mogła być zwolniona z podatku w zamian za ich powinności⁶⁶. W procesie kształtowania się podlaskiego osadnictwa lasy były karczowane, dając miejsce pod wsie i folwarki, a ze zwartych i dużych kompleksów leśnych wyodrębniały się mniejsze. Nie bez znaczenia była także reforma gospodarcza zwana „pomiarą włóczną”, w rezultacie której wymierzono grunty poszczególnych wsi, zlikwidowano śródlęsne osady i ujednotaczono powinności włościan⁶⁷. W XVI w. tereny dwóch największych puszczy – Grodzieńskiej i Bielskiej – uległy zmniejszeniu i podziałowi, wskutek czego wyodrębniły się inne, mniejsze, m.in. Dobarz (Goniądzka), Knyszyńska, Tykocińska (Czarna) czy Ladzka⁶⁸. W pierwszym etapie wyrębywano przeważnie lasy liściaste: dębowo-grabowe, które porastały żyzne gleby, dogodne do prowadzenia gospodarki rolnej⁶⁹. Najważniejszym przykładem niemal całkowicie wytrzebionego lasu jest Puszcza Bielska, która na skutek rozwoju osadnictwa w zasadzie przestała istnieć do końca XVIII w., a jej niewielką pozostałością jest Puszcza Ladzka⁷⁰. W XVI w. Puszcza Bielska była jeszcze wyraźnie wyodrębniana od Puszczy

⁵⁵ Tamże, s. 175; <https://eshp.ijp.pan.pl/search/results/358303> (dostęp: 4.03.2020).

⁵⁶ W. Wernerowa, *Opisy parafii dekanatu augustowskiego z 1784 roku*, s. 196.

⁵⁷ Opisany w inwentarzu starostwa goniądzkiego z 1571 r., że „idzie aż od Tykocińskiej puszczy nad rzeką Biebrzą, jest jej blisko 3 mil na podobieństwo w dłuż, a przy niej biele idą”, Goniądz 1571, s. 195.

LWP 1570, 1576, s. 115.

⁵⁸ Perthées, Podlasie.

⁵⁹ Tamże.

⁶⁰ R. Misiuk, *Kształtowanie się osadnictwa leśnego na terenie Puszczy Knyszyńskiej – uwarunkowania historyczne i prawne*, „Architecturae et Artibus”, t. 4, 2012, nr 4, s. 13–29.

⁶¹ A. Kołodziejczyk, *Puszcze na Podlasiu, ich kolonizacja i podziały w XV–XVI wieku*, [w:] *Puszcze wielkopięczę na północnym Podlasiu i zachodniej Grodzieńszczyźnie*, s. 204–206.

⁶² O. Hedemann, *Dzieje Puszczy Białowieskiej w Polsce przedrozbiorowej (w okresie do 1798 roku)*, Warszawa 1939.

⁶³ A. Kołodziejczyk, *Warunki naturalne puszczy na Podlasiu*, s. 43–65; też, *Przemiany społeczno-gospodarcze na Podlasiu*, s. 46.

⁶⁴ K. Ślaski, *Lasy a osadnictwo*, [w:] *Dzieje lasów, leśnictwa i drzewnictwa w Polsce*, red. J. Broda, A. Żabko-Potopowicz, Warszawa 1965, s. 43–44.

⁶⁵ J. Śliwiński, *Grodzieńszczyzna i Podlasie*, s. 69.

⁶⁶ LWP 1570, 1576, s. 140; por. A. Kołodziejczyk, *Przemiany społeczno-gospodarcze na Podlasiu*, s. 47–48.

⁶⁷ R. Misiuk, *Kształtowanie się osadnictwa leśnego*, s. 15.

⁶⁸ J. Śliwiński, *Grodzieńszczyzna i Podlasie*, s. 73.

⁶⁹ A. Kołodziejczyk, *Przemiany społeczno-gospodarcze na Podlasiu*, s. 45.

⁷⁰ Tamże, s. 48–52.

Białowieskiej⁷¹. Do innych wytrzebionych jeszcze w średniowieczu puszczy należą Puszcza Choroszcz – rozciągająca się od ujścia Supraśli i od Narwi do rzeki Niewodnicy oraz Puszcza Błudów nad Supraślą⁷². Rozległa Puszcza Grodzieńska pozbawiana była najbardziej wartościowych zasobów leśnych na skutek działalności osadniczej Radziwiłłów. Już w końcu XV w. zaczęto ją dzielić na mniejsze jednostki: Puszcę Nowodworską i Perstuńską (Grodzieńską)⁷³. Gdzieniegdzie zachowały się także niewielkie kompleksy leśne, raczej o charakterze wyspowym, m.in. bór Koniewo, bór Rybczyzna, bór Bełda, bór Czarny (Czarny Las), bór Pasznia czy zalesione Błota Pieńczykowskie⁷⁴.

Na obszarze XVI-wiecznego Podlasia funkcjonowały cztery leśnictwa podlegające starostom: bielskie (20 miejscowości), tykocińskie i goniądzkie (5), knyszyńskie (1). Zostały one wydzielone w wyniku wprowadzenia tzw. ustawy leśnej, regulującej gospodarkę i zarządzanie kompleksami leśnymi⁷⁵. Do leśnictwa bielskiego należały wsie znajdujące się na obszarze Puszczy Ladzkiej oraz jej pozostałości rozpościerającej się na wschód od Bielska. Wsie posiadały średnio po ok. 10 do 30 włók gruntu, a jedynie w nielicznych wzmiankowane są kategorie podatkowe świadczące o prowadzeniu gospodarki leśnej⁷⁶. W czterech przypadkach są to barcie, w trzech – osocznicy (włóki osocznickie), a w dwóch – strzelcy („na strzelectwo wolnych włóki”)⁷⁷. Leśnictwa tykocińskie i goniądzkie, w skład których wchodziło w sumie pięć miejscowości, obejmowały swoim zasięgiem tereny Boru Dobarz oraz Puszczy Czarnej, a także pogranicze podlasko-litewskie (Krzywa, Krukowszczyzna). W leśnictwie knyszyńskim wzmiankowana była tylko jedna wieś – Pogorzałki.

Pozostałości po średniowiecznych puszczach można zrekonstruować na podstawie Szkiców Perthéesa, ale ich precyzyjna identyfikacja jest często niemożliwa. W parafii Dolistowo (dekanat augustowski) wzmiankowane są lasy Dąbrowa oraz Grzędy i oba określane jako niewielkie (niezlokalizowane)⁷⁸. W parafii Goniądz z dużą pewnością zlokalizowaliśmy lasy: Kramkowski, Krzeczkowski, Kułakoszczyzna, Puszkarze oraz Rybacki⁷⁹. W parafii Jasionówka mamy Gaj Zapowiedz – graniczny między Podlasiem a Litwą, który „ma w sobie dębinę, olszynę, brzezine, łozinę”⁸⁰. W parafii rajgrodzkiej wspomniany jest jeden kompleks leśny: „krzaki nazywane się gorstwinarzami” (Gorstwiny na szkicu), ale nie udało się ich zidentyfikować, mimo dość precyzyjnego opisu położenia⁸¹.

Lasy na Podlasiu były w XVI w. istotnym elementem gospodarki: w uroczyskach znajdowały się barcie, wypalano smołę i węgiel drzewny, wydobywano także rudę darniową⁸². Bartnicy byli wymieniani w lustracjach w Puszczy Tykocińskiej⁸³, skąd pozyskiwano także drzewa bartne oraz w Borze Dobarz, w której bartnicy nie byli w stanie pozyskać piętnastu „rączek”, tj. trzech beczek miodu jako podatku⁸⁴. Po przyłączeniu Podlasia do Korony drzewa bartne z Puszczy Goniądzkiej były wyrąbywane i transportowane do zamku w Goniądzu, a lokalnej szlachcie zakazano ich dalszej eksploatacji⁸⁵. Być może właśnie to prowadziło do przypadków celowego niszczenia drzew bartnych i kradzieży miodu⁸⁶. O eksploatacji gospodarczej tego niedostępnego obszaru świadczą osady budziarskie oznaczone na mapie Perthéesa (Budy Doboskie, Rudkowskie Budy) oraz drogi zimowe biegnące równoleżnikowo.

⁷¹ Г.Б. Волович, *Ревизия пуцц и переходов звериных в бывшем Великом княжестве Литовском, с присовокуплением грамот и привилегий на входы в пуцци и на земли, составленная старостою Мстибоговским Григорием Богдановичем Воловичем в 1559 году, с прибавлением другой актовской книги, содержащей в себе привилегии, данные дворянам и священникам Пинского повета, составленной в 1554 году*, Вильна 1867, s. 28.

⁷² Tamże, s. 52–54.

⁷³ J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim od XV do końca XVIII wieku*, [w:] *Studia i materiały do dziejów Pojezierza Augustowskiego*, s. 54.

⁷⁴ A. Kołodziejczyk, *Kompleksy leśne na pograniczu mazowiecko-krzyżacko-litewskim od XV do połowy XVI w.: lasy włości rajgrodzkiej i goniądzkiej*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 2006, nr 2, s. 201–202.

⁷⁵ Tamże, *Puszcze na Podlasiu*, s. 239–244.

⁷⁶ LWP 1570, 1576, s. 125–145; LWP 1602, s. 60.

⁷⁷ LWP 1570, 1576, s. 125–135.

⁷⁸ W. Wernerowa, *Opisy parafii dekanatu augustowskiego z 1784 roku*, s. 190.

⁷⁹ Tamże, s. 197.

⁸⁰ Tamże, s. 205.

⁸¹ Tamże, s. 216.

⁸² J. Śliwiński, *Grodzieńszczyzna i Podlasie*, s. 77.

⁸³ LWP 1570, 1576, s. 140–142.

⁸⁴ Tamże, s. 142–144.

⁸⁵ Tamże.

⁸⁶ Tamże, s. 140.

Rudę darniową i drzewo na węgiel pozyskiwano m.in. z miejsca nazywanego Turowszczyzną (*Thurowszczyzna*), będącego osadą kuźniczą, której nie udało się nam zlokalizować. Przypuszczalnie mogło ono znajdować się w okolicach Zygmuntowa (pow. bielski), prawdopodobnie na terenie Puszczy Ładzkiej⁸⁷. Wieś ta płaciła także „wyrębne” – ekwiwalent pracy przy wyrębie lasu⁸⁸. Mamy też poświadczone różnego rodzaju roboty leśne w okolicach Augustowa⁸⁹. Bardziej szczegółowe informacje posiadamy dla Puszczy Knyszyńskiej, w której istniały przynajmniej dwa młyny tarciczne (poświadczone w latach 1574 i 1578): jeden pod Knyszynem na Jaskrance, drugi pod Dobrzyniewem nad Supraślą, a także tartak w Borsukówce⁹⁰. Las był oczywiście miejscem polowań, najczęściej w ostępach, które nie podlegały żadnej innej, poza łowiectwem, eksploatacji⁹¹. Warto również wspomnieć o dworze w Knyszynie, w którym król często zatrzymywał się na polowania. We wsi Dawidowo (pow. bielski, Puszcza Ładzka) wymienieni są strzelcy i wspomniani wcześniej osocznicy, jako ci, których zadaniem jest strzeżenie puszczy oraz udział w łowach⁹². Także w Goniądzu według inwentarza z 1571 r. mamy strzelców (25 osób), których powinnością było „do puszczej jechać z starostą abo z leśniczem kiedy każą, są powinni, i na inne potrzeby”⁹³. Warto zaznaczyć, że wszystkie wymienione wyżej przykłady eksploatacji lasu dotyczą obszarów położonych na północ od Narwi lub w jej sąsiedztwie (Puszcza Ładzka). Przez las bieżyły też drogi, które ze względu na specyfikę podlaskich puszczy wymagały budowy swego rodzaju grobli (gaci, haci), gdzie droga moszczona była drewnem⁹⁴.

Eksploatacja lasów to także polowania, którym chętnie oddawał się ostatni Jagiellon: Zygmunt August wielokrotnie odwiedzający lasy okolic Grodna, Knyszyna, Tykocina i Białowieży. Istotnym problemem, z którym monarcha próbował się zmierzyć, było kłusownictwo, formalnie zakazane na podstawie tzw. ustawy leśnej z 1567 r., która jednak nie doprowadziła do zahamowania tego procederu⁹⁵. Aby skuteczniej zapobiegać kłusownictwu chroniono m.in. żubry, urządzając dla nich specjalne ostoje, a na ich zabicie wymagane było uzyskanie zgody króla. Niemniej jednak w drugiej połowie XVI w. według lustracji Bór Dobarz został już tak przetrzebiony, że brakowało w nim grubej zwierzyny, a prowadzenie tam polowań było bezskuteczne⁹⁶.

Istotnym problemem przy opracowaniu mapy głównej AHP były kwestie nazewnicze. Tylko nieliczne obiekty fizjograficzne (rzeki, jeziora, bagna, lasy) mają swoje nazwy na dawnych mapach topograficznych. Są to głównie większe rzeki, nieliczne jeziora i niektóre bagna, których nazwy są często zniekształcone ze względu na pruską bądź austriacką proveniencję map. W źródłach pisanych, np. w rejestrach poborowych, brak jest tego typu informacji, a w lustracjach dóbr królewskich z XVI i początku XVII w. oraz w inwentarzach dotyczą one albo największych rzek, albo – z drugiej strony – małych stawów czy cieków, przy czym informacja o ich lokalizacji jest nieprecyzyjna i tym samym niejednoznaczna. Wobec powyższego niezwykle przydatnym materiałem do rekonstrukcji nazw terenowych był także będący jeszcze w opracowaniu Elektroniczny słownik hydronimów Polski (ESHP)⁹⁷ oraz prace o charakterze toponomastycznym⁹⁸. Co do zasady, zgodnie z ustaleniami serii, w przygotowaniu mapy preferowaliśmy nazwę XVI-wieczną, a przy jej braku wybieraliśmy najwcześniejszą poświadczoną⁹⁹.

Ogółem na mapie województwa podlaskiego zaznaczono nazwy 124 rzek, 18 jezior, 13 kompleksów leśnych, 7 bagien i 2 uroczysk. Spośród rzek 68 ma poświadczone nazwy z okresu do 1650 r., 22 do 1850 r., a 34 nadano nazwy późniejsze. Niekiedy występowały dość duże różnice w nazwach

⁸⁷ Tamże, s. 61; M. Gochna, *Charakter osiedli* w tym tomie, s. 149.

⁸⁸ LWP 1570, 1576, s. 57.

⁸⁹ Tamże, s. 111–113.

⁹⁰ M. Piszczatowska, *Miasto Knyszyn*, s. 63.

⁹¹ J. Śliwiński, *Grodzieńszczyzna i Podlasie*, s. 79; A. Kołodziejczyk, *Puszcze na Podlasiu*, s. 232–233.

⁹² LWP 1570, 1576, s. 127.

⁹³ Goniądz 1571, s. 159.

⁹⁴ J. Maroszek, *Chodkiewiczowie i ich Puszcza Błudów*, SP, t. 21, 2013, s. 25.

⁹⁵ J. Śliwiński, *Eksploatacja lasów na Podlasiu i Grodzieńszczyźnie*, [w:] *Puszcze wielkosiężące na północnym Podlasiu i zachodniej Grodzieńszczyźnie*, s. 396–397.

⁹⁶ LWP 1570, 1576, s. 142.

⁹⁷ ESHP, Elektroniczny słownik hydronimów Polski – projekt realizowany w Pracowni Toponomastycznej Instytutu Języka Polskiego PAN w Krakowie: <https://eshp.ijp.pan.pl/> (dostęp: 30.03.2020).

⁹⁸ N. Sulima, *Słownik nazw geograficznych gminy Czeremcha*, Czeremcha 2008; I. Halicka, *Nazwy miejscowe środkowej i zachodniej Białostoczczyzny: topograficzne i kulturowe*, Warszawa 1978; Kondratiuk.

⁹⁹ AHP Mazowsze, s. 107–109.

między nazwą współczesną a historyczną. Na przykład strumień płynący przez Goniądz, będący lewym dopływem Biebrzy, to Goniądzka według Szkiców Perthéesa, ale później (i współcześnie) nazywana jest Czarną Strugą¹⁰⁰, a wpływająca do Bugu Sterdynka to dziś Buczynka. Jeżeli chodzi o jeziora, to 12 ma nazwy sprzed 1650 r., jedynie jeziora Kukowo i Reszki mają swoje poświadczenia dopiero w Szkicach Perthéesa. Źródłem nazewnictwa do pozostałych elementów fizjografii były głównie wspomniane Szkice Perthéesa, lustracje i inwentarze.

¹⁰⁰ <https://eshp.ijp.pan.pl/search/results/45917> (dostęp: 4.04.2020).

PODZIAŁY ADMINISTRACYJNE

GRANICE PAŃSTWOWYCH JEDNOSTEK TERYTORIALNYCH

Michał Gochna

Niniejszy rozdział dotyczy granic administracyjnych województwa podlaskiego, które wchodziło w skład Korony Królestwa Polskiego od 1569 r., ale jest przedstawione w takim zasięgu, jaki miało w końcu XVI w. Jednostka ta została wydzielona z województwa trockiego Wielkiego Księstwa Litewskiego w pierwszej połowie XVI w. Istotne są tu dwie daty: 1513 r., kiedy po raz pierwszy w źródłach wzmiankowany był wojewoda podlaski (Iwan Sapieha) oraz 1520 r., w którym król Zygmunt Stary utworzył województwo podlaskie ze stolicą w Drohiczynie. Obszar ten był częścią Wielkiego Księstwa Litewskiego i składał się z ziem bielskiej, drohickiej, mielnickiej, brzeskiej, kamienieckiej i kobryńskiej¹. Nowo utworzone województwo miało znaczną powierzchnię, w dodatku o niekorzystnym, wydłużonym południkowo kształcie, utrudniającym sprawne administrowanie. Do tego dochodziły różnice między jego częściami w zakresie sytuacji prawnej. Część północno-zachodnia ówczesnego województwa podlaskiego w XIV i XV w. kilkakrotnie przechodziła pod panowanie książąt mazowieckich. Całe Podlasie dostało się pod ich władanie na krótko od 1382 do 1383 r., następnie od 1390 r. do początków XV w. W latach 1440–1444 ziemię drohicką trzymał książę Bolesław IV². Okolice Goniądza i Rajgrodu w wyniku walk z Jaćwingami przypadły Mazowszu, jednak z czasem zostały włączone do Wielkiego Księstwa Litewskiego³. Piastowie mazowieccy wspierali napływ osadników z Mazowsza na nowo pozyskane tereny, nadając czy to nowe posiadłości swoim poddanym, czy też prawo polskie tutejszej szlachcie⁴. Po ponownym włączeniu poszczególnych ziem podlaskich do Wielkiego Księstwa Litewskiego władcy litewscy potwierdzali osadnikom prawa nadane przez książąt mazowieckich. W 1445 r. Kazimierz Jagiellończyk potwierdził prawa polskim poddanym z ziemi drohickiej, przyznane jeszcze przez Witolda i Zygmunta Kiejstutowicza. Ziemia ta prawo polskie uzyskała ostatecznie w 1516 r.⁵ Z kolei w 1501 r. Aleksander Jagiellończyk nadał niepełne prawo polskie ziemi bielskiej, uzupełnione o nadanie pełnego prawa w 1547 r.⁶ Odmienność prawna Podlasia północno-zachodniego i południowo-

¹ Część badaczy, jak E. Dubas-Urwanowicz czy W. Jarmolik, opowiada się za 1513 r. jako faktyczną datą powstania województwa podlaskiego. Za 1513 r. opowiedział się również Tomasz Jaszczółt w dyskusji nad niniejszym komentarzem. Tu przychylamy się do opinii Ł. Gołaszewskiego i A. Zakrzewskiego oraz D. Michaluk i traktujemy powstanie województwa jako proces, zwieńczony dokumentem z 1520 r.; *Urządnicy podlascy*, s. 13; W. Jarmolik, *Powstanie województwa podlaskiego*, „Białostoczczyzna”, 1989, nr 4(16), s. 6–9; Gołaszewski, Zakrzewski, Ustrój, s. 195–196; Michaluk, *Granice województwa podlaskiego*, s. 172–173. Dokument utworzenia województwa opublikował A. Jabłonowski; *Podlasie III*, s. 257–259.

² Jaszczółt, *Ziemia drohicka i bielska*, s. 331–360. Po ponownym włączeniu ziemi drohickiej do Wielkiego Księstwa Litewskiego po stronie mazowieckiej miał pozostać okręg węgrowski, mylnie niekiedy zwany powiatem, jednak umowy tej nie dotrzymano i Węgrów z okolicą przeszedł we władanie litewskie; *Urządnicy podlascy*, s. 8; T. Jaszczółt, *Granica pomiędzy ziemiami drohicką i liwską w świetle protokołów komisji z 1546 roku*, „Rocznik Liwski”, t. 6, 2012/2013, s. 17–19; zob. M. Gochna, *Węgrów* w tym tomie.

³ Jaszczółt, *Ziemia drohicka i bielska*, s. 333; M. Radoch, *W sprawie daty nadania przez Władysława Jagiełłę ziemi drohickiej księciu mazowieckiemu Januszowi I*, [w:] *Szkice z dziejów kolonizacji Podlasia i Grodzieńszczyzny od XIV do XVI wieku. Prace ofiarowane profesorowi Antoniemu Czacharowskiemu w siedemdziesięciolecie urodzin i czterdziestopięcioletnie pracy naukowej*, red. J. Śliwiński, Olsztyn 2002, s. 11–20; T. Jaszczółt, *Dokument Władysława Jagiełły dla Abrahama Chamca z 1 VII 1390 roku – najstarsze znane nadanie dóbr ziemskich na Podlasiu*, „Białostockie Teki Historyczne”, t. 4, 2006, s. 58–60.

⁴ Jaszczółt, *Ziemia drohicka i bielska*, s. 342–351.

⁵ VL, t. 1, s. 174–175 (384–387).

⁶ Gołaszewski, Zakrzewski, Ustrój, s. 196; VL, t. 1, s. 287–288.

-wschodniego wiązała się z wytworzonymi w procesie osadniczym różnicami etnicznymi i wyznaniowymi: w ziemiach drohickiej, mielnickiej i bielskiej w dość znacznym stopniu obecne było osadnictwo mazowieckie i wyznanie katolickie, podczas gdy w ziemiach brzeskiej, kamienieckiej i kobryńskiej dominowała ludność ruska i prawosławie. Ostatnie z wymienionych terenów zachowały także dotychczasowe ustawodawstwo ruskie i litewskie⁷. Kiedy więc na sejmie wileńskim z lat 1565–1566 uchwalono reformę administracyjną Wielkiego Księstwa Litewskiego, województwo podlaskie zostało zreorganizowane z uwzględnieniem powyższych podziałów. Odłączono od niego ziemie brzeską, kamieniecką i kobryńską, które w połączeniu z księstwem turowsko-pińskim utworzyły nowe województwo brzeskie litewskie ze stolicą w Brześciu Litewskim⁸. W województwie podlaskim pozostały zaś ziemie drohicka, mielnicka i bielska. W tym kształcie województwo zostało przyłączone do Korony w 1569 r.⁹ Po inkorporacji zachodnia i południowo-zachodnia granica województwa podlaskiego oddzielała je od innych województw wchodzących w skład Korony – mazowieckiego i lubelskiego, wschodnia zaś nie tylko odgradzała Podlasie od województw brzeskiego i trockiego, ale stała się zarazem granicą między Koroną a Wielkim Księstwem Litewskim. Nie zmienił się za to status północnego odcinka granicy – nadal była to granica państwowa z Prusami Książęcymi.

Województwo podlaskie zostało początkowo włączone do prowincji wielkopolskiej, a przedstawiciele Podlasia pojawiali się na sejmiku generalnym w Kole. Na przełomie XVI i XVII w. kolski sejmik generalny zanikł, a już od 1571 r. i w XVII w. przedstawiciele Podlasia uczestniczyli w sejmiku generalnym mazowieckim¹⁰. Sejmiki w województwie podlaskim formalnie powołano w 1565 r., jednak już wcześniej odbywały się zjazdy szlachty podlaskiej, na których m.in. wybierano lokalnych urzędników. Na Podlasiu funkcjonowały trzy sejmiki, po jednym w każdej ziemi. Na każdym z nich wybierano dwóch posłów. Liczbę tę utrzymano również po inkorporacji Podlasia do Korony¹¹.

Gdy w 1578 r. utworzono Trybunał Koronny i podzielono państwo polskie na dwie prowincje, Podlasie przydzielono do prowincji małopolskiej z siedzibą Trybunału w Lublinie (Mazowsze należało do prowincji wielkopolskiej). Tak więc Podlasie było w różnych związkach terytorialnych – innym sejmowym, a innym trybunalskim (zmieniło się to około połowy XVII w., kiedy już na stałe zaliczano

⁷ Michaluk, *Granice województwa podlaskiego*, s. 174. Szlachta litewska często powoływała się na prawa panujące na Podlasiu jako podstawę do wysuwanych postulatów reform administracyjnych; *Urzędnicy podlascy*, s. 14–15.

⁸ A. Kołodziejczyk, *Przemiany społeczno-gospodarcze na Podlasiu w XV i XVI wieku*, Olsztyn 2012, s. 155–157. W niniejszym tomie stosujemy nazwę „brzeskie litewskie” na określenie tego województwa. Funkcjonowała ona w drugiej połowie XVI w. obok formy „brześciańskie”. Wydaje się, że z czasem zaczęła przeważać pierwsza ze wspomnianych wersji. Bartosz Paprocki podaje nazwę „bereszczajskie”; tenże, *Herby Rycerstwa Polskiego Na pięćoro Xiąg rozdzielone* [...], Kraków 1584, s. 719. U Marcina Bielskiego jest to województwo „brzeskie”; tenże, *Kronika polska Marcina Bielskiego nowo przez Ioach[im]a. Bielskiego syna iego wydana* [...], Kraków 1597, s. 7(10). W hierarchii urzędów senatorskich z sejmu 1569 r. wojewoda określony został jako „brześcieński”. Podobnie przymiotnika „brześcieński” lub „brześciański” użyto w listach poborców podatkowych w uniwersale podatkowym w tym samym roku, ale już w 1578 r. występuje jako „brzeskie litewskie” (to ostatnie określenie powtarzano w następnych uniwersałach poborowych, będących po części powieleniem tego z 1578 r. – w latach 1580, 1581 i 1588). Z kolei od 1589 r. (w latach 1590, 1591 i 1593) pobór miał oddawać poborca w „Brześciu Litewskim”; VL, t. 2, s. 68 (777–778), 106 (805), 197 (993), 203 (1006), 218 (1036), 276 (1259), 303 (1316), 325 (1362), 339 (1392), 354 (1424); VC, t. 2, z. 1, s. 239, 262, 429, 439, 461; z. 2, s. 96, 135, 167, 189, 214. Analogicznie tę wersję nazwy stosujemy na określenie powiatu brzeskiego. Ilekroć w niniejszym tomie wspomniane jest województwo brzeskie, to chodzi o jednostkę należącą do Wielkiego Księstwa Litewskiego, a nie o koronne województwo brzeskie kujawskie, chyba że zaznaczono inaczej.

⁹ VL, t. 2, s. 77–80 (745–752); VC, t. 2, z. 1, s. 216–200: Konstytucja „O ziemi podlaskiej. Przywilej przywrocenia ziemi podlaskiej do Korony Polskiej” z 5 III 1569 r. Choć stolicą województwa był Drohiczyn, to nie stał się on jego centrum politycznym. Ze względu na rozległy, południkowy obszar województwa, gdzie dodatkowo w ziemi bielskiej dominowała własność królewska, wykształciło się z biegiem czasu kilka lokalnych ośrodków polityczno-administracyjnych. J. Reder dla czasów stanisławowskich zalicza do nich Bielsk, Brańsk, Drohiczyn, Goniądz, Mielnik, Sokołów i Tykocin. Ł. Gołaszewski i A. Zakrzewski wliczają do tego grona również Suraz, tracący z biegiem czasu na znaczeniu; J. Reder, *Podlasie. Z dziejów ustroju terytorialnego i nazewnictwa*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. 56, 2004, nr 1, s. 54; Gołaszewski, Zakrzewski, *Ustrój*, s. 209; VL, t. 7, s. 153 (348–349).

¹⁰ J.A. Gierowski, *Sejmik generalny Księstwa Mazowieckiego: na tle ustroju sejmikowego Mazowsza*, Wrocław 1948, s. 23–25; E. Kalinowski, *Podlasianin Wielkopolaninem? Z nieznanych dziejów przynależności terytorialnej Podlasia po 1569 r.*, „Przegląd Historyczny”, t. 106, 2015, nr 3, s. 421–440; VL, t. 2, s. 197 (993), 207 (1004) i VC, t. 2, z. 1, s. 429, 439, gdzie w świetle uniwersałów poborowych z lat 1578 i 1580 Podlasie przynależało do Wielkopolski.

¹¹ Gołaszewski, Zakrzewski, *Ustrój*, 199–200, 203–204; J. Urwanowicz, *Funkcjonowanie sejmików podlaskich w XVI–XVIII wieku. Typowość czy specyfika?*, [w:] *Cywilizacja prowincji Rzeczypospolitej szlacheckiej*, red. A. Jankowski, A. Klonder, Bydgoszcz 2004, s. 105–119.

ten obszar do prowincji małopolskiej)¹². Dwóch deputatów podlaskich do Trybunału wybierał sejmik deputacki w Drohiczynie¹³. Od 1611 r. jeden z nich pochodził z ziemi drohickiej, drugi na przemian z bielskiej i mielnickiej¹⁴. Taka sytuacja generowała spory pomiędzy szlachtą ziem drohickiej i bielskiej. Druga z nich była zarazem ostatnią w hierarchii ziem województwa podlaskiego, który to stan próbowano zmienić. W 1699 r. zlikwidowano wspomniany sejmik deputacki w Drohiczynie (zwany „generałem”, choć niemający nic wspólnego z sejmikiem generalnym), wybory deputatów pozostawiając ziemiom z zachowaniem alternaty¹⁵. Dopiero w 1764 r. przyznano województwu podlaskiemu trzeciego deputata, co ograniczyło dotychczasowe spory szlachty¹⁶.

Jak wspomniano wcześniej, województwo dzieliło się na trzy ziemie – drohicką, mielnicką i bielską, ze stolicami odpowiednio w Drohiczynie, Mielniku i Bielsku. Każda z nich była odrębnym powiatem skarbowym.

Siedzibą starosty drohickiego, urzędu i sądu grodzkiego oraz sądu ziemskiego był Drohiczyn¹⁷. Na sejmie z 1631 r. jako dodatkowe miejsce odbywania roków sądowych ziemi drohickiej wyznaczono Miedznę (Międzylesie). Uchwała ta nie doszła jednak do skutku, przez co parlament dokonał jej reasumpcji w 1678 r.¹⁸ W 1764 r. sejm postanowił o powołaniu dodatkowych sesji sądów ziemskich w Mokobodach (Mąkobodach) i Sokołowie Podlaskim (Sokołowie)¹⁹.

Ziemia mielnicka stanowiła początkowo część ziemi drohickiej. Proces jej wydzielenia przypadał na lata 30. i 40. XVI w.²⁰ Pozostałości tego związku widoczne są jeszcze w XVI w. w postaci wspólnego chorążego (urząd został rozdzielony w początkach XVII w.) oraz w organizacji poboru podatku łańowego²¹. W latach 1576, 1577, 1580 i 1588 pobór w obu ziemiach był przeprowadzany przez tych samych poborców – odpowiednio: Macieja Pobikrowskiego, Arnolfa Hlebowicza (Hlebowicza Korczewskiego), chorążego drohickiego i mielnickiego, Jana Grota sędziego drohickiego i Nikodema Jałbrzyka Wyszynskiego, a rejestry poborowe z lat 1576, 1580 i 1588 dla obu ziem tworzą jedną całość²². Siedzibą starosty, urzędu i sądu grodzkiego, a także miejscem odbywania sądów ziemskich była stolica powiatu – Mielnik²³.

Główny urząd grodzki dla ziemi bielskiej funkcjonował w XVI w. nie w stolicy ziemi, ale w Brańsku. Formalnie jednak był określany jako sąd grodzki ziemi bielskiej, chociaż w Bielsku najprawdopodobniej nigdy nie sądził²⁴. Sąd w źródłach stojącego na jego czele starostę i urzędników grodzkich określano albo podwójnym mianem bielskiego i brańskiego, albo jednym z nich (już w XV w.)²⁵. Wpływ na tę sytuację mogła mieć okoliczna struktura osadnicza. W okolicy Bielska znajdowały się przede wszystkim dobra wielkopsiążące, natomiast wokół Brańska dominowała własność drobno- i średnio-szlachecka. Na to nakładał się konflikt szlachty bielskiej ze starostą bielskim Olbrachtem Gasztołdem, który dążył do ograniczenia aktywności politycznej tutejszej szlachty i na pewien czas zawiesił sądy ziemskie. Po wielu próbach szlachta bielska zdołała w 1533 r. wykupić starostwo od Gasztołda, Bielsk spadł wówczas do roli starostwa niegrodzowego.

Do pewnych zmian w sądownictwie grodzkim ziemi bielskiej doszło w XVII w. W 1667 r. utworzono urząd grodzki w Goniądzu jako odpowiedź okolicznej szlachty na problemy związane z koniecznością pokonywania znacznych odległości, wraz z przeprawą przez Narew, celem załatwienia spraw urzędowych w Brańsku. Urząd ten funkcjonował jako filialny, podlegający jurysdykcji starosty

¹² E. Kalinowski, *Podlasianin Wielkopolaninem?*, s. 438–439.

¹³ VL, t. 2, s. 182 (963); VC, t. 2, z. 1, s. 407.

¹⁴ VL, t. 3, s. 14 (22).

¹⁵ Gołaszewski, Zakrzewski, Ustrój, s. 206.

¹⁶ J. Urwanowicz, *Funkcjonowanie sejmików podlaskich*, s. 110.

¹⁷ J. Reder, *Podlasie*, s. 53.

¹⁸ VL, t. 3, s. 331 (692); VL, t. 5, s. 284 (582).

¹⁹ VL, t. 7, s. 153 (348–349).

²⁰ Urzędnicy podlascy, s. 7–9.

²¹ Tamże, s. 9; J. Reder, *Podlasie*, s. 52.

²² Podobnie uniwersał z 1578 r. wyznacza wspólnego poborcę dla obu ziem – Leonarda Mężyńskiego; ASK I 47, k. 35, 496, 739; VL, t. 2, s. 180 (958), 203 (1006), 276 (1259); VC, t. 2, z. 1, s. 429, 439; z. 2, s. 96. Struktura rejestru z 1580 r. przedstawia się następująco: wsie z drohickiej, wsie z mielnickiej, miasta z drohickiej, miasta z mielnickiej, retenty z drohickiej, retenty z mielnickiej.

²³ Urzędnicy podlascy, s. 7–9; VL, t. 2, 208–209 (1016–1017); VC, t. 2, z. 1, s. 449.

²⁴ Maroszek, *Dzieje województwa podlaskiego*, s. 378.

²⁵ Jaszczółt, *Ziemia drohicka i bielska*, s. 337, 339–341.

brańskiego i tamtejszych urzędników. W tym charakterze, choć z pewnymi późniejszymi zmianami, działał do końca XVIII w.²⁶

Sądy ziemskie w ziemi bielskiej odbywały się w Surażu, Brańsku i Tykocinie. Na początku XV w. sesje sądowe prowadzono w Surażu, od około połowy XV w. w Brańsku, przy czym w obu miejscach sądził ten sam skład sędziowski²⁷. Ponieważ nie odbywały się roki sądowe w stolicy ziemi – Bielsku – a sądy w Surażu i Brańsku były sądami ziemskimi dla całego obszaru tej jednostki administracyjnej, ich urzędników zwano przemiennie brańskimi, suraskimi lub bielskimi. Od 1581 r. sesje sądowe miały miejsce także w Tykocinie²⁸. Kwestię roków ziemskich w ziemi bielskiej określiła konstytucja sejmowa z 1588 r., ustalając terminy sądów brańskich, suraskich i tykocińskich²⁹. Powstałe w ten sposób okręgi sądowe zaczęto nazywać, zwłaszcza w XVII i XVIII w., traktami lub – analogicznie do jednostek koronnych – powiatami³⁰. Roki ziemskie suraskie i brańskie przeniesiono ostatecznie do Bielska w 1768 r., pozostawiając roki tykocińskie na dawnym miejscu³¹.

Hierarchia urzędnicza na Podlasiu odzwierciedlała w pewnym stopniu mieszanie się wpływów tradycji administracyjnych koronnych i litewskich. W XVI-wiecznym województwie podlaskim obok urzędów grodzkich i ziemskich, typowych dla Korony (starosta, podkomorzy i wojski; sędzia, podsędek i pisarz grodzcy; sędzia, podsędek i pisarz ziemscy), funkcjonowały urzędy charakterystyczne dla Wielkiego Księstwa Litewskiego. Około 1513 r. oprócz wojewody podlaskiego odnotowano bobrowniczego, hajewnika i leśniczego podlaskich. Urzędy te funkcjonowały w XVI w. również w ziemiach drohickej, bielskiej i mielnickiej. Z kolei spośród urzędów koronnych w województwie podlaskim, jeszcze przed unią z 1569 r., odnotowano występowanie referendarza podlaskiego, mającego m.in. rozstrzygać spory między szlachtą, oraz marszałków powiatowych. Wszystkie powyższe godności zanikły wraz z przyłączeniem Podlasia do Korony, a województwo zachowało dotychczasową hierarchię urzędników ziemskich na wzór koronnych³². Interesujący jest w tym kontekście przypadek chorążego drohicko-mielnickiego, który choć tytułarnie tożsamy z chorążym koronnym, to jednak posiadał nieco inne kompetencje³³. W 1578 r. uzupełniono listę urzędów wojewódzkich o podczaszego, stolnika, cześnika i podstolego, a w drugiej połowie XVII w. dodano jeszcze urzędy wojewódzkie chorążego i wojskiego. Hierarchia urzędów w poszczególnych ziemiach podlaskich ustabilizowała się dopiero około połowy XVII w.³⁴

W województwie podlaskim występowały dwa urzędy senatorskie: wojewoda i jeden kasztelan. Pierwszemu z nich wyznaczono w 1520 r. miejsce w radzie książęcej po wojewodzie nowogródzkim³⁵. Po 1569 r. wojewoda podlaski zasiadał w senacie po wojewodzie mazowieckim, a przed rawskim. Kasztelan podlaski, zaliczony do grona kasztelanów większych, miał miejsce po kasztelanie czerskim, a przed rawskim. Urząd ten powołano dopiero w 1566 r.³⁶

Sejm wileński z 1544 r. postanowił, aby szlachta podlaska przeprowadzała popis w każdym powiecie przed odpowiednim starostą³⁷. Po inkorporacji Podlasia w 1569 r. województwo zachowało dotychczasową organizację wojskową, czyli wyprawy łanowe, tj. wystawianie jednego jeźdźca z 10 lub 20 włók, w zależności od rodzaju wyposażenia (odpowiednio jeździec kozacki lub husarski)³⁸. W 1587 r. na miejsce okazowania w województwie podlaskim wyznaczono Drohiczyn dla ziem drohickiej i mielnickiej oraz Suraż dla ziemi bielskiej, co potwierdziły również konstytucje z lat 1620 i 1632³⁹.

²⁶ Urzędnicy podlascy, s. 11–12.

²⁷ Jaszczolt, Ziemia drohicka i bielska, s. 338–342. W drugiej połowie XV. przez pewien czas działał także, odrębny od sądu surasko-brańskiego, sąd w Goniądzu, jednak wkrótce zanikł; tamże, s. 333.

²⁸ VL, t. 2, s. 208 (1017); VC, t. 2, z. 1, s. 449.

²⁹ Konstytucja ta zniósł wcześniejszy zapis z 1581 r. dotyczący roków tykocińskich; VL, t. 2, s. 208 (1017), 266 (1238–1239); VC, t. 2, z. 2, s. 83.

³⁰ Urzędnicy podlascy, s. 12; ASK I 70, k. 315, 382, 504, 626, 684, 757, 817; BCzart, Zbiór Łoyki, rkps 1099 IV, s. 701, 761, 791.

³¹ VL, t. 7, s. 339–340 (727–728).

³² Urzędnicy podlascy, s. 18–19.

³³ Tamże, s. 22.

³⁴ Gołaszewski, Zakrzewski, Ustrój, s. 206; Urzędnicy podlascy, s. 22–23.

³⁵ Podlasie III, s. 258.

³⁶ VL, t. 2, s. 93 (777–778); Urzędnicy podlascy, s. 135.

³⁷ *Русская историческая библиотека*, t. 33, Юрьевъ 1914, kol. 111; Gołaszewski, Zakrzewski, Ustrój, s. 200.

³⁸ K. Łopatecki, *Organizacja, prawo i dyscyplina w polskim i litewskim pospolitym ruszeniu (do połowy XVII wieku)*, Białystok 2013 (Dissertationes – Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, t. 3), s. 43.

³⁹ VL, t. 3, s. 392–393 (828–829), 176–177 (364–365).

Utworzenie województwa podlaskiego w pierwszej połowie XVI w., podział z 1566 r. oraz przyłączenie do Korony w 1569 r. sprawiały, że granice tej jednostki administracyjnej w końcu XVI w. nie były ściśle uregulowane. Znaczny wpływ miała tu struktura własnościowa. Tendencje posiadaczy dóbr leżących po obu stronach granic województwa podlaskiego zmierzały do ograniczania obciążeń fiskalnych, przez co nierzadko magnaci zaliczali swoje dobra raz do Korony, a raz do Wielkiego Księstwa Litewskiego. Jak wskazuje Dorota Michaluk na przykładzie ziemi mielnickiej, znaczący wpływ na rozstrzygnięcie sporów granicznych miał także fakt, że w momencie przyłączania poszczególnych dóbr do Podlasia ich właścicielami były osoby związane z Koroną czy to urzędami, czy majątkami⁴⁰. Do tego dochodziły animozje polityczne i sprzeciw części magnaterii litewskiej wobec przyłączenia Podlasia do Korony⁴¹. Z problemem wytyczenia i ustabilizowania granic województwa podlaskiego zmagano się jeszcze przez pierwszą połowę XVII w. Sejmy wielokrotnie powoływały komisje graniczne do rozgraniczenia województwa podlaskiego z sąsiednimi województwami, zwłaszcza litewskimi. Takie uchwały podejmowano w latach 1589, 1591, 1596, 1598, 1601, 1607, 1611, 1616, 1620, 1623, 1635, 1638, 1649 i 1661⁴². W związku z powyższym przynależność administracyjna kilku kluczy dóbr na granicy Podlasia wymaga obszerniejszego komentarza.

Do województwa podlaskiego w 1569 r. na krótko włączono trakt wołyńsko-łomaski. Było to terytorium sporne co najmniej od XV w. W 1447 r. król Kazimierz Jagiellończyk odłączył go od starostwa parczewskiego województwa lubelskiego, włączając te ziemie do Wielkiego Księstwa Litewskiego jako część swoich dóbr gospodarskich. W połowie XVI w. trakt był częścią starostwa brzeskiego, a po reformie z lat 1565–1566 znalazł się w województwie brzeskim. Po włączeniu Podlasia do Korony próbowano przyłączyć te tereny do Podlasia. Dzierżawca dóbr wołyńsko-łomaskich Ostafi Wołowicz nie złożył jednak przysięgi na wierność Koronie. W odpowiedzi na to król nadał te dobra Janowi Tarle, kasztelanowi radomskiemu. Wołowicz zmienił wówczas zdanie i przysięgę złożył, co spowodowało włączenie traktu do Korony, a w 1570 r. zezwolił, choć z oporami, na ich zlustrowanie. Wkrótce po śmierci Zygmunta Augusta dobra te zostały jednak ponownie włączone do województwa brzeskiego (nie objęła ich m.in. lustracja z 1576 r.), choć spory o ich przynależność administracyjną trwały nadal⁴³.

Do województwa podlaskiego po unii lubelskiej nie został włączony także klucz dóbr z ośrodkiem w Choroszcy. Ich właściciel Grzegorz Chodkiewicz, kasztelan wileński, podobnie jak Wołowicz nie złożył przysięgi na wierność Koronie⁴⁴. Taka sytuacja utrzymała się aż do rozbiorów i dobra te stałe wchodziły w skład Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Przynależność administracyjna dóbr międzyrzeckich przez długi czas nie była określona. W granicach województwa podlaskiego sprzed 1566 r. zaliczano je raz do powiatu mielnickiego, innym razem do brzeskiego. Kontrowersje nasiliły się po podziale województwa w 1566 r. Od tego momentu spór dotyczył już nie tyle przebiegu granic dwóch powiatów, ile województw. W końcu, po przyłączeniu Podlasia do Korony w 1569 r., scysje urosły do rangi konfliktu granicznego dwóch państw składowych Rzeczypospolitej. Choć do złożenia przysięgi na wierność Koronie wezwano również ówczesnego właściciela dóbr międzyrzeckich księcia Stefana Zbaraskiego, to nie złożył on przysięgi, a dobra nie zostały włączone do województwa podlaskiego (przysięgę złożył dopiero jego syn Piotr Zbaraski, wojewódzic trocki). W 1578 r. na wniosek szlachty z województwa brzeskiego powołano komisję graniczną, która miała rozstrzygnąć o przynależności państwowej wspomnianych dóbr (a także traktu wołyńsko-łomaskiego).

⁴⁰ Michaluk, Ziemia mielnicka, s. 49.

⁴¹ H. Lulewicz, *Gniewów o unię ciąg dalszy. Stosunki polsko-litewskie w latach 1569–1588*, Warszawa 2002, s. 17–39.

⁴² VL, t. 2, s. 287 (1281), 289 (1287), 332 (1376), 365 (1448–1449), 391 (1505), 393 (1509), 444 (1620); VL, t. 3, s. 14–15 (22–23), 151–152 (312–313), 180–181 (372–373), 219 (454–455), 414 (874), 429 (905–906), 448–449 (945–946), 149 (325–326); VL, t. 4, s. 336 (720); VC, t. 2, z. 2, s. 113, 116, 179, 232–233, 244–245, 276, 279, 354; VC, t. 3, z. 1, s. 27, 220–221, 271, 327, 293, 325–326; VC, t. 4, z. 1, s. 220; VC, t. 4, z. 2, s. 110–111. O komisjach granicznych zob. A. Wilkiewicz-Wawrzyńczyk, *Spory graniczne polsko-litewskie w XV–XVII w.*, „Wiadomości Studium Historii Prawa Litewskiego”, t. 1, 1938, s. 93–205.

⁴³ LWP 1570, 1576, s. XIX–XX, XXIII, 10–25; zob. mapę starostwa wołyńskiego dołączoną do lustracji; Michaluk, Ziemia mielnicka, s. 36–47; Michaluk, Granice województwa podlaskiego, s. 182. Pomiędzy dobrami wołyńsko-łomaskimi znajdowały się również wsie szlacheckie – Połubicze, Przewłoka, Chmielewo, Kopiny, Przegalino i Żelazna. Ich właściciele czynili starania o przyłączenie swoich włości do ziemi mielnickiej, a wcześniej o utworzenie odrębnego powiatu ze stolicą w Parczewie, Łomazach lub Wohyniu, jednak były to próby bezskuteczne; Michaluk, Ziemia mielnicka, s. 40.

⁴⁴ Michaluk, Granice województwa podlaskiego, s. 181; J. Maroszek, J. Tęgowski, *Pogranicze polsko-rusko-litewskie*, [w:] *Historia województwa podlaskiego*, red. A. Dobroński, Białystok 2010, s. 36.

Terytoria te pozostawiono w województwie brzeskim, nie była to jednak decyzja ostateczna. Kolejne komisje zbierały się w latach 1589, 1591, 1596, 1598, 1601 i 1607, nie dając jednoznacznego rezultatu. Dopiero komisja powołana w 1616 r. dekretem z 1620 r. przyłączyła dobra międzyrzeckie oraz trakt wołyńsko-łomaski wraz z dobrami kozieradzkimi⁴⁵ do ziemi mielnickiej województwa podlaskiego. Wywołało to sprzeciw szlachty litewskiej, jednak zarówno dobra międzyrzeckie, jak i kozieradzkie pozostały w granicach województwa podlaskiego do rozbiorów⁴⁶. Przyłączono wtedy również dobra rossoskie i horodyskie, które odtąd stanowiły eksklawę ziemi mielnickiej w województwie brzeskim. Przyłączenie wspomnianych terytoriów, bez starostwa wołyńskiego, potwierdzono w 1638 r.⁴⁷

W związku z powyższymi uwagami wspomniane wyżej terytoria nie znalazły się na mapie głównej województwa podlaskiego, obrazującej stan na koniec XVI w. Wykształcone w pierwszej ćwierci XVII w. granice województwa podlaskiego przetrwały bez większych zmian do III rozbioru Polski w 1795 r.⁴⁸

Zgodnie z metodologią wypracowaną w niniejszej serii AHP granice państwowych jednostek terytorialnych wykreślono pomiędzy dwiema osadami o różnej przynależności administracyjnej⁴⁹. W zdecydowanej większości przypadków dokładny ich przebieg pomiędzy sąsiadującymi ze sobą miejscowościami w drugiej połowie XVI w. pozostawał nieznan. Wobec tego zostały one wykreślone przede wszystkim na podstawie naturalnych przeszkód terenowych, głównie cieków. Tam zaś, gdzie granica biegła po łądzie, stosowano interpolację. Retrogresywnie korzystano również ze współczesnych obrębów ewidencyjnych, których granice w zależności od sytuacji generalizowano⁵⁰. Głównym źródłem pozwalającym na zaliczenie danej osady do województwa podlaskiego lub danej jego ziemi były źródła z drugiej połowy XVI w. (rejstry poborowe, następnie lustracje, popisy wojskowe). W przypadku niejasnej przynależności terytorialnej posiłekowano się źródłami z XVII w. (spisy podatkowe ziemi bielskiej z 1634 i 1635 r., ziemi mielnickiej z lat 1627 i 1629, rejestry pogłównego z XVII w.). Jedynym materiałem kartograficznym ukazującym granice województwa podlaskiego i jego poszczególnych ziem były mapy województw podlaskiego i mazowieckiego Karola Perthéesa, wraz ze szkicami parafii i dekanatów z tych województw. W miarę możliwości korzystano ze znanych w literaturze rozgraniczeń: czy to województw, czy też poszczególnych dóbr⁵¹. Informacje z ksiąg sądowych i zbioru wypisów z nich stworzonego przez Ignacego Kapicę (tzw. Kapicjana) czerpano przede wszystkim za pośrednictwem literatury, zwłaszcza regionalnej.

Przejdźmy zatem do opisu granicy województwa podlaskiego. Rozpoczynamy od najbardziej na północ wysuniętego jej odcinka w okolicy wsi Grabowo. Na tym obszarze zbiegały się granice Korony (województwo podlaskie), Wielkiego Księstwa Litewskiego (województwo trockie) oraz Prus Książęcych (Natangia). Z punktu granicznego na północny zachód od Grabowa łądowa granica między Podlasiem

⁴⁵ Kozierady – dziś Konstantynów; PRNG, nr 57323.

⁴⁶ T. Jaszczolt, *Dokument Władysława Jagiełły*, s. 49–51; Michaluk, *Ziemia mielnicka*, s. 33, 47, 50.

⁴⁷ Michaluk, *Ziemia mielnicka*, s. 46–49. Autorka podaje, że szlachta mielnicka wysuwała pretensje terytorialne również względem innych dóbr, m.in. Bukowicz, Kozierad, Wysokiego, Wulina (Welanowa), Białej Podlaskiej, Janowa Podlaskiego, Borysowej Woli, Litwinowicz, części parafii dziadkowskiej, Nosowa i okolic szlacheckich Iwanowskie, Wahanowskie, Telatycze i Bukraby; tamże, s. 32, 50.

⁴⁸ Tamże, s. 52.

⁴⁹ Por. H. Rutkowski, *Metoda retrogresji w geografii historycznej Polski (wybrane zagadnienia)*, SG, t. 7, 2019, s. 146–162.

⁵⁰ T. Panecki, *Cartographic Modelling of Administrative Divisions in the "Historical Atlas of Poland"*, „Polish Cartographical Review”, t. 52, 2020, nr 1, s. 27–38.

⁵¹ W przypadku granicy podlasko-mazowieckiej najwięcej informacji przynosiło rozgraniczenie Korony z Wielkim Księstwem Litewskim z 1546 r.; AGAD, Varia Oddziału I, sygn. 55–56. Protokół koronny po łacinie przedrukowany w: M. Dogiel, *Limites Regni Poloniae et Magni Ducatus Lituaniae*, Wilno 1758, s. 1–66 („Limites inter Regnum Poloniae ac Magnum Ducatum Lituaniae, nec non Prussiam”). O tym rozgraniczeniu i sporach granicznych zob. T. Jaszczolt, *Granica pomiędzy ziemiami drohicką i liwską*, s. 13–54; P. Sianko, *Granica mazowiecko-litewska do 1569 roku. Kształtowanie się, rola społeczna*, Białystok 2019, mps pracy doktorskiej, s. 290–332, 361–427. Sięgnięto także do opisu granic grodzieńskich, bielskich i goniądzkich z 1529/1536 r.; *Археографический сборник документов относящихся къ исторіи Сѣверо-Западной Руси издаваемый при Управленіи Виленскаго учебнаго округа*, t. 1, Wileń 1867, nr 18, s. 18–24. Północny i północno-zachodni odcinek województwa wyrysowano na podstawie rozgraniczenia z 1358 r.; H. Rutkowski, *Granica mazowiecko-litewska między Wisną a Grodnem z 1358 r.*, SG, t. 5, 2017, s. 140–155. Por. dyskusję na temat tego odcinka granicy: E. Kowalczyk-Heyman, *O mazowiecko-litewskiej ugodzie granicznej z 1358 r. (głos w dyskusji)*, SG, t. 7, 2019, s. 213–226; H. Rutkowski, *Odpowiedź na krytykę artykułu o granicy z 1358 r.*, SG, t. 7, 2019, s. 227–233; P. Sianko, *Rozgraniczenie mazowiecko-litewskie z 1358 r. – nowe spojrzenie*, [w:] *Granice i pogranicza*, red. P. Guzowski, M. Liedke, W. Walczak, Białystok 2019, s. 11–46; H. Rutkowski, *O dokumencie z roku 1358 raz jeszcze*, SG, t. 8, 2020, s. 215–219. O zmianach granicy na tym odcinku zob. J. Jakubowski, *Przykład zmienności granic administracyjnych na Litwie w wieku XVI*, „Ateneum Wileńskie”, 10, 1935, s. 161–164.

a Prusami biegła w kierunku południowo-zachodnim. Dochodząc do Jeziora Rajgrodzkiego, przedzielała je, zostawiając część południo-wschodnią w Koronie, a północno-zachodnią w Prusach⁵², po czym znów po lądzie dochodziła do granicy z województwem mazowieckim w okolicy podlaskiej wsi Toczyłowo i mazowieckiej Bogusze oraz pruskich Prostek. Zbieg granic trzech państw – Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego oraz Prus Książęcych – oznaczony został w sierpniu 1545 r. istniejącym do dzisiaj słupem granicznym w miejscowości Bogusze nad rzeką Ełk (Łek)⁵³. Od tego miejsca granica biegła na południe wzdłuż rzeki Ełk, oddzielając województwo podlaskie od mazowieckiego. Następnie wraz z ujściem Ełku do Biebrzy granica skręcała na zachód i południowy zachód, biegnąc po drugiej ze wspomnianych rzek aż do jej ujścia do Narwi. Dalej granica biegła w górę Narwi, w kierunku wschodnim, po czym skręcała na południe wzdłuż wpadającej do Narwi rzeki Śliny. Następnie za mazowieckimi Zawadami, na wysokości podlaskich Kapic, granica odchodziła od rzeki, biegnąc po lądzie w kierunku południowo-zachodnim, zostawiając po stronie podlaskiej okolice szlacheckie Sikory, Wnory, Grodzkie, Kulesze, Gołasie i Tybory, a po mazowieckiej Cibory, Zambrzyca i Kołaki⁵⁴. Za podlaską okolicą Miodusy skręcała na południe, na wysokości okolicy Rosochate kierowała się na południowy wschód, dzieląc okolicę szlachecką Dąbrowa, pozostawiając jej część północną na Podlasiu, a południową na Mazowszu⁵⁵. Za nią skręcała na południe, mijając mazowieckie okolice Siennica (Sienica), Zawisty, Kutylowo, Boguty i Tymianki (Tymianka), a na Podlasiu m.in. Łuniewo Wielkie, Małe (Łuniewo Szczubły), Uszę (Wielką i Małą), za Ciechanowcem i Kozarzami dochodząc do rzeki Nurzec⁵⁶. Wzdłuż tej rzeki granica między województwami podlaskim i mazowieckim biegła aż do Bugu. Następnie tą rzeką kierowała się na zachód, odchodząc od niej w kierunku południowym za miejscowością Kiełczew (Kiełczewo). Dalej biegła na południowy zachód do rzeki Liwiec, pozostawiając na Mazowszu wsie Morzyczyn Włociański (Morzyczyno), Orzełek, Kołodziej (Kołodziejcz), Brzózka, Miednik, Zgrzebichy (Grzebichy), Stary Zambrzyńiec (Zembrzyńiec), Matały (Matałki) i Twarogi, a na Podlasiu Prostyń (Prostynia), Złotki, Stare Lipki (Lipki), Ugoszcz (Ugoszcza), Kozołupy, Kałęczyn (Kałęczynek) i Wólkę Paplińską (Zadnią Wolę). Następnie granica podążała w górę Liwca, od ujścia rzeki Muchawki (Żytniej), oddzielając województwo podlaskie od lubelskiego. Idąc dalej po Liwcu, odbijała od tej rzeki za miejscowością Próchenki i kierowała się na wschód, oddzielając ziemię mielnicką od dóbr międzyrzeckich, znajdujących się wówczas w powiecie brzeskim województwa brzeskiego. Na tym odcinku po stronie podlaskiej zostały wsie Korczówka, Krawce, Mostowo, Siliwonki (Sieliwonki), Dziadkowskie (Dzietkowskie) i Mielniki. Po dotarciu do rzeki Krzywuli granica skręcała na północ, za Huszlewem i Wólką kierując się na wschód i dalej na południowy wschód, pozostawiając Bokowicze w województwie brzeskim, a Nosów (Nosowo), Droblin, Koszelówkę i Starą Bordziłówkę (Borzyłową Wolę) w ziemi mielnickiej. Następnie biegła po rzece Klukówce (Białce), mijając mielnickie Witulin i Cicibór

⁵² Zob. granicę wytyczoną jeszcze w 1422 r. po Jeziorze Rajgrodzkim na mapie starostwa ełckiego Józefa Narońskiego z ok. 1600 r.; J. Szeliuga, *Rękopiśmienne mapy Prus Książęcych Józefa Naronowicza-Narońskiego z drugiej połowy XVII wieku*, Warszawa 1997 (Studia i Materiały z Historii Kartografii, t. 15).

⁵³ Słup ten widoczny jest na mapie Kaspara Hennenbergera *Prvssiae: Das ist des Landes zu Preussen Welches das herrlichste Theil ist Sarmatiae Europaeae, Eigentliche vnd Warhafftige Beschreibung* [...], przedrukowanej w 1638 r. w Królewcu; <https://polona.pl/item/prvssiae-das-ist-des-landes-zu-preussen-welches-das-herrlichste-theil-ist-sarmatiae,NDg5ODg0Nw/0/#info:metadata> (dostęp 12.05.2020).

⁵⁴ Na tym odcinku wieś Krawce-Starawieś oznaczono na mapie Perthéesa w woj. podlaskim, jednak w drugiej połowie XVI w. przynależała do powiatu zambrowskiego woj. mazowieckiego; ASK I 39, k. 117 (rej. pob. mielnicki z 1577 r.); AHP Mazowsze (mapa główna). Okolica szlachecka Czarnowo była od drugiej połowy XV w. podzielona granicą najpierw państwową, potem wojewódzką – Byki pozostały po stronie podlaskiej, Ondy po mazowieckiej; por. Jaszczółt, *Ziemia drohicka i bielska*, s. 349.

⁵⁵ Na tym odcinku granica biegła przez wieś Rosochate Nartołty (Rosochate Świętek), co precyzuje rozgraniczenie z 1546 r. Część podlaska tej wsi stale (jako Rosochate Święcko lub tylko Rosochate) pojawia się czy to w popisach wojskowych i rejestrach poborowych z XVI w., czy też w spisie przysięg składanych przez szlachtę podlaską na wierność Koronie w 1569 r.; Popis 1565, s. 335–336; Popis 1567, s. 934; AUPL, s. 289; ASK I 47, k. 61v, 542v, 753 (rej. pob. drohickie 1576, 1580 i 1588); ASK I 27, k. 931 (rej. pob. drohicki 1578); Jaszczółt, *Ziemia drohicka i bielska*, s. 349; M. Dogiel, *Limites Regni Poloniae*, s. 14.

⁵⁶ Granica lądowa na tym odcinku oznaczona była za pomocą „płóz”, wspomnianych wielokrotnie w rozgraniczeniu z 1546 r., będących najprawdopodobniej oznaczeniami poziomymi na ziemi; zob. E. Kowalczyk-Heyman, *Czym były mazowieckie „plozy”?* (uwagi wstępne), SG, t. 4, 2016, s. 27–37. Wydaje się, że przebieg owych „płóz” na niektórych odcinkach widoczny jest na mapie von Steina (cienka, przerywana linia), a niekiedy również na współczesnych podziałach geodezyjnych. Zob. granicę w pobliżu wsi Sikory Bartyczki.

Mały (Cicibór), za ostatnią z tych miejscowości skręcając na północ⁵⁷. Po minięciu Ossówki (Woli Osowskiej) kierowała się na północny zachód, szerokim łukiem omijała dobra kozieradzkie i obok wsi Nosów (Nosowo), Stara Kornica (Kornica), Walim, Raczki i Gnojno dochodząc do Bugu. Następnie oddzielała mielnicki Niemirów (Niwicze) od brzeskich Krynek, kierując się na północ. W okolicach Zerczyc dochodziła do rzeki Nurczyk, po której biegła aż do jej ujścia do rzeki Nurzec⁵⁸.

Następnie podążała w górę rzeki Nurzec, od której odchodziła w kierunku południowo-wschodnim, zostawiając Kalejczyce (Kaleczyce) oraz wsie dzierżawy kleszczelskiej po stronie bielskiej⁵⁹. Za osadami Czeremcha-Wieś (Nurzec) i Kuzawa (Babicze) skręcała w kierunku północno-wschodnim i północnym, a mijając wsie starostwa bielskiego, dochodziła do Narewki. Biegła wzdłuż tej rzeki na krótkim jej odcinku, po czym odbijała w kierunku zachodnio-północnym, pozostawiając w województwie podlaskim wsie dzierżawy narewskiej oraz bojarskie Hożnę i Żywkowo, a w województwie trockim dobra zabłudowskie. W okolicy wsi Złotniki i Tryczówka skręcała na północ, mijając wieś parafialną Juchnowiec Górny (Juchnowiec-Dwór) oraz okolicę szlachecką Niewodnica. Następnie wyginała się w kierunku zachodnio-północnym, po czym w okolicy wsi Horodniany kierowała się na północny wschód, dochodząc do rzeki Biały Stok. Dalej biegła w dół tej rzeki, pozostawiając dobra białostockie w ziemi bielskiej, po czym odbijała na wschód i dochodziła do rzeki Supraśli.

W tym miejscu należy zaznaczyć, że przebieg granicy w okolicach Białegostoku i Choroszczy rekonstruujemy odmiennie niż zostało to pokazane na mapie Perthéesa. Zasadniczą zmianą jest przedstawienie dóbr choroskich jako eksklawy województwa trockiego w Koronie, bez terytorialnego połączenia z Wielkim Księstwem⁶⁰. Wynika to przede wszystkim z rozgraniczenia wsi Starosielce i zaginionych Parszyc (na mapie głównej zlokalizowanych w stopniu przybliżonym) z należącymi do starostwa suraskiego wsiami Klepacze i Horodniany z lat ok. 1593–1594⁶¹. Bezpośrednie graniczenie ze sobą wspomnianych miejscowości wykluczało możliwość istnienia korytarza terytorialnego w tej okolicy⁶².

Od rzeki Supraśli granica między koronnym województwem podlaskim a litewskim trockim biegła w kierunku północnym wzdłuż rzeki Czarnej, pozostawiając miasto Wasilków w WKL⁶³. Następnie

⁵⁷ Niejasna przynależność administracyjna dotyczyła wsi Cicibór oraz Kajoków, którą na naszej mapie uwzględniliśmy jako podwiazaną do pierwszej z nich. Cicibór wzmiankują rejestry poborowe ziemi mielnickiej z lat 1577 i 1580. Ten ostatni wymienia obok Cicibora również Kajoków i jest to w zasadzie jedyna jak dotąd znana wzmianka o tej osadzie z drugiej połowy XVI w. Według D. Michaluk wieś ta w XVII w. należała już do województwa brzeskiego. Na mapie Perthéesa Cicibór widnieje w graniach tegoż województwa, wieś Kajoków nie została oznaczona; ASK I 47, k. 554 (rej. pob. mielnicki z 1580 r.), 765v (rej. pob. mielnicki z 1577 r.); por. SGKP, t. 3, s. 671; Michaluk, Ziemia mielnicka, s. 51. Z kolei wieś Nosowo wykazywała zmienną przynależność administracyjną w pierwszej połowie XVI w. Od drugiej połowy tego stulecia znajdowała się już stale w ziemi mielnickiej; ASK I 47, k. 552 (rej. pob. mielnicki z 1580 r.), 755 (rej. pob. mielnicki z 1588 r.), 788v (rej. pob. mielnicki z 1577 r.); BOss, sygn. 4279, k. 6 (rejestr poboru ziemskiego z. mielnickiej, 1627 r.); APL, AWor., sygn. 1, s. 3 (rejestr poboru ziemskiego z. mielnickiej, 1629 r.); Michaluk, Ziemia mielnicka, s. 28. Sąsiadująca z Nosowem od południa wieś Bukowice (Bokowicze) należała już do woj. brzeskiego, choć również jej przynależność administracyjna była w XVI w. sporna; tamże, s. 28–29, 43–44; A. Wawrzyńczyk, *Rozwój wielkiej własności na Podlasiu w XV i XVI wieku*, Wrocław 1951, s. 27–28, 48–55; por. AWAK 33, s. 176–179, gdzie w świetle dokumentu z 1609 r. Bokowicze leżały w ziemi mielnickiej.

⁵⁸ Michaluk, Ziemia mielnicka, s. 34, przytacza fragment opisu tej części granicy.

⁵⁹ W rozgraniczeniu z 1565 r. zaznaczono, że Kalejczyce miały zmienną przynależność administracyjną, jednak popisy wojskowe oraz rejestry poborowe z drugiej połowy XVI i pierwszej połowy XVII w. zaliczają ją konsekwentnie do ziemi bielskiej. Również w świetle ksiąg sądowych ziemi bielskiej dziedzice Kalejczyc podlegali jurysdykcji tej ziemi (informacja od dr. T. Jaszczolta). W woj. brzeskim widnieją na mapie Perthéesa; Michaluk, Ziemia mielnicka, s. 34; Popis 1565, s. 318; Popis 1567, s. 1106; ASK I 47, k. 261, 264v, 268 (rej. pob. bielski z 1577 r.), 796v (rej. pob. bielski z 1591 r.); APB, Księgi grodzkie i ziemskie podlaskie, sygn. 1, k. 10, 31v.

⁶⁰ Miejscowości w tej okolicy na mapie Perthéesa nie zostały oznaczone poprawnie. Zaburzone są wzajemne relacje przestrzenne pomiędzy poszczególnymi osadami. Pamiętać należy, że w ciągu dwóch stuleci mogło dojść do zmian w osadnictwie na tym terenie, wszak XVI w. to okres kolonizacji tego obszaru, w znakomitej większości składającego się z puszcz; zob. J. Maroszek, *Dzieje Białegostoku w latach 1547–1692*, [w:] *Historia Białegostoku*, red. A.C. Dobroński, Białystok 2012, s. 53–54.

⁶¹ ZZG, sygn. 2, s. 109–112.

⁶² Por. H. Rutkowski, *Granica mazowiecko-litewska*, s. 149, 151. Zarówno dobra choroskie, jak i dojlidzkie pozostawały w rękach Grzegorza Chodkiewicza, później jego syna Aleksandra, stąd być może utarło się przekonanie o terytorialnym połączeniu tych dóbr, co znalazło odzwierciedlenie na mapie Perthéesa; J. Maroszek, *Dzieje Białegostoku*, s. 61; por. J. Suproniuk, *Lokalizacja miejscowości w tym tomie*.

⁶³ Zygmunt August próbował przyłączyć Wasilków do Podlasia, jednak była to próba nieudana i miasto pozostało w Wielkim Księstwie Litewskim do rozbiorów; J. Maroszek, *Dzieje Białegostoku*, s. 58–60.

granica dochodziła do rzeki Brzozówki, po której biegła aż do jej ujścia do Biebrzy⁶⁴. Dalej na krótkim odcinku kierowała się na północ wzdłuż tej rzeki, a następnie wzdłuż wpadającej do Biebrzy Nety (Nety). Za Augustowem skręcała na północny zachód, biegnąc wzdłuż rzeki Pruski dochodziła do punktu w okolicach Grabowa, od którego zaczynaliśmy niniejszy opis⁶⁵.

Zanim przejdziemy do opisu granic między poszczególnymi ziemiami województwa podlaskiego, kilka słów poświęcić trzeba granicy wspomnianej już enklawy choroskiej. Jej opis rozpoczynamy od ujścia rzeki Supraśli do Narwi. Biegnąc w górę Supraśli, granica dochodziła do rzeki Biały Stok, po czym skręcała na południe, idąc wzdłuż tej rzeki i pozostawiając osadę Bacieczki po stronie litewskiej⁶⁶. Następnie na wysokości obecnego osiedla Wysoki Stoczek podążała dalej na południe, pozostawiając Starosielce w Koronie⁶⁷. Biegnąc dalej ku zachodowi i południowemu zachodowi, zostawiała w Koronie Oliszki, Czaplino i Mińce (Mińcze). Za litewskimi Baciutami skręcała na zachód, dochodząc do Narwi, od której odchodziła na północ, za przynależną do Wielkiego Księstwa Litewskiego wsią Topilec. Pozostawiała w Koronie wsie Izbiszczce, Konowały i Pańki, dochodząc do Narwi. Wzdłuż tej rzeki biegła w kierunku północno-wschodnim, pozostawiając Rogówek (Rogowo) w ziemi bielskiej, i dochodziła do wspomnianego ujścia Supraśli do Narwi⁶⁸.

Opis granic pomiędzy poszczególnymi ziemiami województwa podlaskiego rozpoczynamy od rozgraniczenia ziem drohickiej i bielskiej. Północny bieg granicy zaczynał się od granicy województwa podlaskiego z województwem mazowieckim między wsiami Sanie-Dąb w ziemi łomżyńskiej (powiat zambrowski) a wsiami Tybory Uszyńskie (Tybory-Usza) w ziemi drohickiej i Gołasze-Dąb (Gołasie-Dąb) w bielskiej⁶⁹. Od tego miejsca granica biegła na południowy wschód, pozostawiając okolice szlacheckie Gołasze (Gołasie) i Chojane w ziemi bielskiej, a wsie Tybory-Wólka (Tybory-Wola) i Stare Osipy (Osipy) w drohickiej. Za miastem Wysokie Mazowieckie (Wysokie) skręcała na południe, zostawiając okolicę Długa Dąbrowa⁷⁰ oraz wsie Bryki w ziemi drohickiej, a wsie Brzóska Stare (Brzóska), Mystki-Rzym (Mysłki), Plewki, Dąbrowa Dołęgi (Dołęgi) i okolicę Szepietowo w ziemi bielskiej. Następnie mijała bielskie okolice szlacheckie Wojny, Warele, Wyszonki i Kostry oraz drohicką Piętki, pozostawiając wsie Lubowicz-Kąty (Kąty), Lubowicz-Byzie i Lubowicz Wielki (Lubowicz) w ziemi drohickiej, po czym dochodziła do rzeki Nurzec. Dalej biegła w górę tej rzeki, między Patokami

⁶⁴ Na tym odcinku pewne wątpliwości występują w przypadku wsi Krukowszczyzna; zob. J. Suproniuk, *Lokalizacja miejscowości* w tym tomie.

⁶⁵ O trwałości granicy nad tym odcinku i kontrowersjach związanych z jej przebiegiem zob. H. Rutkowski, *Granica mazowiecko-litewska*, s. 140–155; E. Kowalczyk-Heyman, *O mazowiecko-litewskiej ugodzie granicznej*, s. 213–226; H. Rutkowski, *Odpowiedź na krytykę*, s. 227–233.

⁶⁶ Na mapie Perthéesa Bacieczki umieszczono w granicach Korony, jednak żadne znane źródła nie wskazują na jej przynależność do woj. podlaskiego w końcu XVI w. Opis parafii Białystok, będący w tym miejscu podstawą wspomnianej mapy, w pkt. 2 poświęconym sąsiadnym kościołom zawiera: „Bacieczki cerkiew na pograniczu – fundacji Chodkiewiczów, własność bazylianów”, *Rękopiśmienne opisy parafii litewskich z 1784 roku: dekanat knyszyński i dekanat augustowski*, oprac. W. Wernerowa, Warszawa 1996, s. 20. Perthées nie mógł się z tego dowiedzieć, po której stronie granicy jest ta osada.

⁶⁷ W opisie parafii Białystok (dekanat knyszyński) granica między parafiami białostocką i choroską biegła na zachód od boru przy XVIII-wiecznym młynie Marczycki (Marczuk na mapie von Steina). Tak też przedstawiliśmy ją na mapie głównej; W. Wernerowa, *Rękopiśmienne opisy parafii litewskich z 1784 roku*, s. 22–24.

⁶⁸ Rogówek został wymieniony, jako Rogowo, w popisach wojskowych z lat 1528 i 1565, w tym pierwszym jako wieś bojarska. W ziemi bielskiej wymienia go również sumariusz z 1591 r., wypis z ksiąg sądowych z 1602 r. oraz rejestry podatkowe tej ziemi z lat 1634 i 1635; Popis 1528, s. 139; Popis 1565, s. 314; ASK I 47, k. 799; APB, Księgi ziemskie i grodzkie podlaskie, sygn. 1, k. 18v, 37; Kondratiuk, s. 173; I. Halicka, *Nazwy miejscowe środkowej i zachodniej Białostoczczyzny: dzierżawcze, patronimiczne i rodzinne*, Warszawa 1976, s. 147–148. Drugie Rogowo (o takiej nazwie współczesnej i XVI-wiecznej) w drugiej połowie XVI w. leżało w enklawie litewskiej wokół Choroszczycy i należało do Chodkiewiczów. Wieś tę do woj. trockiego zalicza rejestr podymnego z 1690 r., po stronie litewskiej widnieje również na mapie Perthéesa; *Metryka Litewska. Rejestry podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego: województwo trockie 1690 r.*, oprac. H. Lulewicz, Warszawa 2000, s. 92.

⁶⁹ Na mapie Perthéesa wieś Tybory Uszyńskie widnieje w ziemi bielskiej, jednak rejestry poborowe z drugiej połowy XVI w. konsekwentnie zaliczają ją do ziemi drohickiej; ASK I 47, 58v (rej. pob. drohicki z 1576 r.), 557 (rej. pob. drohicki z 1580 r.), 753v (rej. pob. drohicki z 1588 r.); ASK I 27, k. 930 (rej. pob. drohicki z 1577 r.).

⁷⁰ Spośród leżących przy granicy obu ziem wsi wchodzących w skład okolicy Długa Dąbrowa w przypadku wsi Dąbrowa Moczydły popis z 1528 r. zalicza ją do ziemi bielskiej. Wpłaty z tej osady odnotowano także w dwóch rejestrach poborowych ziemi bielskiej z lat 1578 i 1579 oraz w rejestrze z 1635 r. Pozostałe źródła z XVI w. zaliczają ją konsekwentnie do ziemi drohickiej. Tak też przedstawia ją mapa Perthéesa; Popis 1528, s. 142; Popis 1565, s. 334; Popis 1567, s. 937; AUPL, s. 282; ASK I 47, k. 59v–60 (rej. pob. drohicki z 1576 r.), 367v (rej. pob. bielski z 1579 r.), 466v (rej. pob. bielski z 1578 r.), 542, 556v (rej. pob. drohicki z 1580 r.), 753v (rej. pob. drohicki z 1588 r.), 929v (rej. pob. drohicki z 1578 r.); APB, Księgi grodzkie i ziemskie podlaskie, sygn. 1, s. 29.

a Brańskiem odbijając na południe i południowy wschód, by minawszy bielską Brzeźnicę i drohickie Lubieszce (Lubieszka) dojść do rzeki Czarnej między osadami Widźgowo w ziemi drohickiej i Klichy w bielskiej. Następnie wciniała się nieregularnym kształtem w ziemię drohicką, dochodząc do rzeki Leszczki (Lichczy) i pozostawiając po stronie drohickiej wsie Widźgowo, Puchały Stare, Spieszyn (Spieszyno), Chrościanka⁷¹, Smolugi (Smoluhy), Siekluki i Żołoćki, a po bielskiej Hołonki, Zamianowo, Siedlece (Siedlec), Sielc (Sielec) oraz osady młyńskie Solniki, Żegunia i Wojtki (Wojtkowic). Dalej biegła wzdłuż rzeki Leszczki na północ, po czym skręcała na wschód i częściowo po Nurcu dochodziła do jego zbiegu z rzeką Nurczyk.

W tym miejscu należy bliżej przyjrzeć się zbiegowi granic ziem drohickiej, bielskiej i mielnickej w okolicy miasta Boćki. Niejasny status miała wieś Boćki, leżąca na południowym brzegu Nurca naprzeciwko wspomnianego miasta o tej samej nazwie. Wieś ta, zwana później Zarzeczem, w początkach XVI w. administracyjnie przynależała do ziemi mielnickiej (własność Stanisława Montewicza i Iwaszki Hlebowicza). W 1512 r. w ramach zamiany otrzymał ją Iwan Sapieha, włączając do dóbr Boćki w ziemi bielskiej. Źródła podatkowe z drugiej połowy XVI w. nie odnotowują tej osady, natomiast w samych Boćkach w 1577 r. pojawia się ulica Zarzecka. Można więc sądzić, że wieś stała się w tym czasie częścią miasta Boćki, a co za tym idzie zmianie uległa granica obu powiatów skarbowych na tym obszarze⁷². Dodatkowo przebieg granicy zmodyfikowało rozgraniczenie między dobrami Boćki a dobrami Andryjanki (Andrianki) z 1525 r. Pierwsze z nich leżały w ziemi bielskiej, a drugie w drohickiej. Ponieważ w świetle wspomnianego rozgraniczenia dobra te stykały się bezpośrednio, to tym samym przerwane zostało terytorialne połączenie wsi Skalimowo (Jakubowicze-Skolimowo) i Jakubowskie (Jakubowicze-Stara Wieś) z resztą ziemi mielnickiej, w wyniku czego osady te siłą rzeczy musiały tworzyć w tym czasie enklawę mielnicką⁷³. Tak zostało to przedstawione na mapie głównej.

Przejdźmy do opisu granicy pomiędzy ziemiami drohicką i mielnicką, który rozpoczynamy od zbiegu rzek Nurca i Nurczyka. Od tego miejsca granica biegła na południowy wschód, skręcając na zachód w okolicach wsi mielnickich Lubiejki i Hornowo. Między Osmolą w ziemi drohickiej a Dziadkowiczami (Dziadkowiczami) w mielnickiej dochodziła do granicy enklawy ziemi bielskiej, którą tworzyły wsie Brzeziny-Janowięta, Brzeziny-Niedźwiadki (Brzeziny-Chrościanka) i Wojeniec (Wojęcze). Od tego punktu granica biegła na zachód i południowy zachód, zostawiając Zaręby, Malinowo i Kłopoty Patry po stronie drohickiej, a Korzeniówkę i Lipiny po mielnickiej⁷⁴. Następnie odbijała w kierunku południowo-wschodnim, by pomiędzy mielnickimi wsiami Żurobice i Tołwin (Tołwino) oraz drohickimi Wiercień Duży i Wiercień Mały (Wiercienie i Wiercienie Zabłotne) skrócić na południe i za wsiami Baciki Średnie (Baciki) i Baciki Bliższe (Trzcieniec) dojść do rzeki Mahomet⁷⁵. Po jej przekroczeniu kierowała się na południowy wschód, zostawiając dobra siemiatyckie wraz z Boratyniec Ruskim po stronie drohickiej (do której zostały włączone w 1546 r.), a Boratyniec Lacki po mielnickiej, po czym skręcała na południe, kierując się w stronę Bugu⁷⁶. Dalej biegła wzdłuż tej rzeki, by w pobliżu Drażniewa

⁷¹ Chrościankę w ziemi drohickiej wymieniają rejestry poborowe tejże ziemi z lat 1576, 1578, 1580. W bielskiej umieszcza ją tylko rejestr z 1591 r. Na mapie Perthéesa Chrościanka widnieje w ziemi drohickiej; ASK I 47, k. 51v (rej. pob. drohicki z 1576 r.), 538v (rej. pob. drohicki z 1580 r.), 795 (rej. pob. bielski z 1591 r.), 938 (rej. pob. drohicki z 1578 r.).

⁷² O przesunięciu granicy ziemi bielskiej w okolicach Bociek pisali m.in. D. Michaluk i Z. Romaniuk; Michaluk, Ziemia mielnicka, s. 29; Z. Romaniuk, *Boćki na Podlasiu. Monografia historyczna*, Boćki 2013, s. 17–18, 20; ASK I 47, k. 112v (rej. pob. bielski z 1577 r.); ZZG, sygn. 337, s. 9–10. Rejestr pogłównego z 1696 r. również wymienia ul. Zarzecką w Boćkach, natomiast na mapie von Steina ta część miasta widnieje jako przedmieście; Z. Romaniuk, *Boćki na Podlasiu*, s. 503.

⁷³ ZZG, sygn. 337, s. 10–12. Na mapie Perthéesa widnieje co prawda połączenie, jednak wspomniane rozgraniczenie precyzuje sytuację na tym obszarze w XVI w., a więc mamy do czynienia z podobną sytuacją jak w przypadku przebiegu granicy wojewódzkiej w okolicy Białegostoku i Choroszczy.

⁷⁴ Choć wieś Lipiny bez wątplenia leżała w ziemi mielnickiej, to raz, w 1580 r., wpłatę podatku łanowego odnotowano w ziemi drohickiej; ASK I 47, k. 539v (rej. pob. drohicki z 1580 r.). D. Michaluk zalicza Kłopoty Patry do ziemi mielnickiej, jednak zarówno popisy wojskowe z lat 1565 i 1567, jak też rejestry poborowe z lat 1576, 1580 i 1588 odnotowują ją w ziemi drohickiej; Michaluk, Ziemia mielnicka, s. 108, 120, 153, 162; Popis 1565, s. 321; Popis 1567, s. 879; ASK I 47, s. 38v (rej. pob. drohicki z 1576 r.), 505 (rej. pob. drohicki z 1580 r.), 744v (rej. pob. drohicki z 1588 r.).

⁷⁵ Być może granica opierała się na rzece Mahomet na wysokości przed Bacikami. Rekonstrukcję przebiegu granicy na tym odcinku oparliśmy na mapie Perthéesa, który po zachodniej stronie rzeki na wysokości wsi Baciki Średnie umieszcza karczmę.

⁷⁶ Na rzece Moszczonie znajdowało się wówczas sześć młynów wodnych należących do starostwa mielnickiego. Ponieważ już w drugiej połowie XVI w. tereny te należały do starostwa mielnickiego, granicę narysowaliśmy nie bezpośrednio na rzece Moszczonie, ale po jej zachodniej stronie; Michaluk, Ziemia mielnicka, s. 30, 67–68. O osadzie Młynarze i młynach

skręcić na południe, idąc w okolicy rzeki Toczny i pozostawiając po stronie drohickiej osady Drażniew (Drażniewo), Ruda, Tokary, Hruszew (Hruszewo), Myszkowice (Myszkowicze), Patków (Prussy), Patków Ruski (Padkowicze), a po mielnickiej – Rusków (Ruskowo). Następnie skręcała na zachód, pozostawiając w ziemi drohickiej Niemojki i Lipiny, a Zakrze i Stare Biernaty w mielnickiej, po czym biegła na południe, by w okolicy wsi Klimy (Bejdy Klimy) połączyć się z granicą województwa⁷⁷.

Województwo podlaskie w tak zarysowanych granicach miało powierzchnię 10 530 km², z czego 5811 km² przypadało na ziemię bielską, 3550 km² – drohicką, a 1169 km² – mielnicką.

na rzece Moszczonie zob. M. Gochna, *Charakter osiedli* i J. Suproniuk, *Lokalizacja miejscowości* w tym tomie; AGAD, Zb. dok. pergaminowych, nr 7644 (przywilej królewski zatwierdzający przeniesienie dóbr siemiatyckich z 5 XI 1546 r.).

⁷⁷ Granica drohicko-mielnicka na odcinku od Bugu do okolic wsi Rzewuski Zawady i Bejdy Klimy nie była w drugiej połowie XVI w. ściśle uregulowana. Zmienną przynależnością administracyjną odznaczały się wsie Drażniew, Myszkowice, Patków Ruski i Niemojki. Drażniew zarówno w ziemi drohickiej, jak i mielnickiej odnotował popis wojskowy z 1565 r. i rejestr poborowy z 1576 r., następnie w mielnickiej rejestr z 1580 r., a w drohickiej z 1588 r. Myszkowice do ziemi drohickiej zalicza popis z 1565 r., a do mielnickiej popis z 1567 r. W 1569 r. przysięgę w grodzie drohickim złożył z Myszkowic Krzysztof Raczko wraz z braćmi. Osadę tę odnotowano w ziemi mielnickiej w 1580 r., a w drohickiej w 1588 r. Patków Ruski w ziemi mielnickiej umieszcza popis z 1567 r. oraz rejestry poborowe z lat 1577 i 1580. Do ziemi drohickiej zaliczają ją rejestry z lat 1580 i 1588. Niemojki dwukrotnie występują w rejestrze poborowym ziemi drohickiej z 1580 r. i raz w rejestrze mielnickim z tego samego roku. Niewykluczone, że granica między powiatami biegła przez wymienione wsie, co mogłoby tłumaczyć ich występowanie w rejestrach obu ziem (np. w Myszkowicach z 1580 r. płacili w ziemi drohickiej Krzysztof Patkowski, a w mielnickiej Piotr Patkowski i Wojciech Dziatkowski). Dokładny przebieg granicy na tym odcinku wymaga dalszych badań szczegółowych z uwzględnieniem informacji z ksiąg sądowych. Pamiętać również należy, że właściciele wsi mogli uiszczać pobór raz w ziemi drohickiej, a raz mielnickiej, co z kolei wpływało na zaszerogowanie tych osad w rejestrach tych ziem w zależności od miejsca wpłaty podatku. Powyższe osady zaliczyliśmy do ziemi drohickiej, posilając się ich przynależnością w XVII w. Osad tych nie notują bowiem rejestry poboru ziemskiego ziemi mielnickiej z lat 1627 i 1629, a rejestry pogłównego z lat 1662–1663, 1673–1674 i 1676 konsekwentnie wymieniają je w ziemi drohickiej. Do woj. podlaskiego osady te zostały zaliczone na mapie Perthéesa; Popis 1565, s. 319, 339, 350; Popis 1567, s. 976; AUPL, s. 289; ASK I 47, k. 38v (rej. pob. drohicki z 1576 r.), 65 (rej. pob. mielnicki z 1576 r.), 509 (rej. pob. drohicki z 1580 r.), 548v (rej. pob. mielnicki z 1580 r.), 557 (rej. pob. drohicki z 1580 r.), 561v (rej. pob. mielnicki z 1580 r.), 563 (rej. pob. mielnicki z 1580 r.), 745 (rej. pob. drohicki z 1588 r.), 752v (rej. pob. drohicki z 1588 r.); BOss, sygn. 4279, k. 1–18; APL, AWor., sygn. 1, s. 1–5; ASK I 70, k. 6, 10, 78v, 199v, 246; BCzart, Zbiór Łoyki, rkps 1099 IV, s. 573, 587–588, 622. Na mapie Perthéesa do ziemi drohickiej zaliczona została również wieś Czuchów (Czuchowo), jednak w drugiej połowie XVI i pierwszej połowie XVII w. przynależała do ziemi mielnickiej; Popis 1567, s. 976; ASK I 47, k. 562v (rej. pob. mielnicki z 1580 r.), 563 (rej. pob. mielnicki z 1580 r.), 766v (rej. pob. mielnicki z 1577 r.); BOss, sygn. 4279, k. 6v; APL, AWor., sygn. 1, s. 4; Michaluk, Ziemia mielnicka, s. 50.

GRANICE JEDNOSTEK ADMINISTRACJI KOŚCIOŁA ŁACIŃSKIEGO

Bogumił Szady

Granice diecezji łuckiej i wileńskiej na Podlasiu

Województwo podlaskie w drugiej połowie XVI w. leżało w granicach dwóch diecezji rzymskokatolickich: łuckiej i wileńskiej. Fakt ten świadczy o historycznym związku Podlasia z Wielkim Księstwem Litewskim i ziemiami ruskimi (Wołyniem). Podlasie zamykało granice obu wymienionych diecezji od strony zachodniej. Jednocześnie obie diecezje obejmowały swoim zasięgiem obszary leżące daleko na północ i wschód od Podlasia, sięgając aż po Podole Braclawskie (diecezja łucka) i granice Inflant (diecezja wileńska). Z tej przyczyny opis granic kościelnych będzie dotyczył zachodnich oraz południowych fragmentów granic obu diecezji, które niemal idealnie pokrywają się z granicami województwa podlaskiego i w większej części są wyznaczone przez rzeki.

Przez teren województwa przebiegała granica między metropolią gnieźnieńską, do której należała diecezja wileńska, oraz metropolią lwowską. Kontrowersje budziła wśród historyków przynależność metropolitalna diecezji łuckiej. Wiele uwagi poświęcili temu zagadnieniu Jan Fijałek i Władysław Abraham, pisząc o początkach Kościoła łacińskiego na ziemiach ruskich. Źródłem spornej przynależności metropolitalnej diecezji łuckiej była sama jej geneza w pierwszej połowie XV w. i relacje z wcześniej funkcjonującą na tych obszarach diecezją włodzimierską. Ukształtowanie granic diecezji łuckiej oraz jej przynależność metropolitalna wpisują się w kontekst sporów politycznych i terytorialnych Polski i Litwy w początku XV w. oraz planów księcia Witolda uniezależnienia Kościoła łacińskiego na Litwie od wpływów Korony i metropolii halickiej (lwowskiej) przez powołanie odrębnej metropolii dla WKL. Miała do niej należeć m.in. diecezja włodzimierska¹, której kontynuacją była diecezja łucka. Wobec braku dokumentu erekcyjnego tej diecezji i dość zawiłych jej początków w relacji do diecezji włodzimierskiej, jej oficjalną nazwę w drugiej połowie XVI w. należy wyprowadzać ze źródeł prawodawczych Kościoła katolickiego z tego okresu. Zarówno akta synodalne, dokumenty powołujące biskupów, jak też pierwsze znane relacje *ad limina* używają określenia: *diocesis Luceoriensis* (diecezja łucka). W XVI w. niekiedy stosowano także termin „diecezja janowska”, co mogło wynikać z faktu, że Janów był rezydencją biskupów łuckich i ważnym ośrodkiem kościelnym². Dopiero w XVII w. zaczęła się upowszechniać podwójna nazwa: diecezja łucka i brzeska, co było związane z powstaniem archidiakonatu brzeskiego, do którego należały parafie z Podlasia i województwa brzeskiego litewskiego³.

Z formalnego punktu widzenia należy przyjąć, że diecezja włodzimierska została włączona do metropolii halickiej w momencie jej erygowania w 1375 r. W 1400 r. na prośbę księcia litewskiego Witolda biskupem włodzimierskim został mianowany przez Bonifacego IX Grzegorz z Buczkowa (Buczkowski), przeor dominikanów w Łucku. Ten sam papież na prośbę Władysława Jagiełły powołał w 1404 r.

¹ W. Abraham, *Z dziejów dawnego biskupstwa łacińskiego w Łucku*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 51, 1937, s. 143–144; J. Fijałek, *Biskupstwa wołyńskie Polski i Litwy w swoich początkach (w. XIV/XV)*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Akademii Umiejętności w Krakowie”, t. 16, 1911, nr 4, s. 20–21.

² *Metryka czyli album Uniwersytetu Krakowskiego z lat 1509–1551*, wyd. A. Gąsiorowski, T. Jurek, I. Skierska, współpr. R. Grzesik, Warszawa 2010, s. 40, 122, 131, 207, 211.

³ *Relationes status dioecesium in Magno Ducatu Lituaniae*, t. 1–2, wyd. P. Rabikauskas, Roma 1971–1978, tu t. 2, s. 6–8.

pierwszego biskupa łuckiego Świętosława, syna Jarosława, z zakonu karmelitów⁴. W ten sposób spór polityczny i terytorialny między Koroną a WKL przeniósł się na grunt kościelny⁵. Został on zażegnany dopiero po śmierci obu biskupów – w 1425 r. na mocy decyzji papieża Marcina V stolica diecezji włodzimierskiej została przeniesiona do Łucka⁶. O ile w XV w. przynależność diecezji łuckiej do metropolii halickiej (lwowskiej) nie budzi wątpliwości, o tyle w XVI w. pojawiają się ślady faktycznej, lecz nigdy niesformalizowanej, zwierzchności metropolitów gnieźnieńskich nad diecezją łucką. Świadczą o tym apelacje od sporów kierowane z terenu diecezji łuckiej w XV i XVI w. do arcybiskupów gnieźnieńskich i ich urzędników⁷. Zasadniczą różnicę zdań w kwestii przynależności metropolitalnej diecezji łuckiej w okresie nowożytnym przedstawili w swoich pracach Bolesław Kumor i Wiesław Müller. Pierwszy z nich uważał, że diecezja łucka zmieniła swoją przynależność metropolitalną w XVI lub XVII w. i przeszła pod zwierzchność Gniezna, aczkolwiek nie znalazło to formalnej sankcji w żadnym dokumencie⁸. Odmienne stanowisko prezentował Müller, który wychodząc z przesłanek formalnoprawnych, zaliczał diecezję łucką niezmiennie do metropolii lwowskiej⁹. Opinię Kumora wsparł w monografii diecezji łuckiej Ludwik Królik, Müllera zaś poparł Stanisław Litak w swoich pracach na temat administracji terytorialnej Kościoła łacińskiego¹⁰. Na przełomie XVI i XVII w. przynależność metropolitalna pozostawała sporna, o czym może świadczyć fragment relacji arcybiskupa lwowskiego Jana Dymitra Solikowskiego z 1600 r., który jednoznacznie zaliczył ją do swojej metropolii, wskazując przy tym, że w sposób bezzasadny diecezja łucka odwołuje się do Gniezna, mimo że bulle papieskie, dokumenty, kroniki, zwyczaj, a nawet bliskość geograficzna wskazują na podległość metropolii lwowskiej¹¹. Biorąc pod uwagę fakt, że granice administracyjne i podziały terytorialne mają wymiar formalnoprawny, przy braku zatwierdzenia papieskiego dla zmiany przynależności metropolitalnej diecezji łuckiej na mapie głównej oraz na mapie granic administracyjnych Podlasia w drugiej połowie XVI w. została ona zaliczona do metropolii lwowskiej.

Pierwotny obszar diecezji włodzimierskiej, oraz jej sukcesorki, diecezji łuckiej, jest trudny do określenia. Bez wątplenia nawiązywał do jednostek administracji państwowej oraz funkcjonującej wcześniej na tych ziemiach prawosławnej diecezji włodzimierskiej. Panuje przekonanie o szerokim zasięgu terytorialnym, obejmującym ziemie łucką, włodzimierską, brzeską i drohicą, a w początkowym okresie istnienia także chełmską i bełską oraz całe Podole¹². Warto dodać, że u zarania budowy struktur Kościoła łacińskiego w państwie piastowskim (do XII w.) zachodnia część Podlasia była niekiedy włączana przez historyków w granice diecezji gnieźnieńskiej, a później płockiej¹³. Pełny, a jednocześnie dość ogólny opis granic diecezji łuckiej w okresie nowożytnym przygotował w swoim syntetycznym opracowaniu Bolesław Kumor. W części podlaskiej diecezja łucka graniczyła od zachodu z diecezjami płocką i poznańską, od południa zaś z krakowską. Przez województwo podlaskie równoleżnikowo przebiegała granica metropolitalna oddzielająca diecezję łucką od wileńskiej, która należała do metropolii

⁴ Poparcie Władysława Jagiełły dla biskupa łuckiego Świętosława jest kwestią sporną. W starszej literaturze istniał pogląd, że Świętosław cieszył się poparciem Jagiełły. W świetle ostatnich badań było odwrotnie – objęcie przez niego katedry łuckiej miało się spotkać ze sprzeciwem króla, nie tylko wielkiego księcia Witolda; T. Graff, *Episkopat monarchii jagiellońskiej w dobie soborów powszechnych XV wieku*, Kraków 2008, s. 63–65; tenże, *Świętosław*, [w:] PSB, t. 51, s. 548.

⁵ T.M. Trajdos, *Kościół Katolicki na ziemiach ruskich Korony i Litwy za panowania Władysława II Jagiełły (1386–1434)*, Wrocław 1983, s. 77–83.

⁶ B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich 966–1939*, Lublin 1972, s. 142–143; *Relationes status dioecesium in Magno Ducatu Lituaniae*, t. 2, s. 5–6.

⁷ S.C. Rowell, *Church Court Records as Evidence for the Christianisation of Lithuanian Society in the Late-15th and Early-16th Century*, „Acta Historica Universitatis Klaipedensis”, t. 29, 2014, s. 44–50.

⁸ B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich*, s. 117.

⁹ W. Müller, *Diecezje w okresie potrydenckim*, [w:] *Kościół w Polsce*, t. 2: *Wiek XVI–XVIII*, red. J. Kłoczowski, Kraków 1969, s. 70; L. Królik, *Organizacja diecezji łuckiej i brzeskiej od XVI do XVIII wieku*, Lublin 1983, s. 116–117.

¹⁰ S. Litak, *Kościół łaciński w Rzeczypospolitej około 1772 roku. Struktury administracyjne*, Lublin 1996 (Wspólnoty Religijne i Narodowe w Rzeczypospolitej w Drugiej Połowie XVIII Wieku, t. 1), s. 42.

¹¹ *Relacje arcybiskupów lwowskich 1595–1794*, wyd. T. Długosz, Lwów 1937, s. 13.

¹² O tym, że przynajmniej ziemia drohicą należała do diecezji włodzimierskiej świadczą dokumenty biskupa włodzimierskiego Grzegorza z lat 1414–1424 (Węgrów, Sokołów, Kuczyn); J. Fijałek, *Biskupstwa wołyńskie Polski i Litwy*, s. 20; T.M. Trajdos, *Kościół Katolicki na ziemiach ruskich*, s. 104–105, mapa 2: Diecezja łucka w 1434 r.; Jaszczolt, *Fundacje kościelne*, s. 20.

¹³ Z. Sułowski, *Kościół w Polsce około 1200 (mapa)*, [w:] *Kościół w Polsce*, t. 1: *Średniowiecze*, red. J. Kłoczowski, Kraków 1966; Jaszczolt, *Fundacje kościelne*, s. 18.

gnieźnieńskiej. Granice diecezji łuckiej z diecezjami płocką, krakowską i poznańską pokrywały się, poza drobnymi wyjątkami, z granicami jednostek administracji państwowej, które rozdzielały Podlasie od Mazowsza i Małopolski. Zostały one opisane w poprzednich tomach AHP¹⁴.

Granica diecezji łuckiej i krakowskiej w części podlaskiej była dość krótka i pokrywała się całkowicie z granicą województw podlaskiego i lubelskiego, która biegła wzdłuż rzeki Liwiec. Podobnie naturalny przebieg, wzdłuż dalszego biegu Liwca, miała granica między diecezją łucką oraz archidiaconatem czerskim diecezji poznańskiej. Na tym odcinku pokrywała się ona z granicą między województwami podlaskim i mazowieckim. Poniżej Węgrowa rozpoczynała się granica diecezji łuckiej z płocką, która biegnąc na północ, pokrywała się z granicą województwa. Na wysokości parafii Prostynia skręcała na wschód, biegnąc wzdłuż rzeki Bug, a następnie między Nurem (woj. mazowieckie) i Ciechanowcem (woj. podlaskie) kierowała się na północ, równolegle z granicą między województwami podlaskim i mazowieckim. Jedynie obszar parafii Długa Dąbrowa (ob. Dąbrowa Wielka) w dekanacie Brańsk był podzielony między dwie jednostki administracji świeckiej. Większość obszaru parafii wraz z kościołem parafialnym należała do województwa podlaskiego. Kilka wsi z okolicy Długa Dąbrowa (Dąbrowa-Michałki, Dąbrowa-Kity (Dąbrowa-Gospodarze), Dąbrowa-Szatanki (Dąbrowa-Sienica), Dąbrowa-Nowa Wieś i Dąbrowa-Modzele) leżało natomiast w granicach województwa mazowieckiego. Dokument fundacyjny tej parafii z 1423 r., zredagowany ostatecznie w 1493 r., wymienia szereg wsi dziesięcinnych tej parafii, przy czym wszystkie leżały w województwie podlaskim: Miodusy, Kaczyno, Święck Wielki (Święcko), Brzóska Stare (Brzóska), Średnica, Mystki-Rzym (Mysłki), Włosty-Olszanka, Plewki, Gierałty i Szepietowo¹⁵. Biorąc pod uwagę wczesny rodowód tej parafii, można przyjąć, że granica diecezji w tym regionie ukształtowała się jeszcze przed stabilizacją granic państwowych i administracyjnych w XVI w.¹⁶ Fakt, że na terenie parafii leżała miejscowość Święcko, czyli stolica dawnej średniowiecznej kasztelanii oraz siedziba rozległej parafii¹⁷, należącej wcześniej do diecezji płockiej, może stanowić przesłankę, że pierwotne terytorium parafii należało w całości do tej kasztelanii i zostało podzielone w późniejszym okresie na skutek wydarzeń politycznych, które doprowadziły do jej rozpadu i włączenia jej części do ziemi drohickej¹⁸. Podział tej parafii między dwa województwa potwierdzają także późniejsze źródła, m.in. szkice parafialne Karola Perthéesa z drugiej połowy XVIII w.¹⁹

Zasięg diecezji wileńskiej w okresie nowożytnym pokrywał się – jak pisał Władysław Semkowicz – z terytorium politycznym Litwy właściwej, przy czym od razu zaznaczał jej sąsiedztwo z diecezjami żmudzka i łucką, która obejmowała południowe Podlasie. Nie poświęcił niestety więcej uwagi kształtowaniu się granic diecezji²⁰. Analiza rozwoju sieci parafialnej przedstawiona przez Jerzego Ochmańskiego wskazuje, że nie był to akt jednorazowy, ale raczej długotrwały proces związany z chrystianizacją WKŁ²¹. Diecezja wileńska w jej części podlaskiej sąsiadowała od zachodu z diecezją płocką – granicę, patrząc z południa na północ, wyznaczały rzeki: Narew (od ujścia rzeki Śliny), następnie Biebrza od swojego ujścia do Narwi oraz Ełk od swojego ujścia do Biebrzy. Zdaniem Tadeusza Kraheła „uformowanie się granicy na tym odcinku z pewnością miało związek z przyłączeniem przez wielkiego księcia Witolda do Litwy Podlasia”. Na wysokości jeziora Toczyłowo granica diecezji wileńskiej i płockiej dochodziła do granicy politycznej z Prusami. Zasięg diecezji wileńskiej w północnej części Podlasia był określony przez granicę państwa wytyczoną po układzie melneńskim w 1422 r. Jedynym

¹⁴ A. Dunin-Wąsowicz, *Podziały administracyjne*, [w:] AHP Mazowsze, s. 35–63; M. Piber-Zbieranowska, *Granice jednostek administracji kościelnej*, [w:] AHP Krakowskie, s. 36–54.

¹⁵ Jaszczółt, *Fundacje kościelne*, s. 25–26.

¹⁶ A. Wilkiewicz-Wawrzyńczyk, *Spory graniczne polsko-litewskie w XIV–XVII w.*, „Wiadomości Studium Historii Prawa Litewskiego”, t. 1, 1938, passim; E. Kalinowski, *Szlachta ziemi bielskiej wobec bezkrólewia w XVI–XVII wieku*, Warszawa 2020, s. 67.

¹⁷ D. Jaskanis, *Archeologiczne ślady najstarszej budowli sakralnej na wschodnio-mazowieckich peryferiach w Święcku Strumianach w woj. podlaskim*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego”, t. 10, 2004, s. 251–264.

¹⁸ S. Zajączkowski, *Najdawniejsze osadnictwo polskie na Podlasiu*, RDSG, t. 5, 1936, s. 13–44; A. Jusupović, *Zasięg terytorialny ziemi drohickej w średniowieczu*, „Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Збірник наукових праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету”, t. 20, 2010, s. 77–80.

¹⁹ Szkice Perthéesa, t. 12, k. 62.

²⁰ W. Semkowicz, *Mapa historyczna diecezji wileńskiej*, [w:] *Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie, 17–20 września 1935 r.*, Lwów 1936, s. 450–452.

²¹ J. Ochmański, *Biskupstwo wileńskie w średniowieczu. Ustrój i uposażenie*, Poznań 1972, s. 55–78.

wyjątkiem, ale dotyczącym wieku XVIII, była przynależność pruskiej wsi Zawady-Tworki (Zawady) do parafii w Rajgrodzie²².

Nieco uwagi należy poświęcić także granicy diecezji łuckiej i wileńskiej na terenie Podlasia oraz przyczynom rozbieżności między granicami województw i diecezji. Zasięg diecezji łuckiej na północy, na terenie województwa podlaskiego, wyznaczony był najogólniej rzeczą ujmując biegiem rzeki Narew, przy czym obszary parafii należących do diecezji łuckiej wkraczały często na jej prawy brzeg. Taki obraz przedstawiają mapy opracowane przez Tadeusza Trajdosa dla 1434 r. oraz Bolesława Kumora dla 1520 r.²³ W opinii Tadeusza Kraheła granice między diecezjami łucką i wileńską na odcinku podlaskim kształtowały się dość długo²⁴. Północny zasięg diecezji łuckiej wyznaczały parafie Tykocin oraz Suraż w dekanacie Bielsk (ob. Bielsk Podlaski). Kształt granicy między diecezjami łucką a wileńską był pochodną zasięgu wcześniej zorganizowanych na tym obszarze diecezji prawosławnych oraz granic państwowych wzorowanych na strukturze ruskich księstw dzielnicowych. Podlasie nie było w średniowieczu jednolitym obszarem administracyjnym – podział na część południową (halicko-włodzimierską, z Drohiczyńem, Mielnikiem, Surażem i Bielskiem) oraz północną (mazowiecko-litewską, z Goniądzem, Knyszynem i Rajgrodem) zaznaczył się już w XIII i XIV w.²⁵ W 1358 r. uzgodniono między Mazowszem a należącym do Litwy księstwem grodzieńskim granicę, która sięgała na południu do małej rzeki Niewodnicy, prawego dopływu Narwi, dalej rozciągała się ziemia drohicka²⁶.

Problemem badawczym czekającym na dokładniejszą analizę jest geneza podziału późniejszego powiatu bielskiego między dwie diecezje i metropolie. Prawdopodobny wydaje się scenariusz kształtowania się na przełomie XIV i XV w. granic kościelnych (erygowanie metropolii halickiej z podlegającymi jej sufraganiami: Halicz, Przemyśl, Włodzimierz i Chełm – 1375 r., erygowanie diecezji wileńskiej – 1388 r.) w warunkach konfliktu politycznego, w szczególności w okresie rywalizacji polsko(mazowiecko)-litewsko-krzyżackiej o wpływy na Podlasiu. Rywalizacja polityczna znalazła swój wyraz w krótkotrwałym równoległym funkcjonowaniu diecezji łuckiej (koronnej) i włodzimierskiej (litewskiej) oraz próbach powołania kościelnej metropolii dla Litwy, o czym była mowa wcześniej. Na podstawie ustaleń Tomasza Jaszczółta oraz Emila Kalinowskiego można przyjąć, że granice ziemi bielskiej ukształtowały się później w stosunku do granic kościelnych na tym terenie²⁷. Obaj wymienieni autorzy dopuszczają pierwotną i krótkotrwałą przynależność ziemi drohickiej, z której została wyodrębniona częściowo ziemia bielska, do diecezji płockiej i wileńskiej. O związkach z diecezją płocką można mówić już w okresie wcześniejszego średniowiecza (XII–XIII w.), wskazując fakt nadania przez Konrada Mazowieckiego w 1237 r. Drohiczyzna i terenu go otaczającego templariuszom oraz podany wyżej przykład parafialnego ośrodka grodowego w Święcku Wielkim (Święcku). Władza biskupów płockich mogła sięgać na te obszary także w krótkim okresie rządów na Podlasiu książąt mazowieckich w końcu XIV w. (1390–ok. 1400). Z kolei teza o przynależności ziemi drohickiej do diecezji wileńskiej odwołuje się do zwierzchności politycznej Litwy nad tą częścią Podlasia oraz nadania biskupstwu wileńskiemu dwóch wsi leżących w południowej części ziemi drohickiej: Jarnice (Jarnicze) i Wasilew²⁸. Jurysdykcja biskupów płockich i wileńskich nad Podlasiem ze względu na pograniczny charakter tego terenu oraz przewagę ludności prawosławnej nie przybrała formy trwałej zwierzchności terytorialnej. Istotną rolę przy zmianach granic kościelnych mogły odgrywać także czynniki polityczne. W 1388 r.

²² T. Krahel, *Zarys dziejów (archi)diecezji wileńskiej*, „Studia Teologiczne: Białystok, Drohiczyń, Łomża”, t. 5–6, 1987–1988, s. 14. Miejscowość tę pomija rękopiśmienny opis parafii rajgrodzkiej z 1784 r.; *Rękopiśmienne opisy parafii litewskich z 1784 roku: dekanat knyszynski i dekanat augustowski*, wyd. W. Wernerowa, Warszawa 1996, s. 201–203.

²³ T.M. Trajdos, *Kościół Katolicki na ziemiach ruskich*, s. 104–105, mapa 2: Diecezja łucka w 1434 r.; B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich*, mapa: Metropolie i diecezje na ziemiach polskich ok. 1520 r.

²⁴ T. Krahel, *Zarys dziejów (archi)diecezji wileńskiej*, s. 14.

²⁵ Jaszczółt, *Fundacje kościelne*, s. 16–19.

²⁶ H. Rutkowski, *Granica mazowiecko-litewska między Wizną a Grodnem z 1358 r.*, SG, t. 5, 2017, s. 140–155; E. Kowalczyk-Heyman, *O mazowiecko-litewskiej ugodzie granicznej z 1358 r. (głos w dyskusji)*, SG, t. 7, 2019, s. 213–226; H. Rutkowski, *Odpowiedź na krytykę artykułu o granicy z 1358 r.*, SG, t. 7, 2019, s. 227–233.

²⁷ Na późniejsze kształtowanie granic powiatów na Podlasiu w stosunku do podziałów kościelnych może wskazywać pośrednio także przypadek jednej z najstarszych parafii ziemi mielnickiej w Dziadkowicach (Dziadkowiczach) (1431 r.), która była podzielona między trzy powiaty; Jaszczółt, *Fundacje kościelne*, s. 41.

²⁸ W XV w. istniały dwie odrębne wsie Wasilew. Wasilew Szlachecki należał do drobnej szlachty Wasilewskich, natomiast druga wieś Wasilew została przez Witolda nadana w 1388 r. katedrze wileńskiej, a po 1407 r. biskupstwu włodzimierskiemu i łuckiemu; Jaszczółt, *Osadnictwo*, s. 175.

Witold był tylko księciem brzesko-grodzińskim, stąd zrozumiałe, że wsie z ziemi drohickiej nadawał biskupstwu wileńskiemu. W początkach XV w., już jako pan całego WKŁ, chcąc umocnić podstawy materialne biskupstwa włodzimierskiego, potem łuckiego, z pewnością przyczynił się do tego, że południowa część Podlasia weszła w jego skład. Wobec faktycznego braku łacińskich struktur parafialnych na Podlasiu do końca XIV w. zwierzchność ta miała raczej charakter nominalny i misyjny²⁹.

Ziemia bielska w granicach nowożytnych powstała z połączenia trzech terytoriów – części ziemi drohickiej (z grodami w Bielsku i Surażu), części dawnej kasztelanii święckiej oraz części ziemi wiskiej wraz z powiatem goniądzkim³⁰. Starostwo goniądzkie zostało podporządkowane władztwu Witolda już w końcu XIV w. (pokój saliński z Krzyżakami w 1398 r.) i zostało poddane jurysdykcji biskupa wileńskiego. Nieco później, zapewne ok. 1405 r., po czasowym posiadaniu przez Janusza I księcia mazowieckiego, ziemia drohicka oraz kasztelania święcka wróciły w ręce Witolda, przy czym zostały związane z diecezją włodzimierską (łucką)³¹. Fakt ten potwierdził dokument Aleksandra V z 1409 r. polecający biskupowi krakowskiemu Piotrowi Wyszowi rozsądzenie sporu o zwierzchnictwo kościelne nad Wołyniem i Podlasiem między biskupem włodzimierskim Grzegorzem a nominatem łuckim Świętosławem. Trudno określić dokładny zasięg terytoriów diecezji włodzimierskiej, gdyż dokument z 1409 r. wymieniał jedynie nazwy głównych miast, wśród nich „Droiczin”³². Jest to okres o tyle newralgiczny, że pokrywa się z czasem kształtowania się odrębności administracyjnej ziemi bielskiej. Wszystkie pograniczne parafie diecezji łuckiej położone w XVI w. po południowej stronie Narwi (Tykocin, Waniewo, Suraż i Narew) obejmowały także osady leżące na jej północnym brzegu. Wynikało to zapewne z faktu późniejszej metryki parafii litewskich położonych bliżej Narwi (Trzciannie (Trzciane), Turośń Kościelna (Turośna), Juchnowiec Górny (Juchnowiec-Dwór), Niewodnica Korycka (Niewodnica Koryckich), Choroszcz, Dobrzyniewo Kościelne (Dobrzyniewo), Knyszyn) w stosunku do starszych kościelnych ośrodków w Surażu i Tykocinie. Wszystkie wymienione parafie litewskie – poza Trzciannem (1496 r.) i Choroszczą (1459 r.) – powstały w XVI w., w związku z tym ich zasięg terytorialny w kierunku południowym został ograniczony przez wpływy istniejących już wcześniej na tym terenie parafii diecezji łuckiej.

Dekanaty i parafie

Diecezja łucka

Struktura terytorialna podlaskiej części diecezji łuckiej na przełomie XVI i XVII w. opiera się na dwustopniowym podziale na dekanaty i parafie. Problematyczna pozostaje terminologia występująca w źródłach historycznych na określenie jednostek administracji kościelnej średniego szczebla, która może sugerować także funkcjonowanie w tym okresie archidiakonatów. W aktach synodu diecezji łuckiej z 1589 r. została ona podzielona na trzy części (*partes*) oraz siedem dekanatów wiejskich. Powstaje pytanie, czy owe *partes* (mielnicka, janowska i sarnacka) mogą być traktowane jak równoważne archidiakonatom³³. Biorąc pod uwagę późniejszą strukturę diecezji i jej podział na dwa archidiakonaty (brzeski i łucki), poświadczony w XVII i XVIII w., nie można traktować tych części jak archidiakonatów. Przemawia za tym również fakt, że w treści całego rozdziału akt synodalnych

²⁹ Tamże, s. 18–19; E. Kalinowski, *Szlachta ziemi bielskiej wobec bezkrólewia*, s. 37–41; M. Radoch, *W sprawie daty nadania przez Władysława Jagiellę ziemi drohickiej księciu mazowieckiemu Januszowi I*, [w:] *Szkice z dziejów kolonizacji Podlasia i Grodzieńszczyzny od XIV do XVI wieku. Prace ofiarowane profesorowi Antoniemu Czacharowskiemu w siedemdziesięciolecie urodzin i czterdziestopięciolecie pracy naukowej*, red. J. Śliwiński, Olsztyn 2002, s. 20; M. Sokół, W. Wróbel, *Kościół i parafia pw. Bożego Ciała w Surażu. Monografia historyczna do 1939 r.*, Suraż 2010 (Białostockie Studia Historyczno-Kościelne, t. 6), s. 32–33.

³⁰ H. Rutkowski, *Odpowiedź na krytykę*, s. 231–232.

³¹ Obejmowanie władzy nad ziemią drohicką przez Witolda odbywało się zapewne etapami. Już w 1400 r. mógł on władać położonym najbardziej na północ grodem w Surażu; M. Sokół, W. Wróbel, *Kościół i parafia pw. Bożego Ciała w Surażu*, s. 28.

³² W. Abraham, *Sprawozdanie z poszukiwań w archiwach i bibliotekach rzymskich do dziejów Polski w wiekach średnich za lata 1899–1913*, AKH, ser. 2, t. 1, 1923, s. 59.

³³ L. Królik przypuszcza, że podział ten mógł nastąpić w połowie XVI w. Wskazuje na synod zwołany przez biskupa Waleriana Protasiewicza-Suszkowskiego w 1554 r.; tenże, *Organizacja dekanalna diecezji łuckiej i brzeskiej w XVII i XVIII wieku*, Lublin 1981, s. 11.

„De archipresbyteris seu decanis ruralibus” osoba archidiakona pojawia się wyłącznie w liczbie pojedynczej jako zastępca i pomocnik biskupa w zarządzie diecezją³⁴.

Ustalenie wykazu dekanatów i należących do nich parafii łańskich funkcjonujących w podlaskiej części diecezji łuckiej nie nastręcza poważniejszych trudności. Można jedynie uściślić lub dokonać pewnych komentarzy o charakterze wyjaśniającym, które będą dotyczyły różnic między tezami zawartymi w literaturze przedmiotu a ujęciem sieci parafialnej prezentowanym na mapie głównej oraz na mapie struktur kościelnych. Najważniejsze ustalenia dotyczące podziału dekanalnego i parafialnego diecezji łuckiej w okresie nowożytnym wraz z mapą przynoszą prace Ludwika Królika³⁵. Parafie podlaskie funkcjonujące w połowie XVI w. ukazał także na swojej mapie WKL Jan Jakubowski. Niestety ich lista jest daleka od kompletności, autor nie podał podstawy źródłowej rekonstrukcji sieci parafialnej, a symbolizacja kartograficzna nie pozwala na jednoznaczną interpretację treści mapy³⁶. Ludwik Królik wskazał dwa podstawowe źródła pozwalające na ustalenie listy parafii funkcjonujących ok. 1600 r. Pierwszym z nich jest wykaz parafii zawarty we wspomnianych aktach synodu z 1589 r. Został on wydany przez Zenona Chodyńskiego³⁷, a następnie omówiony przez Jakuba Sawickiego³⁸. Jak ustalił Sawicki, sam rękopis tego synodu nie zachował się, został zniszczony w czasie II wojny światowej. Drugim źródłem jest wykaz parafii diecezji łuckiej w aktach oficjalatu janowskiego z lat 1604–1607³⁹.

W świetle synodu łuckiego 1589 r. na terenie „diecezji podlaskiej” znajdowało się ogółem 95 parafii. W granicach województwa podlaskiego mieściło się 69 parafii położonych w dwóch częściach (*partes*) – Mielnik (3 dekanaty: [Brańsk], [Drohiczyn], [Bielsk]) i Sarnaki (2 dekanaty: [Łosice], [Węgrów])⁴⁰. Nie znajduje potwierdzenia w źródle konstatacja Ludwika Królika dotycząca określenia dekanatów mianem *partes*. Nie odnosi się ono bowiem do siedmiu dekanatów, ale do trzech części diecezji (Janów Podlaski (Janów), Mielnik, Sarnaki). Niejasna w świetle tego źródła jest przynależność wakującej parafii Jarnice, wymienionej dwukrotnie – raz w dekanacie [Łosice], a drugi raz [Węgrów]. Ludwik Królik zaliczył ją do dekanatu [Łosice]⁴¹.

Podstawowe znaczenie dla ustalenia sieci dekanalnej i parafialnej na przełomie XVI i XVII w. ma wykaz parafii zawarty w aktach oficjalatu janowskiego z lat 1604–1607⁴². Nie jest on niestety datowany ani nie zawiera dodatkowych informacji ułatwiających jego interpretację. Ludwik Królik datuje go na 1604 r. i odnosi do spisu parafii sporządzonego przez biskupa Marcina Szyszkowskiego, wspomnianego w aktach synodu z 1726 r.⁴³ Interpretacja taka budzi jednak wątpliwości, gdyż wykaz w aktach oficjalatu janowskiego nie zawiera informacji o konieczności naprawy kościołów, o której wspomina synod z 1726 r.⁴⁴ Uważniejsza analiza poprawek i naniesionych skreśleń w wykazie z lat 1604–1607 skłania do wniosku, że oddaje on zarówno strukturę dekanatów i parafii z końca XVI w., jak też zmiany wprowadzone zapewne na początku kolejnego stulecia (np. wydzielenie dekanatu Szereszów). Lista parafii nie uległa większym zmianom między latami 1589 a 1604–1607. Pojawiły się jedynie dwie dodatkowe parafie: Sady (nowa fundacja, dekanat Drohiczyn)⁴⁵ oraz Rusków (Ruskowo) (zajęta przez

³⁴ *Acta synodi dioecesis Luceoriensis per Bernardum Maciejowski episcopum Luceoriensem tribus postremis diebus februari anno Domini MDLXXXIV celebrate*, wyd. Z. Chodyński, Varsaviae 1875, s. 25–29.

³⁵ L. Królik, *Organizacja dekanalna diecezji łuckiej i brzeskiej*; tenże, *Organizacja diecezji łuckiej i brzeskiej*.

³⁶ J. Jakubowski, *Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego w połowie XVI wieku. I. Część północna, skala 1:1.600.000: objaśnienie do mapy*, Kraków 1928.

³⁷ *Acta synodi dioecesis Luceoriensis*.

³⁸ J. Sawicki, *Synody diecezji łuckiej i ich statuty*, Warszawa 1949 (Concilia Poloniae, 3), s. 13–17.

³⁹ ADS, sygn. D 18, k. 108–108v.

⁴⁰ Nazwy dekanatów podane w nawiasach kwadratowych są umowne i pochodzą od nazw późniejszych stolic dekanatów. Akta synodu nie podały ani nazw dekanatów, ani ich stolic, stwierdzając jedynie, że dziekani będą wybierani przez biskupa spośród plebanów parafii należących do każdego dekanatu; *Acta synodi dioecesis Luceoriensis*, s. 28.

⁴¹ L. Królik, *Organizacja dekanalna diecezji łuckiej i brzeskiej*, s. 12.

⁴² ADS, sygn. D 18, k. 108–108v.

⁴³ L. Królik, *Organizacja dekanalna diecezji łuckiej i brzeskiej*, s. 13.

⁴⁴ „Verum quoniam iuxta connotationem anno 1604 de mandato reverendissimi olim Martini Szyszkowski episcopi Luceoriensis factam constat, et in infra sequentibus oppidis villisque nimirum, 1. in Winnica, 2. in Przyłuk [...] 15. in Kalnik ecclesiae parochiales debere reperiri, ut et inibi cultus Divinus innovetur”, Synod 1726, k. Aav.

⁴⁵ W wykazie z 1604 r. obok parafii Drohiczyn w tym samym wierszu pojawiła się nazwa Sady. Kościół w Sadach został ufundowany w 1596 r. przez Krzysztofa Sadowskiego. Parafia nie może zostać umieszczona na mapie, gdyż powstała dopiero w 1607 r. na mocy ugody plebana drohickiego i Stanisława Sadowskiego, brata Krzysztofa. Pleban zezwolił wówczas na oddzielenie się kościoła w Sadach oraz oddał mu wieś z parafii Drohiczyn, które miały tworzyć nową parafię Sady: Sady,

protestantów, dekanat Łosice)⁴⁶. Ludwik Królik uwzględnił w swoim opracowaniu także parafię Gródek (nad Bugiem) w dekanacie Węgrów. Przy tej konkluzji opiera się jednak na wykazach kościołów, a nie parafii. W Gródku funkcjonowała zapewne kaplica nieposiadająca praw parafialnych ani odrębnego okręgu duszpasterskiego⁴⁷.

Na mapie głównej oraz mapie tematycznej poświęconej strukturom kościelnym został ukazany podział dekanalny zgodnie z wykazem synodalnym z 1589 r. Zdecydowana większość parafii utrzymała swoją przynależność dekanalną do początku XVII w. Do najistotniejszych przesunięć doszło między dekanatami Drohiczyń i Brańsk oraz Łosice i Węgrów, co poświadczają także poprawki i skreślenia widoczne w wykazie z 1604 r. Dekanat Drohiczyń utracił na przełomie XVI i XVII w. na rzecz Brańska cztery parafie: Dołubowo (Dołobowo), Dziadkowice, Pobikry (Pobikrowy) oraz Rudka. W opinii Ludwika Królika przesunięcie to było spowodowane względami praktycznymi – bliższą odległością od stolicy dekanatu⁴⁸. Z kolei dekanat Łosice pomniejszył się na korzyść Węgrowa o dwie parafie: Mokobody (Mąkobody) i Suchożebry.

Przed podaniem wykazów i statystyki zbiorczej uściślenia wymaga kilka kwestii problemowych, związanych głównie z zagadnieniami lokalizacji kościoła parafialnego oraz samodzielności parafii jako jednostki administracji kościelnej. Zostaną przy tym zachowane zasady obowiązujące dotychczas w serii AHP, gdzie główną rolę odgrywało kryterium formalne i terytorialne funkcjonowania parafii⁴⁹. Na mapie głównej oraz mapie granic kościelnych, w sposób jednolity, zostały uwzględnione zarówno kościoły o pełni praw parafialnych, jak też kościoły filialne, które posiadały wyodrębniony okręg administracyjny. Niekiedy określane one były w źródłach jako filie parafialne (*ecclesia filialis parochialis*) lub parafie filialne (*ecclesia parochialis filialis*). Ujęte zostały też parafie (kościół i okręgi) czasowo zajęte przez protestantów w okresie reformacji⁵⁰.

Mimo stosunkowo słabego poświadczenia źródłowego na mapie oznaczono parafie w Krześlinie i Ruskowie. Pierwsza z nich jest wzmiankowana przez wykaz synodalny z 1589 r. i spis parafii z 1604 r.⁵¹, a także późniejsze wykazy aż do końca XVII w.⁵² Zastanawiać może włączenie wsi należących do dworu w Krześlinie w obręb parafii Suchożebry w aktach wizytacji z lat 1662–1664. Wynika z nich, że w Krześlinie znajdowała się kaplica („*aedicula in forma templi*”) tylko do użytku rodziny Wodyńskich, a sakramenty zawsze były udzielane w kościele parafialnym w Suchożebrach⁵³. Akta synodu z 1589 r. pominęły parafię w Ruskowie. W 1604 r. pojawia się informacja o kościele parafialnym w tej miejscowości, jednakże z adnotacją o zajęciu przez protestantów („*Russowo prophana*”). Dokument fundacyjny tej parafii został spisany w 1493 r., jednak było to zapewne kilkanaście lat po właściwej fundacji⁵⁴. SGKP podaje, że kościół w Ruskowie był zajęty przez protestantów w latach 1580–1619⁵⁵. W aktach synodu prowincjonalnego Jednoty Litewskiej z 1615 r. mieści się wzmianka, że zbor w Ruskowie znajduje się w stanie upadku⁵⁶. Niedługo potem, bo w 1619 r. kościół w Ruskowie został przejęty przez duchowieństwo rzymskokatolickie⁵⁷.

Nieco bardziej złożona była sytuacja parafii w Wierzchucy. Została ona ufundowana w 1469 r.⁵⁸ Analiza źródeł z drugiej połowy XVI i z XVII w. prowadzi do wniosku, że parafia ta, zajęta przez

Koczery (Koczerhy) i Miłkowice. 14 VII 1607 r. nastąpiła instytucja ks. Stanisława Burzyńskiego do „nowo erygowanego kościoła parafialnego”, ADS, sygn. D 18, k. 166–168; ADS, sygn. D 149, k. 325v–328.

⁴⁶ Na temat parafii w Ruskowie zob. niżej na tej stronie.

⁴⁷ ADS, sygn. D 18, k. 108v (Gródek, capella [ujęte w nawias klamrowy, słowo capella przekreślone]). Rzekoma wzmianka o parafii w Gródku w aktach synodalnych z 1726 r. nie znajduje potwierdzenia; Synod 1726, k. Bb–Bb2v.

⁴⁸ L. Królik, *Organizacja dekanalna diecezji łuckiej i brzeskiej*, s. 13.

⁴⁹ E. Wiśniowski, *Parafie w średniowiecznej Polsce. Struktura i funkcje społeczne*, Lublin 2004, s. 15–18.

⁵⁰ H. Rutkowski, *Granice administracji kościelnej*, [w:] AHP Sieradzkie, s. 31; M. Piber-Zbieranowska, *Granice jednostek administracji kościelnej*, [w:] AHP Krakowskie, s. 43–44.

⁵¹ *Acta synodi dioecesis Luceoriensis*, s. 29; ADS, sygn. D 18, k. 97.

⁵² L. Królik, *Organizacja dekanalna diecezji łuckiej i brzeskiej*, s. 30.

⁵³ ADS, sygn. D 149, k. 194v–195.

⁵⁴ Jaszczółt, *Fundacje kościelne*, s. 43.

⁵⁵ SGKP, t. 10, s. 32.

⁵⁶ *Akta synodów prowincjonalnych Jednoty Litewskiej: 1611–1625*, Wilno 1915 (Monumenta Reformationis Polonicae et Lithuanicae, ser. 4, z. 2), s. 29; J. Mironczuk, *Wyznania protestanckie na obszarze dystryktu podlaskiego*, OiRwP, t. 62, 2018, s. 147.

⁵⁷ ADS, sygn. D 20, k. 122v; ADS, sygn. D 149, k. 320.

⁵⁸ Jaszczółt, *Fundacje kościelne*, s. 27.

protestantów, nie została przywrócona do normalnego funkcjonowania. Z tej przyczyny została pominięta na mapie głównej oraz mapie granic kościelnych. Ostatni raz nazwa parafii („Wierchuczka”) pojawia się w wykazie płatników, którzy nie opłacili podatku z biskupstwa łuckiego za lata 1567 i 1568 r. (tzw. srebrszczyzny) oraz w rejestrze poborowym z 1576 r. („Parafia Virschuczka”)⁵⁹. Później, czyli w wykazach z 1589 i 1604 r., nazwa ta nie jest wymieniana. Akta wizytacji z lat 1662–1664 zawierają odpisy dokumentów wskazujących na próbę reaktywowania parafii w XVII w.⁶⁰ Nie doszło to jednak do skutku i Wierchuczka pojawia się w XVIII w. jako miejscowość należąca do parafii w Śledzianowie⁶¹.

Dokładniejszej analizie wymagają relacje kościelne miejscowości Miedzna i Międzyzlesie. W aktach synodu z 1589 r. i w wykazie z 1604 r. wymieniana jest parafia Międzyzlesie. W literaturze przedmiotu utożsamia się ją z parafią Miedzna⁶². Wobec istnienia w XVII i XVIII w. dwóch odrębnych miejscowości: Miedzna i Międzyzlesie, które dzieli odległość ok. 9 km w linii prostej, należy postawić pytanie o lokalizację kościoła parafialnego w XVI w. Źródła kartograficzne z przełomu XVIII i XIX w. (Heldensfeld, Perthées), a za nimi także mapa główna w niniejszym opracowaniu, ukazują kościół w Międzyzlesiu (ob. Miedzna). Parafia w Międzyzlesiu ma genezę XV-wieczną (przed 1470 r.), a więc powstała jeszcze przed lokacją miasta (dokument z 1531 r.)⁶³. Źródła z XVI i XVII w. używają obu nazw w odniesieniu do tej samej miejscowości. Najbardziej przekonującym świadectwem nakazującym lokalizować kościół parafialny pw. św. Stanisława w Międzyzlesiu jest wpis instytucji kanonicznej do tej parafii dla Baltazara „a Stanislawow” z 1586 r. (po odzyskaniu kościoła z rąk kalwinistów). Nagłówek tego wpisu brzmi: „Institutio Mieczna”, w treści wpisu występuje zaś określenie „ad parochialem ecclesiam in Miedziliesz”⁶⁴. Także rejestr poborowy z 1580 r. wymienia „Miasteczko Miedzna”, a następnie pojawia się „Parochia Miedzilieszka”, do której należy „Thorzowa i Miedzna ze wsiami”⁶⁵. Jeszcze wizytacja z 1662 r. używa terminu „Ecclesia Miedzilesensis”, przy czym w treści opisu parafii pojawiają się obie nazwy: Miedzna i Międzyzlesie⁶⁶. Należy przyjąć, że pojawiająca się w źródłach z XV i XVI w. nazwa Miedzna odnosi się do wsi, na gruntach której zostało lokowane późniejsze miasto Międzyzlesie⁶⁷. Na pewno należy natomiast odrzucić przypuszczenie Ludwika Królika jakoby parafia w Miedznej powstała między 1589 a 1604 r.⁶⁸

Biorąc pod uwagę sposób oznaczania miejscowości parafialnych w AHP (sygnatura miejscowości, w której znajdował się kościół parafialny), należy lepiej objaśnić relacje miejscowości Kożuchów (Kożuchowo) oraz Kożuchówek. Na mapach z drugiej połowy XVIII w. (Perthées, Heldensfeld) występuje wieś Kożuchówek, w której znajdował się kościół, oraz leżąca na północny zachód od niej wieś Kożuchów Wielki. Z kolei w źródłach pisanych z drugiej połowy XVI w. występuje tylko jedna miejscowość Kożuchów (zapisywana jako Kożuchowo, Kożuchowo Wielkie). Co ważne, dotyczy to także źródeł kościelnych podających nazwę parafii: Kożuchowo⁶⁹, Kożuchów⁷⁰. Wynika z tego, że w XVI w. istniała tylko jedna wieś Kożuchów, a kościół stał nieco na uboczu, w lokalizacji późniejszej wsi Kożuchówek. W XVII i XVIII w. pojawia się w źródłach spisowych nazwa Kożuchówek, z członem „Plebański” lub „na poświętnem”⁷¹. Była to zapewne część nadana kościołowi w XV lub XVI w., która przetrwała się w okresie późniejszym w odrębną miejscowość – jeszcze w wizytacji z 1662 r. lokalizacja kościoła została opisana jako miejsce odosobnione i słabo zaludnione⁷². Oznaczenie na mapie głównej

⁵⁹ ASK I 111, k. 108; ASK I 47, k. 43v.

⁶⁰ ADS, sygn. D 149, k. 343–345.

⁶¹ Synod 1726, k. Eev–Ee2v.

⁶² E. Beszta-Borowski, W. Krupa, *Sanktuarium Matki Bożej w Miedznej*, Drohiczyn 1996, s. 9–10.

⁶³ Jaszczolt, *Fundacje kościelne*, s. 38. Niespójne informacje na temat parafii w Miedznej (Międzyzlesiu) podaje L. Królik; tenże, *Organizacja dekanalna diecezji łuckiej i brzeskiej*, s. 283 (1470 r.); tenże, *Organizacja diecezji łuckiej i brzeskiej*, s. 13 (1589–1604).

⁶⁴ ADS, sygn. D 15, k. 155v.

⁶⁵ ASK I 47, k. 500, 522.

⁶⁶ ADS, sygn. D 149, k. 206v.

⁶⁷ Zob. J. Suproniuk, *Lokalizacja miejscowości* w tym tomie.

⁶⁸ L. Królik, *Organizacja dekanalna diecezji łuckiej i brzeskiej*, s. 13.

⁶⁹ *Acta synodi dioeceseanae Luceoriensis*, s. 29.

⁷⁰ ADS, sygn. D 18, k. 108v.

⁷¹ Zob. J. Suproniuk, *Lokalizacja miejscowości* w tym tomie.

⁷² „[...] in loco dicto Kożuchówek nullum habens vicinum et contiguitatem sed solus parochus cum suis subditis aliquot suo se loco et fundo ab aliis disterminat”, ADS, sygn. D 149, k. 201.

Kożuchowa sygnaturą miejscowości parafialnej wskazuje na siedzibę parafii, ale należy pamiętać, że sam kościół był zlokalizowany w odległości ok. 1,5 km na południowy wschód od wsi.

Przyjęta w serii AHP metodyka oznaczania miejscowości parafialnych zdecydowała o oznaczeniu parafii Juchnowiec we wsi Juchnowiec Górny (Juchnowiec-Dwór). Kościół parafii juchnowieckiej, ufundowanej przez Stanisława Włoszka, zlokalizowany był w okresie nowożytnym w odległości ok. 1 km na północny wschód od Juchnowca Górnego (Dworu), w miejscu współczesnej wsi Juchnowiec Kościelny – na mapie von Steina oznaczony jako „Kirche und Krug Juchnowiec”⁷³. Podobne okoliczności zdecydowały o umieszczeniu sygnatury kościoła parafialnego we wsi Niewodnica Korycka (Niewodnica Koryckich). Kościół w Niewodnicy Koryckiej ufundowali Andrzej i Elżbieta Koryccy w 1596 r. „w posiadłości naszej niewodnickiej”, ok. 2,5 km na północny zachód od wsi Niewodnica Korycka, według Józefa Maroszka i Waldemara F. Wilczewskiego – „w bezpośrednim sąsiedztwie dworu”⁷⁴. Na mapie Perthéesa sygnaturą kościoła opatrzona została wieś Niewodnica, położona na północny zachód od Niewodnicy Koryckiej. Podobny obraz prezentuje mapa von Steina, gdzie kościół oznaczony został tuż obok dworu Niewodnica (Hof Niewodnica, współcześnie Niewodnica Kościelna).

Pewne trudności sprawia także poprawne umiejscowienie siedziby parafii w Kadłubach – Czeranowie (Czeranowie) na przełomie XVI i XVII w. W wykazie parafii diecezji łuckiej z 1589 r. podana została parafia w Kadłubach⁷⁵, w kolejnym analizowanym wykazie z 1604 r. zaś – w „Czeranowie”⁷⁶. Pierwszy kościół w Kadłubach istniał już w 1488 r., ale właściwe dokumenty fundacyjny i erekcyjny parafii zostały wystawione w 1508 r.⁷⁷ W opinii Tomasza Jaszczółta: „Część Czeranowa, w której został wzniesiony kościół, do połowy XVI w. nosiła nazwę Kadłuby”⁷⁸. Umiejscowienie siedziby parafii w Kadłubach wynika z tego, że na mapie głównej Kadłuby i Czeranów zostały oznaczone jako odrębne miejscowości. Kadłuby w drugiej połowie XVI w. zostały wchłonięte przez Czeranów – pojawiają się jeszcze w spisie z 1567 r.⁷⁹, jednak później miejscowość o tej nazwie zanika.

Parafie Łosice i Hadynów w wykazie z 1604 r. zostały ujęte jako jedna pozycja spisowa („Łosicze et Hadinow”). Biorąc po uwagę tytuł wykazu: „Ecclesiae parochiales dioecesis Luceoriensis”, należy sprecyzować, czy na mapie winny się znaleźć dwie, czy tylko jedna parafia. Starszą, bo XV-wieczną, metrykę miał kościół w Hadynowie. Na początku XVI w., bezpośrednio po lokacji miasta w 1505 r., powstał kościół w sąsiednich Łosicach⁸⁰. W dokumencie fundacyjnym Zygmunta I z 1511 r. jest mowa o przyłączeniu do parafii w Łosicach kościoła filialnego w Hadynowie⁸¹. W wykazie synodalnym z 1589 r. oba kościoły są wymienione ciągle jako parafialne⁸². W XVII w. kościół w Hadynowie pojawia się jako zależny od parafii w Łosicach (stąd ujęcie w jednej pozycji spisowej w 1604 r.), przy czym nie utracił on swojego odrębnego okręgu administracyjnego, o czym mogą świadczyć m.in. odrębne metryki kościelne. Za utrzymaniem obu parafii jako oddzielnie funkcjonujących pod względem administracyjnym w XVI w. przemawia trwałość własnych okręgów parafialnych aż do końca XVIII w.⁸³

Status kościoła filialnego posiadającego okręg parafialny miała świątynia w Starejwsi (Starej Wsi). Parafia w Jakimowiczach, bo taką nazwę pierwotnie nosiła Starawieś, została wyodrębniona z parafii węgrowskiej w drugiej połowie XV w. Według Tomasza Jaszczółta, za Aleksandrem Jabłonowskim, pierwotny kościół został wzniesiony w 1473 r. i był zależny od parafii w Węgrowie. W latach 1474–1477 uzyskał prawa parafialne – w 1477 r. wzmiankowany jest Mikołaj, pleban z Jakimowicz. Można domniemywać, że sytuacja materialna parafii nie była zbyt dobra, co mogło być spowodowane ciągłymi podziałami dóbr na przełomie XV i XVI w. W okresie reformacji kościoły w Starejwsi i Węgrowie zostały zajęte przez protestantów, przy czym w Węgrowie utworzono zbor. Po odzyskaniu kościołów dla duszpasterstwa katolickiego na początku XVII w. parafia w Jakimowiczach została afiliowana

⁷³ J. Maroszek, *Pięć wieków Ziemi Juchnowieckiej*, Juchnowiec Kościelny 2013, s. 34, 286–295.

⁷⁴ J. Maroszek, W.F. Wilczewski, *Niewodnica: dzieje kościoła i parafii 1596–1996*, Białystok 1996, s. 15–19.

⁷⁵ *Acta synodi dioecesis Luceoriensis*, s. 29.

⁷⁶ ADS, sygn. D 18, k. 108v.

⁷⁷ Jaszczółt, *Osadnictwo*, s. 141.

⁷⁸ Jaszczółt, *Fundacje kościelne*, s. 40.

⁷⁹ *Popis 1567*, s. 1024.

⁸⁰ Jaszczółt, *Fundacje kościelne*, s. 42.

⁸¹ ADS, sygn. D 162, k. 5v–7; Michałuk, *Ziemia mielnicka*, s. 119; T. Dobrowolski, *500 lat łosickiego kościoła: dzieje parafii i dekanatu*, Łosice 2011, s. 75.

⁸² *Acta synodi dioecesis Luceoriensis*, s. 29.

⁸³ *Synod 1726*, k. Ee2v–Ffv; Szklce Perthéesa, t. 12, k. 116, 125; Jaszczółt, *Fundacje kościelne*, s. 42.

do Węgrowa⁸⁴, przy czym – na co wskazują chociażby akta synodu łuckiego z 1726 r. – nie zatraciła okręgu parafialnego⁸⁵.

Jako jedna pozycja spisowa w wykazie parafii z 1604 r. występują Suraż i Poświętne (Poświętne) w dekanacie Bielsk. Kościół i parafia w Surażu należą do najstarszych na Podlasiu – mogły powstać z fundacji ks. Witolda. Na jej obszarze pod koniec XV w. w miejscowości Wilkogrzeby, którą należy utożsamiać z Poświętnem, powstała kaplica. Próby jej formalnego usamodzielnienia podjęte w XVI w. wywołały sprzeciw plebana w Surażu – stało się to dopiero w 1808 r.⁸⁶ Mimo to we wszystkich wykazach parafii z lat 1604–1750 Poświętne występuje jako odrębna parafia. W wizytacji z lat 1662–1664 podany jest jej okręg parafialny: „Villas haec ecclesia habet iure parochiae sibi subiectas pro administratione sacramentorum”⁸⁷. Potwierdzają tę odrębność także uchwały synodalne z 1726 r.⁸⁸ Przyłączenie (afiliacja) kościoła w Poświętnem do parafii w Surażu, poświadczone dokumentem z 1536 r., nie spowodowało jednak likwidacji okręgu parafialnego⁸⁹. W wykazie parafii z 1589 r. wymienione są jako odrębne: „Soraz” i „Poświętne”⁹⁰. „Parochia Poswiazzienska” pojawia się także w wykazie szlachty ziemi bielskiej składającej przysięgę Koronie w Bielsku w 1569 r.⁹¹, w cytowanym wykazie płatników, którzy nie opłacili podatku z biskupstwa łuckiego za lata 1567 i 1568 r. (tzw. srebrszczyzny)⁹² oraz w rejestrach poborowych z lat 1578 („Paraphia Poswiazzienska”) i 1591 („Paraphia Poswiazzienska”)⁹³.

Odrębności i okręgu parafialnego nie zachowała natomiast parafia w Budzieszynie po inkorporacji do prepozytury w Mokobodach w 1541 r. Powstała ona w XV w. (pierwsza wzmianka w 1458 r.)⁹⁴. Połączenie starej parafii (Budzieszyn) z nową (Mokobody) nastąpiło po nadaniu praw miejskich wsi Mokobody w 1496 r. i ufundowaniu tam kościoła parafialnego. W literaturze przedmiotu utrzymywany jest 1513 r. jako data fundacji parafii i kościoła pw. św. Jadwigi w Mokobodach⁹⁵. Nie jest to do końca ściśle, gdyż w roku tym została ufundowana mansjonaria, czego nie można traktować za równoznaczne z powołaniem parafii, a raczej tylko jako zapowiedź jej erygowania⁹⁶. Z powodu wspomnianego połączenia parafii niektórzy historycy traktują fundację kościoła w Budzieszynie jako początek funkcjonowania parafii w Mokobodach⁹⁷. Sprawa połączenia obu beneficjów musiała powodować spory i konflikty, skoro jeszcze w XVII w. konieczne było powołanie komisji i potwierdzenie przyłączenia opuszczonej („desertata”) parafii w Budzieszynie do parafii św. Jadwigi w Mokobodach (1646 r.)⁹⁸.

Po uwzględnieniu powyższych uwag dotyczących statusu poszczególnych parafii, ich lokalizacji i odrębności terytorialnej, na mapie głównej oraz mapie problemowej dotyczącej granic administracji kościelnej znalazło się 70 parafii diecezji łuckiej położonych na terenie województwa podlaskiego, w tym Dąbrowa Wielka (Długa Dąbrowa), której kilka miejscowości leżało na Mazowszu. Liczba ta nie uwzględnia parafii w Białej Podlaskiej (Białej), Milejczycach i Janowie (Janowie Podlaskim), których siedziby znajdowały się na terenie województwa brzeskiego litewskiego, a jedynie niektóre

⁸⁴ ADS, sygn. D 20, k. 136v; Jaszczółt, Osadnictwo, s. 123; Z.S. Rostkowski, *Kalendarium parafii i kościoła w Starej Wsi*, Białystok–Drohiczyń 2001.

⁸⁵ „Starawies ibi Ecclesia Parochialis Vęgroviensi Parochiali Ecclesiae incorporata cui iure parochiae subsunt Villae 1. Starawieś seu Krasnydwor”, Synod 1726, k. Bb–Bb2v.

⁸⁶ Jaszczółt, Fundacje kościelne, s. 45.

⁸⁷ ADS, sygn. D 149, k. 21.

⁸⁸ Synod 1726, k. Bb2v–Cc2.

⁸⁹ ADS, sygn. D 149, k. 249v–250v; BN, rkps 9133, s. 29–32.

⁹⁰ *Acta synodi dioecesis Luceoriensis*, s. 28.

⁹¹ AUPL, s. 247.

⁹² ASK I 111, k. 108.

⁹³ ASK I 47, k. 450v, 777v.

⁹⁴ ADS, sygn. D 149, k. 223; „Haec capella [in Budzieszyn] fuit quondam ecclesia parochialis, nunc unita ad ecclesiam Mąkobodensem ad quam capellam nobiles Męczyńcy pretendunt sibi ius patronatus”, tamże, k. 11; Jaszczółt, Fundacje kościelne, s. 36.

⁹⁵ SGKP, t. 6, s. 620; L. Królik, *Organizacja diecezji łuckiej i brzeskiej*, s. 294; A. Średzińska, *Miasta prywatne ziemi drohiczkiej i mielnickiej do końca XVIII wieku*, Białystok 2011, rozprawa doktorska, Uniwersytet w Białymstoku, https://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/bitstream/11320/1016/1/Sredzinska_Aneta_doktorat.pdf (dostęp: 20.04.2021), s. 31, 211 (podana w przypisie strona z pracy T. Jaszczółta nie zawiera wskazanej informacji).

⁹⁶ Jaszczółt, Osadnictwo, s. 228.

⁹⁷ L. Królik, *Organizacja diecezji łuckiej i brzeskiej*, s. 283; Z. Romaniuk, *Kościół katolicki w miastach podlaskich w późnym średniowieczu*, [w:] *Małe miasta: religie*, red. M. Zemło, Supraśl–Lublin 2006 (*Acta Collegii Suprasliensis*, t. 8), s. 28.

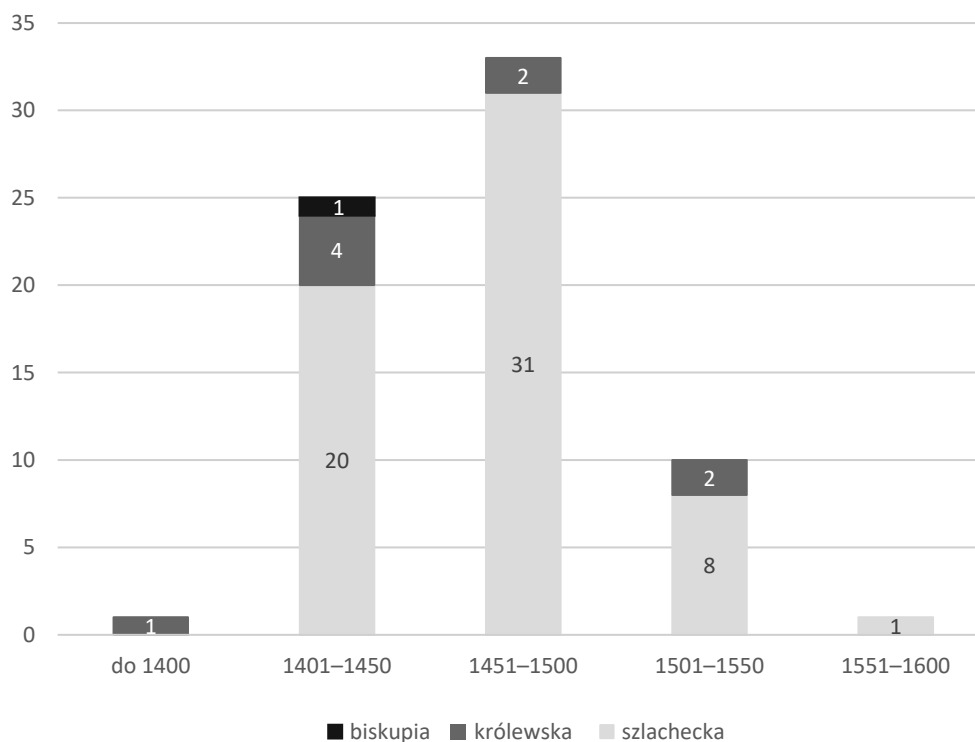
⁹⁸ ADS, sygn. D 26, k. 152–153.

ich miejscowości należały do województwa podlaskiego, o czym będzie mowa dalej. 19 parafii położonych było w miastach (z których 9 było we własności królewskiej i 10 – szlacheckiej) oraz 51 we wsiach (z których 48 należało do szlachty, 2 – do duchowieństwa, jedna zaś była własności mieszanej, duchowno-szlacheckiej). Liczbę parafii w poszczególnych dekanatach oraz średnią powierzchnię przypadającą na każdą z nich podaje tabela 4.

Tabela 4. Liczba parafii oraz ich średnia powierzchnia w poszczególnych dekanatach (podlaska część diecezji łuckiej)

Dekanat	Liczba parafii	Powierzchnia dekanatu	Średnia liczba km ² na 1 parafię
Bielsk	15	2958	197
Brańsk	10	927	93
Drohiczyn	13	1671	128
Łosice	16	1417	89
Węgrów	16	1312	82

Kluczowy dla rozwoju sieci parafialnej w łuckiej części diecezji podlaskiej był wiek XV. Na ten okres przypada początek funkcjonowania 58 parafii, co stanowiło 83% wszystkich istniejących ok. 1600 r. (wykres 1). Charakterystyka i mechanizmy rozwoju sieci parafialnej na Podlasiu różnią się od obserwowanych w innych częściach Rzeczypospolitej. Pierwszą różnicą w stosunku do ziem Wielkopolski czy Małopolski właściwej był fakt, że sieć kościołów łacińskich powstała na terenach zamieszkiwanych częściowo przez ludność prawosławną, która posiadała na tym obszarze swoje parafie. Druga istotna różnica polegała na silniejszym i szybszym niż w centralnej Koronie udziale szlachty w procesie fundowania nowych świątyń. Wynika to z późniejszej chrystianizacji Podlasia w warunkach funkcjonujących już licznych nadań ziemskich dla szlachty mazowieckiej i litewskiej. Inicjatywa budowy struktury Kościoła łacińskiego leżała w rękach biskupów łuckich, władców oraz szlachty, przy

Wykres 1. Rozwój sieci parafialnej w podlaskiej części diecezji łuckiej do końca XVI w. (według typu fundacji)

czym biskupi łucy angażowali się głównie od strony administracyjno-prawnej⁹⁹, król i szlachta zaś zabezpieczali kwestie materialne powstających parafii.

Zdecydowana większość parafii (60, tj. 86%) powstała z inicjatywy prywatnych właścicieli dóbr, co jest naturalne i koresponduje ze strukturą własności ziemskiej Podlasia (zob. wykres 1). Podana na wykresie 1 statystyka ma charakter zbiorczy i wstępny. Należy ją traktować ostrożnie, gdyż zgromadzone dane dotyczące początków parafii oraz typu fundacji mają w wielu przypadkach charakter dość hipotetyczny. Dotyczy to zwłaszcza dokładnej daty uzyskania praw parafialnych, której ustalenie z powodu braków podstawy źródłowej jest niekiedy bardzo trudne. Widać to dobrze w rozbieżnych interpretacjach czynionych przez historyków. Główne informacje zawierają tutaj cytowane wyżej opracowania Aleksandra Jabłonowskiego¹⁰⁰ i Tomasza Jaszczółta (dla całego województwa)¹⁰¹, Ludwika Królika (dla całej diecezji)¹⁰² oraz Doroty Michaluk (dla ziemi mielnickiej)¹⁰³, uzupełniane przez monograficzne opracowania dziejów parafii czy studia o charakterze regionalnym (monografie miejscowości lub regionów). Rozbieżności dotyczące chronologii początków funkcjonowania podlaskich parafii wynikają z wielu czynników, ale najczęściej z traktowania pierwszych wzmianek o parafii lub samych dokumentów fundacyjnych za daty powstania parafii¹⁰⁴.

Diecezja wileńska

Podobnie jak w przypadku diecezji łuckiej, także w odniesieniu do XVI-wiecznej diecezji wileńskiej trudno mówić o podziale na dekanaty wiejskie (terenowe, *ruralis*) w ich klasycznym nowożytnym rozumieniu. Według Tadeusza Krahela „rozwijająca się sieć parafialna w diecezji wileńskiej przez długi czas nie była organizowana w dekanaty”. Początków takiego podziału doszukuje się on w połowie XVI w. – w rejestrach podatkowych z lat 1553 i 1559 kościoły parafialne zostały zgrupowane w pięć kluczy: trocki, mejszagolski, antokolski, miednicki i rudomiński¹⁰⁵. Trudno powiedzieć, czy synod diecezjalny z 1555 r., polecając ustanowienie oficjałów wiejskich „po jednym w każdym dekanacie”, miał na myśli właśnie te jednostki administracyjne¹⁰⁶. Mimo pewnych wątpliwości¹⁰⁷ można ostrożnie przyjąć, że jakiś rodzaj podziału diecezji wileńskiej na pięć części przetrwał do początków XVII w., przy czym nazwy tych części podane w relacji z 1604 r. już tylko częściowo pokrywały się z podziałem przekazany przez spisy podatkowe pół wieku wcześniej: wileńska, niemeczyńska, rudnicka, rudomińska i miednicka. Tutaj już nie może być wątpliwości, że relacja traktuje o dekanatach wiejskich („*Dioecesis haec in quinque distincta est partes, quibus aliquot proprii praesunt decani rurales*”)¹⁰⁸. Za rządów biskupa Abrahama Wojny liczba dekanatów wzrosła, ale nie była stabilna – w 1608 r. mowa jest o 12 dekanatach, w 1635 r. zaś podano listę 10 dekanatów, wśród których pojawił się dekanat w Knyszynie¹⁰⁹. W następnych dwóch dekadach sieć dekanalna intensywnie się rozbudowała – relacja o stanie diecezji z 1651 r. mówi o 26 dekanatach, wśród których występowały dwa podlaskie: Knyszyn i Augustów¹¹⁰. Taki stan na Podlasiu utrzymał się do końca XVIII w.¹¹¹

⁹⁹ Z fundacji biskupów łuckich powstała tylko parafia w Skrzyszewie.

¹⁰⁰ Podlasie I, II, III, tu Podlasie II, s. 212–223.

¹⁰¹ Jaszczółt, *Fundacje kościelne*; Jaszczółt, *Osadnictwo*.

¹⁰² L. Królik, *Organizacja dekanalna diecezji łuckiej i brzeskiej*; tenże, *Organizacja diecezji łuckiej i brzeskiej*.

¹⁰³ Michaluk, *Ziemia mielnicka*.

¹⁰⁴ J. Wiśniewski, *Rozwój osadnictwa na pograniczu polsko-rusko-litewskim od końca XIV do połowy XVII w.*, „Acta Baltico-Slavica”, t. 1, 1964, s. 123.

¹⁰⁵ *Acta primae visitationis dioecesis Vilnensis anno domini 1522 peractae*, wyd. S.C. Rowell, Vilnius 2015, s. 163–172.

¹⁰⁶ T. Krahel, *Zarys dziejów (archi)diecezji wileńskiej*, s. 15; J. Ochmański, *Biskupstwo wileńskie w średniowieczu*, s. 72.

¹⁰⁷ W. Müller pisał o utworzeniu przez biskupa A. Wojnę pięciu dekanatów. W samej relacji z 1604 r. jest jednak mowa o istniejącym już podziale diecezji na 5 części; *Relationes status dioecesium in Magno Ducatu Lituaniae*, t. 2, s. 28; W. Müller, *Diecezje w okresie potrydenckim*, s. 95; V. Sidorka, *Geneza, powstanie i organizacja diecezji grodzieńskiej (1991–2011)*, Lublin 2018, rozprawa doktorska, KUL, https://repozytorium.kul.pl/bitstream/20.500.12153/390/1/Sidorka_Geneza_powstanie_i_organizacja_diecezji_grodzienskiej_1991-2011_edited.pdf (dostęp: 20.04.2021), s. 45.

¹⁰⁸ *Relationes status dioecesium in Magno Ducatu Lituaniae*, t. 2, s. 28.

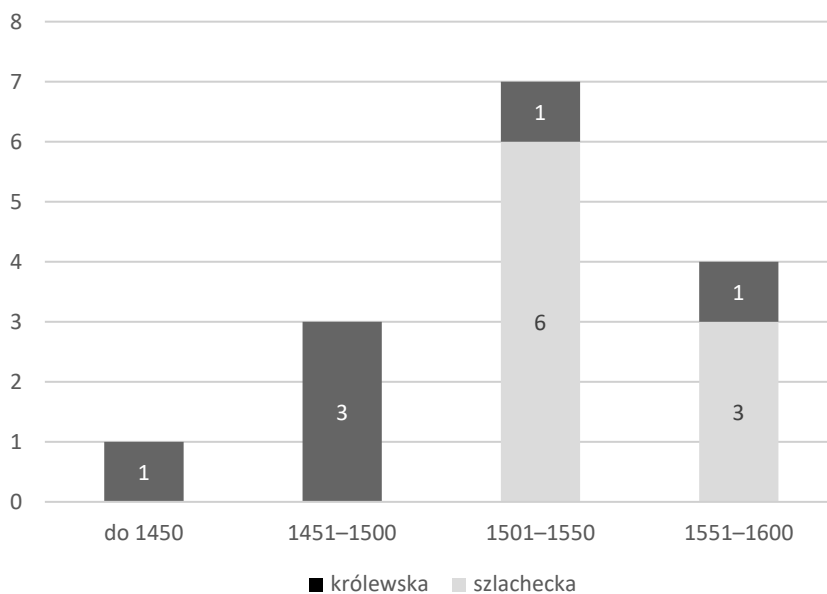
¹⁰⁹ Tamże, s. 40, 67.

¹¹⁰ Tamże, s. 91; J. Kurczewski, *Biskupstwo wileńskie od jego założenia aż do dni obecnych, zawierające dzieje i prace biskupów i duchowieństwa diecezji wileńskiej, oraz wykaz kościołów, klasztorów, szkół i zakładów dobroczynnych i społecznych*, Wilno 1912, s. 469; T. Krahel, *Zarys dziejów (archi)diecezji wileńskiej*, s. 15–16.

¹¹¹ *Rękopiśmienne opisy parafii litewskich z 1784 roku*; S. Litak, *Atlas Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII wieku*, Lublin 2006, s. 299–302.

Informacje źródłowe nie pozwalają na ukazanie podziału dekanalnego wśród parafii podlaskiej części diecezji wileńskiej na przełomie XVI i XVII w. Władysław Semkowicz w swojej pracy na temat historycznej mapy diecezji wileńskiej (niestety bez samej mapy) otwartą pozostawia sprawę możliwości rekonstrukcji sieci dekanatów dla okresu sprzed drugiej połowy XVII w. Niezrozumiała jest jego konstatacja jakoby podział dekanalny znany w głównych zarysach z wizytacji z połowy XVII w. istniał od samego początku¹¹². Nie znał on zapewne opisów organizacji diecezji wileńskiej podanych w wymienionych spisach podatkowych oraz w relacjach biskupów. Bardzo cenny, jeżeli chodzi o rekonstrukcję sieci dekanalnej w końcu XVI w., jest opublikowany przez Jerzego Ochmańskiego wykaz parafii diecezji wileńskiej z 1598 r. zawarty w rejestrze poborowym z dóbr biskupich, kapitulnych i plebańskich. Potwierdza on podany w spisach z lat 1553 i 1559 podział diecezji na pięć części. Niestety rejestr ten nie uwzględnił parafii na Podlasiu, które po 1569 r. płaciły podatki do skarbu koronnego¹¹³. Biorąc pod uwagę rozmieszczenie „dekanatów” diecezji wileńskiej, które są określane w źródłach i opracowaniach jako części, trakty czy klucze, parafie podlaskie w końcu XVI w. mogły być zaliczane do części trockiej, tak jak było to we wspomnianych spisach z 1553 i 1559 r. Jest to jednak wyłącznie hipoteza niepoparta źródłami historycznymi.

Kościół parafialne w podlaskiej części diecezji wileńskiej powstały później niż w części Podlasia należącej do diecezji łuckiej. Obrazuje to dobrze wykres 2. W pierwszym stuleciu funkcjonowania diecezji wileńskiej parafie na Podlasiu powstawały wyłącznie z fundacji panującego (zob. wykres 2). Dopiero w XVI w. ruch fundacyjny rozwinął się w dobrach szlacheckich, m.in. w posiadłościach Radziwiłłów (Dobrzyniewo Kościelne, Kalinówka Kościelna (Kalinówka), Knyszyn). Szereg opracowań poświęconych rozwojowi struktur parafialnych diecezji wileńskiej sprawia, że rekonstrukcja stanu na koniec XVI w. nie przysparza większych trudności¹¹⁴. Zestawienie przygotowane przez Ochmańskiego dla połowy XVI w. ujęło na terenie Podlasia 13 parafii należących do diecezji wileńskiej. Wśród nich znalazła się parafia w Choroszczy, która to miejscowość oraz jej okolice były przedmiotem sporów granicznych i jeszcze w 1558 r. jej właściciele zaliczali ją do województwa podlaskiego. W momencie zawarcia unii lubelskiej dobra choroskie nie zostały włączone do województwa podlaskiego – ich właściciel Grzegorz Chodkiewicz nie złożył przysięgi na wierność Koronie. Taka sytuacja utrzymała się do końca

Wykres 2. Rozwój sieci parafialnej w podlaskiej części diecezji wileńskiej do końca XVI w. (według typu fundacji)

¹¹² „Chodzi teraz o to, czy możemy cofnąć się jeszcze dalej wstecz i zapytać, jak ta sprawa przedstawia się przed czasem pojawienia się wizyt kościelnych z w. XVII.”, W. Semkowicz, *Mapa historyczna diecezji wileńskiej*, s. 449.

¹¹³ J. Ochmański, *Powstanie, rozwój i kryzys sieci parafialnej w diecezji wileńskiej od chrystianizacji Litwy w roku 1387 do przełomu XVI/XVII wieku*, „Roczniki Humanistyczne”, t. 38, 1990, nr 2, s. 55–57.

¹¹⁴ Tamże, s. 23–60; S.K. Olczak, *Rozwój sieci parafialnej w diecezji wileńskiej do II poł. XVIII w.*, „Studia Teologiczne: Białystok, Drohiczyn, Łomża”, t. 5–6, 1987–1988, s. 102–113.

XVIII w.¹¹⁵ Do końca XVI w. powstały jeszcze 3 parafie: w Augustowie (1565 r.), Niewodnicy Koryckiej (1596 r.) i Grabowie (przed 1571 r.)¹¹⁶. W sumie w końcu XVI w. w podlaskiej części diecezji wileńskiej siedziby miało 15 parafii (bez Choroszczy, należącej już wówczas do woj. trockiego): 4 w miastach królewskich oraz we wsiach: 6 szlacheckich, 2 królewskich, 1 duchownej i 2 królewsko-szlacheckich.

Okręgi parafialne

Rekonstrukcja okręgów parafialnych na Podlasiu w drugiej połowie XVI w. nastęrcza wiele trudności ze względu na strukturę wyznaniową mieszkańców oraz ograniczoną postawę źródłową. Był to obszar zamieszkały w wielu częściach przez ludność prawosławną, która nie była objęta duszpasterstwem katolickim. Z tego powodu w niektórych regionach brakuje informacji o przynależności wielu wsi do parafii łacińskich. Niewielka liczba rejestrów poborowych, rozbieżności w podawanych informacjach dotyczących przynależności parafialnej poszczególnych osad, a także brak wizytacji kościelnych dla tego okresu uniemożliwiają wiarygodną i pełną rekonstrukcję sieci parafialnej. Zasięg okręgów parafialnych przedstawiony na mapie głównej oraz w indeksie został wyznaczony przy wykorzystaniu metody retrogresywnej z odwołaniem do pierwszych najbardziej kompletnych spisów podających przynależność parafialną osad, które są zawarte w aktach synodalnych z 1726 (dla diecezji łuckiej) oraz z 1744 r. (dla diecezji wileńskiej). Wadą takiego rozwiązania jest oczywiście długi czas dzielący źródło wykorzystane do retrogresji i badany okres (ponad 100 lat). Wątpliwość tę osłabiają niewielkie zmiany w strukturze parafialnej, jakie zaszły w tym okresie. Synod diecezji łuckiej z 1726 r. wymienia 73 parafie w pięciu podlaskich dekanatach diecezji łuckiej (Węgrów – 19, Bielsk – 16, Brańsk – 14, Drohiczyn – 11, Łosice – 13)¹¹⁷. Pomija dwie parafie wymienione na przełomie XVI i XVII w.: Krześlin (Krześlino) i Kadłuby. Krześlin jako miejscowość pojawia się w parafii Suchożebry, natomiast Kadłuby nie zostały wymienione, gdyż miejscowość ta wraz z parafią została wchłonięta przez parafię Ceranów¹¹⁸. Ze względu na brak informacji źródłowych o zasięgu parafii w Krześlinie, a także słabe poświadczenie jej funkcjonowania, potraktowana została na mapie i w indeksie jako parafia jednowioskowa. Obok Ceranowa, który należy traktować jako kontynuację parafii w Kadłubach, w XVII w. pojawiły się tylko cztery nowe parafie: Huszlew (1666 r.), Niemirów (Niwicze) (1620 r.)¹¹⁹, Strabla (1616 r.)¹²⁰ i Stara Bordziłówka (Borzyłowa Wola) (1647 r.)¹²¹. Analiza synodu diecezji wileńskiej z 1744 r. wskazuje, że także w części Podlasia należącej do diecezji wileńskiej przyrost liczby parafii był niewielki. W dodatku ich status pod względem praw parafialnych nie jest do końca jasny (Brzozowa, Karpowicze). Pozwala to przyjąć roboczą hipotezę, że stabilność sieci parafialnej pociągała za sobą również względną trwałość w przynależności parafialnej miejscowości. Położenie geograficzne nowych parafii wskazuje, że nowe fundacje dotyczyły głównie południowo-wschodniego pogranicza województwa, a konkretnie ziemi mielnickiej (Huszlew, Niemirów).

Trudno jednoznacznie rozstrzygnąć, z jakiej parafii została wydzielona parafia w Huszlewie. Jej pierwotny okręg uposażeniowy obejmował następujące miejscowości: Huszlew, Ogrodniki*, Felin (Androsze), Bronin (Wólka), Żurawłówka, Mielniki (ob. uroczysko, dawna miejscowość), Zawadki (Zawadka)**, Pieczniki*, Mostów (Mostowo), Kolonia Mostów (Prusinowo, Prusniewo, Prosnów)**, Waśkowólka (Wólka Waškowska, Wólka Wośniewska)**¹²². Wszystkie te miejscowości są wymienione

¹¹⁵ E. Kalinowski, *Szlachta ziemi bielskiej wobec bezkrólewi*, s. 65–66. Na temat granicy województwa podlaskiego w tym rejonie zob. M. Gochna, *Granice państwowych jednostek terytorialnych* w tym tomie.

¹¹⁶ J. Wiśniewski, *Nieznany oryginał dokumentu lokacji Augustowa z 1557 roku*, „Rocznik Białostocki”, t. 3, 1962, s. 432; tenże, *Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim od XV do końca XVIII wieku*, [w:] *Studia i materiały do dziejów Pojezierza Augustowskiego*, red. J. Antoniewicz, Białystok 1967, s. 133; M. Sokół, W. Wróbel, *Kościół i parafia pw. Bożego Ciała w Surażu*, s. 67.

¹¹⁷ T. Długosz, *Sieć parafialna diecezji łuckiej w 1726 roku*, „Studia Theologica Varsaviensia”, t. 1, 1963, nr 1, s. 191–211.

¹¹⁸ Zob. s. 59.

¹¹⁹ Michałuk, *Ziemia mielnicka*, s. 123–125.

¹²⁰ J. Hościłowicz, *Z przeszłości kościoła parafialnego w Strabli*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego”, t. 6, 2000, s. 8; P. Karwowski, *Kult Matki Bożej w parafii w Strabli*, „Studia Teologiczne: Białystok, Drohiczyn, Łomża”, t. 36, 2018, s. 196–197.

¹²¹ Michałuk, *Ziemia mielnicka*, s. 125.

¹²² * – nieznaną lokalizacją miejscowości; ** – miejscowość wzmiankowana później lub leżąca poza woj. podlaskim.

w okręgu parafialnym tej parafii w 1726 r.¹²³ Nie wiadomo, z powodu braku źródeł, do jakiej lub jakich parafii należały wymienione miejscowości przed powstaniem parafii w Huszlewie. Dorota Michaluk większość z nich przypisała do parafii w Górkach, poza Mostowem, które zostały przyporządkowane do parafii w Sarnakach¹²⁴. Samą fundację i erekcję parafii w Górkach badaczka przesuwa aż na drugą połowę XVI w. (1577 r.)¹²⁵. Bardziej wiarygodne są ustalenia Tomasza Jaszczolta, który zalicza parafię w Górkach do jednej z najstarszych w ziemi mielnickiej i przesuwa jej *terminus ante quem* na 1478 r. (wzmianka o nauczycielu szkoły parafialnej), czyli przed datowany na 1490 r. dokument fundacyjny wystawiony przez Grzymałę, dziedzica w Hruszniewie i Szczekatowie¹²⁶. Prawdopodobny dla końca XVI w. jest związek wymienionych miejscowości z parafią w Łosicach, co mogło być też spowodowane czasowym zajęciem świątyni w Górkach przez protestantów¹²⁷. Przesłanką w tym kierunku może być też przypisanie miejscowości Mostów do parafii w Łosicach w rejestrze poborowym z 1588 r.¹²⁸ Wcześniejsze dwa rejestry przypisywały tę miejscowość do bardziej oddalonych parafii w Mielniku lub Sarnakach¹²⁹.

Dokument fundacyjny parafii w Niemirowie z 1620 r. nie wyznaczał okręgu parafialnego. Można jednak przyjąć, biorąc pod uwagę późniejszy zasięg parafii, że był tożsamy z okręgiem dziesięcinnym i obejmował pierwotnie: Niemirów (Niwicze), Gnojno, Sutno (Sutino), Wólkę, Ponikwy**, Kobyłany*¹³⁰, Mętą**¹³¹. Oblata dokumentu fundacyjnego w grodzie mielnickim zapowiada publiczne wezwanie do stawienia się wszystkich zainteresowanych, którzy mogą wyrazić sprzeciw wobec fundacji z powodu utraty uposażenia lub dziesięcin („littera cridae in vim citationis”). Miało ono zostać ogłoszone w trzech sąsiadujących z Niemirowem parafiach: Mielnik, Wysokie Mazowieckie (Wysokie) oraz Stawy, co wskazuje, że wspomniane miejscowości należały wcześniej do tych właśnie parafii¹³². Z dużym prawdopodobieństwem, na podstawie rejestrów poborowych i położenia geograficznego, można przyjąć, że większość z nich należała do parafii Mielnik, Ponikwy do parafii Stawy, Mętą zaś do parafii Wysokie¹³³.

Formalny status parafii w Strabli od momentu jej fundacji z 1616 r. aż do wystawienia dokumentu erekcyjnego w 1723 r. nie jest do końca jasny. Piotr Karwowski przypuszcza, że jest to powtórna erekcja parafii po utracie oryginalnych dokumentów z pierwszej połowy XVII w.¹³⁴ Dokument biskupa Stefana Bogusława Rupniewskiego przypisał parafię do dekanatu bielskiego i określił precyzyjnie jej okręg: Strabla, Muławicze (Moławicze), Lesznia (Leśna), Biały Dwór (folwark)*, Łapcie¹³⁵. We wcześniejszym dokumencie fundacyjnym zamiast folwarku Biały Dwór występowała niezidentyfikowana osada „Gatica”¹³⁶. Na podstawie rejestrów poborowych z drugiej połowy XVI w. można wysnuć wniosek, że Strabla i miejscowości, które weszły w skład jej parafii w XVII w., należały wcześniej do rozległej parafii w Suraziu¹³⁷. Nie można jednak wykluczyć, że parafia Strabla została wydzielona z parafii Suraz i Bielsk, gdyż w 1617 r. przeciwko fundacji kościoła i parafii protestowali plebani Suraza i Bielska¹³⁸.

Parafia w Starej Bordziłówce (Borzyłowej Woli) została erygowana w 1647 r.¹³⁹ Treść dokumentu erekcyjnego rzuca ciekawe światło na administrację Kościoła łacińskiego w tej części Podlasia w XVII w.

¹²³ Synod 1726, k. Ee2v–Ffv. W świetle źródeł skarbowych z drugiej połowy XVII w. była to parafia jednowioskowa; Laszuk, Zaścianki, s. 18.

¹²⁴ Michaluk, Ziemia mielnicka, mapa 5.

¹²⁵ Tamże, s. 123.

¹²⁶ Jaszczolt, Fundacje kościelne, s. 43.

¹²⁷ ASK I 111 k. 108.

¹²⁸ ASK I 47, k. 757v.

¹²⁹ Tamże, k. 554 (1580 r., par. Sarnaki); ASK I 51 (1578 r., par. Mielnik).

¹³⁰ Identyfikacja miejscowości budzi wątpliwości ze względu na odległość dzielącą Niemirów i Kobyłany. Kobyłany nie zostały wymienione w okręgu parafii Niemirów w 1726 r.; Synod 1726, k. Eev–Ee2v.

¹³¹ * – nieznaną lokalizacją miejscowości; ** – miejscowość wzmiankowana później lub leżąca poza woj. podlaskim.

¹³² ADS, sygn. D 149, k. 349–350v.

¹³³ Zaraz po fundacji kościoła w Niemirowie, jeszcze w 1620 r. pleban mielnicki zawarł ugodę z nowo powołanym plebanem w Niemirowie, w której stwierdzono, że dziesięciny ze wsi Ostrowiec i Sutno od dawna były oddawane do Mielnika; ADS, sygn. D 20, k. 182v–183.

¹³⁴ P. Karwowski, *Kult Matki Bożej w parafii w Strabli*, s. 199.

¹³⁵ ADS, sygn. D 148, k. 61v.

¹³⁶ Nie można wykluczyć związku tej nazwy z widoczną na mapie WIG gajówką Gaciska, na wschód od wsi Łapice.

¹³⁷ M. Sokół, W. Wróbel, *Kościół i parafia pw. Bożego Ciała w Suraziu*, s. 62–67.

¹³⁸ ADS, sygn. D 19, k. 92v–94v.

¹³⁹ Michaluk, Ziemia mielnicka, s. 125.

Dokument ten wyraźnie bowiem zaznacza, że miejscowości włączone do okręgu parafialnego w Starej Bordziłówce wcześniej nie były formalnie przypisane do żadnej z istniejących w okolicach parafii. Mieszkańcy dwóch z wymienionych miejscowości: Droblina i Koszelówki korzystali z posługi w najbliższym położonym kościele w Górkach¹⁴⁰. Pretensje do pozostałych miejscowości włączonych do nowej parafii: Stara Bordziłówka, Wygnanki**, Kielbaski**, Witulin, Ossówka (Wola Osowska) mogła natomiast zgłaszać parafia w Białej Podlaskiej (Białej), położona w województwie brzeskim litewskim¹⁴¹. Należy więc przyjąć, że na przełomie XVI i XVII w. na teren województwa podlaskiego rozciągała swoją jurysdykcję parafia w Białej. Dotyczy to zapewne także miejscowości Kolonia Kajaków (Kajaków) oraz Ciczibór Mały (Ciczibór), mimo że w rejestrach poborowych z lat 1577 i 1580 osady te wymienione zostały pod nagłówkiem parafii w Sarnakach. Znane są przypadki z innych obszarów Korony, kiedy w przypadku położenia siedziby właściwej parafii poza granicami województwa rejestry poborowe ujmowały należące do niej miejscowości w ramach najbliższej parafii pogranicznej leżącej w obrębie województwa lub powiatu, z którego pobierano podatek¹⁴².

Synod diecezji wileńskiej z 1744 r. wśród parafii leżących na Podlasiu podał tylko dwie nowe jednostki w stosunku do listy ustalonej dla drugiej połowy XVI w. Formalny status parafii w Brzozowej aż do XVIII w. budził wątpliwości. Mimo że synod diecezjalny z 1744 r. uznawał ten kościół za parafialny, przypisując mu do okręgu parafialnego także wieś Bobrówkę i folwark Grodzisko, to nie ma mocnych podstaw, aby nadać mu taki status w drugiej połowie XVI w.¹⁴³ W świetle wizytacji z 1633 r. w Brzozowej znajdował się kościół filialny parafii w Kalinówce Kościelnej (Kalinówce) i sama miejscowość została wymieniona wśród miejscowości należących do tej parafii¹⁴⁴. Podobnie sytuację przedstawiają opisy parafii litewskich z drugiej połowy XVIII w.¹⁴⁵ W tej sytuacji za jedyną nową parafię na tym terenie, która powstała do 1744 r., należy uznać jednowioskową parafię Karpowicze (Brzozowo-Karpowicze). Jak wynika z wizytacji przeprowadzonej w marcu 1700 r., została ona ufundowana w 1617 r. przez Józefa Karpa, marszałka wołkowyskiego, właściciela wsi Brzozowo, a w XVII w. zaczęła funkcjonować także pod nazwą Karpowicze. Z treści zgody biskupa wileńskiego Eustachego Wołłowicza na erygowanie nowej parafii wynika, że właściciel Brzozowa wcześniej odprowadzał dziesięcinę do parafii w Dolistowie Starym (Dolistowie)¹⁴⁶.

Budowa struktur parafialnych przebiegała ze znacznym opóźnieniem w stosunku do rozwoju samego osadnictwa. Oznacza to, że wiele miejscowości nie miało w drugiej połowie XVI w. trwałej przynależności parafialnej i ich przypisanie do określonych okręgów parafialnych oddaje bardziej zasięg oddziaływania centrów kościelnych niż wyznacza ściśle granice parafii łacińskich, które nie wypełniały całego mieszanego konfesyjnie obszaru Podlasia. Jeszcze w XVIII w. mieszkańcy wielu wsi na tym zróżnicowanym wyznaniowo obszarze nie potrafili wskazać parafii łacińskiej, do której administracyjnie należała ich miejscowość. Przykładem może być szereg wsi w parafii Bielsk, których mieszkańcy w pierwszej połowie XVIII w. korzystali z posługi plebanów unickich lub opieki bielskich karmelitów¹⁴⁷.

¹⁴⁰ „[...] nobiles et incolas villarum Droblin et Kosielówka – quod nulli hucusque ecclesiae parochiali iure parochiae adscripti sint, ad ecclesias vero parochialem Gorecensem in qua tanquam viciniore sacramenta ecclesiastica hucusque percipiabant”, ADS, sygn. D 26, k. 380. Utrudniona jest właściwa afiliacja kościelna wsi Koszelówka – na terenie parafii Górki funkcjonowały dwie miejscowości o takiej samej nazwie – jedna leżała obok Starej Bordziłówki, natomiast druga ok. 10 km na północ między Wólką Nosowską i Dubiczami (na terenie woj. brzeskiego litewskiego). W 1726 r. zarówno Wólka Nosowska, jak też Koszelówka (brzeska) zaliczone zostały do parafii w Górkach. Wólka Nosowska została przypisana do tej parafii już w dokumencie uposażeniowym z 1490 r. Trudno wskazać natomiast datę włączenia do tej parafii wsi Koszelówka (brzeska); ADS, sygn. D 148, k. 25 (1490 r.); Synod 1726, k. Ee2v–Ffv; Michaluk, Ziemia mielnicka, s. 64 (powstanie obu miejscowości datuje na lata 1580–1662).

¹⁴¹ „[...] tum et alias villas convicinas et adiacentes nulli vero hucusque ecclesiae iure parochiae adscriptas videlicet Borziłówka, Wygnanki, Kielbaski, Witulin, Osówka salvis nihilominus iuribus et privilegiis ecclesiae parochialis in Białta si qua ad dictas villas expressa habuerit”, ADS, sygn. D 26, k. 380.

¹⁴² ASK I 47, k. 554, 765v. Miejscowość Cicziberek (ob. Ciczibór Mały) wraz z otaczającym ją wsiami Terebela i Hrud występuje w okręgu parafii Biała w spisie synodalnym z 1726 r.; Synod 1726, k. Aav–Bb.

¹⁴³ A. Szot, *O filii kościoła kalinowskiego w Brzozowej*, [w:] *Parafia w Kalinówce Kościelnej 1511–2011. Pięć wieków historii*, red. A. Szot, Kalinówka Kościelna–Białystok 2011 (Białostockie Studia Historyczno-Kościelne, t. 7), s. 125–126.

¹⁴⁴ BUWil, sygn. F57-B53-40, k. 251v, 273.

¹⁴⁵ *Rękopiśmienne opisy parafii litewskich z 1784 roku*, s. 70.

¹⁴⁶ BCzart, rkps 1775, s. 27; S. Ostrowski, *Karpowicze – dzieje parafii*, „Białostoczczyzna”, 1995, nr 1(37), s. 22.

¹⁴⁷ „Villae infrascriptae nobilitares super bonis terrestres locatae, non agnoscentes Parochiam pro sacramentis percipiendis, partim ad Unitam Ecclesiam advenientes, partim ad Patres Carmelitas divertentes, et ab illis sacramenta percipientes”

Szczególnie dynamiczna i niejasna jest przynależność parafialna wielu miejscowości w południowo-wschodniej części ziemi mielnickiej. Wynikało to po części z wpływu stosunków własnościowych, w tym częstych podziałów dóbr, na słabą zwartość terytorialną parafii (enklawy, eksklawy). W opinii Doroty Michaluk „obejmowanie całego terytorium dóbr granicami jednej parafii było zwykłą praktyką”¹⁴⁸. Niejasny zasięg poszczególnych parafii i zmienność w przynależności parafialnej poszczególnych miejscowości widać dobrze w źródłach spisowych i podatkowych z drugiej połowy XVI w.

Po uwzględnieniu zmian spowodowanych powstaniem lub zanikiem parafii została przeprowadzona analiza retrogresywna polegająca na porównaniu informacji o przynależności parafialnej z 1726 (diecezja łucka) i 1744 r. (diecezja wileńska) oraz zawartej w źródłach z drugiej połowy XVI w., głównie w rejestrach poborowych. Należy powtórzyć, że przynależność parafialna zawarta w rejestrach poborowych województwa podlaskiego jest niejednoznaczna i bardzo wątpliwa. Większą rolę przy rejestracji poboru odgrywał porządek własnościowy. W wielu przypadkach dla ustalenia przynależności parafialnej konieczne było sięgnięcie do dokumentów fundacyjnych i erekcyjnych oraz akt wizytacji z XVII w., które niekiedy informują wprost o okręgu parafialnym, niekiedy zaś podają nazwy miejscowe jedynie przy charakterystyce uposażenia beneficjum. Należy pamiętać, że – podobnie jak w innych polskich diecezjach – okręg parafialny nie zawsze pokrywał się z okręgiem dziesięcinnym¹⁴⁹. Jeżeli chodzi o diecezję łucką to podstawowy materiał weryfikacyjny przy stosowaniu metody retrogresywnej dostarczyły wizytacja kanoniczna lat 1662–1664¹⁵⁰ oraz zbiór praw i przywilejów diecezji łuckiej spisany w XVIII w.¹⁵¹ Dla podlaskiej części diecezji wileńskiej wykorzystano głównie wizytacje z 1633¹⁵² i 1700 r.¹⁵³ Inne wizytacje diecezji wileńskiej nie objęły dekanatów podlaskich¹⁵⁴, protokoły wizytacji sufragana Mikołaja Słupskiego znamy zaś tylko z odpisów sporządzonych przez Jana Kurczewskiego¹⁵⁵. Cenniejsze pod względem informacyjnym są zachowane inwentarze niektórych parafii podlaskich przygotowane na potrzeby tej wizytacji z 1674 r.¹⁵⁶

Przy braku informacji o przynależności parafialnej miejscowości w wymienionych wyżej źródłach niekiedy koniecznym było odwołanie się do źródeł z drugiej połowy XVIII w. – na plan pierwszy wysuwa się tutaj *Geograficzno-statystyczne opisanie parafii Królestwa Polskiego* Karola Perthéesa z końca XVIII w. oraz analogiczne, jednak zdecydowanie bogatsze w treść, wydane przez Wiesławę Wernerową opisy parafii litewskich¹⁵⁷. Uwzględniona została także literatura przedmiotu. Zgodnie z metodą przyjętą w serii AHP, która zakłada traktowanie parafii przede wszystkim jako jednostki administracji kościelnej, a nie skarbowej czy państwowej, większą wagę przywiązywano do źródeł proveniencji kościelnej, nawet jeżeli te informacje pochodziły z XVII lub XVIII w. Należy dodać, że źródła skarbowe na tym terenie nie precyzowały, czy podawane parafie należały do Kościoła łacińskiego, czy prawosławnego. W najtrudniejszych i najslabiej poświadczonych źródłowo przypadkach umieszczono w indeksie możliwą przynależność miejscowości do innej niż wskazana na mapie parafii (par. X lub Y).

Odrębną uwagę w aspekcie określania przynależności parafialnej wymagają miejscowości o lokalizacji związanej, przybliżonej i niepewnej. Często są to także osady słabo poświadczone źródłowo,

(1716–1728), cyt. za: E. Beszta-Borowski, *Dzieje parafii katolickiej Narodzenia Najświętszej Maryi Panny i św. Mikołaja w Bielsku Podlaskim*, Drohiczyn–Warszawa 2012, s. 23.

¹⁴⁸ Michaluk, *Ziemia mielnicka*, s. 124.

¹⁴⁹ Opłacanie dziesięciny nie zawsze świadczy o przynależności do parafii. Wieś Krzywa należąca do parafii w Jasionówce opłacała dziesięcinę do parafii w Kalinówce Kościelnej; BUWil, sygn. F57-B53-40, k. 251v; *Synodus dioeciesana Vilnensis [...] anno Domini MDCCXLIV diebus 10. 11. 12. mensis februarii celebrata*, Vilnae [b.r.w.], s. 146; *Rękopiśmienne opisy parafii litewskich z 1784 roku*, s. 188; T. Krahel, *Zarys dziejów parafii w Kalinówce Kościelnej*, [w:] *Parafia w Kalinówce Kościelnej*, s. 26. Wieś Czechowizna należąca do parafii Knyszyn w XVII w. odprowadzała dziesięcinę do parafii Trzcianne; BUWil, sygn. F57-B53-40, k. 240v; *Synodus dioeciesana Vilnensis*, s. 147; *Rękopiśmienne opisy parafii litewskich z 1784 roku*, s. 78; K. Cyganek, *Kronika parafialna kościoła knyszynskiego*, Knyszyn 2012, s. 194.

¹⁵⁰ ADS, sygn. D 149.

¹⁵¹ ADS, sygn. D 148.

¹⁵² BUWil, sygn. F57-B53-40.

¹⁵³ BCZart, rkps 1775.

¹⁵⁴ W.F. Wilczewski, *Wizytacje generalne diecezji wileńskiej w XVII–XVIII w. Ewolucja problematyki*, „Soter. Religijis Mokslo Žurnalas”, 2010, nr 35(63), s. 99–109.

¹⁵⁵ LMAVB, f. 318-26479; W.F. Wilczewski, *Wizytacja diecezji wileńskiej przeprowadzona przez biskupa Mikołaja Słupskiego: czas trwania i zasięg*, ABMK, t. 72, 1999, s. 473–487.

¹⁵⁶ LVIA, sygn. 694-1-3970.

¹⁵⁷ Szkice Perthéesa; *Rękopiśmienne opisy parafii litewskich z 1784 roku*.

co dodatkowo utrudnia ich przyporządkowanie do właściwych parafii. Aby jak najbardziej uprawdopodobnić konkluzję, przy braku bezpośrednich informacji w źródłach starano się wykorzystać wszelkie możliwe przesłanki pośrednie. Brano więc pod uwagę przynależność parafialną miejscowości nadrzędnej czy innych osad należących do tej samej okolicy lub klucza własnościowego. W analizie uwzględniano także kontekst źródła, np. przynależność parafialną miejscowości wspólnie opłacających podatek lub objętych jedną pozycją spisową. W jednym przypadku, wsi Stelokowo w ziemi drohickej, która jest wzmiankowana tylko raz w spisie szlachty składającej przysięgę na wierność Koronie w 1569 r., nie udało się przyjąć żadnej, nawet hipotetycznej przynależności parafialnej.

Najbardziej hipotetyczny oraz niepewny, w świetle zebranych informacji źródłowych, okazał się zasięg parafii w ziemi mielnickiej – chodzi w szczególności o granice między parafiami Górki, Łosice, Hadynów i Niemojki. Nie stanowiły one zwartych terytorialnie obszarów skupionych wokół kościoła parafialnego, ale raczej mozaikę przecinających się fragmentów parafii oddzielonych od swojego kościoła parafialnego miejscowościami należącymi do innych parafii. Słabo poświadczony jest też okręg parafii w Mielniku. Zasięg tej parafii został wytyczony *de facto* dzięki informacjom o przynależności miejscowości do parafii sąsiadujących: Górki, Sarnaki i Siemiatycze. Podobnie jak w przypadku podanego wyżej zasięgu parafii Górki, wydaje się, że w granice województwa podlaskiego wkraczały parafie z sąsiadującego województwa brzeskiego litewskiego. Świadczy o tym przypisanie w aktach synodu 1726 r. osad Bonin i Raczki do parafii w Janowie oraz osad Gruzka (Hruska), Pokaniewo, Żerzyce, Zabłocie (Melechowicze) i Zalesie do parafii Milejczyce¹⁵⁸.

Niekiedy źródła dotyczące parafii w ziemi mielnickiej prowadziły do całkowicie rozbieżnych wniosków. Takim przykładem może być przynależność miejscowości Dąbrowa (Duplewicze) (par. Drohiczyn, Rusków, Przesmyki, Knychówek) czy Łysów (Łysowicze) (par. Rusków, Przesmyki, Niemojki). Wieś Duplewicze rejestrowana była w popisie wojska litewskiego z 1565 r. i w spisie podatkowym z 1588 r. w parafii Drohiczyn¹⁵⁹. W 1580 r. miejscowość ta, traktowana łącznie z Tokarami, pojawia się w parafii Przesmyki¹⁶⁰, podobnie jak w spisie pogłównego z 1673 r.¹⁶¹ Jeżeli zaś chodzi o źródła kościelne, to wieś ta pojawia się w okręgu dziesięcinnym w odpisie dokumentu fundacyjnego parafii Rusków z drugiej połowy XV w. oraz w okręgu dziesięcinnym parafii w Przesmykach¹⁶². Z kolei spis synodalny z 1726 r. oraz *Geograficzno-statystyczne opisanie parafii Królestwa Polskiego* włącza tę miejscowość do parafii w Knychówku¹⁶³. Biorąc pod uwagę, że informacja o uposażeniu parafii w Ruskowie pochodzi z XV w., a w międzyczasie parafia ta była zajęta przez protestantów, za najbardziej prawdopodobną dla przełomu XVI i XVII w. uznano informację o przynależności wsi Duplewicze do parafii w Przesmykach, ale nie można także wykluczyć przynależności do parafii w Knychówku, co znalazło odpowiednią adnotację w indeksie. Jeżeli chodzi o Łysów, to miejscowość o zbliżonej nazwie („Lisowicz”) pojawia się w parafii Międzylesie w rejestrze poborowym w 1580 r. ujęta pod nagłówkiem „Krzesslino”. Taki zapis wynika zapewne z faktu, że Krześlin i Łysów należały do jednego kompleksu dóbr¹⁶⁴. Podobnie jak Duplewicze, wieś Łysów była wymieniona w okręgu uposażeniowym w dokumencie fundacyjnym parafii w Ruskowie¹⁶⁵. Spis pogłównego z 1673 r. zalicza z kolei tę miejscowość do parafii Przesmyki¹⁶⁶. Za bardziej wiarygodną – i taka została przyjęta na mapie – należy uznać jednak przynależność tej wsi do parafii w Niemojkach, jak rejestrują źródła kościelne z XVIII w. Podobne rozstrzygnięcie przyjęto w przypadku Wólki Łysowskiej¹⁶⁷. Przykładem innej, dość wyraźnej rozbieżności między źródłami w kontekście określenia przynależności parafialnej miejscowości w ziemi mielnickiej może być położona tuż nad Bugiem wieś Mężenin (Mężenino). Rejestry poborowe z drugiej połowy XVI w. (1577, 1580, 1588) przypisują tę miejscowość do parafii w Sarnakach¹⁶⁸. Wynikało to zapewne z faktu

¹⁵⁸ Synod 1726, k. Aav–Bb, Ffv–Ff2v; Szkice Perthéesa, t. 12, k. 101, 139.

¹⁵⁹ Popis 1565, s. 322 (1765 r.); ASK I 47, k. 745 (1588 r.).

¹⁶⁰ ASK I 47, k. 510v.

¹⁶¹ Laszuk, Zaścianki, s. 108.

¹⁶² ADS, sygn. D 149, k. 318, 320; Jaszczółt, Fundacje kościelne, s. 43.

¹⁶³ Synod 1726, k. Ee2v–Ffv; Szkice Perthéesa, t. 12, k. 131.

¹⁶⁴ Jaszczółt, Osadnictwo, s. 200–201; ASK I 47, k. 522.

¹⁶⁵ ASK I 47, k. 320.

¹⁶⁶ Laszuk, Zaścianki, s. 108.

¹⁶⁷ Synod 1726, k. Ee2v–Ffv; Szkice Perthéesa, t. 12, k. 121.

¹⁶⁸ ASK I 47, k. 767v (1577r.), 553v (1580 r.), 755v (1588 r.); ASK I 51, k. 207; Michaluk, Ziemia mielnicka, mapa 5.

zajęcia parafii w Ruskowie przez protestantów. W spisie pogłównego z 1673 r. wieś znajdowała się w parafii Rusków, co potwierdza także opis parafii Perthéesa¹⁶⁹. Z bliżej nieznanymi przyczynami spis synodalny z 1726 r. zaliczył tę miejscowość do leżącej po drugiej stronie rzeki parafii w Drohiczyńcu¹⁷⁰.

Jeżeli chodzi o ziemię drohiczką, to ze względu na wątpliwą przynależność parafialną zasługuje na uwagę wieś Łazów (Łazowo). Źródła skarbowe i spisowe z drugiej połowy XVI w. nie precyzują tego jednoznacznie. W świetle opisu wojskowego z 1565 r. wieś ta wzmiankowana jest dwukrotnie – w parafii Kadłuby (potem Ceranów) oraz w parafii Mokobody i Sterdyń (Sterdynia) (Маковецка и Стердыньска)¹⁷¹. W 1567 r. wieś Łazów pojawia się pod wspólnym nagłówkiem parafii Prostyn, Zembrów (Zembrowo) i Sterdyń¹⁷². Tomasz Jaszczółt przypisał tę miejscowość do parafii Sterdyń¹⁷³. Na taką pertynencję wskazują rejestry poborowe z lat 1578, 1580 i 1588, które podają Łazów w prawosławnej parafii Łazów i łacińskiej Sterdyń¹⁷⁴. Odmienną interpretację nasuwa analiza źródeł proveniencji kościelnej – Łazów pojawia się bowiem w okręgu dziesięcinnym parafii w Zembrowie, a jest pominięty w dokumencie erekcyjnym parafii w Sterdyni¹⁷⁵. Taką (Zembrów) przynależność parafialną tej miejscowości podają także akta synodalne z 1726 r. oraz materiały Perthéesa z drugiej połowy XVIII w.¹⁷⁶ Jak powiedziano wyżej, rozbieżności w określaniu przynależności parafialnej między źródłami proveniencji świeckiej (rejestry podatkowe, inwentarze, popisy wojskowe) i kościelnej (wizytacje, akta synodalne, szkice parafialne Perthéesa) rozstrzygano na korzyść źródeł kościelnych, nawet jeżeli informacje pochodzą z XVII i XVIII w. Tak było w ziemi drohiczej np. w przypadku wsi Klukowo (par. Siemiatycze), Wierzchuca Nagórna, Wierzchuca Nadbużna (Wierzchuca Nadolna) (par. Śledzianów), Bryki (par. Ostrożany), Andryjanki (Andrianiki) (par. Boćki), Kozłowo i Mierzynowo (par. Pobikry), Pełch (par. Perlejewo [Pierlejewo]).

Słabo poświadczona źródłowo jest przynależność parafialna wsi Hołowienki, Sabnie i Grodzisk (Grodzisko). Wsie te zamieszkiwała ludność ruska, zapewne nie była więc objęta jurysdykcją żadnej z okolicznych parafii łacińskich¹⁷⁷. Z tego powodu za bardziej wiarygodny uznano ich związek z parafią Zembrów, widoczny w szkicach parafii koronnych Perthéesa¹⁷⁸, niż wcześniejsze wzmianki o przynależności do odległej parafii Skrzyszew (Skrzeszewo) (rejestry poborowe z 1578 i 1580 r.) czy do parafii Jabłonna Lacka (spis pogłównego z 1674 r.)¹⁷⁹. Do parafii Jabłonna zaliczona została natomiast cała okolica Tchórznica (Tchórznica, Tchórznica Szlachecka [Tchórznica-Wyszki], Tchórznica Włociańska [Tchórznica-Mnich]). Trudno wyjaśnić przypisanie osady Tchórznica Szlachecka (Tchórznica-Wyszki) do parafii Zembrów w aktach synodu łuckiego z 1726 r.¹⁸⁰ – osada ta występuje zarówno w opisie uposażenia parafii Jabłonna z 1663 r., jak też w wykazie miejscowości tej parafii w szkicach Perthéesa¹⁸¹. Opis uposażenia parafii w Jabłonnicy z 1663 r. dostarcza także istotnych informacji na temat relacji okręgów dziesięcinnego i parafialnego Jabłonnicy i Skrzyszewa. Zgodnie z jego treścią pograniczne miejscowości Wierzbice-Guzy, Wierzbice-Strupki, a być może także (określenie „Quae quidem villae praefatae” nie jest tu precyzyjne) wsi Kamianka (Kamianka Ruska) i Niemirki (Niemierki), płaciły dziesięcinę alternatywnie do parafii w Skrzyszewie i Jabłonnicy. Z racji jednak tego, że mieszkańcy tych wsi przyjmowali sakramenty w położonym bliżej kościele w Jabłonnicy, właśnie do tej parafii miały

¹⁶⁹ Szkice Perthéesa, t. 12, k. 118; Laszuk, Zaścianki, s. 109.

¹⁷⁰ Synod 1726, k. Eev–Ee2v. Być może pamiętano fakt, że Mężenin był uwzględniany w parafii drohiczej w pierwszej połowie XVI w.; BN, rkps 9133, s. 326.

¹⁷¹ Popis 1565, s. 329, 347.

¹⁷² Popis 1567, s. 1022.

¹⁷³ Jaszczółt, Osadnictwo, s. 157–159.

¹⁷⁴ ASK I 27, k. 922–922v (1578 r., par. Łazów); ASK I 47, k. 527–527v (1580 r., par. Łazów, Sterdyń), 746 (1588 r., par. Sterdyń).

¹⁷⁵ ADS, sygn. D 149, k. 189v, 209v.

¹⁷⁶ Synod 1726, k. Bb–Bb2v; Szkice Perthéesa, t. 12, k. 23.

¹⁷⁷ Jaszczółt, Osadnictwo, s. 161.

¹⁷⁸ Miejscowości te nie zostały wymienione *expressis verbis* w opisach parafii K. Perthéesa. Można to tłumaczyć faktem, że ludność zamieszkująca te osady była w całości obrządku wschodniego i należała do parafii Grodzisk; Szkice Perthéesa, t. 12, k. 23.

¹⁷⁹ ASK I 27, k. 925v (1578 r.); ASK I 47, k. 529v (1580 r.); Laszuk, Zaścianki, s. 105; Jaszczółt, Osadnictwo, s. 161–162 (par. Skibniew-Podawce [Skibniewo-Podawce], Zembrów i Nieciecz Włociańska [Nieciecza]).

¹⁸⁰ Pewne znaczenie mogła mieć tutaj odległość do kościoła parafialnego. Mieszkańcy tej wsi do kościoła w Zembrowie musieli pokonać ok. 3 km, do Jabłonnicy zaś ponad 7 km w linii prostej.

¹⁸¹ ADS, sygn. D 149, k. 242v; Synod 1726, k. Bb–Bb2v; Szkice Perthéesa, t. 12, k. 22.

przynależć w przyszłości dziesięciny z tych miejscowości¹⁸². Dość problematyczna w tej okolicy jawi się przynależność miejscowości Czekanów, której mieszkańcy zobowiązani byli w XVII w. do świadczeń na rzecz aż trzech parafii: Jabłonna, Skrzyszew i Mokobody¹⁸³. Ślady tej niejasnej lub dzielonej przynależności Czekanowa przetrwały aż do XVIII w., gdyż szkice parafialne Perthéesa rejestrują tę miejscowość zarówno w parafii Jabłonna, jak i Skrzyszew, przy czym w opisie pierwszej z nich przy pozycji „Czekanowa vel Czekanów” pojawia się dopisek czerwonym atramentem „vide parafia Skrzyszew”¹⁸⁴. Na ostateczną decyzję przypisania tej wsi do parafii Skrzyszew wpłynęła wzmianka w aktach synodu łuckiego z 1726 r., gdzie wieś ta została wymieniona w tej parafii¹⁸⁵. Parafię Skrzyszew jako właściwą dla Czekanowa wskazał także rejestr poborowy z 1578 r.¹⁸⁶ Sprzeczne przesłanki źródłowe dotyczyły też wsi Obniże, która w rejestrach poborowych z drugiej połowy XVI w. zaliczana była do parafii Drohiczyn, w materiałach Perthéesa z drugiej połowy XVIII w. wieś ta pojawiła się zaś zarówno w parafii Drohiczyn, jak też parafii Śledzianów. Podobnie jak w przypadku Czekanowa, przynależność na mapie oraz w indeksie została wyznaczona na podstawie informacji z akt synodu łuckiego z 1726 r. (par. Śledzianów)¹⁸⁷. Niekiedy, jak w przypadku wsi Czarna Cerkiewna (Czarna), Czarna Średnia (Czarna) czy Płatowo, przesłankę odnośnie do przynależności parafialnej stanowiła informacja o pertynencji sąsiednich miejscowości i własnościowy związek z określonym kompleksem dóbr (par. Rudka).

Rozbieżności między źródłami lub ich niedostatek utrudniły także rekonstrukcję okręgów parafialnych w ziemi bielskiej i obniżyły w wielu sytuacjach wiarygodność proponowanych rozwiązań czy wniosków. Dotyczy to w szczególności czterech najbardziej wysuniętych na wschód parafii: Narew, Kleszczele, Boćki i Bielsk. Podobnie jak w południowo-wschodniej części ziemi mielnickiej, obecność katolików miała charakter wyspiarski, przez co parafie nie stanowiły zwartych terytoriów, ale raczej mozaikę przenikających się fragmentów różnych parafii. Widać to również w rejestrach poborowych, które miejscowości na tym terenie przyporządkowują często do parafii prawosławnych. Najstarszą parafią katolicką w tym regionie była parafia w Bielsku, która według tradycji powstała u schyłku XIV¹⁸⁸ lub na początku XV w.¹⁸⁹ Odrębny podrozdział zmianom terytorialnym parafii w Bielsku poświęcił w swojej obszernej monografii tej parafii Eugeniusz Beszta-Borowski. Uważał on, że katolicy mieszkający potem w sąsiednich parafiach (Boćki, Kleszczele, Łubin Kościelny (Łubino), Strabla) pierwotnie przyjmowali sakramenty w świątyni w Bielsku. Z tego powodu zastosowanie znalazła tutaj także metoda progresywna – w przypadku braku informacji o przynależności parafialnej miejscowości leżących na pograniczu parafii bielskiej i parafii powstałych na tym obszarze w XVI w. przyjmowano niekiedy założenie, że nadal pozostawały one w ramach pierwotnej parafii bielskiej (brak potwierdzenia zmiany przynależności). Dokładniejsze wykazy miejscowości należących do tej parafii źródła podają dopiero dla wieku XVIII¹⁹⁰. Dla kilku miejscowości pozbawionych odnośnych wzmianek w źródłach kościelnych leżących na pograniczu parafii Bielsk z parafiami Boćki i Suraż przyjęta została przynależność parafialna zapisana w rejestrze pogłównego z 1674 r. (par. Boćki: Toporki [Toporowo], Baranowce [Baranowczyzna], par. Bielsk: Płoski [Płoski])¹⁹¹. Jeżeli chodzi o zasięg parafii Narew to informacje są tutaj także bardzo skąpe, autor opracowania monograficznego poświęconego dziejom tej parafii przedstawił zaś jej okręg z początku XVII w. w postaci schematu (elipsa 4 na 10 mil)¹⁹². Bardzo cenne w tym kontekście są dwa dokumenty Zygmunta Augusta skierowane do leśniczego i starosty

¹⁸² ADS, sygn. D 149, k. 242.

¹⁸³ Tamże, k. 243; ADS, sygn. D 148, k. 30–30v.

¹⁸⁴ Szkice Perthéesa, t. 12, k. 22 (par. Jabłonna), 136 (par. Skrzyszew).

¹⁸⁵ Synod 1726, k. Ee2v–Ffv.

¹⁸⁶ ASK I 27, k. 925v.

¹⁸⁷ Popis 1565, s. 320; Popis 1567, s. 880–881; ASK I 47, k. 37v (1576 r.), 505v (1580 r.), 745 (1588 r.); Synod 1726, k. Eev–Ee2v; Szkice Perthéesa, t. 12, k. 31, 41.

¹⁸⁸ E. Beszta-Borowski, *Dzieje parafii katolickiej*, s. 18. Kościół w Bielsku istniał na pewno w 1445 lub 1446 r.; Bukowski, Michaluk, *Przywileje*, s. 22.

¹⁸⁹ Jaszczółt, *Fundacje kościelne*, s. 44.

¹⁹⁰ E. Beszta-Borowski, *Dzieje parafii katolickiej*, s. 128.

¹⁹¹ Laszuk, *Zaścianki*, s. 103. Miejscowości Krywiatycze (Krzywiatycze), Antonowo (Wierwieczki), Wólka utworzyły w ten sposób eksklawę parafii Boćki położoną między parafiami Bielsk, Kleszczele i Narew. Układ przestrzenny może wskazywać na kościelny związek wymienionych osad z parafią Bielsk.

¹⁹² J. Poskrobko, *Dzieje rzymsko-katolickiej parafii Narew od jej powstania do wybuchu II wojny światowej (1528–1939)*, Lublin 1985, mps KUL, Aneks.

bielskich w sprawie przynależności kościelnej poddanych z nowo osadzonego leśnictwa bielskiego¹⁹³. W najbardziej wątpliwych przypadkach, przy braku poświadczeń źródłowych, została wzięta pod uwagę także późniejsza przynależność do okręgów wyodrębnionych z parafii Narew (Kuraszewo (Kuraszowo), Narewka) – dotyczy to takich miejscowości jak Nowokornino (Kornino Nowe), Podrzeczany (Porzecze), Rakowicze. Z tego samego powodu granice parafii Narew, a tym samym dekanatu Bielsk, przesunięto nieco na wschód, poza granice województwa podlaskiego. Trudno określić przynależność kościelną tych puszczańskich i niezamieszkałych obszarów w XVI w. O wysunięciu granic parafii Narew poza granice województwa zdecydował zasięg wyodrębnionej w drugiej połowie XVIII w. parafii filialnej Narewka¹⁹⁴. Także do parafii Kleszczele, wobec braku dokładnych informacji o jej zasięgu z XVI i XVII w., retrogresywnie włączono obszar zajmowany w XVIII w. przez kilka miejscowości należących do województwa brzeskiego litewskiego, a wymienionych w jej granicach w aktach synodu łuckiego z 1726 r.¹⁹⁵ Do innych, szczególnie wątpliwych przypadków w ziemi bielskiej należy przynależność osady młyńskiej Solniki (par. Brańsk), Koryciski (Koryciszcza) (par. Kleszczele), Miękisze (par. Bielsk), Kleszczewo (par. Kobylino Poświętne, eksklawa przy granicy województwa i par. Tykocin). Większych wątpliwości nie budzi natomiast przynależność do parafii w Boćkach wsi Bystre, leżącej już w województwie brzeskim litewskim¹⁹⁶.

Opisane wyżej trudności w przyporządkowaniu wielu miejscowości do właściwych jednostek kościelnych dotyczyły także bardziej na północ wysuniętych parafii łacińskich, położonych przy wschodniej granicy ziemi bielskiej: Suraż, Białystok, Juchnowiec Górny (Juchnowiec-Dwór), Niewodnica Korycka, Knyszyn, Dobrzyniewo Kościelne (Dobrzyniewo), Jasionówka i Kalinówka Kościelna (Kalinówka). Marta Sokół i Wiesław Wróbel utrzymują, że pierwotne terytorium parafii Surażu było bardzo rozległe i rozciągało się zarówno na późniejsze parafie diecezji łuckiej, jak i wileńskiej. Według nich zostały z niego wyodrębnione w ciągu XV i XVI w. parafie w Poświętnem (Wilkogrzebach) (diecezja łucka), Turośni Kościelnej (Turośnej) (diecezja wileńska), Pietkowie (diecezja łucka), Juchnowcu (diecezja wileńska), Białymstoku (diecezja wileńska), Niewodnicy (diecezja wileńska). Przypuszczają także, że zasięg parafii w Surażu mógł wkraczać na tereny później powstałych parafii w Płonce Kościelnej, Sokołach i Kobylinie-Borzymach (Kobylinie Poświętym)¹⁹⁷. Wątpliwości jeżeli chodzi o przynależność parafialną dotyczą zwłaszcza rozproszonych na dość dużym obszarze wsi należących do starostwa suraskiego i wymienianych w parafii Suraż, których mieszkańcy w praktyce korzystali z posługi bliżej położonych kościołów parafialnych w Niewodnicy (Oliszki) czy Juchnowcu (Hryniewiczze, Pomigacze [Pomihacze]). W skład nowych parafii wydzielanych z parafii Suraż wchodziły głównie włości fundatora, wsi królewskie zaś wciąż formalnie pozostawały przy parafii macierzystej w Surażu¹⁹⁸. Tak mogło być też w przypadku parafii w Białymstoku. Zasięg tejże parafii, wykraczającej poza granice województwa podlaskiego, wskazuje, że jej obszar kształtował się jeszcze na początku XVI w., czyli przed podziałem dóbr białostockich między Raczkowiczów i Chodkiewiczów¹⁹⁹. Jako że nie ma pełnej informacji o jej terytorium w końcu XVI w., zdecydowano o wyznaczeniu jej orientacyjnego zasięgu na podstawie informacji z dokumentu uposażeniowego z 1581 oraz wizytacji z 1633 r.²⁰⁰

¹⁹³ ADS, sygn. D 133, k. 240–242 (za wskazanie i udostępnienie kopii tych dokumentów dziękuję dr. T. Jaszczotowi).

¹⁹⁴ D. Michaluk, *Dobra i miasteczko Narewka na tle dziejów regionu (do końca XIX wieku)*, Białystok–Narewka 1997, s. 82–83; J. Poskrobko, *Dzieje rzymsko-katolickiej parafii Narew*, s. 34–35.

¹⁹⁵ Werstok, Kuraszewo, Policzna, Bobinka, Opaka Duża (Opaka), Wołkostawiec; Synod 1726, k. Bb2v–Cc2.

¹⁹⁶ ADS, sygn. D 149, k. 256–257 (1528 r.); Synod 1726, k. Bb2v–Cc2. Trudno wyjaśnić, dlaczego miejscowość tę pominęła w swoim opracowaniu A. Wawrzyńczyk, *Rozwój wielkiej własności na Podlasiu w XV i XVI wieku*, Wrocław 1951 (mapa), cap. L.

¹⁹⁷ M. Sokół, W. Wróbel, *Kościół i parafia pw. Bożego Ciała w Surażu*, s. 61–67.

¹⁹⁸ Tamże, s. 68.

¹⁹⁹ W opinii T. Kraheła parafia Białystok nie została wyodrębniona z parafii w Surażu. Jego twierdzenie opiera się na założeniu, że parafia po swoim powstaniu musiała należeć do tej samej diecezji co parafia macierzysta. W warunkach złożonego kształtowania się granic kościelnych i politycznych na Podlasiu reguła ta nie musiała jednak funkcjonować; tenże, *Zarys dziejów parafii Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Białymstoku*, [w:] *Bazylika katedralna w Białymstoku. Księga jubileuszowa z okazji 100-lecia poświęcenia kościoła Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Białymstoku (1905 – 17 IX – 2005)*, red. T. Krahel, Białystok 2005, s. 11–22; T. Wasilewski, *Białystok w XVI–XVII wieku*, [w:] *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, t. 1, red. J. Antoniewicz, J. Joka, Białystok 1968, s. 110–119; J. Wiśniewski, *Początki Białegostoku i okolicznego osadnictwa*, [w:] *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, t. 4, red. H. Majecki, Białystok 1985, s. 16–26.

²⁰⁰ BUWil, sygn. F57-B53-40, k. 217–217v; *Kościół katolicki na Podlasiu. Zbiór dokumentów erekcyjnych i funduszowych*, t. 3: *Białystok*, wstęp i oprac. J. Maroszek, Białystok 1999.

Klucze własnościowe, zwłaszcza starostwa, na skutek rozwoju sieci osadniczej nie zawsze tworzyły zwartą terytorialnie całość, co sprawiało, że nowo powstające parafie w dobrach szlacheckich rozbiły obszar starszej królewskiej parafii macierzystej na dwie lub trzy części. Ze względu na zmieniające się relacje własnościowe nie można traktować związku okręgu parafialnego z kluczem dóbr jako trwałego i niezmiennego. Widać to chociażby na przykładzie wsi Klepacze, która stanowiąc część starostwa surazkiego, w pierwszej połowie XVIII w. była zaliczana do parafii w Niewodnicy²⁰¹, a w drugiej połowie tego stulecia już do parafii w Suraziu²⁰². W opinii Józefa Maroszka i Waldemara F. Wilczewskiego wieś Klepacze kilkakrotnie zmieniała przynależność parafialną²⁰³. Skomplikowana była także przynależność parafialna wsi leżących w okolicy Niewodnica, podzielonej między parafię Juchnowiec i Niewodnica. Wieś Zofiówka (Safiejewo) mimo przyporządkowania do parafii w Dobrzyniewie w aktach synodalnych z 1744 r. została zaliczona do parafii w Knyszynie²⁰⁴. Słabo poświadczona jest także przynależność parafialna takich osad jak: Wojszki (par. Juchnowiec)²⁰⁵, Kuczyn (Kuczyno-Bogdańce) (par. Trzciannie)²⁰⁶.

Jak wiadomo z innych obszarów Rzeczypospolitej, wyodrębnianie nowych parafii nie zawsze było procesem prostym i polegającym na wydzieleniu całego i zwanego fragmentu jednej lub kilku parafii, w celu poddania go jurysdykcji nowo powstającej jednostki. Zawsze wiązało się to z utratą części uposażenia istniejących beneficjów, co wywoływało protesty. Spotykane w źródłach świadectwa dotyczące podziału uposażenia z jednej miejscowości między dwie parafie, decyzje o odprowadzaniu dziesięciny z folwarku i wsi do dwóch różnych parafii lub uiszczania należności *alternatim* są wynikiem zawieranych w tym zakresie kompromisów. Ze względu na fakt, że w AHP folwarki nie są przedstawiane jako odrębne miejscowości, poza sytuacjami wyjątkowymi, kiedy funkcjonują w oddaleniu od wsi i pod własną nazwą, większość przypadków, kiedy wieś i folwark należały do dwóch różnych parafii jest prezentowana przez podanie podwójnej przynależności parafialnej. Na badanym obszarze wystąpiło kilka takich sytuacji i większość z nich dotyczyła ziemi bielskiej. Podwójną przynależność parafialną zdecydowano się wprowadzić w przypadku wsi Szpakowo, gdyż folwark (Folwark Szpakowo) jest rejestrowany w źródłach przy parafii Goniądz, natomiast sama wieś przy parafii Kalinówka. Stan taki utrzymywał się od momentu fundacji parafii w Kalinówce w 1511 r. aż do końca okresu nowożytnego. Co prawda dokument fundacyjny wystawiony przez Mikołaja II Radziwiłła nie podaje tej nazwy ani w okręgu uposażeniowym, ani w okręgu duszpasterskim nowej parafii, ale czyni to już potwierdzenie królewskie z 1534 r., w którym monarcha przyznał plebanowi w Kalinówce m.in. dziesięciny z dwóch wsi: Boguszewo i Szpakowo. Egzekucja tego uposażenia napotykała trudności już w XVI w. Mogło to być spowodowane faktem, że mieszkańcy tej wsi byli także zobowiązani do świadczeń na rzecz parafii i szpitala Świętego Ducha w Goniądzu. Można przyjąć, że granica między parafiami Goniądz i Kalinówka ukształtowała się na rzece Niereśla (Nereśl) – dwór i wieś Szpakowo leżały po dwóch stronach tej rzeki. Taki stan rzeczy przedstawiają opisy parafii litewskich Karola Perthéesa z 1784 r.²⁰⁷

Synod diecezji wileńskiej z 1744 r. dwukrotnie wymienia nazwę Boguszewo – w parafii Trzciannie i w parafii Kalinówka²⁰⁸. Nieco bardziej precyzyjna jest wizytacja z 1633 r. i opisy parafii Perthéesa z 1784 r.,

²⁰¹ *Synodus dioecesisana Vilnensis*, s. 148; J. Maroszek, W.F. Wilczewski, *Niewodnica*, s. 42–43 (1727 r.).

²⁰² „Droga – przechodzi przez grunta i wieś Klepacze do diecezji łuckiej, starostwa surazkiego należącej”, *Rękopiśmienne opisy parafii litewskich z 1784 roku*, s. 98; Szkice Perthéesa, t. 12, k. 17; M. Sokół, W. Wróbel, *Kościół i parafia pw. Bożego Ciała w Suraziu*, s. 74.

²⁰³ J. Maroszek, W.F. Wilczewski, *Niewodnica*, s. 60.

²⁰⁴ BUWil, sygn. F57-B53-40, k. 205v (1633 r., par. Knyszyn); *Synodus dioecesisana Vilnensis*, s. 146 (1744 r., par. Dobrzyniewo Kościelne); *Rękopiśmienne opisy parafii litewskich z 1784 roku*, s. 79, 84 (1784 r., par. Knyszyn); K. Cyganek, *Kronika parafialna kościoła knyszyńskiego*, s. 194; Ł. Gołaszewski, *Spory o dziesięciny. Świeccy i duchowni w Knyszynie na przełomie XVI i XVII wieku*, Warszawa–Podkowa Leśna–Białystok 2016, s. 109.

²⁰⁵ Według J. Maroszka wieś ta należała do parafii w Bielsku. Nie potwierdzają tego wykorzystane źródła oraz opracowanie E. Beszty-Borowskiego; J. Maroszek, *Pięć wieków Ziemi Juchnowieckiej*, s. 29; E. Beszta-Borowski, *Dzieje parafii katolickiej*, passim.

²⁰⁶ E. Kalinowski, *Szlachta ziemi bielskiej wobec bezkrólewi*, s. 100; C. Kukło, *Funkcjonowanie społeczności parafialnej na tle analizy rejestracji chrztów parafii Trzciannie 1600–1654*, [w:] *Spółczesność staropolskie. Studia i szkice*, t. 3, red. A. Wyczański, Warszawa 1983, s. 197–200.

²⁰⁷ BUWil, sygn. F57-B53-40, k. 251v (1633 r.); BCzart, rkps 1775, s. 41, 300 (1700 r.); *Rękopiśmienne opisy parafii litewskich z 1784 roku*, s. 71, 176; W. Wróbel, *Dzieje kościoła parafialnego w Kalinówce Kościelnej do końca XVI w.*, [w:] *Parafia w Kalinówce Kościelnej*, s. 90–105; J. Kłoz, J. Maroszek, *Dzieje Goniądza w 450 rocznicę praw miejskich*, Białystok–Goniądz 1997, s. 27, 119, 125, 209.

²⁰⁸ *Synodus dioecesisana Vilnensis*, s. 146–147.

wskazujące, że dwór Boguszewo należy do parafii w Kalinówce, wieś zaś do parafii w Trzciannem²⁰⁹. Wątpliwości budzi natomiast zaproponowany przez Martę Sokół i Wiesława Wróbla podział osady Kowale na dwie części: Kowale (buzuńskie) należące do parafii Turośni oraz Kowale (przedmieście) związane z parafią Suraz²¹⁰. W świetle opisu parafii z 1784 r. wieś Kowale należała do parafii Turośń²¹¹. W kontekście akt synodu wileńskiego z 1744 r. nie można wykluczyć także jakiegoś rodzaju podwójnej przynależności parafialnej (Augustów, Bargłów Kościelny [Bargłowo]) słabo poświadczonej w źródłach wsi Borsuki²¹². Borsuki stanowiły własność plebana augustowskiego, jednakże zachowane inwentarze obu parafii z 1674 r. wyraźnie wskazują, że osada ta należała do parafii Bargłów²¹³. Podobnie nazwa Jaskra pojawiła się w aktach synodalnych z 1744 r. dwukrotnie, w parafiach Knyszyn i Kalinówka²¹⁴ – inne źródła dość jednoznacznie przypisują tę miejscowość tylko do parafii Kalinówka²¹⁵. Wieś Zubowo pojawiła się dwukrotnie w aktach synodu łuckiego z 1726 r. – w parafiach Bielsk i Narew²¹⁶ – ponieważ nie ma całkowitej pewności, że chodzi o tę samą osadę, zdecydowano przyporządkować tę miejscowość do parafii w Bielsku²¹⁷.

²⁰⁹ BUWil, sygn. F57-B53-40, k. 240v, 251v; *Rękopiśmienne opisy parafii litewskich z 1784 roku*, s. 70, 214; T. Krahel, *Zarys dziejów parafii w Kalinówce Kościelnej*, s. 26.

²¹⁰ M. Sokół, W. Wróbel, *Kościół i parafia pw. Bożego Ciała w Suraziu*, s. 68–70, 74.

²¹¹ *Rękopiśmienne opisy parafii litewskich z 1784 roku*, s. 103.

²¹² *Synodus dioecesisana Vilnensis*, s. 145.

²¹³ LVIA, sygn. 694-1-3970, par. Augustów, Bargłów; J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim*, s. 132, 176, 207, 285.

²¹⁴ *Synodus dioecesisana Vilnensis*, s. 147.

²¹⁵ BUWil, sygn. F57-B53-40, k. 251v; *Rękopiśmienne opisy parafii litewskich z 1784 roku*, s. 70; T. Krahel, *Zarys dziejów parafii w Kalinówce Kościelnej*, s. 26.

²¹⁶ Synod 1726, k. Bb2v–Cc.

²¹⁷ Szkice Perthéesa, t. 12, k. 67; E. Beszta-Borowski, *Dzieje parafii katolickiej*, s. 23, 128.

ANEKS

WYKAZ PARAFII

Ośrodki parafii, których granice wychodziły poza województwo podlaskie, oznaczono *, ośrodki parafii spoza województwa podlaskiego oznaczono **, miasta oznaczono literą „m.”.

Diecezja łucka

Dekanat Bielsk

Bielsk (Bielsk Podlaski) m., Boćki* m., Kleszczele* m., Kobylino Poświętne (Kobylin-Borzymy), Łubino (Łubin Kościelny), Narew* m., Pietkowo, Płonka Kościelna, Poświętne (Poświętne, prawd. filia Suraza), Sokoły, Suraz m., Topiczewo (Topczewo), Tykocin m., Waniewo m., Wyszki

Dekanat Brańsk

Brańsk m., Dąbrówka (Dąbrówka Kościelna), Długa Dąbrowa* (Dąbrowa Wielka), Domanowo (Stare Domanowo), Jabłonia Kościelna (Jabłoń Kościelna), Jabłonka (Jabłonka Kościelna), Kuczyno (Kuczyn), Kulesze-Rokitnica (Kulesze Kościelne), Wysokie (Wysokie Mazowieckie) m., Wyszonki Kościelne

Dekanat Drohiczyn

Ciechanowiec m., Dołobowo (Dołubowo), Drohiczyn m., Dziadkowicze (Dziadkowice), Granne, Mielnik m., Ostrożany, Pierlejewo (Perlejewo), Pobikrowy (Pobikry), Rudka, Siemiatycze m., Śledzianów, Winna Stara (Winna-Poświętka)

Dekanat Łosice

Górki*, Hadynów (filia Łosic), Knychowo (Knychówek), Krześlino (Krześlin), Łosice* m., Mąkobody (Mokobody) m., Mordy m., Niemojki, Paprotnia, Przesmyki, Ruskowo (Rusków), Sarnaki, Skrzyszewo (Skrzeszew), Suchożebry, Wyrozębry-Podawce, Wyszków

Dekanat Węgrów

Czerwonka, Jabłonna Lacka, Jarnicze (Jarnice), Kadłuby (w XVII w. Czeranowo), Kosowo (Kosów Lacki), Kozuchowo (Kozuchów), Międzyzlesie (Miedzna) m., Nieciecza (Nieciecz Włociańska), Prostynia (Prostyń), Rozbity Kamień, Skibniewo-Podawce (Skibniew-Podawce), Sokołów (Sokołów Podlaski) m., Stara Wieś (Starawieś, filia Węgrowa), Sterdynia (Sterdyń), Węgrów m., Zembrowo (Zembrów)

Dekanat Brześć (Brześć Litewski)

Biała (Biała Podlaska)**

Dekanat Janów (Janów Podlaski)

Janów (Janów Podlaski)**, Milejczyce**

Diecezja wileńska

Augustów m., Bargłowo (Bargłów Kościelny), Białystok*, Dobrzyniewo (Dobrzyniewo Kościelne), Dolistowo (Dolistowo Stare), Goniądz m., Grabowo, Jasionówka, Juchnowiec-Dwór (Juchnowiec Górny), Kalinówka (Kalinówka Kościelna), Knyszyn m., Niewodnica Koryckich (Niewodnica Korycka), Rajgród m., Trzciane (Trzcianne), Turośna (Turośń Kościelna).

CERKIEW PRAWOSŁAWNA

Piotr Guzowski, Marzena Liedke

Głównym założeniem niniejszego rozdziału jest zwrócenie uwagi na geografie cerkiewną w województwie podlaskim w drugiej połowie XVI w., tj. opisanie struktur administracyjnych Kościoła prawosławnego, jego granic, sieci parafialnej i klasztornej oraz przedstawienie jej na mapie. Nie jest natomiast naszym zamiarem po raz kolejny prezentowanie dziejów prawosławia na tym obszarze, historia Cerkwi na Podlasiu doczekała się bowiem wielu opracowań. Znalazła też swoje miejsce w syntetycznych ujęciach dziejów Kościołów wschodnich czy monograficznych prezentacjach poszczególnych eparchii. Ze względu na chronologię przyjętą w podlaskim tomie AHP nie omawiano także szczegółowo wyżej wskazanych zagadnień w odniesieniu do Kościoła unickiego, jedynie w ostatnim paragrafie dotyczącym problemu unii brzeskiej.

Tytułem wprowadzenia przypomnimy jednak zasadnicze zagadnienia historyczne i prawne, które pozwolą na zrozumienie procesu kształtowania się struktur cerkiewnych w kontekście geograficznym oraz jakości i rozmiarów sieci parafialnej. W tym zakresie najbardziej przydatnym okazało się fundamentalne opracowanie pióra Ludomira Bieńkowskiego¹. Ponadto wykorzystano syntetyczne publikacje Antoniego Mironowicza², Andrzeja Gila i Igora Skoczylasa³ czy Józefa Maroszka⁴. Z kolei podstawowym opracowaniem dotyczącym sieci parafialnej Kościoła prawosławnego na Podlasiu pozostaje książka Antoniego Mironowicza *Podlaskie ośrodki i organizacje prawosławne w XVI i XVII wieku* (Białystok 1991). Mimo dosyć szerokiego potraktowania zakresu terytorialnego swoich rozważań (obejmującego też zachodnie powiaty litewskich województw nowogródzkiego, trockiego i brzeskiego oraz koronnego lubelskiego) i skupieniu przede wszystkim na XVII stuleciu autor zestawiał podstawowe informacje o prawosławnych ośrodkach religijnych, które zostały w pewnej części krytycznie zweryfikowane przez surowych recenzentów tego opracowania⁵ oraz badaczy podejmujących tę tematykę na przełomie XX i XXI w. Rozwój struktur Kościoła prawosławnego w ziemi mielnickiej był przedmiotem zainteresowania Doroty Michaluk⁶, a w przypadku zachodniej części ziemi drohickiej – Tomasza Jaszczółta⁷. W zakresie sieci parafialnej eparchii włodzimierskiej za ostatni głos należy uznać rozprawę doktorską Andrzeja Buczyły, który zrekonstruował prawosławną sieć parafialną w momencie zawarcia unii brzeskiej⁸. Wielu szczegółowych informacji dostarczają również publikacje Józefa Maroszka⁹, starsze prace

¹ I do niego odsyłamy po szczegółowe informacje dotyczące zarówno uprawnień, jak i uposażeń poszczególnych urzędów i organów duchownych Kościoła prawosławnego; Bieńkowski, *Organizacja Kościoła*, s. 780–1048.

² A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w dziejach dawnej Rzeczypospolitej*, Białystok 2001; tenże, *Kościół prawosławny w państwie Piastów i Jagiellonów*, Białystok 2003; tenże, *Bractwa cerkiewne w Rzeczypospolitej*, Białystok 2003.

³ A. Гіль, І. Скочилас, *Володимирсько-берестейська єпархія XI–XVIII століть. Історичні нариси*, Львів 2013; A. Gil, I. Skoczylas, *Kościół wschodnie w państwie polsko-litewskim w procesie przemian i adaptacji. Metropolia kijowska w latach 1458–1795*, Lublin–Lwów 2014.

⁴ Maroszek, *Dzieje województwa podlaskiego*.

⁵ Zob. rec. pracy A. Mironowicza autorstwa L. Postołowicza („Białostoczczyzna”, 1992, nr 1(25), s. 43–36) i polemikę („Białostoczczyzna”, 1992, nr 2(26), s. 45–48). Swoje uwagi wyraziła w recenzji również T. Chynczewska-Hennel (SP, t. 4, 1993, s. 313–317).

⁶ Michaluk, *Ziemia mielnicka*.

⁷ Jaszczółt, *Osadnictwo*.

⁸ Buczyło, *Kształtowanie się sieci*.

⁹ Najważniejsza wśród nich to *Pogranicze Litwy i Korony w planach króla Zygmunta Augusta. Z historii dziejów realizacji myśli monarszej między Niemnem a Narwią*, Białystok 2000.

Jerzego Wiśniewskiego związane z osadnictwem¹⁰ oraz popularnonaukowe książki Grzegorza Sosny i Antoniny Troc-Sosny¹¹. Wymienieni autorzy musieli się zmierzyć z problemem niezwykle ubogiej podstawy źródłowej. W przypadku podlaskich dóbr monarszych najczęściej danych o funkcjonujących cerkwiach, ewentualnie też ich uposażeniu, dostarczają rejestry pomiarów włócznej, lustracje i inwentarze majątków. Z kolei opodatkowanie duchowieństwa prawosławnego pozwala wykorzystać koronne rejestry podatkowe, które będą ważne przede wszystkim w kontekście dóbr szlacheckich. Stosunkowo rzadko historycy mogą skorzystać z zachowanych dokumentów fundacyjnych bądź uposażeniowych poszczególnych cerkwi. Ich treść, zwykle zachowana w postaci XVII-, a zwłaszcza XVIII-wiecznych kopii unickich lub oblat sądowych, a nawet transumptów, nieraz wskazuje, że historycy mają do czynienia z falsyfikatami (np. dokumenty fundacyjne cerkwi w Siemiatyczach¹² i Sawicach¹³). Czasem nawet źródłowe informacje o niezachowanych, ale istniejących w przeszłości zapisach fundacyjnych świadczą o fałszerstwach związanych z opisywaniem genezy parafii (cerkiew w Żerczycach).

Geneza prawosławia na Podlasiu i położenie prawne Cerkwi

Historia politycznych, a zapewne także religijnych, wpływów ruskich na obszarze szeroko rozumianego Podlasia może sięgać okresu, kiedy jego południowe obszary znalazły się pod kontrolą Rusi Kijowskiej, czyli nawet X w. Powstawały wówczas, wznoszone przez książąt ruskich, grody w Mielniku, Drohiczynie, Surażu, Bielsku, Brańsku czy Kamieńcu, pod którymi osiedlała się miejscowa i przybyła z Wołynia ludność ruska¹⁴. Od końca XII w. ziemia drohicka przeszła na krótko pod zwierzchnictwo Kazimierza Sprawiedliwego (1192/1193 r.), ale w wyniku późniejszych konfliktów polsko-ruskich¹⁵ znalazła się pod panowaniem Daniela Romanowicza, księcia halickiego, który ostatecznie, w 1253 r., w drohickiej cerkwi Bogurodzicy koronował się na króla za zgodą papieża Innocentego III¹⁶. Zmarł on w 1264 r., a osłabione Księstwo Halicko-Wołyńskie kilkakrotnie było najeżdżane przez Litwinów. O interesujące nas ziemie rozgorzały konflikty między nimi a Mazowszem¹⁷. W ich wyniku ziemia drohicka i brzeska weszły w skład państwa litewskiego i prawdopodobnie od 1340 r.¹⁸, z pewnymi przerwami¹⁹,

¹⁰ J. Wiśniewski, *Rozwój osadnictwa na pograniczu polsko-rusko-litewskim od końca XIV do połowy XVIII w.*, „Acta Baltico-Slavica”, t. 1, 1964, s. 115–135; tenże, *Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim od XV do końca XVIII wieku*, [w:] *Studia i materiały do dziejów Pojezierza Augustowskiego*, red. J. Antoniewicz, Białystok 1967, s. 13–294; tenże, *Osadnictwo wschodniej Białostoczczyzny. Geneza, rozwój oraz zróżnicowanie i przemiany etniczne*, „Acta Baltico-Slavica”, t. 11, 1977, s. 7–80.

¹¹ Zob. m.in. G. Sosna, A. Troc-Sosna, *Zapomniane dziedzictwo. Nie istniejące już cerkwie w dorzeczu Biebrzy i Narwi*, Białystok 2002; ciż, *Święte miejsca i cudowne ikony. Prawosławne sanktuaria na Białostoczczyźnie*, wyd. 2 popr. i uzup., Białystok 2006.

¹² J. Maroszek, *Siemiatycze jako ośrodek dóbr ziemskich w X–XVIII w. (do 1801 r.)*, [w:] *Studia i materiały do dziejów Siemiatycz*, red. H. Majecki, Warszawa 1989, s. 10–11.

¹³ Buczyło, *Kształtowanie się sieci*, s. 129.

¹⁴ K. Bieńkowska, H. Karwowska, *Pradzieje*, [w:] *Historia województwa podlaskiego*, red. A. Dobroński, Białystok 2010, s. 16–17; K. Piasecka, *Grody nadbużańskie – źródła archeologiczne*, [w:] *Podlasie nadbużańskie. 500-lecie województwa podlaskiego*, red. O. Łatyszczek, Ciechanowiec–Białystok 2013, s. 61–72; Maroszek, *Dzieje województwa podlaskiego*, s. 18. Odrębną kwestię stanowi problematyka związana z badaniem autochtoniczności ludności ruskiej; zob. D. Michaluk, *O możliwościach badań struktury etnicznej ludności Podlasia w XVI wieku*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, 2002, nr 17, s. 59–61.

¹⁵ O. Łatyszczek, *Ziemia brzesko-drohicka w X–XII wieku w świetle ostatnich badań*, [w:] *Podlasie nadbużańskie*, s. 37–49.

¹⁶ D. Dąbrowski, *Daniel Romanowicz król Rusi (ok. 1201–1264). Biografia polityczna*, Kraków 2012, s. 202, 224, 349 n.

¹⁷ S. Alexandrowicz, *Działania wojenne w XI–XIII wiekach*, [w:] *Z dziejów wojskowych ziem północno-wschodniej Polski*, red. Z. Koszyła, Białystok 1986, s. 13–45.

¹⁸ H. Paszkiewicz, *Z dziejów Podlasia w XIV w.*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 40, 1928, s. 229–246; S. Zajączkowski, *W sprawie zajęcia Podlasia przez Giedyminą*, „Ateneum Wileńskie”, t. 6, 1929, s. 1–7; J. Tyszkiewicz, *Ziemia podlaska w średniowieczu (do połowy XVII w.)*, [w:] *Z nieznannej przeszłości Białej i Podlasia*, red. T. Wasilewski, T. Krawczak, wstęp J. Skowronek, Biała Podlaska 1990, s. 13–36; J. Maroszek, J. Tęgowski, *Pogranicze polsko-rusko-litewskie*, [w:] *Historia województwa podlaskiego*, s. 19–37; O. Łatyszczek, *O rzekomym przyłączeniu Podlasia do Wielkiego Księstwa Litewskiego przez Giedyminą*, [w:] *Inter Regnum et Ducatum. Studia ofiarowane Profesorowi Janowi Tęgowskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. P. Guzowski, M. Liedke, K. Boroda, Białystok 2018, s. 365–373.

¹⁹ Przejściowo, w latach 1382–1401, a później 1440–1444 władali na tym obszarze książęta mazowieccy, co łączyło się także z akcją kolonizacyjną drobnego rycerstwa mazowieckiego; Maroszek, *Dzieje województwa podlaskiego*, s. 30.

znajdowały się w granicach Wielkiego Księstwa Litewskiego²⁰, na którego obszarze, jeszcze przed oficjalną chrystianizacją Litwy w 1387 r., obecne było chrześcijaństwo (zarówno pod postacią katolicyzmu, jak i prawosławia)²¹.

Natomiast *Kronika halicko-wołyńska* informuje, że już w 1253 r. istniała w Drohiczynie cerkiew. Niewątpliwie też wczesną metrykę miała świątynia w Mielniku, powstała zapewne jeszcze przed 1260 r., oraz w Bielsku, funkcjonująca przed 1289 r.²², i można ostrożnie przypuszczać, że stosunkowo wcześniej powstawały cerkwie w okolicach lub w samych grodach wznoszonych przez książąt ruskich, funkcjonujące jako cerkwie zamkowe (np. wspomniana cerkiew w Mielniku). Nie dysponujemy jednak żadnymi świadectwami źródłowymi, które mogłyby potwierdzić taki stan rzeczy. Powstające wraz z wcześniejszym osadnictwem ruskim cerkwie podlaskie znajdowały się początkowo pod jurysdykcją biskupstwa turowskiego, utworzonego ok. 1088 r.²³, jednak później, już w XII w., wraz z przynależnością do Księstwa Halicko-Wołyńskiego, zaczęły podlegać diecezji włodzimierskiej²⁴, będącej częścią metropolii halickiej, w której skład wchodziły ponadto diecezje: halicka, przemyska, łucka, turowska i chełmska²⁵. Do zwierzchnictwa nad powstałą w 1303 r. metropolią pretensje zgłaszali metropolici kijowscy, łącząc od 1308 r. administrowanie dwoma prowincjami cerkiewnymi: halicką i kijowską. Niezależność metropolii halickiej została przywrócona za sprawą księcia włodzimierskiego Lubarta Dymitra Giedyminowicza i władcy Teodora, ale w 1347 r. zlikwidowano ją w wyniku starań moskiewskiego księcia Symeona Pysznego²⁶. W 1354 r. patriarcha konstantynopoliński usankcjonował powstały w Nowogródku ośrodek władzy cerkiewnej dla ziem wchodzących w skład Wielkiego Księstwa Litewskiego (jako metropolię Litwy)²⁷. Jednak pretensje do zwierzchnictwa nad Cerkwią prawosławną na całej Rusi zgłaszali metropolici kijowscy rezydujący we Włodzimierzu nad Kłajmą, ale podlegający Moskwie. Sytuacja skomplikowała się w drugiej połowie XIV w. po przyłączeniu Kijowa do państwa litewskiego, którego władcy dążyli do uniezależnienia Cerkwi na ich ziemiach od dotychczasowych metropolitów. Ostatecznie w 1458 r. utworzono prawosławną metropolię kijowską. Jej obszar pokrywał się z ówczesnymi granicami państwa, a metropolici „litewscy” przyjęli tytuł „kijowskich²⁸, halickich i całej Rusi”. W 1509 r. odnowiono ów tytuł i został on uznany przez władze państwowe Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego²⁹. Metropolici rezydowali jednak w Nowogródku lub w Wilnie³⁰.

Najwyżsi rangą hierarchowie Kościoła prawosławnego w WKL i w Koronie podlegali patriarche Konstantynopola³¹, ale jego zwierzchnictwo nie było zbyt ścisłe i przejawiało się głównie w formalnym zatwierdzaniu kandydatów (w XVI w. wskazywanych już przez króla) na metropolitów³². Od końca lat 80. XVI w. podjęto jednak wysiłki, by zależność tę wzmocnić³³. Władza metropolity na terenie jego prowincji również była mocno ograniczona, głównie na skutek prawa podawania, przysługującego

²⁰ G. Błaszczak, *Dzieje stosunków polsko-litewskich od czasów najdawniejszych do współczesności*, t. 1: *Trudne początki*, Poznań 1998, s. 44, 100–104.

²¹ Na ziemiach rdzennie litewskich wpływy chrześcijaństwa były nieformalne, w dodatku nie zawsze spotykające się z pokojowym przyjęciem; G. Błaszczak, *Dzieje stosunków polsko-litewskich*, s. 166–178.

²² *Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów)*, wyd., wstęp i przyp. D. Dąbrowski, A. Jusupowicz, współpr. I. Juriewa, A. Majorow, T. Wiłkuł, Kraków–Warszawa 2017 (Pomniki Dziejowe Polski, ser. 2, t. 16), s. 239, 406, 629.

²³ Mironowicz, *Podlaskie ośrodki*, s. 63; Buczyło, *Kształtowanie się sieci*, s. 26.

²⁴ Ustanowionej prawdopodobnie już w latach 1078–1085; A. Gil, I. Skoczylas, *Kościół wschodnie w państwie polsko-litewskim*, s. 102. Drohiczyn zaś tylko przejściowo należał do diecezji uhrowskiej; Buczyło, *Kształtowanie się sieci*, s. 27.

²⁵ Mironowicz, *Podlaskie ośrodki*, s. 63; A. Mironowicz, *Diecezja włodzimierska do końca XVI wieku*, „Przegląd Wschodnioeuropejski”, 2013, nr 4, s. 13–23.

²⁶ A. Gil, I. Skoczylas, *Kościół wschodnie w państwie polsko-litewskim*, s. 73.

²⁷ Tamże, s. 74.

²⁸ Byli bowiem także zwierzchnikami przynależnej im diecezji kijowskiej. Wśród hierarchii prawosławnej arcybiskupami tytułowano także, od 1415 r., biskupów połockich; Bienkowski, *Organizacja Kościoła*, s. 797.

²⁹ A. Gil, I. Skoczylas, *Kościół wschodnie w państwie polsko-litewskim*, s. 95 n.

³⁰ Tamże, s. 128.

³¹ Bienkowski, *Organizacja Kościoła*, s. 788. Uważa się również, że: „Od tego czasu metropolia kijowska w ciągu następnych dziesięcioleci przebywała w komunii tak z Rzymem, jak i z Carogrodem”; A. Gil, I. Skoczylas, *Kościół wschodnie w państwie polsko-litewskim*, s. 94.

³² Formalnie metropolici winni byli być wybierani przez synod biskupów. W praktyce, zwłaszcza w okresie wcześniejszym, byli powoływani przez patriarchę i wysyłani do Wielkiego Księstwa i Korony. Kandydaci mogli być wybrani przez miejscowy synod lub, w XVI w., wskazani przez władcę. Musieli oni uzyskać sakrę i (później już tylko) błogosławieństwo patriarchy; Bienkowski, *Organizacja Kościoła*, s. 790.

³³ Tamże, s. 794.

monarsze, który w XVI w. przejął znaczną część uprawnień kanonicznych metropolity i synodów. Miał on decydujący wpływ na obsadę stanowisk duchownych – metropolii, biskupstw, ihumenii lub archimandryctw, niejednokrotnie czerpiąc z tego zyski. Jako główny patron sprawował opiekę nad majątkiem cerkiewnym³⁴ i erygował także parafie w dobrach królewskich. Prawie połowa miejscowości (45%), w których znajdowały się cerkwie w województwie podlaskim, stanowiła część królewszczyzn. Władca udzielał również zgody na zwołanie synodów. Nierzadko prerogatywy te były wykorzystywane bardziej zgodnie z interesem monarchy niż samej Cerkwi³⁵.

Metropolicie posiadali zaś prawo sądzenia i karania biskupów, ale mieli niewielkie możliwości egzekwowania swych decyzji (biskupi byli wskazywani przez króla). Nie mieli też prawa zasiadania w senacie Rzeczypospolitej, a więc inaczej niż zwierzchnicy katolickich prowincji gnieźnieńskiej i lwowskiej oraz sufragani podlegających im diecezji. W praktyce więc głównymi i realizowanymi prerogatywami metropolity było wyświęcanie biskupów prezentowanych (w XVI w.) przez władcę oraz zwoływanie synodów, na co jednak również metropolita musiał mieć zgodę monarchy.

Wskazany wyżej wpływ władcy na funkcjonowanie Cerkwi „greckiej” z jednej strony implikował, a z drugiej był efektem położenia prawnego tego Kościoła w Wielkim Księstwie Litewskim i w Koronie. W żadnej z części składowych przyszłej Rzeczypospolitej Cerkiew prawosławna nie uzyskała bowiem statusu wyznania panującego. Kościół rzymskokatolicki stale, nawet mimo chwilowych postępów reformacji, zajmował wiodącą pozycję w Koronie, a na Rusi Czerwonej, zakładając w 1367 r. metropolię halicką (przemianowaną w 1412 r. na arcybiskupstwo lwowskie), katolicyzm starał się umocnić już Kazimierz Wielki³⁶. Z kolei w Wielkim Księstwie Litewskim w wyniku postanowień unii krewskiej przeprowadzono jego oficjalną chrystianizację, wprowadzając katolicyzm, mimo że prawosławie było obecne wśród dynastów litewskich (m.in. poprzez małżeństwa z księżniczkami ruskimi) od dawna i panowało na obszarach ruskich zajmowanych przez wielkich książąt litewskich. W okresie oficjalnego chrztu Litwy wprowadzano w życie wiele postanowień, które miały zapewnić Kościołowi katolickiemu pozycję panującą. Spowodowało to ograniczenia w funkcjonowaniu Cerkwi prawosławnej, nie znano bowiem wówczas pojęcia równouprawnienia Kościołów³⁷.

Z ograniczeń, które dotknęły prawosławie, a miały wpływ na rozwój sieci parafialnej w Wielkim Księstwie Litewskim i Koronie, trzeba wskazać zakaz wznoszenia nowych i przebudowywania starych cerkwi. Obowiązywał on prawdopodobnie od momentu oficjalnej chrystianizacji Litwy. Mówił też o nim statut wieluńsko-kaliski z 1420 r. „O schizmatykach”, odnosząc jego postanowienia do obszarów prowincji gnieźnieńskiej³⁸. Ograniczenia takie wprowadzali Władysław Jagiełło i Witold³⁹, a później ponawiali kolejni władcy⁴⁰. Nie znaczy to jednak, że za specjalną zgodą panującego nie mogły w ogóle powstawać świątynie „greckie”⁴¹. Ograniczenia te miały dotyczyć tylko Litwy ściślej i obowiązywały w dobrach i miastach królewskich⁴².

Istotny wpływ na miejsce Cerkwi w życiu politycznym państwa miał też fakt, że jej hierarchowie nie mogli zasiadać w radzie hospodarskiej, a później w senacie Rzeczypospolitej (będą się tego prawa

³⁴ K. Chodynicki, *Kościół prawosławny a Rzeczypospolita Polska. Zarys historyczny 1370–1632*, Warszawa 1934, s. 33, 118.

³⁵ Zdarzało się np., że władca przyznanie władcy czy biskupstwa traktował jako swoistą nagrodę za wcześniejszą wierną służbę, np. wojskową, i przyznawał je nawet osobom świeckim, obarczonym rodzinami; Bieńkowski, *Organizacja Kościoła*, s. 791, 798; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w dziejach dawnej Rzeczypospolitej*, s. 34–35.

³⁶ Arcybiskupstwu lwowskiemu podporządkowane zostały biskupstwa łacińskie na Rusi, czyli przemyskie, łuckie, kamienieckie, kijowskie i chełmskie. Jednak w okresie jego rządów zachowano prawa Kościoła prawosławnego na tych terenach; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w dziejach dawnej Rzeczypospolitej*, s. 23.

³⁷ Zob. m.in. W. Kriegseisen, *Stosunki wyznaniowe w relacjach państwo – kościół między reformacją a oświeceniem (Rzesza Niemiecka – Niderlandy Północne – Rzeczypospolita polsko-litewska)*, Warszawa 2010, s. 10.

³⁸ K. Chodynicki, *Kościół prawosławny*, s. 79.

³⁹ A. Łapiński, *Zygmunt Stary a Kościół prawosławny*, Warszawa 1937, s. 129.

⁴⁰ K. Chodynicki, *Kościół prawosławny*, s. 78 n.

⁴¹ Na przykład w 1514 r. zgodę na budowę dwóch nowych cerkwi wileńskich uzyskał Konstanty Ostrogski, hetman wielki litewski, po zwycięstwie nad Moskwą w bitwie orszańskiej w tym właśnie roku; A. Łapiński, *Zygmunt Stary a Kościół prawosławny*, s. 132.

⁴² Na pozostałych obszarach WKL w dzielnicach ruskich bez przeszkód erygowano nowe cerkwie i powstało ich sporo w czasach Zygmunta Starego; tamże, s. 136. Szerzej na ten temat: T. Kempa, *Gdzie i w jakiej postaci funkcjonowały ograniczenia we wznoszeniu cerkwi prawosławnych w Wielkim Księstwie Litewskim i w Królestwie Polskim w okresie panowania Jagiellonów*, [w:] *Jagiellonowie i ich świat. Polityka kościelna i praktyki religijne Jagiellonów*, red. B. Czwojdrak, J. Sperka, P. Węcowski, Kraków 2020, s. 299–319.

w przyszłości, bezskutecznie, domagać inicjatorzy unii brzeskiej). Zakaz ten miał istotny wpływ na brak zainteresowania sprawowaniem wyższych godności duchownych przez prawosławnych przedstawicieli rodów magnackich i zamożnej szlachty. Brakowało więc czynnika, który mógł doprowadzić do wzmocnienia roli hierarchii prawosławnej. Prawosławnym świeckim przedstawicielom wymienionych grup społecznych udało się w latach 1563–1568 przezwyciężyć ograniczenia ich praw politycznych obowiązujące od unii horodelskiej⁴³. Jednak procesy religijne związane z ekspansją reformacji, a następnie działań kontrreformacyjnych zredukowały w XVI w. znacznie liczbę prawosławnych możnych. Miało to szczególne znaczenie dla stanu sieci parafialnej i ogólnego położenia Cerkwi, ponieważ w swych majątkach posiadali oni prawo podawania w przypadku parafii, erygowania nowych cerkwi, stosowania przymusu parafialnego⁴⁴ czy – z drugiej strony – likwidacji parafii, np. poprzez przekształcenie cerkwi w świątynię innego wyznania⁴⁵. Od woli świeckiego patrona zależała więc liczba cerkwi w jego dobrach i kondycja finansowa parafii. Na Podlasiu koronnym w przypadku wielkiej własności ziemskiej problem ten nie występował tak intensywnie w XVI w., jak w odniesieniu do świątyń katolickich czy terenów Wielkiego Księstwa Litewskiego, ponieważ majątki takich prawosławnych możnych jak Chodkiewiczowie leżały w głównej mierze po stronie litewskiej (Zabłudów, Supraśl). Jednak i tutaj z czasem, zwłaszcza po zawarciu unii kościelnej, zaczęły zachodzić zmiany, np. cerkiew w Sapieżyńskich Boćkach przekształcona została w świątynię unicką.

Świeckimi patronami Cerkwi, szczególnie pod koniec XVI w., w dobie unii brzeskiej byli także mieszczanie. W latach 80. XVI w. jako reformatorzy życia duchowego prawosławnych uaktywniały się bowiem bractwa cerkiewne. Szczególnie ważne i aktywne były bractwa we Lwowie i Wilnie, które otrzymały nawet prawo staupigii, tzn. zostały wyjęte spod jurysdykcji biskupów, a podporządkowano je bezpośrednio patriarche⁴⁶.

W województwie podlaskim pierwsze bractwo cerkiewne powstało w 1594 r. i funkcjonowało przy sobornej cerkwi Objawienia Pańskiego (Bohojawleńskiej) w Bielsku. Jego przywilej polecał założenie jego członkom – głównie przedstawicielom cechu kuśnierzy – szkoły, szpitala i przytułku dla chorych i ubogich⁴⁷. Od momentu synodu brzeskiego stało się ono jednym z głównych ośrodków antyunijnych na Podlasiu. W 1599 r. powołano też bractwo przy bielskiej cerkwi Zmartwychwstania Pańskiego⁴⁸, w Drohiczynie i Kleszczelach bractwa cerkiewne powstały już XVII stuleciu⁴⁹.

Diecezje

Metropolia kijowska dzieliła się na diecezje (eparchie), na czele których stali biskupi (władcy). Ich pieczy podlegało życie duchowe i organizacyjne diecezji. Władcy np. udzielali zgody na zakładanie nowych parafii, wyświęcali duchownych świeckich i zakonników, aprobowali duchownych wskazywanych przez patronów jako kandydatów na proboszczów czy ihumenów klasztorów⁵⁰. Nie wizytowali oni jednak swych diecezji – uważa się, że wobec rozległości terenów im podległych w praktyce takie wizytacje nie były możliwe do zrealizowania⁵¹, obowiązek wizytowania spadał więc na zarządców

⁴³ M. Liedke, *Od prawosławia do katolicyzmu. Ruscy możni i szlachta Wielkiego Księstwa Litewskiego wobec wyznań reformacyjnych*, Białystok 2004, s. 41–42.

⁴⁴ Mironowicz, *Podlaskie ośrodki*, s. 76.

⁴⁵ Szczególnie w dobie reformacji, a później kontrreformacji, choć nie zawsze, wraz ze zmianą konfesji, w ich dobrach dokonywano likwidacji wszystkich cerkwi. Na pewno jednak kondycja tych, które przetrwały, nie ulegała poprawie.

⁴⁶ Świeccy członkowie bractw zyskali nadzór nad moralnością i prowadzeniem się nie tylko świeckich, ale i duchownych, mogąc oskarżać ich o niedociągnięcia przed biskupem. Zakładali szkoły, prowadzili działalność charytatywną, opiekowali się cerkwiemi, utrzymywali kapłanów i służbę cerkiewną, opiekowali się monasterami przy cerkwiach brackich; Bieńkowski, *Organizacja Kościoła*, s. 832 n. Podobne funkcje opiekuńcze w stosunku do parafii wiejskich przejawiały zapewne bractwa wiejskie, czyli gromady, choć o ich funkcjonowaniu zasadniczo niewiele wiadomo (także w kontekście województwa podlaskiego); tamże, s. 829.

⁴⁷ A. Mironowicz, *Bractwa cerkiewne w Rzeczypospolitej*, s. 86–93.

⁴⁸ G. Sosna, D. Fionik, *Dzieje cerkwi w Bielsku Podlaskim*, Białystok 1995, s. 158.

⁴⁹ Tamże, s. 119, 127, 134–135.

⁵⁰ W zakresie kompetencji biskupów leżało również czuwanie nad czystością wiary, moralnością duchownych i wiernych, wypełnianiem przez nich ich obowiązków oraz nad sprawami duchownymi świeckich wiernych diecezji; Bieńkowski, *Organizacja Kościoła*, s. 802.

⁵¹ Tamże, s. 808.

namiestnictw, czyli protopopów. Wobec symbolicznej władzy metropolity i stosunkowo małego znaczenia rzadko zwoływanych synodów, biskupi uzyskali faktyczną, dużą niezależność, ograniczaną jednak poważnie przez rządzących, świeckich patronów Kościoła oraz wzrastającą, za sprawą patriarchy konstantynopolińskiego, rolę świeckich bractw cerkiewnych⁵². Warto dodać, że w przypadku wyższych godności duchownych w Cerkwi prawosławnej nie były one zastrzeżone wyłącznie dla szlachty, a jeśli jej przedstawiciele decydowali się na karierę duchowną, to byli to przeważnie członkowie mniej znacznych rodzin. Sprawowanie prawosławnych funkcji duchownych nie interesowało bowiem magnatów (zob. wyżej).

Biskupi mogli natomiast korzystać na cele prywatne i duszpasterskie ze swych uposażeń⁵³. Ich podstawę stanowiły dobra ziemskie: miasteczka, wsie, folwarki. Ponadto kapłani posiadający beneficja parafialne składali biskupom z nich daninę jako znak czci i posłuszeństwa (kunica lub kunica soborowa, katedratyk). Otrzymywali również opłaty za rozsyłane do parafii krzyżmo; dochodziło też tzw. podjezdne przy okazji wizytacji, jak zaznaczono wyżej, nieczęstych jednak. Biskupom wnoszono także opłaty za wyświęcanie kapłanów. Dodatkowym źródłem uposażenia były też dzierżone dodatkowo archimandrie klasztorne⁵⁴. Metropolita czerpał również zyski z własnej, największej diecezji kijowskiej. Władcy korzystali z pomocy kryłosów katedralnych (z siedzibą w stolicy), czyli organów władzy administracyjnej i sądowniczej, których członkami byli prezbiterzy cerkwi parafialnych z ośrodka będącego siedzibą biskupstwa⁵⁵.

Biskupi z urzędu mieli prawo uczestniczenia, z głosem decydującym, w synodach prowincjonalnych (soborach lokalnych) Cerkwi. Stanowiły one, obok metropolity, centralny i kolegialny organ władzy kościelnej⁵⁶. Początkowo, w XV i w pierwszej połowie XVI w. odbywały się one nieregularnie, dopiero od 1589 r. na polecenie patriarchy Jeremiasza miały być zwoływane co roku. Obradowały w Brześciu Litewskim. Zwoływał je metropolita za zgodą władcy. Obok władków mieli w nich uczestniczyć protopopi, przełożeni klasztorów, a od czasu ich usankcjonowania przez patriarchę Jeremiasza także przedstawiciele bractw cerkiewnych i świeccy patroni. Synody decydowały głównie w sprawach organizacyjnych i związanych z reformą Cerkwi. Miały też kompetencje sądu metropolitalnego w sprawach między biskupami lub biskupami a innymi stronami⁵⁷.

Od 1514 r. w skład metropolii kijowskiej wchodziły diecezje leżące na terytorium Wielkiego Księstwa Litewskiego: kijowska, połocka, turowsko-pińska, łucka i włodzimierska oraz na obszarze Korony: chełmska, przemyska, halicka⁵⁸. Cerkwie na Podlasiu podlegały dwóm diecezjom: włodzimierskiej i kijowskiej. Diecezja włodzimierska składała się z dwóch „jednostek cerkiewno-organizacyjnych: kryłosów – oficjalatów: włodzimierskiego (ze stolicą we Włodzimierzu) oraz brzeskiego (z głównym ośrodkiem w Brześciu, będącym od 1566 roku stolicą województwa)”⁵⁹. Były one od siebie oddzielone przez zabużańską część diecezji chełmskiej⁶⁰.

Granica między dwiema eparchiami prawosławnymi: włodzimierską i metropolitalną przebiegała na terenie województwa podlaskiego w ziemi bielskiej. Szczegółowe dane dotyczące przynależności parafii do poszczególnych władcytów pochodzą jednak dopiero z XVIII w. i dotyczą już Kościoła unickiego⁶¹.

⁵² Tamże, s. 802 n.

⁵³ Trzeba w tym miejscu nadmienić, że kwestia uposażenia duchownych różnych szczebli w przypadku Cerkwi prawosławnej miała szczególne znaczenie, duchowni tego Kościoła mogli bowiem zawierać związki małżeńskie, koszty utrzymania księży bywały więc wyższe niż w przypadku księży katolickich. Ponadto nawet wyżsi rangą hierarchowie tego Kościoła, często także przełożeni klasztorów, mieli swoje rodziny, których utrzymanie dofinansowywali niewątpliwie ze środków cerkiewnych.

⁵⁴ Bieńkowski, Organizacja Kościoła, s. 803 n.

⁵⁵ Ich kompetencje porównuje się do uprawnień kapituł w Kościele katolickim, choć były one rozszerzone o zadania konsystorza biskupiego, a z drugiej strony – niesprecyzowane w prawie kanonicznym; Bieńkowski, Organizacja Kościoła, s. 805 n.

⁵⁶ Tamże, s. 792; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w państwie Piastów i Jagiellonów*, s. 210.

⁵⁷ Odmianą synodów prowincjonalnych były w XV w. (ponieważ w XVI w. wybór należał już tylko do króla) synody elekcyjne, których zadaniem był wybór metropolity (spośród trzech kandydatów); Bieńkowski, Organizacja Kościoła, s. 797. Prawo kanoniczne przewidywało także coroczne obrady synodów diecezjalnych dla rozpatrywania spraw o charakterze bardziej lokalnym, ale nie zwoływano ich w XVI w.; tamże, s. 797.

⁵⁸ Tamże, s. 794.

⁵⁹ A. Gil. I. Skoczylas, *Kościół wschodnie w państwie polsko-litewskim*, s. 104.

⁶⁰ A. Mironowicz, *Przynależność diecezjalna Brześcia do końca XVI wieku*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, 2007, nr 27, s. 13.

⁶¹ Buczyło, Kształtowanie się sieci, s. 27–31.

Próbie rekonstrukcji zasięgu jurysdykcji diecezjalnych na początku epoki nowożytnej podjął Antoni Mironowicz, choć również on przyznał, że „ustalenia granic poszczególnych eparchii prawosławnych przed 1596 r. mają nadal charakter hipotetyczny”⁶². Zwrócił jednak uwagę, że zasięg brzeskiej części prawosławnego władcy w łódzkiego „pokrywał się, z niewielkimi różnicami, z zasięgiem katolickiej diecezji łuckiej [...] granica między katolicką diecezją wileńską a łucką w XVI w. przebiegała wzdłuż rzeki Narew, zostawiając przy ostatnim biskupstwie Tykocin, Suraż i Narew”⁶³. W przypadku diecezji prawosławnych istotną rolę odgrywały nie tylko państwowe i rzymskokatolickie podziały administracyjne, ale też zasięg osadnictwa białoruskiego i wołyńskiego oraz stosunki własnościowe, wśród których szczególne znaczenie miało nadanie Iwanowi Chodkiewiczowi Puszczy Błudowskiej, Suraskiej i dóbr Choroszcz⁶⁴. Można więc uznać, że podstawą rozgraniczenia jurysdykcji między eparchiami prawosławnymi była zapewne rzeka Narew, ale w wyniku procesów kolonizacyjnych idących od południa, od strony Puszczy Bielskiej granica została przesunięta nieco bardziej na północ, pozostawiając w granicach eparchii włodzimierskiej cerkwie we wsiach włości bielskiej (Ryboły, Puchły). Według Antoniego Mironowicza również obie cerkwie suraskie (po obu stronach rzeki Narew) należały do biskupstwa włodzimierskiego⁶⁵. Z kolei Andrzej Buczyło, wychodząc od stanu podziałów administracyjnych w okresie unickim, uważa, że Suraż pozostawał w diecezji metropolitalnej, podobnie jak wspomniane wyżej parafie w Rybołach i Puchłach⁶⁶. Obaj autorzy zgadzają się, że dalej na zachód od Suraża granicę między eparchiami stanowiła rzeka Narew aż do dóbr tykocińskich, które znajdowały się po stronie metropolitalnej⁶⁷.

Mając na względzie bardzo skromną podstawę źródłową, trudno jednoznacznie wskazać, która ze szczegółowych propozycji przebiegu granicy między eparchiami w województwie podlaskim bardziej odpowiada rzeczywistości drugiej połowy XVI w. i z tego powodu nie zdecydowano się na jej prezentację na mapie. Bez wątplenia Andrzej Buczyło w swoich ustaleniach posłużył się szeroką podstawą źródłową (wizytacjami), aczkolwiek XVIII-wieczną. W przypadku okresu wcześniejszego możemy jedynie spekulować. Propozycja umieszczenia wsi Puchły i Ryboły na terenie eparchii włodzimierskiej wynika, według Antoniego Mironowicza, z przynależności tych miejscowości do włości bielskiej⁶⁸, a stolica ziemi była również miejscem urzędowania protopopa podległego eparchii włodzimierskiej. Należy przy tym jednak zauważyć, że wójtostwo należące do starostwa bielskiego znajdowało się w Rybołach, ale Puchły były wsią szlachecką. Zresztą obie miejscowości znajdowały się znacznie bliżej Zabłudowa, a więc siedziby protopopa z eparchii metropolitalnej niż Bielska. W związku z tym przynależność jurysdykcyjną cerkwi suraskich na dzisiejszym etapie badań można jedynie określić jako hipotetyczną. Co prawda Antoni Mironowicz kategorycznie stwierdza, że: „Niewątpliwie jednak obie cerkwie suraskie wraz z kaplicą w Zawykach należały do biskupstwa włodzimierskiego”⁶⁹, ale nie popiera tej opinii żadnym przypisem – ani do źródła, ani opracowania. Możemy się domyślać, że napływające od południa stosunkowo wczesne osadnictwo ruskie w tym mieście⁷⁰ wiązało pierwotnie ludność prawosławną z eparchią włodzimierską, ale trudno jednoznacznie przesądzić, czy taka sytuacja była aktualna w drugiej połowie XVI w.

Zdecydowana większość parafii prawosławnych województwa podlaskiego znajdowała się w obrębie brzeskiej części diecezji włodzimierskiej. W drugiej połowie XVI w. były to świątynie w 52 wsiach i miasteczkach, podczas gdy cerkwie zaledwie z 8 miejscowości przynależały do diecezji metropolitalnej (uznając rzekę Narew jako granicę między eparchiami, bez przesunięcia na północ zaproponowanego przez A. Mironowicza).

⁶² A. Mironowicz, *Diecezja włodzimierska do końca XVI wieku*, s. 21.

⁶³ Mironowicz, *Podlaskie ośrodki*, s. 66–67; zob. też B. Szady, *Granice jednostek administracji Kościoła łacińskiego* w tym tomie.

⁶⁴ Mironowicz, *Podlaskie ośrodki*, s. 69.

⁶⁵ Tamże.

⁶⁶ Buczyło, *Kształtowanie się sieci*, s. 30.

⁶⁷ Mironowicz, *Podlaskie ośrodki*, s. 69; Buczyło, *Kształtowanie się sieci*, s. 30.

⁶⁸ Mironowicz, *Podlaskie ośrodki*, s. 69.

⁶⁹ Tamże.

⁷⁰ *Słownik starożytności słowiańskich*, t. 5, Wrocław 1975, s. 483–484.

Protopopie

Diecezje dzieliły się na protopopie, będące namiestnictwami biskupimi, a w odniesieniu do struktury Kościoła katolickiego odpowiadające dekanatom. Na ich czele stali protopopi⁷¹. Ocenia się, że w XVI w. posiadali oni szeroki zakres uprawnień. Przede wszystkim nadzorowali duchowieństwo parafialne, dokonując jego wizytacji. Sprawowali też funkcje sądowe (pierwszej instancji) wobec podległych im księży i mogli wymierzać kary w razie stwierdzenia uchybień. Zajmowali się także sprawami wiernych, np. rozłączaniem małżonków czy udzielaniem dyspens od przeszkód małżeńskich. Prawdopodobnie pobierali również daniny od duchownych na rzecz biskupa⁷². Uważa się, że taki zakres kompetencji protopopów wynikał z zaniedbywania obowiązków i osłabienia władzy biskupów⁷³. Tytułu protopopa używali także honorowo proboszczowie ważniejszych parafii lub najważniejsi duchowni w danej parafii (protojerej)⁷⁴. Protopopi posiadali własne beneficja, ponadto pobierali opłaty sądowe czy też opłaty od podległych im duchownych⁷⁵.

Namiestnicy biskupa rezydowali zwykle w stolicach ziem lub powiatów⁷⁶, gdyż wygodniej było dostosować strukturę organizacyjną Cerkwi do podziałów wynikających z administracji państwowej. Liczba protopopii ulegała zmianie wraz z rozwojem sieci parafialnej, choć mogły się one wykazywać nierówną liczbą parafii. W przypadku województwa podlaskiego w drugiej połowie XVI, a nawet w XVII w. brak jest szczegółowych danych na temat przynależności poszczególnych świątyń do istniejących protopopii. Można jedynie wskazać, że na obszarze szeroko rozumianego Podlasia w obrębie diecezji włodzimierskiej funkcjonowały trzy namiestnictwa: bielskie, drohickie i brzeskie. To ostatnie znajdowało się w drugiej połowie XVI w. poza granicami województwa, ale zapewne kontrolowało część parafii w ziemi mielnickiej. Z kolei w diecezji metropolitarnej przez większość XVI w. parafie podlaskie zapewne podlegały najpierw znajdującej się poza granicami województwa protopopii grodzieńskiej, choć w drugiej połowie XVI w., w związku ze wzrostem liczby parafii, wyodrębniono dodatkowo także protopopię podlaską z siedzibą w leżącym już w Wielkim Księstwie Litewskim Zabłudowie⁷⁷.

Parafie

Najmniejszą jednostką organizacyjną i terytorialną Cerkwi prawosławnej były parafie, wchodzące w skład poszczególnych protopopii. Na ziemiach ruskich w każdym mieście i miasteczku funkcjonowała cerkiew parafialna, a w niektórych było ich nawet więcej⁷⁸. W XVI w. odnotowuje się spory przyrost cerkwi parafialnych⁷⁹, z chwilowym załamaniem tej tendencji w okresie największych sukcesów reformacji⁸⁰. Nowe parafie powstawały nie tylko z pobudek religijnych, ale także materialnych, gdyż nawet skromnie uposażane fundacje przynosiły patronowi, a także biskupowi, pewien zysk⁸¹.

Cerkwie parafialne mogły mieć swoje filie i kaplice, np. cmentarne. Przyczyny powoływania filii, a więc świątyń podporządkowanych parafialnym, bywały najczęściej finansowe i/lub demograficzne. Taniej było wybudować tylko budynek cerkiewny, natomiast nie musiało to pociągać za sobą osobnego uposażenia duchownego. Czyniono tak również w sytuacji, kiedy liczba ewentualnych parafian nie była duża. W filie przekształcano czasem dotychczasowe cerkwie parafialne, a działo się tak wówczas, kiedy

⁷¹ W odniesieniu do ziem koronnych nazywano ich namiestnikami, natomiast w przypadku WKL – protopopami; Buczyło, *Kształtowanie się sieci*, s. 31. Nie zawsze było to konsekwentne, gdyż w eparchii przemyskiej używano obu form; A. Krochmal, *Archiwum historyczne eparchii przemyskiej*, Warszawa–Przemysł 2016, s. 200–201.

⁷² Bieńkowski, *Organizacja Kościoła*, s. 812 n.

⁷³ Tamże; Buczyło, *Kształtowanie się sieci*, s. 33.

⁷⁴ Buczyło, *Kształtowanie się sieci*, s. 32.

⁷⁵ Bieńkowski, *Organizacja Kościoła*, s. 812.

⁷⁶ Mironowicz, *Podlaskie ośrodki*, s. 70.

⁷⁷ Tamże, s. 70 n.

⁷⁸ Bieńkowski, *Organizacja Kościoła*, s. 813 n.

⁷⁹ Tamże, s. 820.

⁸⁰ Tamże, s. 819.

⁸¹ Tamże, s. 820, 822.

z określonych przyczyn malała liczba parafian lub uposażenie duchownego okazywało się niewystarczające. Zdarzało się, że w okolicy budowano także nową cerkiew, która miała zastąpić starą, ale tej nie rozbierano i funkcjonowała ona dalej jako filia⁸². W cerkwiach filialnych nabożeństwa mogły odbywać się regularnie, mogły one też dysponować osobnym uposażeniem, a w okresie późniejszym czasami prowadzono przy nich także oddzielne księgi metrykalne⁸³ (choć trzeba dodać, że w przypadku Kościoła prawosławnego zalecenie dotyczące prowadzenia rejestracji metrykalnej przy cerkwiach wprowadzono dopiero w czasach metropolity Piotra Moły (1596–1647), a na jego realizację czekano co najmniej kilkadziesiąt lat⁸⁴). Funkcjonowały też cerkwie kaplice, bez osobnego uposażenia, gdzie nabożeństwa odbywały się nieregularnie, najczęściej tylko przy okazji większych świąt⁸⁵.

Liczbę księży i diakonów posługujących w cerkwiach parafialnych i filialnych trudno jest dokładnie oszacować, większość informacji źródłowych jest lakoniczna i nie pozwala na ujęcie statystyczne. Mimo to Antoni Mironowicz podjął próbę obliczenia stanu duchowieństwa i według niego w XVI w. na Podlasiu (rozumianym znacznie szerzej niż województwo podlaskie) można mówić o 207 duchownych, a więc przeciętnie na parafię na tym obszarze przypadało 1,42 duchownego⁸⁶. Podstawowe obowiązki kleru parafialnego stanowiły: opieka nad budynkiem cerkwi, prowadzenie, także przy udziale diakonów, szkółek parafialnych⁸⁷, a przede wszystkim sprawowanie wszelkich obowiązków duszpasterskich (odprawianie nabożeństw, udzielanie sakramentów przy różnych okazjach, zwłaszcza ślubów, chrztów czy pogrzebów). Przeciętna liczba parafian, wobec których winny być one świadczone, wynosiła w województwie ruskim, podolskim, wołyńskim i bełskim od 250 do 500 osób⁸⁸. Przy zbliżonym poziomie gęstości zaludnienia Wołynia i Podlasia oraz podobnej strukturze etnicznej i społecznej wyznawców prawosławia można uznać, że są to liczby również reprezentatywne dla XVI-wiecznych parafii podlaskich brzeskiej części eparchii włodzimierskiej.

Uposażenie duchowieństwa parafialnego było zróżnicowane, jeśli chodzi o jego wielkość – czasami bywało tak małe, że trudno było z niego utrzymać księdza i jego rodzinę, co zmuszało duchownego do własnoręcznego uprawiania ziemi⁸⁹. W Kościele prawosławnym praktykowano bowiem erygowanie nowych parafii bez względu na fakt, czy miały one dostateczne uposażenie⁹⁰.

Podstawą uposażenia księży była zwykle ziemia. Wskazuje się, że na Wołyniu i na Rusi Czerwonej wynosiło ono najczęściej pół łanu⁹¹, natomiast na ziemiach północnych było większe – dwułanowe⁹², przy czym więcej ziemi (na szeroko rozumianym Podlasiu średnio ok. 2,46 włóki) otrzymywali księża w dobrach królewskich, a mniej w prywatnych (2,18)⁹³. Było to znacznie mniejsze uposażenie niż podlaskich parafii rzymskokatolickich⁹⁴. Także podstawy materialne prawosławnych klasztorów w Drohiczynie ledwo przekraczały 2 włóki. Nieco bogatsze uposażenie miał monaster św. Mikołaja w Bielsku, który dysponował nie tylko włókami we wsiach miejskich, ale również placami w samej stolicy ziemi⁹⁵. Było to jednak nieporównywalnie mniej niż otrzymał od swoich pierwszych dobrodziejów – Chodkiewiczów i Józefa Sołtana – leżący już poza granicami województwa podlaskiego klasztor w Supraślu, mający

⁸² Buczyło, *Kształtowanie się sieci*, s. 60 n.

⁸³ Tamże, s. 61.

⁸⁴ I.A. Antonowa, D.N. Antonow, *Метрические книги России XVII–нач. XX в.*, „Rocznik Lubelskiego Towarzystwa Genealogicznego”, t. 2, 2010, s. 154.

⁸⁵ Buczyło, *Kształtowanie się sieci*, s. 62.

⁸⁶ Szczególnie w ośrodkach miejskich mogło być kilku duchownych; z drugiej strony nie wszystkie parafie posiadały diakonów; Mironowicz, *Podlaskie ośrodki*, s. 81.

⁸⁷ A. Mironowicz, *Szkolnictwo prawosławne na ziemiach białoruskich w XVI–XVIII wieku*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, 1994, nr 2, s. 21. Zdaniem J. Łukaszewicza nie było ich mało (tenże, *Historia szkół w Koronie i Wielkim Księstwie Litewskim od najdawniejszych czasów aż do roku 1794*, t. 1, Poznań 1849, s. 349), natomiast M.B. Topolska uważa, że – z wyjątkiem większych miast – występowały one rzadko (taż, *Czytelnik i ksiązka w Wielkim Księstwie Litewskim w dobie Renesansu i Baroku*, Wrocław 1984, s. 60).

⁸⁸ Bieńkowski, *Organizacja Kościoła*, s. 817.

⁸⁹ Zamożniejsi popi korzystali z usług służby najemnej; tamże, s. 825. Zdarzało się, że duchowny wraz z bliskimi utrzymywany był po prostu przez pana włości – otrzymywał od niego żywność, ubrania itp.; tamże, s. 824.

⁹⁰ Tamże, s. 821.

⁹¹ Tamże.

⁹² Mironowicz, *Podlaskie ośrodki*, s. 82.

⁹³ Tamże, s. 86.

⁹⁴ Maroszek, *Dzieje województwa podlaskiego*, s. 437–447.

⁹⁵ Mironowicz, *Podlaskie ośrodki*, s. 103–105.

już na samym początku swojej działalności do dyspozycji kilkanaście wsi i folwarków oraz puszcze⁹⁶. Uzupełnieniem uposażenia duchownych i klasztorów bywały różne prawa i wolności⁹⁷.

Na terenie koronnego województwa podlaskiego w granicach XVI-wiecznych świątynie prawosławne funkcjonowały w co najmniej 60 miejscowościach: 29 w ziemi bielskiej, 18 w drohickiej i 13 w mielnickiej. Liczba ta jednak nie odnosi się do parafii, gdyż zdarzało się, że w miastach i miasteczkach funkcjonowało kilka parafii. Cztery lub pięć parafii (jeśli uznamy, że parafię stworzono przy klasztorze św. Mikołaja) znajdowało się w XVI-wiecznym Bielsku. Z podobną sytuacją mieliśmy do czynienia w Drohiczyźnie, gdzie istniało co najmniej pięć parafii, w tym jedna związana z klasztorem, albo nawet sześć, jeśli przyjmujemy, że określana jako szpitalna lub refektarzowa cerkiew św. Barbary była świątynią niezależnej wspólnoty, a nie filią cerkwi Świętej Trójcy. Po dwie parafie prawosławne działały w Kleszczelach, Łosicach, Mielniku, Surażu i być może w Gruzce (Hrusce). Z pewną dozą ostrożności, mając na uwadze wyrażone wyżej zastrzeżenia i przede wszystkim skromną i zazwyczaj lakoniczną w treści podstawę źródłową, można uznać za pewne istnienie co najmniej 73 parafii prawosławnych na terenie województwa podlaskiego w drugiej połowie XVI w. Niemożliwa jest natomiast rekonstrukcja okręgów parafialnych z tego okresu. O ich zasięgu potencjalnych wskazówek może dostarczać dokumentacja wytworzona przez administrację Kościoła unickiego w XVIII stuleciu, ale należy pamiętać, że odnosi się ona przede wszystkim do innej sytuacji osadniczej i wyznaniowej. W związku z brakiem możliwości szczegółowego i jednoznacznego odtworzenia podziałów administracji cerkiewnej informacje o świątyniach i parafiach województwa podlaskiego zdecydowano się pogrupować według istniejących w drugiej połowie XVI w. struktur państwowych.

Cerkwie/parafie w ziemi bielskiej

Większość parafii prawosławnych ziemi bielskiej wchodziła w skład brzeskiej części diecezji włodzimierskiej. Pierwsza informacja o istnieniu cerkwi w Bielsku⁹⁸ pochodzi z *Kroniki halicko-wołyńskiej*, gdzie pod rokiem 1289 wśród zasług Włodzimierza Wasylkowicza na rzecz krzewienia wiary wymieniono uposażenie bliżej nieokreślonej cerkwi w tym mieście⁹⁹. Według Antoniego Mironowicza i Andrzeja Buczyły była to cerkiew Narodzenia NMP (Preczystestieńska) – takie wezwanie miała bowiem późniejsza cerkiew zamkowa¹⁰⁰. Zachowany fragment rejestru pomiaru włócznej z lat 1560–1563 informuje, że w mieście funkcjonowały jeszcze trzy cerkwie prawosławne: św. Michała Archanioła i Objawienia Pańskiego (Bohojawleńska), Świętej Trójcy (Troicka) i Zmartwychwstania Pańskiego (Woskresieńska)¹⁰¹. W literaturze wskazuje się również na działanie na terenie miasta monasteru i cerkwi św. Mikołaja¹⁰².

W Brańsku ksiądz i diak zostali odnotowani w inwentarzu starostwa z 1558 r. To samo źródło wymienia „popa ruskiego” w Maleszach i Hodyszewie¹⁰³. Rejestr pomiaru włócznej Kleszczel z 1560 r. informuje zaś o cerkwi św. Mikołaja i św. Jerzego Męczennika (Jura)¹⁰⁴. Spośród innych świątyń prawosławnych w dobrach monarszych inwentarz z 1560 r. potwierdza istnienie „cerkwi ruskiej” w Narwi¹⁰⁵

⁹⁶ P. Chomik, *Życie monastyczne w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI wieku*, Kraków 2013, s. 203–210.

⁹⁷ Były to serwituty, wolny wrąb, zakładanie barci, prawo polowania i łowienia, prawo mielenia bezpłatnie zboża na własne potrzeby parocha czy mnichów, prawo wolnego warzenia piwa lub sycenia miodu, także na własne potrzeby, rzadziej na sprzedaż, ewentualnie pobieranie targowego przy okazji jarmarków za zgodą pana. Duchowni otrzymywali też daniny i opłaty od parafian: daniny zbożowe (skopszczyzna, dziesięcina), daniny w naturze z okazji Bożego Narodzenia i Wielkanocy oraz opłaty za usługi religijne; czasami sami parafianie opłacali też np. zakup wina mszalnego czy światła do cerkwi itp.; Bieńkowski, Organizacja Kościoła, s. 823 n.

⁹⁸ Zob. M. Sierba, *Bielsk Podlaski* w tym tomie.

⁹⁹ *Kronika halicko-wołyńska*, s. 629.

¹⁰⁰ Mironowicz, *Podlaskie ośrodki*, s. 101; Buczyło, *Kształtowanie się sieci*, s. 81.

¹⁰¹ APB, Kamera Wojen i Domen, sygn. 2816, k. 19–23v; Mironowicz, *Podlaskie ośrodki*, s. 101–114; G. Sosna, D. Fionik, *Dzieje cerkwi w Bielsku Podlaskim*, s. 14–21.

¹⁰² A. Mironowicz, *Bractwo Objawienia Pańskiego w Bielsku Podlaskim*, Bielsk Podlaski 1994, s. 5, 7; G. Sosna, D. Fionik, *Dzieje cerkwi w Bielsku Podlaskim*, s. 97–98.

¹⁰³ AWAK 14, s. 26, 27.

¹⁰⁴ *Rejestr pomiaru włócznej Kleszczel z roku 1560*, oprac. J. Zieleniewski, SP, t. 3, 1991, s. 208, 210, 211; LWP 1570, 1576, s. 83.

¹⁰⁵ AWAK 14, s. 64.

oraz Klejnikach (Zygmuntowie)¹⁰⁶ i Łoknicy¹⁰⁷. Ta ostatnia nie funkcjonowała długo, gdyż jej duchowni nie pojawili się w żadnym rejestrze podatkowym po włączeniu województwa podlaskiego do Korony. Andrzej Buczyło tłumaczy to powstaniem nowej cerkwi w sąsiednich Czyżach, której duchowny został ujęty w rejestrze poborowym z 1578 r.¹⁰⁸ W lustracji dóbr królewskich z 1576 r. odnotowane są cerkwie w Dubiczach¹⁰⁹ i Rajsku¹¹⁰. Istniały także w Pasynkach¹¹¹ i według rejestru podatkowego w Proniewiczach¹¹².

W dobrach prywatnych w powiecie bielskim w XVI w. funkcjonowała jedna bądź dwie cerkwie we wsi Gruzka (Hruska)¹¹³. Być może od 1513 lub 1528 r. istniała cerkiew w założonych przez Iwana Sapięhę Boćkach¹¹⁴ oraz w Kośnej, będącej w rękach Pawła Sapięhy i odnotowanej w rejestrze pomiarowy włochny Kleszczel¹¹⁵. Duchowny prawosławny był także w Hryniewiczach Dużych¹¹⁶ i Pietkowie¹¹⁷. Cerkiew, być może o podwójnym wezwaniu: św. Jana Złotoustego i św. Szymona Słupnika, funkcjonowała od pierwszej połowy XVI w. w Orli¹¹⁸. Rejestr podatkowy z 1577 r. wskazuje też na duchownego prawosławnego z Podbiel¹¹⁹ oraz Kruhlej¹²⁰.

Do diecezji metropolitalnej należały najprawdopodobniej cerkwie ziemi bielskiej leżące na północ od linii Narwi. Znajdowały się one przede wszystkim w dobrach królewskich. Były wśród nich dwie świątynie prawosławne w Surażu: na lewym brzegu Narwi cerkiew Spaska, a na prawym św. Piotra i Pawła¹²¹. Ponadto funkcjonowały cerkwie w Tykocinie¹²², Święcicielach (Cieluszkach)¹²³ i Rybołach¹²⁴ oraz w należącym częściowo do króla Boguszewie¹²⁵. W Augustowie cerkiew ufundowano w drugiej połowie XVI w., a na jej uposażenie przeznaczono 2 włóki gruntu miejskiego¹²⁶ i 2 w pobliskim

¹⁰⁶ Tamże, s. 65; LWP 1570, 1576, s. 56; LWP 1602, s. 88.

¹⁰⁷ AWAK 14, s. 65.

¹⁰⁸ ASK I 47, k. 399v.

¹⁰⁹ LWP 1570, 1576, s. 46, 84.

¹¹⁰ Tamże, s. 84; LWP 1602, s. 76.

¹¹¹ LWP 1570, 1576, s. 54; LWP 1602, s. 86; zob. Buczyło, *Kształtowanie się sieci*, s. 83.

¹¹² ASK I 47, k. 399v, 42.

¹¹³ Mironowicz, *Podlaskie ośrodki*, s. 76. Identyfikację cerkwi w Gruzce podważył L. Postołowicz w recenzji książki A. Mironowicza („Białostoczczyzna”, 1992, nr 1(25), s. 45), ale informacje podane przez A. Mironowicza zostały później pozytywnie zweryfikowane przez A. Buczyłę (*Buczyło, Kształtowanie się sieci*, s. 120).

¹¹⁴ Mironowicz, *Podlaskie ośrodki*, s. 267; Buczyło, *Kształtowanie się sieci*, s. 120–121. Jednoznacznie na tę drugą datę wskazuje J. Maroszek; *Kościół katolicki na Podlasiu. Zbiór dokumentów erekcyjnych i funduszowych*, t. 2: *Boćki*, wstęp, oprac. i tłum. J. Maroszek, Białystok 1999, s. 7–9.

¹¹⁵ *Rejestr pomiarowy włochny Kleszczel*, s. 233.

¹¹⁶ NGAB, f. 1744-1-6, k. 136; AWAK 33, s. 72–73;

¹¹⁷ Denis, *pop z Pietkowa, mieszczanin bielski* występuje na kartach niewydanej książki *Metryki Litewskiej*; RGADA, f. 389, op. 1, nr 36, k. 72–72v, 93v–94, 108–109. Za wskazówkę dziękujemy Andrzejowi Buczyle.

¹¹⁸ Według A. Mironowicza w Orli były dwie cerkwie: św. Jana Teologa, ufundowana przez Jesko Iwanowicza ok. 1500 r., i św. Symeona Słupnika, ufundowana przez Bohusza Michała Bohowitynowicza ok. 1516 r.; Mironowicz, *Podlaskie ośrodki*, s. 75. Wydaje się jednak, że rację ma A. Buczyło, który wskazał argumenty za tym, że jednak w miasteczku funkcjonowała jedna świątynia o podwójnym wezwaniu: użycie liczby pojedynczej na określenie świątyni w dokumencie z 1525 r. osadzenia w Orli popa Karpa i diakona Zachariasza oraz rejestr podatkowy z 1577 r., który również informuje o płatności wniesionej tylko przez jednego popa; Buczyło, *Kształtowanie się sieci*, s. 123; ASK I 47, k. 414; AR VIII 435, k. 3. Z kolei M. Sierba wskazuje, że brak bezpośrednich źródeł potwierdzających fundację świątyni przez Jesko Iwanowicza, choć funkcjonowanie dwóch cerkwi: dworskiej Jan Teologoa (wcześniej Jana Złotoustego) i parafialnej św. Szymona Słupnika uważa za możliwe; tenże, *Radziwiłłowskie dobra Orla (1585–1695)*, Białystok 2017, s. 184–185.

¹¹⁹ ASK I 47, k. 268.

¹²⁰ Tamże, k. 262.

¹²¹ *Rejestr pomiarowy miasta Suraża z roku 1562*, oprac. J. Kazimierski, „Teki Archiwalne”, t. 2, 1954, s. 182, 185; Maroszek, *Dzieje województwa podlaskiego*, s. 477; J. Maroszek, *Pięć wieków Ziemi Juchnowieckiej*, Juchnowiec Kościelny 2013, s. 39–40.

¹²² LWP 1570, 1576, s. 89–90, 100.

¹²³ Tamże, s. 51; LWP 1602, s. 83.

¹²⁴ LWP 1570, 1576, s. 50, 150; podobnie LWP 602, s. 81.

¹²⁵ LWP 1602, s. 29; ASK I 47, k. 829.

¹²⁶ W dotychczasowej literaturze za podstawę informacji o cerkwi augustowskiej przyjmowano dokument uposażenia z 1553 r.; J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim*, s. 115; J. Maroszek, *Pogranicze Litwy i Korony*, s. 412; G. Sosna, A. Troc-Sosna, *Zapomniane dziedzictwo*, s. 20–21. Możliwe jest jednak, że dotyczy on Augustowa w ziemi chełmskiej, a o fundacji świątyni prawosławnej w Augustowie w ziemi bielskiej możemy mówić w przypadku dokumentu z 29 X 1569 r., wpisanego do niewydanej *Metryki Litewskiej*, ks. 53, k. 18v, w którym król informuje, że Pilchowski wymierzył 2 włóki na cerkiew i wyznacza na popa Łukasza Rozumowicza (za sugestią dziękujemy A. Buczyle).

Żarnowie¹²⁷. W 1551 r. wybudowano cerkiew Przemienienia Pańskiego (św. Spasa) w Knyszynie, z uposażeniem 2 włók we wsi Chraboły¹²⁸. Rejestr podatkowy wskazuje też na funkcjonowanie duchownego prawosławnego w szlacheckiej wsi Puchły¹²⁹. Antoni Mironowicz w swojej pracy o ośrodkach prawosławnych na Podlasiu wymienia również jako siedziby parafii/cerkwi w drugiej połowie XVI w. Kożany i Kaniuki. Jako podstawę źródłową wskazuje edycję rejestru z 1580 r. (Kożany)¹³⁰ lub opracowanie Aleksandra Jabłonowskiego dotyczące Podlasia (Kaniuki)¹³¹. W obu miejscach nie ma jednak informacji o cerkwiach we wskazanych miejscowościach. Warto jednak zauważyć, że w inwentarzu starostwa suraskiego z 1558 r. przy opisie wsi Doroszki (sąsiadującej z Kożanami) wymieniony jest półwłoczek należący do „popa Jurgowskiego”¹³², wiadomo zaś, że w późniejszym czasie cerkiew w Kożanach była pod wezwaniem św. Jerzego. W przypadku Kaniuków nie znaleźliśmy innego potwierdzenia istnienia cerkwi w XVI w., podobnie jak rzekomej świątyni w Nowym Berezowie¹³³.

Na stosunkowo niewielką liczbę świątyń i parafii prawosławnych w północnej części ziemi bielskiej duży wpływ miała, oprócz stosunków etnicznych, decyzja Grzegorza Chodkiewicza, właściciela dóbr na pograniczu województw nowogródzkiego, trockiego i podlaskiego, by w 1569 r. nie składać przysięgi na wierność królowi i Koronie polskiej. W ten sposób podlaskie wcześniej włości Chodkiewiczowskie z cerkwiami m.in. w Choroszczy, Fastach, Dojlidach oraz Puszcza Błudowska pozostały w granicach Wielkiego Księstwa Litewskiego¹³⁴.

Cerkwie/parafie w ziemi drohickiej

Pierwszą indywidualnie nazwaną w źródłach świątynią prawosławną w ziemi drohickiej wspomina już *Kronika halicko-wołyńska*¹³⁵. Chodzi o cerkiew Bogurodzicy zbudowaną, być może na górze zamkowej, w Drohiczynie przez Daniela Romanowicza przed 1253 r.¹³⁶ Późnośredniowieczną genezę ma cerkiew pw. Przczystej Bogurodzicy (Prieczysteńska) i św. Mikołaja, których duchowni są znani od pierwszej połowy XVI w.¹³⁷ Od początku XVI w. istniała też w mieście królewskim cerkiew Świętej Trójcy¹³⁸, której być może świątynią filialną była cerkiew św. Barbary¹³⁹. W pierwszej połowie XVI w. zorganizowano również cerkiew i klasztor Przemienienia Pańskiego¹⁴⁰, a w połowie XVI w. źródła informują o cerkwi św. Eliasza¹⁴¹.

Najwcześniejszym śladem funkcjonowania duchowieństwa prawosławnego w dobrach szlacheckich ziemi drohickiej jest wzmianka z 1480 r. w księdze grodzkiej drohickiej o popie ruskim Tomaszowiczu

¹²⁷ LWP 1570, 1576, s. 112.

¹²⁸ J. Maroszek, *Pogranicze Litwy i Korony*, s. 206; LWP 1602, s. 9.

¹²⁹ ASK I 47, k. 633.

¹³⁰ Mironowicz, *Podlaskie ośrodki*, s. 268, wskazuje Podlasie I, s. 113. Ani w tym miejscu edycji, ani w oryginale źródła nie ma informacji o cerkwi; ASK I 47, k. 614–614v.

¹³¹ Mironowicz, *Podlaskie ośrodki*, s. 228, za: Podlasie II, s. 229.

¹³² AWAK 14, s. 53; J. Maroszek, *Pięć wieków Ziemi Juchnowieckiej*, s. 43–44.

¹³³ A. Mironowicz (Mironowicz, *Podlaskie ośrodki*, s. 269) niezbyt precyzyjnie powołuje się na Metrykę Koronną, dz. XVIII, k. 584. W rzeczywistości prawdopodobnie chodzi o MK, dział XVIII: Lustracje, sygn. 64, k. 584, zawierający lustrację królewszczyzn z drugiej połowy XVII w., mówiącą m.in., że „cerkiew jest w tej wsi Uniacka do ktorej należy włók no. 2”, z czego nie da się wysnuć wniosku, że cerkiew prawosławną istniała tam w XVI w. A. Buczyło (Buczyło, *Kształtowanie się sieci*, s. 178) zwraca uwagę, że wieś Nowe Berezowo została założona w 1611 r., cerkiew musiała więc powstać nieco później.

¹³⁴ J. Maroszek, *Pogranicze Litwy i Korony*, s. 114.

¹³⁵ Zob. T. Jaszczółt, *Drohiczyn* w tym tomie.

¹³⁶ *Kronika halicko-wołyńska*, s. 239.

¹³⁷ AWAK 33, s. 35, 39–40.

¹³⁸ Według A. Mironowicza (Mironowicz, *Podlaskie ośrodki*, s. 104) cerkiew Świętej Trójcy została ufundowana w 1494 r., na co wskazuje dokument uposażeniowy mówiący o nadaniu jej „6 ruczek miodu”. Zwrócono jednak uwagę, że prawdopodobnie dokument z 1494 r. dotyczy kościoła rzymskokatolickiego, również pod wezwaniem Świętej Trójcy, którego proboszczowie w XVI w. pobierali daninę właśnie w takiej formie; zob. Buczyło, *Kształtowanie się sieci*, s. 86. Być może cerkiew powstała wcześniej, jeszcze w końcu XIV w., a na początku następnego ufundowano przy niej monaster; zob. J. Maroszek, L. Postołowicz, *Fundacje sakralne w Drohiczynie jako przejaw mecenatu artystycznego*, „Białostoczczyzna”, 1986, nr 2, s. 13.

¹³⁹ AWAK 33, s. 114. A. Mironowicz (Mironowicz, *Podlaskie ośrodki*, s. 164) uznaje, że była to niezależna cerkiew parafialna, A. Buczyło zaś (Buczyło, *Kształtowanie się sieci*, s. 87) wskazuje, że źródło nie jest w tej sprawie jednoznaczne.

¹⁴⁰ AWAK 33, s. 44; Jaszczółt, *Osadnictwo*, s. 242.

¹⁴¹ AWAK 33, s. 47–48.

„z Ciechanowca”¹⁴². W 1503 r. powstała też parafia prawosławna pod wezwaniem św. św. Kosmy i Damiana w Wysokiem Mazowieckim¹⁴³. W pierwszej połowie XVI w. funkcjonowała cerkiew w Siemiatyczach¹⁴⁴ i zapewne w zamieszkałych przez bojarów ruskich (Sawickich) Sawicach Ruskich, w których posiadanie wszedł w 1558 r. Maciej Sawicki: „nec non iure patronatus seu collatura fundi et ecclesie ritus atque professionis Rutenice in bonis Savicze Ruskie”¹⁴⁵. W pierwszej połowie XVI w. funkcjonowały również parafie w Łazowie¹⁴⁶, Mordach¹⁴⁷, Hołubli¹⁴⁸, Wirowie¹⁴⁹, Kosowie¹⁵⁰, Krześlinie¹⁵¹ i Rogowie¹⁵². W 1540 r. odnotowane są grunty „popa ruskiego” w Węgrowie¹⁵³. W drugiej połowie XVI w. w źródłach pojawiła się cerkiew w Andryjankach¹⁵⁴ oraz w Czarnej Cerkiewnej¹⁵⁵, której ksiądz Mantur posiadał pole we wsi Żurobice¹⁵⁶. Pod koniec stulecia, między 1587 a 1596 r., założono też cerkiew Podwyższenia Krzyża Świętego w Seroczynie¹⁵⁷. Rejestry podatkowe z 1580 i 1588 r. podają także informację o popie, płatniku z Mąkobodów¹⁵⁸. Możemy się domyślać, że świątynia prawosławna funkcjonowała też w Sokołowie. Choć pierwsze informacje o cerkwi pochodzą z 1612 r., to historyczny podział miasteczka na część laską i ruską oraz obecność Rusinów w miejscowości były opisane już w dokumencie lokacyjnym, co pośrednio świadczy o funkcjonowaniu świątyni prawosławnej¹⁵⁹. W drugiej połowie XVI w. funkcjonowała też cerkiew w Twarogach Ruskich, czego potwierdzeniem jest włoka popowska odnotowana w 1560 r. przy sprzedaży gruntów w tej wsi¹⁶⁰.

Trudny jest do ustalenia status cerkwi, które pierwszy raz pojawiają się w źródłach w początkach XVII w. jako świątynie unickie, ale istniejące od jakiegoś czasu (Grodzisk i Gródek). Antoni Mironowicz uznał, że powstały przed 1596 r. i pierwotnie były świątyniami prawosławnymi, z kolei Andrzej Buczyło zwrócił uwagę, że znajdowały się w dobrach należących do biskupów płockich i z powodu patronatu kościelnego mogły już powstać jako świątynie greckokatolickie¹⁶¹. Pop z Gródka pojawia się w źródłach już w 1601 r.¹⁶²

Cerkwie/parafie w ziemi mielnickiej

Najstarsze wzmianki pisane o miejscach kultu chrześcijańskiego w obrządku prawosławnym w ziemi mielnickiej związane są z Mielnikiem. Według relacji *Kroniki halicko-wołyńskiej* w cerkwi

¹⁴² Buczyło, *Kształtowanie się sieci*, s. 128.

¹⁴³ Maroszek, *Dzieje województwa podlaskiego*, s. 478; Buczyło, *Kształtowanie się sieci*, s. 517; G. Sosna, A. Troc-Sosna, *Zapomniane dziedzictwo*, s. 279–280.

¹⁴⁴ AGAD, dok. perg. nr 6808 mówi o sprzedaży przez Andrzeja i Jana Tęczyńskich dóbr Siemiatycze Bohuszowi Michałowi Bohowitynowiczowi „cum iure atronatus ecclesiarum Romane et Grece religionum”. J. Maroszek, *Siemiatycze jako ośrodek dóbr ziemskich*, s. 10–11; Buczyło, *Kształtowanie się sieci*, s. 128–129 (w pracach tych także omówienie kontrowersji związanych z dokumentem fundacyjnym uznanym za falsyfikat). Włoki należące do uposażenia parafii prawosławnej w Siemiatyczach odnotowuje rejestr podatkowy z 1580 r.; ASK I 47, k. 501v.

¹⁴⁵ NGAB, Mińsk, f. 1759-2-28, k. 150.

¹⁴⁶ AWAK 33, s. 30–31; ASK I 27, k. 921; Jaszczółt, *Osadnictwo*, s. 242; Buczyło, *Kształtowanie się sieci*, s. 130.

¹⁴⁷ Jaszczółt, *Osadnictwo*, s. 242.

¹⁴⁸ AWAK 33, s. 40–41; Buczyło, *Kształtowanie się sieci*, s. 130; Jaszczółt, *Osadnictwo*, s. 242.

¹⁴⁹ AWAK 33, s. 27–28; Jaszczółt, *Osadnictwo*, s. 242.

¹⁵⁰ AWAK 33, s. 30.

¹⁵¹ AWAK 33, s. 35, 41; Mironowicz, *Podlaskie ośrodki*, s. 269; Jaszczółt, *Osadnictwo*, s. 242.

¹⁵² AWAK 33, s. 42–43; Mironowicz, *Podlaskie ośrodki*, s. 270; Jaszczółt, *Osadnictwo*, s. 242.

¹⁵³ NGAB, Mińsk, f. 1759-2-24, k. 59: „a via, qua currit circa nemus noster Ruchenka usque ad agrum poponis Ruthenicorum”.

¹⁵⁴ Kapticjana 3, s. 34: w transakcji pomiędzy dziedzicami wsi jest mowa o „templo Ruthenico et ejus iure patronatus”; ASK I 47, k. 538v; Buczyło, *Kształtowanie się sieci*, s. 456.

¹⁵⁵ ASK LVI 171, k. 171v. „Popowska włoka wspólna” odnotowana jest w inwentarzu dóbr rudzkich z 1553 r.; NGAB, Mińsk, f. 1715-1-84, k. 118v; Mironowicz, *Podlaskie ośrodki*, s. 267; Buczyło, *Kształtowanie się sieci*, s. 131.

¹⁵⁶ Wbrew temu, co pisze A. Mironowicz (*Mironowicz, Podlaskie ośrodki*, s. 271) lustracja dóbr królewskich z 1576 r. nie odnotowuje cerkwi w Żurobicach; LWP 1570, 1576, s. 88.

¹⁵⁷ AWAK 33, s. 320; Buczyło, *Kształtowanie się sieci*, s. 132.

¹⁵⁸ ASK I 47, k. 557, 760.

¹⁵⁹ G. Ryżewski, *Pod panowaniem możnych rodów*, [w:] *Sokołów Podlaski: dzieje miasta i okolic*, red. G. Ryżewski, Białystok–Sokołów Podlaski 2006, s. 257.

¹⁶⁰ AGAD, Drohickie ziemskie, nr 3, k. 27v, 180.

¹⁶¹ Mironowicz, *Podlaskie ośrodki*, s. 257; Buczyło, *Kształtowanie się sieci*, s. 151, 472.

¹⁶² NGAB, Mińsk, f. 1715-1-108, k. 1074.

pod wezwaniem św. Bogarodzicy już na początku drugiej połowy XIII w. znajdowała się cudowna ikona Chrystusa Zbawiciela¹⁶³. W literaturze przyjmuje się ciągłość funkcjonowania parafii średniowiecznej i utożsamia się ją z wczesnonowożytną cerkwią Narodzenia NMP¹⁶⁴. W inwentarzu starostwa mielnickiego i łosickiego z 1551 r. pojawia się informacja potwierdzająca istnienie także drugiej świątyni prawosławnej w Mielniku, pod wezwaniem Zmartwychwstania Pańskiego¹⁶⁵. Ten sam dokument potwierdza dwie świątynie prawosławne w Łosicach: Wniebowzięcia NMP i św. Michała¹⁶⁶. Być może jedna z nich funkcjonowała w tej miejscowości wcześniej, jeszcze przed nadaniem prawa magdeburskiego w 1505 r., gdyż pierwszy kościół rzymskokatolicki został zbudowany w 1511 r., a miejscowa społeczność musiała posiadać już jakąś świątynię. Dokument nadający prawo magdeburskie gwarantował również mieszczanom cztery jarmarki rocznie, w tym dwa akurat na święto Wniebowzięcia NMP i św. Michała Archanioła¹⁶⁷.

Inwentarz starostwa mielnickiego i łosickiego z 1551 r. potwierdza istnienie cerkwi w Kornicy¹⁶⁸ i Żerczycach¹⁶⁹. Z kolei inwentarz z 1560 r. wymienia cerkiew w Żurobicach, gdzie znajdowały się włóki popowskie już w 1534 r.¹⁷⁰, i w Próchenkach¹⁷¹.

Inwentarz starostwa mielnickiego i łosickiego z 1551 r. podaje informację, że we wsi Szpaki znajdowała się włóka nadana na cerkiew ostromęcką¹⁷². Ostromęczyn (Chłopków) do 1512 r. także należał do dóbr monarszych i cerkiew zapewne powstała tam zanim Zygmunt Stary nadał miejscowość Niemirze Hrymaliczowi¹⁷³. Do rodu Niemirów należała też wieś Gnojno, w której znajdowała się cerkiew św. Praksedy Męczennicy¹⁷⁴. Dyspozycja z testamentu Bohusza Michała Bohowitynowicza z 1529 r. potwierdza istnienie świątyni prawosławnej w Witulinie¹⁷⁵. Witulin, podobnie jak Nosowo, w którym cerkiew powstała przed 1542 r., o czym informuje dokument Zygmunta Starego z tego roku potwierdzający wcześniejsze nadanie na rzecz świątyni¹⁷⁶, miały zmienną przynależność administracyjną już w pierwszej połowie XVI w.¹⁷⁷, ale koronne źródła skarbowe notują wybieranie poboru z Witulina Kaspra Dembińskiego¹⁷⁸ i z Nosowa Teodora Lackiego¹⁷⁹. W pobliżu tych miejscowości parafia prawosławna funkcjonowała przy kaplicy pw. Świętej Trójcy przy rezydencji w Witulinie, która obejmowała wieś Bukowiec¹⁸⁰. Cerkwie prawosławne znajdowały się również w dobrach Woźniki,

¹⁶³ *Kronika halicko-wołyńska*, s. 406. Miała być ona otaczana wielką czcią – co dopisał jeden z późniejszych redaktorów źródła. Do obecności średniowiecznego świętego wizerunku, który miał być ukryty przed Tatarami w lasach nadbużańskich, nawiązuje literatura popularnonaukowa, wywodząca z niego kult na Górze Grabarce. J. Maroszek zasugerował jednak, że nie ma żadnych innych relacji o rozwoju kultu ikony Zbawiciela w późnośredniowiecznym Mielniku, a informacje o miejscu kultu na Grabarce pojawiły się w źródłach pisanych kilkaset lat później, już w okresie wczesnonowożytnym. W związku z tym, według tego badacza, relacja o cudownej ikonie odnosi się do wymienionego wcześniej w *Kronice halicko-wołyńskiej* wcześniej miasta, czyli Brześcia, a nie Mielnika; J. Maroszek, *Ośrodki kultowe nadbużańskiego Podlasia miejscem spotkań różnych wyznań*, [w:] 497. rocznica urodzin województwa podlaskiego. Referaty z sesji historycznej, Mielnik, 29 sierpnia 2010 r., red. A. Tobota, Białystok 2010, s. 159.

¹⁶⁴ Michaluk, Ziemia mielnicka, s. 129–130; zob. A. Buczyło, *Mielnik* w tym tomie.

¹⁶⁵ ASK LVI 171, k. 12v; Michaluk, Ziemia mielnicka, s. 129–130; Buczyło, *Kształtowanie się sieci*, s. 67, 87–88.

¹⁶⁶ ASK LVI 171, k. 80.

¹⁶⁷ Buczyło, *Kształtowanie się sieci*, s. 88–89; S. Alexandrowicz, *Zarys dziejów Łosic (XIII–XVIII w.)*, [w:] tenże, *Studia z dziejów miasteczek Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Toruń 2011, s. 332–339. Za niemożliwe do weryfikacji autorzy zajmujący się tą tematyką (S. Alexandrowicz, A. Buczyło) uważają twierdzenie L. de Verdmon Jacques (*Krótką monografią wszystkich miast, miasteczek i osad w Królestwie Polskim*, Warszawa 1902, s. 146–147) jakoby cerkiew Wniebowzięcia NMP funkcjonowała w Łosicach już w 1264 r.; zob. *Przywileje królewskiego miasta Łosic 1505–1779*, oprac. A. Buczyło, J. Zawadzki, Ciechanowiec–Warszawa–Białystok 2018.

¹⁶⁸ ASK LVI 171, k. 17v; podobnie w rejestrze podatkowym z 1577 r.; ASK I 47, s. 672v.

¹⁶⁹ ASK LVI 171, k. 37v.

¹⁷⁰ Tamże, k. 171; *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 17 (1530–1536)*, wyd. L. Karalius, D. Antanavičius, Vilnius 2015, s. 427.

¹⁷¹ ASK LVI 171, k. 218.

¹⁷² Tamże, k. 22.

¹⁷³ Michaluk, Ziemia mielnicka, s. 80; Buczyło, *Kształtowanie się sieci*, s. 134.

¹⁷⁴ AWAK 33, s. 25–127; Buczyło, *Kształtowanie się sieci*, s. 134.

¹⁷⁵ *Архивъ Юго-Западной Россіи*, t. 1, Кіевъ 1867, s. 76; Buczyło, *Kształtowanie się sieci*, s. 135.

¹⁷⁶ Maroszek, *Dzieje województwa*, s. 480; Buczyło, *Kształtowanie się sieci*, s. 136.

¹⁷⁷ Michaluk, Ziemia mielnicka, s. 28, 40–45.

¹⁷⁸ ASK I 47, k. 554, 755.

¹⁷⁹ ASK I 51, k. 206.

¹⁸⁰ Michaluk, Ziemia mielnicka, s. 135; Buczyło, *Kształtowanie się sieci*, s. 462.

należących w XVI w. m.in. do Kiszków. Z dokumentu Mikołaja Kiszki z 1588 r. możemy się dowiedzieć o istnieniu cerkwi Podwyższenia Krzyża w Chotyczach oraz założeniu świątyni w Mszanej¹⁸¹.

Cerkwie prawosławne działały też na najbardziej wysuniętych na południe obszarach Podlasia, które na trwałe zostały włączone do ziemi mielnickiej dopiero w pierwszej ćwierci XVII w. Wśród nich najważniejsze były dobra międzyrzeckie, Bokowicze i Kozierady¹⁸². W Międzyrzeczu świątynia prawosławna (pod wezwaniem św. Mikołaja) zapewne funkcjonowała już w XV w., a w połowie kolejnego stulecia powstała cerkiew św. św. Piotra i Pawła¹⁸³. Ponadto w XVI w. na tym terenie cerkwie prawosławne ufundowano również we wsiach Szóstka, Dołha, Horodyszczce, Jabłoń i Gęś¹⁸⁴.

Tabela 5. Siedziby parafii prawosławnych w województwie podlaskim w drugiej połowie XVI w.

Diecezja	Ziemia	Miejscowość
metropolitalna		Augustów
		Boguszewo
		Knyszyn
		Kozany*
		Puchły*
		Ryboły*
		Suraż*
		Święciciele
włodzimierska	bielska	Bielsk
		Boćki
		Brańsk
		Czyże
		Dubicze
		Hodyszewo
		Hruszka
		Hryniewicze Duże
		Kleszczele
		Kośna
		Kruhła
		Łoknica
		Malesze
		Narew
		Orla
		Pasynki
		Pietkowo
		Podbiele
Proniewicze		

¹⁸¹ AWAK 33, s. 115; AWAK 14, s. 410; Michaluk, Ziemia mielnicka, s. 87, 136; Buczyło, Kształtowanie się sieci, s. 137.

¹⁸² Michaluk, Ziemia mielnicka, s. 50.

¹⁸³ Tamże, s. 132.

¹⁸⁴ Tamże, s. 131–136; Buczyło, Kształtowanie się sieci, s. 468, 476, 491, 511.

włodzimierska	bielska	Rajsk
		Zygmuntowo
	drohicka	Andrianki
		Ciechanowiec
		Czarna
		Drohiczyn
		Hołubla
		Kosów
		Krześlin
		Łazów
		Mokobody
		Mordy
		Rogowo
		Sawice Ruskie
		Seroczyno
		Siemiatycze
		Sokołów
		Twarogi Ruskie
		Wirów
		Węgrów
	Wysokie	
	mielnicka	Chłopkowo
		Chotycze
		Gnojno
		Kornica
		Łosice
		Mielnik
		Mszana
		Nosowo
		Próchenki
		Witulín
		Żerzyce
Żurobice		

Legenda: * sporna przynależność do eparchii metropolitalnej.

Klasztory

W strukturach Cerkwi prawosławnej trzeba wskazać na ważną formę życia i posługi religijnej sprawowanej przez część duchownych i mnichów, jaką były klasztory. Nie tworzyły one sieci zakonów określonej reguły (w Kościele prawosławnym nie praktykowano bowiem różnych reguł, ale jedną, zwaną regułą Bazylego Wielkiego), ale czasami w XV i XVI w. mogły one ulec przekształceniu w „zwykłe

ośrodki parafialne obsługiwane przez »białe« duchowieństwo¹⁸⁵. Klasztory odgrywały w życiu Cerkwi istotną rolę religijną i kulturalną (szczególnie w zachowaniu tradycji słowiańsko-bizantyńskiej w okresie ekspansji reformacji, a później działań kontreformacyjnych¹⁸⁶). Bywały także świadectwem postaw religijnych fundatorów, powoływane były bowiem do życia przez książąt, magnatów czy nawet zamożną szlachtę. Tak jak monastyczne placówki katolickie, również i klasztory prawosławne stawały się miejscem rezydowania wdów i wdowców, nie tylko z rodziny fundatora. Mogły stanowić też wybory życiowe ich synów, częściej córek, w prawosławiu funkcjonowały bowiem także klasztory żeńskie. Z naszego punktu widzenia istotne jest również to, że powinny być i były matecznikiem kadr duchownych oraz ogniskiem poglądów polityczno-religijnych, szczególnie w dobie unii brzeskiej. Klasztory odgrywały też rolę w systemie edukacji prawosławnej, ponieważ przy miejskich ośrodkach monastycznych prowadzono szkoły przyklasztorne¹⁸⁷.

Monastery, zamieszkiwane głównie przez mnichów laików oraz kapłanów i diakonów, podlegały zwierzchnictwu biskupiemu, choć w praktyce duży wpływ na nie wywierali fundatorzy, a nawet sam panujący, który mógł mianować archimandrytów (opatów) i ihumenów (przeorów), czyli zarządzających klasztorami. Nominacje takie często nie miały wiele wspólnego z jakością życia czy wiedzą teologiczną kandydata, a bywały formą nagrody ze strony władcy. W oczywisty sposób wpływało to na formację mentalną, religijną i kulturalną zakonników w tym czasie¹⁸⁸. Istotną reformę życia klasztornego przeprowadzono jednak dopiero w XVII w., co było również udziałem Cerkwi unickiej (głównie reformy Józefa Welamina Rutskiego).

Pierwsza połowa XVI w. to okres rozwoju monasterów prawosławnych w Wielkim Księstwie Litewskim, choć powstawały one głównie poza granicami przyszłego koronnego województwa podlaskiego¹⁸⁹. W województwie podlaskim w granicach po unii lubelskiej klasztory prawosławne znajdowały się w Bielsku i Drohiczyń. Jak wynika z rejestru pomiaru włócznej z 1560 r. powstały zapewne na przełomie XV i XVI w. klasztor św. Mikołaja w Bielsku był stosunkowo dobrze uposażony¹⁹⁰. Dzięki temu pod koniec stulecia przy monasterze mógł powstać szpital i szkoła parafialna¹⁹¹. W Drohiczyń funkcjonował od początku XVI w. monaster przy cerkwi Przemienienia Pańskiego (znanej ze źródeł od 1509 r.)¹⁹². Niestety, nie dysponujemy informacjami źródłowymi mówiącymi o liczebności tych zgromadzeń ani aktywności społecznej, aczkolwiek fakt funkcjonowania w stolicy ziemi, mieście leżącym na ważnym szlaku handlowym, pozwala przypuszczać, że ich rola religijna i kulturotwórcza była znacząca.

Bez wątpienia jednak wielkie znaczenie dla prawosławnych mieszkańców województwa podlaskiego miały klasztory znajdujące się tuż poza granicami województwa. Chodzi przede wszystkim o monaster Zwiastowania Przenajświętszej Bogurodzicy w Supraślu (w powiecie grodzieńskim)¹⁹³, w mniejszym stopniu o zgromadzenie w Jabłecznej (powiat brzeski), rozwijające popularny w XVI w. kult św. Onufrego¹⁹⁴. Pierwszy z wymienionych klasztorów szybko stał się ośrodkiem monastycznym

¹⁸⁵ Bieńkowski, Organizacja Kościoła, s. 1008 n.

¹⁸⁶ A. Gil, I. Skoczylas, *Kościół wschodnie w państwie polsko-litewskim*, s. 89.

¹⁸⁷ A. Mironowicz, *Szkolnictwo prawosławne*, s. 21 n.

¹⁸⁸ Bieńkowski, Organizacja Kościoła, s. 997 n.

¹⁸⁹ A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w państwie Piastów i Jagiellonów*, s. 229–231; P. Chomik, *Życie monastyczne*, s. 264.

¹⁹⁰ APB, Kamera Wojen i Domen, sygn. 2816, k. 19–23v; G. Sosna, D. Fionik, *Dzieje cerkwi w Bielsku Podlaskim*, s. 21, 121–122; Mironowicz, *Podlaskie ośrodki*, s. 102; Bukowski, Michaluk, Przywileje, s. 20.

¹⁹¹ Mironowicz, *Podlaskie ośrodki*, s. 104.

¹⁹² Jaszczółt, *Osadnictwo*, s. 242; Buczyło, *Kształtowanie się sieci*, s. 87; A. Mironowicz (Mironowicz, *Podlaskie ośrodki*, s. 104) powołując się na przygotowane przez A. Poppego hasło o Drohiczyń w *Słowniku starożytności słowiańskich*, stwierdził, że początki klasztoru św. Spasa „sięgają XIII w.” Autor przytoczonego hasła jednak w ogóle nie odnosi się w swoim tekście do dziejów tego monasteru; *Słownik starożytności słowiańskich*, t. 1, Wrocław 1961, s. 386–387.

¹⁹³ Wokół genezy i charakteru klasztoru w Supraślu nieprzerwanie toczy się dyskusja, której zarys można znaleźć w najważniejszych publikacjach dotyczących monasteru, m.in. J. Maroszek, *Pogranicze Litwy i Korony*, s. 107–155; A. Mironowicz, *Największa fundacja Aleksandra Chodkiewicza. Spór o charakter fundacji*, [w:] *Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. J. Urwanowicz, współudz. E. Dubas-Urwanowicz, P. Guzowski, Białystok 2003, s. 529–550; P. Chomik, *Życie monastyczne*, s. 202 n.

¹⁹⁴ Mironowicz, *Podlaskie ośrodki*, s. 97–101; С. Железнякович, *История Яблочинского Свято Онуфриевского Монастыря*, t. 1, Варшава 2006.

„najbardziej znaczącym w XVI w. na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego”¹⁹⁵, ale z czasem zaakceptował unię brzeską, klasztor w Jabłecznej, który początkowo miał znaczenie tylko regionalne, pozostał zaś wierny prawosławiu.

Kościół prawosławny po unii brzeskiej – położenie prawne i struktura organizacyjna

W wyniku działań episkopatu ruskiego i monarchy w latach 1590–1596 wykrystalizowały się i zostały przeprowadzone działania zmierzające do zawarcia unii kościelnej. Ze względu na bogatą literaturę przedmiotu¹⁹⁶ nie będziemy opisywać w tym miejscu przebiegu tych wydarzeń. Przypomnimy jedynie, że ostatecznie na synodzie brzeskim w 1596 r. unię Kościoła prawosławnego z rzymskokatolickim poparło sześciu biskupów prawosławnych, natomiast przeciw niej wypowiedzieli się władcy lwowski i przemyski, którzy uzyskali poparcie Konstantego Wasyla Ostrońskiego, części bractw cerkiewnych, monasterów, szlachty i mieszczaństwa.

Po ogłoszeniu zjednoczenia Kościołów Cerkiew unicka stała się jedynym legalnym Kościołem ruskim w Rzeczypospolitej, prawosławna zaś została zdelegalizowana, choć w praktyce tolerowana przez władzę¹⁹⁷. Biskupi lwowski i przemyski zachowali swe godności. Zwierzchnicy diecezji metropolitalnej – Michał Rahoza i włodzimierskiej – Hipacy Pocij, pod których jurysdykcją pozostawały ośrodki prawosławne w województwie podlaskim, przyjęli unię, podczas gdy znaczna część przedstawicieli społeczności świeckiej oraz monasterzy ją odrzuciła¹⁹⁸. Na sytuację poszczególnych parafii oraz decyzję o przystąpieniu lub odrzuceniu unii wpływ miało wiele czynników, w tym przede wszystkim postawa kolatorów i duchownych. Jak pisze Andrzej Buczyło: „W literaturze przedmiotu już dawno pożegnano się z obowiązującym niegdyś poglądem [...], że Kościół unicki był Kościołem bez wiernych utworzonym przez hierarchów, a wierni i zwykły kler mieli opowiedzieć się gremialnie za prawosławiem”¹⁹⁹. Niestety, niewiele mamy źródeł z okresu konfliktów o cerkiew z przełomu XVI i XVII w., bez wątpienia jednak unia budziła opór, a jej przeciwnicy, także w sojuszu protestantami²⁰⁰, dążyli jeśli już nie do jej skasowania, to przynajmniej do przywrócenia stanu legalności Kościoła prawosławnego i odtworzenia jego hierarchii²⁰¹.

Dzięki tym zabiegom w latach 1607 i 1609 konstytucje sejmowe uznały Cerkiew prawosławną w Rzeczypospolitej i jej prawa²⁰², a Zygmunt III Waza obiecał, że godności duchowne w niej będzie nadawał prawosławnym. Jednak po śmierci biskupa przemyskiego król mianował na jego miejsce Atanazego Krupeckiego, który został biskupem unickim²⁰³. Cerkiew dyzunicka pod względem organizacyjnym posiadała więc w tym czasie tylko jedną diecezję (lwowską), a na terenie województwa podlaskiego funkcję zwierzchników parafii, które nie zaakceptowały unii, przejęli protopopi zabłudowscy (w części metropolitalnej) oraz bielscy i drohiccy (w części włodzimierskiej), którymi zostali przełożeni tamtejszych monasterów²⁰⁴.

Prawosławni zarówno w Wielkim Księstwie Litewskim, jak i Koronie dalej prowadzili działania zmierzające do poprawy sytuacji swego Kościoła. W 1620 r. nastąpiło nielegalne odtworzenie struktur

¹⁹⁵ P. Chomik, *Życie monastyczne*, s. 200.

¹⁹⁶ Zob. m.in. O. Halecki, *Od unii florenckiej do unii brzeskiej*, t. 1–2, Lublin 1997 (wznowienie) czy prace opublikowane w przededniu 500-lecia unii, m.in. B. Kumor, *Geneza i zawarcie unii brzeskiej*, [w:] *Unia brzeska. Geneza, dzieje i konsekwencje w kulturze narodów słowiańskich*, red. R. Łużny, F. Ziejka, A. Kępiński, Kraków 1994, s. 26–44; B.A. Gudziak, *Kryzys i reforma. Metropolia kijowska, patriarchat Konstantynopola i geneza unii brzeskiej*, tłum. H. Leskiw, A. Chrim, R. Łepa, Lublin 2008; T. Kempa, *Konflikty wyznaniowe w Wilnie od początku reformacji do końca XVII wieku*, Toruń 2016, s. 181–243 i inne.

¹⁹⁷ Bienkowski, *Organizacja Kościoła*, s. 841.

¹⁹⁸ Mironowicz, *Podlaskie ośrodki*, s. 175.

¹⁹⁹ Buczyło, *Kształtowanie się sieci*, s. 149.

²⁰⁰ Zob. R. Degiel, *Protestanci i prawosławni. Patronat wyznaniowy Radziwiłłów birżańskich nad Cerkwią prawosławną w księstwie słuckim w XVII w.*, Warszawa 2000; L. Jarmański, *Bez użycia siły. Działalność polityczna protestantów w Rzeczypospolitej u schyłku XVI wieku*, Warszawa 1992, s. 241.

²⁰¹ Bienkowski, *Organizacja Kościoła*, s. 842.

²⁰² A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w dziejach dawnej Rzeczypospolitej*, s. 75.

²⁰³ Bienkowski, *Organizacja Kościoła*, s. 843.

²⁰⁴ Mironowicz, *Podlaskie ośrodki*, s. 176.

Cerkwi prawosławnej na ziemiach Rzeczypospolitej za sprawą wysłannika patriarchy Konstantynopola, Teofanesa. Wyświęcił on w tajemnicy w Kijowie metropolitę (Hioba Boreckiego) oraz biskupów przemyskiego i połockiego, włodzimierskiego i łuckiego, chełmskiego i pińskiego²⁰⁵. Hierarchia ta nie została uznana przez króla, który nawiązywał do tradycji wskazywania biskupów przez monarchę. „Mianowani przez Teofanesa biskupi na katedrę włodzimiersko-brzeską Leoncjusz Karpowicz i Izakiasz Kurcewicz nie podjęli się zarządzania swymi eparchiami”²⁰⁶, a podlaskie cerkwie miały podlegać władcy chełmsko-bełskiemu, Pasjuszowi Hipolitowiczowi, rezydującemu w monasterze w Jabłecznej²⁰⁷. Dopiero po śmierci Zygmunta III Wazy w latach 1632–1635 nastąpiło zalegalizowanie prawosławnej hierarchii kościelnej – wznowiono prawosławną metropolię kijowską, która po śmierci unity Józefa Welamina Rutskiego miała objąć dobra katedralne w województwie kijowskim. Po śmierci biskupa przemyskiego miało także nastąpić przejęcie władcy przemyskiego. Pozostałymi biskupstwami prawosławnymi miały być: łuckie i nowo utworzone mścisławskie (białoruskie)²⁰⁸. Aby nawiązać do zwyczaju i praktyki XVI-wiecznej doprowadzono również do wyświęcenia nowych, wybranych już przez króla władcyków²⁰⁹. Decyzje te zostały zatwierdzone na sejmie 1635 r. Jednocześnie także potwierdzono unimowanie własnej metropolii kijowskiej z biskupstwami połockim, włodzimierskim, chełmskim, pińskim i smoleńskim, co dawało im w praktyce siedem biskupstw (z dodatkowym, utrzymanym biskupstwem przemyskim). Natomiast w wyniku działań – legalnych i nielegalnych – restytuujących Cerkiew prawosławną po 1596 r. metropolia prawosławną składała się z pięciu diecezji: kijowskiej metropolitarnej, lwowskiej, łuckiej, przemyskiej i mścisławskiej. W 1649 r. dołączono do metropolii prawosławnej także biskupstwo chełmskie, a w 1650 r. wznowiono diecezję czernihowską²¹⁰.

Od 1635 r. istniały więc dwie metropolie kijowskie: unicka i prawosławną. Funkcjonowanie uznanego znowu przez monarchę Kościoła prawosławnego nacechowane było, zwłaszcza w pierwszej połowie XVII w., w okresie rządów metropolity Piotra Mohyły, dążeniem do wprowadzenia reform organizacyjnych i zmierzających do odrodzenia religijno-kulturalnego wiernych. Odbywało się ono jednak w warunkach już bardzo niesprzyjających i nie zapobiegło przystępowaniu do unii kolejnych ośrodków prawosławnych²¹¹.

²⁰⁵ Bieńkowski, *Organizacja Kościoła*, s. 844; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w dziejach dawnej Rzeczypospolitej*, s. 80–81.

²⁰⁶ Mironowicz, *Podlaskie ośrodki*, s. 176.

²⁰⁷ Tamże.

²⁰⁸ Bieńkowski, *Organizacja Kościoła*, s. 847.

²⁰⁹ Tamże, s. 847.

²¹⁰ Tamże, s. 849.

²¹¹ Zob. Buczyło, *Kształtowanie się sieci*, passim.

Mapa 3. Siedziby parafii prawosławnych w województwie podlaskim w drugiej połowie XVI w.

ZBORY PROTESTANCKIE

Piotr Guzowski, Marzena Liedke

Geneza i warunki rozwoju reformacji na Podlasiu

Historia świątyń (zborów) protestanckich w województwie podlaskim, mimo włączenia go do Korony w 1569 r., związana jest z dziejami reformacji w Wielkim Księstwie Litewskim. Na Podlasiu nowe wyznania wspierane były bowiem przez litewskie rody możnowładcze, które swe dobra miały także na tym obszarze.

Idee „heretyckie” przenikały do Wielkiego Księstwa Litewskiego różnymi drogami już w XV w. Znane tam były prawdopodobnie koncepcje Jana Husa¹, a od wschodu, kiedy w Wielkim Księstwie Moskiewskim zdemaskowano judaizantów i metropolitę Zosimę, który wyznawał ich poglądy, rozpoczęła się fala prześladowań członków tego ruchu, którzy uciekali w granice Wielkiego Księstwa Litewskiego, jednocześnie propagując swe poglądy².

W pierwszej połowie XVI w., początkowo w swej luteranckiej odsłonie, docierała na ziemie polskie i litewskie reformacja „zachodnia”. Poglądy Lutera przenikały przez granicę litewsko-pruska i litewsko-inflancką³ oraz za sprawą m.in. litewskich franciszkanów: Franciszka Litwina, Wojciecha Kozaboviusa, Stanisława Rapagellanusa i prawnika Abrahama Kulwiecia czy Jana Tortyłowicza Batockiego⁴. Pierwsi zwolennicy reformacji musieli udać się na emigrację, najczęściej do niedalekiego Królewca. Jednak wkrótce, głównie za sprawą podróży edukacyjnych do objętych reformacją uniwersyteckich ośrodków na terenie tak Niemiec, jak i Królewca, ewentualnie dzięki angażowaniu preceptorów obcokrajowców, wielu z możnowładców litewskich zetknęło się z nowinkami religijnymi: początkowo także w wersji luteranckiej. Jednak w Koronie, a poprzez kontakty z nią także w Wielkim Księstwie Litewskim, większą popularność wśród magnaterii i szlachty zaczął zyskiwać kalwinizm, choć wyznawcami luteranizmu byli też niektórzy możni oraz kilka rodzin bogatej szlachty⁵. Nie mieli oni jednak swych majątków na Podlasiu. W XVI w. nie lokowano więc na tym obszarze zborów luteranckich – luteranizmem nie byli zainteresowani dłużej czołowi protektorzy reformacji, ponadto nie było tu dużych miast z niemieckim patrycjatem, który chętnie przyjmował to wyznanie, jak np. w Wilnie czy Kownie⁶. Z czasem jednak w dobrach magnackich w Wielkim Księstwie Litewskim, zwłaszcza Radziwiłłów birzańskich, zezwalano

¹ Ich rozprzestrzenianie się było związane z zaangażowaniem się Zygmunta Korybutowicza w walki o tron czeski; J. Wolff, *Kniazowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku*, Warszawa 1895, s. 179; E. Maleczyńska, *Ruch husycki w Czechach i w Polsce*, Warszawa 1959, s. 409, 430 n.; M.B. Дмитриев, *Православие и реформация. Реформационные движения в восточнославянских землях Речи Посполитой во второй половине XVI в.*, Москва 1990, s. 44; P. Kras, *Husyci w piętnastowiecznej Polsce*, Lublin 1998, s. 53–54.

² O.A. Бевзо, *Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження*, Київ 1971, s. 126.

³ I. Lukšaitė, *Reformacija Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ir Mažajoje Lietuvoje: XVI a. trečias dešimtmetis – XVII a. pirmas dešimtmetis*, Vilnius 1999, s. 82 n.

⁴ J.N. Fijałek, *X. Jan Tortyłowicz-Batocki: pierwszy ewangelik na Żmudzi i apostoł luterski na Litwie pruskiej*, „Reformacja w Polsce”, t. 1, 1921, nr 2, s. 97–104; I. Lukšaitė, *Reformacija Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje*, s. 134 n.

⁵ T. Kempa, *Luteranie w Wielkim Księstwie Litewskim*, [w:] *Kościół luterancki na ziemiach polskich (XVI–XX w.)*, t. 1: *W czasach Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, red. J. Kłaczek, Toruń 2012, s. 116.

⁶ Zbory luteranckie pojawiły się też w niektórych miejscowościach leżących na pograniczu Prus Książęcych i Inflant; tamże, s. 102–110. Pierwsze kościoły luteranckie erygowano np. w Żejmelach, Dziewałtowie, Mejszagole, Rykontach, Taurogach, Szkudach, Szawkianach, Skirstymoni, Ejragole, Gojcieniskach, Wolanowie i Wiszniewie.

na funkcjonowanie świątyn luterańskich, np. w Kiejdanach (1640 r.). Trzeba także dodać, że w przeciwieństwie do ewangelików reformowanych luteranie litewscy nie stworzyli zorganizowanego Kościoła: „W XVII w. zbory luterańskie nie przyciągały w zasadzie nowych wyznawców z kręgów szlacheckich. A znaczna część szlachty luterańskiej w Wielkim Księstwie Litewskim, głównie zresztą pochodzącej z Inflant, przeszła wówczas na katolicyzm”⁷.

Powrót z emigracji do kraju Jana Łaskiego młodszego, czołowego polskiego reformatora religijnego połowy XVI w., sprawił, że w obozie polskiej reformacji, a w związku z tym, jak zaznaczyliśmy wyżej, także litewskiej, zwyciężyły początkowo poglądy Jana Kalwina⁸. Wkrótce jednak popularność wśród części magnatów i szlachty zaczęły zdobywać idee braci polskich, czyli antytrynitarzy zwanych przez przeciwników arianami, którzy w 1562 r. i w kolejnych latach odeszli z Kościoła kalwińskiego, tworząc własne wyznanie. Dlatego dzięki protekcji magnackiej na interesującym nas obszarze spośród protestantów swoje świątynie posiadali kalwiniści i antytrynitarze.

Zakorzenie idei reformacyjnych w Wielkim Księstwie Litewskim tradycyjnie wiąże się z Radziwiłłami. Pierwszym litewskim magnatem, który je przyjął, w wersji luterańskiej, był prawdopodobnie Jan Radziwiłł, krajczy litewski, a luteranizmem interesował się też początkowo jego brat, Mikołaj Radziwiłł zwany „Czarnym”, podobnie także niektóre litewskie rodziny szlacheckie. W 1553 r. „Czarny” powołał do życia pierwszy zbor przy zamku w Brześciu Litewskim, z dala od Wilna – centrum katolicyzmu na Litwie⁹. Zwrócił się ku kalwinizmowi i umacniał w swych dobrach to wyznanie. Przyjęła je również znaczna część rodów szlacheckich, także tych, które swój związek z reformacją zaczynały od luteranizmu, jak Talwoszowie czy Billewiczowie (później były one wiernymi podporami konfesji helweckiej). „Czarny” uległ jednak później poglądom antytrynitarzskim i po rozbiu protestantyzmu małopolskiego na Zbór większy (kalwiński) i mniejszy („ariański”) sprzyjał otwarciu temu drugiemu, usuwając nawet ministrów kalwińskich ze zborów w swych dobrach¹⁰, choć nigdy oficjalnie nie wyrzekł się kalwinizmu. Jego dobra odziedziczyli jednak synowie, którzy po rychłej, w 1565 r., śmierci ojca dokonali konwersji na katolicyzm. Reformację nadal wspierał Mikołaj Radziwiłł „Rudy”, stryjeczny brat „Czarnego”. Zakładał on zbory i gorliwie wspierał ewangelicyzm reformowany¹¹, którą to politykę kontynuowali jego potomkowie, zwłaszcza syn Krzysztof zwany „Piorunem”, wnuk tego samego imienia oraz prawnuki: Janusz (syn Krzysztofa II) i Bogusław (syn Janusza, kasztelana wileńskiego).

Z Radziwiłłami skoliigacony był ród Kiszaków. Anna z Kiszaków była matką Mikołaja i Jana Radziwiłłów, a Stanisław Kiszka, wojewoda witebski, zwolennik kalwinizmu, poślubił Annę, córkę ostatniego męskiego przedstawiciela linii Radziwiłłów na Goniądzu i Medelach, Jana. Anna szybko owdowiała i w dobrach swoich i swych dzieci, którymi zarządzała, aktywnie wspierała kalwinizm („Za króla jego miłości Augusta kilkunastu kaznodziejom ewangelickim, gdy który pleban katolicki zmarł, poruczała kościoły”¹²), a kiedy zainteresowała ją doktryna antytrynitarzka, gorliwie promowała to wyznanie. Podobną postawą religijną wykazywał się jej syn, Jan, krajczy litewski, a następnie kasztelan wileński i starosta generalny żmudzki¹³. Ożenił się jednak z katoliczką (po matce) Elżbietą z Ostrogskich. Zmarł w 1592 r. bezpotomnie, a zapisane przez niego żonie dobra Kiszaków Ostrogska wniosła swemu kolejnemu mężowi, Krzysztofowi Radziwiłłowi, wojewodzie wileńskiemu i hetmanowi wielkiemu litewskiemu. Ten zaś jako główny opiekun ewangelików reformowanych w Wielkim Księstwie Litewskim rekalwinizował je, choć w okresie późniejszym w majątkach radziwiłłowskich znajdowali schronienie także prześladowani antytrynitarze (zob. niżej). Z kolei brat Jana, Stanisław Kiszka dokonał konwersji na katolicyzm i usuwał „herezję” antytrynitarzską ze swych dóbr¹⁴.

⁷ Tamże, s. 124.

⁸ Zob. S. Tworek, *Starania o ujednoczenie obrządku kalwińskiego w Polsce w XVI wieku*, OiRwP, t. 16, 1971, s. 117–139.

⁹ M. Kosman, *Reformacja i kontrreformacja w Wielkim Księstwie Litewskim w świetle propagandy wyznaniowej*, Wrocław 1973, s. 43; T. Kempa, *Konflikty wyznaniowe w Wilnie od początku reformacji do końca XVII wieku*, Toruń 2016, s. 70–74.

¹⁰ J. Jasnowski, *Mikołaj Czarny Radziwiłł (1515–1565): kanclerz i marszałek ziemski Wielkiego Księstwa Litewskiego, wojewoda wileński*, Warszawa 1939, s. 387; H. Lulewicz, *Radziwiłł Mikołaj zwany Czarnym*, [w:] PSB, t. 30, s. 344.

¹¹ H. Lulewicz, *Radziwiłł Mikołaj zwany Rudym*, [w:] PSB, t. 30, s. 332.

¹² Cyt. za: J. Zawadzki, *Anna z Radziwiłłów Kiszczynna, 2vo Sadowska – burzliwe losy dziedziczki fortuny*, [w:] *Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. J. Urwanowicz, współudz. E. Dubas-Urwanowicz, P. Guzowski, Białystok 2003, s. 390.

¹³ Zob. J. Tazbir, *Jan Kiszka – ariański magnat*, [w:] tenże, *Świat panów Pasków. Eseje i studia*, Łódź 1986, s. 355–363.

¹⁴ T. Wasilewski, *Stanisław Kiszka h. Dąbrowa*, [w:] PSB, t. 12, s. 517.

Aktywność religijna magnatów miała więc niebagatelne znaczenie dla powstawania sieci zborów, głównie kalwińskich i antytrynarskich. Zaczynały one swe funkcjonowanie w odbieranych katolikom lub prawosławnym budynkach, a także były lokowane na tzw. surowym korzeniu: „Przykład Mikołaja Czarnego Radziwiłła [...] pociągnął wszystkich niemal do ślepego naśladownictwa. Szlachta litewska [...] porzucała tłumami religią ojców, tak katolicką jak grecką i zaprowadzała po dobrach swoich i królewsczyznach dzierzanych kalwinizm, stawiając mu nowe zbory, albo też obracając w nie kościoły katolickie i cerkwie”¹⁵. Za przykładem magnackim także na Podlasiu działalność fundatorską podjęła z czasem również średnia szlachta, stosując zasadę *cuius regio eius religio*¹⁶.

Zbór większy

Reformowana Jednota Litewska była jedną z trzech prowincji (jednot) Kościoła ewangelicko-reformowanego w Rzeczypospolitej¹⁷. Miała ustrój synodalno-prezbiterialny z synodem prowincjonalnym jako głównym organem władzy oraz ogromną rolę świeckich patronów poszczególnych zborów i całego Kościoła¹⁸. Administracyjnie litewska prowincja ewangelicko-reformowana dzieliła się na dystrykty, a te na parafie. Pierwsze dwa dystrykty: wileński i podlaski (zwany też w początkach XVII w. brzeskim¹⁹) wykształciły się ok. 1560 r. (pierwszym zarządcą Mikołaj Wędrogowski, drugim – Szymon Zaczusz z Proszowic)²⁰, w XVII w. funkcjonowały zaś ponadto nowogródzki, ruski, zawilejski i żmudzki. Specyfiką organizacyjną Jednoty była możliwość zmiany przynależności dystryktowej poszczególnych parafii²¹. Bywało, że decydował o takiej praktyce stan zdrowia superintendenta lub zbyt duża rozległość dystryktu, uniemożliwiająca sprawne docieranie do najodleglejszych parafii superintendentom, czyli zarządcom tych jednostek organizacyjnych²².

O takich zmianach decydował synod prowincjonalny jako główny organ władzy Jednoty. Obradował on raz do roku, a podejmował decyzje w sprawach dotyczących wiary, relacji z innymi Jednotami, szkolnictwa, druków religijnych, dyscypliny duchowieństwa, spraw obyczajowych wiernych itp.²³ Wiele miejsca podczas jego sesji zajmowały sprawy finansowe i prawne Jednoty i jej poszczególnych zborów²⁴. Przebieg synodu był protokołowany. W obradach uczestniczyli patroni świeccy wspólnoty, zarówno szlacheckiego, jak i mieszczańskiego pochodzenia oraz duchowni wraz ze swymi superintendentami.

Pozycję tych ostatnich trudno porównywać np. do sytuacji biskupów w Kościele katolickim lub prawosławnym. Po pierwsze, ustrój Jednoty nie był episkopalny, po drugie, chociaż mieli oni sporo

¹⁵ Łukaszewicz, *Dzieje kościołów I*, s. 15.

¹⁶ T. Grzyb, *Zapomniane dziedzictwo? Ślady protestantyzmu w wielokulturowej przestrzeni Podlasia i ich wykorzystanie w internetowej promocji turystycznej na poziomie regionalnym i lokalnym*, „Turystyka Kulturowa”, 2019, nr 3, s. 145.

¹⁷ Jednota Małopolska, Wielkopolska – braci czeskich i Litewska.

¹⁸ M. Liedke, *Struktura i kompetencje władz Kościoła ewangelicko-reformowanego w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI i XVII w. na tle europejskim*, [w:] *Urzędy państwowe, organy samorządowe i kościelne oraz ich kancelarie na polsko-ruskim pograniczu kulturowym i etnicznym od XV do XIX wieku. Materiały polsko-ukraińskiej konferencji naukowej w Okunince koło Włodawy 10–12 września 2007 roku*, red. H. Gmiterek, J. Łosowski, Kraków 2010, s. 347–366. W ostatnich latach prowadzono w polskiej historiografii dyskusję o organizacji kościelnej ewangelików reformowanych, która w części dotyczyła także Jednoty Litewskiej: M. Ptaszyński, *O ustroju kościoła. Uwagi na marginesie edycji Akt synodów prowincjonalnych Jednoty Litewskiej 1626–1637*, *OiRwP*, t. 56, 2012, s. 203–226; K. Bem, *Ustroje kościołów ewangelicko-reformowanych w Rzeczypospolitej Obojga Narodów na przełomie XVI i XVII wieku*, *OiRwP*, t. 57, 2013, s. 123–153; M. Ptaszyński, *O znakach kościoła i ich znaczeniu. Polemika z Kazimierzem Bemem*, *OiRwP*, t. 58, 2014, s. 153–175; K. Bem, *O znakach, ściągach i ustrojach kościelnych oraz o różnicach prawdziwych i mniemanych – w odpowiedzi Maciejowi Ptaszyńskiemu*, *OiRwP*, t. 59, 2015, s. 249–257; M. Liedke, P. Guzowski, *Wstęp*, [w:] *Akta synodów prowincjonalnych Jednoty Litewskiej 1638–1655*, wstęp i oprac. M. Liedke, P. Guzowski (w druku), s. VIII–XI, XIV–XXVIII.

¹⁹ „X. Superintendent Brzeski X. Maciej Bankowski” (synod w 1614 r.), *Akta synodów prowincjonalnych Jednoty Litewskiej: 1611–1625*, Wilno 1915 (Monumenta Reformationis Polonicae et Lithuanicae, ser. 4, z. 2), s. 24.

²⁰ M. Kosman, *Reformacja i kontrreformacja*, s. 54.

²¹ Tamże.

²² LMAVB, f. 40-1136, k. 176.

²³ Zob. np. tamże, k. 64.

²⁴ Zob. P. Guzowski, M. Liedke, *Dobroczyńcy czy inwestorzy? Partnerzy kredytowi Jednoty Litewskiej w XVII wieku*, „Czasy Nowożytne”, t. 31, 2018, s. 301–324; M. Liedke, P. Guzowski, *Problemy finansowe ewangelickiej Jednoty Litewskiej w pierwszej połowie XVII w. w świetle akt synodów prowincjonalnych*, *RDSG*, t. 78, 2017, s. 95–130.

obowiązków i uprawnień dyscyplinująco-administracyjnych, nie cieszyli się takimi przywilejami, jak hierarchia katolicka czy prawosławna, nie czerpali też ze swych beneficjów tak dużych korzyści. Finansowo zależni byli, jak cały Kościół, od świeckich patronów. Ich uposażenie stanowiły znaczniejsze, lepiej uposażone niż w przypadku wielu innych ministrów, zbory, rzadziej też przenoszono ich z parafii do parafii, mogli więc liczyć na pewną stabilizację, ale płacili za to sporym zakresem odpowiedzialności. Oprócz bowiem standardowej posługi duchownej w swoich parafiach mieli obowiązek zwoływania synodów dystryktowych, na których miano rozstrzygać sprawy bardziej lokalne w stosunku do tych zajmujących synod prowincjonalny (choć w praktyce ten ostatni i tak obradował m.in. nad kwestiami uposażenia lub naprawy poszczególnych zborów czy dyscyplinowania ich pasterzy), czasochłonnego wizytowania podległych sobie zborów i nadzorowania ich ministrów²⁵. W początkach XVII w. zobowiązano ich również do spisywania zborów w podległych im dystryktach oraz ministrów i finansów poszczególnych zborów. Formalnie wszyscy zarządcy dystryktów byli sobie równi. Dopiero w 1636 r., w celu usprawnienia nadzoru nad dystryktami, wprowadzono urząd starszego superintendenta²⁶. Funkcja ta wygasła jednak wraz ze śmiercią pierwszego duchownego ją sprawującego²⁷, a wznowiono ją dopiero w 1832 r.²⁸

Ich podwładni – ministrowie – mieli obowiązek zamieszkiwania przy swoich zborach²⁹, a zajmowali się przede wszystkim duchową obsługą wiernych, zapewnieniem, w części parafii, funkcjonowania szkółek parafialnych, utrzymywaniem budynków zborów i przyzborowych w odpowiednim porządku³⁰ i ich właściwym inwentaryzowaniem przed przeniesieniem się do innej parafii³¹. Ich obowiązkiem było uczestniczenie w synodach prowincjonalnych, dystryktowych³² i w sesjach zborowych poszczególnych parafii, na których zasiadali także patroni i wierni konkretnego zboru, i zajmujących się jego sprawami. W XVI w. pastory nie prowadzili jeszcze ksiąg metrykalnych – pierwsze pojawiały się w Wielkim Księstwie Litewskim w pierwszej połowie następnego stulecia, choć na terenie Korony taka praktyka sporadycznie występowała już w końcu XVI w.³³ Zdarzało się, że ministrowie mający skromne dochody sami pracowali na roli lub podejmowali działania zmierzające do poprawy swej kondycji finansowej. Nie zawsze były one godne zachowania ministra³⁴. Synody starały się zapobiegać takim sytuacjom, usiłując znaleźć rozwiązanie problemów finansowych duchownych³⁵.

Uposażeniem zarówno superintendentów, jak i pastorów były, tradycyjnie, dobra ziemskie, gwarantowano im także czasem produkty w naturze. Trzeba jednak dodać, iż bywało, że z nadanego uposażenia nakazywano im utrzymywać także bakałarza czy naprawiać szkody w budynkach zborowych. Rozmiary nadań były oczywiście bardzo różne i jak zauważamy wyżej, niekoniecznie wystarczały na godne życie ministra i jego rodziny (zarówno pastory, jak i rekrutujący się z nich superintendenci mogli się bowiem żenić). Na ogół najzamożniejsze parafie otrzymywali z czasem zasłużeni pastory czy superintendenci, choć bywało, że niektórzy duchowni niemal zaraz po ordynacji mieli dobry start finansowy i uzyskiwali opiekę zamożniejszego patrona. Prosił on wówczas synod o misję dla swego kandydata do utrzymywanej przezeń parafii.

Zależność od świeckich dobroczyńców Jednoty powodowała, że wraz ze zmianą wyznania przez patrona lub przejściem jego dóbr w ręce niekalwińskich spadkobierców te zbory, które powstały w dawnych kościołach katolickich stawały się obiektem sporów sądowych i często Jednota je traciła. Pewniejszą sytuację miały obiekty, które lokowane były na tzw. surowym korzeniu, od razu jako zbory kalwińskie, a Jednota dysponowała ich dokumentami fundacyjnymi. Prowincja litewska Kościoła

²⁵ M. Liedke, P. Guzowski, *Wstęp*, [w:] *Akta synodów prowincjonalnych Jednoty Litewskiej 1638–1655*, s. XIII.

²⁶ *Akta synodów prowincjonalnych Jednoty Litewskiej 1626–1637*, wstęp i oprac. M. Liedke, P. Guzowski, Warszawa 2011, s. 147.

²⁷ Książd Andrzej Dobrzański.

²⁸ E. Cherner, *Słownik biograficzny duchownych ewangelicko-reformowanych. Jednota Litewska i Jednota Wileńska 1815–1939*, Warszawa 2017, s. 16.

²⁹ LMAVB, f. 40-1136, k. 62.

³⁰ Tamże, k. 49.

³¹ Tamże, k. 115.

³² Tamże, k. 112.

³³ S. Konarski, *Szlachta kalwińska w Polsce*, Warszawa 1936, s. X.

³⁴ Na przykład prowadząc działania zmierzające do uzyskania lepszego uposażenia kosztem kolegi; zob. m.in. LMAVB, f. 40-1136, k. 115.

³⁵ Tamże, k. 149.

ewangelicko-reformowanego uzyskała bowiem osobowość prawną, a jej pełnomocnikiem prawnym broniącym interesów wspólnoty był aktor zborowy wybierany z grona szlacheckich patronów.

Wszystkie zbory, które powstały i funkcjonowały na Podlasiu w XVI w., należały do dystryktu podlaskiego (funkcjonował do 1799 r.), obejmującego tereny utworzonego w latach 1513–1520 województwa. Mimo wydzielenia z niego w 1566 r. ziemi brzeskiej, kamienieckiej i kobryńskiej, a następnie przyłączenia w 1569 r. ziemi bielskiej, drohickiej i mielnickiej do Królestwa Polskiego dystrykt podlaski obejmował zbory z terenu dawnego województwa znajdujące się już po obu stronach granicy³⁶ (po 1569 r. leżały one na terenach koronnego województwa podlaskiego, litewskich województw: brzeskiego litewskiego, nowogródzkiego i trockiego). Były one kilkakrotnie tematem odrębnych opracowań³⁷, a tematykę reformacji na Podlasiu podejmowali także autorzy najważniejszych opracowań dziejów wyznań reformacyjnych w Wielkim Księstwie Litewskim³⁸. Zazwyczaj jednak studia ogólne³⁹, jak i monografie poszczególnych zborów skupiały się na okresie późniejszym⁴⁰. Wynika to nie tylko z dynamicznego rozwoju wspólnoty ewangelików reformowanych w pierwszej połowie XVII w., ale także ze znacznie bogatszej bazy źródłowej. Szczególną rolę odgrywają w niej akta synodów prowincjonalnych Jednoty Litewskiej, które odbywały się corocznie w Wilnie i podejmowały decyzje m.in. o przynależności zborów do poszczególnych dystryktów (głównie w zależności od kondycji zdrowotnej i zakresu obowiązków poszczególnych superintendentów, czyli duchownych, którzy stali na czele dystryktów). Najstarsze zachowane źródła tego typu pochodzą z lat 1611–1625⁴¹, dokumentując struktury organizacyjne ewangelików reformowanych z okresu wykraczającego poza ramy AHP. Nie zachowały się też dla tego dystryktu akta synodów dystryktowych. Z tego względu niezwykle istotne są materiały związane z działalnością świeckich, zwłaszcza magnackich patronów zborów, którzy w kilku przypadkach przekształcili świątynie i wspólnoty zorganizowane pierwotnie na wzór kalwiński w zbory antytrynitarские.

Zbory ewangelickie

Zbór oznaczał zarówno świątynię, jak i wspólnotę wiernych. Na terenie ziemi bielskiej, drohickiej i mielnickiej zostało założonych w drugiej połowie XVI w. dziewięć zborów ewangelików reformowanych, z których trzy z czasem przekształcono w świątynie antytrynitarские, potocznie zwane ariańskimi. Jako miejsca funkcjonowania zborów kalwińskich zaznaczono w ziemi drohickiej: Miedznę, Mordy, Węgrów, Sokołów, Siemiatycze i Suchożebry, w ziemi mielnickiej: Górki i Rusków, a w ziemi bielskiej Waniewo.

³⁶ Konkretnie informacje o zakresie terytorialnym dystryktu, którymi dysponujemy dopiero dla początków XVII w., a więc dla okresu, dla którego zachowały się akta synodalne, wskazują, że większość zborów dystryktu znajdowała się po stronie litewskiej. Regulacje w tej sprawie podejmowano w 1614 r. („do superintendenta brzeskiego należy: Brześć, Grodno, Pińsk, Słonim”, a więc zbory z obszaru tych powiatów) i w 1627 r., kiedy dołączono do nich zbory w Sielcu, Pietuchowie i Świsłoczy; J. Grodzki, *Czynniki wpływające na organizację dystryktu podlaskiego Jednoty Litewskiej w pierwszej połowie XVII w.*, [w:] *Granice i pogranicza*, red. P. Guzowski, M. Liedke, W. Walczak, Białystok 2019, s. 51.

³⁷ M. Liedke, *Dystrykt podlaski w strukturze Kościoła ewangelicko-reformowanego w Wielkim Księstwie Litewskim do końca XVII wieku – źródła i stan badań*, [w:] *Kościół a państwo na pograniczu polsko-litewsko-białoruskim. Źródła i stan badań*, red. M. Kietliński, K. Sychowicz, W. Śleszyński, Białystok 2005, s. 62–68; J. Mironczuk, *Wyznania protestanckie na obszarze dystryktu podlaskiego*, *OiRwP*, t. 62, 2018, s. 139–162; J. Grodzki, *Czynniki wpływające na organizację dystryktu*, s. 47–61.

³⁸ Zob. m.in. Łukaszewicz, *Dzieje kościołów II; Zbory i senatorowie protestanccy w dawnej Rzeczypospolitej*, oprac. H.M. Merczyng, Warszawa 1904; M. Kosman, *Reformacja i kontrreformacja; tenże, Protestanci i kontrreformacja. Z dziejów tolerancji w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku*, Wrocław 1978; M. Liedke, *Od prawosławia do katolicyzmu. Ruscy możni i szlachta Wielkiego Księstwa Litewskiego wobec wyznań reformacyjnych*, Białystok 2004. Protestanckie zbory podlaskie, choć nie wszystkie, uwzględniła w swym opracowaniu dziejów reformacji w WKL do pierwszego dziesięciolecia XVII w. (i w dołączonym doń zestawieniu zborów różnych wyznań) I. Lukšaitė; taż, *Reformacja Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje*.

³⁹ M. Kosman, *Litewska jednota ewangelicko-reformowana od połowy XVII w. do 1939 r.*, Opole 1986; W. Kriegseisen, *Ewangelicy polscy i litewscy w epoce saskiej (1697–1763). Sytuacja prawna, organizacja, stosunki międzywyznaniowe*, Warszawa 1996.

⁴⁰ T. Wyszomirski, *Z przeszłości zboru protestanckiego w Węgrowie w XVII i XVIII wieku*, *OiRwP*, t. 4, 1959, s. 137–155; E. Bagińska, *Działalność religijna Radziwiłłów birzańskich w dobrach podlaskich w XVII wieku*, *SP*, t. 12, 2002, s. 205–228; M. Sierba, *Kalwiński zbor orlański w XVII wieku*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, 2015, nr 44, s. 45–61.

⁴¹ *Akta synodów prowincjonalnych Jednoty Litewskiej 1611–1625; Akta synodów prowincjonalnych Jednoty Litewskiej 1626–1637*.

Pojawienie się pierwszych zborów protestanckich na Podlasiu związane było z działalnością wspomnianego Mikołaja Radziwiłła „Czarnego”, który po założeniu świątyni protestanckiej w Wielkim Księstwie Litewskim w Brześciu Litewskim (1552–1553)⁴² usunął rzymskokatolickiego proboszcza z kościoła w miasteczku Mordy, a na jego miejsce wprowadził kaznodzieję ewangelickiego. W 1563 r. miał miejsce w Mordach synod, który w swoim charakterze był już ariański⁴³.

W 1558 r. Anna z Radziwiłłów Kiszczyna już jako wdowa usunęła proboszcza katolickiego Walentego Suchodolskiego z kościoła i plebanii w Węgrowie i sprowadziła duchownych ewangelickich, co pociągnęło za sobą wieloletni spór prawny⁴⁴. Pierwszym kaznodzieją zboru węgrowskiego został Marcin Krowicki, którego niebawem zastąpił Piotr z Goniądza, także zwolennik doktryny antytrynitarskiej⁴⁵, i przyjmuje się, że od ok. 1563 r. świątynia zaczęła mieć charakter antytrynitarski⁴⁶. Jej patronem został wkrótce Jan Kiszka, syn Anny. Po jego śmierci w 1592 r., pod wpływem kolejnego męża Elżbiety z Ostrogskich, Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna”, zbor węgrowski ponownie nabrał charakteru kalwińskiego. O kościół ten i przynależne doń dobra toczony był spór z władzami Kościoła katolickiego, a sam budynek świątyni pozostawał zamknięty⁴⁷. W 1596 r. doszło do ugody z biskupem łuckim Bernardem Maciejowskim, na mocy której ziemię należącą do kościoła parafialnego zwrócono katolikom⁴⁸, ale sama świątynia pozostała protestancka do ok. 1630 r. Wówczas przeszła w ręce parafii rzymskokatolickiej, a ewangelicy reformowani otrzymali nowy, drewniany zbor, ufundowany przez Krzysztofa II Radziwiłła⁴⁹.

Anna Kiszczyna po 1563 r. przejęła także kościół rzymskokatolicki w Sokołowie, tworząc tam zbor ewangelicki. Prawdopodobnie już po trwałym objęciu dóbr rodowych przez jej syna, Jana Kiszkę, świątynia stała się antytrynitarska i taką pozostała do śmierci Jana Kiszki w 1592 r.⁵⁰ W tym samym roku w źródłach pojawił się rzymskokatolicki proboszcz w Sokołowie (i Węgrowie) – Szymon z Urzędowa⁵¹.

Około 1560 r. również kościół rzymskokatolicki w Ruskowie został przekształcony w zbor ewangelicki za sprawą właścicielki, Katarzyny Raczkowej, wdowy po Stanisławie Raczce, pośle ziemi mielnickiej. Choć już w 1614 r. donoszono o jego upadku⁵², to jako świątynia kalwińska funkcjonowała do 1619 r., kiedy dokonano intrmisji katolików i rekuncji kościoła⁵³.

W Miedznej miejscowy kościół rzymskokatolicki ewangelikom miał przekazać w drugiej połowie XVI w. dziedzic miasteczka, Jan Wodyński, przysły wojewoda podlaski. Nastąpiło to zapewne po 1560 r., ale już w latach 80. z powrotem źródła notują plebanów katolickich, wprowadzonych przez Wodyńskiego i jego matkę, Katarzynę z Kosińskich, *secundo voto* Stanisławową Kryską⁵⁴.

Nieco więcej możemy powiedzieć o zborze w Górkach. Według Tomasza Dobrowolskiego parafię rzymskokatolicką w tej miejscowości na zbor kalwiński zamienił Stanisław Niemira, dziedzic Ostromęczyna⁵⁵. Według rejestru niezapłaconego przez plebanów diecezji łuckiej podatku za lata 1567–1568 przy Górkach odnotowano zapis „hereticus”⁵⁶. Żoną Stanisława Niemiry była Jadwiga Firlejówna, córka wojewody lubelskiego i ruskiego Piotra Firleja, który sprawował wcześniej opiekę nad jeszcze małoletnim jej przyszłym mężem. Choć sam Piotr Firlej umarł jako katolik, to jego synowie przeszli na kalwinizm i stali się możnymi protektorami protestantyzmu w Małopolsce⁵⁷. Być może córka Piotra

⁴² Łukaszewicz, *Dzieje kościołów II*, s. 190.

⁴³ Tamże, s. 49–50; H. Lulewicz, *Radziwiłł Mikołaj zwany Czarnym*, s. 344.

⁴⁴ *Monumenta Reformationis Polonicae et Lithuanicae*, ser. 1, z. 1, Wilno 1911, nr 6, s. 29–33.

⁴⁵ I. Lukšaitė, *Reformacija Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje*, s. 313. Kolejnym ministrem węgrowskim, ponownie już kalwińskim, był Jan Węgierski; Łukaszewicz, *Dzieje kościołów II*, s. 109.

⁴⁶ T. Wyszomirski, *Z przeszłości zboru protestanckiego w Węgrowie*, s. 138.

⁴⁷ M. Gochna, „Porządki jako największe i najlepsze”. *Bogusław Radziwiłł w dziejach Węgrowa – rola magnata w funkcjonowaniu miasta prywatnego*, Węgrów 2016, s. 42 i n.

⁴⁸ *Monumenta Reformationis Polonicae et Lithuanicae*, ser. 1, z. 1, nr 7, s. 34–36.

⁴⁹ T. Wyszomirski, *Z przeszłości zboru protestanckiego w Węgrowie*, s. 139; E. Bagińska, *Działalność religijna Radziwiłłów birżańskich*, s. 207–208; Łukaszewicz, *Dzieje kościołów II*, s. 90.

⁵⁰ G. Ryżewski, *Pod panowaniem możnych rodów*, [w:] *Sokołów Podlaski: dzieje miasta i okolic*, red. G. Ryżewski, Białystok–Sokołów Podlaski 2006, s. 250–251.

⁵¹ Tamże.

⁵² *Zbory i senatorowie protestancy*, s. 96.

⁵³ ADS, sygn. D. 20, k. 122v; Maroszek, *Dzieje województwa podlaskiego*, s. 524.

⁵⁴ ADS, sygn. D. 15, k. 155v; Maroszek, *Dzieje województwa podlaskiego*, s. 514.

⁵⁵ T. Dobrowolski, *500 lat łosickiego Kościoła – dzieje parafii i dekanatu*, Łosice 2011, s. 374.

⁵⁶ ASK I 111, k. 108.

⁵⁷ A. Boniecki, *Herbarz polski. Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich*, t. 5, Warszawa 1902, s. 288.

Firleja również należała do wspólnoty ewangelików reformowanych. Zbór w Górkach miał funkcjonować co najmniej do 1588 r.⁵⁸

W starszej literaturze przyjmowano, że zbór kalwiński założony przez Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna” funkcjonował w Siemiatyczach od 1588 r.⁵⁹ Jednak według Anety Średzińskiej kaznodzieja kalwiński Maciej Brzozowski był już w mieście w 1565 r.⁶⁰ Jego obecność wynikała z przekształcenia kościoła parafialnego w zbór przez książąt Olelkowiczów⁶¹. Wówczas rzymskokatolicki proboszcz Brzozowski został pastorem i był pozywany przed konsystorz biskupi w Janowie o bezprawne zajmowanie parafii⁶². W 1579 r. w Siemiatyczach ponownie pojawił się pleban rzymskokatolicki – ksiądz Bartłomiej Lazarowicz⁶³. Zbór zapewne przestał zatem istnieć zanim miasto objął w posiadanie ewangelik Krzysztof Radziwiłł „Piorun” czy ożeniony z jego córką Lew Sapieha, a więc urodzony w prawosławiu magnat z charakterystycznym dla epoki epizodem reformacyjnym w życiu, ostatecznie gorliwy katolik. Powtórnej weryfikacji wymaga zatem powtarzany w literaturze domysł Józefa Łukaszewicza o zborze w Siemiatyczach w końcu XVI w.⁶⁴, zwłaszcza że akta synodu diecezji łuckiej z 1589 r. wymieniają miejscową parafię wśród innych obsadzonych i funkcjonujących w ramach dekanatu mielnickiego⁶⁵.

Informacje o dwóch świątyniach ewangelickich przynosi wykaz niezapłaconego podatku litewskiego za lata 1567–1568, w którym terminem „hereticus” oznaczono parafie w Suchożebrach w ziemi drohickiej i w Waniewie w ziemi bielskiej⁶⁶. W 1565 r. przed konsystorzem janowskim toczył się proces przeciwko „Alberto heretico et occupatore ecclesie in Suchożebrzy”⁶⁷. Być może kościół katolicki został zamieniony na zbór przez Krzysztofa Olędzkiego, starostę brańskiego i właściciela miejscowości, lub jego brata Janusza, sprawującego opiekę nad dziećmi zmarłego Krzysztofa i następcę na urzędzie starosty brańskiego. Janusz zapoczątkował litewską linię Olędzkich, ewangelików reformowanych, którzy sprawowali opiekę nad zborami w Wielkim Księstwie Litewskim jeszcze w XVII w.⁶⁸

W Waniewie, wniesionym przez Elżbietę Radziwiłłównę do małżeństwa z Hieronimem Sieniawskim, doszło do zmiany kościoła na zbór ok. 1559 r. Toczył się wtedy w konsystorzu janowskim spór z właścicielami o zajęcie beneficjum kościelnego, zakończony rezygnacją z plebanii ks. Piotra Milewskiego⁶⁹. Hieronim Sieniawski, wówczas podkomorzy halicki, był protektorem kalwinizmu (choć zmarł jako katolik)⁷⁰. Zbór zapewne funkcjonował do momentu sprzedaży Waniewa Jerzemu Olelkowiczowi lub objęcia dożywocia przez wdowę po nim – Katarzynę Tęczyńską⁷¹.

Ewangelicyzm reformowany okazał się wyznaniem, które wypracowało stabilną strukturę administracyjną i organizacyjną oraz uzyskało osobowość prawną. Dlatego, mimo stosunkowo silnego w drugiej połowie XVI w. wsparcia antytrynitaryzmu przez część magnatów litewskich, także na Podlasiu, a później działań kontreformacyjnych ze strony Kościoła rzymskokatolickiego⁷², na obszarze podlegającym Jednocie powstawały pod koniec XVI i w pierwszej połowie XVII w., już głównie na tzw. surowym korzeniu, wciąż nowe zbory ewangelickie. Lokowano je także w dystrykcie podlaskim, ale większość nowych zborów tego dystryktu powstała na terenach znajdujących się w granicach

⁵⁸ T. Dobrowolski, *500 lat łosickiego Kościoła*, s. 374.

⁵⁹ Łukaszewicz, *Dzieje kościołów II*, s. 78; J. Maroszek, *Siemiatycze jako ośrodek dóbr ziemskich w XV–XVIII w. (do 1801 r.)*, [w:] *Studia i materiały do dziejów Siemiatycz*, red. J. Majecki, Warszawa 1989, s. 19.

⁶⁰ A. Średzińska, *Miasta prywatne ziemi drohickiej i mielnickiej do końca XVIII wieku*, Białystok 2011, rozprawa doktorska, Uniwersytet w Białymstoku, https://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/bitstream/11320/1016/1/Sredzinska_Aneta_doktorat.pdf (dostęp: 20.04.2021), s. 119.

⁶¹ *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 530 (1566–1572)*, wyd. D. Baronas, L. Jovaiša, Vilnius 1999, nr 58.

⁶² ADS, sygn. D 12, k. 62v–74.

⁶³ ADS, sygn. D 14, k. 125.

⁶⁴ Łukaszewicz, *Dzieje kościołów II*, s. 78.

⁶⁵ *Acta synodi dioecesis Luceoriensis per Bernardum Maciejowski episcopum Luceoriensem tribus postremis diebus februari anno Domini MDLXXXIV celebrate*, wyd. Z. Chodyński, Varsaviae 1875, s. 28

⁶⁶ ASK I 111, k. 108.

⁶⁷ ADS, sygn. D 12, k. 85.

⁶⁸ R. Niewiatowska, *Olędzcy herbu Rawicz, właściciele Siedlec w XVII wieku*, SP, t. 8, 2000, s. 11–13.

⁶⁹ ADS, sygn. D 10, k. 47, 111.

⁷⁰ M. Plewczyński, *Hieronim Sieniawski h. Leliwa*, [w:] PSB, t. 37, s. 122.

⁷¹ W. Jarmolik, *Kilka uwag o dziejach Waniewa*, „Białostoczczyzna”, 1989, nr (2)14, s. 30–31.

⁷² Przejawiających się m.in. w akcji odzyskiwania tych budynków zborowych, które wcześniej były kościołami katolickimi.

Wielkiego Księstwa Litewskiego. I tak w drugiej połowie XVI w. dokonano fundacji kalwińskiej w Sidrze, w powiecie grodzieńskim województwa trockiego (według J. Łukaszewicza dzięki Naruszewiczom lub Hołowczyńskim⁷³, obecnie przypisuje się ją Ostafiemu Wołowiczowi, jak wynika z jego testamentu⁷⁴). W 1589 r. Krzysztof Radziwiłł „Piorun” założył zbor ewangelicki w Sielcu (pow. brzeski, woj. brzeskie litewskie), który funkcjonował do połowy XVIII w.⁷⁵ Zbory lokowano także w Świsłoczy (pow. wołkowyski, woj. nowogródzkie), Jamnie, Niepokojczycach (oba w pow. brzeskim, woj. brzeskim litewskim), Nurcu (pow. bielski, woj. podlaskie), gdzie fundatorami była szlachta: Piekarscy i Kochlewscy, a także w Pietuchowie, czyli późniejszym Izabelinie (pow. wołkowyski, woj. nowogródzkie) czy w 1608 r. w Zabłudowie (pow. grodzieński, woj. trockie)⁷⁶, gdzie w XVII i na początku XVIII w. rezydowali superintendenci podlascy.

Literatura przedmiotu wskazuje jako zbor dystryktu podlaskiego także Dokudów w powiecie brzeskim w województwie brzeskim litewskim, który działał do ok. 1596 r.⁷⁷ Była to pierwotnie filia kościoła parafialnego w Białej, który został zamieniony na zbor w kalwiński ok. 1555 r., a wraz z nim zborom protestanckim stał się kościół w Dokudowie. Obie świątynie funkcjonowały zapewne też przez jakiś czas jako ariańskie pod patronatem Mikołaja Radziwiłła „Czarnego”⁷⁸, a w czasach Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki” zostały zamienione na kościoły rzymskokatolickie. Zbor ten bywa mylony w literaturze z funkcjonującym w XVII w. zborom kalwińskim w innym Dokudowie, położonym w powiecie lidzkim województwa wileńskiego, początkowo w granicach dystryktu wileńskiego, a od 1653 r. nowogródzkiego⁷⁹.

Natomiast w części koronnej dystryktu podlaskiego powstał, choć dopiero w początkach XVII w., ważny z punktu widzenia integracji Kościoła ewangelicko-reformowanego w Rzeczypospolitej zbor kalwiński w Orli (ok. 1615–1617)⁸⁰. Warto bowiem dodać, że dystrykt podlaski Jednoty Litewskiej, a szczególnie Radziwiłłowska (i koronna) Orla spełniały rolę zwornika łączącego wszystkie trzy Jednoty kalwińskie Rzeczypospolitej. To w tym ośrodku, jako najdogodniej położonym, obradowały synody generalne kalwińskich duchownych i świeckich przedstawicieli Małopolski, Wielkopolski i Wielkiego Księstwa Litewskiego, poświęcone najważniejszym sprawom doktrynalnym, organizacyjnym i politycznym, jak choćby spotkanie w 1644 r. w sprawie zapowiedzianego przez Władysława IV Wazę na 1645 r. tzw. *colloquium charitativum*, mającego doprowadzić do porozumienia między wyznaniem chrześcijańskim w Rzeczypospolitej.

Seniorami dystryktu podlaskiego w XVI w. byli: wspomniany wcześniej Szymon Zacjusz, który przeniósł się z Wilna (a następnie został przerwany do opustoszałego zboru krakowskiego) i Mikołaj Trzeciński, który rezydował w Brześciu i zmarł w 1614 r.⁸¹ Tadeusz Wyszomirski pisał, że urząd superintendenta podlaskiego sprawował Maciej Krowicki, który miał siedzibę w Węgrowie⁸², ale według Józefa Łukaszewicza duchowny ten „na synodzie mordskim 1563 r. obrany został seniorem zborów socyniańskich na Podlasiu”⁸³. Nie mógł więc być superintendentem kalwińskim. Podlascy zarządcy dystryktu podlaskiego nie mieli wyznaczonej stałej siedziby: „Siedliskiem zwykłym seniorów [superinten-

⁷³ Łukaszewicz, *Dzieje kościołów II*, s. 66.

⁷⁴ T. Wasilewski, *Testament Ostafiego Wołowicza*, OiRwP, t. 7, 1962, s. 169.

⁷⁵ J. Mironczuk, *Wyznania protestanckie*, s. 149.

⁷⁶ Łukaszewicz, *Dzieje kościołów II*, s. 19, 51, 55, 56, 83; J. Mironczuk, *Wyznania protestanckie*, s. 148–149.

⁷⁷ Łukaszewicz, *Dzieje kościołów II*, s. 12.

⁷⁸ W. Urban, *Hieronim Piekarski h. Topór*, [w:] PSB, t. 26, s. 65–66; A. Rachuba, *Biała pod rządami Radziwiłłów w latach 1568–1813*, [w:] *Z nieznanej przeszłości Białej i Podlasia*, red. T. Wasilewski, T. Krawczak, wstęp J. Skowronek, Biała Podlaska 1990, s. 39; J. Flisiński, *Biała na Podlasiu: dzieje miasta i okolic do 1795 r.*, Biała Podlaska 2009, s. 355; A. Buczyło, *Dokument fundacyjny Jerzego Ilinicza z 1520 roku dla kościoła w Białej Podlaskiej*, „Rocznik Lituanistyczny”, t. 5, 2019, s. 235.

⁷⁹ LMAVB, f. 40-1136, k. 176; J. Grodzki, *Czynniki wpływające na organizację dystryktu*, s. 52, przyp. 19; J. Mironczuk, *Wyznania protestanckie*, s. 149.

⁸⁰ M. Sierba, *Kalwiński zbor orlański*, s. 46–47.

⁸¹ Superintendenci podlascy sprawujący urząd już w XVII w. to: Andrzej Wysocki, który „długo posługiwał w zborze w Siedlcach” [Sielcu], Maciej Bańkowski i Mikołaj Wysocki (też posługiwał w Sielcu); Łukaszewicz, *Dzieje kościołów II*, s. 190 nn.

⁸² T. Wyszomirski, *Z przeszłości zboru protestanckiego w Węgrowie*, s. 138.

⁸³ Tamże, s. 103. Wydaje się więc, że Krowicki był po prostu ministrem tego zboru; tamże, s. 109; zob. też M. Gochna, „Porządki jako największe i najlepsze”. *Bogusław Radziwiłł w dziejach Węgrowa*, s. 38.

dentów] dystryktu podlaskiego były w dawniejszych czasach Siedlce [chodziło o Sielec w pow. brzeskim, woj. brzeskiego litewskiego – P.G., M.L.⁸⁴], Węgrów⁸⁵, a później Zabłudów⁸⁶, choć w innym miejscu autor ten wskazywał także Brześć (jako miejsce rezydowania Mikołaja Trzcńskiego)⁸⁷.

Zbór mniejszy

Powrót Jana Łaskiego młodszego do kraju w 1556 r. wpłynął znacząco na skryształowanie się protestantyzmu w Małopolsce i w Wielkim Księstwie Litewskim w duchu kalwińskiego, ale już wkrótce, za sprawą włoskich antytrynitarzy, m.in. Jerzego Blandraty, wielu ministrów, a także ich możliwych protektorów zaczęło się skłaniać ku poglądom antytrynitarским. Stało się to udziałem wspomnianego już Mikołaja Radziwiłła „Czarnego”, Jana Kiszki czy też mającego wpływ na dobra białostockie (zob. niżej) Ostafiego Wołowicza, podkanclerzego Wielkiego Księstwa Litewskiego. W 1562 r. doszło więc do rozłamu i z dotychczasowej wspólnoty wyłonił się tzw. Zbór mniejszy, jednoczący zwolenników antytrynitarzy. Na synodzie w Pińczowie w 1563 r. usankcjonowano ten stan. Choć oficjalnie żaden ze wspomnianych magnatów nie przeszedł na to wyznanie, to wsparcie udzielane przez nich antytrynitarzom uszczupliło sieć zborów kalwińskich. O strukturze organizacyjnej antytrynitarzy w Rzeczypospolitej nie wiemy tak wiele jak w przypadku ewangelików reformowanych, ponieważ akta synodalne arian, także te z XVII w., zaginęły i znamy je tylko z opisów i informacji zestawionych z różnych źródeł, a przybliżył je w latach międzywojennych Stanisław Szczotka⁸⁸. Wiemy, że *Ecclesia Minor* nie dzieliła się na dystrykty, ale bracia odbywali swoje synody, które według wspomnianego badacza zasadniczo były wzorowane na kalwińskich. Zwoływano zaś synody generalne i prowincjonalne z udziałem świeckich oraz konwenty, w których uczestniczyli tylko duchowni.

Synody generalne obradowały raz do roku. Były odpowiednikiem kalwińskich prowincjonalnych i zajmowały się podobnymi sprawami, czyli kwestiami teologicznymi, rozbudowy sieci zborów i jej utrzymania, szkolnymi, wydawniczymi, ordynowaniem nowych ministrów, sprawami moralności wiernych, opieki nad sierotami i wdowami itp.⁸⁹ Synody prowincjonalne, odpowiednik dystryktowych kalwińskich, zajmowały się sprawami bardziej lokalnymi, natomiast konwenty – sprawami wiary i teologicznymi, choć rozpatrywano na nich także problemy administracyjno-gospodarcze⁹⁰. Obrady synodów były protokołowane. Antytrynitarze mieli swoją sieć parafialną, a obowiązkami ministrów było m.in. nauczanie zasad wiary, sprawowanie dwóch sakramentów – chrztu i komunii, udzielanie ślubów. W prowadzeniu parafii ministrom pomagali diakoni, zajmując się finansami wspólnoty czy działając charytatywnie, oraz seniorzy świeccy⁹¹.

Po 1658 r. oskarżeni o współpracę ze Szwedami antytrynitarze musieli albo opuścić kraj, albo nawrócić się na katolicyzm, choć tolerowano, zapewne fikcyjne, przejścia na kalwinizm. Z tej ostatniej opcji korzystano chętniej⁹², choć władze Jednoty Litewskiej wypowiadały się ostro przeciwko ideologii antytrynitarskiej. W latach 1658–1662 zostali zdelegalizowani jako wspólnota wyznaniowa w Rzeczypospolitej (ostatni ich synod odbył się w 1662 r. prawdopodobnie w Zabłudowie⁹³).

⁸⁴ J. Łukaszewicz w swoim opracowaniu przy okazji opisu seniorów dystryktu podlaskiego notorycznie Sielec nazywa Siedlcami, choć w swoim zestawieniu zborów posługuje się nazwą właściwą – Sielec; Łukaszewicz, *Dzieje kościołów II*.

⁸⁵ Posługę duchowną sprawował tam superintendent podlaski Jan Krzysztof Kraiński, zmarły w 1685 r.; tamże, s. 223.

⁸⁶ Tamże, s. 224.

⁸⁷ Tamże, s. 220.

⁸⁸ S. Szczotka, *Synody arian polskich od założenia Rakowa do wygnania z kraju (1569–1662)*, Kraków 1936, s. 2.

⁸⁹ Tamże, s. 23 n.

⁹⁰ Tamże, s. 24 n.

⁹¹ J. Tazbir, *Socynianizm w Prusach Książęcych XVII wieku*, OiRwP, t. 17, 1972, s. 170.

⁹² Tenże, *Bracia polscy w Zabłudowie i Dojlidach. Z dziejów arianizmu na Podlasiu*, OiRwP, t. 52, 2008, s. 7 n.

⁹³ Tamże, s. 24; J. Tazbir, *Arianie w Białymstoku i okolicach*, [w:] *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, t. 1, red. J. Antoniewicz, J. Joka, Białystok 1968, s. 102.

Zbory antytrynitarские

Zaginięcie akt synodalnych ariańskich (zob. wyżej) utrudnia również odtworzenie pełnej sieci zborów tego wyznania, niekiedy skazując historyków jedynie na domysły, jak w przypadku domniemanej świątyni ariańskiej w Białymstoku (zob. niżej). Dlatego podobnie jak w przypadku zborów kalwińskich badacze wykorzystują archiwalia i opracowania dotyczące wielkiej własności ziemskiej lub ogólnie dziejów reformacji⁹⁴. Paradoksalnie, wbrew założeniom społecznym arian, ich świątynie nie mogłyby funkcjonować bez wsparcia materialnego zamożnych i wpływowych protektorów.

Jako zbory antytrynitarские, „ariańskie”, na mapie zaznaczono Suraż w ziemi bielskiej, fundowany przez starostę suraskiego, oraz Mordy, Sokołów i Węgrów w ziemi drohickiej, w dobrach Kiszaków i Radziwiłłów.

Marceli Kosman pisał o Mikołaju Radziwille „Czarnym”, że był dzieckiem „doby humanizmu, pokolenia poszukującego prawdziwej wykładni wiary, stąd jego wątpliwości i ostatecznie przyjęcie sugestywnych argumentów antytrynitarzy”⁹⁵. Doprowadził on więc do schizmy wśród ewangelików litewskich. Jednym z jej efektów było przekształcenie ok. 1563 r. zboru w Mordach w świątynię ariańską. Funkcjonowała ona do momentu przejścia miejscowości przez katolicką rodzinę Ciecierskich w 1571 r.⁹⁶

Arianizmowi sprzyjała też Anna z Radziwiłłów Kiszczyna, która przekształciła w antytrynitarские zbory ewangelickie: najpierw w litewskich Kiejdanach, a potem w Węgrowie⁹⁷. Jej syn Jan Kiszka uruchomił tam ok. 1570 r. również drukarnię, a samo miasto stało się miejscem regularnych synodów „ariańskich” (począwszy od 1565 r.)⁹⁸. Janusz Tazbir pisał, że: „Mimo wyznawania poglądów unitariańskich oraz poparcia okazywanego arianom Kiszka nigdy formalnie do Zboru nie przystąpił: nie został bowiem ponurzony”⁹⁹. Konflikty z czołowymi przedstawicielami radykalnego nurtu ariańskiego, z Piotrem z Goniądza i Szymonem Budnym, nie przeszkodziły mu w dyspozycji testamentowej polecić spadkobiercom, aby utrzymywali ministrów ariańskich w swoich dobrach¹⁰⁰. W przypadku Węgrowsa w 1592 r., po śmierci Jana Kiszki, zbor przeszedł jednak w ręce duchownych kalwińskich (Węgrów znalazł się w dobrach kalwinistów Radziwiłłów), a zbor w Sokołowie – księży katolickich¹⁰¹.

Zbor ariański w Surażu został założony przez Pawła Orzechowskiego po objęciu przez niego starostwa suraskiego w 1590 r. Patron wzorował się na własnych dobrach w województwie lubelskim: miasteczku Piaski i wsi Krupe. W przeciwieństwie do świątyń w majątku rodzinnym, którymi zaopiekował się po śmierci Pawła (w 1612 r.) jego syn Stanisław¹⁰², ariański zbor suraski „był jednakże efemerycznym i upadł, prawdopodobnie po śmierci założyciela”¹⁰³, choć zapewne funkcjonował jeszcze w 1618 r.¹⁰⁴

Warto wspomnieć o możliwości istnienia zboru ariańskiego w należącym do Kiszaków Ciechanowcu. Aneta Średzińska zwróciła bowiem uwagę, że według „Gazety Białostockiej” z 1913 r. do początków XX w. zachowały się w dworskiej części miasta fragmenty ścian budowli zwanej przez mieszkańców miasta „świątynią ariańską” lub „arianką”¹⁰⁵. Z drugiej strony należy podkreślić, że linia Kiszaków dziedzicząca na Ciechanowcu (w przeciwieństwie do dziedziczącej na Węgrowie) cały czas pozostawała katolicka.

Literatura przedmiotu wspomina także o antytrynitarским zborze ufundowanym w latach 60. XVI w. przez Jana Kiszkę w Kostrowie koło Węgrowsa, który przestał istnieć pod koniec tego stulecia po śmierci fundatora¹⁰⁶. Nie znamy jednak lokalizacji o takiej nazwie w pobliżu tego miasta, a Henryk Merczyng lokalizował zbor w innym Kostrowie – w powiecie pińskim w województwie brzeskim litewskim¹⁰⁷.

⁹⁴ Zob. np. *Zbory i senatorowie protestancy*.

⁹⁵ M. Kosman, *Rola Radziwiłłów w ruchu kalwińskim na Litwie*, „Miscelanea Historico-Archivistica”, t. 3, 1989, s. 131.

⁹⁶ Jaszczolt, *Osadnictwo*, s. 218.

⁹⁷ J. Seredyka, *Dzieje zatargów i ugody o kościół kiejdański*, OiRwP, t. 21, 1976, s. 87–88.

⁹⁸ S. Gruszecki, *Węgrów kolebką arianizmu polskiego*, „Rocznik Mazowiecki”, t. 6, 1976, s. 314–324.

⁹⁹ J. Tazbir, *Jan Kiszka – ariański magnat*, s. 360; tenże, *Jan Kiszka h. Dąbrowa*, [w:] PSB, t. 12, s. 508.

¹⁰⁰ AR X 422, s. 11–14.

¹⁰¹ G. Ryzewski, *Pod panowaniem możnych rodów*, s. 251.

¹⁰² S. Tworek, *Paweł Orzechowski h. Rogala*, [w:] PSB, t. 24, s. 284.

¹⁰³ Tenże, *Działalność polityczna i reformacyjna Pawła Orzechowskiego*, OiRwP, t. 5, 1959, s. 110.

¹⁰⁴ *Zbory i senatorowie protestancy*, s. 118.

¹⁰⁵ A. Średzińska, *Miasta prywatne ziemi drohickiej i mielnickiej*, s. 119.

¹⁰⁶ J. Mironczuk, *Wyznania protestanckie*, s. 149.

¹⁰⁷ *Zbory i senatorowie protestancy*, s. 109.

Nie jest natomiast pewnie potwierdzone funkcjonowanie zboru kalwińskiego czy antytrynitarzkiego w Białymstoku, od 1569 r. znajdującym się w obrębie Korony. Za istnieniem tam świątyni różnowierczej w drugiej połowie XVI w. przemawiać miałby fakt, że dziedzic Piotra Wiesiołowskiego starszego, również Piotr, syn Katarzyny z Wołłowiczów, znajdował się pod opieką swego wuja, podkanclerzego Wielkiego Księstwa Litewskiego, Ostafiego Wołłowicza. Możliwość litewski porzucił prawosławie dla kalwinizmu, a następnie zainteresował się ideologią braci polskich, udzielając ewangelikom i antytrynitarzom silnego wsparcia. W 1556 r. został opiekunem osieroconych przez Piotra Wiesiołowskiego starszego dzieci swej siostry i mocno oddziaływał na ich wykształcenie, posyłając Jana i Piotra na nauki do protestanckich uniwersytetów w Królewcu i Tybindze¹⁰⁸. Przypuszcza się, że taka edukacja i wpływ popierającego antytrynitarzy wuja mogły zaowocować przyzwoleniem na odebranie katolikom drewnianego kościoła przez kalwinistów lub antytrynitarzy¹⁰⁹. Z drugiej strony Piotr Wiesiołowski młodszy miał dokonać konwersji z kalwinizmu na katolicyzm w 1579 r., prawdopodobnie w związku z poślubieniem Zofii z Lubomirskich¹¹⁰, a w 1581 r. w Białymstoku rozpoczęto budowę nowego drewnianego kościoła katolickiego¹¹¹. Janusz Tazbir uważał za prawdopodobne, że zbor kalwiński funkcjonował jednak między 1591 a 1617 r., kiedy zbudowano katolicki kościół murowany, choć nie znalazł potwierdzenia tego faktu w źródłach¹¹². Pewnym argumentem za możliwością istnienia zboru na przełomie XVI i XVII w. lub wcześniej jest fragment przywileju Jana Kazimierza z 1661 r. przywracającego uposażenie parafii białostockiej sprzed okresu „deoccupationis ab hereticis”, a także podający, że fundatorzy Piotr Wiesiołowski i jego syn Krzysztof kościół „post vindicationem eius de manibus hereticorum” z cegieł wystawili i wybudowali¹¹³. Józef Maroszek uważa, że konieczność przywrócenia uposażenia wynikała z zajęcia miejscowości w 1655 r. przez Szwedów, a później także Rosjan, a nie kalwinistów w okresie wcześniejszym¹¹⁴. Także Wiesław Wróbel wskazuje na odnotowywanie w źródłach proboszcza katolickiego Macieja Faszczy w latach 1599–1604¹¹⁵. Również brak wzmianki o białostockim zborze kalwińskim w najstarszych zachowanych (od 1611 r.) aktach synodów Jednoty Litewskiej sugeruje, że jeśli rzeczywiście przez jakiś czas istniała w Białymstoku świątynia protestancka, to raczej w okresie „małoletniości Piotra Wiesiołowskiego lub jego lat młodzieńczych, gdy wyznawał kalwinizm” – jak pisał Tadeusz Wasilewski¹¹⁶, czyli przed 1579 r.

Antytrynitarze zaś osiedli później, już w pierwszej połowie XVII w., w części obecnego Białegostoku należącej wówczas do Wielkiego Księstwa Litewskiego, czyli w Dojlidach (dzierżawionych od 1629 r. przez Samuela Przytkowskiego, antytrynitarza), dobrach klucza zabłudowskiego, należącego do Radziwiłłów, oraz w samym Zabłudowie. Zapewne odbywali tam swe nabożeństwa w domach prywatnych za zezwoleniem Krzysztofa Radziwiłła¹¹⁷. Bywali także arendarzami majątków radziwiłłowskich w części należącej do Korony. Mimo potępienia ideologii antytrynitarzkiej przez władze ewangelicko-reformowanej Jednoty Litewskiej, najmożliwiej jej świeccy patroni sprzyjali osiedlencom ariańskim, choć w 1662 r., nie chcąc się narażać na zarzut ich protegowania, Bogusław Radziwiłł nakazał wyjechać im ze swych dóbr do Prus¹¹⁸.

W drugiej połowie XVI w. na Podlasiu z wyznań protestanckich zakorzenił się więc głównie kalwinizm i antytrynitarizm, powstawały zatem tylko zbory kalwińskie i antytrynitarzkie. Te ostatnie na ogół nie funkcjonowały długo. Niektóre świątynie pod wpływem sympatyzujących z antytrynitarzami lub kalwinizmem patronów zmieniały, zwykle czasowo, swą przynależność wyznaniową, niektóre kilkakrotnie. Część z nich powołano do życia, przejmując kościoły katolickie, niektóre lokowano już na tzw. surowym korzeniu. Były to fundacje magnackie i średniej szlachty.

¹⁰⁸ T. Wasilewski, *Testament Ostafiego Wołłowicza*, s. 166.

¹⁰⁹ Tenże, *Białystok w XVI–XVII wieku*, [w:] *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, t. 1, s. 119.

¹¹⁰ Tamże, s. 120.

¹¹¹ J. Maroszek, *Najstarszy dokument uposażeniowy Kościoła Farnego w Białymstoku z 4 grudnia 1581 roku*, „Białostoczyna”, 1996, nr 2(42), s. 3–8; *Kościół katolicki na Podlasiu. Zbiór dokumentów erekcyjnych i funduszowych*, t. 3: *Białystok*, wstęp i oprac. J. Maroszek, Białystok 1999.

¹¹² J. Tazbir, *Arianie w Białymstoku i okolicach*, s. 83.

¹¹³ MK 203, k. 298v, 298.

¹¹⁴ J. Maroszek, *Najstarszy dokument*, s. 7.

¹¹⁵ W. Wróbel, *Proboszczowie parafii pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Białymstoku do roku 1806*, [w:] *Małe miasta: duchowość kanoniczna*, red. M. Zemło, Białystok–Supraśl 2020, s. 392.

¹¹⁶ T. Wasilewski, *Białystok w XVI–XVII wieku*, s. 119.

¹¹⁷ Zob. J. Tazbir, *Bracia polscy w Zabłudowie i Dojlidach*.

¹¹⁸ Tamże, s. 102 n.

ANEKS

ZESTAWIENIE ZBORÓW PROTESTANCKICH

Wykaz przedstawia stan rozwoju zborów protestanckich w województwie podlaskim w drugiej połowie XVI w. Uwzględnione zostały w nim zbory uznane za pewne. Nazwy miejscowości wymieniono w porządku alfabetycznym, litera „m.” oznacza miasto.

Powiat bielski

zбір ewangelicko-reformowany: Waniewo m.

zбір antytrynitarski: Suraż m.

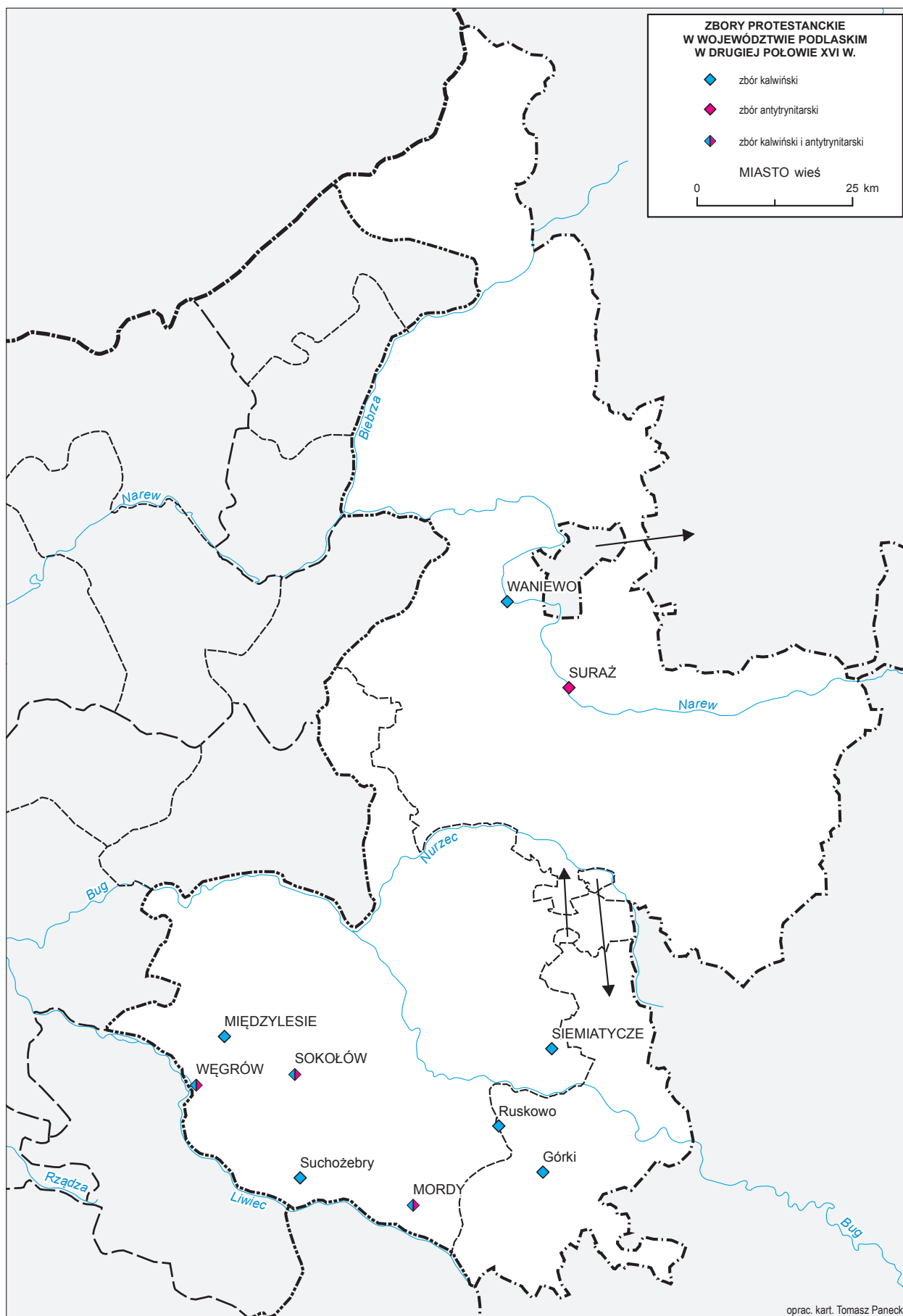
Powiat drohicki

zbory ewangelicko-reformowane: Miedzna (dawniej m., ob. wieś), Mordy m., Siemiatycze m., Sokołów (Sokołów Podlaski) m., Suchożebry, Węgrów m.

zbory antytrynitarskie: Mordy m., Sokołów m., Węgrów m.

Powiat mielnicki

zbory ewangelicko-reformowane: Górki, Rusków.

Mapa 4. Zbory protestanckie w województwie podlaskim w drugiej połowie XVI w.

OSADNICTWO

LOKALIZACJA MIEJSCOWOŚCI

Jarosław Suproniuk

Głównym celem obecnego tomu – tak jak całej serii AHP – jest przedstawienie pełnej sieci osadniczej województwa podlaskiego w drugiej połowie XVI w. W tym też miejscu przypomnimy zasady, które stosowaliśmy przy lokalizacji miejscowości w poprzednich tomach¹. Na mapie, oprócz osad istniejących i funkcjonujących przez całe półwiecze, uwzględniliśmy zarówno te miejscowości, które w tym okresie zanikły, jak i te wówczas założone². Stopień dokładności realizacji założonego celu zależy oczywiście od podstawy źródłowej, a zwłaszcza trudności związanych z niedostatkami źródeł pisanych³. Użyty termin „lokalizacja” oznacza – jak dotychczas – dwuetapową metodykę rekonstrukcji sieci osadniczej:

- a) identyfikacja miejscowości wymienionych w źródłach z tymi oznaczonymi na najwcześniejszych mapach kartometrycznych⁴,
- b) oznaczenie zidentyfikowanej osady na opracowywanej mapie.

¹ Zob. S. Wojciechowski, *Rozmieszczenie osiedli*, [w:] AHP Lubelskie, s. 28–30; H. Rutkowski, *Lokalizacja miejscowości*, [w:] AHP Mazowsze, s. 64–76; K. Pacuski, *Lokalizacja miejscowości*, [w:] AHP Sandomierskie, s. 67–76; K. Chłapowski, *Lokalizacja miejscowości*, [w:] AHP Sieradzkie, s. 42–49; tenże, *Lokalizacja miejscowości*, [w:] AHP Krakowskie, s. 63–67; A. Borek, M. Słomski, *Lokalizacja miejscowości*, [w:] AHP Wielkopolska, s. 177–202; U. Zachara-Związek, T. Związek, *Lokalizacja miejscowości*, [w:] AHP Kujawy, s. 80–89.

² Por. Podlasie II, s. 190–196: *Osadnictwo w drugiej połowie w XVI-go*. O zagospodarowywaniu puszczy i dolin rzecznych w XVI w. zob. np. *Ревизія пуць и переходовъ звѣриныхъ въ бывшемъ Великомъ Княжествѣ Литовскомъ, съ присовокупленіемъ грамотъ и привилегій на входы въ пуцьи и на земли, составленная старостою Мстибоговскимъ Григоріемъ Богдановичемъ Воловичемъ въ 1559 году, съ прибавленіемъ другой актовъи книги, содержащей въ себѣ привилегіи, данныя дворянамъ и священникамъ Пинского повѣта, составленной въ 1554 году, приготовлены къ печати Начальникомъ Центрального Архива [Н.И. Горбачевскимъ] и его помощниками [П.А. Гильтебрандтомъ, И.Я. Спрогисомъ]*, Вильна 1867; B. Dederko, *Polityka leśna za Zygmunta Augusta*, „Las Polski”, 1926, s. 600–607; J. Jakubowski, *Przykład zmienności granic administracyjnych na Litwie w w. XVI*, „Ateneum Wileńskie”, t. 10, 1935, s. 161–164; O. Hedemann, *Dzieje Puszczy Białowieskiej w Polsce przedrozbiorowej (w okresie do 1798 roku)*, Warszawa 1939, zwł. s. 251–296; E. Wroczyńska, *Eksploatacja lasów na Podlasiu w XVI w.*, [w:] *Studia nad społeczeństwem i gospodarką Podlasia w XVI–XVIII w.*, red. A. Wyrobisz, Warszawa 1981, s. 145–171; Zieleniewski, *Powstanie i rozwój Bielska*, plan [4], *Obszary leśne trzebione i kolonizowane przez Bielsk w XV i XVI w.*; J. Smykowski, *Ochrona Puszczy Bielskiej w XVI–XVIII w.*, „Białostoczczyzna”, 1991, nr 4(24), s. 6–8; L. Postołowicz, *Administracja leśna w puszczech ekonomii grodzieńskiej do połowy XVII w.*, „Białostoczczyzna”, 1993, nr 1(29), s. 5–11; J. Maroszek, *Dolina Biebrzy w przeszłości – do końca XVIII wieku*, „Białostoczczyzna”, 1995, nr 1(37), s. 1–21; tenże, *Dolina Nereśli w przeszłości*, „Białostoczczyzna”, 1997, nr 2(46), s. 3–19; tenże, *Pogranicze Litwy i Korony w planach króla Zygmunta Augusta. Z historii dziejów realizacji myśli monarszej między Niemnem a Narwią*, Białystok 2000, s. 397–409; A. Kołodziejczyk, *Z dziejów kolonizacji puszczy na Podlasiu w XV–XVI wieku*, [w:] *Szkice z dziejów kolonizacji Podlasia i Grodzieńszczyzny od XIV do XVI wieku. Prace ofiarowane profesorowi Antoniemu Czacharowskiemu w siedemdziesięciolecie urodzin i czterdziestopięciolecie pracy naukowej*, red. J. Śliwiński, Olsztyn 2002, s. 29–93; też, *Kompleksy leśne na pograniczu mazowiecko-krzyżacko-litewskim od XV do połowy XVI w.: lasy włości rajgrodzkiej i goniądzkiej*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 2006, nr 2, s. 195–208; J. Maroszek, *Goniądzko-rajgrodzkie „państwo” Radziwiłłów (1509–1571)*, [w:] *Czas na Podlaskie – Rajgród. 496. rocznica urodzin województwa podlaskiego. Referaty z sesji historycznej, Rajgród, 8 sierpnia 2009 r.*, Białystok 2009, s. 17–31; tenże, *Puszcze i gospodarka leśna XV–XVIII w.*, [w:] *Historia województwa podlaskiego*, red. A. Dobroński, Białystok 2010, s. 38–41; tenże, *Przemiany struktury agrarnej i krajobrazu kulturowego w wyniku reform królowej Bony i króla Zygmunta Augusta*, [w:] tamże, s. 42–47; A. Kołodziejczyk, *Przemiany społeczno-gospodarcze na Podlasiu w XV–XVI wieku*, Olsztyn 2012, s. 47–59, 101–155; T. Naruszewicz, *Wpływ osadnictwa dorzecza Douspudy (Douszpudy, Dowspudy, Rospudy) na przemiany środowiska naturalnego do XVII wieku*, SP, t. 20, 2012, s. 91–127; J. Maroszek, *Chodkiewiczowie i ich puszcza Błudów w XV–XVI w.*, SP, t. 21, 2013, s. 7–27.

³ Zob. K. Boroda, *Źródła pisane w tym tomie*.

⁴ Zob. T. Panecki, *Źródła kartograficzne w tym tomie*.

Jako główny podkład kartograficzny do lokalizowania miejscowości, tak jak w całej serii AHP, wykorzystano mapy WIG z lat 20. i 30. XX w. w skali 1:100 000. We wcześniejszych tomach serii (AHP Lubelskie, AHP Mazowsze, AHP Sandomierskie, AHP Sieradzkie i AHP Krakowskie) oznaczenie punktu na mapie polegało na naniesieniu na mapę podkładową dwuwymiarowego znaku, który w skali rzeczywistej stawał się okręgiem o kilkusetmetrowej średnicy. Od tomu wielkopolskiego oznaczenie punktu osadniczego opiera się na pracy z GIS⁵. Wykorzystanie programów GIS do lokalizowania miejscowości pozwoliło poprawić dokładność ich położenia. W przypadku miast położenie miejscowości wyznacza środek rynku lub inny znany punkt stanowiący centrum osady. We wsiach parafialnych był to kościół (o ile nie zmienił swojego położenia), w pozostałych miejscowościach – wyraźne centrum zabudowy lub jej geometryczny środek, główne skrzyżowanie dróg w obrębie danej miejscowości lub obiekt, który z dużą dozą prawdopodobieństwa nie zmienił swojej lokalizacji. Miejscowości obecnie nieistniejące lokalizowane były na podstawie materiału kartograficznego opisanego w rozdziale *Źródła kartograficzne*.

Przedstawione na mapie głównej miejscowości mogą występować w trojkiej postaci: a) lokalizacji pewnej, b) lokalizacji przybliżonej i c) lokalizacji wiązanej. Lokalizacja przybliżona i wiązana dotyczy jedynie wsi; w przypadkach gdy osady młyńskie i folwarczne nie mogły być dokładnie zlokalizowane nie były umieszczane na mapie głównej, a informacje o nich znajdują się w indeksie miejscowości oraz w komentarzu.

Zdecydowana większość osad na mapie głównej (1515 z 1675 miejscowości, co stanowi 90,4%) ma lokalizację pewną, tj. niebudzącą większych wątpliwości. Ewentualne zmiany w położeniu miejscowości pomiędzy XVI a przełomem XVIII i XIX w., będące wynikiem klęsk elementarnych, zniszczeń wojennych, pożarów, zmian w sieci drożnej czy zmiany koryta rzeki, nie są dla nas uchwytne w materiale źródłowym w zadowalającym stopniu i skali⁶. Przyjmujemy, że obraz kartograficzny z końca XVIII i początków XIX w. jest wysoce prawdopodobny odnośnie do osadnictwa z drugiej połowy XVI w. Możemy także założyć, że niewielkie zmiany w przestrzeni nie byłyby widoczne przy zastosowanej skali 1:250 000, gdzie 1 cm na mapie to 2,5 km w terenie (1 km = 4 mm).

Lokalizację przybliżoną (46 osad – w tym: w ziemi bielskiej 24, drohickiej 20 i 2 w ziemi mielnickiej – co stanowi 2,8% wszystkich miejscowości) stosowaliśmy w dwóch przypadkach. Pierwszy – gdy miejscowość nie występuje na mapach, ale posiadamy dostateczne informacje źródłowe (opisowe) na temat jej położenia lub inne wskazówki dotyczące lokalizacji, jak np. opisy granic czy pozostałe do dziś nazwy pól, łąk lub lasów. Drugi – gdy identyfikacja miejscowości potwierdzonych źródłowo w XVI w. z tymi oznaczonymi na najwcześniejszych mapach budziła uzasadnione wątpliwości⁷.

Lokalizacja wiązana (66 miejscowości – w tym: w ziemi bielskiej 42, drohickiej 21 i 3 w ziemi mielnickiej – co stanowi 3,9% wszystkich osad) stosowana była w przypadkach, kiedy nie była znana dokładna lokalizacja, a informacje źródłowe sugerowały, że dana osada znajdowała się w pobliżu innej miejscowości. Najwięcej przypadków lokalizacji wiązanej odnajdziemy w „okolicach” szlacheckich, gdzie

⁵ Zob. A. Borek, M. Słomski, *Lokalizacja miejscowości*, [w:] AHP Wielkopolska, s. 179.

⁶ Znane są przypadki likwidacji wsi z pogranicza podlasko-litewskiego, np.: 5 XI 1641 r.: „Stało się pewne a nieodmienne postanowienie, między ich m-ściami wielebnymi im. xiędzem Nikodemem Szybinskim archymandrytą Supraslskim z wielebną kapitułą monasteru Supraslskiego z iedney, a im. xiędzem Adamem Moczarskim plebanem Niewodnickim, także im. panem Krzysztofem Skiwskim, y małżonką im. panią Katarzyną Korycką Skiwską, im. panem Andrzejem Wilczewskim y małżonką iey mc. panią Zofią Korycką Wilczewską z drugiej strony, w ten sposób [...] Wioskę Piszczewo, dla rozpostrzenia gruntów folwarku Baciuckiego zniósł, a gospodarzow podobno poprzenosił do Baciut, na te siedziby, z których Boiarowie dumni powychodzili; toż samo z niektórymi wioskami, y do Topilskiego folwarku należącemi, uczynił, bo te dwa folwarki Baciuty i Topilec barzo gruntu mało mieli; ludzi do robocizny dość było, a nie mieli co robić”, *Археографический сборник документов относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа*, t. 9, Вильна 1870, s. 168–169, 172. Wpływ pożarów na zabudowę miast podlaskich omówił ostatnio J. Maroszek; zob. tenże, *Pożary w miastach podlaskich do końca XVIII w.*, [w:] *Ars historiae – historia artis. Prace ofiarowane profesorowi Andrzejowi Wýrobiszowi*, red. E. Dubas-Urwanowicz, J. Maroszek, Białystok 2012, s. 187–201; por. też J. Topolski, *Wpływ wojen połowy XVII wieku na sytuację ekonomiczną Podlasia*, [w:] *Studia historica w 35-lecie pracy naukowej Henryka Łowmiańskiego*, Warszawa 1958, s. 309–349 (oraz rec. J. Ochmańskiego, „Rocznik Białostocki”, t. 1, 1961, s. 346–348); A. Laszuk, *Straty niektórych miast podlaskich po wojnach połowy XVII wieku*, „Białostoczczyzna”, 1992, nr 2(26), s. 1–4; A. Karpiński, *Pożary w miastach Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku i ich następstwa ekonomiczne, społeczne i kulturowe. Katalog*, współpr. E. Kalinowski, E. Nowosielska, Warszawa 2020 (woj. podlaskie s. 283–290).

⁷ Por. H. Rutkowski, *Metoda retrogresji w geografii historycznej Polski (wybrane zagadnienia)*, SG, t. 7, 2019, s. 150–151. „Lokalizacja przybliżona na naszej mapie oznacza właściwie dwa różne typy umiejscowienia niepewnego: identyfikację hipotetyczną oraz lokalizację przybliżoną sensu stricto”, tenże, *Lokalizacja miejscowości*, [w:] AHP Mazowsze, s. 69.

niejednokrotnie działały z własnymi nazwami, mniejsze osady czy zaścianki były wcielane do sąsiednich miejscowości, dzielone lub opustoszały zanim zostały uchwycone w materiale kartograficznym⁸. Niekiedy jedyną przesłanką do lokalizacji związanej było nazwisko właściciela.

Pozostałe 48 osad (2,9% wszystkich miejscowości) – w tym: w ziemi bielskiej 21, drohickiej 25 i 2 w ziemi mielnickiej o lokalizacji nieznanej – opisane zostały w dalszej części komentarza.

Na Podlasiu – tak jak w przypadku osadnictwa na Mazowszu – na plan pierwszy wysuwają się dwa podstawowe problemy: samodzielność osad i ich poszczególnych części oraz miejscowości, które nie występują w rejestrach poborowych z drugiej połowy XVI w., a są odnotowane w innych źródłach (m.in.: popisy wojska z 1565 i 1567 r., inwentarze, pomiaru włóczna, lustracje z 1570 i 1576 r.). Samodzielność – a tym samym odrębność – osady opierała się na: a) przestrzennym wyodrębnieniu zabudowy tworzącym skupisko osadnicze, b) własnej nazwie, c) wydzieleniu użytkowanego przez mieszkańców terenu od obszaru sąsiednich miejscowości⁹.

Stopień odrębności poszczególnych osad bywał różny. Część z nich tworzyła, szczególnie na obszarach pogranicza podlasko-mazowieckiego, gdzie występowała rozdrobniona własność szlachecka (zwłaszcza część graniczna pomiędzy Narwią a Bugiem), tzw. okolice szlacheckie, zwane w literaturze również okolicami, gniazdami szlacheckimi, osadami szlachty zagrodowej (rzadziej: zagonowej) lub osadami drobnoszlacheckimi¹⁰. Były to miejscowości powstające w toku podziałów majątkowych pierwotnego nadania książęcego lub królewskiego na rzecz szlachcica. Zazwyczaj osady te zachowywały pierwszy wspólny człon nazwy, wywodzący się od nazwy pierwotnej miejscowości, do którego z czasem dołączano określenia cząstkowe, powstałe przeważnie od imion czy przydomków posiadaczy poszczególnych działów¹¹. W zależności od takich czynników jak wielkość pierwotnego nadania, stopień rozrodzenia rodziny właścicieli i ich losy, klęski elementarne i zniszczenia wojenne, okolice ewoluowały bezustannie przez całą epokę nowożytną. Jedne z nich były niewielkie, trzy lub czterowioskowe, inne zaś składały się nawet z dziesięciu i więcej osad, jak np.: Falki i Tybory (po 10 osad), Jabłoń, Roszki oraz Wojny (po 11 osad), Długa Dąbrowa (14 osad) czy Łapy (20 osad)¹². Drobnoszlacheckie wsie założone na podstawie jednego nadania królewskiego bądź książęcego, posiadające wspólną nazwę ogólną oraz granice zewnętrzne, bardzo często nie były rozgraniczone między sobą i miały przemieszane pola¹³.

⁸ Przykładowo: I. Halicka, *Nazwy miejscowe środkowej i zachodniej Białostocczyzny: dzierzawcze, patronimiczne i rodzinne*, Warszawa 1976, s. 15: Abramowięta „dziś nie istniejąca cz. wsi Truskolasy”, s. 106: Łapy-Rechy część wsi Łapy-Szolażydy; Kondratiuk, s. 134: „Niemyje-Wity część wsi Niemyje-Siudy” (ob. Niemyje Nowe).

⁹ Por. H. Rutkowski, *Lokalizacja miejscowości*, [w:] AHP Mazowsze, s. 66.

¹⁰ Zjawisko obecne nie tylko na wspomnianym terenie; zob. J. Karczewska, *Rozmieszczenie wsi zagrodowych i drobnoszlacheckich w powiecie gnieźnieńskim na przełomie XV i XVI wieku*, „Klio. Czasopismo Poświęcone Dziejom Polski i Powszechnym”, t. 29, 2014, nr 2, s. 19–40.

¹¹ „Gdy w skutek częściowej odprzedaży lub podziału działnicy między rodzeństwo, powstawały nowe osady i wioski, to wszystkie miały jedno nazwisko wspólne, a drugie oddzielne zwykle od nazwy założyciela lub nowego posiadacza wzięte. Ztąd powstawały podwójne i potrójne, a niekiedy poczwórne nazwy jakie dziś każda prawie wieś cząstkowej szlachty na Mazowszu i Podlasiu posiada. Na większych dzielnicach powstawało zwykle kilka a niekiedy kilkanaście wsi oddzielnych”, Z. Gloger, *Dawna ziemia bielska i jej cząstkowa szlachta*, Warszawa 1873, s. 6. W dalszej części pracy wymienione zostały wsie szlachty zagrodowej z podziałem na teren guberni łomżyńskiej i grodzieńskiej oraz konkluzja autora: „Jeżeli każdą wieś lub dzielnicę z której miana powstało nazwisko zamieszkującej ją szlachty, lub która wzięła nazwę od osiadłego w niej i żyjącego przez wieki rodu, będziemy słusznie uważać za gniazdo oddzielnego domu szlacheckiego, to gniazd takich znajduje się w z. bielskiej dwieście kilkadziesiąt”, tamże, s. 10. A. Jabłonowski sporządził wykaz 15 okolic szlacheckich w ziemi drohickiej w 1580 r. oraz 22 okolic w ziemi bielskiej w 1528 r.; zob. Podlasie III, s. 56. A. Laszuk dla drugiej połowy XVII w. zestawiała w ziemi drohickiej 34 okolice zaściankowe, w ziemi mielnickiej stwierdziła istnienie tylko jednej, a w ziemi bielskiej 37 okolic zamieszkałych przez „szlachtę gniazdową”; zob. Laszuk, *Zaścianki*, s. 91–92; por. też też, *Ludność województwa podlaskiego w drugiej połowie XVII wieku*, Warszawa 1999, s. 60–61, 76. Wykaz okolic szlacheckich znajdujących się na Podlasiu w drugiej połowie XVI w. zamieszczony został na końcu tego tekstu, w Aneksie.

¹² Z. Gloger, *Dawna ziemia bielska*, s. 9–10, przytacza dane z taryfy podymnego ziemi bielskiej z 1775 r. i zwraca uwagę m.in. na Popławy liczące chat 74, a właścicieli 72 oraz na najmniejszą w tym czasie wieś Rzepniewo Małe z jednym dymem.

¹³ Zob. J. Wiśniewski, *Rozwój osadnictwa na pograniczu polsko-rusko-litewskim od końca XIV do połowy XVII w.*, „Acta Baltico-Slavica”, t. 1, 1964, s. 118–120; H. Rutkowski, *Lokalizacja miejscowości*, [w:] AHP Mazowsze, s. 64, przyp. 1; tenże, *Metoda retrogresji*, s. 150; por. też S. Russocki, *Elementy wspólnoty w okolicach drobnoszlacheckich Mazowsza (XV–XIX w.)*, „Zeszyty Naukowe Filii UW w Białymstoku”, z. 19, Humanistyka, t. 4, Dział H – Prace historyczne, 1977, s. 175–199 oraz tamże: J. Wiśniewski, *[Zrelacjonowany głos w dyskusji]* (oprac. E. Kaczyńska, J. Waczyński), s. 307–332; Laszuk, *Zaścianki*, s. 89–90; T. Jaszczolt, *Napływ rycerstwa i szlachty na pogranicze mazowiecko-podlaskie w XV i pierwszej połowie XVI wieku (obszar dzisiejszego powiatu wysokomazowieckiego)*, [w:] *Rody, rodziny Mazowsza i Podlasia. Źródła do badań genealogicznych*, red. D.K. Rembiszewska, H. Krajewska, Łomża 2013, s. 159–242.

Pierwotne nadanie (zazwyczaj XV-wieczne) na skutek podziałów wielopokoleniowych i rozradzania się potomstwa ulegało rozdrobnieniu na coraz to mniejsze działki. Transakcje kupna, sprzedaży czy zamiany gruntów były operacjami mającymi wpływ na powstanie nowych wsi¹⁴. Występujące w źródłach nazwy osad mogły odnosić się zarówno do odrębnych miejscowości, jak również do ich niesamodzielnych części (np. nazwy zaścianków, pojedynczych dworów czy wólk). Często w źródłach pojawiają się właściciele bez podania nazwy wsi. W przypadkach gdy nazwa wsi jest identyczna z nazwiskiem rodu nie rodzi to większych wątpliwości, jednakże źródła wymieniają wiele nazw wsi drobnoszlacheckich łącznie i nie jest jasne, czy zapis odnosi się do jednej wsi o kilku nazwach, czy do kilku odrębnych osad¹⁵.

Główna podstawa opracowania niniejszej mapy województwa podlaskiego, czyli rejestry poborowe, nastroczała wielu trudności w rekonstrukcji okolic podlaskich. Miało to związek m.in. z przyłączeniem Podlasia do Korony dopiero w 1569 r., a co za tym idzie także z brakiem doświadczeń z poborem i rejestracją podatku łanowego według modelu (wzoru) koronnego. Analiza rejestrów poborowych pokazuje, że zbierając podatek i tworząc spisy, korzystano z wzorców wcześniejszych, tj. rejestracji na potrzeby popisów wojskowych¹⁶. Miało to miejsce zwłaszcza w przypadku nazw płatników: bardzo rzadko podawano nazwisko, najczęściej zaś imię ojca, rzadziej przydomek. Tak właśnie zapisywano osoby stojące do popisów w czasie, gdy województwo podlaskie należało do Wielkiego Księstwa Litewskiego. Można także przypuszczać, że względy praktyczne – osoba sporządzająca takie rejestry wiedziała, że dziedziczący np. w Łapach to Łapińscy, w Kosowie to Kosowcy, w Krasowie to Krasowscy, w Kuleszach to Kulesze czy w Wojnach to Wojno, we Wróblach to Wróblewscy, a w Wyczółkach to Wyczółkowsy – spowodowały, że odnotowano w rejestrach jedynie „nowych” właścicieli poszczególnych osad. Utrudniało to, a w wielu wypadkach wręcz uniemożliwiało identyfikację osób, choć były wymieniane kilkakrotnie w różnych rejestrach, popisach czy w spisach przysięg składanych na wierność Koronie w 1569 r. Biorąc jeszcze pod uwagę i to, że w znacznej mierze wpłacano pieniądze zbiorczo przez jednego płatnika w imieniu kilku (kilkunastu?) właścicieli działów z danej wsi (wpłaty „z cześnikami/czesnikami”) i że nie wiemy, ile tych działów faktycznie było, rekonstrukcja stosunków własnościowych w obrębie jednej osady, a niekiedy w całej okolicy pozostaje niemożliwa do zrealizowania przy tym materiale źródłowym. Sytuację osadniczą często komplikował fakt, że poszczególne części wsi otrzymywały swoje własne nazwy, chociaż pod względem topograficznym była to jedna miejscowość, stanowiąca własność jednej rozrodzonej rodziny. Długotrwałość wspomnianych podziałów często doprowadzała do uznania części wsi za osobne osady. Trudności w identyfikacji poszczególnych osad sprawiały również zmiany nazw lub wymienne ich stosowanie w źródłach. Zjawisko to miało miejsce nie tylko w drugiej połowie XVI w., ale występowało także w stuleciach XVII i XVIII¹⁷.

¹⁴ Zob. Jaszczolt, *Osadnictwo*, s. 72–74 (podrozdz. 5: *Kupna i sprzedaże części nadań jako załączki nowych wsi*); tenże, *Osadnictwo Podlasia nadbużańskiego w XV i początkach XVI wieku*, [w:] *Podlasie nadbużańskie. 500-lecie województwa podlaskiego*, red. O. Łatyszonek, Ciechanowiec–Białystok 2013, s. 76–86.

¹⁵ Zob. J. Wiśniewski, *Rozwój osadnictwa*, s. 119, gdzie przykład właściwego odczytu z rej. pob. z 1580 r.; por. S. Rosłonec, *Samorzutne scalanie gruntów wśród mazowieckiej i podlaskiej szlachty zagrodowej*, Warszawa 1928, s. 106–108 (rozdz. 11: *Nazwy gruntów drobnoszlacheckich*).

¹⁶ Nie posiadamy zachowanych rejestrów srebrszczyzny i nie wiemy, na ile doświadczenia ze zbieraniem tamtego podatku przekładały się na akcję wybierania poboru łanowego. Rejestry podatkowe z Podlasia sprzed 1569 r. przekazywane do skarbu litewskiego w Wilnie również się nie zachowały.

¹⁷ Przykładowo: HerKM, s. 243: „de Łapy Łynki seu Kosmytki” (1577 r.); tamże, s. 101: „in Franki Chrościele seu Dąbrowa” (1600 r.) czy późniejsze wzmianki (1695 r.); tamże, s. 450: „sorte suam dictam Jasiewizna seu omnia bona in Kapice Lipniki sita donant”; Kondratiuk (cyt. za: „Archiwalne materiały własne Prof. dra J. Wiśniewskiego”), s. 87: „Kłopoty seu Bańki” (1551 r.); LWP 1602, s. 11: „Sioło Przytułki albo Sowniki”; tamże, s. 61: „Supraśla alias Lence”; tamże, s. 64: „Sioło Młodzianowo alias Stryki”; tamże, s. 65: „Sioło Kosczino alias Szastały”. Niekiedy informacje pochodzące z XVII, a nawet XVIII w. pozwalały na właściwą identyfikację osad, np. rejestr pogłównego z 1676 r.; zob. BCzart, *Zbiór Łoyki*, rkps 1099 IV, s. 767 (k. 378): „Dzierzki Marcinowięta seu Ząbki”; tamże, s. 773 (k. 381): „Truskolas Niwisko videatur Kruszewo Brodowo et Głąby”; tamże, s. 775 (k. 382): „Perki Mazowsze seu Xiki, Perki Stara Wieś seu Lachy”; tamże, s. 778 (k. 383v): „villa Rymki seu Dupki”; tamże, s. 782 (k. 385v): „Borowskie Nowa seu Wypychy”; Kondratiuk (cyt. za: „Taryfa dymów i podatku podymnego z dóbr ziemskich w woj. podlaskim ziemi bielskiej leżących [...] z nowej lustracji roku 1790”), s. 98: „Falki Nowosady czyli Kowale”; tamże, s. 103: „Wyszki Krupice czyli Tworki”; F. Łoyko, *Małopolska. Alfabetyczny zbiór wsiów: Alphabetica enumeratio omnium villarum Maioris Poloniae. Indicuntur districtus et parochia cuiusvis villae, necnon an in regia, ecclesiae aut nobilitatis consistit proprietate*, XVIII w., BCzart, *Zbiór Łoyki*, rkps 1112, s. 454: „Czaple seu Skrzyszewo”, „Chrome seu Remiszew Wielki”, „Czarna alias Milewskie”, „Chroczewice alias Długie Hozanki”; tamże, s. 458: „Dasze vel Dajzewicze alias Kossna”; tamże, s. 462: „Grabowiec alias Obychodnik”; tamże, s. 470: „Kozanki alias Martynowice”, „Kozanki drugie alias Chroczewice”; tamże, s. 475: „Nurzec alias Czeremcha”; tamże, s. 479: „Padarewo seu Kopow”; tamże, s. 500: „Zarywiec alias Dubicze”.

Kierując się przyjętymi w serii AHP zasadami, przyjmowaliśmy zazwyczaj, „żeby raczej nie pominąć rzeczywiście istniejącej miejscowości niż ustrzec się uznania części wsi za osobne osiedle”¹⁸. W większości przypadków skutkowało to o rozstrzygnięciu wątpliwości na korzyść samodzielności danej osady, tym bardziej że większość z nich zachowała swoją odrębność do końca XIX w., a nieraz i do współczesnych nam czasów. Pomocą służyły nam opracowania naukowe oparte na kwerendzie w podlaskich księgach grodzkich i ziemskich.

Za okolicę szlachecką uznawaliśmy skupisko minimum trzech osad objętych dwuczłonową nazwą: wspólnym określeniem oraz wyróżniającym dopełnieniem. Dodatkowo stosowaliśmy także kryterium przestrzenne: osady tworzące okolicę musiały znajdować się na dość zwartym obszarze. Stosując te kryteria, wyróżniliśmy w województwie podlaskim dla drugiej połowy XVI w. 82 okolice szlacheckie. W ziemi bielskiej odnotowaliśmy 39 okolic szlacheckich, w ziemi drohickiej – 42 oraz 1 okolicę w ziemi mielnickiej.

W ziemi drohickiej nie uznaliśmy istnienia okolicy w przypadku Wierzbic: Wierzbice Górne (Wierzbice-Żerebczyce) oddalone są o ok. 8,5 km na południowy wschód od wsi Wierzbice-Strupki i ok. 8 km od wsi Wierzbice-Guzy, a na terenie pomiędzy nimi (tj. między Wierzbicami Górnymi a Wierzbicami-Strupki oraz Wierzbicami-Guzy) znajdowały się grunty innych wsi, m.in.: Kamianka (Kamianka Ruska), Żółkwy, Kanabród (Kamionobród), Mołomotki-Folwark (ob. część wsi Mołomotki-Dwór, w XVI w. Momotki). Zastosowanie wspomnianego kryterium przestrzennego zaowocowało wydzieleniem dwóch okolic o nazwie Moczydły oraz dwóch o nazwie Miodusy; zostały one umownie oznaczone jako A i B, leżały bowiem w pewnej odległości od siebie, a osady tworzące okolicę przynależały do różnych parafii. W danych statystycznych i zestawieniach tabelarycznych nie uwzględniliśmy wzmiankowanej w 1547 r. okolicy Poniaty (Poniaty-Kosioroki, Poniaty-Krzepisie, Poniaty-Starawieś i Poniaty-Zagajne), chociaż można przypuszczać, że osady tworzące wspomnianą okolicę istniały w latach 50. (a może i 60.?) XVI w.¹⁹; zestawione jednak zostały w Aneksie.

Spśród 895 miejscowości w ziemi bielskiej 216 osad (24,1%) tworzyło wspomniane okolice szlacheckie. W ziemi drohickiej na 651 miejscowości 188 osad (28,8% wszystkich miejscowości z danej ziemi) wchodziło w ich skład. Jedynie w ziemi mielnickiej odsetek osad będących częścią okolic był niewielki: zaledwie 3 osady na 129 miejscowości (2,3%). W skali całego województwa podlaskiego w omawianym okresie 407 miejscowości (24,3% wszystkich) należy zaliczyć do osad tworzących okolice szlacheckie. Dokładne zestawienie przedstawia tabela 6. Szczegółowy wykaz okolic szlacheckich zamieszczony został w Aneksie.

Tabela 6. Liczba osad w okolicach szlacheckich na Podlasiu w drugiej połowie XVI w.

Ziemia	Liczba okolic szlacheckich	Liczba osad wchodzących w skład okolic szlacheckich	Całkowita liczba miejscowości	Udział (%)
bielska	39	216	895	24,1
drohicka	42	188	651	28,8
mielnicka	1	3	129	2,3
Podlasie	82	407	1675	24,3

Lokalizacja osad folwarcznych i młyńskich nie narażała większych problemów lokalizacyjnych²⁰. XVI-wieczne młyny określano zazwyczaj nazwiskiem właściciela, które to w początkach XVII w. stawało się nazwą młyna lub osady młyńskiej²¹; w takich sytuacjach stawialiśmy punkt na mapie

¹⁸ H. Rutkowski, *Lokalizacja miejscowości*, [w:] AHP Mazowsze, s. 66.

¹⁹ W 1547 r. wymienione zostały (ADS, sygn. D 45, k. 453): „Poniaty Kosioroki, Krzepisie, Starawieś, Zagayne, mansos 40, pro 20 taxant”.

²⁰ Zob. M. Gochna, *Charakter osiedli* w tym tomie.

²¹ Zob. P. Złotkowski, *Nazwy młynów i osad młyńskich dawnego starostwa brańskiego*, „Studia Wschodniosłowiańskie”, t. 16, 2016, s. 345–364; por. T. Gołębiowska, *Nazwy polskich młynów*, „Onomastica”, t. 14, 1969, nr 1–2, s. 81–120; J. Wiśniewski, *Nazwy młynów w Polsce*, KHKM, t. 18, 1970, nr 3, s. 449–455.

głównej. Młyn Krupki oznaczyliśmy w miejscu współczesnej nazwy lasu *Krupki*²², na prawym brzegu rzeki Panasówki, ok. 1 km od ujścia do rzeki Bronki; młyn Niestrowicz zaznaczyliśmy według mapy von Steina, w miejscu nazwanym *Nelchi od: Kunitzki*²³.

W ziemi mielnickiej nie zlokalizowaliśmy osady folwarcznej Chmielów (okolice Chotycz), z kolei w ziemi bielskiej nie udało się zlokalizować trzech osad młyńskich: Markolewski (par. Dolistowo), Suskowski (okolice Bociek) oraz Wyszonki-Cicholas (okolice wsi Mień). Mimo informacji z 1602 r., wobec braku wzmianek z wcześniejszego okresu, zgodnie z zasadami serii AHP nie oznaczyliśmy na mapie młynów Jeleń oraz Wodziłówka, chociaż jest prawdopodobne, że funkcjonowały przed 1600 r.²⁴

Na Podlasiu w drugiej połowie XVI w. stwierdziliśmy istnienie dwóch kuźnic jako osobnych jednostek osadniczych: Ruda i Turowczyzna; obie położone były w ziemi bielskiej. Lokalizacja Rudy została powiązana z obecną nazwą lasu *Rudnik*, ok. 1,5 km na południe od wsi Czechowizna i ok. 530 m od rzeki Nereśli²⁵. Niezlokalizowana Turowczyzna znajdowała się w okolicy wsi Klejnik (Zygmuntowo)²⁶ – może między Klejnikami a rzeką Łoknicą. Nie odnaleźliśmy potwierdzenia źródłowego na istnienie samodzielnych (z własną nazwą) opactw, karczem, hut szkła i kopalni na Podlasiu w interesującym nas okresie. Zgodnie z założeniami serii AHP nie oznaczamy na mapie głównej wsi pustych (pustek). Jedynie w ziemi bielskiej poświadczona jest źródłowo pustka królewska Zaprudzie o nieznanym lokalizacji²⁷. Nie została ona uwzględniona w danych statystycznych ani w zestawieniach tabelarycznych.

Specyfiką podlaską były osady zakładane na gruntach miast. Choć pod względem przestrzennym stanowiły odrębne jednostki osadnicze, to prawnie były częścią tych miast²⁸. Na mapie głównej zostały one zaprezentowane jako wsie będące własnością miejską dla odróżnienia od pozostałych wsi starostw (własność królewska), niebędących częścią miast²⁹. Z kolei przedmieścia bliższe, czyli obszary przylegające ściśle do miasta (z nazwą własną lub bez), zostały przedstawione na planach wybranych miast (Bielsk, Drohiczyn, Mielnik, Węgrów) oraz opisane w komentarzach do nich³⁰.

²² PRNG, nr 62639; zob. P. Złotkowski, *Nazwy młynów*, s. 348–349.

²³ Zob. P. Złotkowski, *Nazwy młynów*, s. 350, 358; Nelchy widoczne są na mapie Perthéesa między rzeką Nurzec a osadą Pace.

²⁴ LWP 1602, s. 11: „Sioło Czechowczyzna [...]. Drugi młyn jest, na imię Jeleń [...]. Trzeci młyn jest, na imię Wodziłówka”. Nie występują w lustracjach woj. podlaskiego z lat 1570 i 1576; zob. LWP 1570, 1576, s. 74.

²⁵ PRNG, nr 118091; inwentarz starostwa knyszyńskiego z 1561 r. odnotował, że: „Ruda [...] teraz nie płacą nic, bo spustoszała przez ubóstwo”, Chomętowski, *Materiały*, s. 265.

²⁶ LWP 1570, 1576, s. 61: „W wójtostwie zygmuntowskim [...]. Na Thurowczyźnie ruda i młyn mączny, i folusz był [...]. Teraz za postanowieniem naszym, dlatego iż rudy albo ziemie do brania na rudę nie masz, także też i drzewa albo palenia węgla i śnać by miał być grunt odjęty, który przedtem do rudy należał, nie ma więcej płacić z tej rudy jedno po lit. kop 4”. Kuźnice funkcjonujące przy miejscowościach wymienione w M. Gochna, *Charakter osiedli* w tym tomie.

²⁷ LWP 1570, 1576, s. 75: „Wójtostwa i sioła do folwarku Boguszewo należące [...] Sioło Zaprudzie, włóka 1 i ta spustoszona”; LWP 1602, s. 30: „Sioło Zaprudzie W tem siele była niekiedy włóka jedna, ale teraz o tej włóce nie wiedzą, ani jej używają”. Pustka Nowikowski występuje w źródłach jako obręb; zob. LWP 1570, 1576, s. 139: „Jest też obręb Nowykowski pusty, którego Sorczowie ziemianie JKM bronią, mieniąc mieć swym”; ASK XLVI 149, k. 121–121v: „Jest też obręb Nowykowski, ale pusto leży i pożytek z niego żaden nie idzie” (1616 r.).

²⁸ Zob. K. Boroda, *Przynależność własnościowa osiedli* w tym tomie.

²⁹ Zob. M. Gochna, *Charakter osiedli* w tym tomie; tam też zestawienie zamków, które funkcjonowały na Podlasiu w drugiej połowie XVI w.

³⁰ Zob. opisy miast i przedmieść oraz ich granice związane w pomiarą włóczną: Brańsk i Suraz 1560–1563 znajdując się [w:] PKGE II (pomiar Brańska – s. 317–412, Suraza – s. 413–528); Suraz 1562, s. 138–191; por. też rec. H. Rutkowskiego [w:] „Kwartalnik Historyczny”, t. 61, 1954, nr 3, s. 261–262; Kleszczele: *Rejestr pomiaru włócznej Kleszczel z roku 1560*, oprac. J. Zieleniewski, SP, t. 3, 1991, s. 201–248 (zob. też *Aneksy. Źródła do dziejów Kleszczel*, [w:] M. Roszczenko, *Kleszczele*, Bielsk Podlaski–Kleszczele 2002, s. 321–421, które jak podkreśla autor: „Nie zostały one przygotowane zgodnie z zasadami edytorstwa naukowego i wymagają oddzielnego opracowania w przyszłości. Zdecydowaliśmy się jednak opublikować je w takiej postaci, aby stały się dostępne miłośnikom historii Kleszczel”); Narew: *Miasta Narwi prętowanie (Excerpt wzięty z lustracji Dziwiałtowskiego miasta Narwi zapadley w roku 1560 (Sub folio 479))*, [w:] AWAK 14, s. 61–76. O pomiarze włócznej w XVI w. zob. np. В. Пичета, *Аграрная реформа Сигизмунда-Августа и литовско-русская шляхта*, [w:] *Сборник статей в честь Матвея Кузьмича Любавского*, Петроград 1917, s. 542–594; tenże, *Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в литовско-русском государстве*, cz. 1: *Подготовка и производство реформы*, Москва 1917; L. Kolankowski, *Pomiar włóczny*, „Ateneum Wileńskie”, t. 4, 1927, nr 13, s. 235–251; J. Szewczyk, *Włóka. Pojęcie i termin na tle innych średniowiecznych jednostek pomiaru ziemi*, Warszawa 1968 (Prace Geograficzne Instytutu Geografii PAN, t. 67); J. Ochmański, *Reforma włóczna na Litwie i Białorusi w XVI wieku*, [w:] tenże, *Dawna Litwa. Studia historyczne*, Olsztyn 1986, s. 158–174; A. Czapiuk, *Reformy agrarne w dobrach królewskich na Podlasiu w XVI wieku na tle ich funkcjonowania*, Białystok 1990,

Tak jak w poprzednich tomach AHP, przyjęliśmy założenie, że „miejscowość poświadczona w pierwszej połowie XVI lub nawet w XV w. oraz później w stuleciu XVII istniała w okresie przedstawionym na naszej mapie”³¹. W obecnym tomie uwzględnione zostały (w indeksie, komentarzach oraz zestawieniach statystycznych) osady takie jak: Długie-Wola Kamionka (1567, 1726)³², Głębocek (1491, 1579, 1673, 1726)³³, Juchnowiec Górny i Juchnowiec Dolny (1536, 1540, 1676)³⁴, Juchnowszczyzna (1567, 1744)³⁵, Łapy-Żaki (1528, 1726)³⁶ czy Piszczaty-Tusiki (1528, 1634, 1635, 1726)³⁷.

Na mapie głównej nie oznaczyliśmy osad poświadczonych źródłowo jedynie w pierwszej połowie XVI w., dla których – na obecnym stanie badań – nie posiadamy wzmianek źródłowych po 1550 r. Niejednokrotnie pojedyncze informacje uniemożliwiały lokalizację poszczególnych miejscowości nawet w stopniu przybliżonym.

W 1528 r. zostały wymienione (położone w ziemi bielskiej) Łapy-Kwity³⁸, Niwino-Janowięta³⁹ czy Szepietowo-Mikołajowięta⁴⁰, o których nie posiadamy późniejszych wzmianek źródłowych.

Podobna sytuacja była w ziemi drohickiej, z lat 30. XVI w. posiadamy informacje źródłowe dla osad: Mikołajewo (zapewne parafia Miedzna) z 1534 r.⁴¹ oraz Nosale i Suchowierchy (obie prawdopodobnie

rozprawa doktorska, mps, Biblioteka Uniwersytetu w Białymstoku, P.Dr. 264 (tam zebrana literatura); zob. też *Miasto Knyszyn R. 1561*, [w:] Chomętowski, Materiały, s. 263–290; Goniądz 1571, s. 135–197; *Ustawa na wołoki hospodara Korola Jeho-Miłości* oraz *Poprawa niektórych artykułów w tej ustawie wyżej opisanych. Tohoż roku 1557 Miesiąca Oktobra 20 dnia*, [w:] J. Jaroszewicz, *Obraz Litwy pod względem jęj cywilizacji, od czasów najdawniejszych do końca wieku XVIII*, cz. 2: *Litwa w pierwszych trzech wiekach po przyjęciu wiary chrześcijańskiej*, Wilno 1844, s. 229–276.

³¹ H. Rutkowski, *Lokalizacja miejscowości*, [w:] AHP Mazowsze, s. 65.

³² Popis 1567, k. 1023: „Долгая Воля Каменка”; Synod 1726: „Kámienskie”.

³³ Podlasie II, s. 216: „W Grannem – założony [kościół – J.S.] 1491 r. przez Miska dziedzica na Sielcu i Krzemieniu i syna jego Jana Miskowicza łowczego W. ks. Litew., ma 5 włók w Głębocku, kąt w Łazach, etc”. Głębocek występuje w 1579 r. w przywileju wojewody podlaskiego Mikołaja Kiszki potwierdzającym uposażenie kościoła w Grannem (wpisany do księgi ziemskiej drohickiej); informacja od dr. T. Jaszczolta; 1673 r. zob. Laszuk, Zaścianki, s. 105; Synod 1726: „Głębock”.

³⁴ W październiku 1536 r. kanclerz wielki litewski Olbracht Gasztołd (wraz z synem Stanisławem, wojewodą nowogródzkim) przekazał swoje dobra żonie Zofii, m.in.: „dwór Juchnowski, dwór Juchnowski Huy nazwany”, *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 1 (1380–1584). Užrašymų knyga 1*, wyd. A. Baliulis, R. Firkovičius, Vilnius 1998, nr 94, 95; 1540 r.: „Juchnowiec Stare Siolo”, „Juchnowski Dwór”, zob. Kondratiuk (cyt. za: „Archiwalne materiały własne Prof. dra J. Wiśniewskiego”), s. 78; por. J. Maroszek, *Pięć wieków Ziemi Juchnowieckiej*, Juchnowiec Kościelny 2013, s. 239–248; 1676 r.: „Juchnowiec Góra”, „Juchnowiec Stary”, zob. BCzart, Zbór Łoyki, rkps 1099 IV, s. 788 (k. 388v).

³⁵ Popis 1567, k. 463: „Мѣсяца октебра 17 дня. Пань Станиславъ Влошекъ [...] з ъмѣней своихъ – зъ Юхновщины въ повѣте Белскомъ а зъ Ростонянь въ повѣте Виленскомъ ставиль почту татаръ и хрестьянь коней чотырнадцать збройне”; J. Maroszek, *Pięć wieków Ziemi Juchnowieckiej*, s. 254, podaje informację, że: „Po raz pierwszy Juchnowszczyznę jako samodzielną jednostkę osadniczą wymieniał spis miejscowości parafii juchnowieckiej z 1744 r.”; zob. *Synodus dioecisana Vilnensis ab [...] D. Michaele Joanne Zienkowicz [...] Episcopo Vilnensi [...] Anno D[omi]ni MDCCXLIV [...]*, Vilnae [1744], s. 148.

³⁶ Popis 1528, s. 125: „Село Лапы Жакове Земане Марько Рожько самъ. Марько Сасинь самъ. Матеу Закревскии самъ”; por. Podlasie I, s. 199; Synod 1726: „Lápy Ziáki”; zob. też Laszuk, Łapy, s. 23, tab. 1: Wsie Łapy w XVI–XVIII w.; Lubicz-Łapiński, s. 27 oraz mapa 4: *Podział wsi Łapy około 1528 r.*, s. 51, na s. 143, przyp. 15, informuje, że Siolo Łapy Żakowe ziemianie to „chodzi o Łapy Zięciuki”; jedna z możliwości lokalizacji umieszcza Łapy-Żaki pomiędzy Łapy-Bursięta a Łapy-Kosmytki; I. Halicka, *Nazwy miejscowe*, s. 106.

³⁷ Popis 1528, s. 133: „Село Пищаты Тосики Земане Матеу Щепановичъ самъ. Михаль Щепановичъ самъ. Янь Томьковичъ самъ. Павелъ Томьковичъ самъ. Петръ Щепановичъ самъ. Щепановаа вдова самъ. С тих всих 2 кони”; por. Podlasie I, s. 207; APB, Księga grodzka brańska z 1640 r., k. 16 (rejestr podatkowy ziemi bielskiej z 1634 r.): „Piszczaty Tuszyki”; tamże, k. 35 (rejestr podatkowy ziemi bielskiej z 1635 r.): „Piszczaty Tuszyki”; Synod 1726: „Piszczáty tuśiki”.

³⁸ Popis 1528, s. 124: „Село Лапы Квиты Земане Матых Якубовичъ самъ. Якубъ Яновичъ Воеводичъ самъ. Томько Яновичъ самъ. Станиславъ Яновичъ самъ. С тых Лапъ кон.”; por. Podlasie I, s. 199; zob. I. Halicka, *Nazwy miejscowe*, s. 106. Jedna z interpretacji o możliwej lokalizacji przybliżonej brzmi: „Ruski zapis Kwity można tłumaczyć jako *K Wity*, czyli przy Witach lub w stronę Wit”, Lubicz-Łapiński, s. 39, przyp. 27; por. też mapa 4: *Podział wsi Łapy około 1528 r.*, gdzie oznaczono „K Wity” pomiędzy Wity a Rechy, tamże, s. 27. W innym miejscu informacja, że: „Siolo Łapy Kwity” to „późniejsze Łapy Wity i Barwiki”, tamże, s. 142 oraz przyp. 7.

³⁹ Popis 1528, s. 113: „Село Нивино Яновята земляне Шчепанъ Яновичъ самъ. Аньдрееваа вдова самъ. Янь Томьковичъ самъ. Бернатъ Томьковичъ самъ. Щасныи Томьковичъ самъ. Томьковаа вдова самъ. С тыхъ 2 кони”; por. Podlasie I, s. 188.

⁴⁰ Popis 1528, s. 142: „Село Шепетово Миколаевата Земане Серафинъ Петровичъ. Венъславъ Яновичъ сам. Щепанъ Яновичъ сам. Павелъ Якубовичъ сам. Янь Жакъ сам. Марко Станиславовичъ сам. Петръ Якъбовичъ сам. Аньдrei Станиславовичъ сам. С тих всих 3 кони. Село Шепетово Миколаевата Земане Миколаи Миколаевичъ самъ. Янь Миколаевичъ сам. Якубъ Миколаевичъ сам. С тыхъ конь”; por. Podlasie I, s. 216.

⁴¹ W 1534 r. Jan syn Mikołaja Wodyńskiego zapisał wiano swej żonie Małgorzacie, córce Jana Radzanowskiego, na dobrach: „Stara Vola, Tchórzowa, Miedzna, Kozolupy, Ugoszcza, Rostky, **Mikołajewo** [podkr. J.S.], Pogorzal, Krześlino,

w parafii Rudka), wzmiankowanych w 1538 r.⁴² Sporządzony w 1547 r. kataster powinności wojskowych szlachty ziemi drohickiej⁴³ wymienia 25 osad, które – na obecnym stanie badań – nie są poświadczone w innych źródłach po tej dacie⁴⁴, wobec kryteriów przyjętych w serii AHP nie zostały one uwzględnione w statystykach i zestawieniach. Niektóre z nich – np. Dąbrowa-Biernatowięta, Dąbrowa-Serafinowięta, Dąbrowa-Tymianka, Miodusy-Szymanowięta, Poniaty-Krzepysie, Poniaty-Starawieś, Rytele-Adamowięta, Rytele-Dominikowięta, Rytele-Zapałkowięta, Rzewuski-Smyczki, Winna-Piętki – wchodziły zapewne w skład poszczególnych okolic i przez pewien czas stanowiły ich część.

Na mapie głównej nie oznaczyliśmy współczesnych wsi: Jasionowo Dębowskie oraz pobliskie Kopytkowo. Pierwsze wzmianki źródłowe o tych osadach pochodzą z lustracji z 1602 r.⁴⁵ i jest możliwe, że istniały one już pod koniec XVI w., jednakże wspomniane założenia serii AHP obejmują tylko miejscowości mające poświadczenie źródłowe do 1600 r. Na mapie głównej brakuje również miejscowości Bujakowszczyzna, która pojawia się w dokumentach po raz pierwszy w 1604 r. jako „włoka roli albo zaścianek *Buiakowszczyzna*”⁴⁶.

Po przedstawieniu głównych zasad towarzyszących lokalizacji osad w niniejszym tomie AHP przejdziemy do omówienia wybranych przypadków szczegółowych. Zaczniemy opis od przykładów o lokalizacji pewnej dla miejscowości zaginionych i o zmienionej lokalizacji, dalej o lokalizacji przybliżonej, związanej, kończąc na osadach niezlokalizowanych.

Lokalizacja pewna miejscowości obecnie nieistniejących opierała się przede wszystkim na przekazach kartograficznych z XIX i XX w. Opis tego typu przypadków zaczniemy od ziemi bielskiej.

Widoczna na mapie Perthéesa (*Bohmole*), na drodze pomiędzy wsiami Pietkowo i Osówka, wieś Bohomole została błędnie oznaczona na lewym brzegu rzeki Liza. Na mapie głównej jej lokalizacja oznaczona została według mapy von Steina, na której *Bohomete* zostały przedstawione tym razem na prawym brzegu Lizy, przy wspomnianej drodze, na skrzyżowaniu z drogą biegnącą do młyna Kalisz, położonego ok. 1,1 km na północ od skrzyżowania. Osada ta – już jako *Pohornele* – widnieje na mapie Textora oraz mapie Chrzanowskiego (zdjęcie terenu przedstawione na mapie Kwatermistrzostwa kończy się na lewym brzegu rzeki Liza). Wieś nie występuje w późniejszym materiale kartograficznym: na Jedno-, Dwu- i Trójwiorstówce, KdWR oraz mapach WIG w miejscu Bohomoli widoczne jest puste pole. Wieś oznaczyliśmy przy opisanej drodze, przy skrzyżowaniu z drogą w kierunku leśniczówki Pietkowo i kolonii Ostrów, ok. 1,3 km na południowy wschód od wsi Pietkowo Drugie i ok. 600 m na północ od lasu zwanego *Piaszczany Bród*⁴⁷.

Wieś Chmiele (na zachód od Rajgrodu) zlokalizowana została na podstawie mapy Kwatermistrzostwa, gdzie widnieje *Fol. Chmiele*. Nie wiemy, czy występują one na mapie von Steina, ponieważ sekcja, na której powinny znajdować się Chmiele, ma mały defekt: urwany prawy górny róg. W tym właśnie miejscu znajduje się teren pomiędzy miejscowościami Karwowo – Skrodzkie – Przestrzele. Osada Chmiele nie występuje na mapie Textora. Na Dwuwiorstówce, na północny wschód od Karwowa,

Kownaciska, Borki, Suchożebry, Naykory, Rzeszotkowo, Brzozowo, Lyssowo et Vola Lysowska”, odpis dr. T. Jaszczółta z wypisów ks. Zygmunta Dunin-Kozickiego, Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie, rkps 8822, z. 2, s. 117. W 1561 r. Mikołaj Wodyński (syn Jana) zapisał wiano swojej żonie Katarzynie Kosińskiej i wymienione zostały wówczas „oppidum Międzylesie cum castro, Orzeszowka, Stara Wola, Wólka, Tchorzowa, Miedzna, Kozołupy, Ugoszcza, Rostki, Wrotnowo, Kielczewo”, AGAD, Drohickie ziemskie, nr 3, k. 326 (informacja od dr. T. Jaszczółta).

⁴² W 1538 r. Zofia Hlebowiczowa przekazała dobra Rudka swojemu zięciowi Maciejowi Kłoczce, m.in. *Nossale* oraz *Suchowyerchy* (LMAVB, f. 1-139); brak ich w późniejszym podziale dóbr między Mikołajem Hlebowiczem a Stanisławem Połońskim w 1553 r. (NGAB, Mińsk, f. 1715-1-84) oraz darowiźnie dóbr Rudka przez Marynę Mścistawską Kiszkową staroście mostowskiemu i skidelskiemu Janowi Wiktorzynowi w 1562 r. (RGADA, f. 356-2-6, k. 304, informacja od dr. T. Jaszczółta).

⁴³ Zob. K. Boroda, *Źródła pisane* w tym tomie; ADS, sygn. D 45, k. 452–457v.: „Commensurationis bonorum villarum in Terra Drohiciensi sitarum et Tariffae ingrossatio Acta Commissorialia Dimensurationis Fundorum Terrestrium ex Commissione Sacrae Regiae Majestatis factas in se continentem”.

⁴⁴ Są to: Biernaty, Boguszki, Dąbrowa Biernatowięta, Dąbrowa Serafinowięta, Dąbrowa Tymianka, Dębowe, Jabłona Świdry, Kamianki, Kęsza, Miłkowice Najewnik, Miodusy Szymanowięta, Piotrowice, Poniaty Krzepysie, Poniaty Starawieś, Rytele Adamowięta, Rytele Dominikowięta, Rytele Zapałkowięta, Rzewuski Smyczki, Sasiny, Świnopasy, Tarkowo Średnie, Trębice Wąchały, Winna Piętki, Wólka, Wólka Borychowska.

⁴⁵ LWP 1602, s. 61: „Jest do tego osocznictwa w Zabielu włók 4, w Jesionowce włók 2½, w Kopytkowie włók 8. Płacą ci czynszu pieniężnego z włóki każdej per zł 5, czyni zł 72/15”.

⁴⁶ Kondratiuk, s. 37.

⁴⁷ PRNG, nr 99845.

widoczny jest (bez żadnej nazwy) skrót ДѢ. Wieś Chmiele widnieje na Szkicach terenowych przemarszu wojsk szwedzkich z 1655 r.⁴⁸

Duchny oznaczone zostały według mapy von Steina, w miejscu, gdzie obecnie znajduje się część lasu o identycznej nazwie⁴⁹. Widoczne są one jeszcze na mapie Kwatermistrzostwa oraz na mapie Chrzanowskiego, brak ich na późniejszych przekazach kartograficznych.

Gołasie-Wola zaznaczone zostały według ustaleń literatury przedmiotu. W źródłach z drugiej połowy XVI w. występują jako: Wola, Wolica Klepacka⁵⁰. Zlokalizowane zostały ok. 2 km na wschód od wsi Gołasze-Puszcza, w miejscu, gdzie obecnie znajduje się *Wola*, przysiółek wsi Gołasze-Puszcza. Ostatnie ustalenia Emila Kalinowskiego identyfikują Gołasie-Wola z Wolą Klepacką⁵¹.

XVI-wieczne Joški oznaczyliśmy ok. 950 m na południowy wschód od dzisiejszego centrum wsi Joški (Joški Centralne), w miejscu zwanym *Joški Wschodnie*⁵². Położenie takie wynika z XIX-wiecznego obrazu kartograficznego: na mapie von Steina na zachód od Hodyszewa, na wschodnim brzegu Lizy (nazwa rzeki według map Textora i Kwatermistrzostwa) oznaczony został *Hof Hodischewo*, mapa Kwatermistrzostwa ukazuje *Jaski* położone przy wspomnianej rzece. Na Jednowiorstówce w tym miejscu widnieją zabudowania określone jako *Буды-Лендово*, na Dwuwiorstówce obszar ten zapisano jako *Къ Юзькамь*, a na KdWR – *zu Jóški*. Punkt osady postawiony został na skrzyżowaniu w Joškach Wschodnich, ok. 470 m na wschód od współczesnego niewielkiego rowu melioracyjnego łączącego rzeki Markówka i Liza.

Wieś Koćmiery oznaczona została według mapy von Steina, w miejscu, gdzie widnieją *Kuczemery*, na prawym brzegu rzeki Tłoczewka. W tym miejscu, czyli między wsiami Jabłoń-Jankowce i Jabłoń-Piotrowce, przedstawione zostały na mapie Perthéesa (*Kocmiery*), Textora (*Kuczemery*) oraz Kwatermistrzostwa (jako *J[abłon] Koczemery*). Po raz ostatni Koćmiery zostały ukazane na mapie Chrzanowskiego (*Koćmery*), brak ich na późniejszych przekazach kartograficznych.

Kościany zaznaczone zostały według mapy von Steina, widoczne są one również na mapach Kwatermistrzostwa oraz Chrzanowskiego. W miejscu, gdzie powinny znajdować się Kościany Dwuwiorstówka przedstawia już pole. Współczesna nazwa części lasu *Kościany* znajduje się ok. 980 m na południe od zaznaczonej przez nas na mapie głównej wsi⁵³. Miejscowość Kościany umieszczona została na naszej mapie ok. 800 m na północny zachód od *Kościańskiej Góry*⁵⁴.

Kilka słów należy poświęcić wsi Kośna. Zamiast jednego symbolu na wspomnianą osadę o mieszanym charakterze własności (miejsko-szlacheckiej) oznaczona została ona na mapie głównej jako dwa osobne punkty: Kośna szlachecka (własność Sapiechów) oraz Kośna miejska, położona na gruntach należących do miasta Kleszczel. Kośna Sapiechów oznaczona została w miejscu współczesnej kolonii Kośna (cerkiew św. Mikołaja)⁵⁵ i zapewne obejmowała tereny obecnej wsi Żuki⁵⁶. Punkt osadniczy dla Kośny

⁴⁸ Zob. Szkice terenowe przemarszu wojsk szwedzkich, 1655, [w:] K. Łopatecki, W. Walczak, *Mapy i plany Rzeczypospolitej XVII w. znajdujące się w archiwach w Sztokholmie*, t. 1, Warszawa 2011, s. 268–269: *Szkie terenowy miejscowości Augustów – Rajgród, 13 (23) listopada 1655*. Chmiele wymienione zostały w opisie parafii rajgrodzkiej z 1784 r. (opisy stanowiły podstawę map Perthéesa): „Chmiele Jmci Pana Purzyckiego, między zachodem letnim a południem mila wielka”, *Rękopiśmienne opisy parafii litewskich z 1784 roku: dekanat knyszyński i dekanat augustowski*, wyd. W. Wernerowa, Warszawa 1996, s. 201 (wcześniejsze wydanie: W. Wernerowa, *Opisy parafii dekanatu augustowskiego z roku 1784*, SP, t. 4, 1993, s. 213). „Chmiele znajdowały się między Przestrzelami i Karwowem wśród wsi drobnoszlacheckich”, J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie grajewskim do połowy XVI w.*, [w:] *Studia i materiały do dziejów powiatu grajewskiego*, t. 1, red. M. Gnatowski, H. Majecki, Warszawa 1975, s. 229.

⁴⁹ PRNG, nr 26812.

⁵⁰ ASK I 47, k. 196 (rej. pob. bielski z 1577 r.): „z wolicy kliepaczkiej”.

⁵¹ E. Kalinowski, *Historia obszaru gminy Wysokie Mazowieckie*, Wysokie Mazowieckie 2015, s. 109.

⁵² PRNG, nr 47173.

⁵³ PRNG, nr 180883.

⁵⁴ PRNG, nr 59370.

⁵⁵ PRNG, nr 59589; zob. SGKP, t. 15, cz. 2, s. 135.

⁵⁶ „Podanie włók temu siołu idąc od Cerkwi Pana Pawła Sapiehy wojewody Nowogródzkiego”, NGAB, Mińsk, f. 1705-1-69, k. 300v, Buczyło, Kształtowanie się sieci, s. 122, przyp. 636; tamże, s. 122: „Druga cerkiew pod patronatem Sapiechów na terenie powiatu bielskiego powstała w Kośnej. Wzmianka o niej pojawia się w rejestrze pomiaru włócznej Kleszczel z 1560 r. Według zanotowanej tam informacji jej fundatorem był wojewoda nowogródzki Paweł Sapieha. Wieś Kośna była podzielona na dwie części: jedna pozostawała w rękach króla, druga stała się własnością prywatną, stąd patronem cerkwi św. Mikołaja był właśnie P. Sapieha. Cerkiew została wspomniana w inwentarzu, gdyż została zbudowana na granicy obu części (w zamyśle fundatora miała zapewne pełnić rolę parafialnej dla całości wsi)”; por. też *Rejestr pomiaru włócznej Kleszczel*, s. 233;

miejskiej postawiony został w miejscu obecnej wsi Dasze⁵⁷. Rzeczywista odległość w terenie obu omawianych osad (odległość Kośna – Dasze to ok. 1,5 km w linii prostej) pozwoliła na postawienie na mapie głównej dwóch punktów o tej samej nazwie, ale o odmiennym charakterze własności.

Wieś Kruhła – występująca na mapach z tą nazwą do lat 20. XX w. – oznaczona została w miejscu dzisiejszego Pawlinowa. Materiał kartograficzny z XVIII–XIX w. ukazuje ją zawsze położoną na prawym brzegu rzeki Nurzec (Nurczyk na mapie von Steina), jako: *Kruhle* (Perthées), *Kruhle* (von Stein), *Krole* (Textor), *Króle* (Chrzanowski). Na Dwuwiorstówce pojawia się obok nazwy *Κρυγλιοε* określenie na wschodnią część osady: *Γ.δβ. Παυλινοβο*. Stan ten widoczny jest także na mapie WIG z 1922 r.: przy zachodniej części zabudowań widnieje nazwa *Kruchle*, a przy wschodniej – *Pawlinowo*. Na kolejnym wydaniu mapy WIG z 1937 r. nazwa *Kruchle* już nie występuje, jest tylko *Pawlinowo Fw*.

Komentarza wymaga również osada Krukowszczyzna nad Brzozówką⁵⁸. Identyfikację i lokalizację tej miejscowości utrudnia występowanie na prawym brzegu tej rzeki, na południe od Korycina, istniejącej do dziś wsi o identycznej nazwie. Tę drugą Krukowszczyznę widać na wszystkich mapach od końca XVIII w., próżno natomiast szukać na nich interesującej nas wsi podlaskiej.

W lustracji z 1576 r. wśród wsi należących do folwarku Krzywa wymieniono Krzywą, Olszanekę i Krukowszczyznę⁵⁹. Wszystkie miejscowości znajdowały się wówczas w dzierżawie Jana Lisowskiego, kuchmistrza królewskiego. Wydawcy lustracji podają w przypisie, że interesująca nas Krukowszczyzna zaginęła i odsyła ją do dwóch innych źródeł. Pierwsze z nich to rozgraniczenie puszczy kryńskiej z 1559 r. Granica tej puszczy na interesującym nas odcinku biegła wzdłuż rzek Brzozówka i Czarna, co potwierdza trwałość granicy wytyczonej w 1358 r.⁶⁰ Na rzece Brzozówce wymieniono młyn Krukowszczyznę, należący do wspomnianego Lisowskiego⁶¹. Z kolei źródło z 1561 r. to rewizja dworów puszczy knyszyńskiej, gdzie wymieniono młyn Kruk⁶². Ponadto autorzy edycji lustracji z 1576 r. zaznaczyli, że na mapie Textora widnieje młyn *Kruczek*. We wspomnianym miejscu zarówno na tej mapie, jak i na mapie von Steina owszem znajduje się *Kruczek*, jednak nie jest to młyn, lecz gospoda (*Krug*). Młyn o tej nazwie został zaś oznaczony na mapie Perthéesa.

Kolejną wzmiankę o Krukowszczyźnie znajdujemy w rekognicjarzu poborowym ziemi bielskiej z 1581 r. Wówczas to „szlachetny Ambroży Czarnacki, urzędnik pana Piotra Komorowskiego oddał pobór z dóbr imienia pana swego z Krzywej włók półsiedmiu per gr 30, z Olszanki z włók osiadłych sześciu per gr 30, z Krukowizny z włók osiadłych 3 per gr 30, z młyna o dwu koł[ach] dorocznych per gr. 12, a od foluszowego gr 15. Item od ogrodników ośmiu po groszy sześciu. Na co rekognicję dał sub sigillo”⁶³. Areał we wszystkich trzech wsiach jest taki sam, jak podaje lustracja. Z danych tych wynika, że prawdopodobnie między 1576 a 1581 r. oddano je w dzierżawę. Dóbr Krzywa nie ujęto w lustracji z 1602 r., a w lustracji z 1616 r. nadal pozostawały w dzierżawie rodziny Komorowskich (Zygmunta, od 1603 r. Floriana)⁶⁴. Wieś Krukowszczyzna pojawia się ponadto w rejestrach pogłównego z 1674 i 1676 r., kiedy to stanowiła własność Stanisława Niemiery, cześnika lubelskiego, i liczyła – odpowiednio – 9 i 20 osób⁶⁵.

M. Roszczenko, *Kleszczele*, s. 55: „Z kolei Sapiehowie pobudowali nawet w Kosnej, należącej przecież do wsi przedmiejskich starostwa kleszczelowskiego, cerkiew dla swych poddanych z sąsiednich Pohrebów i Zuków, z której korzystali oczywiście także mieszkańcy Kosnej”.

⁵⁷ *Rejestr pomiaru włócznej Kleszczel*, s. 233–234: „Sioło mieskie na Kosnej włók 42 gruntu dobrego [...]. To sioło mieskie siedzi dwiema połaciami na średnim polu. Ulica jednym końcem ku granicy pana Pawła Sapiechy wojewody nowogrodzkiego, drugim końcem ku granicy pana Baki. [...] To pole, które leży bokiem od cerkwi pana Sapiechy, rzeczki Kosnej, na krzyż rozdane, z tej przyczyny, aby się popa tego sioła zgadzało z miastem Kleszczele”; F. Łoyko, *Malopolska. Alfabetyczny zbiór wsiów*, s. 458: „Dasze vel Dajzewicze alias Kosna”; „Rewizya przez komornika Pełchowskiego pomiaru miasta JKMCi Kleszczel” z 1784 r. wymienia: „Granica wsi Daszow czyli Kosney”, M. Roszczenko, *Kleszczele*, s. 418.

⁵⁸ Poniższy fragment dotyczący Krukowszczyzny przygotował M. Gochna.

⁵⁹ LWP 1570, 1576, s. 145.

⁶⁰ *Ревизія пущъ и переходовъ*, s. 28–29, 32.

⁶¹ Tamże, przyp. 361.

⁶² Chomętowski, *Materiały*, s. 247.

⁶³ ASK I 47, k. 710.

⁶⁴ ASK XLVI 149, k. 93–93v.

⁶⁵ ASK I 70, k. 844v, 901v, 938v; BCzart, *Zbiór Łoyki*, rkps 1099 IV, s. 768 (dawniej k. 348v); zob. Laszuk, *Zaścianki*, s. 47–48, 76, gdzie Niemiera jako właściciel poświadczony w 1663 r., przy czym autorka błędnie określa Krukowszczyznę jako leżącą na terenie leśnictwa sokólskiego.

Opisy parafii sporządzone na potrzeby stworzenia map specjalnych Karola Perthéesa w parafii Korycin wzmiankują wieś Krukowszczyznę w ekonomii grodzieńskiej⁶⁶. Przy opisie jednej z dróg zapisano tam ponadto: „3tio droga do Jasienowki razem trakt publiczny warszawski, gdzie jest kościół parafialny między południem i zachodem zimowym, polem otwartym trzeba jechać przez młyn na rzece Brzozowej nazwany Kruczek W JMci Pani podkomorzyny nurskiej, gdzie się kończy granica parafii korycińskiej”⁶⁷. Z kolei w parafii Jasionówka pojawia się dwukrotnie zapis *Kruczek*. Za pierwszym razem opisano go jako: „Kruczek gdzie niegdys wioska i młyn był podług powieści ludzkich i niektórych znaków, pół mili wielkie od kościoła na wschód letni, JW Jmci P Kuczyńskiego”, za drugim zaś: „Kruczek młyn i folwark tegoż Jmci pół ćwierci mili na wschód zimowy”⁶⁸.

Wiemy, że granicę na tym terenie wyznaczała rzeka Brzozówka. W opisie parafii Korycin czytamy: „Parafia korycińska jest na samej granicy podlaskiej i ją rozgranicza rzeka Brzozowa od Korony, ze wszystkimi wioskami i miejscami jest położona w ekonomii JKM grodzieńskiej, jako się wyżej o tym namieniło”⁶⁹. Przy parafii Jasionówka zapisano: „Parafia Jesionowska ze wszystkimi wioskami i miejscami jest położona w województwie podlaskim, w ziemi bielskiej, w powiecie brańskim, który się styka przez rzekę Kruczek [Brzozowa – M.G.] nazwaną z powiatem grodzieńskim na wschód letni”⁷⁰.

Biorąc powyższe wzmianki pod uwagę, zlokalizowaliśmy Krukowszczyznę na lewym brzegu Brzozówki, na wysokości osady litewskiej o tej samej nazwie (a więc tak jak oznaczyli to wydawcy wspomnianej lustracji na dołączonej do niej mapie). Pierwotnie obie wsie powstały zapewne na gruntach należących do właściciela młyna wzmiankowanego w XVI w. jako Kruk lub Krukowszczyzna, przy czym jedna znalazła się w granicach Korony, a druga Wielkiego Księstwa Litewskiego. Wieś podlaska zaginęła do końca XVIII w., a litewska się utrzymała. Dla Krukowszczyzny, Krzywej i Olszanki przyjęliśmy własność królewską, choć osady te przeszły na własność szlachty w końcu XVI w.

Wspólnego omówienia wymaga lokalizacja trzech miejscowości umieszczonych na mapie na terenie ziemi bielskiej: Krzywej Woli oraz dwóch miejscowości o nazwie Krzywiatycze⁷¹. W XVI-wiecznych rejestrach podatkowych i lustracjach dóbr królewskich nazwa Krzywiatycze pojawia się w odniesieniu do dwóch miejscowości: wsi wchodzącej w skład starostwa bielskiego⁷² oraz osady osoczników wchodzącej w skład leśnictwa bielskiego⁷³. Przez wydawców lustracji województwa podlaskiego z 1576 r. ta pierwsza została zidentyfikowana jako współczesna nam wieś Krzywa, leżąca ok. 2 km na wschód od ujścia rzeczki Krzywa do Orlanki. Identyfikacja ta w świetle zapisów zawartych w lustracji z 1664 r. nie budzi wątpliwości⁷⁴. Problematyczne natomiast okazało się określenie przestrzennej lokalizacji drugiej miejscowości o nazwie Krzywiatycze – osady osoczników leśnictwa bielskiego. Wydawcy lustracji z 1576 r. bez wyrażania jakichkolwiek wątpliwości utożsamili ją z istniejącą dzisiaj wsią Krywiatycze⁷⁵. Jednak autorzy prac poświęconych historii graniczących z leśnictwem bielskim dóbr orlańskich uznawali Krywiatycze za tożsame z należącą do tych dóbr miejscowością występującą w drugiej połowie XVI i pierwszej XVII w. pod nazwą Krzywej Woli, Woli lub Wólki⁷⁶. Przychylenie się do identyfikacji jednej z tych osad jako tożsamej z dzisiejszymi Krywiatyczami oznaczało konieczność wskazania wiarygodnej lokalizacji dla drugiej z nich. W przypadku uznania Krzywej Woli (występującej też pod nazwą Woła lub Wólka) za identyczną z dzisiejszymi Krywiatyczami jedyną możliwością lokalizacyjną dla Krzywiatycz leśnictwa bielskiego byłoby założenie, że tworzyły one wraz z Krzywiatyczami starostwa bielskiego jedną osadę podzieloną między te dwie instytucje. Przy założeniu natomiast, że dzisiejsze Krywiatycze są tożsame z Krzywiatyczami leśnictwa bielskiego, problem

⁶⁶ W. Wernerowa, *Opisy parafii dekanatu knyszyńskiego z roku 1784*, SP, t. 1, 1990, s. 168.

⁶⁷ Tamże, s. 172.

⁶⁸ W. Wernerowa, *Opisy parafii dekanatu augustowskiego z roku 1784*, s. 204.

⁶⁹ Tamże, *Opisy parafii dekanatu knyszyńskiego z roku 1784*, s. 172.

⁷⁰ Tamże, *Opisy parafii dekanatu augustowskiego z roku 1784*, s. 206.

⁷¹ Poniższy fragment dotyczący Krzywej Woli i Krzywiatycz przygotował K. Boroda.

⁷² LWP 1570, 1576, s. 54, 65; LWP 1602, s. 85.

⁷³ ASK I 47, k. 95; LWP 1570, 1576, s. 127.

⁷⁴ LWP 1602, s. 85, przyp. 176.

⁷⁵ LWP 1570, 1576, s. 127, przyp. 301.

⁷⁶ M. Sierba, *Radziwiłłowskie dobra Orla (1585–1695)*, Białystok 2017, s. 37; G. Sosna, D. Fionik, *Orla na Podlasiu. Dzieje Cerkwi, miasta i okolic*, Bielsk Podlaski–Ryboły–Białystok 1997, s. 19; J. Wiśniewski, *Osadnictwo wschodniej Białostoczyzny – geneza, rozwój, zróżnicowanie i przemiany etniczne*, „Acta Baltico-Slavica”, t. 11, 1977, s. 23.

stanowiłoby wskazanie lokalizacji Krzywej Woli i wyjaśnienia źródła jej nazwy. Sytuację utrudnia tutaj brak źródeł dla leśnictwa bielskiego innych niż lustracja z 1576 r. i rejestr poborowy z 1577 r. Na szczęście zachowane dla dóbr orlańskich źródła z XVI i pierwszej połowy XVII w. pozwalają na rozstrzygnięcie tego dylematu. Kluczową rolę odgrywają tutaj: list Olbrachta Gasztołda, Aleksandra Iwanowicza Chodkiewicza i Andrzeja Borysowicza Łozki do Bohusza Michała Bohowitynowicza z 1529 r.⁷⁷ oraz inwentarze włości orlańskiej z lat 1635 i 1655⁷⁸. Wspomniany list powstał w efekcie przeprowadzonego przez jego autorów rozgraniczenia dóbr orlańskich Bohowitynowicza z dobrami gospodarskimi. Przebieg granic został w nim opisany dwukrotnie. Pierwszy opis, umieszczony na początku listu i dość skrótowy, przejęty został z przywileju gospodarskiego przedstawionego przez Bohusza Michała Bohowitynowicza. Drugi – dłuższy i bardziej szczegółowy – był opisem przeprowadzonego przez autorów listu w 1529 r. objazdu granic i ich odnowienia. W obu opisach jako punkt orientacyjny przebiegu granicy pojawia się nazwa miejscowa Krzywiatycze. Wedle drugiego, bardziej szczegółowego opisu, na wschodnim brzegu rzeki Orli granica między dobrami szlacheckimi (poza dobrami orlańskimi znajdowała się tam jeszcze wieś Szczyty, będąca w początkach XVI w. własnością Jana Jakubowicza Szczytowskiego) a królewską puszcza miała przebiegać: „Virch rzeczkom Krziwą sprosthawayancz granicze do dembu w kthorym naipierwei polozyl granicze pan Losska wedle kthorego thez my kopiecz polozily y granicze ponowili. A od thego dembu przes lasz po graniczą mimo łąki yego Krziwiatycze [...] asz do wierschu Kimbarew sthawu do Rzeczy Orley”⁷⁹. Z opisu tego wynika, że nazwa miejscowa „Krzywiatycze” z pewnością nie odnosiła się do terenu należącej w drugiej połowie XVI w. do starostwa bielskiego wsi Krzywiatycze (późniejsza Krzywa). Wieś ta zresztą ewidentnie jeszcze wówczas nie istniała, gdyż w treści listu jako poszkodowani bezprawnym korzystaniem przez poddanych Bohusza Michała Bohowitynowicza z wchodów do puszczy gospodarskiej wymienieni zostali – wśród innych poddanych królewskich – mieszkańcy Łoknicy, a więc dzisiejszego Porzecza. Ponieważ współcześnie między rzeką Krzywą a miejscowością Łoknica (Porzecze) leżą grunta wsi Krzywa (XVI-wieczne Krzywiatycze starostwa bielskiego), do naruszania praw gospodarczych mieszkańców Łoknicy (Porzecza) przez poddanych Bohusza mogło dochodzić jedynie wówczas, gdyby miejscowości Krzywiatycze (Krzywa) jeszcze nie było. Jednocześnie miejsce określone w 1529 r. jako „Krzywiatycze” nie było własnością Bohusza Bohowitynowicza. W liście tym, podobnie jak w wystawionym w 1516 r. oryginalnym akcie Zygmunta Starego, jest on posiadaczem „łąk Krzywiatyckich” czy też „Krzywiatyckich sianożęci”. Chodzi więc tu o położone w pobliżu Krzywiatycz tereny, z których pozyskiwano paszę, a samą nazwę „Krzywiatycze” należy odnosić do osady osoczników odpowiadającej dzisiejszej wsi Krywiatycze. To, że identyfikacja Krzywej Woli/Woli/Wólki należącej do dóbr orlańskich z Krywiatyczami jest błędna wynika z zachowanych dla dóbr orlańskich źródeł. W liście z 1529 r. nie ma żadnej wzmianki o miejscowości Krzywa Wola/Wola/Wólka. Pierwsza o niej informacja pojawia się w rejestrze podatkowym z 1577 r., gdzie zanotowano ją jako Krzywą Wolę, której opodatkowany areał uprawny określono na 8 włók. W darowiźnie dóbr orlańskich Katarzyny z Tęczyńskich Radziwiłłowej na rzecz męża Krzysztofa Radziwiłła z 1585 r. pojawia się ona, bez informacji o areale, jako Wola⁸⁰. Z kolei w inwentarzu dóbr orlańskich z 1635 r. figuruje jako Wólka o areale uprawnym 8 włók⁸¹. W żadnym z tych źródeł nie pojawia się nazwa Krzywiatycze lub Krywiatycze. Po raz pierwszy istnienie w dobrach orlańskich miejscowości o nazwie Krywiatycze rejestrują inwentarze z lat 1654 i 1655, gdzie jej areał uprawny został określony na 9 włók. Jednocześnie jednak w inwentarzach tych pojawia się miejscowość Wólka, która – mimo nieco innego areału (8 włók) – ponad wszelką wątpliwość jest tożsama z Wólką wymienioną w inwentarzu z 1635 r. Ponieważ spośród wymienionych w 1635 r. w Wólce gospodarzy pięć osób odnotowano ponownie w miejscowości Wólka w inwentarzu z 1655 r., mamy do czynienia z jedną i tą samą miejscowością. Potwierdza to więc poprawność identyfikacji zawartej w lustracji z 1576 r. osady osoczników o nazwie Krzywiatycze z dzisiejszymi Krywiatyczami. Wejście zaś Krywiatycz w skład dóbr orlańskich wypada datować na okres między 1635 a 1654 r., jednak badanie tej kwestii

⁷⁷ BJ, rkps 6 III, s. 198–201.

⁷⁸ Inwentarz dworu i miasta Orli oraz włości orlańskiej z 1635 r., [w:] G. Sosna, D. Fionik, *Orla na Podlasiu*, s. 148–174; AR XXV 2905, 2906.

⁷⁹ BJ, rkps 6 III, s. 198–201.

⁸⁰ M. Sierba, *Radziwiłłowskie dobra Orla*, s. 53.

⁸¹ Inwentarz dworu i miasta Orli oraz włości orlańskiej z 1635 r., [w:] G. Sosna, D. Fionik, *Orla na Podlasiu*, s. 173–174.

wykracza poza ramy niniejszego komentarza⁸². Zamiast z Krywiatyczami pojawiającą się w rejestrze poborowym z 1577 r. Krzywą Wolę (nazwaną w 1585 r. Wolą, a w latach 1635, 1654 i 1655 Wólką) wypada identyfikować z istniejącą do dzisiaj miejscowością Wólka leżącą między Orlą a Parcewem. Wskazuje na to zamieszczony w przywoływanym już liście z 1529 r. opis przebiegu granicy między gruntami miasta Bielsk a dobrami orlańskimi. Nie ma w nim co prawda żadnej wzmianki o istnieniu miejscowości o nazwie Wola, ale informuje on o istnieniu mającej swe źródła na terenie dóbr orlańskich i płynącej w stronę Bielska rzeczki Krzywa: „y do wierschu thei rzeczki Wiotheskowki s sktoregosz wierschu wyciekła druga rzeczka kthorą zową Krziwą y pocziekła pod miastho”. To właśnie nad niegdysiejszą rzeczką Krzywą leży dzisiaj miejscowość Wólka, a nazwa rzeczki – Krzywa – czyni zrozumiałym zastosowanie w XVI w. nazwy Krzywa Wola⁸³.

Do lokalizacji wsi Kulesze-Maćkowięta wykorzystaliśmy ustalenia literatury przedmiotu. W źródłach (z drugiej połowy XVI w.) pojawiają się tylko dwa razy: jako Kulesze Maćkowięta i Kulesze Litwa Maćkowięta⁸⁴. Przyjęliśmy za Emilem Kalinowskim, że: „W drugiej połowie XVI w. doszło do podziału Kulesz-Litwy na dwie części – Maćkowięta i Bogdanowięta. Potomkowie Macieja, chyba tego zmarłego przed 1528 r., dali początek dzisiejszej Starej Litwie”⁸⁵. Kulesze-Maćkowięta zaznaczyliśmy na naszej mapie w miejscu obecnej Starej Litwy.

Łapy Nowosiółki oznaczyliśmy według mapy von Steina, widoczne są także na mapie Textora jako *Lapy-Nowosiolky*. Na mapie Kwatermistrzostwa oraz późniejszych ujęciach kartograficznych tego obszaru (do lat 20. XX w.) widnieją w tym miejscu Łapy Leśniki. „O ile genezą Łapy Leśnik był dział jednego z dziedziców Łap Rech, to sąsiednie sióło Łapy Nowosiółki powstały pod koniec XVI wieku jako kolonia Łap Wit i Bocian. [...] Oba przysiółki przylegały do siebie i z czasem zespoliły się w jedną miejscowość. Już w drugiej połowie XVII wieku Leśniki i Nowosiółki wymieniano najczęściej jako jedną miejscowość. Nazwa Łapy Nowosiółki znikła ostatecznie w XIX wieku”⁸⁶.

Wieś Oczkowizna oznaczona została w miejscu współczesnej wsi Piętki-Żebry (PRNG, nr 101014; Krajowy Rejestr Urzędowy Podziału Terytorialnego Kraju [TERYT], nr 0398729). Na początku XVI w. Żebrowscy z Żebrow kupili od Andrzeja Oczki z Piętek i jego synów ich grunty, które zwały się Oczkowizna, potem na tych gruntach powstała wieś Piętki-Żebry⁸⁷. W latach 1576–1580 właścicielami wsi Oczkowizna byli Żebrowscy⁸⁸.

Do lokalizacji wsi Piszczaty-Tusiki posłużyła nam mapa von Steina (gdzie *Piessaty Tusscki*). Oznaczone one zostały także na mapie Perthéesa jako *Piszczaty Tuzyki y Konczary*. Zgodnie z przekazem von Steina Piszczaty-Tusiki zaznaczyliśmy na prawym brzegu rzeki Rokitnica, w miejscu zabudowań znajdujących się w północnej części współczesnej wsi Piszczaty-Kończany. Mapa Textora przedstawia już samą nazwę Piszczaty, brak ich na Kwatermistrzostwie, gdzie ukazane zostały już tylko Kończany.

Wieś Sobótka (w XVI w. Sobociec) oznaczona została ok. 2,2 km na północny zachód od dzisiejszej miejscowości Sobótka, leżącej na prawym brzegu rzeki Orlanki (Orla). Taka lokalizacja wynika ze zmiany miejsca położenia wspomnianej osady. Na mapie Perthéesa *Sobotka* widoczna jest na wschód od *Hryniewiczze m[ale]*, na mapie von Steina *Sobotka* zaznaczona została ok. 700 m od brzegu rzeki Orlanki i ok. 400 m na północ od późniejszego folwarku Sobótka, widocznego na mapach WIG

⁸² Możliwe, że poprzedziło to przeniesienie dotychczasowych osoczników – lub części z nich – do innej osady. Część służb leśnych leśnictwa bielskiego została w początkach XVII w. przeniesiona do nowo powstałych miejscowości; zob. J. Smykowski, *Ochrona Puszczy Bielskiej*, s. 7. W znanym z 1670 r. przypadku osoczników z Dmitrowic i Sawczyc, podległych leśnictwu białowieskiemu, w związku z ograniczonym zapotrzebowaniem na ich usługi połowę posiadanego przez nich areалу uprawnego obciążono pańszczyzną typową dla zwykłej ludności chłopskiej; zob. A. Kołodziejczyk, *Z dziejów kolonizacji puszczy*, s. 87–88.

⁸³ W literaturze przedmiotu pojawiają się co prawda przypuszczenia o istnieniu tej wsi już nawet u schyłku XV w. (G. Sosna, D. Fionik, *Szczyty: dzieje wsi i parafii*, Bielsk Podlaski–Ryboły–Białystok 2005, s. 36–37), wydają się one jednak niniejszym bezpodstawne.

⁸⁴ ASK I 47, k. 591 (rej. pob. bielski z 1580 r.): „Villa Kuliesse Maczkowiętha”; ASK IV 41, k. 39 (rekognicjarz z 1581 r.): „s Kuliesz Lithwa Maczkowyęth”.

⁸⁵ E. Kalinowski, *Historia obszaru gminy Kulesze Kościelne*, Kulesze Kościelne 2018, s. 42.

⁸⁶ Lubicz-Łapiński, s. 48; por. też Laszuk, Łapy, s. 21, 23–25.

⁸⁷ Informacja od dr. T. Jaszczolta.

⁸⁸ ASK I 47, k. 56v (1576 r.): „Zebry Oczkowina Sliachetny jurgi nigdj mathiszow zebrowski Woicziech nigdi janow szczesznikamy szwemi oddalj pobor”; ASK I 27, k. 928v (1578 r.): „Oczkowczizna Slach[atny] jezi Mathusz Zebrowszczi szczeszniki dal”; ASK I 47, k. 541v (1580 r.): „Oczkowczizna Sliachathni ierzi zebrowski s czesnikamy szwemi dal”.

z lat 20. i 30. XX w. (ob. *Hendzel*⁸⁹, kolonia wsi Zubowo). W tym samym miejscu (na północ od wsi Orlanki) *Sobotki* ukazane zostały na mapie Chrzanowskiego. Zmiana położenia wsi widoczna jest na Jednowiorstówce i Dwuwiorstówce, gdzie *Cydomka* przedstawiona została w obecnym miejscu, tj. ok. 300 m na północny wschód od osady Orlanki. Sobótka została oznaczona na mapie głównej według przekazów kartograficznych z XVIII i pierwszej połowy XIX w.

XVI-wieczne Strubicze zaznaczyliśmy w miejscu współczesnej wsi Giełczyn. W 1580 r. Brzeziny były własnością sekretarza królewskiego Macieja Strubicza⁹⁰, w XVII w. dzisiejszy Giełczyn był określane jako „Giełczyn alias Brzeziny Strubiczów”, „villa Brzeziny Giełczyno”⁹¹. Od przełomu XVII i XVIII w. występuje już jako Giełczyn (Giełczyno). Punkt osady postawiony został przy skrzyżowaniu z drogą biegnącą na północ w kierunku części wsi zwanej *Poświętne* i dalej na północny zachód do kolejnej części wsi o nazwie *Kołodzieje*.

Osada Szyposze widoczna jest na mapie powiatu bielskiego z 1839 r. przy drodze pomiędzy wsiami Moskiewce (na mapie *Moskierow*) a Krasna Wieś (na mapie *Krasnawies*), na północ od osady Czechy Zabłotne (na mapie *Czochy*), pojawia się jeszcze w SGKP z 1892 r.⁹² Na mapie von Steina widoczna jest w tym miejscu wieś *Troiany*, które również oznaczone zostały na mapie Chrzanowskiego (*Trojany*), brak jej na Dwu- i Trójwiorstówce. Wieś Szyposze oznaczyliśmy na naszej mapie w miejscu, które PRNG określa jako łąkę o nazwie *Błoto Szyposzy*⁹³.

Wieś Werweczki oznaczona została na mapie Perthéesa jako *Warweczki*, na mapie von Steina i Textora: *Werweczki*, na mapie Chrzanowskiego: *Werwieczki*, widoczne są jeszcze na Trójwiorstówce jako *Бевепаку*. Na Dwuwiorstówce w miejscu Werweczek widoczne jest pojedyncze zabudowanie z napisem *Омд. ђб*. Na mapie WIG z 1922 r. brak jest jakiegokolwiek osady w tym miejscu, na wydaniu mapy WIG z 1937 r. pojawia się w tym miejscu wieś Antonowo. Miejscowość Werweczki zaznaczona została na mapie głównej w miejscu wspomnianego Antonowa (obecnie kolonia wsi Mikłasze), na prawym brzegu Orlanki, ok. 1 km na wschód od wsi Mikłasze⁹⁴.

„Folwark niedaleko miasta [Goniądz – J.S.] nazwany Wielkim Dworcem”⁹⁵ oznaczony został na podstawie przekazów źródłowych oraz kartograficznych z XVI w. Z informacji zawartych w inwentarzu starostwa goniądzkiego z 1571 r. wiemy, że folwark znajdował się pół mili na wschód od Goniądza, w bliskości rzeki Boberka (w XVI w. Klewianka), przy wsi Klewianka⁹⁶. Na mapie Perthéesa *Dworc* oznaczony został na północny wschód od wsi Smogorówka, a na zachód od osady Jodeszki, ale wobec informacji źródłowych nie może być podstawą do lokalizacji Wielkiego Dworu. Datowana na ok. 1561 r. „mapa dóbr knyszyńskich i rajgrodzko-goniądzkich z trzeciej ćwierci XVI wieku”, w skali ok. 1:100 000 (z licznymi odchyleniami od tej wartości w poszczególnych fragmentach mapy)⁹⁷, ukazuje *Dworzec*

⁸⁹ PRNG, nr 198608.

⁹⁰ ASK I 47, k. 618 (rej. pob. bielski 1580): „Slachathny jakub Ailiorowski jmieniem pana swe[go] je[go] m[os]czi pana Maczieia Strubicza secretharza K[rola] je[go] m[os]czi z dobr pana swego [...] Item z ymienia Brzezin parochii Thikoczkiey”.

⁹¹ LWP 1570, 1576, s. 99, przyp. 216: „Giełczyn alias Brzeziny Strubiczów”; I. Halicka, *Nazwy miejscowe*, s. 56: „1653 [...] Super Bonis Haereditateque Villa Brzeziny Giełczyno in Terra Bielsensi et Districtu Tykocinensi sita et jacenia”.

⁹² Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie, Gabinet Zbiorów Kartograficznych, M 4242 cim, *Karta jeograficzna bialostockiego obwodu powiatu bielskiego*, rys. P.D. Szaranko, Białystok 1839, skan on-line: <https://crispa.uw.edu.pl/object/files/612030/display/Default> (dostęp: 7.06.2021), dziękuję dr. M. Sierbie za wskazanie tej mapy do lokalizacji wsi Szyposze; SKGP, t. 12, s. 125: „Szyposze, wieś w b. ziemi bielskiej”.

⁹³ PRNG, nr 136629.

⁹⁴ Zob. M. Sierba, *Dobra Orla przed przejściem ich przez Radziwillów birzańskich*, „Acta Universitatis Lodzianensis”, Folia Historica 90, 2013, s. 11–13, 15, 17, 19; tenże, *Radziwillowskie dobra Orla*, s. 266 (tab. 14).

⁹⁵ LWP 1570, 1576, s. 78.

⁹⁶ Goniądz 1571, s. 164: „Wieś Smogorowka Niedaleko Wielkiego Dworca”; tamże, s. 165: „Wieś Klewianka Tuż u Wielkiego Dworca”; tamże, s. 187: „Folwark Wielki Dworzec Pół mile od miasta”; tamże, s. 189: „Za tem dworcem jest stawek i młynk na rzecze Klewiance i drugi wyżej tego, który teraz nienaprawny jest [...]. Nie dojeżdżając Wielkiego Dworca, sadzki dwie są między miastem a Wielkim tem Dworcem w polu, ale za JMPaniej wojewodziny ryby z nich wyłowiono”; tamże, s. 184: „Młyn za Wielkim Dworcem i s stawkiem na rzece Klewiance, ale jest nienaprawny i dlatego s niego pożytku nie masz. Wyżej tego młynika jest i drugi młynek i z stawem niemalem, na tejże rzeczce Klewiance, ale zepsowany barzo i upust wypadł. Trzeba go naprawić. Przy tychże młynikach są 4 obręby młynarskie, tamże ma łąki, s których około 60 wozów siana bywa i olszyny nieco”.

⁹⁷ Opis mapy [w:] S. Alexandrowicz, *Mapy majątkowe północnego Podlasia z XVI wieku*, KHKM, t. 4, 1966, nr 2, s. 296–300; tenże, *Kartografia Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku*, Warszawa 2012, s. 136–137. Pragnę podziękować dr. M. Sierbie za udostępnienie kolorowej fotografii wspomnianej mapy przechowywanej obecnie w BUWil (F23-135).

Gonieczky na wschód od Goniądza, na lewym (południowym) brzegu Biebrzy, mniej więcej w połowie odległości pomiędzy Goniądzem a ujściem dzisiejszej rzeki Jegrznia do Biebrzy. Wielki Dworzec oznaczyliśmy na wschód od Goniądza, pół średniej mili (czyli ok. 3515 m)⁹⁸ od wspomnianego miasta, w bliskiej odległości od współczesnej wsi Dawidowizna; przy zastosowaniu do lokalizacji wielkiej mili różnica w położeniu wyniosłaby ok. 390 m w terenie, czyli przy zastosowanej skali mapy głównej (1 km = 4 mm) przesunięcie folwarku wyniosłoby niecałe 1,6 mm na mapie w kierunku wschodnim.

Miejscowości obecnie nieistniejące, a posiadające na naszej mapie lokalizację pewną oraz te, których lokalizacja XVI-wieczna odbiega od współczesnego położenia (według PRNG) odnotowaliśmy także w ziemi drohickiej.

Osada Glina nie występuje w materiale kartograficznym do połowy XIX w. Pojawia się dopiero na Trójwiorstówce (jako *Отд. д. Глина*) oraz na KdWR (*Glina*), w obu przypadkach oznaczona została przy drodze Stara Maliszewa – Rostki. Na mapie WIG widoczne są luźne zabudowania na zachód od wspomnianej drogi. Współczesna wieś Glina położona jest ok. 1 km na zachód od wspomnianej drogi Rostki – Stara Maliszewa. XVI-wieczna Glina oznaczona została według położenia na Trójwiorstówce i KdWR, ok. 1 km na wschód od współczesnej miejscowości.

Koce-Chybowo oznaczone zostały według lokalizacji z mapy von Steina (*Koce Chibowo*), są one również oznaczone na mapie Textora. Zdjęcie terenu z mapy Kwatermistrzostwa kończy się w tym rejonie na rzece Nurzec. Brak jest osady Koce-Chybowo na mapie Chrzanowskiego, nie występuje ona na Dwu- i Trójwiorstówce oraz późniejszych mapach. Wieś zaginęła najprawdopodobniej w połowie XIX w.

Wsie Łempice-Klesie i Radziszewo-Przyrodki oznaczone zostały według mapy von Steina: na lewym brzegu Siennicy widoczne są *Klessie* i *Przirotki*. Również na wcześniejszej mapie Perthéesa widnieją, także na lewym brzegu rzeki, *Lempice Klosie* i *Radziszewo Przyrodki*. *Przyrotki* widoczne są także na Kwatermistrzostwie, mimo że znajdują się na lewym brzegu Nurca, poza dokładnym zdjęciem terenu. W materiale kartograficznym ostatni raz Przyrodki uchwytne są na mapie Chrzanowskiego. Łempice-Klesie oznaczone zostały przy drodze Kobusy – Radziszewo-Sieńczuch w miejscu, gdzie na mapie WIG znajduje się „krzyż lub figura religijna”, na terenie pola o nazwie *Klesie*⁹⁹, ok. 700 m na południe od Łempic. Lokalizacja wsi Radziszewo-Przyrodki znajduje się przy drodze Radziszewo-Sieńczuch – Czaje, ok. 800 m na południowy wschód od miejscowości Radziszewo-Sieńczuch i ok. 500 m na północny zachód od wsi Czaje-Wólka.

Do lokalizacji wsi Porzeziny-Jelitki została wykorzystana mapa von Steina, gdzie zaznaczono *Porezini Gelitki*. Znajdowały się one ok. 750–800 m na północny wschód od wsi Krynki Borowe i ok. 1 km na północny zachód od miejscowości Porzeziny-Mendle, na prawym brzegu rzeki Kukawki (Winna). Taką lokalizację ukazuje również mapa Textora, gdzie zapisano *Porczini-Gelitki*. Porzeziny-Jelitki widnieją jeszcze na Dwuwiorstówce jako *П.-Елумку* oraz mapie WIG z 1934 r. jako *Porz. Jelitki*, brak ich na mapie WIG z 1937 r.

Osada Reczki oznaczona została według lokalizacji z mapy WIG na terenie folwarku o tej samej nazwie. Ukazane one zostały m.in. na mapie Perthéesa (*Hreczki*), Heldensfelda (*Reck H*), Kwatermistrzostwie (*Fol. Reczki*), na mapie Chrzanowskiego (*Rętki*) czy Trójwiorstówce (*Ф. Речки*). Obecnie w tym miejscu według PRNG jest „uroczysko-dawna miejscowość” o nazwie *Reczki*¹⁰⁰. O ile lokalizacja wsi Reczki jest pewna, o tyle jej istnienie w XVI w. budziło wątpliwości, które wynikały z faktu, że nieliczne wzmianki źródłowe mogły odnosić się do położonej ok. 1,4 km na północny wschód od osady Reczki wsi Dmochy-Rętki¹⁰¹. Rejestry poborowe wymieniają *Reczki* tylko w 1580 r., a *Rętki Dmochy* tylko w 1588 r.¹⁰²

⁹⁸ Mała mila = 6350 m, średnia mila = 7030 m i wielka mila = 7810 m; zob. *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 14, Wrocław 1982, s. 155; J. Szymański, *Nauki pomocnicze historii*, Warszawa 2004, s. 164.

⁹⁹ PRNG, nr 53740.

¹⁰⁰ PRNG, nr 183217.

¹⁰¹ Popis 1567, k. 998 (wpis pod nagłówkiem „Параоия Розбицка”): „Дмохи Редки. Янь Клепачъ кляча, мечъ. Янь Пузо кляча, кае., рогати.. Шиманъ Кесикъ кляча, кае., рогати.. Щасный Войтеховичъ пешо, рогати.. Войтехъ Счасникъ пешо, мечъ. Щасный Клепацкий пешо съ кор.. Станиславъ Пузо выслалъ сына Яна, кляча, кор. Валенты Лавърынцовичъ пешъ, мечъ”; tamże, k. 1003–1004 (wpis pod nagłówkiem „Параоия Монкобоцка и Будеска”): „Дмохи Редки. Андрей Станиславовичъ кляча, кае., мечъ. Янь Миколаевичъ кляча, кае., мечъ. Янь Миколаевичъ Долгого кляча, кае., мечъ. Станиславъ Бартошевичъ кляча, кае., мечъ”.

¹⁰² ASK I 47, k. 515 (1580 r.): „Mingosi Ieruselie Reczki Sliachathni Sthanislaw Iarkowicz stich wiesek szczesnikami swemy daly z wlok 10 ziemskich po gr 15 czini zlo 5”, wcześniejszy wpis dotyczył wsi „Dmochi rogalie rozummi”; tamże, k. 741 (1588 r.): „Rętki Dmochy Stanislaw szczesnikami zwlok slach 10 fl 5”.

O jednoczesnym istnieniu obu osad (*Reczki i Rętki*) informuje nas pochodzący z 1547 r. kataster powinności wojskowych szlachty ziemi drohickiej, w której wymieniono „Jaruzele, Reczki, Dmochy Mingosy, Rętki, viginti, pro decem”¹⁰³.

Sarnowo widoczne jest na mapie Perthéesa jako *Sarnow* na prawym brzegu rzeki Kołodziejka (w XVI w. Kamianka), na południe od Knychówka. Dokładną lokalizację przedstawia mapa Heldensfelda (*Żarnów*) oraz Kwatermistrzostwo (*Sarnów*), jeszcze mapa Chrzanowskiego ukazuje Sarnów. Na Dwuwiorstówce w miejscu, gdzie powinna znajdować się wieś Sarnowo widoczne są puste pola przy skrzyżowaniu dróg. Miejscowość Sarnowo oznaczona została w miejscu, w którym na mapie WIG znajduje się symbol „krzyża lub figury religijnej”, przy skrzyżowaniu dróg, ok. 990 m od Knychówka i ok. 980 m od Józefina. Współczesna osada leśna *Sarnowiec*¹⁰⁴ oddalona jest ok. 1,7 km na południowy wschód od zaznaczonego przez nas na mapie głównej Sarnowa (ok. 540 m na wschód od wsi Kamianki-Czabaje).

Warchoły oznaczone zostały ok. 1,3 km na wschód od współczesnej lokalizacji. Do lat 30. XX w. położone były tuż przy lewym brzegu rzeki Miedzanka (Miedzna), ok. 600 m na wschód od drogi Węgrów – Tchórzowa. Taki stan widoczny jest jeszcze na mapie WIG z 1933 r. Zmiany w lokalizacji, jakie zaszły do połowy lat 30. XX w. widoczne są na kolejnym wydaniu mapy WIG z 1937 r.: Warchoły znajdują się ok. 700 m na zachód od drogi Węgrów – Tchórzowa, przy terenie zalesionym i stan ten obowiązuje do dzisiaj. Wieś Warchoły oznaczyliśmy na wschód od wspomnianej drogi, przy rzece Miedzance (ok. 160 m od rzeki).

Wieś Winna-Krzyczki oznaczona została według mapy von Steina, na której widnieje *Hof Krziczki*, na prawym brzegu rzeki Kukawka (Winna), pomiędzy *Winna Wilki* a *Winna Poswientna*. Mapa Perthéesa również ukazuje *Dwor Krzyczki* pomiędzy *Winna Wilki* a *Winna Poswientna*. Miejscowość Winna-Krzyczki nie jest już uchwytana w późniejszym materiale kartograficznym: mapa Kwatermistrzostwa kończy się na prawym brzegu rzeki Nurzec, brak jej na mapie Chrzanowskiego. Na Trójwiorstówce widoczne są już tylko *Винно Посвентное* i *Винно Старе (бол)*.

Wólka oznaczona została w miejscu dzisiejszego przysiółka Wólki Zamkowej o nazwie Janówek (ok. 1,8 km na południowy zachód od Wólki). W miejscu tym – na mapach: von Steina, Textora, Kwatermistrzostwie, Dwuwiorstówce oraz Trójwiorstówce – widnieje wieś Wólka. Na wspomnianej Dwuwiorstówce, a także na KdWR (obie z 1915 r.) oraz na mapie WIG z 1934 r. obok Wólki przedstawiona została także Wólka Zamkowa; nazwa Janówek (w miejscu Wólki) pojawia się na mapach WIG z 1937 r.¹⁰⁵

Kilka słów wyjaśnienia należy poświęcić lokalizacji wsi Wyrozęby-Konaty i Wyrozęby-Podawce. Oznaczone one zostały według mapy Perthéesa oraz PRNG, gdzie Wyrozęby-Konaty zlokalizowane są na lewym brzegu rzeki Grobelki, a Wyrozęby-Podawce (siedziba parafii) na prawym jej brzegu. Mapa Perthéesa przedstawia wieś parafialną Wyrozęby oraz na zachód od niej Wyrozęby Kunaty. Potwierdzenie tej sytuacji znajdujemy również w Szkicach Perthéesa, gdzie zapisano: „Wyrozęby Kunaty 200 [kroków na] Zach[ód]” od parafialnej wsi Wyrozęby¹⁰⁶. Na mapie Heldensfelda wieś opisano tylko jako „Wyrozemby” (możliwy odczyt nazwy „Wyrzemby”), bez rozróżnienia na Konaty i Podawce. Zmiana lokalizacji omawianych wsi w stosunku do sytuacji przedstawionej na mapie Perthéesa pojawiła się na mapie Kwatermistrzostwa: na niej oznaczono Wyrozęby Podawce na lewym brzegu rzeki Grobelki, a Wyrozęby Konaty (wraz z symbolem kościoła) na prawym brzegu¹⁰⁷. Stan ten widoczny jest na mapach do końca lat 40. XX w., m.in.: Dwuwiorstówka (arkusz z 1915 r.) oraz Trójwiorstówka

¹⁰³ ADS, sygn. D 45, k. 455v; według T. Jaszczółta to odpis z początku XVIII w., z niezachowanej obecnie księgi ziemskiej drohickiej z 1547 r.; por. też Jaszczółt, *Osadnictwo*, s. 101–102.

¹⁰⁴ PRNG, nr 120919.

¹⁰⁵ Janówek oraz Wólka Zamkowa występują w *Skorowidzu miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej z oznaczeniem terytorjalnie im właściwych władz i urzędów oraz urządzeń komunikacyjnych*, oprac. Komitet Redakcyjny pod kier. T. Bystrzyckiego, Przemysł–Warszawa [ok.] 1933, s. 594, 1905.

¹⁰⁶ Szkice Perthéesa, t. 12, k. 133.

¹⁰⁷ Zob. B. Niemirka, *Szpital Fundacyjny św. Tadeusza w Wyrozębach (Fundacja Tadeusza i Stanisława Doria-Dernałowiczów)*, „Prace Archiwalno-Konserwatorskie na Terenie Województwa Siedleckiego”, 1999, nr 11, s. 40–41 oraz przyp. 35: „Częste dawne pomyłki w umiejscowieniu szpitala wynikały przy tym z pomyłki twórców map topograficznych z XIX w., włącznie z mapą Kwatermistrzowską Królestwa Polskiego, gdzie Wyrozęby Podawce opisano jako Wyrozęby Kunaty (i odwrotnie)”. Dziękuję B. Niemirce za konsultację w tej sprawie.

(arkusz z 1912 r.) ukazują „Вырозембы-Конаты” na wschodzie oraz „Вырозембы-Подавцы” na zachodzie (względem biegu rzeczki Grobelki), KdWR (arkusz z 1915 r.) przedstawia ten sam stan: Wyrozęby-Konaty na wschodzie, a Wyrozęby-Podawce na zachodzie; mapa Chrzanowskiego ukazuje tylko jedno Wyrozęby. Nawet mapy WIG z lat 30. XX w. powielają taki stan: na mapach w skali 1:25 000 (z 1935 r.) oraz 1:100 000 (wydania z lat 1934 i 1937) tereny przy kościele nazwane zostały jako „Wyrozęby-Konaty”, a zabudowania na zachód od kościoła jako „Wyrozęby-Poniaty”. Interesujące jest, że austriacko-węgierska mapa Generalkarte von Mitteleuropa w skali 1:200 000 (arkusz 40–52 z 1913 r.) ukazuje obraz z mapy Perthéesa: Wyrozęby-Podawce umiejscowione zostały przy kościele na prawym brzegu rzeki, a Wyrozęby-Konaty na zachód od świątyni¹⁰⁸.

Lokalizację osad w stopniu przybliżonym stosowaliśmy podobnie jak w powyższej grupie w przypadku, kiedy osada zaginęła, a dostępny materiał źródłowy nie pozwala na jej pewną lokalizację (niekiedy pozostałością po niej jest jedynie istniejąca dzisiaj nazwa topograficzna). Wielokrotnie są to przypadki gdy lokalizację osady ustalono tylko na podstawie mapy Perthéesa. Ta zaś, ze względu na jej niekartometryczność i niedokładność, nie mogła być podstawą do pewnej lokalizacji. Także i tym razem opis zaczniemy od ziemi bielskiej.

Wzmiankowane w inwentarzu starostwa goniądzkiego z 1571 r. Boguchwały opisane zostały jako graniczące z Kramkowskimi: „Rzeczka Kramkówka, dzieli te Boguchwały od Kramkowskich i jest między nimi granicą”¹⁰⁹. Na mapie Perthéesa pomiędzy Kramkówką Wielką a Kuleszami widnieje *Boguszewka Zaścianek*¹¹⁰. Podobna nazwa *Boguszówek* pojawia się na mapie WIG z 1930 r. nad rzeką Kosodką między miejscowościami Kulesze a Mejły. Wykorzystując wspomniane informacje, oznaczyliśmy Boguchwały w stopniu przybliżonym na lewym brzegu Kosodki, ok. 1,2 km na południowy wschód od wsi Kulesze.

Podobnie zaznaczyliśmy wieś Chudziabino. Opisując włóki miasta Suraża w 1558 r., określono, że: „Na koncu tych włók miesckich podle Chudziasy na s kątha, który zowią Kowale, osobliwie mieszkaiący”¹¹¹; z 1562 r. pochodzi informacja, że: „Na drugim miejscu zaścianek końcem jednym do granicy Iliasza Borowskiego, drugim końcem ku naddatkom ku włókom 16 Zarzeckim udzielanym, bokiem jednym do włók sioła Kowalów, drugim bokiem do gruntów paszni p. doktorowej imienia jej Chudziabina”¹¹². Według PRNG ok. 960 m na południowy zachód od wsi Dołki znajduje się pole o nazwie *Chudziabina*¹¹³. Lokalizację przybliżoną wsi Chudziabino oznaczyliśmy na terenie wspomnianego pola, ok. 4,5 km na północny wschód od Suraża.

Lokalizację wsi Ciekuny wyznaczyliśmy według nazw PRNG: pomiędzy Juchnowcem Dolnym a Hołówkami Małymi, na prawym brzegu rzeki Turośnianki (Turosna) znajdują się pola nazwane *Ciekuny*¹¹⁴. Miejscowość oznaczyliśmy ok. 620 m na południe od *Góry Ciekunskiej* i ok. 420 m od brzegów Turośnianki¹¹⁵.

Fałki Nowosady zlokalizowaliśmy na mapie w stopniu przybliżonym pomiędzy miejscowościami Filipy a Kowale. Wskazówką do tej lokalizacji była wzmianka z 1790 r.: „Falki Nowosady czyli Kowale”¹¹⁶. Jest wysoce prawdopodobne, że była to osada założona na gruntach wsi Filipy (Fałki-Filipy) w pobliżu Kowali (Falki-Kowale). Możliwe, że pozostałością po Falkach Nowosadach jest

¹⁰⁸ Zob. <http://lazarus.elte.hu/hun/digkonyv/topo/200e/40-52.jpg> (dostęp: 17.06.2021).

¹⁰⁹ Goniądz 1571, s. 162.

¹¹⁰ *Rękopiśmienne opisy parafii litewskich z 1784 roku*, s. 173 (opis parafii goniądzkiej): „Boguszewka zaścianek JP Kramkowskiego, za Kramkówką Wielką, na zachód zimowy pięć ćwierci mili” (oraz W. Wernerowa, *Opisy parafii dekanatu augustowskiego z roku 1784*, s. 193).

¹¹¹ AWAK 14, s. 50; zob. J. Maroszek, *Układ przestrzenny miasta Suraża*, „Białostoczczyzna”, 1995, nr 3(39), s. 48–49, 51. Brak wzmianki o tej wsi w: Demidowicz, s. 21–47.

¹¹² Suraż 1562, s. 186; rejestr pogłównego z 1676 r. wymienia *Chudziabin et Kowale*; zob. BCzart, *Zbiór Łoyki*, rkps 1099 IV, s. 783 (k. 386); F. Łoyko, *Małopolska. Alfabetyczny zbiór wsiów*, s. 455, wymienia *Chudziabin*.

¹¹³ PRNG, nr 16867; F. Łoyko, *Małopolska. Alfabetyczny zbiór wsiów*, s. 455, wymienia *Cekuny*.

¹¹⁴ PRNG, nr 17350; J. Maroszek, *Pięć wieków Ziemi Juchnowieckiej*, s. 145: „Ciekuny, dawniej wieś, dziś nieistniejąca, obecnie pole i pastwisko we wsi Juchnowiec Dolny”; tak samo E. Borysiak, *Ciekuny*, [w:] NMPol, t. 2, s. 128 oraz Kondratiuk, s. 42.

¹¹⁵ PRNG, nr 17351; J. Maroszek, *Pięć wieków Ziemi Juchnowieckiej*, s. 252: „Ciekuny były wsią należącą do majątku Góra Juchnowiecka. W 1673 r. wieś należała do dóbr Góra Juchnowiecka. Mieszkało tam 17 poddanych Gabriela Kurzenieckiego, chorążego parnawskiego”.

¹¹⁶ Kondratiuk, s. 98; tak samo NMPol, t. 5, s. 215.

widoczna dziś nieliczna zabudowa przy drodze między Filipami a Kowalami, ok. 800 m na północ od wsi Kowale¹¹⁷.

Wieś Grabówka nie widnieje na mapach do połowy XX w. Jednym ze śladów jej lokalizacji jest arkusz Dwuwiorstówki z 1913 r., na którym widnieje *Ур. Грабовка*, oznaczona na zachód od wsi Kamionka, nie ma jej na mapie WIG z 1930 r. XVI-wieczną miejscowość oznaczyliśmy w miejscu obecnie istniejącego przysiółka wsi Słomianka o nazwie *Grabówka*¹¹⁸.

Miejskie sioło Hruskie zostało „roku 1562 dnia 10 nowembr[a] przez Michała Łapę wymierzone” i składało się z trzech pól¹¹⁹. Ta nowo lokowana wieś dopiero miała się rozwijać i budować: „Sioło, we dwóch polach na średnich rezach, mają być zasadzone czołem domów na zachód słońca, gumna przez ulicę, której poprzek prętów 3”¹²⁰. Lokacja ta okazała się zapewne nieudana: brak jest danych źródłowych o funkcjonowaniu wsi pod koniec XVI oraz w XVII w.¹²¹ Pomimo braku pewności, czy lokacja doszła do skutku i przez jaki okres osada mogła funkcjonować, Hruskie oznaczyliśmy w miejscu dzisiejszego pola o nazwie *Hruska*¹²², ok. 1,4 km na północ od zabudowań miasta Suraża.

Osadę Koziółek (Koziołki) oznaczyliśmy przy ujściu rzeki Kurówka do Narwi. Mapa Perthéesa przedstawia (w rozwidleniach Narwi) *Dawny Okop Koziołek zwany*, a na mapie Kwatermistrzostwa widoczny jest na lewym brzegu Narwi *Koziołek Red[uta]*. Wspomniana miejscowość zaznaczona została na naszej mapie jako wieś o lokalizacji przybliżonej w widłach Kurówki i Narwi, w miejscu widocznych współcześnie pozostałości tzw. szwedzkiego szańca¹²³. Wieś wymieniona została w 1673 r. w parafii Waniewo; *Koziołek* to również nazwa lasu na obszarze pozostałych do dziś fortyfikacji, ok. 370 m na północ od uroczyska *Zerwany Most*¹²⁴.

Miejscowość Krasowo-Rybałty otrzymała na naszej mapie lokalizację przybliżoną w miejscu obecnej wsi Wierzbowizna, na prawym brzegu rzeki Tłoczewki. W popisie z 1528 r. pod wsią Tłoczewo wymieniony został Jan Rybałt¹²⁵; w drugiej połowie XVI w. właścicielami miejscowości byli Wierzbowscy: w 1565 r. wymieniony jest Baltazar Wierzbowski, a w latach 1578–1580 Jan Wierzbowski. Na mapie Perthéesa widnieje *Kraszewo Wierzbowizna*, von Stein przedstawia *Kraszewo Wierzbowizna*, na mapie Textora oznaczone zostało *Kraszewo*, Kwatermistrzostwo ukazuje: *Kraszewo Wierzbowizna*, a na mapie Chrzanowskiego widoczne jest *Krassowo*.

Łapy-Rechy zlokalizowane zostały na podstawie ustaleń Łukasza Lubicza-Łapińskiego: „Łapy Rechy stanowią dziś północną część miejscowości Łapy Szolajdy, przez którą zostały wchłonięte w ciągu XVII wieku”¹²⁶. Łapy-Stryjce oznaczone zostały jako lokalizacja przybliżona pomiędzy osadami

¹¹⁷ Jeszcze na mapie WIG z 1922 r. okoliczne miejscowości miały wspólny człon „Falki” w nazwie: Falki Filipy, Falki Godziemby, Falki Kowale, Falki Stare.

¹¹⁸ PRNG, nr 37675.

¹¹⁹ Suraż 1562, s. 186, por. też *Sioło Hruskie Mieszkcie*, [w:] PKGE II, s. 451–452; zob. J. Maroszek, *Układ przestrzenny miasta Suraża*, s. 49–50 oraz mapa *Miasto Suraż w 1562 r. – odtworzenie struktur rolnych*, wklejka na końcu tego numeru „Białostoczczyzny”. Układ pól wsi Hruskie przedstawia mapa 7: *Suraż east bank, Kowale and Hruskie, 1563*, [w:] Demidowicz, s. 34.

¹²⁰ Suraż 1562, s. 187; tak samo [w:] PKGE II, s. 451.

¹²¹ Brak informacji o wsi Hruskie np. w rejestrze pogłównego z 1676 r.; zob. BCzart, Zbiór Łoyki, rkps 1099 IV, gdzie opisanie parafii suraskiej od s. 778 (k. 383v) do s. 785 (k. 387); F. Łoyko, *Małopolska. Alfabetyczny zbiór wsiów*, s. 463, wymienia w powiecie brańskim *Hruska*.

¹²² PRNG, nr 180783.

¹²³ Zob. S. Herbst, *Potrzeba historii czyli o polskim stylu życia. Wybór pism*, t. 2, Warszawa 1978, s. 125–127, gdzie również notatka pomiarowa autora. J. Maroszek przyjmował, iż: „Z opisu z 1560 r. wcale nie wynika, że Koziołek przynależał do twierdzy tykocińskiej, mógł zabezpieczać nie zamek gasztołdowski, a właśnie radziwiłowski w Waniewie, położony był bowiem przy ujściu Kurówki i połączony był z łądem właśnie od strony waniewskiego dworu w Kurowie”, tenże, *Pogranicze Litwy i Korony*, s. 343, przyp. 84, tamże (tabl. XXIV po s. 384) fort Koziołek według pomiarów J. Adamskiego z 1991 r.; ok. 850 m na północny wschód od Waniewa i ok. 820 m na północ od ujścia rzeki Waniewka do Narwi znajduje się grodzisko Zamczysko (PRNG, nr 180081); por. też A. Oleksicki, *Waniewo. Dzieje regresu dawnego miasta*, „Białostoczczyzna”, 1988, nr 3(11), s. 10–11; tenże, *Waniewo, z przeszłości dawnego miasta*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego”, t. 7, 2001, s. 162, 164, 166; o zamku w Waniewie zob. M. Gochna, *Charakter osiedli w tym tomie*.

¹²⁴ Laszuk, Zaścianki, s. 111; PRNG, nr 60676.

¹²⁵ Popis 1528, s. 145: „Село Тлоче земляне Идоко Щепановичъ сам. Лавринець Презьдецкии сам. Станиславъ Лавринцевич сам. Янь Рибалтъ сам. Аньдреевал Прошевскаа сам. С тых 2 кони”.

¹²⁶ Lubicz-Łapiński, s. 28; por. tamże, s. 28–29: „Łapy Szolajdy i Rechy” oraz mapa 5: *Wsie Łapy Szolajdy i Rechy*; zob. też Laszuk, Łapy, s. 23, tabl. 1: *Wsie Łapy w XVI–XVIII w.*; I. Halicka, *Nazwy miejscowe*, s. 106: „Rechy część wsi Szolajdy”.

Łapy-Kołpaki a Łapy-Pluśniaki. Punkt postawiony został na północ od *Sokołowskiego Gościńca*, na terenie należącym do miejscowości Łapy-Kołpaki, w miejscu pola o nazwie *Strycze*¹²⁷.

Łopienie-Grochy otrzymały lokalizację przybliżoną. Wynika to z faktu, że nie mamy pewności, która ze współczesnych części Łopieni stanowiła pierwotne nadanie. Łopienie-Grochy oznaczyliśmy na terenie dzisiejszej wsi Łopienie-Jeże, przy skrzyżowaniu z drogą idącą w kierunku wsi Skłody-Przyrusy, wykorzystując lokalizację przedstawioną na mapie Kwatermistrzostwa. Von Stein (a za nim i Textor) oraz mapa Chrzanowskiego wykazują różnice w położeniu miejscowości Łopienie-Jeże oraz Łopienie-Szelągi w porównaniu z Kwatermistrzostwem czy późniejszej Dwu- i Trójwiorstówki¹²⁸.

Przybliżona lokalizacja Niewodnicy Brzosczyńskiej opiera się na dotychczasowych badaniach i literaturze przedmiotu: „Stanisław Brzoska był bliskim sąsiadem Chołoneckich, jego dwór zwany Niewodnicą Brzosczyńską usytuowany był na lewym brzegu strumienia, pomiędzy Niewodnicą Nargilewską, a Niewodnicą Lewickich. Dziś w jego miejscu pozostało opuszczone, pozbawione zabudowy, zaorane siedlisko dworskie i ślady młyna wodnego”¹²⁹. Punkt oznaczający Niewodnicę Brzosczyńską postawiony został pomiędzy dzisiejszymi nielicznymi zabudowaniami a rzeką Niewodnicą, w miejscu, gdzie na zdjęciach Numerycznego Modelu Terenu (NMT) widoczne są pozostałości po stawach.

Wieś Olszanka widnieje tylko na mapie Perthéesa, pomiędzy wsią Krzywa a folwarkiem Grodzisk (Grodzisko), na północny wschód od miejscowości Romejki (Romiejki)¹³⁰. Nie występuje w materiale kartograficznym z XIX i XX w., zapewne pod koniec XVIII w. przestała istnieć. Olszanka oznaczona została w stopniu przybliżonym w miejscu lasu o tej samej nazwie, ok. 600 m na północ od Kolonii Kamionka¹³¹.

Parszyce, wymienione w latach 1581 i 1593–1594¹³², oznaczyliśmy za literaturą przedmiotu. Jerzy Wiśniewski przyjmował, że: „Wieś Parszyce była na prawym brzegu Białej, jej miejsce zajął

¹²⁷ PRNG, nr 132189. Lubicz-Łapiński, s. 35: „Tuż przy Łapach Pluśniakach znajdował się ich przysiółek – Łapy Strycje (lub Strycze) gdzie mieszkali Łapowie z przydomkiem Baran. Z czasem część wsi należąca do tej gałęzi rodziny nazywano Łapami Baranami lub Barankami. Nazwa tego przysiółka znikła z dokumentów pod koniec XVIII wieku wraz z wygaśnięciem linii Łapińskich-Baranów” oraz mapa 9: *Wsie Łapy Pluśniaki i Strycje*, gdzie Strycje oznaczono na południowy zachód od Łap Pluśniaków; w innym miejscu autor pisze (tamże, s. 71): „Baran (linia wygasła) Linia Łapińskich z tym przydomkiem posiadała dział ziemski między Łapami Korczakami, a Pluśniakami. Pod koniec XVI wieku przysiółek ten zwano Łapami Stryjcami (lub Stryczami), czasem pojawiła się także nazwa Łapy Barany. [...] Pozostałością po tej rodzinie jest nazwa zwyczajowa pola *Strycze* oraz *Góra Baranicha* w Łapach Pluśniakach”. Wspomniana góra (ob. Góra Baranicka, PRNG, nr 2651) znajduje się na północ od Sokołowskiego Gościńca, pomiędzy Łapy-Pluśniaki a Łapy-Kołpaki oraz pomiędzy Sikanową Górką (PRNG, nr 122563) a polem o nazwie Strycze (PRNG, nr 132189); zob. też Laszuk, Łapy, s. 23, tab. 1: *Wsie Łapy w XVI–XVIII w.*, s. 24, tab. 2: *Liczba majątków szlacheckich w Łapach na przełomie XVII i XVIII wieku oraz tabela (bez opisu) na s. 25.*

¹²⁸ Współczesne Łopienie-Szelągi, Łopienie-Zyski, Łopienie-Ruś, Łopienie-Pamięciaki oraz Łopienie-Jeże położone są – kolejność z północy na południe – na lewym brzegu rzeki Dzieża. Na mapie von Steina układ wspomnianych miejscowości jest odwrotny: *Jeze Lopienie* oznaczone zostały na północy, a kolejne osady w kierunku południowym to: *Tyszki Lopienie*, *Rus: Lopienie*, *Szelongi Lopienie*; tak samo na mapie Textora, gdzie na północy widnieją *Lopienie Jeze*, a na południu *Lopienie Szelongie*. Mapa Chrzanowskiego także odzwierciedla położenie z von Steina (i Textora).

¹²⁹ *Kościół katolicki na Podlasiu. Zbiór dokumentów erekcyjnych i funduszowych*, t. 1: *Niewodnica*, oprac. J. Maroszek, W.F. Wilczewski, Białystok 1997, s. 3–4; tak samo J. Maroszek, W.F. Wilczewski, *Dzieje obszaru gminy Turośń Kościelna*, Turośń Kościelna 1997, s. 4 oraz ciż, *Niewodnica: dzieje kościoła i parafii 1596–1996*, Białystok 1996, s. 7–8; „już w okresie międzywojennym siedziba dworska uległa znacznej dewastacji. Proces ten trwa do dziś. Dwór został zrujnowany, inne budynki dworskie rozebrano, wzniesiono natomiast wiele nowych. Stawy zarosły szuwarami a otoczenie rzeki olsami. Likwidacji uległa aleja dojazdowa. Z ogrodów usunięto prawie wszystkie drzewa ozdobne”, J. Maroszek, *Pięć wieków Ziemi Juchnowieckiej*, s. 270; zob. też *Niewodnica Brzosczyńska*, tamże, s. 266–269 oraz tenże, *Lewickie*, „Rubieże. Pismo Poświęcone Historii, Tradycji i Kulturze Polskiej”, 1993, nr 2–3, s. 107–111.

¹³⁰ Chomętowski, Materiały, s. 280: „Sioło Olszanka. Za to sioło wzięto odmianą od Jasińskiego kuchmistrza Kr.J.M. za które wzięto włók10, wójtostwo które miał pan Jasiński w siołach Kr.J.M., to jest w siele Bobrówce włók 5 a w Brzozowej włók 5, które miał na wójtostwo”; *Rękopiśmienne opisy parafii litewskich z 1784 roku*, s. 188 (opis parafii jasionowskiej): „Olszanka mila mierna na północ” (oraz W. Wernerowa, *Opisy parafii dekanatu augustowskiego z roku 1784*, s. 204); zob. J. Maroszek, *Pogranicze Litwy i Korony*, s. 404, 458, 477.

¹³¹ PRNG, nr 92542.

¹³² *Kościół katolicki na Podlasiu. Zbiór dokumentów erekcyjnych i funduszowych*, t. 3: *Białystok*, wstęp i oprac. J. Maroszek, Białystok 1999; zob. też J. Maroszek, *Najstarszy dokument uposażeniowy Kościoła Farnego w Białymstoku z 4 grudnia 1581 roku*, „Białostoczczyzna”, 1996, nr 2(42), s. 3–8; T. Krahel, *Zarys dziejów parafii Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Białymstoku*, [w:] *Bazylika katedralna w Białymstoku: Księga jubileuszowa z okazji 100-lecia poświęcenia kościoła Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Białymstoku (1905 – 17 IX – 2005)*, red. T. Krahel, Białystok 2005, s. 14; J. Maroszek, *Dzieje Białegostoku w latach 1547–1692*, [w:] *Historia Białegostoku*, red. A.C. Dobroński, Białystok 2012, s. 64–66; ZZG, sygn. 2, s. 109–112.

folwark Wysoki Stoczek i Ogrodniczki (pozostałością pole Parszyno)¹³³. Józef Maroszek opowiadał się za lokalizacją Parszyc w miejscu dawnej wsi Ogrodniczki Wysokostockie¹³⁴ (odległe o ok. 700–750 m na północny wschód od wsi Wysoki Stoczek); opinie zbieżne z poglądem Maroszka wyrażali m.in. Tomasz Popławski¹³⁵ oraz Tadeusz Krahel¹³⁶. Parszyce w lokalizacji przybliżonej oznaczyliśmy między wsiami Wysoki Stoczek a Ogrodniczki Wysokostockie, na terenie dzisiejszego Osiedla Wysoki Stoczek.

Osada Puszkarze widoczna jest tylko na Perthéesowskiej mapie Podlasia pomiędzy Piwowarami a Ołdakami. Inwentarz starostwa goniądzkiego z 1571 r. opisuje, że „Puszkarczowie [...] Granice mają z Hołdakami”¹³⁷. Wieś Puszkarze oznaczona została w miejscu obecnego pola, które PRNG określa jako *Puczkarzy*¹³⁸, ok. 900 m na północny zachód od miejscowości Kosiorki.

Roszki-Trojanki oznaczone zostały tylko na mapie Perthéesa. Zlokalizowane zostały, według wspomnianej mapy, na lewym brzegu rzeki Awissa, pomiędzy miejscowościami Roszki-Ziemaki a Roszki-Bieńki (dziś część wsi Roszki-Wodźki).

Wieś Solistowo (Szelistowo) również występuje tylko na mapie Perthéesa. Posiłkując się informacjami, że osada została „rozdzielona pomiędzy Solistówkę i Żrobki”¹³⁹, oznaczyliśmy lokalizację przybliżoną na lewym brzegu rzeki Słuczki, ok. 800 m na północ od Solistówki.

Trubianka wymieniona została i opisana w „Rejestrze pomiaru włócznej Kleszczel” w 1560 r., jednakże opis tam zamieszczony nie pozwala na precyzyjne postawienie punktu na mapie¹⁴⁰. Wyznaczono go w miejscu określonym przez PRNG jako część lasu o nazwie *Trubianka*, ok. 3 km na północny wschód od Kleszczel¹⁴¹. Lustracja z 1616 r. wspomina już o uroczysku Trubianka¹⁴².

¹³³ J. Wiśniewski, *Początki Białegostoku i okolicznego osadnictwa*, [w:] *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, t. 4, red. H. Majecki, Białystok 1985, s. 26; na mapie *Osadnictwo okolic Białegostoku* (tamże, s. 19) Parszyce umieszczono ze znakiem „+” w zakolu rzeki Białystok, blisko ujścia strumienia Studena Woda (ob. ujście Bażantarki do rzeki Białej). Interesujące jest, że T. Wasilewski, *Białystok w XVI–XVII wieku*, [w:] *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, t. 1, red. J. Antoniewicz, J. Joka, Białystok 1968, s. 112 oraz mapa na s. 113, nie wspomina nic o Parszycach: „W 1581 r. osady te wymienia przywilej na rzecz kościoła białostockiego pod nazwami Zawady i Miłasze”, zob. też tamże, przyp. 23: „dokument wymienia jedynie Zawady nad Supraślą [sic!]”.

¹³⁴ J. Maroszek, *Najstarszy dokument*, s. 6: „Dziesięcinę plebańską obowiązywać mieli dawać mieszkańcy wsi [...] Parszyc (pewnie Ogrodniczek Wysokostockich)”; tak samo tenże, *Dzieje Białegostoku*, s. 66; wspomniany badacz wydając *Zbiór dokumentów erekcyjnych i funduszowych* (t. 3: *Białystok*), dopuszczał inną możliwość odnośnie do lokalizacji Parszyc: „Nazwa nie zidentyfikowana. I. Grochowska twierdziła, że wśród nazw gruntów uprawianych przez chłopów ze wsi Białegostoczku znajdowały się grunty zwane *Parszyna*, co miało być reminiscencją zaginionych Parszyc. Osobiście sądzimy, że Parszyce to nazwa wsi bojarskiej istniejącej do XVIII w. wokół dzisiejszej ulicy Warszawskiej (dawniej ul. Bojarska) znanej z 1676 r. ale bez określenia nazwy”, *Kościół katolicki na Podlasiu. Zbiór dokumentów erekcyjnych i funduszowych*, t. 3: *Białystok*, s. 32, przyp. 23.

¹³⁵ T. Popławski, *Przestrzeń współczesnego miasta Białegostoku na tle historycznych podziałów*, „Białostoczczyzna”, 1996, nr 2(42), s. 16: „Nie jest znana data założenia wsi, choć wiele wskazuje na to, że Ogrodniki wraz z założeniem dworskim Wysoki Stoczek to wymieniana w przekazach historycznych, istniejąca już w 1581 r. wieś kościelna Parszyce. Choć to może zabrzmieć mało przekonująco, ale podstawowym powodem dla którego twierdzą, że w tym miejscu ulokowane były Parszyce jest brak miejsca w innej części dóbr Białystok, gdzie mogłyby być założone”.

¹³⁶ T. Krahel, *Zarys dziejów parafii Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny*, s. 14: „Parszyce były w miejscu późniejszego folwarku Wysoki Stoczek i Ogrodniczki”.

¹³⁷ Goniądz 1571, s. 162.

¹³⁸ PRNG, nr 112914.

¹³⁹ P. Swoboda, *Solistowo*, [w:] NMPol, t. 15, s. 63; zob. J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim od XV do końca XVIII wieku*, [w:] *Studia i materiały do dziejów Pojezierza Augustowskiego*, red. J. Antoniewicz, Białystok 1967, s. 81, 85, 90–92.

¹⁴⁰ *Rejestr pomiaru włócznej Kleszczel*, s. 237–238: „Folwarki mieskie na Trubiance włók 25 gruntu podłego. Rozdanie idąc od Czochów [...]. Pola leżą końcami do ściany włók miesckich jednymi, drugimi końcami do włók siola Czochów i puszczy JKMci, bokiem jednym do włók miesckich na Dobrej Wodzie, bokiem drugim do włók siola Jelonki. Granice w okrąg na pręty obegnane. Jedna ściana graniczy z włókami miesckimi. Druga ściana graniczy z włókami siola Jelonki. Trzecia ściana graniczy z włókami siola Czechow i od puszczy JKMci Kamienieckiej”.

¹⁴¹ PRNG, nr 140564; Kondratiuk, s. 204: „Trubianka, dziś pole we wsi Kleszczele”; na mapie WIG z 1931 r. widoczne pola (aż do Jelonki) na prawo od drogi Kleszczele-Hajnowka; por. *Schematyczny plan gruntów Kleszczel z podziałem na pola miejskie [...] i przedmieścia według pomiaru włócznej z 1560 r.* zamieszczony w: M. Roszczenko, *Kleszczele*, s. 42.

¹⁴² ASK XLVI 149, k. 141: „Uroczysko Trubianka ma włók 25. Z każdej płacą czynszu po gr lit. 22, facit zł 22/27/9”. „Rewizya przez komornika Pełchowskiego pomiaru miasta JKMCi Kleszczel” z 1784 r. wymienia: „Granica obrembu Trubianki”, M. Roszczenko, *Kleszczele*, s. 419.

Wólka oznaczona została w lokalizacji przybliżonej pomiędzy miejscowościami Mazury i Brok. W 1576 r. *sioło Wolka*, przynależne do folwarku Mazury, miało „włók 10 gruntu średniego”¹⁴³. Lustracja z 1616 r. zawiera informację, że sioło Wólka: „Spustoszała, a grunty jej poddani ze wsi Mazurów i Broku trzymają. Było włók 10”¹⁴⁴. Pozostałością po tej wsi jest zapewne nazwa lasu *Mazury*¹⁴⁵, znajdującego się pomiędzy wskazanymi miejscowościami. Wólkę zaznaczyliśmy na terenie wspomnianego lasu, ok. 6,3 km na północny wschód od Wysokiego Mazowieckiego.

Podobne problemy występowały z lokalizacją osad w ziemi drohickej.

Budkowszczyzna otrzymała lokalizację przybliżoną, ok. 2 km na zachód od Drohiczyzna. Za taką przemawia dokument z 1522 r. dotyczący nadania ziemi – wtedy to Jan Radziwiłł starosta drohicki nadał grunty woźnemu drohickiemu Bartłomiejowi Budce. Dokument ten zawiera opis granic nadanej ziemi: z jednej strony wymieniona jest granica z gruntami miejskimi Drohiczyzna, z drugiej zaś z gruntami wsi Runice¹⁴⁶. Możliwe, że pozostałością wspomnianej wsi Budkowszczyzna (w 1551 r. o nazwie Sadowiec) jest wschodnia, współczesna część gruntów wsi Wólka Zamkowa, która dość „nietypowo” oddziela wieś Runice od Drohiczyzna (według danych Państwowego Rejestru Granic).

Miejscowości Blochy i Cholewy, znajdujące się na prawym brzegu rzeki Buczynki, oznaczyliśmy jako przybliżone, sugerując się ich położeniem na mapie Perthéesa. Zdecydowaliśmy się umieścić na głównej mapie osadę Blochy pomiędzy miejscowościami Sterdyń a Stelągi oraz wieś Cholewy między Stelągi a Kuczaby. Obie te osady nie pojawiają się w późniejszym materiale kartograficznym.

Wieś Choszczówka otrzymała na mapie lokalizację przybliżoną: oznaczona została na prawym brzegu rzeki Myśla, przy drodze Liszki – Skrzyszew, ok. 500 m od ostatnich zabudowań wsi Liszki¹⁴⁷.

Koce-Masły (kolonia oraz nazwa pola we wsi Koce-Basie i Koce-Schaby)¹⁴⁸ oznaczone zostały w lokalizacji przybliżonej na obszarze wsi Koce-Basie. Dzięki informacjom uzyskanym w sołectwie w Kocach-Schabach możliwa była dokładniejsza lokalizacja osady: Koce-Masły oznaczyliśmy ok. 630 m na południe od skrzyżowania dróg Koce-Basie – Kobusy a Koce-Schaby – Trzaski oraz ok. 620 na północ od lasu *Dąbrówka*¹⁴⁹.

Krakówki-Świdry zaznaczone zostały pomiędzy miejscowościami Krakówki-Dąbki a Borzomy. Między wspomnianymi osadami znajduje się pole, które przez okolicznych mieszkańców nazywane jest *Świdry*¹⁵⁰. Informacja ta pozwoliła na oznaczenie z lokalizacją przybliżoną miejscowości Krakówki-Świdry ok. 500 m na zachód od Krakówki-Dąbki i ok. 600 m na wschód od wsi Borzomy.

Wieś Leszczka-Mikulicze, pojawiająca się w źródłach w latach 60. XVI w. jako Mikulicze, Leszczka Mikulicze¹⁵¹, nie występuje w dostępnym materiale kartograficznym aż do połowy lat 30. XX w. Po raz pierwszy Leszczka widoczna jest na mapie WIG z 1937 r. Interesujące jest, że na mapie von Steina zaznaczona została polana w lesie, przy drodze biegnącej od Czartajewa do Wiercienia Dużego, o wymiarach ok. 650 m długości i ok. 170 m szerokości, w miejscu, w którym obecnie istnieje Leszczka. Czy ten pusty teren w lesie jest pozostałością po wyludnionej, opuszczonej bądź zniszczonej osadzie Leszczki-Mikulicze trudno jednoznacznie stwierdzić. Przy takim przypuszczeniu byłby to przykład przetrwania nazwy osady w świadomości mieszkańców tego regionu przez 300–400 lat. Osadę XVI-wieczną umieściliśmy na mapie we wspomnianej lokalizacji jako przybliżonej.

¹⁴³ LWP 1570, 1576, s. 106: „Sioło Wolka W tem siele włók 10 gruntu średniego, to jest: osadnych włók 7, z których płacą po zł pol. 4/5, co ze wszystkich włók osadnych uczyni zł pol. 29/5. Ciągłych włók 2, płacą z każdej zł pol. 1/25, a z obu wł[ó]ki [s] ciągłych czyni zł pol. 3/20. Pusta włóka 1”.

¹⁴⁴ ASK XLVI 149, k. 115v.

¹⁴⁵ PRNG, nr 78678.

¹⁴⁶ Informacja od dr. T. Jaszczółta.

¹⁴⁷ Dokładna lokalizacja Choszczówki była możliwa dzięki informacjom od mec. B. Niemirki, za które składam podziękowania.

¹⁴⁸ Kondratiuk, s. 90; nie występują w PRNG.

¹⁴⁹ PRNG, nr 22411.

¹⁵⁰ Informacja od dr. T. Jaszczółta.

¹⁵¹ W 1565 r. Mikołaj Kiszka starosta drohicki zamienił się dobrami z Leszczyńskimi z parafii Perlejewo: w zamian za pewne działki w Leszczce w parafii Perlejewo dał im grunty zwane Mikulicze, położone w jego dobrach Czartajew; NGAB, Mińsk, f. 1759-2-9, k. 525v–526 (informacja od dr. T. Jaszczółta); Popis 1567, k. 981: „Село Микуличе Ваврынецъ Станиславовичъ [...] Юри Миколаевичъ [...] Янь Павловичъ [...] Станиславъ Андрѣевичъ”; AUPL, s. 293: „Leszczka Mikulicze: szl. Jan s. Pawłow, szl. Jerzy s. Mikołajow, szl. Stanisław s. Andrzejow, szl. Wawrzyniec s. Andrzejow, dziedzicowie z Leszczki Mikulicz”.

Dłuższego komentarza wymaga przypadek wsi i miasta Miedzna vel Międzyzylesie¹⁵². Wieś Miedzna ma metrykę XV-wieczną. W stuleciu tym ufundowano tam kościół pw. św. Stanisława (pierwsza wzmianka 1470 r.). Fundatorem świątyni mógł być ówczesny właściciel wsi Stanisław Karski. Tenże zapisał w 1469 r. dobra miedzneńskie córce Jadwidze i jej mężowi Stanisławowi Wodyńskiemu. Po śmierci Wodyńskiego w 1503 r. właścicielem Miedzny został jego syn Mikołaj, zmarły w 1528 r., a po nim kolejny z rodu Wodyńskich – Jan, który wystawił Miedznie w 1531 r. przywilej na prawo magdeburskie. Wówczas to, oprócz nadania praw miejskich, doszło do zmiany nazwy miejscowości na Międzyzylesie¹⁵³. Nazwa ta w drugiej połowie XVI i w XVII w. funkcjonowała równolegle ze starszą nazwą Miedzna¹⁵⁴.

Lokacja miasta nie zlikwidowała całkowicie, jak się wydaje, wsi Miedzna. Obie jednostki osadnicze, miasto Międzyzylesie vel Miedzna i wieś Miedzna, funkcjonowały w drugiej połowie XVI w., co potwierdzają rejestry poborowe. Rejestr z 1578 r., choć nie zawiera wpłat podatków z miast, to wymienia wieś Miedznię, w której płacono z 7 włók kmiecych i 5 zagrodników z ziemią. Najwięcej informacji przynosi rejestr z 1580 r. Wymienia miasteczko Miedznię (58 włók miejskich, 16 domów rynkowych, 84 domy uliczne, ubogi szklarz, piekarka i czterech przekupniów) oraz wieś Miedznię (6 włók kmiecych). Oba rejestry odnotowują także wpłaty z poświęconego międzyzyleskiego: w 1578 r. z 5 zagrodników z ziemią, w 1580 r. tylko z 5 zagrodników. Rejestr czopowego z 1580 r. pod nagłówkiem „Miedzna” odnotowuje wpłatę tego podatku, którą wnoszą „burmistrz z radą, mieszczanie międzyzylescy”¹⁵⁵. Ostatni rejestr, z 1588 r., wymienia tylko miasto Międzyzylesie (58 włók miejskich, 16 domów rynkowych, 20 domów ulicznych, 64 ubogie chałupy) oraz wpłatę zbiorczą (5 młynów dorocznych, 39,5 włók kmiecych, 19 zagrodników z ziemią) z parafii międzyzyleskiej od Katarzyny z Lisowa Kryskiej, 1mo voto Wodyńskiej, żony Stanisława Kryskiego, wojewody mazowieckiego¹⁵⁶. Rejestry poborowe konsekwentnie określają parafię jako międzyzyleska¹⁵⁷. Występowanie wsi Miedzna obok miasta Międzyzylesie w 1599 r. odnotowuje również Aleksander Jabłonowski¹⁵⁸.

Dokładna lokalizacja wsi Miedzna po lokacji miasta Międzyzylesia pozostaje nieznana. Jej identyfikację utrudnia fakt, że w XVII w. pojawia się wieś Międzyzylesie (istnieje współcześnie)¹⁵⁹, oddalona o ok. 9 km na północny zachód od dawnego miasteczka Międzyzylesie (obecnie wsi parafialnej i gminnej Miedzna). Pojawienie się tej osady w późniejszych źródłach utrudnia w tym wypadku posługiwanie się metodą retrogresywną. Zgodnie z założeniami serii AHP zdecydowaliśmy się jednak na zlokalizowanie w stopniu przybliżonym XVI-wiecznej wsi Miedzna w miejscu XVII-wiecznej wsi Międzyzylesie (identyfikacja hipotetyczna)¹⁶⁰. Przesłankę do takiego utożsamienia obu osad stanowi dokument z 1534 r., w którym właściciel obu miejscowości Jan Wodyński oprawia posag i wiano swojej żonie Małgorzacie Radzanowskiej. W akcie tym wymienione są miejscowości z ziemi drohickej należące do Wodyńskiego w trzech kluczach dóbr – miedzneńskim, krześlińskim i łysowickim. Wspomniane w dokumencie osady z poszczególnych kluczy wymieniane są w sposób uporządkowany pod względem geograficznym, a z miejsca występowania danej osady na liście można domniemywać jej lokalizacji. W interesującym

¹⁵² Poniższy fragment dotyczący Miedzny vel Międzyzylesia przygotował M. Gochna.

¹⁵³ Jaszczolt, *Osadnictwo*, s. 126–129. Według E. Borowskiego Miedzna prawa miejskie otrzymała już w 1522 r., a w 1531 r. Jan Wodyński tylko proklamował ów przywilej; tenże, *Sanktuarium Matki Bożej w Miedznej*, Drohiczyń 1996, s. 10.

¹⁵⁴ ASK I 70, k. 31v, rejestr pogłównego z 1663 r.: w nagłówkach „Parochia Miedzileszen[sis]” i „Miedzna cum villis et Miedzilesz”, w zapisce Miedzna. Tamże, k. 229, rejestr pogłównego z 1674 r.: w nagłówku „Paraphia Miedznienska”, w zapisce folwark i miasteczko miedzneńskie. BCzart, Zbiór Łoyki, rkps 1099 IV, k. 607, rejestr pogłównego 1676 r.: „Miasteczko Miedzna”. Konstytucja sejmowa z 1631 r. ustanawiająca roki ziemskie tamże określa miasto jako Międzyzylesie. W konstytucji z 1678 r., na nowo ustanawiającej sesje sądu ziemskiego po niedojściu do skutku poprzedniej uchwały, używano nazwy „Międzyzylesie alias Miedzna” oraz Miedzna. Z kolei przywilej Jana Butlera z 1690 r., *nota bene* dziedzica „na Miedznej i Krześlnie”, określa ją jako miasteczko Miedzna alias Międzyzylesie; VL, t. 3, s. 331 (692), t. 5, s. 284 (582); M. Baliński, T. Lipiński, *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym*, Warszawa 1886, t. 3a, s. 417.

¹⁵⁵ ASK I 47, k. 560.

¹⁵⁶ A. Boniecki, *Herbarz polski. Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich*, t. 12, Warszawa 1908, s. 385.

¹⁵⁷ ASK I 27, k. 917v; ASK I 47, k. 522, 748v. Więcej o parafii i kościele parafialnym zob. B. Szady, *Granice jednostek administracji Kościoła łacińskiego w tym tomie*.

¹⁵⁸ Podlasie II, s. 252.

¹⁵⁹ ASK I 70, k. 31v, rejestr pogłównego z 1663 r.; tamże, k. 229, rejestr pogłównego z 1674 r.; BCzart, Zbiór Łoyki, rkps 1099 IV, k. 607, Rejestr pogłównego 1676 r.; PRNG, nr 80199.

¹⁶⁰ H. Rutkowski, *Lokalizacja miejscowości*, [w:] AHP Mazowsze, s. 69; zob. też wyżej, przyp. 7.

nas kluczu miedzneńskim wieś Miedzna wymieniona jest po Starej Woli, Tchórzowej, a przed Kozolupami, Rostkami, Ugoszczą, zaginioną wsią Mikołajewo i Pogorzela¹⁶¹. Jest to zatem lokalizacja tożsama z lokalizacją XVII-wiecznej wsi Międzylesie. W celu odróżnienia miasta Wodyńskich od ich wsi Miedzna na określenie pierwszej z osad w niniejszym tomie AHP przyjęliśmy nazwę z dokumentu lokacyjnego – Międzylesie¹⁶². Przy takim założeniu wieś Miedzna, pierwotnie leżąca na miejscu dzisiejszej Miedzny, po lokacji miasta Międzylesia została przeniesiona wraz z nazwą w nowe miejsce, z pozostawieniem kościoła w starej lokalizacji. Następnie, najprawdopodobniej w pierwszej połowie XVII w., doszło do zamiany nazw miejscowości, przy czym na określenie miasta stosowano, jak już była o tym mowa wyżej, w XVII w. obie nazwy.

Mapa Perthéesa posłużyła do lokalizacji przybliżonej miejscowości Miodusy-Michałowięta. Oznaczona ona została pomiędzy Miodusami Wielkimi (Miodusy-Stara Wieś) a Miodusami-Perki (obecnie część wsi Miodusy Wielkie), na prawym brzegu rzeki Brok Mały. W 1546 r. właścicielami wsi *Miodusy Antiqua* byli synowie nieżyjącego Michała¹⁶³.

Osada Płatowo oznaczona została pomiędzy miejscowościami Mierzynówka a Czarna Wielka, w miejscu pola, które PRNG określa jako *Płatowo*¹⁶⁴. Znajduje się ono ok. 2,3 km na południowy wschód od Mierzynówka i ok. 2,5 km na północny zachód od Czarnej Wielkiej, na północ od drogi pomiędzy wymienionymi wsiami.

Porzeziny-Surały (Suwały) i Porzeziny-Sipki zlokalizowane zostały na północny zachód i północ od Porzeziny-Giętki (na zachód i południowy zachód od Kozłowa). Około 350–450 m na północny zachód od Porzeziny-Giętki znajduje się pole, które miejscowi mieszkańcy nazywają *Suwały*, tam też oznaczyliśmy Porzeziny-Surały¹⁶⁵. Pojawiające się w księgach sądowych Porzeziny-Sipki określane były jako osada granicząca z gruntami miejscowości Koryciny, co wskazywałoby, że Porzeziny-Sipki byłyby najdalej na północ wysuniętą wsią w tej okolicy¹⁶⁶. Oznaczone zostały one ok. 800 m na północ od Porzeziny-Giętki, przy drodze Kozłowo – Sypnie.

Wieś Winna-Cibory oznaczono w stopniu przybliżonym dzięki mapie Perthéesa. *Cibory* zostały umieszczone na niej pomiędzy miejscowościami Winna-Wilki a *Bojenka*, na prawym brzegu rzeki Kukawka (Winna). Na mapie von Steina w tym miejscu widnieje budynek nazwany *Heu Scheune*. Uwzględniając położenie na mapie Perthéesa, zaznaczyliśmy przybliżoną lokalizację osady Winna-Cibory przy drodze Winna-Wilki – Bujenka, ok. 600 m od wsi Winna-Wilki.

W ziemi mielniczej również znajdujemy osady o lokalizacji w stopniu przybliżonym.

Cieciorki (Jeziorki) oznaczone zostały według informacji znajdujących się w księgach mielniczych, m.in. w pochodzącym z 1551 r. podziale dóbr pomiędzy dziedzicami Malinowa i Korzeniówki¹⁶⁷. Lokalizacja przybliżona osady Cieciorki oznaczona została ok. 750 m na południowy zachód od wsi Korzeniówka, na wschód od drogi między Malinowo/Lipiny a Korzeniówka; w tym też rejonie miejscowi nazywają pole, pastwisko i las jako *Jeziorki*.

Interesujący przypadek stanowi osada Młynarze nad rzeką Moszczoną¹⁶⁸. Rozpad wsi(?) Młynarze i podział na odrębne osady widoczny jest do dziś w nazwach miejscowości wywodzących się od nazwisk właścicieli¹⁶⁹. Pomimo informacji źródłowych nie było możliwe wyznaczenie precyzyjnego punktu

¹⁶¹ Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie, rkps 8822, z. 2, s. 117; AGAD, Sumariusz księgi ziemskiej drohickej z l. 1529–1534, s. 138. Oba źródła to odpisy z zaginionej księgi drohickej z lat 1529–1534. Drugi wypis wymienia także Orzeszówkę po Rostkach i przed Mikołajewem, ale autor wypisów opatrzył tę wzmiankę znakiem zapytania. Pierwszy wypis o tej osadzie nie wspomina, choć wiadomo, że była ona w XVI w. własnością Wodyńskich. Nawet jeśli rzeczywiście w oryginale wymieniona została Orzeszówka, nie zaburzyłoby to logicznego układu listy miejscowości w tym dokumencie.

¹⁶² Kapicjana 3, s. 314–321. Taka nazwa wymieniona także w itinerarium Stefana Batorego. Król zatrzymał się tam w drodze powrotnej z Tykocina do Warszawy 1 VIII 1576 r.; A. Pawiński, *Księgi podskarbińskie z czasów Stefana Batorego 1576–1586*, Warszawa 1881 (Źródła Dziejowe, t. 9), cz. 1, s. 58; M. Wrede, *Itinerarium króla Stefana Batorego 1576–1586*, Warszawa 2010, s. 81.

¹⁶³ ADS, sygn. D 5, k. 197; informacja od dr. T. Jaszczółta.

¹⁶⁴ PRNG, nr 102308.

¹⁶⁵ Informacja od dr. T. Jaszczółta.

¹⁶⁶ Informacja od dr. T. Jaszczółta.

¹⁶⁷ Informacja od dr. T. Jaszczółta.

¹⁶⁸ Zob. M. Gochna, *Charakter osiedli* w tym tomie, gdzie obszerny opis zagadnienia i wątpliwości badawczych związanych z Młynarzami nad rzeką Moszczoną.

¹⁶⁹ *Maskowic* = Maćkowicze, *Kudzielicz* = Kudelicze, *Wawrzyn Homoty* = Homoty, *Matys Pawłowicz* = Pawłowicze, *Oxincic* = Oksiutycze; Moszczona Młynarze została umieszczona przez D. Michaluk na prawym brzegu rzeki Moszczona w jej

na lokalizację wsi Młynarze. Punkt z lokalizacją przybliżoną postawiony został pośrodku między dzisiejszymi osadami wyrosłymi w miejscu młynów, na lewym brzegu rzeki Moszczona, pomiędzy współczesnymi wsiami Homoty i Kudelicze, na wysokości miejscowości Szerszenie.

Po omówieniu lokalizacji w stopniu przybliżonym opiszemy obecnie kilka wybranych przykładów osad o lokalizacji związanej na Podlasiu w drugiej połowie XVI w.

Wieś Dupki została oznaczona jako osada wiązana do miejscowości Rymki. Grunty osady Dupki przyłączone zostały do wsi Rymki na przełomie lat 50. i 60. XVI w.: w 1563 r. przy opisie siola Rymki pojawiają się nazwiska osób, które figurowały w Dupkach w 1558 r.¹⁷⁰ Nazwa miejscowości *Dupki* funkcjonowała zapewne dłuższy czas, skoro rejestr pogłówny z 1676 r. wymienia: „villa Rymki seu Dupki”¹⁷¹.

Folwark Karpowszczyzna, występujący w źródłach od 1581 r.¹⁷², otrzymał lokalizację związaną do wsi Werweczki. Przed 1581 r. folwark ten trzymał Karp, po nim Piotr Osmolski, a od 3 XI 1609 r. Erazm Sankiewicz¹⁷³; w 1617 r. Karpowszczyzna liczyła 7 włók 29 mórg i 14½ pręta¹⁷⁴. Nazwa folwarku nie pojawia się już w inwentarzach z lat 50. XVII w. Według ustaleń Michała Sierby: „Grunty tego folwarku zostały włączone w skład włók wsi Werweczki, choć nadal należały do wdowy po Sankiewiczzu i były wolne od wszelkich powinności wobec Radziwiłłów, a jego powierzchnia ponownie wynosiła 6 włók. Tuż po potopie szwedzkim nikt z potomków Sankiewicza nie zgłosił się po te grunty”¹⁷⁵.

Lokalizacja wsi Miłosze również wymaga kilku słów objaśnienia. Jan Glinka uważał, że Miłosze były położone nad rzeką Supraśl¹⁷⁶, Tadeusz Wasilewski przyjmował ich istnienie na północ od Białegostoku i na lewym brzegu wspomnianej rzeki¹⁷⁷, Jerzy Wiśniewski łączył Miłosze z Bojarami, a następnie z nazwą Sielachowskie¹⁷⁸, Józef Maroszek identyfikował Miłosze z dzisiejszą wsią Osowicze¹⁷⁹, Tadeusz Krahel (za Wiśniewskim) przyjął, że Miłosze to Bojary¹⁸⁰, Elżbieta Kowalczyk-Heyman (podobnie jak Wiśniewski) traktuje Miłosze, Sielachowskie i Bojary jako jedną miejscowość¹⁸¹, a Henryk Rutkowski

początkowym biegu, bez podania argumentów przemawiających za taką lokalizacją; Michałuk, Ziemia mielnicka, mapa 4: *Osadnictwo w ziemi mielnickiej w 1674 r.* oraz s. 68, 130.

¹⁷⁰ „Regestr pożytków zamku y dwora Saraskiego w roku 58” wymienia: „Wieś Dupki. W niey włók 5. Zapłacono czynszu z nich po gr. 60, czyni kop 5”, AWAK 14, s. 46. Później Dupki występują przy opisie wójtostwa zawojkowskiego w tymże 1558 r.: „Wieś Dupki. Dorosz Hriniewicz [włoki] 1 Andrzej Chwieckowicz 1 Jacko y Ustian 1 Mikita z Iwanichą 1 Dorosz 1 W tey wsi włók 5”, tamże, s. 52; pochodzący z 23 XI 1563 r. opis siola *Rimki* wymienia m.in.: „Rosdanie wlok thego siola [...] a poczina sie rosdawanie od gruntow ziemian Srzedzinskih. Rezy. [...] Dorosz [włoki] 1 Ustian Jaczko 1 Andrzej Jasiewicz, Iwanowa, Mikita, Klimko, Pasko 1 Andrzej Chwieczko; thim czterem wiszei pisanim wlok 1”, PKGE II, s. 462. Wieś Dupki oznaczona została na północ od wsi Rymki na mapie *The Suraz estate, 1558*, [w:] Demidowicz, s. 25. ASK I 47, k. 118 (1577 r.): „Sziolo Rimki wlok 10 czyni złotych 6/20”.

¹⁷¹ BCzart, Zbiór Łoyki, rkps 1099 IV, s. 778 (k. 383v).

¹⁷² ZZG, sygn. 32, s. 575 (informacja od dr. M. Sierby).

¹⁷³ M. Sierba, *Radziwiłłowskie dobra Orla*, s. 57–58; tam też tekst dokumentu, w którym Krzysztof II Radziwiłł zastawia folwark zwany Karpowszczyzna. W 1581 r. Katarzyna z Tęczyńskich nadaje Piotrowi Osmolskiemu „na Jmieniu naszym nazwanym Karpowszczyzna ktorego iest włók szesz z lasami, z łakamy, y z ogrody, ku nim należącimy ktore pomienione Jmienie leżące w Dzierzawie Orlenskiej między Graniczą Paniey Jerzikowiczowey, a między Graniczą Wierwieczką”, wypis źródłowy otrzymany od dr. T. Jaszczółta.

¹⁷⁴ M. Sierba, *Radziwiłłowskie dobra Orla*, s. 58.

¹⁷⁵ Tamże, s. 58.

¹⁷⁶ J. Glinka, *Zamek obronny w Białymstoku na przełomie XVI i XVII wieku*, „Rocznik Białostocki”, t. 2, 1961, s. 55, przyp. 16: „Wsie bojarskie we włości białostockiej, podzielone według przynależności do dwóch kluczów: w kluczu wysokostockim wieś Bojary n. rz. Białą (ob. w m. Białymstoku, ul. Warszawska od rogu ul. 1 Maja do rogu ul. Marchlewskiego) i Bojary Miłasze n. Supraślą w miejscu późniejszego poligonu”.

¹⁷⁷ T. Wasilewski, *Białystok w XVI–XVII wieku*, s. 112: „Na północy dobra białostockie dochodziły do rzeki Supraśli. Na jej południowym brzegu położone były osady, Zawady i Miłosze, należące do dóbr białostockich, zamieszkałe przez bojarów”; tamże, przyp. 23: „Wieś Usowicze była zapewne pierwotnie częścią zaginionej wsi Miłasze”; na mapie s. 113 Miłasze oznaczone zostały pomiędzy Białostockiem a Jurowcami.

¹⁷⁸ J. Wiśniewski, *Początki Białegostoku i okolicznego osadnictwa*, s. 26: „Miłosze (Miłasze), zwane także później Bojarami, występujące już w 1784 r. pod nazwą Sielachowskie (od nazwiska rodu bojarów Sielachowskich), znajdowały się na północ od Białegostoku”; na mapie (tamże, s. 19) Miłasze oznaczono ze znakiem „+” na południe od Sielachowskie pomiędzy wsiami Zawady a Pietrasze.

¹⁷⁹ J. Maroszek, *Najstarszy dokument*, s. 6: „Miłaszów (zapewne Usowicz nad Supraślą)”, tak samo w: *Kościół katolicki na Podlasiu. Zbiór dokumentów erekcyjnych i funduszowych*, t. 3: *Białystok*, s. 14; wspomniany badacz dopuszczał możliwość lokalizacji ze wsią Sielachowskie: „Miłaszów (Sielachowskich?)”; tenże, *Dzieje Białegostoku*, s. 66.

¹⁸⁰ T. Krahel, *Zarys dziejów parafii Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny*, s. 14: „Miłasze – Bojary”.

¹⁸¹ E. Kowalczyk-Heyman, *O mazowiecko-litewskiej ugodzie granicznej z 1358 r. (głos w dyskusji)*, SG, t. 7, 2019, s. 220: „Po pierwsze, nazwa *Sielachowskie* jest bardzo późna, poświadczona dopiero w 1784 r. Wcześniej wieś nosiła nazwę

dopuszcza możliwość identyfikacji osady Miłasze z dzisiejszą dzielnicą Białegostoku o nazwie *Pietrasze*¹⁸². Brak podstaw do precyzyjnego określenia, w jakim miejscu znajdowały się wspomniane Miłosze w drugiej połowie XVI w. zdecydował o tym, że oznaczone zostały one w lokalizacji związanej ze wsią Osowicze (w XVI w. Supraśla).

Oziabły oznaczone zostały jako osada wiązana do miejscowości Baranki. Występuje w 1558 r. jako *Oziabły* oraz *Usziebli* i jest identyfikowana ze wsią Baranki¹⁸³. Nie wiemy, czy grunty wsi Oziabły zostały powiększone, a nazwa osady zmieniona na Baranki (Oziabły to 14 włók, Baranki zaś włók 31), czy może zostały włączone do nowopowstałej miejscowości. Tak jak w przypadku wsi Dupki niektóre z osób wymienionych w 1558 r. we wsi *Usziebli* pojawiają się w 1563 r. w rozdaniu włók sioła Baranki¹⁸⁴.

Wieś Zapole (wzmiankowana tylko w 1558 r.) wymieniona została w źródle razem ze wsią Tryczówka¹⁸⁵. Brak jakichkolwiek informacji odnośnie do lokalizacji Zapola zadecydował o nadaniu tej osadzie lokalizacji związanej do wspomnianej miejscowości Tryczówka.

Położona w ziemi drohickiej Długa Dąbrowa-Dworaki otrzymała lokalizację związaną do miejscowości Dąbrowa Wielka (w XVI w. Długa Dąbrowa). W źródłach z XVI w. wzmiankowane były niekiedy razem z Dąbrową Wielką (Długą Dąbrową) lub z Dąbrową-Cherubiny¹⁸⁶. Dworaki nie pojawiają się w materiale kartograficznym, co utrudnia ich lokalizację. Możliwe, że Długa Dąbrowa-Dworaki znajdowała się w rejonie pomiędzy Dąbrową Wielką a Dąbrową-Cherubiny¹⁸⁷.

Za przykład osady o lokalizacji związanej w ziemi mielnickiej może posłużyć Kajków. Wymieniony został tylko w 1580 r. razem ze wsią Ciccibór (obecnie Ciccibór Mały)¹⁸⁸. Nie pojawia się w materiale kartograficznym, co uniemożliwia jego lokalizację. Nieliczne późniejsze przekazy informują jedynie, że Kajków na początku lat 80. XIX w. należał do parafii w Bordziłówce, a w 1880 r. jako awuls był częścią dóbr Roskosz i Hrud¹⁸⁹. Bliskość granicy województwa podlaskiego w drugiej połowie

Miłosze (znaną z 1581 r.), a następnie *Bojary*. Do tego początkowo leżała na północ od Białegostoku (nie potrafię jednak określić, po której stronie Białej, lewego dopływu Supraśli). W XIX w. wieś przeniesiono nad Supraśl i dziś jest to dzielnica Białegostoku”.

¹⁸² H. Rutkowski, *Odpowiedź na krytykę artykułu o granicy z 1358 r.*, SG, t. 7, 2019, s. 229: „Miłasze, później zwane także Bojarami, w 1784 r. miały już taką nazwę jak obecnie – *Pietrasze*”.

¹⁸³ AWAK 14, s. 46: „Wieś Oziabły. W niey włók 13. Zapłacono z włók 13 po gr. 60, zapłacono ze 3 obrubów Dzieciarowskiego, Bohdankowskiego y Zimnochowskiego, w których iest włók 14 po gr. 60 czyni kop 27. Na woita wolna włoka iedna od czynszu”; identyfikowana z występującą w źródłach nazwą *Usziebli* (tamże, s. 52–53: „Wieś Usziebli [...] W they wsi włók 14”); zob. Kondratiuk, s. 150: „Oziabły wieś zaginiona lub nie zidentyfikowana w pow. łap.: wieś *Oziabły*, *Usziebli* 1558 wójt. zawoykowskie, star. Suraz”; uznawana jest również za wcześniejszą nazwę wsi Baranki: „Thus Usziebly (Oziabły) in 1558 is known as Baranki in 1563”, Demidowicz, s. 32; ASK I 47, k. 118 (1577 r.): „Sziolo Baranki ma włók 31 czyni złotych 20/20 W tey wsi karczma iedna czyni gr 12”.

¹⁸⁴ AWAK 14, s. 52–53: „Wieś Uszebli [...] Prokop Sierhieiwicz [...] Apun [...] Narko [...] Grzesz [...] Marcholka Oliexa [...] Sienko Lewonowicz [...] Nestor [...] Chyc Stepanowicz [...] Iliasz Stepanowicz [...] Wieremey Wiesz [...] Konon Szczepanowicz [...] Choma Skoczkwicz [...] Klimko Antonowicz [...] Onacz Sarko [...] Kacz Woyth”; PKGE II, s. 463–464: „Siolo Baranki [...] Rosdanie wlok [...] według pana Dziewiałtowskiego imiona poddanich thu są pizsane [...] Procop Siergieiowicz [...] Hapun [...] Narko [...] Grzesz [...] Oliexa Marchowka [...] Zienko Liwonowiczi [...] Niestor [...] Liwon Stepanowicz, Micz [...] Wieremei Wiesz, Iliasz Stepanowicz [...] Choma Skoczkwiczi [...] Klimko Antonowicz [...] Onacz Sarko [...] Kacz woih”.

¹⁸⁵ AWAK 14, s. 46: „Wieś Tryczowka Zapolie. W niey włók 24. Zapłacono czynszu z włók 24 po gr. 60. Zapłacono z ogrodow 6 po gr. 6; zapłacono z obrubów 2, w ktorych iest włók 9, po gr. 60; zapłacono zascianku 1 gr. 24, wszytkiego czyni kop 34. Na woita włoka 1 wolna od czynszu. Na młynarza włoka 1, ktorey płat pokaże się przy młynie”; tamże, s. 54: „Wieś Tryczowka y Zapolie [...] Przy tey wsi włók 26”; obie informacje z 1558 r.

¹⁸⁶ Przykładowo: Popis 1565, s. 337: „Bernat Dombrowski Bernatъ з Длѣкгеи Домѣбровки, з Двораковъ, з часты Сарафановѣскои, ставиль кон в панъ[серу], в пр[ыльбицы], з ошепомъ”; Popis 1567, k. 934: „Двораки Долгая Дуброва”; ASK I 47, k. 556v (1580 r.): „Cherubiny Dworaki oth yednego koła dorocznego”; tamże, k. 542 (1580 r.): „Długa Dąmbrowa Dworaki Sliachathni ian wdzielcz[e?]nski s czesnikami swemi z dworakow dał z włók ziemskich 10 po gr 15 czyni zlohtich 5”.

¹⁸⁷ Na mapie *Województwo podlaskie w II połowie XVII w. Osadnictwo i struktura własności ziemskiej* zamieszczonej w pracy A. Laszuk *Dąbrowa, Dworaki, Serafyny* oznaczone zostały na północ od Dąbrowy Długiej i na wschód od Dąbrowy Cherubiny, jednak bez podania argumentów za taką lokalizacją; zob. Laszuk, *Zaścianki*. Brak informacji o lokalizacji Dąbrowy-Dworaki m.in. w pracy J. Maroszka dotyczącej historii gminy Szepietowo; zob. tenże, *Dzieje obszaru gminy Szepietowo w XV–XX wieku*, Szepietowo 2006, s. 72.

¹⁸⁸ ASK I 47, k. 554: „Cziczibor Kaikow Sliachathni stanislaw olienski z ymion malzonki swoiey s czicziborza dal z włók osiadlich 3 po gr 30 [...] Oth ogrodnikow bes rolnich 2 po gr 4 czini gr 8 Oth koła dorocznego gr 12 Pani iadwiga zarczinska dal oth ogrodnikow bes rolnich 5 po gr 4 czini gr 20”; por. Podlasie I, s. 68.

¹⁸⁹ SGKP, t. 3, s. 671; SGKP, t. 9, s. 757.

XVI w., która przebiegała w tym rejonie wzdłuż rzeki Klukówki (w XVI w. Białka), zawężyła obszar, na którym mógł znajdować się Kajków. Możemy przypuszczać, że był on położony gdzieś między Ciciborem Małym a Hrudem, na zachód od drogi łączącej Białą Podlaską z Janowem Podlaskim. Wymieniona w PRNG Kolonia Kajków (nr 48292), będąca częścią wsi Roskosz, znajduje się ok. 2 km na południowy wschód od wsi Cicibór Duży i położona jest na prawym brzegu rzeki Klukówki, który w drugiej połowie XVI w. znajdował się w województwie brzeskim litewskim¹⁹⁰. Wobec braku informacji dotyczących lokalizacji Kajkowa otrzymał on na naszej mapie lokalizację związaną do wsi Cicibór Mały¹⁹¹.

Lokalizacja nieznana. Na terenie województwa podlaskiego w drugiej połowie XVI w. nie zlokalizowaliśmy 48 miejscowości i osad (21 w ziemi bielskiej, 25 w drohickiej i 2 w ziemi mielnickiej), co stanowi 2,9% wszystkich osad. Niektóre z nich pojawiają się w materiale źródłowym sporadycznie, czasami jest to jedna wzmianka lub pojedynczy zapis. Niejednokrotnie lakoniczność informacji uniemożliwiała lokalizację nie tylko o charakterze przybliżonym, ale i określenie przynależności parafialnej¹⁹². Należy także pamiętać, że wiele nazw wsi, które pojawiają się w popisach wojskowych z lat 1565 i 1567, jest zniekształcona, odnosi się do działów lub części wsi czy nazwisk właścicieli, co utrudnia poprawną identyfikację¹⁹³.

Znane są przykłady wsi, które zostały włączone do folwarków. Pochodzący z 1571 r. inwentarz starostwa goniądzkiego wymienia m.in. Szpakowo Stare, Szpakowo Wielkie i Koleśniki¹⁹⁴. „Prze[z] powietrze ktore bylo w roku 1572 thakze y za ubostwem”¹⁹⁵ powiększyła się znacznie liczba łąnów opustoszałych i zmniejszyła liczba mieszkańców. Jednym ze skutków wspomnianego morowego powietrza było zwiększenie areału wielu folwarków. Spisany w 1573 r. inwentarz starostwa knyszyńskiego wymienia już tylko jedno Szpakowo z 14 włókami, bowiem „siolo Szpakowo wielkie to na folwark obrocono”¹⁹⁶. Podobny los spotkał wieś Koleśniki: „jest gruntu podle[go] wł[ok] 1 $\frac{3}{4}$. Te isz spustoszały tedi ie obroczono do folwarku Potoczizni”¹⁹⁷. Jednakże Koleśniki, w przeciwieństwie do Szpakowa Wielkiego, nie zostały częścią folwarku. Nie wiemy, kiedy grunty zostały wyłączone z folwarku i ponownie zagospodarowane, być może przez powracających mieszkańców¹⁹⁸. Lustracje z lat 1602 i 1616 wymieniają w Koleśnikach 1,5 włóki (areał mniejszy niż 30 lat wcześniej)¹⁹⁹. Na mapie

¹⁹⁰ O podziale dóbr Jerzego Ilinicza i dziejach tego rejonu w połowie XVI w. zob. m.in. A. Buczyło, *Dokument fundacyjny Jerzego Ilinicza z 1520 roku dla kościoła w Białej Podlaskiej*, „Rocznik Lituanistyczny”, t. 5, 2019, s. 233–249; Michałuk, *Ziemia mielnicka*, s. 25–52; T. Kempa, *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka (1549–1616) – wojewoda wileński*, Warszawa 2000, s. 220–222; A. Wawrzyńczyk, *Rozwój wielkiej własności na Podlasiu w XV i XVI wieku*, Wrocław 1951, s. 19–21, 24–26, 121; Podlasie II, s. 24–25. Cicibór (Duży) liczył w 1537 r. 17 włók; zob. P.A. Аляхновіч, С.А. Рыбчонок, А.І. Шаланда, *Род Ілінічаў у Вялікім Княстве Літоўскім у XV–XVI стагоддзях*, Мінск 2015, s. 259, nr 139 (dziękuję dr. A. Buczyle za zwrócenie uwagi na tę pozycję).

¹⁹¹ W pracy D. Michałuk (Michałuk, *Ziemia mielnicka*) na załączonych mapach (mapa 3: *Osadnictwo w ziemi mielnickiej w 1580 roku*, mapa 5: *Sieć parafialna kościoła katolickiego w ziemi mielnickiej w 1580 roku*, mapa 6: *Sieć parafialna kościoła katolickiego w ziemi mielnickiej w 1674 roku*, mapa 10: *Własność ziemska w ziemi mielnickiej w 1580 roku*) Kajki oznaczone zostały na lewym brzegu Klukówki, na południowy wschód od Cicibora bez podania argumentów za taką lokalizacją; Kajków nie występuje na mapie II: *Powiat brzeski w drugiej połowie XVI w.* dołączonej do pracy A. Wawrzyńczyk, *Rozwój wielkiej własności na Podlasiu*.

¹⁹² Zob. B. Szady, *Granice jednostek administracji Kościoła łacińskiego w tym tomie*.

¹⁹³ Przykładowo: Popis 1565, s. 297: Froncek Bernatowicz „з ЫкѠльковъ, з Нековъ”; tamże, s. 299: Jan Machowicz „с Митковской всы”; tamże, s. 340: Jakub Mikołajewicz „с Прытежыцкой стороны и с Помпъковской”; Popis 1567, k. 1141: „Магеушь Ленартовичъ Чайко съ Преровы”.

¹⁹⁴ Goniądz 1571, s. 168–170: „Wieś Szpakowo Stare w niej włók 10 gruntu średniego [...] Wieś Szpakowo Wielkie w nim włók 13 gruntu średniego”; tamże, s. 181: „Wioseczka Koleśniki w mili od miasta. W niej włók 1 $\frac{3}{4}$ gruntu podłego”.

¹⁹⁵ ASK LVI 110 (dawne K11), k. 37.

¹⁹⁶ Tamże, k. 55: „Siolo Szpakowo w tim siele wlok 14 [...] Pustich z roku 72 zawimarcziem i zaspustoszeniem wlok 8,5 [...] Zita dlia ubostwa niez niedaly. Przitem siele bilo ogrodnikow 6. Czi wszisci pokineli ogrodi ieszcze w roku 72 i snich isz ich nieuziwali niez nieplaczily. Siolo Szpakowo wielkie to na folwark obrocono”.

¹⁹⁷ Tamże, k. 58; por. J. Maroszek, *Dobra goniądzkie w XVI–XVIII w.*, „Białostoczczyzna”, 1993, nr 4(32), s. 8.

¹⁹⁸ We wsi Krypno część spustoszonych w 1572 r. ról została ponownie zagospodarowana po 2 latach; zob. ASK LVI 110 (dawne K11), k. 38v: „spustoszalich za wimarcziem w roku 72 wlok 20 $\frac{1}{4}$ s ktorich nowoprzietho na rok 74 wł[ok] 6 i w temze roku 74 placicz z nich bendą powinny”.

¹⁹⁹ LWP 1602, s. 55: „Siolo Koleszniki. W tem siele jest włók 1 $\frac{1}{2}$, z ktorých są wszystkie pociągłe. Dają z nich po gr 60, czyni zł 3”; ASK XLVI 149, k. 91: „Siolo Kolesniki. W tym siele jest włók 1 $\frac{1}{2}$ pociągłych. Płacą z każdej na rok per zł 2, facit zł 3. Summa tego siola facit zł 3” (dziękuję dr. M. Sierbie za wypisy z lustracji z 1616 r.).

głównej przedstawiliśmy stan po 1573 r.: jedna miejscowość Szpakowo, folwark o tej samej nazwie oraz wieś Koleśniki.

Wykaz miejscowości, których lokalizacja nie była możliwa na mapie głównej, przedstawiamy poniżej. Przy każdej wsi o nieznanej lokalizacji podawaliśmy rodzaj własności, jeśli nie była to szlachecka: (k) – królewska, (d) – duchowna oraz daty występowania w źródłach. Znakiem * oznaczono przypadki, kiedy była to jedyna dostępna informacja źródłowa. Osady młyńskie, kuźnice, folwarki oraz pustka opisane zostały powyżej w tekście.

Tabela 7. Miejscowości niezlokalizowane w województwie podlaskim w drugiej połowie XVI w.

Ziemia	Miejscowość	Parafia	Własność	Wzmianki źródłowe
bielska	Czowczyzna ²⁰⁰	Narew	(d)	1577*
	Czuczerepki ²⁰¹	Brańsk	(k)	1527, 1558
	Doktorowizna ²⁰²	Rajgród		1591, 1634, 1635
	Dymidy ²⁰³	Kalinówka Kościelna	(k)	1571, 1576, 1602, 1616, 1664
	Jędrale ²⁰⁴	Sokoły		1578, 1579, 1580, 1581
	Kałęczyno ²⁰⁵	Sokoły		1565, 1567, 1569, 1580, 1581

²⁰⁰ ASK I 47, k. 261v: „Plebania Narewska Slachatni Marczin Jablonsky Vrzednik Plebaniey Nareusky dal poboru od Poddanych [...] Plebaniey z włok ossiadlych wsy 2 z zigmunthowa y czowczizny z włok 20 po gr 20 czyni fl. 13 gr 10”; nie występuje w pracy: D. Michaluk, *Z dziejów Narwi i okolic. W 480 rocznicę nadania prawa chełmińskiego 1514–1994*, Białystok–Narew 1996.

²⁰¹ Według rozgraniczenia z 1527 r. dokonanego przez Olbrachta Gasztołda wieś Czuczerepki należąca do Ostafieja Daszkowicza starosty czerkaskiego i kaniowskiego leżała w sąsiedztwie wsi Poletyły, wsi plebańskiej Żaluskie Kościelne i rzeczki Bobrek (RGADA, f. 389-1-38, k. 134), informacja od dr. T. Jaszczolta; AWAK 14, s. 26: „Wieś Czuczerepki. W niej z obrubem Daskowem włok 10. Na woyna włoka 1. W thym roku tylko zapłacono z włok 9 po gr. 60, czyni kop 10”; tamże, s. 39: „Wieś Czuczerepki. Decz Titowicz ½ Joach Reska ½ Marcin Żegadlow zięc ¼ Jarosz Lit ¼ Sanek woyn 1 Wasilicha Barwichowicz ½ Wasko Przistupka ½ Maciey Duda z Pawłem ½ Michno zięc Mikołaiow ¼ Wasko Smaga ¼ Maczko Łabun ½ Mikołay Olszewski ½ Nogalia ¼ Maciey Klimkowicz ½ Sienko Krupka ½ Jan Koboska ¼. Summa włok 9”; Kondratiuk, s. 47: „Czuczerepki wieś nie zidentyfikowana lub zanikła w powiecie bielskim”.

²⁰² ASK I 47, k. 802: „Dokthorowizna, Ruthki Danowskich. Włok slacheczkiich [sic!] 10”; APB, Księga grodzka brańska z 1640 r., k. 24 (rejestr podatkowy ziemi bielskiej z 1634 r.): „Doktorowizna”; tamże, k. 40v (rejestr podatkowy ziemi bielskiej z 1635 r.): „z Doktorowi”.

²⁰³ „Wioska Dziemidy w niej włók 2 gruntu podłego. [...] Powinności tej wioski. Płacą z włóki po 2 kopie pol. i po solance żyta. Inne powinności i roboty jako w Smogorówce, to jest gwałty, sina koszenia, także też i zwyczaj około piwa warzenia i inie rzeczy”, Goniądz 1571, s. 168; LWP 1570, 1576, s. 69: „Wójtostwa i sioła do folwarku Szpakowa należące [...] Sioło Dymidy lit. kop 2/24”; LWP 1602, s. 50: „Sioło Dimidy W tym siele włók 2. Na czynszu jest włoka 1. Z niej płacą zł 5. Pociągła włoka jedna. Dają z niej zł 4 – zł 4. Summa prowentów tego sioła zł 9”; tamże, przyp. 101: „Niezidentyfikowana wieś. Możliwe, że zanikła. Lustracja z 1616 r. wymieniała ją, zaś lustracja z 1664 r. nazywała ją Dymidy i opisywała jako *Cale pusta*”; por. I. Halicka, *Nazwy miejscowe*, s. 51.

²⁰⁴ ASK I 47, k. 449v: „Slachethny thomas czaykowski stanislawowicz zapłacił pobor z endralow dał spulpięthu włok sliacheczkiich”; tamże, k. 350v: „Slachatny Tomas Czaikowskj Stanislawowicz z ondralow dał poboru z włok pułpiętu slachaczkiich”; tamże, k. 595v: „Villa Jędrale Slachathny Stanislaw przeslego Jana syn od siebie i od innych częsnikow swych spultrzeciuzi włok slacheczkiich [...] Slachathny Piothr syn Stanislawow Jędral z dobr swoich spulthoru włok slachaczkiich”; ASK IV 41, k. 46v: „Villa Jędralie Ja Jakub Gieralth bylem przy them gdy slachathny Stanislaw olim Jana z ięndraliow oddawal pobor [...] na rok 80 uphalony sam od siebie y od inych częsnikow swych z imienia swego tho iesth z iendraliow spultrzeci włok slacheczkiich per gr 15 [...] villa Jendralie Ja sljachatny Piotr Stanislawow szyn z yądraliow dalem pobor spulthoru włok slyachaczkiich i na tom dal kwit moi gr 22,5” (1581 r.); SGKP, t. 12, s. 532, wymienia Truskolasy-Ochale „nie podane w spisie z r. 1827”.

²⁰⁵ Popis 1565, s. 299: „Лак8бъ Воитеховичъ з Дрокгов и с Талечына – кон в каф[ѣтане] з оше[помь]”; Popis 1567, k. 1068: „Калечино. Мѣсяца октебра 9 дня. Якубъ Войтеховичъ конь, кор. Станиславъ Войтеховичъ конь, кор. Павелъ Войтеховичъ конь, кор.”; AUPL, s. 249: „Paulus olim Alberti de Caleczino, Martinus olim Alberti de ibidem”; tamże, s. 250: „Jacobus olim Alberti de Caleczino, Stanislaus olim Alberti de ibidem”; ASK I 47, k. 600v: „Slachathny Fącz przeslego Łukasza z dobr swoich [...] Item s kałęczyna skupna z wloki”; tamże, k. 602v: „Villa Porosla Głuchi, Grziwy y Kije, Kałęczino [...] Slachathny Michal przeslego jurgiego [...] item thenze z Kałęczyna skupna swego spulwloczka slacheczkie[go]” (obie wzmianki z 1580 r.); tamże, k. 717: „Slachatny Michal przesle[go] Jurie[go] [...] a s kałęczyna spulwloczka gr 7 dal to” (1581 r.); ASK IV 41, k. 67: „Villa Całęczyno dano z wloki iedney czo iesth przy wsi Racziborach Bzdzisewie [...] Thes spulwloczka slach[aczkiego] przy porosli gluchach y grziwach VI: supra” (1581 r.).

bielska	Komorowo ²⁰⁶	Tykocin		1565, 1567, 1577, 1591, 1634, 1635
	Kostrzy-Masłowizna ²⁰⁷	Wyszonki Kościelne		1588*
	Koszewicze ²⁰⁸	Narew	(k)	1576*
	Kruszewo Mateuszowięta ²⁰⁹	Sokoły		1578*
	Piotrowizna ²¹⁰	Goniądz		1591*
	Przytułki ²¹¹	Knyszyn	(k)	1569, 1576, 1578, 1602, 1664
	Roszki-Czirzunki ²¹²	Płonka Kościelna		1580*
	Solniki ²¹³	Rajgród		1577–1581, 1591, 1634
	Wolica ²¹⁴	Brańsk	(k)	1558*
	Wyprotka ²¹⁵	Suraż	(k)	1558*
drohicka	Żyranowie ²¹⁶	Tykocin		1591*
	Długa Dąbrowa- -Buczewizna ²¹⁷	Dąbrowa Wielka		1576*

²⁰⁶ Popis 1565, s. 317: „Матыс Серафинович с Комарова – кон в каф[ѣтане] з ощепом”; Popis 1567, k. 1179–1180: „Параоия Тыкотинска [...] Коморово”; ASK I 47, k. 269v: „Villa Bagienskie Slachatni Andrzy olim Alexy szczesczi swy[ch] y od ynszych czesnikow swych s Komorzowa y z dopkowa” (1577 r.); tamże, k. 799: „Paraphia Thykoczka [...] Siekierki. Niecziecz. Hermany. Komorowo. Włok slacheczkich 20. Włok osiadlych 3” (1591 r.); APB, Księga grodzka brańska z 1640 r., k. 20v (rejestr podatkowy ziemi bielskiej z 1634 r.): „Komorowo”; tamże, k. 37v (rejestr podatkowy ziemi bielskiej z 1635 r.): „Komorowo”; por. I. Halicka, *Nazwy miejscowe*, s. 85, gdzie potwierdzenia dla lat 1598, 1604 i 1668 pochodzące ze zbiorów Ignacego Kapicy Milewskiego; Informacja zawarta w HerKM (s. 138: „Dom Hermanowskich. Dobra dawniej Komorowo, teraz Hermany zwane w ziemi bielskiej leżą”) sugeruje, że dobra Komorowo zostały włączone (przyłączone) do osady Hermany lub zmieniły nazwę na Hermany, jednak przytoczone powyżej wzmianki źródełowe wskazują, że nazwa Komorowo funkcjonowała nadal w drugiej połowie XVI oraz w XVII w. Informacje zawarte w wypisie z pomiaru włócznej starostwa tykocińskiego z 1559 r. pozwalają przypuszczać, że Komorowo znajdowało się najpewniej pomiędzy Łopuchowem a Hermanami, na prawym brzegu rzeki Ślina; zob. APB, mkf 278, Teki Glinki, teka 278, s. 150: „Wedle sioła Łopuchowa y wedle sioła Komarowa nad rzeką Sliną nad iednym miescu gruntu srednie[go] włoki cztery ieszcze niedobrze wyprawione”.

²⁰⁷ ASK I 47, k. 745v: „Kocze Schaby Kostrj Masłowizna”.

²⁰⁸ LWP 1570, 1576, s. 127: „Sioło Koszewicze i Rakowicze – W tych siołach leziw 16, z których pust[y]ch leziw 5, a z przyjętych leziw 11; z każdego płacą po gr lit. 20, co czyni zł pol. 9/5”.

²⁰⁹ ASK I 47, k. 445v: „Sliachethny Adam sin woyciechow s Krussewa z matheussowiąth s czesnikamy szwemy s Kruszewa ze dwu włok sliacheczkich po gr 15 czini fl. 1”.

²¹⁰ Tamże, k. 801: „Paraphia Ganiędzka [...] Piotowizna. Włok osiadlych 3”.

²¹¹ ASK LVI 110 (dawne K11), k. 13v: „Trzeczcie Sioło Iowniky w ktorim iesth grunthu przedniego cziaaglich włok 9 skto-rich mlinarska na cziesielstwo wolna włoka 1”; LWP 1570, 1576, s. 74: „Pierwsze wójtostwo hrabołowskie, w którym jest sioł 5: [...] Sioło Przytułki albo Jowinki lit. kop 9/28”; ASK I 47, k. 392: „Wolosc Knyszynska [...] Wiesz przitulka w niey włok 9”; LWP 1602, s. 11: „Sioło Przytułki albo Sowniki W tem siele jest włok 9, z których wolna 1 na cieślę, z której powinien robić do dwora ciesielską robotę. [...] Jest przy tem siele młyn, z którego dają żyta beczek 25 miary młyńskiej”; tamże, przyp. 28: „Wieś niezidentyfikowana, najprawdopodobniej zanikła. Znajdowała się nad rzeką Nereślą na południe od wsi Kropiwnica”. W lustracji z 1664 r.: „Przytuły alias Sowniki”, MK XVIII 64, s. 593; por. I. Halicka, *Nazwy miejscowe*, s. 142.

²¹² ASK I 47, k. 606v: „Thenze Augustin dal z Roszkow czirzunkow z włoki sliacheczkiy y z morgow siedm”.

²¹³ „Była to zapewne wieś służebna, zamieszkała przez solników rajgrodzkich, choć nie można wykluczać związku jej nazwy z Solistowem i rz. Solistówką. Jej bliższa lokalizacja nasuwa pewne trudności. Wiadomo, że część gruntów tej wsi weszła w skład pól wsi Żrobki, Łabętnik, Pomiany i Solistówka. [...] Dziś nazwa pola i lasu Solniki jest znana tylko na północ od Pomian, a na wschód od Łabętnika, oraz Solnikowa Biel na północno-wschód od Solistówki (Materiały T. Zdancewicza). Z drugiej strony w 1577 r. jest wspomniana villa Solniki lub włoki przy gruncie mieszczan na Solnikach”, J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim*, s. 82; brak wspomnianych nazw w PRNG; por. I. Halicka, *Nazwy miejscowe*, s. 160.

²¹⁴ AWAK 14, s. 27: „Wieska Wolycza. W niey ogrodów 15. Zapłacono z każdego po gr. 6, czyni kop 1 gr 30”; tamże, s. 44: „Ogrodnikow. Wioska Wolica [...] Summa ogrodnikow 15”.

²¹⁵ Tamże, s. 46: „Wieś Wyprothka Mienka. W niey włok 21. Zapłacono czynszu z włok 21 po gr. 60. Zapłacono z obrubów 2 czynszu z Woczniov y Stepankow, w ktorech iest włok 5, po gr. 60, wszystkiego czyni kop 26”; tamże, s. 54: „Wieś Wyprothka Mienka [...] W tey wsi włok 21”.

²¹⁶ Można przypuszczać, że wymienione w 1591 r. *Zyranowie* (ASK I 47, k. 799: „Zyranowie Tatory Dobki Babino Baginskie włok slacheczkich 25 włok osiadlych 2,5”) odnosi się do określenia właściciela lub płatnika; por. *Słownik staropol-skich nazw osobowych*, t. 5, z. 1, red. W. Taszycki, Wrocław 1977, s. 77–78.

²¹⁷ ASK I 47, k. 60v: „Długodabrowa gogolia Dziecziel Buczewizna Sliachetny Grzegorz nigdi Stanislawow oddal pobor szczesczi szwey ze trzech ogrodnikow po gr 4 Sliachetny Sebastian nigdi Pawlow Kamienski oddal pobor s czesnikami szwemi s piazci włok sliacheczki po gr 12”; Buczewizna to prawdopodobnie dział Dąbrowy-Dzięcieli.

drohicka	Długa Dąbrowa-Marcinówka ²¹⁸	Dąbrowa Wielka		1576*
	Dzieweczka ²¹⁹	Paprotnia		1588*
	Grabowo ²²⁰	Kuczyn		1554, 1576, 1580, 1588, 1717
	Kaczyno Małe ²²¹	Dąbrowa Wielka		1567*
	Kamień Średni ²²²	Dąbrowa Wielka		1567*
	Klimuntowszczyzna ²²³	Kuczyn		1580*
	Kłopoty-Piotry ²²⁴	Drohiczyn		1567, 1580
	Krynki-Pławy ²²⁵	Pobikry		1547, 1588
	Łempice Andrale ²²⁶	Winna-Poświętna		1567, 1576, 1588
	Łempice Nowe ²²⁷	Winna-Poświętna		1578, 1580
	Małki ²²⁸	Paprotnia		1565, 1567, 1580

²¹⁸ Tamże, k. 60v: „Długodabrowa Dzieziel Zablotna Sliachetni Seraphin Sin nigdi Barthoszew oddal pobor z marczi-nowwthi [sic!] ze trzech ogrodników po gr 4”; wspomniane Marcinowięta mogły być działem którejś z części Dąbrowy.

²¹⁹ Tamże, k. 743v: „Krinki Kaliski Dzieweczka Andrzej Kaliski zwlok slach[eczki] 3 Morgow 10 fl 1/20”; można również przyjąć, że *Dzieweczka* odnosi się do określenia właściciela lub płatnika któregoś z dziedziców Kalisk lub Krynek; por. *Słownik staropolskich nazw osobowych*, t. 1, z. 3, red. W. Taszycki, Wrocław 1967, s. 563.

²²⁰ NGAB, Mińsk, f. 1759-2-27, k. 260: w 1554 r. Rafał i Waclaw, synowie zmarłego Abrahama z Lubowicza, zastawiają części albo działu od Płonki do granicy Moczydłowskiej w dobrach Grabowo Lubowicz, pod dobrami Szepietowo, Wojciechowi, synowi Jana Piotrasza z Wojen-Piętków, informacja od dr. T. Jaszczolka; ASK I 47, k. 56: „Sliachetni Jurgi Voino szin nigdi Janow oddal pobor zwlok sliacheczki pultoru po gr 12 tho iest z Grabowa spulwloczka Szadowa z Lubowicza z wloki”; tamże, k. 541: „Sliachetni Simon Pięthka z bracją swoją [...] z Grabowa dał oth yednego pułwloczka ziemskiego”; tamże, k. 749: „Lubowicz Grabowo Jan y Szeszy z wlo[ki] oszad[lei] 1: ogrod: rol: 4 bez rol: 2 Lenarth Woiczich Jerzy Stanislaw Krupa zwlok slach[eczki] 4,5”. Kasztelan podlaski Wiktoryn Kuczyński w swoim pamiętniku pod rokiem 1717 zapisał: „Także kupiłem okrąg zwany Zabłocie za fl. 900 od JMP Tomasza Wolińskiego, które to pastewniki należały do Piętk Gręsk, zaprzędane były poprzedniemu dziedzicowi Wilków, leżą między granicami: Grabowa, Moczydł, Szepietowa i Szeligi Piętki”, cyt. za: tenże, *Pamiętnik 1668–1737*, red. J. Maroszek, Białystok 1999, s. 48.

²²¹ Popis 1567, k. 938: „Кацыно Малые. Мартинъ Якубовичъ кляча, кор. Михаль Авгуштыновичъ кляча, кор. Жикгимонтъ Авгуштыновичъ кляча, мечъ. Петръ Шимановичъ высалъ сына Войтехъ, кляча, мечъ. Янь Шимановичъ, кляча, мечъ. Янь Петровичъ кляча, мечъ. Брикцы Яновичъ кляча, кор. Адамъ Щасновичъ кляча, кор. Яронимъ Авгуштыновичъ кляча, кор. Станиславъ Мартиновичъ кляча, кор. Матеј Мартиновичъ кляча, кор. Янь Бернатовичъ кляча, кор”.

²²² Tamże, k. 932–933: „Камень Средни. Алекши Яновичъ кляча, каө., рогати. Матысь Яновичъ кляча, каө., саб. Якубъ Матысовичъ кляча, мечъ. Станиславъ Миколаевичъ кляча, мечъ. Войтехъ Яронимовичъ кляча, рогати. Ябрамъ Станиславовичъ кляча, мечъ. Ваврынецъ Станиславовичъ Вошчолокъ кляча, мечъ. Катерына, Щасного девъка, высала мужа своего, кляча, каө., мечъ”.

²²³ ASK I 47, k. 541: „Sliachathni Simon Pięthka dał z bracją swoją s klmunthowsczyzny z wlok 3 y ¼ po gr 15”; prawdopodobnie to dział Kuczyna należący w początkach XVI w. do Klemensa-Klimunta Kuczyńskiego.

²²⁴ Popis 1567, k. 878–879: „Клопоты Петры. Михаль высалъ сына Крыштооа конь, каө., рогати. Мартинъ Шимановичъ конь, мечъ. Собостьянь Петровичъ конь, каө., мечъ. Станиславъ Якубовичъ конь, каө., рогати. Михаль Степановичъ конь, каө., рогати., мечъ. Кгабриель Степановичъ конь, каө., рогати., секер. Петръ Сетковичъ конь, рогати., мечъ. Станиславъ Малиновский конь, каө., рогати”; ASK I 47, k. 505: „Klopothi Piothry Sliachathni Jakub Waskow szesznikami swemi daly zwlok 9 y 1/3 ziemskich po grs 15 czini zlotich 4 gr 20”.

²²⁵ ADS, sygn. D 45, k. 453v: „Krinky Plewty, Borowe, Białokunki i mansos viginti duos, pro decem taxant”; ASK I 47, k. 751v: „Krinki Pławy Białokunki Borowe Jerzi Krinsky szasz[nikami] zwlok slach[aczki] 10 fl 5”.

²²⁶ Popis 1567, k. 914: „Лампице Андрияле. Щасный Яновичъ з Ламьпиць зь Ендриялевъ пешъ з рогати”; ASK I 47, k. 49v: „Lempicze Vndralie Thomek nigdi Raphaelow oddal pobor spulwlocznika gr 10. Sliachetni Thomasz Nigdy mikolaya winskiego oddal pobor zогrodnika gr 4. Sliachetni Baltizer Tofil Andrzej szin wojciechow, oddali pobor zwloki sliacheczki ktorą szami zarabiają gr 12. Sliachetni Bartotosz [sic!] Stanislawow oddal pobor szeszezi szwei zогrodnika iednego gr 4. Sliachetni Stanislaw Lempiczki Krawiecz oddal pobor zwloki sliacheczkiej ktorą szami zarabia gr 12. Tenze Stanislaw szesznikami szwemi oddal szeszezi janowskiej zwloki sliacheczkiej ktorą szami zarabiają gr 12”; ASK I 47, k. 745v: „Lępicze Kleszie Andrale. Thomas szesznikami zwlok slach[eczki] 21”; por. Kondratiuk, s. 115.

²²⁷ ASK I 27, k. 933: „Lępicze nowe slach[atny] Jan Woiczehow szeszniki z wlok 10 slach[eczki]”; ASK I 47, k. 533: „Lępicze nowe Sliachathni Sthanislaw zandraliow nowey wsey dal szesznikami swemi zwlok 3,5 ziemskich y 1/3 trzeci zini ziemski po gr 15”.

²²⁸ Popis 1565, s. 343: „М[е]с[е]ца а8г8ста 18 днѣ Вацлавъ и Адамъ Миколаевичъ з Люзовъ, з Пань, з Малкъ и с Таркова ставили 2 кони зброино з ошепы”; Popis 1567, k. 953: „Малки. Станиславъ Петровичъ пешъ, рогати. Едамъ

drohicka	Miodusy-Szczepanowięta ²²⁹	Miodusy Wielkie		1567, 1578, 1580
	Moczydły-Szosty ²³⁰	Perlejewo		1567*
	Orły ²³¹	Mokobody		1547, 1567, 1580, 1588, 1726
	Pożegi ²³²	Wysokie Mazowieckie		1552, 1558, 1578, 1579, 1582
	Sadowo ²³³	Kuczyn		1576, 1578, 1580, 1588, 1726
	Siennica ²³⁴	Rudka		1538, 1553, 1562
	Stelokowo ²³⁵	[nieznana]		1569*
	Sułki ²³⁶	Winna-Poświętna		1578, 1580, 1588
	Tybory-Żuławy ²³⁷	Jabłonka Kościelna		1578, 1580, 1588

Кролевичъ конь, каѡ”; ASK I 47, k. 512: „Lozi papi malki Sliachathni Sthanislai y loza s czesnikami swemi dal zwlok ziemskich 5 po gr 15 [...] Sliachathni andrzy papinsky y marczin z malk szesnikami swemi daly zwlok ziemskich 5 po gr 15”; możliwe, że położona była pomiędzy wsiami Łęczyski i Paprotnia oraz pomiędzy osadami Łozy i Pluty.

²²⁹ Popis 1567, k. 939: „Параѡия Яблона Мала Свирчево. Село Медусы Степановента. Станиславъ коваль кляча, мечъ. Казимерь Раѡаловичъ кляча, мечъ. Станиславъ Раѡаловичъ кляча, мечъ. Матеѡ Андреевичъ кляча, мечъ. Яронимъ з маткою своєю кляча, мечъ. Якуб Матеевичъ кляча, мечъ. Жикгимонтъ Станиславовичъ кляча, мечъ, секер. Удова Мартинова выслала сына Яна, кляча, мечъ”; ASK I 27, k. 931: „Mioduszy Szczepanowiętha Slach[atny] Macziey Andrzeiow z bracią z miodusow Lithwy Szczepanowięth Sthankowięth Woyciech s sinowczami 11 wlok slach[eczkich]”; ASK I 47, k. 556v: „Szczepanowietha miodusi Sliachathny Kazimierz dal z wlok 4 ziemskich po gr 15 czyni zlo 2”; możliwe, że była to któraś z części wsi Miodusy-Litwa.

²³⁰ Popis 1567, k. 906: „Мочидлы Шосты Рафаль Матеевичъ выслалъ сына Станислава, кляча, кор”.

²³¹ ADS, sygn. D 45, k. 455v: „Zemły, Pieńki, Orły quatuordecem, pro decem”; Popis 1567, k. 1004: „Orлы. Матеѡ Депа Павловичъ кляча, каѡ, кор. Янъ Анъдреевичъ отъ ойца своего кляча, кор. Янъ Андреевичъ”; ASK I 47, k. 517v: „Pienki zemli orli Sliachathni Jakub Swinarski Stubwiesek dal z wlok ziemskich 10 po gr 15 czyny zlo 5”; tamże, k. 741v: „Zemli Pienki Orły Stanislaw Szwinarski szesnikami z zeszni (sic!) z wlok slach[eczkich] 10 fl 5”; Synod 1726: „Orły”.

²³² „Wieś Pożegi nie przetrwała do naszych czasów. Nie znamy nawet jej dokładnej lokalizacji, można tylko przypuszczać, że znajdowała się gdzieś pomiędzy Osipami a Brykami na gruntach przylegających do miasta Wysokie. [...] Wizytacja z 1605 r. nie wspomina już o Pożegach”, E. Kalinowski, *Historia obszaru gminy Wysokie Mazowieckie*, s. 47. ASK I 27, k. 931v (1578 r.): „Slach[atny] Marczin Młodzianowski Namiestnik Wysoczeki od Pana Owssianego Dzierzawczy Wyssoczkiego dal [...] z ossipow i Pożekow z wlok 5 y czwierci oszia[dlich] y 8½ wlok pustych”; zob. też Kapicjana 9, s. 67 (1552 r.); ZZG, sygn. 1, s. 105: „Stanislaw Wnethrek de Pożegi” (1558 r.); MK 120, k. 486v (1579 r.); MK 127, k. 76 (1582 r.); materiały źródłowe do wsi Pożegi zebrał E. Kalinowski; tenże, *Historia obszaru gminy Wysokie Mazowieckie*, s. 47.

²³³ ASK I 47, k. 56: „Sadowo Liubowicz [...] Sliachetni Jurgi Voino szin nigdi Janiow oddal pobor z wlok sliacheczkich pultru po gr 12 tho iest z grabowa spulwoczka s zadowa z Liubowicza z wloki”; ASK I 27, k. 928: „Sadowo Slach[atny] Jrzi Woyno od 1,5 wlok slach[ackich] z Lubowicza Sadowa Grabowa a slach[atny] Jakub z brathem Woinowie 1 wloki slach[ackiej] i ogrod[nika] bez rol 1”; ASK I 47, k. 541: „Sadowo Sliachathny Sthanislaw pank dal z wlok ziemskich 2”; tamże, k. 749v: „Sadowo Kuczino Stanislaw Pak z wlo[k] slach[aczkich] 3”; Synod 1726: „Sadowo”.

²³⁴ W 1538 r. Zofia Hlebowiczowa przekazała dobra Rudka swojemu zięciowi Maciejowi Kłoczce, m.in. *Sennycza* (LMAVB, f. 1-139); Siennica występuje w podziale dóbr między Mikołajem Hlebowiczem a Stanisławem Połońskim w 1553 r. (NGAB, Mińsk, f. 1715-1-84) oraz w darowiźnie dóbr Rudka (*Syenicza*) Maryny Mściławskiej Kiszkowej staroście mostowskiemu i skidelskiemu Janowi Wiktorzynowi w 1562 r. (RGADA, f. 356-2-6, k. 304); informacja od dr. T. Jaszczolta. Możliwe, że leżała w pobliżu rzeki Siennica.

²³⁵ AUPL, s. 271: „szl. Stanislaw Czeciborski z Stelokowa i od ojca swego starością już zjętego”.

²³⁶ ASK I 27, k. 932v: „Winna Krziszki Wilky Czibory Sulky Slach[atny] Szesny Mikolaiow imieniem Plebana Winskigo dal, Sulk, Kryszez spulwoczka slach[ackiego] y 2 komor[nikow] po gr 2, od ogrod[nika] 1 bez rol. Slach[atny] Mathysz Janow s Cziborow Winney Sulk Wilkow szesniki zwlok 6,5 slach[ackich]”; ASK I 47, k. 532v: „Winni Kriszki Witki Czibory Sutki Sliachethni Sthanislaw sin nigdi Jana Sulkowa dal szesnikami swemi s thich wiesok z wlok 6,5 ziemi [...] Sliachathni Jan sin nieboszczika Maczieya i Woyciecha (sic!) dal szesnikami ziemskich 3,5 po gr 15”; tamże, k. 745v: „Villa Kriski Wilki Sulki Czibory Math[iey] Winski szesnikami z wlok slach[eckich] 6,5”.

²³⁷ ASK I 27, k. 930v: „Trezianka Zulawa Thybory Slach[atny] Salomon Jablonski Barthosz Kulchan s Thyborow Trezianki zwlok 5 slach[ackich] [...] Slach[atny] Daniel szesniki szwemi zwlok 4 slach[aczkich]”; ASK I 47, k. 543: „Trzanka Żuława Thib[o]rji Sliachathni Salomon Jablonski szesnikami swemi s Thiborow y Trezianki dal z wlok 5 ziemskich po gr 15 [...] Sliachathni Dawid szesnikami swemi piothrowiethy s Thiborow Trezianki daly zwlok ziemskich 5 po gr 15”; tamże, k. 753v: „Tibory Kamionka Żuława Jezierna Barthosz szesny szesz[nikami] zwlo[k] slach[aczkich] 10 [...] Jarosz Jalbrzikowski zwlo[k] osziad[lich] 1,5 y ¼ ogrodnikow rolnych 3”. „[...] występuje też [...] część Tybor zwanych Żuława, prawdopodobnie zlokalizowana gdzieś pomiędzy Trzianką a Kamianką. Niewiele więcej można o tej wsi czy przysiółku powiedzieć, nie pojawia się już bowiem w rejestrach pogłównego z następnego stulecia”, E. Kalinowski, *Historia obszaru gminy Wysokie Mazowieckie*, s. 102. Według przekazów znajdujących się w transakcjach zawartych w księgach sądowych drohickich z 1568 r.

drohicka	Uleski ²³⁸	Rudka		1538, 1558
	Wichowo ²³⁹	Kuczyn		1576, 1580, 1726
	Wola Niemojska ²⁴⁰	Mordy		1567*
	Ziemaki ²⁴¹	Dąbrowa Wielka		1569*
mielnicka	Wólka ²⁴²	Sarnaki		1567, 1580

Aleksander Jabłonowski szacował liczbę wsi na Podlasiu (dane tylko z lat 1571–1591) na 1304 osady, gdzie powiat drohicki to 534 miejscowości, mielnicki – 109, brański – 235, suraski – 208 oraz 218 w powiecie tykocińskim²⁴³.

Ustalenia ZAH przedstawia tabela 8.

Tabela 8. Gęstość osadnictwa na Podlasiu w drugiej połowie XVI w.

Ziemia	Powierzchnia w km ² według ZAH	Powierzchnia w km ² według Jabłonowskiego ²⁴⁴	Liczba miejscowości ogółem	Liczba miejscowości na 100 km ²
bielska	5811	5410,85	895	15,4
drohicka	3550	2779,26	651	18,4
mielnicka	1169	1375,68	129	11,0
Razem	10 530	9565,79	1675	15,9

wieś Tybory-Żuławy znajdowała się prawdopodobnie pomiędzy wsiami Tybory-Trzcianka, Tybory-Kamianka, Tybory-Jezierna i Jabłonka Świerczewo (NGAB, Mińsk, f. 1759-2-31, k. 25, 368v); informacja od dr. T. Jaszczolta.

²³⁸ W 1538 r. Zofia Hlebowiczowa przekazała dobra Rudka swojemu zięciowi Maciejowi Kłoczce, m.in. *Vlesky* (LMAVB, f. 1-139); brak ich w późniejszym podziale dóbr między Mikołajem Hlebowiczem a Stanisławem Połońskim w 1553 r. (NGAB, Mińsk, f. 1715-1-84) oraz darowiźnie dóbr Rudka przez Marynę Mściłowską Kiszkową staroście mostowskiemu i skidelskiemu Janowi Wiktorzynowi w 1562 r. (RGADA, f. 356-2-6, k. 304), *Vlezki* występują w intromisji Mikołaja Kiszki do części dóbr Rudka z 1558 r. (NGAB, Mińsk, f. 1759-2-28, k. 103v, 116v); informacja od dr. T. Jaszczolta.

²³⁹ ASK I 47, k. 55v: „Sliachetny Jan nigdi Klimuntow oddal pobor szesczi szwey Kuczina z Wichowa Trojanowa spulwlocznikow trzech osiadlich po gr 10 i ze dwu ogrodnikow po gr 4 [...] Sliachetny Woiczeh Kuczinski nigdi mikolaiow z Grodka Kuczina oddal pobor z brathem szwim marczinem ze wsziskich czesczi swych Kuczina Grodka Wichowa Trojanowa Zabincza ze dwu pulwlocznikow po gr 10 a z ogrodnika gr 4”;

tamże, k. 541: „Sliachathni Woyczeh Luniewski dał [...] z Wichowa z iedney włoki osiadły złothy 1”;

Synod 1726: „Wichowo”.

²⁴⁰ Popis 1567, k. 953–954: „Параѡна Мордска Воля Немойска и Яйкимовска Мартинъ Ревуски конь, каѡ. пр., рогати. Миколай Лясковски Андреевич конь, каѡ., рогати. Мартинъ Здебъский пешь съ кор. Аньна вдова Тремъбицка выслала зятя Счасного съ Обичовъ, кляча. Сераѡнъ Сошенский кляча, мечъ. Езоѡъ Сошенский кляча, мечъ. Томъко Декгетка выслалъ сына, конь, кор. Валенты Сошенский выслалъ сына Яна конь, каѡ. Станиславъ Здебъски выслалъ сына Яна, кляча, мечъ. Криштоѡъ Сошенский Вахноиць кляча, каѡ”.

²⁴¹ AUPL, s. 282: „dziedzicowie z Długiej Dąbrowy Kask i Ziemaków”; zob. T. Jaszczolt, *Naphy w rycerstwa i szlachty*, s. 209–210.

²⁴² W 1567 r. Stanisław Niemira dziedzic z Ostromęczyna, Niwic i Gnojna zastawił „villa dicta Volka Kyssełowa” (w tekście transakcji także zapisy: „Kyssełowa Volka”, „Volka Kyssełowska”) Stanisławowi Poniatowskiemu z Borzyłowej Woli; NGAB, Mińsk, f. 1726-1-1, Księga grodzka mielnicka, k. 363 (informacja od dr. T. Jaszczolta); ASK I 47, k. 553: „Osthromiecczin Urodzony piotr Skarbek przez sluge swe[go] ogunowskiego dal [...] z wolki z włok osiadlich 3”;

D. Michaluk oznaczyła Wolę (bez podania argumentów za taką lokalizacją) na północny zachód od Ostromęczyna; zob. Michaluk, *Ziemia mielnicka*, mapa 3: *Osadnictwo w ziemi mielnickiej*, mapa 4: *Osadnictwo w ziemi mielnickiej w 1674 r.*, mapa 5: *Sieć parafialna Kościoła katolickiego w ziemi mielnickiej w 1580 roku*. Piotr Skarbek (wymieniony w 1580 r.) to zięć Stanisława Niemiry, który w posagu po żonie wziął tę Wólkę; prawdopodobnie położona była blisko Kisielewa, możliwe, że od strony Ostromęczyna.

²⁴³ Podlasie II, s. 48; w tabeli błędne zsumowanie: powinno być 660 osad i w konsekwencji 1303 miejscowości przy podanej liczbie 207, w powiecie suraskim powinno być **208**, tak jak w dalszych zestawieniach, zob. tabele na s. 52, 78, gdzie w powiecie suraskim widnieje cyfra 208.

²⁴⁴ Tamże, s. 27; powierzchnia ziem w milach kwadratowych to: ziemia bielska – 98,27, drohicka – 50,47, mielnicka – 24,98, co łącznie daje dla całego Podlasia 173,72 mile kwadratowe. W 1795 r. powierzchnia woj. podlaskiego oszacowana została na 174,15 mil kwadratowych; szczegółowe wyliczenia dla poszczególnych powiatów (wraz z liczbą ludności) zob. A.C.A. Friederich, *Historisch-geographische Darstellung Alt- und Neu-Polens mit 2 Karten*, Berlin 1839, s. 151–152; gdzie *Das Land Bielsk* to 77,14 mil kwadratowych, *Das Land Mielnik* – 23,92 i *Das Land Drohiczyn* – 73,09 mil kwadratowych, krótki opis Podlasia (*Die Woiwodschaft Podlachien oder Bielsk*) zob. s. 149–152.

Jak widać z przedstawionego materiału, średnia gęstość osadnictwa Podlasia w drugiej połowie XVI w. wynosi prawie 16 (15,9) miejscowości na 100 km². Należy jednak pamiętać, że są to dane orientacyjne i mają charakter przybliżony. Uwzględniają z jednej strony duże miasta, a z drugiej zarówno jednodworcze osady młyńskie i folwarki, jak i przysiółki złożone z kilku zagród. Na terenie województwa podlaskiego oprócz miejsc o dużej gęstości osadnictwa występowały także rejony słabo zaludnione oraz niezamieszkałe, jak np. obszary puszczy i lasów, bagien i mokradeł oraz błot czy dolin rzecznych²⁴⁵. Największą gęstość osadnictwa obserwujemy w ziemi drohickiej – 18,4 osad na 100 km², najmniejszą zaś w ziemi mielnickiej – 11 miejscowości na 100 km². Średnia liczba miejscowości ziemi bielskiej (15,4 osad na 100 km²) zbliżona jest do średniej całego województwa podlaskiego.

Gęstość osadnictwa w poszczególnych województwach Korony w drugiej połowie XVI w. przedstawia tabela 9.

²⁴⁵ Na mapie Perthéasa teren pomiędzy Goniądzem a Rajgrodem opisany został jako „Błota znaczne przez które letnią porą nie można przejeżdżać chyba zimą”; zob. też *Rękopiśmienne opisy parafii litewskich z 1784 roku*, np.: s. 23–24: „Las w parafii białostockiej na wschód letni rozciąga się wzdłuż i wszerz na cztery mile, który nazywa się Puszcza Sobolewska. Na południe las Solnicki, brzezina i osina, między południem a zachodem zimowym Bór Marczycki około morgów dwadzieścia. Na zachód letni Bór Zawadzki wzdłuż i wszerz około pół mili. Na północ zarośle” (wcześniejsze wydanie: W. Wernerowa, *Opisy parafii dekanatu knyszyńskiego z roku 1784*, s. 114); s. 81: „Błota i bagna są wielkie i obszerne, waczynają się od wioski nazwanej Krypna i od wioski Długołęki, leży między południem i zachodem zimowym do dwóch mil szerokości, te wszystkie stykają się z rzeką spławną nazwaną Narwą. [...] Chrostow więcej w parafii knyszyńskiej, aniżeli otwartego pola. Jest leśnictwo knyszyńskie [...] które wzdłuż i wszerz do trzech mil rozciąga się. [...] a po wielu miejscach chrosty i zarośle dosyć mają znaczną w sobie szerokość i długość, których nazwiska są niewiadome i dlatego się nie wyrażają” (oraz W. Wernerowa, *Opisy parafii dekanatu knyszyńskiego z roku 1784*, s. 162); s. 90: „Lasu w parafii korycińskiej różnego na opał i budowlę użytecznego, do leśnictwa JKM ekonomii grodzieńskiej należącego, na mil dziesięć i więcej znajduje się” (oraz W. Wernerowa, *Opisy parafii dekanatu knyszyńskiego z roku 1784*, s. 171); s. 120: „Lasu jest więcej w parafii zabludowskiej jak otwartego pola [...] w lewą stronę długości mil pięć, wszerz mil dwie. [...] Wioski niektóre mają swoje gaiki” (oraz W. Wernerowa, *Opisy parafii dekanatu knyszyńskiego z roku 1784*, s. 198); s. 139: „Bagno znaczniejsze Zgniłka nie równej szerokości i długości, jednak najwięcej ćwierć mili [...] Bagno Pogorzałka szerokości i długości na ćwierć mili, przez które jest mostek niewygodny [...] Lasu w parafii augustowskiej jest więcej aniżeli samego pola [...] ciągnie się nad rzeką Neta aż ku południowi, szerokości i długości na kilka mil. [...] Nad samą zaś rzeką znajduje się najwięcej łąk błotnistych, które się ciągną ku południowi, w drugą stronę rzeki same zarośle i krzaki poczynają się od południa a ciągną się aż do tejże parafii sąsiedzkiej janowskiej” (oraz W. Wernerowa, *Opisy parafii dekanatu augustowskiego z roku 1784*, s. 168); s. 148–149: „Błota znaczniejsze są następujące, naprzód od Augustowa nad rzeką portową Neta zwaną ciągnie się ku południowi na mil dwie i więcej długości, szerokości na kilkadziesiąt sznurów, nierówno jednak wszędzie. Drugie znaczne nad rzeką Bobrą zwaną ciągnie się ku Goniądzowi i dalej na mil kilka długości i szerokości na południe. Bagno znaczniejsze Trokiele zwane pół mili długości, szerokości zaś blisko ćwierci mili [...]. Bagno Zgniłka zwane, długości i szerokości na pół mili mające, leży między południem i zachodem zimowym półtóry mili mierne. Bagno Paluchowo zwane [...] długości i szerokości onego zmiarkować nie można, ponieważ między lasami i krzewiną niedostępną [...] Lasu w parafii bargłowskiej naokoło jest poddostatkiem. [...] po wielu miejscach między lasami krzewiny i bagna niedostępne, po kilka morgów długości i szerokości zawierające w sobie” (oraz W. Wernerowa, *Opisy parafii dekanatu augustowskiego z roku 1784*, s. 175); s. 178–179: „Bagno Łosiabieli ciągnie się poczynając od Downarow aż do rzeki Biebrzy na zdłuż ze trzy ćwierci mili, szeroko na ćwierć. Różnymi zaroślami zaćmione [...] Błota między Downarami i Kramkówkami obiema szerokie na prętów dwadzieścia, długie na ćwierć mili. Nazwiska nie mają. [...] Las Goniądzki do miasta Goniądza należący [...] Jest to wszerz pół mili, wzdłuż na mile aż do rzeki Biebrzy [...] Las Kramkowski do wielkiej i małej Kramkowskiej należący. [...] ciągnie się na wschód letni wzdłuż dwie mili wszerz [...] pół mili. Las Krzczkowski do Krzczowa i plebanii należący [...] Jest tego wzdłuż ćwierć mili, wszerz morgów kilkanaście. [...] Las Kułakoszczyzna do starostwa knyszyńskiego [...] zaroślami tylko niezdatnymi i błotami napełniony, długi na półtorej ćwierci mili, szeroki na pół. [...] Las Puszkarze JP Kramkowski[go] [...] długi na pół ćwierci mili, szeroki na kilkadziesiąt prętów. [...] Las Rybacki do Rybakow i Zblutowa należący [...] szeroki na morgów sześć, długi na pół ćwierci mili. [...] Jest więcej kawałkami różnych zarośli po rolach i po polach pozapuszczanych dla nieużyteczności gruntu bez pożytku żadnego” (oraz W. Wernerowa, *Opisy parafii dekanatu augustowskiego z roku 1784*, s. 196–198); s. 205–206: „Bagno znaczniejsze nad rzeką Łkiem zaczyna się [...] przy wsi szlacheckiej Szymanach a ciągnie się ku wschodowi zimowemu blisko pół trzeci mili wzdłuż, wszerz zaś milę dużą. Błota na tychże bagnach są znaczne, przez które nikt letnią porą nie przejeżdża, chyba zimową. [...] Lasu jest więcej w parafii rajgrodzkiej niżeli otwartego pola, szczególnie jednak poczynawszy od wschodu zimowego aż do zachodu, długości na mil pół trzeciej, szerokości na mil półtóry. Drzewa [...] jest poddostatku” (oraz W. Wernerowa, *Opisy parafii dekanatu augustowskiego z roku 1784*, s. 216); s. 219: „Lasu z łąkami błotnistymi do rzeki Biebrza w parafii Trzciańskiej mało, co nie na równie z otwartym polem znajduje się, poczynawszy od rzeki Neresli [...] którego wprzec miejscem na małą, miejscem na wielką milę, a z łąkami błotnistymi nad rzeką Biebrzą leżącymi, na dwie mile mierne, gdzie rozgranicza województwo podlaskie od mazowieckiego i parafii trzciańskiej od burzyńskiej” (oraz W. Wernerowa, *Opisy parafii dekanatu augustowskiego z roku 1784*, s. 225); por. też „Miasta Narwi prętowanie (Excerpt wyjęty z lustracji Dziewiałtowskiego miasta Narwi zapadłej w roku 1560 (Sub folio 479)”, [w:] AWAK 14, s. 72–76, gdzie opisy: „Zascianki y błota przy miescie Narwi” oraz „Błota puste, nikiemne przy miescie Narewskim”.

Tabela 9. Gęstość osadnictwa na ziemiach polskich Korony w drugiej połowie XVI w.²⁴⁶

Województwo	Liczba miejscowości na 100 km ²	Liczba miejscowości	Powierzchnia w km ²
płockie	26,3	1131	4304
łęczyckie	21,9	948	4326
brzeskie kujawskie	20,6	679	3293
mazowieckie	19,9	4583	23 016
podlaskie	15,9	1675	10 530
rawskie	15,6	965	6173
malborskie	13,8	290	2096
chełmińskie	13,7	636	4654
kaliskie	13,2	2255	17 127
krakowskie	12,9	2577	20 043
ziemia dobrzyńska	12,7	388	3063
inowrocławskie	12,4	343 ²⁴⁷	2775
sieradzkie	12,1	1520	12 525
sandomierskie	11,9	3059	25 790
księstwo siewierskie	11,5	78	679
poznańskie	9,2	1529	16 653
lubelskie	8,6	915	10 684
pomorskie	8,4	1079	12 907
Korona (bez Warmii)	13,6	24 650	180 638

Jak widać z przedstawionych powyżej danych, średnia gęstość osadnictwa na Podlasiu w drugiej połowie XVI w. ustępuje jedynie czterem województwom Korony (płockie, łęczyckie, brzeskie kujawskie i mazowieckie). Pod względem liczby osad województwo podlaskie zajmuje również piątą pozycję, po województwach: mazowieckim, sandomierskim, krakowskim i kaliskim. Spoglądając przez pryzmat powierzchni poszczególnych województw koronnych w omawianym okresie, Podlasie znajduje się na miejscu dziewiątym, ustępując następującym województwom: sandomierskiemu, mazowieckiemu, krakowskiemu, kaliskiemu, poznańskiemu, pomorskiemu, sieradzkemu i lubelskiemu.

²⁴⁶ Prusy Królewskie w drugiej połowie XVI wieku, oprac. M. Biskup, współudz. L. Koc, Warszawa 1961 (Atlas Historyczny Polski, Seria B: Mapy Przeglądowe, t. 1), s. 35; S. Wojciechowski, *Rozmieszczenie osiedli*, [w:] AHP Lubelskie, s. 29; H. Rutkowski, *Lokalizacja miejscowości*, [w:] AHP Mazowsze, s. 75–76; K. Pacuski, *Lokalizacja miejscowości*, [w:] AHP Sandomierskie, s. 75; K. Chłapowski, *Lokalizacja miejscowości*, [w:] AHP Sieradzkie, s. 49; tenże, *Lokalizacja miejscowości*, [w:] AHP Krakowskie, s. 68; A. Borek, M. Słomski, *Lokalizacja miejscowości*, [w:] AHP Wielkopolska, s. 201; U. Zachara-Związek, T. Związek, *Lokalizacja miejscowości*, [w:] AHP Kujawy, s. 87.

²⁴⁷ U. Zachara-Związek, T. Związek, *Lokalizacja miejscowości*, [w:] AHP Kujawy, s. 87, w województwie inowrocławskim podają liczbę 343,5 miejscowości; w tym miejscu do obliczeń zaokrąglamy ją do 343.

ANEKS

OKOLICE SZLACHECKIE POŚWIADCZONE ŹRÓDŁOWO W LATACH 1550–1600²⁴⁸ (w nawiasach podano nazwy współczesne)

• ziemia bielska:

1. **Borowo** (Borowskie)²⁴⁹ = -Cibory, -Gziki, -Michały, -Skórki, -Stare, -Szepiotki, -Wypychy, -Żaczki;
2. **Brzeziny** = -Chrościanka, -Janowięta, -Wytrykusy;
3. **Brzozowo** = -Antonie, -Chrzczony, -Korabie, -Maćkowieća, -Panki, -Solniki, -Stare;
4. **Chojane** = -Bąki, -Boruty, -Gorczyany, -Pawłowięta, -Piecki, -Sierocięta, -Stankowięta, -Stara Wieś;
5. **Dzierżki** = -Janowięta, -Stankowięta, -Starawieś, -Tomkowięta, -Ząbki;
6. **Falki** = -Bartki, -Filipy, -Godzieby, -Janowięta, -Klimowięta, -Kowale, -Nowosady, -Paskowięta, -Stare, -Włosty;
7. **Franki** = -Chrościele, -Dąbrowscy, -Piaski;
8. **Gąsówka** = -Oleksino, -Stara Wieś, -Wojtkowięta;
9. **Gołasie**²⁵⁰ = -Dąb, -Górki, -Mościska, -Puszcza, -Wola;
10. **Grodzkie** = -Nowa Wieś, -Stare, -Szczepanowięta;
11. **Jablonia** (Jabłoń) = -Biskupki, -Dąbrowa, -Dobki, -Jankowce, -Kościelna, -Markowięta, -Piotrowce, -Rykacze, -Wspały, -Zarzecze, -Zębrowizna;
12. **Jamiolki** = -Kłosy, -Kowale, -Piotrowięta, -Świeliki;
13. **Kalinowo**²⁵¹ = -Czosnowo, -Sulki, -Trojanki, -Trojanki-Nowa Wieś;
14. **Kamińskie** (Kamińskie) = -Jaski, -Ocioski, -Wiktory;
15. **Kobylińo** (Kobylin)²⁵² = -Gnatki, -Kuleszki, -Pieniążki, -Poświętne;
16. **Kostrzy**²⁵³ = -Masłowizna, -Podsędkowięta, -Pułazie, -Stare;
17. **Krasowo** = -Częstki, -Rybały, -Wielkie;
18. **Kropiwnica** (Kropiewnica) = -Gajki, -Kiernoski, -Racibory;
19. **Kruszewo** = -Brodowo, -Głąby, -Mateuszowięta;
20. **Kulesze** = -Litwa, -Maćkowieća, -Miziołki, -Podawce, -Podlipne, -Rokitnica, -Wykno Nowe, -Wykno Stare;
21. **Łapy** = -Barwiki, -Bociany, -Bursięta, -Dębrowizna, -Dzięciele, -Korczaiki, -Kosmytki, -Kwity²⁵⁴,

²⁴⁸ Brak przeprowadzonych kwerend w zachowanych podlaskich księgach grodzkich i ziemskich nie wyczerpuje przedstawionej tu listy podlaskich okolic szlacheckich.

²⁴⁹ Borowo-Prokuratowszczyzna oddalona jest o ok. 5,5–6,5 km na południe od okolicy Borowo i nie stanowi jej części.

²⁵⁰ O okolicy Gołasie zob. E. Kalinowski, *Historia obszaru gminy Wysokie Mazowieckie*, s. 107–109.

²⁵¹ O okolicy Kalinowo zob. tamże, s. 110–111.

²⁵² Kobylin-Cieszmy w źródłach z drugiej połowy XVI w. występuje jako Cieszmy.

²⁵³ Do tej okolicy nie zaliczamy wsi Kostrzy-Litwa i Kostrzy-Noski (Kostrzy-Borówka) oddalonych od Kostrzy-Śmiejk (Kostrzy-Pułazie) o ok. 11 km i ok. 9 km na północ; Kostrzy-Masłowizna nie są oznaczone na mapie (lokalizacja nieznana).

²⁵⁴ Wzmiankowane w 1528 r., Popis 1528, s. 124: „Село Лапы Квиты Земане Матых Якубовичъ самъ. Якубъ Яновичъ Воеводичъ самъ. Томъко Яновичъ самъ. Станиславъ Яновичъ самъ. С тых Лапъ конъ”; por. Podlasie I, s. 199. Literatura przedmiotu nie precyzuje, w jakim miejscu dokładnie miałyby znajdować się wspomniane Łapy-Kwity, jedna z interpretacji brzmi: „Ruski zapis Kwity można tłumaczyć jako *K Wity*, czyli przy Witach lub w stronę Wit”, Lubicz-Łapiński, s. 39, przyp. 27; por. mapa 4: *Podział wsi Łapy około 1528 r.*, gdzie oznaczono „K Wity” pomiędzy Wity a Rechy; tamże, s. 27; w innym miejscu informacja, że „Sioło Łapy Kwity” to „późniejsze Łapy Wity i Barwiki”, tamże, s. 142 oraz przyp. 7.

- Leśniki, -Łynki, -Nowosiółki, -Pluśniaki, -Rechy, -Stryjce, -Szołajdy, -Wągle, -Wity, -Wojtasze, -Zięciuki, -Żaki;
- 22. **Niewodnica**²⁵⁵ = -Bronczany, -Brzozczyńska, -Koryckich, -Lewicka, -Nargilewska, -Siestrzytowskich, -Wysockich;
- 23. **Niwino** (Niewino) = -Borowe, -*Janowieta*²⁵⁶, -Leśne, -Mruczki, -Popławy, -Spasy, -Stare;
- 24. **Perki** = -Bujenki, -Mazowsze, -Stara Wieś, -Wypychy;
- 25. **Piszczaty** = -Kończany, -Piotrowięta, -Tusiki;
- 26. **Płonka** = -Kościelna, -Kozły, -Matyski, -Strumieńskie;
- 27. **Porośla** (Porośl) = -Głuchy, -Grzywy, -Kije, -Wojsławy;
- 28. **Roszki** = -Bachy, -Bieńki, -Chrzczony, -Czirzunki, -Dusięta, -Piszczaty, -Sączki, -Trojanki, -Włodki, -Woćki, -Ziemaki;
- 29. **Sasiny** = -Stare, -Tworki, -Wity;
- 30. **Sikory** = -Bartkowięta, -Bartyczki, -Janowięta, -Pawłowięta, -Piotrowięta, -Tomkowięta, -Wojciechowięta;
- 31. **Stypułki** = -Giemzino, -Koziełki, -Szymany, -Święchowięta;
- 32. **Szembory** (Szymbory) = -Andrzejewięta, -Jakubowięta, -Włodki;
- 33. **Szepietowo** = -Janówka, -*Mikołajowięta*²⁵⁷, -Podleśne, -Wawrzyńce, -Żaki;
- 34. **Średnica** = -Jakubowięta, -Maćkowięta, -Pawłowięta;
- 35. **Truskolas** (Truskolasy) = -Lachy, -Niwisko, -Olszyna, -Stara Wieś, -Wola;
- 36. **Warele** = -Filipy, -Nowe, -Stare, -Wyszonki;
- 37. **Wnory** = -Kużele, -Stara Wieś, -Wandy, -Wypychy;
- 38. **Wojny** = -Bakałarze, -Izdebnik, -Janowięta, -Króle, -Pieczki, -Piotrasze, -Pogorzal, -Pułazie, -Stara Wieś, -Szuby;
- 39. **Wyszonki** = osada młyńska -Cicholas, -Klukowo, -Kościelne, -Nagórki, -Posele, -Ruś, -Włosty, -Wojciechy, -Wypychy.

• **ziemia drohicka:**

1. **Bielony** (Bielany) = -Borysy, -Jarosławy, -Wąsy, -Żyłaki;
2. **Bogusze** = -Litwa, -Stara Wieś, -Żale;
3. **Czaple** = Czaple, -Andralewice, -Jarki, -Obrapałki;
4. **Czarkówka** = -Bydytki, -Chudaki, -Dobki, -Rolimy, -Zawady;
5. **Długa Dąbrowa**²⁵⁸ = Długa Dąbrowa, -*Biernatowięta*²⁵⁹, -Buczewizna, -Bydytki, -Cherubiny, -Dworaki, -Dzięciel, -Gogole, -Kamień, -Kaski, -Łazy, -Marcinówka, -Moczydły²⁶⁰, -*Serafinowięta*²⁶¹, -Tworki, -*Tymianka*²⁶², -Wilki, -Zabłotne;
6. **Długie** = -Grodzisko, -Łuki, -Wola Kamionka, -Wszebory;

²⁵⁵ Odległość od Niewodnicy Nargilewskiej do Niewodnicy Kościelnej (mierząc przez Niewodnice: Brzozczyńską – Lewickich – Siestrzytowskich – Wysockich – Koryckich) wynosi ok. 14 km, co sprawia, że pod względem powierzchni wspomniana okolica jest jedną z największych na Podlasiu w drugiej połowie XVI w.

²⁵⁶ Wzmiankowane tylko w 1528 r., Popis 1528, s. 113: „Село Нивино Яновята земляне Шчепань Яновичь самъ. Анѣдревая 8дова самъ. Янъ Томъковичъ самъ. Бернатъ Томъковичъ самъ. Щасныи Томъковичъ самъ. Томъковая 8дова самъ. С тыхъ 2 кони”; por. Podlasie I, s. 188.

²⁵⁷ Wzmiankowane w 1528 r., Popis 1528, s. 142: „Село Шепетово Миколаевата Земане Серафинъ Петровичъ. Венѣславъ Яновичъ сам. Шчепанъ Яновичъ сам. Павелъ Якубовичъ сам. Янъ Жакъ сам. Марко Станиславович сам. Петръ Як8бовичъ сам. Анѣдреи Станиславович сам. С тыхъ всихъ 3 кони. Село Шепетово Миколаевата Земане Миколаи Миколаевичъ самъ. Янъ Миколаевичъ сам. Якубъ Миколаевичъ сам. С тыхъ конь”; por. Podlasie I, s. 216.

²⁵⁸ W 1547 r. wymienione zostały (ADS, sygn. D 45, k. 452v–453): „Dąbrowa Dworaki, Cherubiny quinque mansos № 5, Dąbrowa Serafinowięta, Biernatowięta duodecem № 12, mansos, pro quinque, № quinque taxant, Dąbrowa Łazy, Dzięciela mansos quadraginta № 40 arenosi fundi, Dąbrowa Kamień, Dzięciela mansos triginta № 30, pro viginti № 20, Dąbrowa Kaski mansos duodecem № 12, Dąbrowa Wilki, Bybytki, Tymianka, Tworki mansos triginta № 30, Dąbrowa Moczydły viginti quinque № 25, pro viginti no viginti taxant, Dąbrowa Zabłotna viginti tres № 23, pro viginti № 20 taxati, Dąbrowa Gogole, Dzięciela mansos viginti duos № 22, pro viginti № 20”.

²⁵⁹ Wzmiankowane w 1547 r.

²⁶⁰ Długa Dąbrowa-Moczydły w 1578 i 1579 r. występują w rejestrze poborowym ziemi bielskiej (zob. ASK I 47, k. 466v; tamże, k. 367v).

²⁶¹ Wzmiankowane w 1547 r.

²⁶² Wzmiankowane w 1547 r.

7. **Dmochy** = -Mingosy, -Rętki, -Rogale, -Rozumy;
8. **Kaczyno** (Kaczyn) = -Harbasy, -Małe, -Stare;
9. **Kamianka** (Kamianki) = -Czabaje, -Lacka, -Mytki, -Wańki;
10. **Kłopoty** = -Bańki, -Patry, -Piotry, -Stanisławowięta, -Waśki;
11. **Kobylany** = -Kozięta, -Reczki, -Skorupki, -Stara Wieś;
12. **Koce** = -Basie, -Borowe, -Chybowo, -Kobusy²⁶³, -Masły, -Piskuły, -Schaby, -Stara Wieś;
13. **Kosianka** = -Boruty, -Leśna, -Stara Wieś, -Trojany;
14. **Koski** = -Falki, -Starawieś, -Wypychy;
15. **Krasnodęby** = -Kasmy, -Rafały, -Sypytki;
16. **Krasowice** (Krasewice) = -Czerepy, -Jagielki, -Stare;
17. **Krynki** = -Białokunki, -Borowe, -Jarki, -Pławy;
18. **Księżopole** = -Budki, -Jałmużny, -Komory, -Smolaki;
19. **Łempicze** = -Andrale, -Klesie, -Nowe, -Stare;
20. **Łuniewo** = -Szczubły, -Wielkie, -Wyszki;
21. **Miłkowice** (Miłkowie) = -Jankowice, -*Najewnik*²⁶⁴, -Paskowice, -Ruskie, -Stawki;
22. **Miodusy** (A)²⁶⁵ = -Litwa, -Michałowięta, -Perki, -Piotrowięta, -Stara Wieś, -Stasiowięta, -Stok, -Szczepanowięta, -*Szymanowięta*²⁶⁶;
23. **Miodusy** (B)²⁶⁷ = -Bogusławy, -Junochy, -Koprzywno;
24. **Moczydły** (A)²⁶⁸ = -Kukielki, -Pidaje, -Pszczółki, -Stare;
25. **Moczydły** (B)²⁶⁹ = -Lachowskie, -Stare, -Zalesie;
26. **Niemyje** = -Jarmuły, -Siudy, -Skłody, -Stare, -Wity, -Zębki;
27. **Piętki** = -Basie, -Gręzki, -Szeligi;
*Poniaty*²⁷⁰ = -*Kosiorki*, -*Krzepisie*, -*Starawieś*, -*Zagajne*;
28. **Porzeziny** = -Gętki, -Jelitki, -Mędle, -Sipki, -Surały;
29. **Radziszewo** = -Króle, -Przyrodki, -Sieńczuch, -Sobiechowie, -Stare;
30. **Ratyniec** = -Mursy, -Nowy, -Stary;
31. **Rytele**²⁷¹ = -*Adamowięta*²⁷², -Borki, -*Dominikowięta*²⁷³, -Olechny, -Średnie, -Święckie, -Wólka, -*Zapałkowięta*²⁷⁴;
32. **Rzewuski**²⁷⁵ = -*Smyczki*²⁷⁶, -Starawieś, -Suchodół, -Śmieszki, -Zawady, -Żale;
33. **Skolimowo** = -Cierpigórze, -Ptaszki, -Rogoziec, -Stara Wieś, -Wojnowo;
34. **Sosna** = -Korabie, -Kuzołki, -Trojanki;
35. **Tchórznicza**²⁷⁷ = Tchórznicza, -Mnich, -Wyszki;
36. **Toczyska** (Toczyski) = -Chrome, -Czortki, -Średnie;
37. **Trzciniac** (Trzciniac) = -Dupy, -Szlapy, -Średni;

²⁶³ Koce-Kobusy w 1567 r. występują jako Kobusy (Popis 1567, k. 920: „Кобусы Венцлавъ Якубовичъ кляча, рогати. Харубинъ Якубовичъ пешь, рогати. Войтехъ Михайловичъ кляча, мечъ”).

²⁶⁴ Wzmiankowane w 1547 r.: „Miłkowice Najewnik, octo, pro quinque” (ADS, sygn. D 45, k. 454).

²⁶⁵ Okolice położona ok. 10 km na zachód od Wysokiego Mazowieckiego, w północno-zachodniej części ziemi drohickej. W 1547 r. wymienione zostały (tamże, k. 453): „Miodusy Starawieś, Michałowięta, Szymanowięta, Stankowięta, Piotrowięta mansos 40”. O okolicy Miodusy zob. E. Kalinowski, *Historia obszaru gminy Wysokie Mazowieckie*, s. 84–89.

²⁶⁶ Wzmiankowane w 1547 r.

²⁶⁷ Okolice znajduje się ok. 17 km na południowy wschód od Ciechanowca.

²⁶⁸ Okolice położona ok. 10 km na południowy wschód od Ciechanowca.

²⁶⁹ Okolice znajduje się ok. 11 km na północny zachód od Siemiatycz.

²⁷⁰ W 1547 r. wymienione zostały (ADS, sygn. D 45, k. 453): „Poniaty Kosiorki, Krzepisie, Starawieś, Zagayne, mansos 40, pro 20 taxant”.

²⁷¹ W 1547 r. wymienione zostały (tamże, k. 457): „Rytele Olechny viginti quinque, Rytele Dominikowięta, Zapałkowięta, Adamowięta, Wszołki, Borki, Święckie, Starawieś, centum, pro quinquaginta”.

²⁷² Wzmiankowane w 1547 r.

²⁷³ Wzmiankowane w 1547 r.

²⁷⁴ Wzmiankowane w 1547 r.

²⁷⁵ W 1547 r. wymienione zostały (ADS, sygn. D 45, k. 455): „Rzewuski Żale octodecem, pro quindecem, Rzewuski Smyczki, Zawady quinquaginta, pro quadraginta, Rzewuski Suchodół quadraginta, pro triginta, Rzewuski Beydy quadraginta, pro triginta”.

²⁷⁶ Wzmiankowane w 1547 r.

²⁷⁷ Zaliczamy Tchórznicę, której nazwa stanowi trzon nazewnictwa okolicy i w źródłach z drugiej połowy XVI w. określana jest tylko jako Tchórznicza.

38. **Twarogi** = -Lackie, -Mazury, -Ruskie, -Trubnica, -Wypychy;
39. **Tybory**²⁷⁸ = -Jezierna, -Kamianka, -Mistale, -Olszewo, -Trzcianka, -Usza, -Wola, -Żochy, -Żuławy;
40. **Winna**²⁷⁹ = -Cibory, -Krzyszczki, -Nowa Wieś, -Piętki²⁸⁰, -Stara, -Wilki, -Wypychy;
41. **Wojtkowicze** (Wojtkowice) = -Dady, -Glinna, -Stare;
42. **Żery** = -Bystry, -Czubiki, -Pilaki.

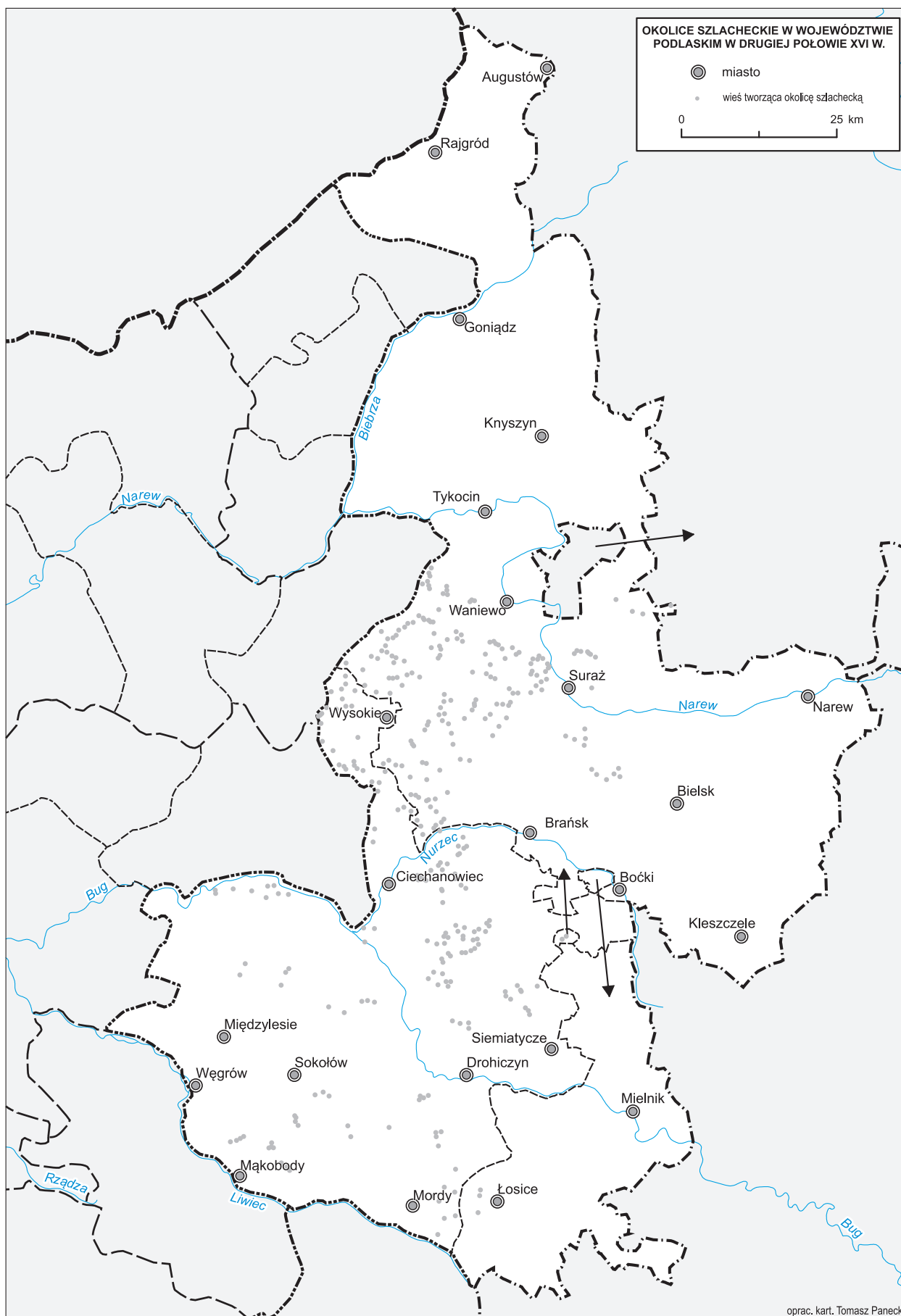
- **ziemia mielnicza:**

1. **Biernaty** = -Rudniki, -Stare, -Świrzbły.

²⁷⁸ O okolicy Tybory zob. E. Kalinowski, *Historia obszaru gminy Wysokie Mazowieckie*, s. 98–107.

²⁷⁹ W 1547 r. wymienione zostały (ADS, sygn. D 45, k. 453): „Winna Starawieś, Wypychy, Kryńki, Piętki, Wilki, Cybory 37 mansos, pro 20 taxant”.

²⁸⁰ Wzmiankowane w 1547 r.

Mapa 5. Okolice szlacheckie w województwie podlaskim w drugiej połowie XVI w.

CHARAKTER OSIEDLI

Michał Gochna

W niniejszym tomie wyróżniono poszczególne rodzaje osiedli zgodnie z zasadami przyjętymi w serii AHP¹. Na mapie głównej oznaczono następujące rodzaje osad:

- wsie,
- osady młyńskie,
- osady folwarczne,
- osady kuźnicze,
- miasta,
- przedmieścia dalsze,
- zamki.

Ponadto wyróżniono ośrodki administracji państwowej (stolice województwa i ziem, starostwa grodowe, miejsca odbywania sejmików ziemskich) i kościelnej (siedziby dekanatów i parafii).

Podczas ustalania charakteru poszczególnych jednostek osadniczych wielokrotnie natrafiano na problemy wymagające poruszenia kwestii ogólnych i postawienia pytań o to, czym tak naprawdę jest miejscowość (lub jednostka osadnicza), co stanowi o jej tożsamości i jakie kryteria należy przyjąć przy określaniu takiego lub innego rodzaju osady. Problem ten wiązał się ze stosunkowo intensywnymi w XVI w. zmianami osadniczymi na Podlasiu, wynikającymi czy to z dzielenia się większych wsi na mniejsze (np. rozrastania się okolic szlacheckich)², czy też z przeprowadzania na tym terenie pomiarów włócznej. Czynniki te skutkowały powstawaniem nowych osad, lokowanych na surowym korzeniu lub powstających w miejscu albo na części innych jednostek, zanikaniem osiedli, grupowaniem osad lub dodatkowymi ich podziałami. Na to nakładają się trudności natury źródłoznawczej, nie zawsze bowiem procesy te były w źródłach uchwytne. Wszystko to powodowało problemy natury ontologicznej. Biorąc pod uwagę zasób wykorzystanych źródeł i zakres niniejszej serii AHP, nie było możliwe stworzenie pełnego słownika pojęć jasno precyzujących status poszczególnych typów osad i relacji między nimi. Bazując jednak na dotychczasowych doświadczeniach z prac nad AHP, przyjęliśmy kryteria definiujące poszczególne rodzaje osiedli jak poniżej. Zastrzec należy, że nie muszą one być ostateczne i w przyszłości mogą, a nawet powinny zostać zweryfikowane w toku badań szczegółowych³.

Jako wsie oznaczono te jednostki osadnicze, które określane były w źródłach mianem *sioło*, wymiennie z terminem *wieś* lub łacińskim *villa*. Inaczej rzecz wygląda w przypadku takich terminów jak *obrub* (*obrub*, *obręb*) i *zańcianek*. Zebrany materiał źródłowy pokazuje, że utożsamienie określanych tymi

¹ I. Gieysztorowa, *Charakter i wielkość osad*, [w:] AHP Mazowsze, s. 77–87; A. Dunin-Wąsowiczowa, *Charakter i wielkość osiedli*, [w:] AHP Sandomierskie, s. 77–86; K. Chłapowski, *Charakter i wielkość osiedli*, [w:] AHP Sieradzkie, s. 50–57; J. Suproniuk, *Charakter i wielkość osiedli*, [w:] AHP Krakowskie, s. 69–82; M. Gochna, *Charakter i wielkość osiedli: osady wiejskie*, [w:] AHP Wielkopolska, s. 203–208; J. Suproniuk, *Charakter i wielkość osiedli: miasta i miasteczka w Wielkopolsce w drugiej połowie XVI wieku*, [w:] tamże, s. 209–221; M. Słomski, *Charakter i wielkość osiedli: zamki i opactwa*, [w:] tamże, s. 222–229.

² Zob. J. Suproniuk, *Lokalizacja miejscowości w tym tomie*.

³ Zagadnienie to było w ostatnim czasie przedmiotem badań zespołu pod kierownictwem dr. hab. Bogumiła Szadego, prof. IH PAN, realizującego w IH PAN projekt pt. „Ontologiczne podstawy budowy historycznych systemów informacji geograficznej”; zob. *Metodologia tworzenia czasowo-przestrzennych baz danych dla rozwoju osadnictwa oraz podziałów terytorialnych*, red. B. Szady, <https://zenodo.org/record/3751266> (dostęp 16.06.2020), zwł. rozdz. P. Kulicki, T. Związek, *Definicje typów jednostek osadniczych i administracyjnych*, tamże, s. 437–454.

słowami jednostek osadniczych ze wsią, folwarkiem lub tylko ich częścią nie zawsze jest uzasadnione. *Obręb* oznaczał bądź wieś, bądź jakąś część ziemi, posiadającą zazwyczaj własną nazwę. *Zaścianki* z kolei nie wskazywały przeważnie osad zamieszkałych przez szlachtę bezkmiącą, ale jakąś określoną przestrzeń przy innej jednostce osadniczej (wsi, mieście, folwarku), oddzielonej od niej pewną granicą („ścianą”) – naturalną (lasem, ciekim) bądź sztuczną (granicą wsi, innych włości). Duża dowolność stosowania wspomnianych terminów w źródłach pociąga za sobą konieczność rozpatrywania każdego przypadku indywidualnie⁴. Zgodnie z zasadami przyjętymi w serii AHP, na mapie i w indeksie nie oznaczono jednostek niższego rzędu niż osada (wiejska, folwarczna, inna). Jeżeli nie było pewności, czy dana jednostka jest już wsią, czy jeszcze obrębem lub zaściankiem, to wówczas oznaczano ją jako wieś, o ile jako taka została potwierdzona w pierwszej połowie XVII w.⁵ Wsie oznaczono z podziałem na małe i duże⁶.

Przykładem dobrze obrazującym powyższe problemy mogą być Solnicy w leśnictwie tykocińskim w ziemi bielskiej. W lustracji z 1576 r. charakter tej osady nie został określony wprost, podano tylko nazwę „Solnicy obrębny”, w których było łącznie 18 włości⁷. Podobnie określono tę jednostkę w rejestrze z 1577 r. oraz w lustracji z 1616 r. – wszędzie z dodatkiem „obrubny”, co wskazuje, że nie była to wieś, ale obręb lub grupa obrębów należących do solników (z czego 4 włości należały w 1576 r. do cejgwarta zamku tykocińskiego Bartosza Nacza, a w 1616 r. do niejakiego Markiewicza)⁸. Co więcej, przywilej Stefana Batorego dla Bartosza Nacza z 1580 r. wspomina jedynie o włościach pomiędzy dwoma wsiami, a nie o włościach w konkretnej miejscowości⁹. Wszystkie powyższe wzmianki przemawiają za uznaniem tej jednostki za obręb i nieoznaczeniem jej na mapie, tym bardziej że nieznane pozostaje jej położenie. Wydawcy lustracji z 1576 r. wskazują na znajdujące się na południe od Trzciannego uroczysko Solniki, jako przypuszczalne miejsce jej lokalizacji¹⁰. W PRNG uroczysko to zostało zakwalifikowane jako bagno, błoto¹¹. Wspomniany przywilej Stefana Batorego lokalizuje zaś obręb Solniki pomiędzy wsiami Chobotki i Góra, czyli ok. 9–13 km na południowy wschód od wspomnianego bagna. Z kolei inwentarz starostwa goniądzkiego z 1571 r. podaje, że przy wsi Trzciannie istniały trzy włości „solnickie”¹². Nasuwa się zatem przypuszczenie, że włości omawianych tu Solników mogły być rozproszone na większym terytorium i nie stanowić zwartej obszar uprawny. Taki domysł pośrednio potwierdza struktura tego obrębu, w którym różne stawki podatkowe mogły odpowiadać różnej jakości gleb. I tak według lustracji z 1576 r. spośród 18 włości z 8 płacono 1 zł 26 gr i 4,5 denara, z 6 włości po 2 zł, a 4 włości oddane cejgwartowi były zwolnione z podatku¹³. W rejestrze łanowego z 1577 r. płacono zbiorczo z 13 włości po 20 gr (czyli tyle, ile przewidywał uniwersał poborowy)¹⁴. W świetle lustracji z 1616 r. 4 włości nadal pozostawały wolne od należności, z 11 włości płacono po 2 zł 15 gr, a 3 włości leżały puste, „bo grunt zły, piaszczysty”¹⁵.

⁴ W lustracjach podlaskich z lat 1570 i 1576 podzielono zaścianki na folwarczne, miejskie (określone jako „przy mieście”; w tym zaliczono również zaścianki młynarskie i jeden „uroczyszcz”) , przedmiejskie, wiejskie (określone jako „przy wsiach”; w tym zaliczono również zaścianki młynarskie i puste); LWP 1570, 1576, s. 191 (indeks); w przyp. 12 na s. 30 w kontekście zaścianków miejskich autorzy precyzują: „Nie chodzi tu o tzw. zaścianek szlachecki, lecz o grunty znajdujące się poza granicami pól wiejskich (często za ścianą lasu), a wzięte pod uprawę, niekoniecznie zamieszkałe, zwane również nowinami, naddawkami”. Por. tamże, s. 112: „Obręb albo siolo Żarnowo”; tamże, s. 139: „obrub Nowykowski pusty, którego Sorczowie ziemianie KJM ronią, mieniąc być swym”. AWAK 14, s. 72: „obrub wójta narewskiego, pana Matyssa Sawickiego włości 10 na Czortkowie przy Narwi mieście”. *Słownik języka polskiego*, t. 8, oprac. J. Karłowicz, A. Kryński, A. Niedźwiedzki, Warszawa 1983, s. 303; S.B. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. 4, Lwów 1858, s. 765; *Słownik języka polskiego*, t. 10, red. W. Doroszewski, 1968, „zaścianek”, <https://sjp.pwn.pl/doroszewski/zascianek;5527493.html> (dostęp: 18.07.2020).

⁵ Kierowaliśmy się zasadą, „żeby raczej nie pominąć rzeczywistości istniejącej miejscowości niż ustrzec się uznania części wsi za osobne osiedle”, H. Rutkowski, *Lokalizacja miejscowości*, [w:] AHP Mazowsze, s. 66; zob. J. Suproniuk, *Lokalizacja miejscowości* w tym tomie.

⁶ Zob. P. Guzowski, *Wielkość osiedli* w tym tomie.

⁷ LWP 1570, 1576, s. 139.

⁸ ASK I 47, k. 116v; ASK XLVI 149, k. 121.

⁹ MK 123, k. 327v–328v.

¹⁰ LWP 1570, 1576, s. 139, przyp. 326.

¹¹ PRNG, nr 126485.

¹² Goniądz 1571, s. 178.

¹³ LWP 1570, 1576, s. 139.

¹⁴ ASK I 47, k. 116v; VC, t. 2, z. 1, s. 398.

¹⁵ ASK XLVI 149, k. 121. Lustracja z 1616 r. to ostatnie znane jak dotąd źródło, w którym pojawia się ten obręb. Nie wymienią go, a tym bardziej wsi, rejestry poglównego z 1663, 1672, 1674 i 1676 r. Brak go również w opisach parafii

Na mapie głównej oprócz wsi oznaczone zostały osady folwarczne, tj. folwarki o własnej nazwie, będące odrębną od wsi jednostką osadniczą. W źródłach określano je terminem *folwark* lub *praedium*. Nazwa folwarku mogła być odmienna lub tożsama z nazwą wsi, przy której leżał. Takie jednostki zidentyfikowaliśmy tylko w ziemi bielskiej i są to: Grodzisko (k), Hołowiesk (k), Kiersnowski (k), Lipniki (k), Stołowacz (k), Szpakowo (k), Wielki Dworzec (k), Użyki (Huzyki; k). Jedna osada folwarczna – Karpowszczyzna (s) – posiada lokalizację związaną do innej wsi (Antonowo, w XVI w. Wierwieczki), a więc zgodnie z zasadami niniejszej serii nie została przedstawiona na mapie¹⁶. W ziemi mielnickiej odnotowano jedną osadę folwarczną o lokalizacji nieznanej: Chmielów (s; okolice Chotycz).

Na mapie głównej oznaczono także osady młyńskie, tj. młyny o nazwie własnej, położone w pewnym oddaleniu od wsi lub miasta, stanowiące odrębną jednostkę osadniczą. W źródłach osady te nie posiadały niekiedy własnej nazwy – określano je jedynie nazwiskiem właściciela. W tych wypadkach umieszczono je na mapie pod warunkiem, że z własną nazwą wystąpiły w źródłach z pierwszej połowie XVII w. Osady młyńskie w województwie podlaskim zlokalizowaliśmy w ziemiach drohickiej i bielskiej:

- w ziemi drohickiej: Przekop (s);
- w ziemi bielskiej: Burchaty (Burkat; k), Frącki (k), Jacewicze (k), Jarmakowczyzna (Jarmarkowczyzna; s), Kiermusy (k), Krupki (k), Leszczyny (k), Niestrowicz (k), Pace (k), Puchacze (k), Solniki (k), Torule (Turule; k), Wilginie (k), Wojtki (Wojtkowic; k), Żegunia (k).

Zgodnie z założeniami serii AHP na mapie głównej nie zostały zamieszczone osady młyńskie zlokalizowane w stopniu przybliżonym. W województwie podlaskim taki status ma w ziemi bielskiej osada Surojeska (k)¹⁷.

Osady młyńskie niezlokalizowane odnotowano tylko w ziemi bielskiej i są to: Markolewski Młyn (s; par. Dolistowo), Młyn Suskowski (s; okolice Bociek), Wyszonki-Cicholas (s; położona w okolicach wsi Mień par. Domanowo)¹⁸.

Nieco dłuższego komentarza wymaga osada Młynarze nad rzeką Moszczoną w ziemi mielnickiej. W inwentarzu starostwa mielnickiego z 1560 r. określona została jako „Siolo Mlynarz”, w którym było 6 kmieci na 12 włókach¹⁹. W dalszej części inwentarza, po wyszczególnieniu oraz wyliczeniu należnych powinności²⁰, znalazł się opis jej granic. Od wschodu i południa wieś graniczyła z gruntami wsi Moszczona Królewska (Moszczona), od zachodu z rzeką Moszczoną, a od północy z gruntami „suminymi”²¹. W innym miejscu inwentarz wymienia z kolei sześć młynów „zamkowych”. Ich właścicielami były te same osoby jak we wsi Młynarze²². O jednej wsi Młynarze wspomina również lustracja z 1576 r., przy czym jej wydawcy uznali, że wieś Młynarze to: „Dziś grupa wsi nad rzeką Moszczoną o nazwach pochodzących od nazwisk młynarzy mających młyny nad tą rzeką”²³. Lustracja ta wymienia również ogólną liczbę 19 młynów w starostwie mielnickim. Z kolei w lustracji z 1616 r. znajdujemy

Trzciannie wydanych przez W. Wernerową; taż, *Opisy parafii dekanatu augustowskiego z roku 1784*, SP, t. 4, 1993, s. 222–234. Problem rejestracji osad podlaskich uwidacznia dobrze także przywilej króla Stefana Batorego z 1576 r. potwierdzający Florianowi Łobeskiemu leśnictwo tykocińskie, w którym solników, osoczników i bartników potraktowano jako odrębne wsie: „cum praediis et villis: Wolie, Brzezyny, Psczolzyno, Choyniki, Osoczniki et Barthniki ut praedio nostro Thrzezianensi cum subditis et aliis omnibus pertinentiis huius praedii videlicet villis Ogrodniki, Solniki ac Chobotki”, MK, 114, k. 62.

¹⁶ Zob. J. Suproniuk, *Lokalizacja miejscowości* w tym tomie.

¹⁷ Surojeska, w XVII w. Wysokie, widnieje tylko na mapie Perthéesa w okolicy zbiegu rzek Nurca, Czarnej i Leszczki. Obecnie osada nie istnieje.

¹⁸ LWP 1602, s. 11. Dwie osady młyńskie w okolicy Knyszyna – Wodziłówka i Jeleń – mają potwierdzenia źródłowe z 1602 r. Jest bardzo prawdopodobne, że istniały jeszcze w końcu XVI w., jednak w świetle założeń serii AHP na mapę trafiają tylko te osady, dla których wzmianki mamy najpóźniej z 1600 r.

¹⁹ ASK LVI 171 (dawne M.2-I), k. 167v: „Siolo Mlynarz [...] Oxiuta kleszkowicz [...] Olich osipowicz [...] Stanko Proszynczyz [...] Wasko Cimoszewicz [...] Szczęsny Ambrozy iurkowicze [...] Jwaszko kleszkowicz”.

²⁰ Zob. m.in.: „na przyiazd Kr[ola] Je[go] m[o]sci czasu iesieni obrobiwyszysie budowania dwornego zinszemi Mlynarzmi y zwłoscią miasto ciesli poprawowac będą powinni A na straz wpodwody y na tloki chodziec niepowinni dla tego iż mlynow od gwaltow y zlodziejstwa strzegą iako na granicy”, tamże, k. 168.

²¹ Tamże. Niejasny jest status owych gruntów „suminych” – mogła to być nazwa własna obszaru bądź właściciela. W XVII w. istniała w tym miejscu wieś Sumicz Wólka; Michaluk, *Ziemia mielnicka*, s. 172.

²² ASK LVI 171 (dawne M.2-I), k. 184v: „Młyny Zamkowe Na Rzece Moszczoney mlynow 6 Szczesny a Ambrozy Jurkowiczy młyn o iednym kole tamze y folusz Stanisław Ploszynczyz Młyn o iednym okole, tamze y folusz Jwaszko kleszkowicz, młyn o iednym kole, tamze y folusz Wasko Cimoszewicz, młyn o iednym kole, tamze y folusz Olich osipowicz, młyn o iednym kole, tamze y folusz Oksiuta Kleszkowicz, młyn o iednym kole, tamze y folusz. Te młyny mielą zawzdy, kiedy zawoz bywa”.

²³ LWP 1570, 1576, s. 88, przyp. 164: „Wieś Młynarze facit lit. Kop 16/4”.

informację, że na rzece Moszczonie funkcjonuje siedem młynów²⁴, a przy wsi Młynarze odnotowano 6 włók za zastrzeżeniem, że „ciż trzymają, co i młyny przy Moszczonej”²⁵. Ważną informację przynosi lustracja z lat 1661–1664, gdzie zapisano, że wieś ta nie posiada ról, tylko morgi należące do sześciu młynarzy²⁶. Wieś Młynarze wymieniają jeszcze rejestr pogłównego z 1676 r. oraz wizytacje cerkwi w Siemiatyczach z 1726 (tu jako *Moszczona Młynarze*) i 1759 r.²⁷ Obecnie osada nie istnieje, nie ma jej też na żadnych dawnych mapach. Występuje zaś, jak na to zwrócili uwagę cytowani wydawcy lustracji podlaskiej, wiele wsi powstałych na bazie osad młyńskich o nazwach wywodzących się od nazwisk właścicieli. Wszystkie powyższe informacje każą zadać pytanie, czy w tym przypadku możemy mówić o odrębnej jednostce osadniczej, jaką była wieś Młynarze? A jeśli tak, to jaka była jej relacja do wspomnianych młynów? Choć nie wiemy, czy właściciele młynów mieszkali w nich, czy we wsi oraz czy w Młynarach były jakieś zabudowania, to jednak jednostka ta miała nazwę własną, była umiejscowiona w konkretnej przestrzeni (posiadała określone granice) i płacono z niej szereg powinności (od młynów płacono oddzielnie). W związku z powyższym zdecydowaliśmy się na umieszczenie na mapie głównej wsi Młynarze, traktując wspomniane młyny jako powiązane z nią obiekty gospodarcze²⁸.

W województwie podlaskim odnotowano także dwie kuźnice będące odrębnymi jednostkami osadniczymi o nazwie własnej – Rudę (k) i Turowczyznę (k). Pierwszą zlokalizowano w okolicy wsi Czechowizna²⁹. Lokalizacja drugiej pozostaje nieznana (znajdowała się w okolicy Klejnik, w XVI w. Zygmuntowa, w ziemi bielskiej)³⁰. Kuźnice na Podlasiu istniały przede wszystkim jako obiekty gospodarcze przy miejscowościach. Zidentyfikowano je w następujących osadach (tylko w ziemi bielskiej): Ruda (w starostwie knyszyńskim)³¹, Trościanica³², Hukowicze³³, Ruda (w dzierżawie kleszczelowskiej)³⁴.

²⁴ ASK XLVI 149, k. 154–154v: „Jest przy tej wsi na rzece Moszczonej młynów 7. Młynarze trzecią miarę biorą, ze dwu miar królewskich do dworu należących ten pożytek arendą na rok przychodzi: 1. Młyn z foluszem trzyma Maskowic. Dają z niego fl. 25. 2. Młyn z foluszem trzyma Łapkowic. Dają z niego fl. 25. 3. Młyn z foluszem trzyma Kudzielicz. Dają z niego fl. 25. 4. Młyn z foluszem trzyma Wawrzyn Homoty, z niego fl. 25. 5. Młyn z foluszem, przy którym jest tartak, trzyma Matys Pawłowicz. Dają z niego fl. 25. 6. Młyn z foluszem trzyma Oxincic. Dają z niego fl. 25. 7. Młyn trzyma Pawłowic Kuźma, ale iż na słabej wodzie i odległej przeto nic czyni tylko fl. 6. Facit z tych młynów fl. 156. Przy sześciu młynach są morgi, z których podług każdego młyna płać per fl. 5/25, facit fl. 35” (pragnę podziękować dr. M. Sierbie za dostęp do wypisów z lustracji 1616 r.).

²⁵ Tamże, k. 155. „Płać za wszystkie podatki i powinności, w ustawie dawnej opisane, na rok per fl. 5/25, facit fl. 35. Względem tychże włók powinni do dwora mielnickiego robić dni do roku 24 z toporem. Summa procentów tej wsi facit fl. 35”.

²⁶ MK XVIII, s. 558: „Wieś Młynarze wymiernych ról nie ma, tylko na morgach pewnych siedzą młynarze, których jest numero 6. Każdy z nich dawać powinien czynszu na św. Marcin z młyna swego po zł 5/25 względem czego trzecia miara im, a dwie JMP Starościę należą. Dostawać się może tych miar do roku żyta beczek numero 10, po zł 2, facit zł 20. Summa procentu z tej wsi facit zł 55” (dziękuję dr. M. Sierbie za przekazaną informację).

²⁷ BCzart, Zbiór Łoyki, rkps 1099 IV, s. 680 (k. 333v): „Tenże ze wsiow Moszczony Młynarzow Baczykow oboygą”; APL, Chełmski Konsystorz Greckokatolicki, sygn. 101, k. 348v („wieś Moszczona Młynarze”); LMAVB, f. 41-322, s. 701 („Młynarze”) (dziękuję dr. A. Buczyle za wskazanie informacji zawartych w wizytacji cerkwi w Siemiatyczach).

²⁸ O jej dokładnej lokalizacji zob. J. Suproniuk, *Lokalizacja miejscowości* w tym tomie.

²⁹ W świetle inwentarza starostwa knyszyńskiego kuźnica ta nie funkcjonowała już w 1561 r.: „Ruda. Z której pierwej płacono po kop 4 i po 3, teraz nie płać nic, bo spustoszała przez ubóstwo”, Chomętowski, Materiały, s. 265. LWP 1602, s. 11, odnotowuje w tym miejscu młyn: „Przy tej wsi [Czechowczyzna – M.G.] jest młyn, który zow[i]ą Ruda, niżej stawu augustowskiego. Dają z niego żyta beczek 16 miary młyńskiej, każda po gr 32 po., czyni zł 17/2”. Prawdopodobnie ruda darniowa w tym miejscu wyczerpała się i doszło do zamiany kuźnicy na młyn zbożowy. Obecnie ok. 1,4 km na południe od Czechowizny znajduje się las zwany Rudnik; PRNG, nr 118091.

³⁰ LWP 1570, 1576, s. 61.

³¹ Inwentarz starostwa knyszyńskiego z 1561 r. mówi o wsi i kuźnicy Ruda: „Sioło Ruda ma w sobie włók 30, z których na miernika zostawiono włók 3, na mielnika włók 1, pustej pół włóki”, „Na tej rzece Jaskrze przy tymże młynie jest Ruda, z której w roku [15]60 rudnik dał sosników 60, które rachując po groszy 2 uczyni kop 2. A w roku idącym [15]61 rudnik ma zapłacić arendą kop 2”, Chomętowski, Materiały, s. 242, 243. W spisie nieodebranych dochodów za rok 1557 zapisano: „Item Ruda, którą trzyma Jan na rzece Jaskrze, która przy temże siole jest, z której na każdy rok płaciwano groszy kop 4, przez trzy lata w roku [15]57, [15]58, [15]59 dla ubóstwa pusta była, nic z niej nie przyszło. Ale roku [15]60 przeszłego rudnik dał z niej sosników 60, rachując po groszy 2, czyni kop 2. Jakoż to już wyżej przy młynach knyszyńskich opisano”, tamże, s. 254. LWP 1570, 1576, s. 73, 75; LWP 1602, s. 31–33; ASK I 47, k. 276, 279; por. *Prawa i przywileje miasta Knyszyna 1509–1795. Monografia historyczna miasta Knyszyna z uwzględnieniem najnowszych badań archiwalnych*, oprac. J. Maroszek, Knyszyn 2018, s. 46, przyp. 159.

³² LWP 1570, 1576, s. 60; LWP 1602, s. 94.

³³ LWP 1570, 1576, s. 61; J. Maroszek, *Rzemiosło w miastach podlaskich w XVI–XVIII w.*, [w:] *Studia nad produkcją rzemieślniczą w Polsce (XIV–XVIII w.)*, red. M. Kwapien, J. Maroszek, A. Wyrobisz, Wrocław 1976, s. 105–107. Autor wzmiankę o rudzie należącej do Szczecha Rudnika łączy z Zygmuntowem, jednak według zapisu źródłowego znajdowała się ona przy wsi Hukowicze na rzece Łoknicy.

³⁴ J. Maroszek, *Rzemiosło w miastach podlaskich*, s. 105–106. Autor podaje, że kuźnica działała również w Dobrzyńwie, jednak wzmianka o rudzie w inwentarzu starostwa knyszyńskiego z 1561 r. odnosi się do planowanej budowy kuźnicy,

Nie odnotowano istnienia opactw, karczem, kopalni i hut szkła funkcjonujących w województwie podlaskim w drugiej połowie XVI w. jako samodzielne jednostki osadnicze.

Przed omówieniem rozwoju sieci miejskiej Podlasia w XVI w. przypomnieć należy, że wpływ na jej charakter miała w dużym stopniu przynależność tego obszaru do Wielkiego Księstwa Litewskiego przed 1569 r. Zachodzące tu średniowieczne procesy urbanizacyjne przypominały stosunki litewskie. Jak zauważył Stanisław Alexandrowicz, w WKL spośród osad, które w XV–XVI w. otrzymały prawo miejskie, wiele miało już wcześniej charakter miast pod względem gospodarczym, ale z prawnego punktu widzenia nie różniły się od innych osad położonych we włościach gospodarskich, kościelnych czy prywatnych. Tylko część miast litewskich posiadała przywilej lokacyjny³⁵. Sytuacja ta dotyczyła również Podlasia, przy czym zachodzące tu procesy urbanizacyjne odznaczały się nieco odmienną niż litewska specyfiką, na co miały wpływ związki Podlasia z Mazowszem (co przejawiało się m.in. w licznych lokacjach na prawie chełmińskim, podczas gdy na Litwie dominowało prawo magdeburskie)³⁶. W związku z powyższym, a także ze względu na słabą dla wielu miast podstawę źródłową, w wielu przypadkach nie wiadomo, czy dany ośrodek był w swoich początkach miastem rozumianym jako rozwinięty ośrodek gospodarczy typu litewskiego, czy miastem lokacyjnym. Dla wielu miast Podlasia niemożliwe pozostaje zatem określenie daty i charakteru pierwszej lokacji oraz stwierdzenie, na ile nadania XVI-wieczne rzeczywiście lokowały nowe miasto, a na ile zatwierdzały jedynie stan faktyczny bądź zmieniały wcześniejsze nadanie. W końcu XVI w. wszystkie omówione niżej ośrodki spełniały jeden bądź więcej kryteriów przyjętych w niniejszej serii AHP do zaliczenia dawnej osady do grona miast, tj. posiadały akt lokacyjny, opłacały szos bądź występowały inne przesłanki potwierdzające miejski charakter osady³⁷.

Z miast podlaskich znane są z XV w. następujące (w nawiasie data najstarszej znanej lokacji miejskiej z podaniem rodzaju prawa miejskiego) – miasta królewskie, a wcześniej książęce: Drohiczyn (1498 r., magdeburskie)³⁸, Mielnik (1440 r., chełmińskie)³⁹, Bielsk (1496 r., magdeburskie)⁴⁰, Brańsk (1493 r., magdeburskie)⁴¹, Suraż (1445 r., magdeburskie)⁴², Tykocin (1425 r., chełmińskie)⁴³, Goniądz⁴⁴ i Rajgród⁴⁵; miasta prywatne: Sokołów Podlaski (1424 r., średzkie)⁴⁶, Węgrów⁴⁷,

a nie do istniejącego już obiektu. Jej funkcjonowania nie potwierdzają inne źródła, w tym lustracje z lat 1602 i 1616; zob. Chomętowski, *Materiały*, s. 246; LWP 1570, 1576, s. 73, 75; LWP 1602, s. 31–33; ASK I 47, k. 276, 279 (rej. pob. bielski z 1577 r.); ASK LVI 110 (dawne K11), k. 20, 44, 76–77, 79v. Niepotwierdzone pozostaje istnienie kuźnicy w Narwi. Inwentarz włości narewskiej z 1560 r. wymienia co prawda jej mieszkańców o przydomku Rudnik, jednakże wzmianki te nie przesądają o funkcjonowaniu obiektu. Zob. AWAK 14, s. 63: „Mosiey Rudnik Pawłow”; tamże, s. 66: „Matys Rudnik”, „Tomko Rudnik”; tamże, s. 69: „Szczech Rudnik”; tamże, s. 70: „Szczęsny Rudnik”. Wspomniany Szczech Rudnik może być tożsamy z rudnikiem z rudy w Hukowiczach; zob. wyżej, przyp. 33. Być może kuźnica istniała także we wsi Kroszewo (Krosiewo) – w 1580 r. pobór opłacił Jakub Karwowski, syn Wojciecha Karwowskiego Rudnika. Tenże Wojciech wspomniany został także w nadaniu przez Jana Radziwiłła 200 włók dla Macieja Srebrrowskiego z 1532 r. Włóki te, na których później powstała osada Neta i Brzozówka, graniczyły z rudą (*Rudnica*) należącą do Karwowskiego; ASK I 47, k. 617; LMAVB, f. 1-109.

³⁵ S. Alexandrowicz, *Powstanie sieci miejskiej Podlasia na tle wczesnych procesów urbanistycznych w Wielkim Księstwie Litewskim*, KHKM, t. 28, 1980, nr 3, s. 415.

³⁶ Tenże, *Powstanie i rozwój miast województwa podlaskiego (XV – I połowa XVII w.)*, „Acta Baltico-Slavica”, t. 1, 1964, s. 146.

³⁷ Zob. wyżej, przyp. 1.

³⁸ Zob. T. Jaszczółt, *Drohiczyn* w tym tomie. Jak wskazuje T. Jaszczółt, choć pierwszy znany przywilej na wójtostwo dla Drohiczyzna pochodzi z 1439 r., to wójt drohicki pojawia się w źródłach już w 1414 r.; tamże.

³⁹ Zob. A. Buczyło, *Mielnik* w tym tomie.

⁴⁰ Bukowski, Michaluk, *Przywileje*, s. 67–76. W 1430 r. wielki książę litewski Witold ufundował w Bielsku wójtostwo; tamże; zob. też M. Sierba, *Bielsk Podlaski* w tym tomie.

⁴¹ Z. Romaniuk, *Rozwój i znaczenie ośrodka miejskiego w Brańsku w XV w.*, „Ziemia Brańska”, t. 4, 1993, s. 4–8.

⁴² W. Jarmolik, *Prawa miejskie Suraża za Jagiellonów*, „Białostoczczyzna”, 1995, nr 3(39), s. 1–7.

⁴³ Z. Romaniuk, *Tykocin w XV w.*, [w:] *Małe miasta: przestrzenie*, red. M. Zemło, Supraśl 2003, s. 279. Rok wcześniej książę mazowiecki Janusz I ustanowił tamże wójtostwo.

⁴⁴ Choć nie jest znany żaden dokument lokacyjny dla Goniądza z XV w., to najprawdopodobniej osada ta już wówczas posiadała prawa miejskie; J. Kloza, J. Maroszek, *Dzieje Goniądza w 450 rocznicę praw miejskich*, Białystok–Goniądz 1997, s. 11–12; W. Jarmolik, *Prawa miejskie Goniądza w XVI w.*, „Białostoczczyzna”, 1991, nr 2(22), s. 5–6.

⁴⁵ Lokacja prawdopodobnie w XV w., pierwsi mieszczanie poświadczeni na przełomie XV i XVI w.; J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie grajewskim do połowy XVII w.*, [w:] *Studia i materiały do dziejów powiatu grajewskiego*, red. M. Gnatowski, H. Majecki, Warszawa 1975, s. 211–212.

⁴⁶ W. Jarmolik, *Pierwsza lokacja miejska na Podlasiu (Sokołów Podlaski 1424 r.)*, SP, t. 1, 1990, s. 71–84.

⁴⁷ Zob. M. Gochna, *Węgrów* w tym tomie.

Ciechanowiec⁴⁸, Mordy (1488 r., chełmińskie)⁴⁹ i Mokobody (1496 r.)⁵⁰. Spośród nich w XVI w. potwierdzono prawa miejskie Bielskowi, Surazowi, Mielnikowi i Mokobodom (1501 r.)⁵¹ oraz Goniądzi (1547 r.)⁵² i Rajgrodowi (1568 r.)⁵³.

W XVI w. w województwie podlaskim lokowano dziesięć nowych miast. Prawo chełmińskie otrzymały: Waniewo (po 1510 r.)⁵⁴, Narew (1514 r., zmiana na magdeburskie w 1529 r.)⁵⁵ i Kleszczele (1523 r.)⁵⁶. Prawo magdeburskie nadano następującym osadom: Wysokie Mazowieckie (1503 r.)⁵⁷, Łosice (1505 r.)⁵⁸, Boćki (1509 r.)⁵⁹, Miedzna (1531)⁶⁰, Siemiatycze (1542 r.)⁶¹, Augustów (1557 r.)⁶², Knyszyn (1568 r.). Część z tych ośrodków funkcjonowała jako miasto jeszcze przed wystawieniem dokumentu lokacyjnego – taka sytuacja miała miejsce w Augustowie, Miedznie, Łosicach i Knyszynie.

Ostatnie z wymienionych wyżej ośrodków – Knyszyn – jako miasto po raz pierwszy był wzmiankowany w 1538 r., kiedy Aleksander Chodkiewicz, dzierżawca dóbr knyszyńskich, dokonując w latach 1537–1540 na polecenie królowej Bony pomiary włócznej tych dóbr, wydzielił 90 wólk dla miasta Knyszyna. W 1540 r. też królowa potwierdziła lokację miasta, przy czym nieznaną pozostaje rodzaj prawa miejskiego, jakim mógł wówczas posługiwać się ten ośrodek. Najstarsze knyszyńskie księgi sądowe pochodzą z pierwszej połowy XVI w.⁶³ Nadanie przez króla Zygmunta Augusta prawa magdeburskiego w 1568 r. było zatem albo jego potwierdzeniem, albo zmianą prawa z chełmińskiego na magdeburskie⁶⁴.

⁴⁸ Nie zachował się akt lokacyjny Ciechanowca, a dokument lokacyjny z 1429 r. budzi wątpliwości. Mieszczanie ciechanowieccy pojawiają się w źródłach z XV w.; T. Jaszczółt, *Osadnictwo Podlasia nadbużańskiego w XV i początkach XVI w.* [w:] *Podlasie nadbużańskie. 500-lecie województwa podlaskiego*, red. O. Łatyszczonek, Ciechanowiec–Białystok 2013, s. 86–87; N.D. Tomaszewski, *Historia Ciechanowca do 1989 roku*, Białystok 2012, s. 40–45.

⁴⁹ Maroszek, *Dzieje województwa podlaskiego*, s. 213.

⁵⁰ T. Jaszczółt, *Własność możnowładcza, średnio- i drobnoszlachecka na obszarze tzw. „podlaskiej” części powiatu węgrowskiego do poł. XVI wieku*, „Rocznik Liwski”, t. 5, 2010/2011, s. 21–22.

⁵¹ Bukowski, Michaluk, *Przywileje*, s. 85; W. Jarmolik, *Prawa miejskie Suraza*, s. 4; zob. A. Buczyło, *Mielnik* w tym tomie. Mielnikowi zmieniono wówczas prawo z chełmińskiego na magdeburskie. T. Jaszczółt, *Własność możnowładcza*, s. 21–22. Podczas potwierdzenia prawa miejskiego dla Mokobod próbowano również zmienić nazwę miejscowości na Nowe Miasto, jednak zmiana ta nie przyjęła się i powrócono do starszej nazwy.

⁵² J. Kloza, J. Maroszek, *Dzieje Goniądza*, s. 11–12, 80–81, 129–131; W. Jarmolik, *Prawa miejskie Goniądza*, s. 5–7.

⁵³ Maroszek, *Dzieje województwa podlaskiego*, s. 186, 212, 214.

⁵⁴ Zob. niżej.

⁵⁵ D. Michaluk, *Z dziejów Narwi i okolic. W 480 rocznicę nadania prawa chełmińskiego 1514–1994*, Białystok–Narew 1996, s. 16–18; *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 8 (1499–1514)*, wyd. A. Baliulis, R. Firkovičius, D. Antanavičius, Vilnius 1995, s. 141; *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 9 (1511–1518)*, wyd. K. Pietkiewicz, A. Baliulis, Vilnius 2002, s. 151.

⁵⁶ *Rejestr pomiaru włócznej Kleszczel z roku 1560*, oprac. J. Zieleniewski, SP, t. 3, 1991, s. 201–248, 201, 242–244; M. Roszczenko, *Kleszczele*, Bielsk Podlaski–Kleszczele 2002, s. 24–30, 321–322.

⁵⁷ Maroszek, *Dzieje województwa podlaskiego*, s. 213.

⁵⁸ *Przywileje królewskiego miasta Łosic 1505–1779*, oprac. A. Buczyło, J. Zawadzki, Ciechanowiec–Warszawa–Białystok 2018, s. 6, 36–44. Z treści dokumentu króla Aleksandra Jagiellończyka dla Łosic z 10 V 1505 r., w którym król nadawał prawo magdeburskie, wynika, że ośrodek ten już wcześniej mógł mieć charakter miejski.

⁵⁹ Z. Romaniuk, *Boćki na Podlasiu. Monografia historyczna*, Boćki 2013, s. 19.

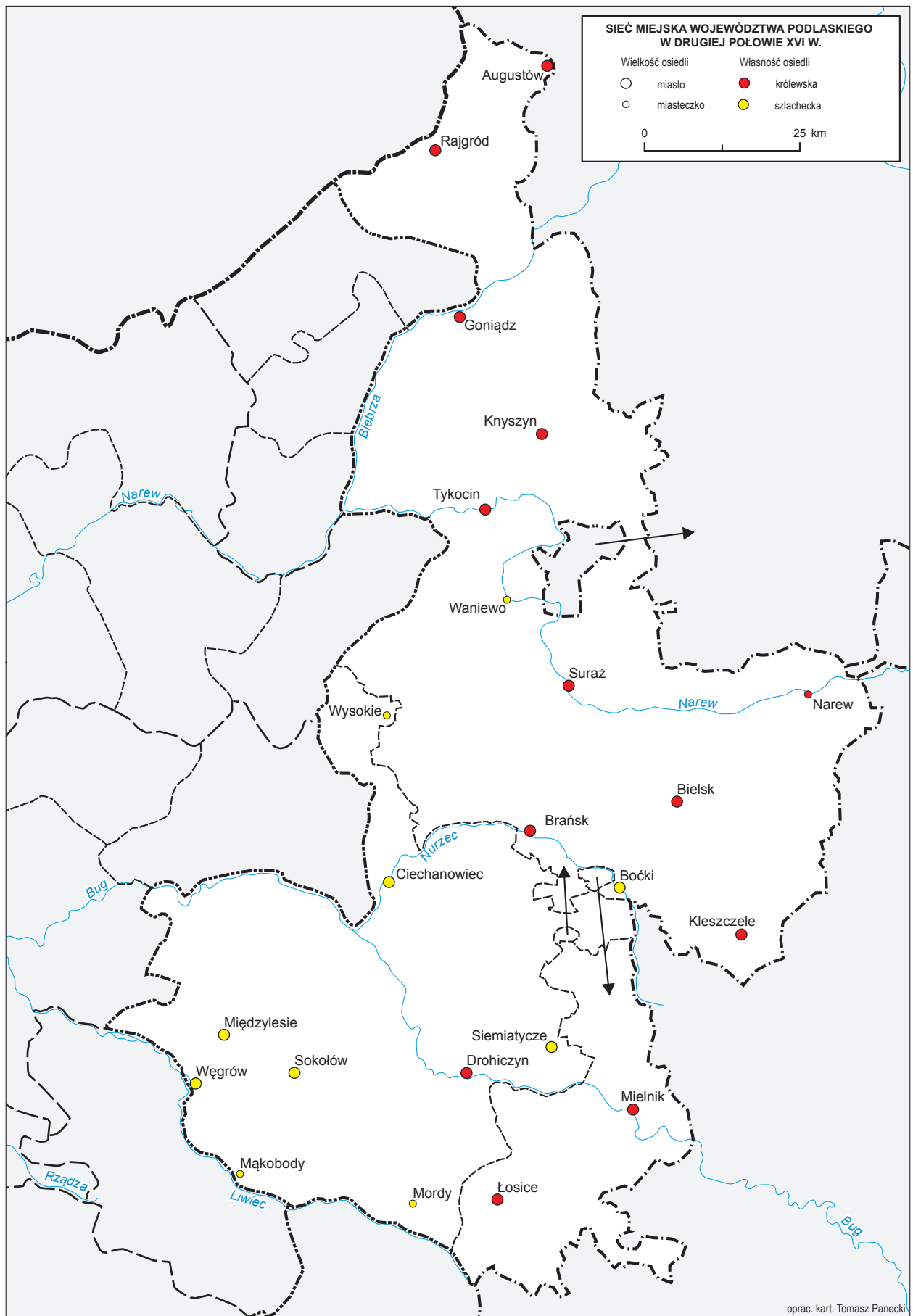
⁶⁰ T. Jaszczółt, *Własność możnowładcza*, s. 7; SGKP, t. 6, s. 334. E. Borowski datuje dokument królewski dla Międzylesia na 1522 r., twierdząc, że w 1531 r. tylko go proklamowano; tenże, *Sanktuarium Matki Bożej w Miedznej*, Drohiczyn 1996, s. 10. Miedzna jako miasto była wzmiankowana już w 1523 r. w testamencie Elżbiety Wodyńskiej, żony Mikołaja Wodyńskiego (dokument został potwierdzony w następnym roku przez króla Zygmunta Augusta) i w 1528 r., kiedy Mikołaj Wodyński wystawił *in Miedzilessie oppido* dokument, w którym nadawał swemu słudze z Dmochów wółki w Suchożebrach i 1 w Kownaciskach; *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 12 (1522–1529)*, red. D. Antanavičius, A. Baliulis, Vilnius 2001, s. 569; NGAB, Mińsk, f. 1759-2-27, k. 216v.

⁶¹ Maroszek, *Dzieje województwa podlaskiego*, s. 214. Oryginalny dokument lokacyjny dla Siemiatycz przechowywany jest obecnie tamże przez osobę prywatną (informacja od dr. T. Jaszczółta); zob. T. Jaszczółt, *Miasto Siemiatycze w XVI w. pod rządami Tęczyńskich i Radziwiłłów*, [w:] *Прыватнаўласніцкія гарады Вялікага Княства Літоўскага: лёс праз стагоддзі. Матэрыялы міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі Нясвіж, 23–24 красавіка 2014 г.*, red. З.Л. Яцкевіч, Minsk 2014, s. 23–44.

⁶² J. Wiśniewski, *Nieznaną oryginał dokumentu lokacyjnego Augustowa z 1557 roku*, „Rocznik Białostocki”, t. 3, 1962, s. 425–437; J. Szlasyński, A. Makowski, *Augustów: monografia historyczna*, Augustów 2007, s. 21–24. 17 V 1557 r. wydano przywilej nadający prawa miejskie dla Augustowa, jednak z jego treści wynika, że osada ta miała charakter miejski już wcześniej.

⁶³ *Akta albo sprawy sądów miasta knyszyńskiego: 1553–1580*, t. 1, wstęp i oprac. J. Maroszek, Białystok 1999, s. 1–8.

⁶⁴ *Prawa i przywileje miasta Knyszyna*, s. 7–8, 64–67, 71–75.

Mapa 6. Sieć miejska województwa podlaskiego w drugiej połowie XVI w.

Jako miasto oznaczyliśmy także Waniewo. Zgodę na lokację miasta na prawie chełmińskim od króla Zygmunta I Starego uzyskał Mikołaj Radziwiłł w 1510 r., jednak nie wiadomo dokładnie, kiedy do niej doszło – dokument lokacyjny pozostaje nieznan. Rok później Radziwiłł ufundował tam kościół parafialny pw. Wniebowstąpienia Pańskiego⁶⁵. Waniewo funkcje miejskie rozwinęło w ograniczonym stopniu, w XVII w. spadając do rangi wsi⁶⁶. Przesłanką przemawiającą za zaliczeniem tej osady do miast podlaskich są występujące w źródłach skarbowych z lat 1577 i 1581 terminy, jakimi posługiwano się przy określaniu Waniewa – *miasteczko* lub *civitas*⁶⁷ oraz nadanie w 1604 r. przez właściciela części Waniewa Pawła Szczawińskiego nowej ordynacji miejskiej⁶⁸.

Charakteru miejskiego w XVI w. nie miała Orla. Wydane przez króla Aleksandra Jagiellończyka zezwolenie na założenie miasta z ok. 1500 r. nie zostało wykonane. Prawa miejskie osada ta uzyskała dopiero w 1614 r.⁶⁹

Łącznie w województwie podlaskim potwierdzono istnienie w drugiej połowie XVI w. 23 miast będących własnością królewską lub szlachecką (nie stwierdzono obecności miast należących do duchowieństwa)⁷⁰:

- w ziemi bielskiej: Bielsk (k), Augustów (k), Boćki (s), Brańsk (k), Goniądz (k), Kleszczele (k), Knyszyn (k), Narew (k), Rajgród (k), Suraz (k), Tykocin (k), Waniewo (s);
- w ziemi drohickiej: Drohiczyn (k), Ciechanowiec (s), Miedzna (Międzylesie; s), Mokobody (Mąkobody; s), Mordy (s), Siemiatycze (s), Sokołów Podlaski (Sokołów; s), Węgrów (s), Wysokie Mazowieckie (Wysokie; s);
- w ziemi mielnickiej: Mielnik (k), Łosice (k).

Tabela 10. Rodzaje osiedli w województwie podlaskim w drugiej połowie XVI w.

Rodzaj osiedla	Ziemia drohicka	Ziemia mielnicka	Ziemia bielska	Razem
miasto	9	2	12	23
wieś	641	126	820	1587
przedmieście	–	–	33	33
osada młyńska	1	–	19	20
osada folwarczna	–	1	9	10
osada kuźnicza	–	–	2	2
Razem	651	129	895	1675

Stosunkowo duże w porównaniu z miastami koronnymi nadziały ziemi, którymi dysponowały królewskie miasta podlaskie, skutkowały powstawaniem na tych terenach osad, nierzadko oddalonych od miasta o kilka kilometrów. Ich charakter oraz relację względem miast szczegółowo omówił w niniejszym

⁶⁵ A. Oleksicki, *Waniewo, z przeszłości dawnego miasta*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego”, t. 7, 2001, s. 159–164; tenże, *Waniewo. Dzieje regresu dawnego miasta*, „Białostoczczyzna”, 1988, nr 3(11), s. 9–12.

⁶⁶ BCzart, Zbiór Łoyki, 1099 IV, k. 387v: „we wsi Waniewie osób chłopskich 65”.

⁶⁷ ASK IV 41, s. 77; ASK I 47, k. 222v (rej. pob. bielski z 1577 r.). W 1577 r. podatek z Waniewa został zapłacony z 25 włók osiadłych, 4 włók plebańskich, 14 ogrodów przydomowych, młyna dorocznego o 3 kołach. Podatku nie zapłacono z 2 włók pustych, 2 ogrodów szpitalnych. A. Oleksicki i A. Jabłonowski przy Waniewie wymieniają także czterech rzemieślników (1 szewc, 2 krawców, 1 ślusarz), jednak w rejestrze zostali oni zapisani po wszystkich miejscowościach klucza waniewskiego. Nie jest zatem pewne, w których osadach mieszkali, choć lokalizowanie ich w Waniewie wydaje się najbardziej prawdopodobne; ASK I 47, k. 87v; A. Oleksicki, *Waniewo, z przeszłości dawnego miasta*, s. 166; Podlasie I, s. 182.

⁶⁸ Maroszek, *Dzieje województwa podlaskiego*, s. 216–220.

⁶⁹ M. Sierba, *Radziwiłłowskie dobra Orla (1585–1695)*, Białystok 2017, s. 89–95. Tam podsumowanie stanu badań nad lokacją miejską Orla. W kwestii miast podlaskich por. też J. Bardach, *Miasta na prawie magdeburskim w Wielkim Księstwie Litewskim od schyłku XVI w. do połowy XVII stulecia*, KH, t. 87, 1980, nr 1, s. 21–51; J. Maroszek, *Rzemiosło w miastach podlaskich*, s. 88–195; W. Jarmolik, *Rozwój niemieckiego prawa miejskiego na Podlasiu do Unii Lubelskiej 1569 roku*, PH, t. 73, 1982, nr 1–2, s. 23–46; J. Maroszek, *Miasta – rzemiosło i handel*, [w:] *Historia województwa podlaskiego*, red. A. Dobroński, Białystok 2010, s. 48–60.

⁷⁰ Por. K. Boroda, *Przynależność własnościowa osiedli* w tym tomie.

Tabela 11. Procentowy udział poszczególnych kategorii własnościowych wśród miast województwa podlaskiego w drugiej połowie XVI w.

Ziemia	Miasta królewskie		Miasta szlacheckie		Miasta razem
	liczba	% ogółu	liczba	% ogółu	
drohicka	1	11	8	89	9
mielnicka	2	100	0	0	2
bielska	10	83	2	17	12
województwo podlaskie	13	57	10	43	23

Tabela 12. Gęstość sieci miejskiej w województwie podlaskim w drugiej połowie XVI w.

Ziemia	Liczba miast	Powierzchnia w km ²	Liczba km ² na 1 miasto	Liczba wsi	Liczba wsi przypadających na jedno miasto
drohicka	9	3550	394	641	71
mielnicka	2	1169	585	126	63
bielska	12	5811	484	820	68
województwo podlaskie	23	10 530	458	1587	69

tomie AHP Krzysztof Boroda w rozdziale dotyczącym przynależności własnościowej osad⁷¹. Tu warto powtórzyć, że formalnie stanowiły one część miast. W dotychczasowej praktyce AHP tego typu przypadki traktowano jako przedmieście dalsze, a na mapie oznaczano jako wsi o własności miejskiej (przedmieścia bliższe oznaczono na planach miast)⁷². Tak też oznaczyliśmy je na mapie XVI-wiecznego województwa podlaskiego. Są to przedmieścia następujących miast:

- Augustowa: Biernatki, Turówka, Uścianki (Zaścianek), Żarnowo⁷³;
- Bielska Podlaskiego: Augustowo, Stryjki (Młodzianowo), Szastały (Koszczyno), Widowo (Stanisławowo), Parcewo (Piotrowo), Spiczki⁷⁴;
- Brańska: Glinnik⁷⁵;
- Goniądz: Białosuknie, Boguchwały, Downary, Jaski, Kosiorzki (Kosiorzowie), Łupichy (Łupichowcy), Puszarze, Pyzy, Owieczki, Zyburty, Żodzie⁷⁶;
- Kleszczel: Dasze (Kośna), Dobrowoda (Dobra Woda), Kuzawa (Babicze), Czeremcha-Wieś (Nurzec), Pogreby (Pohreby), Trubianka⁷⁷;
- Narwi: Makówka, Waniewo⁷⁸;
- Suraża: Daniłowo, Kowale, Hruskie⁷⁹.

Co charakterystyczne, osady takie występowały tylko w ziemi bielskiej, co wiązać należy ze zdecydowanie większą liczbą miast królewskich niż prywatnych tamże w porównaniu z ziemiami drohicką i mielnicką.

⁷¹ Tamże.

⁷² A. Dunin-Wąsowiczowa, *Charakter i wielkość osiedli*, [w:] AHP Sandomierskie, s. 78; J. Suproniuk, *Charakter i wielkość osiedli: miasta i miasteczka w Wielkopolsce w drugiej połowie XVI wieku*, [w:] AHP Wielkopolska, s. 212.

⁷³ LWP 1570, 1576, s. 111–112; Kapiejana 43, s. 474–478 (potwierdzenie praw przedmieszczan augustowskich przez królową Annę z 1584 r.).

⁷⁴ LWP 1570, 1576, s. 30–31, 43–44; LWP 1602, s. 64–66, 71; Kondratiuk, s. 212; ASK I 47, k. 145–146v (retenty poboru z 1577 r.); Bukowski, Michaluk, Przywileje, s. 23; por. M. Sierba, *Bielsk Podlaski* w tym tomie.

⁷⁵ AWAK 14, s. 36.

⁷⁶ J. Kloza, J. Maroszek, *Dzieje Goniądza*, s. 35; Goniądz 1571, s. 159–163: „Okolni mieszczenie co mieszkają około miasta i opodal drudzy ale przecie ku miastu przysłuchają”; Podlasie I, s. 129 (sioła; włóki miejskie).

⁷⁷ *Rejestr pomiaru włócznej Kleszczel*, s. 229–238.

⁷⁸ AWAK 14, s. 70–72; D. Michaluk, *Z dziejów Narwi i okolic*, s. 30–33.

⁷⁹ PKGE II, s. 441–450.

Podobnie jak w poprzednich tomach AHP, również w tomie podlaskim oznaczono na mapie głównej zamki istniejące na Podlasiu w drugiej połowie XVI w. Głównym wyznacznikiem przemawiającym za uznaniem danego obiektu za zamek jest występujące w źródłach z epoki określenie obiektu jako *arx*, *castrum* lub „zamek”, przy czym należy pamiętać o pewnym zakresie dowolności stosowania tych terminów w badanym okresie⁸⁰. Konstrukcja zdecydowanej większości zamków na Podlasiu była drewniana. Jedynym w pełni bądź w przeważającym stopniu murowanym obiektem był zamek w Tykocinie⁸¹. Łącznie na mapie głównej oznaczono dziewięć zamków:

- w ziemi drohickiej: Drohiczyn⁸², Ciechanowiec⁸³, Miedzna⁸⁴;
- w ziemi bielskiej: Tykocin⁸⁵, Bielsk (spłonął 22 VII 1564 r.⁸⁶), Goniądz⁸⁷, Suraż⁸⁸, Waniewo⁸⁹;
- w ziemi mielnickiej: Mielnik⁹⁰.

⁸⁰ Wątpliwości związane z przyjmowaniem wspomnianego kryterium podsumował M. Słomski w wielkopolskim tomie AHP; zob. tenże, *Charakter i wielkość osiedli: zamki i opactwa*, [w:] AHP Wielkopolska, s. 222–223.

⁸¹ A. Andrzejewska, *Jagiellonian Castles in Northern Podlasie*, [w:] *Building a Castle – Preparing for War or Keeping the Peace? Proceedings of a Symposium Held in Vordingborg, Nyborg and Elsinore in Denmark on the 24th to the 28th August 2015*, red. N. Engberg, V. Etting, L.M.S. Jens, C. Sørensen, D. Wille-Jørgensen, Bonn 2018, s. 144–145. Autorka oprócz wymienionych w niniejszym zestawieniu obronnych zamków królewskich Jagiellonów (Drohiczyn, Mielnik, Bielsk, Suraż, Tykocin) dzieli siedziby wielkich książąt litewskich i królów Polski na Podlasiu na rezydencje w miastach, które powstały na bazie dworów myśliwskich lub dawnych grodów (Łosice, Knyszyn, Narew oraz leżące poza granicami XVI-wiecznego woj. podlaskiego Krynki i Milejczyce) oraz dwory myśliwskie, które w dalszym ciągu pełniły swą funkcję (Burzyce, Wodzilówka, której funkcję przejął Knyszyn, a poza XVI-wiecznym woj. podlaskim – Białowieża); tamże, *passim*; por. D. Michaluk, *Z dziejów Narwi i okolic*, s. 27.

⁸² LWP 1570, 1576, s. 5–7. Lustracja podaje tylko sporadyczne wzmianki o powinnościach na rzecz zamku i folwarku „przy zamku drohickim”, co niekoniecznie musi oznaczać warownię, a tylko siedzibę starosty i urzędu grodzkiego; A. Gwagnin, *Rerum Polonicarum tomi tres*, t. 2, Frankfurt 1584, s. 45: tylko „curia regia”; L. Pawlata, *Problematyka badań nad powstaniem i organizacją przestrzeni miejskiej średniowiecznego Drohiczyzna*, [w:] *Małe miasta: perspektywa archeologiczna*, red. M. Zalewski, M. Zemło, Lublin–Supraśl 2014, s. 64–67; J. Jaroszewicz, *Drohiczyn. Opis historyczny*, „Athenaeum”, 1847, z. 4, s. 36–38; Maroszek, *Dzieje województwa podlaskiego*, s. 91–93; zob. T. Jaszczolt, *Drohiczyn w tym tomie*.

⁸³ Guerquin, *Zamki*, s. 111; Leksykon, s. 132; KZS, seria nowa, t. 9: *Województwo łomżyńskie*, z. 2: *Ciechanowiec, Zambrów, Wysokie Mazowieckie i okolice*, oprac. M. Kałamajska-Saeed, Warszawa 1986, s. 23; SGKP, t. 1, s. 678; *Miasta polskie w tysiącleciu*, t. 1, red. M. Siuchniński, Wrocław 1965, s. 252; N.D. Tomaszewski, *Historia Ciechanowca*, s. 66; M. Czarnecki, *Ciechanowiec, woj. łomżyńskie, stanowisko „Zamczysko”*, „Informator Archeologiczny”, t. 13, 1979, s. 245; AR XXIII 86, plik 1, s. 13.

⁸⁴ Kopicjana 3, s. 318: „Laniatores hic macella habendo lanificium que exercendo annuatim ad arcem nostram per lapidem saepis dare tenebuntur”; AGAD, Sumariusz księgi ziemskiej drohickiej z lat 1529–1534, s. 138: „gorad Miedzylesie, w kriposti”; NGAB, Mińsk, f. 1759-2-7, k. 484–485: „oppidum Miedzillesse cum arce”; AGAD, Drohickie ziemskie, nr 3, k. 326: „oppidum Miedzylesie cum castro”.

⁸⁵ Guerquin, *Zamki*, s. 291–292; Leksykon, s. 508; A. Gwagnin, *Rerum Polonicarum*, t. 2, s. 44; ZZG, sygn. 527, s. 5–7 (inwentarz starostwa tykocińskiego z 1571 r.); A. Gruszecki, *Metoda i wyniki badań fortyfikacji bastionowej zamku w Tykocinie*, „Studia i Materiały do Historii Sztuki Wojennej”, t. 12, 1966, nr 1, s. 22–37; *Tykocin – zamek nad Narwią (XV–XVIII w.). Badania archeologiczne w latach 1961–1963 i 1999–2007*, red. M. Bis, W. Bis, Warszawa 2015.

⁸⁶ A. Gwagnin, *Rerum Polonicarum*, t. 2, s. 43: „Arx lignea fulminis ictu in praesentia regis incensa, penitusque exusta est”; *Miasta polskie w tysiącleciu*, t. 1, s. 249–250; Podlasie II, s. 198; KZS, seria nowa, t. 12: *Województwo podlaskie (białostockie)*, z. 4: *Powiat bielski. Tekst*, oprac. Z. Michalczyk, D. Piramidowicz, K. Uchowicz, M. Zgliński, Warszawa 2019, s. 10–12, 44; zob. M. Sierba, *Bielsk Podlaski w tym tomie*.

⁸⁷ *Miasta polskie w tysiącleciu*, t. 1, s. 259; J. Kloza, J. Maroszek, *Dzieje Goniądza*, s. 13–14.

⁸⁸ A. Gwagnin, *Rerum Polonicarum*, t. 2, s. 44: zamek na wzgórzu „arx in colle fossa circumducta”; *Miasta polskie w tysiącleciu*, t. 1, s. 286; Maroszek, *Dzieje województwa podlaskiego*, s. 95; PKGE II, s. 453–154.

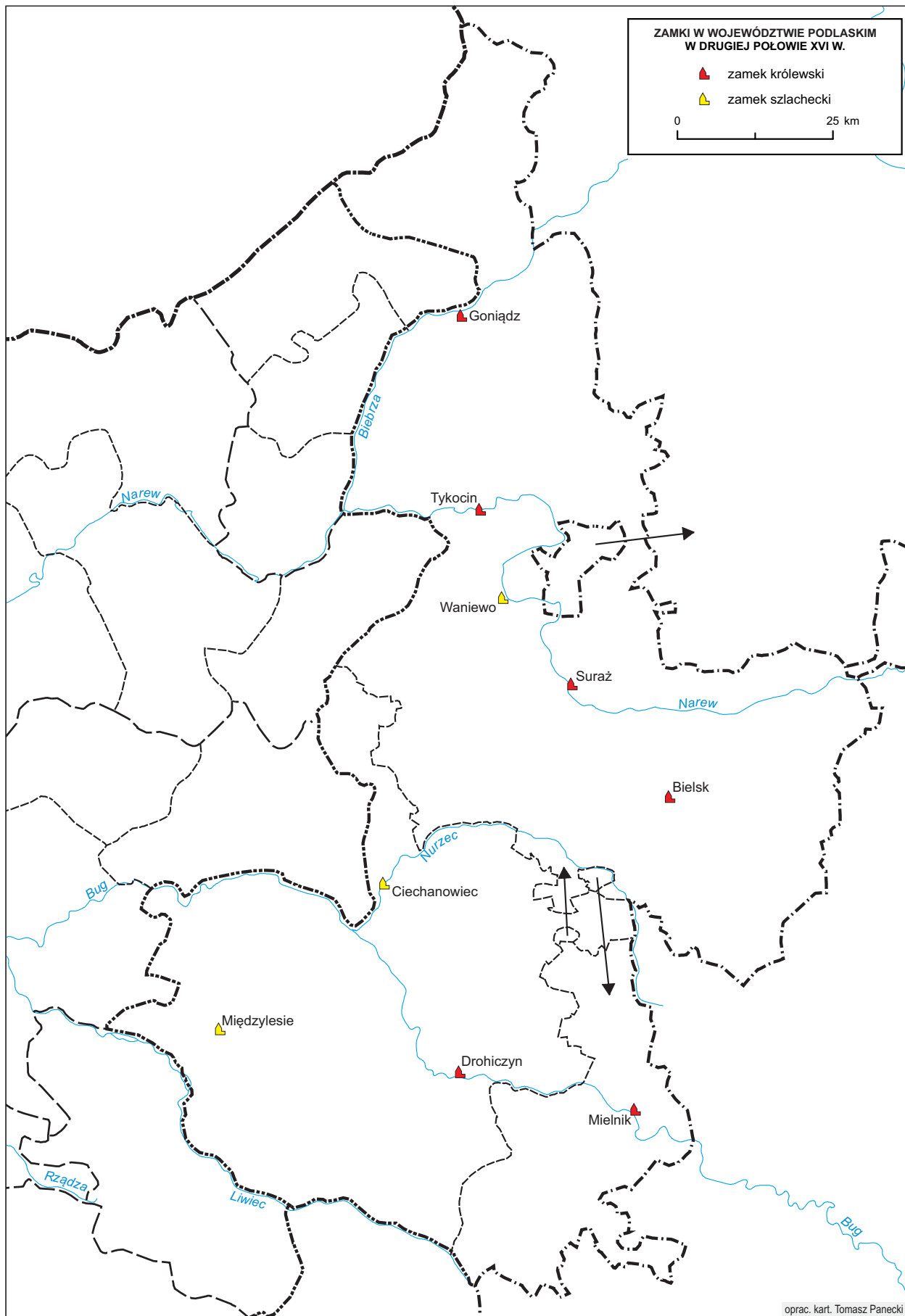
⁸⁹ Zamek w Waniewie został zniszczony jeszcze w pierwszej połowie XVI w. przez Olbrachta Gasztołda w odpowiedzi na spalenie przez Mikołaja Radziwiłła zamku tykocińskiego. W jakimś stopniu został zapewne odbudowany, skoro wymieniono go wśród dóbr księcia ślucckiego Aleksandra w 1591 r.; A. Oleksicki, *Waniewo, z przeszłości dawnego miasta*, s. 164; KZS, seria nowa, t. 9, z. 2, s. 78; *Księga wpisów podkanclerzego Jana Tarnowskiego MK 136 z Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie 1591*, oprac. K. Chłapowski, Warszawa 2009 (Sumariusz Metryki Koronnej. Seria Nowa, t. 5), nr 180; Kopicjana 9, s. 72: „Waniewo oppidum cum arce”; NGAB, Mińsk, f. 1759-2-32, k. 336v: „Waniewo, zamok z miastom”; ZZG, sygn. 375, s. 29: „Waniewo [...] oppidum et castrum”. W. Bis, *Podlaska siedziba Radziwiłłów w Waniewie z początku XVI wieku w świetle źródeł pisanych i archeologicznych*, KHKM, t. 68, 2020, nr 4, s. 463–492. Autor przypuszcza, że zamek w Waniewie mógł istnieć do początku XVII w.

⁹⁰ A. Gwagnin, *Rerum Polonicarum*, t. 2, s. 45: „arx vero in colle eminenti”; D. Michaluk, *Rezydencja gospodarska w Mielniku w XIV–XVI wieku*, „Białostoczczyzna”, 1991, nr 3(23), s. 1–4; A. Andrzejewska, *Jagiellonian Castles in Northern Podlasie*, s. 141–143; też, *Wzgórza zamkowe w Mielniku w świetle ostatnich badań terenowych*, „Podlaskie Zeszyty Archeologiczne”, t. 4, 2008, s. 223–245; też, *Castle Hill in Mielnik in the Light of the Latest Archeological Excavation*, „Materials on the Archaeology of Belarus”, t. 19, 2010, s. 149–152; A. Andrzejewska, A. Andrzejewski, *Ogrzewanie hypocaustum na zamku*

Oprócz zamków w Ciechanowcu (Kiszkowie), Miedźnie (Wodyńscy) i Waniewie (Olelkowicze) wszystkie warownie były własnością królewską. Na mapie nie znalazł się obiekt w Białymstoku, który starsza literatura określała mianem zamku. Dotychczasowe badania sugerują, że w drugiej połowie XVI w. był to drewniany dwór, przebudowany prawdopodobnie w pierwszych dziesięcioleciach XVII w. przez Piotra Wiesiołowskiego na budynek murowany, otoczony parkanem wraz z budynkami gospodarczymi⁹¹.

w *Mielniku nad Bugiem*, [w:] *Hereditas praeteriti. Additamenta archaeologica et historica dedicata Ioanni Gurba Octogesimo Anno Nascendi*, red. H. Taras, A. Zakościelna, Lublin 2009, s. 457–463; zob. A. Buczyło, *Mielnik* w tym tomie.

⁹¹ Podsumowanie ostatnich badań zob. *Pałac Branickich w Białymstoku*, t. 1: *Inwentarze z XVII i XVIII stulecia*, cz. 1, oprac. K. Łopatecki, W. Walczak, Białystok 2012, s. 80–87; K. Łopatecki, W. Walczak, *The History of Branicki Palace until 1809. The Influence of „Versailles od Podlasie” on the Development of Białystok*, tłum. A. Stawikowska, Białystok 2015, s. 107–115, gdzie autorzy zakwestionowali XVI-wieczną metrykę murowanej siedziby szlacheckiej. Por. KZS, seria nowa. t. 12: *Województwo podlaskie (białostockie)*, z. 2: *Miasto Białystok*, oprac. K. Kolendo-Korczak, Z. Michalczyk, A. Oleńska, D. Piramidowicz, K. Uchowicz, M. Zgliński, Warszawa 2015, s. 88–90; W. Wróbel, M. Grassmann, *Pierwszy raport z badań piwnic pałacu Branickich*, „*Medyk Białostocki*”, 2012, nr 109, s. 24–26; por. starsze ustalenia: U. Stankiewicz, *Pałac Branickich w Białymstoku – źródła archeologiczne z lat 2001–2002*, „*Podlaskie Zeszyty Archeologiczne*”, t. 3, 2007, s. 29–32; J. Glinka, *Zamek obronny w Białymstoku na przełomie XVI i XVII wieku*, „*Rocznik Białostocki*”, t. 2, 1961, s. 53–100; W. Paszkowski, *Wątki gotyckie pałacu Branickich w Białymstoku*, „*Ochrona Zabytków*”, 1952, nr 4, s. 287. J. Maroszek opowiadał się za powstaniem w 1546 r. drewnianego dworu, w pracy brak jednak podstawy źródłowej potwierdzającej to przypuszczenie; tenże, *Dzieje Białegostoku w latach 1547–1692*, [w:] *Historia Białegostoku*, red. A.C. Dobroński, Białystok 2012, s. 54; *Miasta polskie w tysiącleciu*, t. 1, s. 242.

Mapa 7. Zamki w województwie podlaskim w drugiej połowie XVI w.

WIELKOŚĆ OSIEDLI

Piotr Guzowski

Zgodnie z dotychczasową praktyką wypracowaną w ramach serii AHP na mapie oznaczono sieć osadniczą z podziałem wielkości miejscowości według kryterium demograficznego¹. Wśród osad wiejskich wyróżniono liczące do 200 mieszkańców oraz wsie i osady bardziej zaludnione (do 1000 osób), a także miasteczka posługujące się prawem miejskim z liczbą mieszkańców do 1000 mieszkańców oraz miasta, których zaludnienie mieści się w przedziale 1000–5000 mieszkańców. Podstawą szacunków stanu zaludnienia poszczególnych miejscowości były dane zaczerpnięte z rejestrów poborowych, lustracji i inwentarzy dóbr królewskich informujące o kategoriach mieszkańców, wielkości uprawianego areалу i liczbie domów. Zostały one przeliczone w przypadku osad wiejskich według mnożników przyjętych w wielkopolskim tomie AHP, które uznano za odpowiednie również dla województwa podlaskiego. Wśród nich najważniejszy dotyczy 11 osób na łan/włókę kmiecią, szlachecką i sołtysią. Co prawda w przeciwieństwie do innych regionów kraju dla Podlasia nie dysponujemy informacją o liczbie kmieci, którą notowały koronne rejestry podatkowe z 1552 r., ale dotychczasowe badania wykorzystujące inwentarze dóbr królewskich wskazują, że najczęściej spotykanym arealem znajdującym się w dyspozycji gospodarstw chłopskich było 0,5 włóki². Półłanowe gospodarstwo szlacheckie było też najbardziej charakterystyczne dla drobnej szlachty podlaskiej samodzielnie uprawiającej rolę³. Z kolei demograficzne analizy zaludnienia gospodarstw szlacheckich na podstawie XVII-wiecznych spisów podatku pogłównego wskazują, że zarówno przeciętne gospodarstwo szlacheckie, jak i chłopskie w województwie podlaskim liczyło mniej niż 4 osoby powyżej 10. roku życia⁴. Po doszacowaniu najmłodszych dzieci (ok. 30% populacji) możemy przyjąć średnią na poziomie 5,5 osoby na gospodarstwo chłopskie. Przeciętne gospodarstwo drobnoszlacheckie w końcu XVIII w. liczyło zaś 5,55 osoby⁵.

Pozostałe zastosowane przeliczniki to 6 osób na młyn, wiatrak i karczmę, 4 osoby na gospodarstwo rzemieślnicze, zagrodnicze/ogrodnicze i komorników z dobytkiem, 3 osoby na gospodarstwo komornika niesprecyzowanego w źródle i 2 osoby na komornika bez bydła. Są to w dużej mierze zmodyfikowane propozycje Adolfa Pawińskiego⁶, które w przyszłych szczegółowych badaniach nad stanem i populacją

¹ I. Gieysztorowa, *Charakter i wielkość osad*, [w:] AHP Mazowsze, s. 77–87; A. Dunin-Wąsowiczowa, *Charakter i wielkość osiedli*, [w:] AHP Sandomierskie, s. 77–86; K. Chłapowski, *Charakter i wielkość osiedli*, [w:] AHP Sieradzkie, s. 50–57; J. Suproniuk, *Charakter i wielkość osiedli*, [w:] AHP Krakowskie, s. 69–82; M. Gochna, *Charakter i wielkość osiedli: osady wiejskie*, [w:] AHP Wielkopolska, s. 203–208; M. Słomski, *Charakter i wielkość osiedli: zamki i opactwa*, [w:] tamże, s. 222–229; J. Suproniuk, *Charakter i wielkość osiedli: miasta i miasteczka w Wielkopolsce w drugiej połowie XVI wieku*, [w:] tamże, s. 209–221.

² A. Czapiuk, *Reformy agrarne w dobrach królewskich na Podlasiu w XVI wieku na tle ich funkcjonowania*, Warszawa 1990, rozprawa doktorska napisana pod kier. prof. A. Wyczańskiego, tab. 10c, 16, 23, 30, 39a–39E.

³ Ł. Lubicz-Lapiński, *Rodzina drobnoszlachecka na Podlasiu w XVI–XX wieku. Gospodarze uwarunkowania rozrostu rodu*, [w:] *Rodzina, gospodarstwo domowe i pokrewieństwo na ziemiach polskich w perspektywie historycznej – ciągłość czy zmiana?*, red. C. Kukło, Warszawa 2012, s. 129–138.

⁴ A. Laszuk, *Ludność województwa podlaskiego w drugiej połowie XVII wieku*, Warszawa 1999, s. 102, 108.

⁵ P. Guzowski, *Rodzina szlachecka w Polsce przedrozbiorowej. Studium demograficzne*, Białystok 2019, s. 162.

⁶ W. Czerkawski, *Metoda badania zaludnienia Polski w XI wieku*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Akademii Umiejętności”, 1897, nr 2, s. 8–12; W. Kula, *Stan i potrzeby badań nad demografią historyczną dawnej Polski (do początków XIX wieku)*, RDSG, t. 13, 1951, s. 57–59; E. Vielrose, *Ludność Polski od X do XVIII wieku*, KHKM, t. 5, 1957, nr 1, s. 4–49; I. Gieysztorowa, *Charakter i wielkość osad*, [w:] AHP Mazowsze, s. 77–87; zob. K. Boroda, *Przeszłość przeliczników demograficznych dla szesnastowiecznych źródeł podatkowych*, PDP, t. 37, 2015, nr 2, s. 27–52.

mogą zostać skorygowane⁷. W przypadku miast trzymano się propozycji przedstawionych przez Jerzego Topolskiego i Stanisława Alexandrowicza⁸. Obaj autorzy słusznie posługiwali się przelicznikiem 6 osób na dom i ich wyniki nie odbiegają od siebie znacząco. Podstawą ich obliczeń był zestaw źródeł wykorzystanych również w niniejszym projekcie (rejstry podatkowe, lustracje, inwentarze i rejstry pomiary włócznej)⁹.

Najludniejszym miastem województwa był Bielsk, liczący ponad 3300 mieszkańców. Pozostałe stolice ziem, tzn. Drohiczyn i Mielnik, były ośrodkami znacznie mniejszymi, pierwszy zamieszkiwało ok. 2000 osób, a drugi ok. 1500. Wielkość i znaczenie ośrodków miejskich wynikało przede wszystkim z pozycji w systemie domeny najpierw wielkksiążęcej, a następnie królewskiej. Jako siedziby starostw funkcjonowały: Augustów, Bielsk, Drohiczyn, Goniądz, Knyszyn, Łosice, Mielnik, Rajgród i Tykocin. Centrum monarszego zespołu dóbr stanowiły też Kleszczele i Narewka. Spośród miast prywatnych największy był Ciechanowiec, liczący ok. 2000 mieszkańców. Około 1700 osób mieszkało w Węgrowie i ok. 1500 w Siemiatyczach. Zaludnienie pozostałych miasteczek znajdujących się w dobrach możnowładczych głównie południowego Podlasia nie przekraczało 1000 mieszkańców.

Bogate uposażenie miast podlaskich w ziemię sprawiało, że duża część ich mieszkańców zajmowała się rolnictwem. Ponad 300 włók ziemi nadano mieszkańcom Bielska i Kleszczel, a po 100 lub więcej włók przeznaczono do dyspozycji mieszkańców Bociek, Brańska, Goniądza, Mielnika, Narwi, Siemiatycz i Suraża¹⁰. Część z tego arealu stało się podstawą wyodrębnienia osad wiejskich lub przedmieść, a miasteczka i miasta na terenie województwa spełniały z powodzeniem również funkcje ośrodków rzemieślniczych i handlowych oraz usługowych punktów komunikacyjnych. Połowa ludności takich miast jak królewskie Łosice i Narew oraz prywatne Wysokie utrzymywało się z pracy w warsztatach rzemieślniczych. Również duży odsetek mieszkańców (ok. 40%) Bielska i Drohiczyna stanowili rzemieślnicy i ich rodziny¹¹. Znaczenie handlowe i usługowe ośrodka widoczne jest przez pryzmat zbieranego w ośrodku miejskim podatku czopowego¹², który zdecydowanie w największym wymiarze płacono w 1578 r. w Drohiczynie i Bielsku (ponad 400 zł rocznie), co najmniej o połowę mniejsze skarb państwa pobierał w Augustowie, Brańsku, Tykocinie, Surażu, Knyszynie i Ciechanowcu (powyżej 100 zł). Niektóre z miast wykorzystywały korzystne położenie geograficzne, stanowiąc kluczowe porty w transporcie przede wszystkim surowca drzewnego i produktów rolnych do Gdańska. Na południowym Podlasiu istotną rolę odgrywał Bug z portem w Drohiczynie, w mniejszym stopniu Mielnik i Brańsk, położony nad Nurcem, będącym dopływem Bugu¹³. W północnej części województwa olbrzymie znaczenie miał Tykocin nad Narwią, ale spławiano towary również z portów w Narwi i Surażu. Z kolei nad Biebrzą znajdował się ważny ośrodek handlowy w Goniądzu, choć komory celne we Włocławku regularnie notują również kupców z oddalonych od portów rzecznych takich miast Podlasia jak Bielsk, Knyszyn i Rajgród¹⁴.

Wśród osad wiejskich (pomijając przedmieścia, osady folwarczne, kuźnicze i młyńskie) wyróżniono te, których liczba mieszkańców prawdopodobnie przekraczała 200 osób. Tak dużych wsi w województwie podlaskim było 257 (16%). Najwięcej z nich znajdowało się w ziemi bielskiej – aż 180 (70%), znacznie mniej – 46 – w drohickiej (18%) i 31 mielnickiej (12%). Wsie duże stanowiły największy odsetek wśród wszystkich osad wiejskich w ziemi mielnickiej (25%), nieco mniejszy w bielskiej (22%), a najrzadziej spotykane były w ziemi drohickiej (7%).

⁷ K. Boroda, P. Guzowski, *Przeliczniki demograficzne w szacunkach zaludnienia terenów wiejskich w Królestwie Polskim w drugiej połowie XVI wieku*, PDP, t. 37, 2015, nr 2, s. 53–75.

⁸ J. Topolski, *Wpływ wojen połowy XVII wieku na sytuację ekonomiczną Podlasia*, [w:] *Studia historica w 35-lecie pracy naukowej Henryka Łowmiańskiego*, Warszawa 1958, s. 341; S. Alexandrowicz, *Powstanie i rozwój miast województwa podlaskiego (XV – I połowa XVII w.)*, „Acta Baltico-Slavica”, t. 1, 1964, s. 151; P. Guzowski, R. Poniak, *Przeliczniki demograficzne w szacunkach zaludnienia miast w Królestwie Polskim w drugiej połowie XVI wieku*, PDP, t. 37, 2015, nr 2, s. 77–93.

⁹ Zarówno J. Topolski, jak i S. Alexandrowicz zastosowali przelicznik bardziej typowy dla ziem koronnych niż litewskich, w przypadku których częściej stosowano 7 (S. Alexandrowicz, *Zaludnienie miasteczek Litwy i Białorusi w XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, RDSG, t. 27, 1965, s. 55) lub 8 (J. Morzy, *Kryzys demograficzny na Litwie i Białorusi w II połowie XVII wieku*, Poznań 1965, s. 129–132; 288–305); por. P. Guzowski, R. Poniak, *Przeliczniki demograficzne*, s. 77–93.

¹⁰ S. Alexandrowicz, *Powstanie i rozwój miast województwa podlaskiego*, s. 151.

¹¹ J. Maroszek, *Rzemiosło w miastach podlaskich w XVI–XVIII w.*, [w:] *Studia nad produkcją rzemieślniczą w Polsce (XIV–XVIII w.)*, red. W. Kwapien, J. Maroszek, A. Wyrobisz, Wrocław 1976, s. 181.

¹² K. Boroda, *Geografia gospodarcza Królestwa Polskiego w XVI wieku*, Białystok 2016, s. 76–80, 519.

¹³ A. Wyrobisz, *Splaw na Bugu w XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, KHKM, t. 32, 1984, nr 4, s. 471–490.

¹⁴ J. Oleksicki, *Splaw zboża rzeką Narwią w XVI wieku*, [w:] *Studia nad społeczeństwem i gospodarką Podlasia w XVI–XVIII w.*, red. A. Wyrobisz, Warszawa 1981, s. 121.

Tabela 13. Zaludnienie miast i miasteczek w województwie podlaskim w drugiej połowie XVI w.

Ziemia	Miasto	Własność	Liczba ludności wg Jerzego Topolskiego	Liczba ludności wg Stanisława Alexandrowicza
bielska	Augustów	królewska	1770	1800
	Bielsk	królewska	3350	3342
	Boćki	szlachecka	–	1400
	Brańsk	królewska	1650	1746
	Goniądz	królewska	1660	1482
	Kleszczele	królewska	2250	2310
	Knyszyn	królewska	1860	1674
	Narew	królewska	1040	750
	Rajgród	królewska	870	774
	Suraż	królewska	–	1902
	Tykocin	królewska	1440	1440
	Waniewo	szlachecka	–	600
drohicka	Ciechanowiec	szlachecka	2020	1998
	Drohiczyn	królewska	1970	1980
	Miedzna	szlachecka	–	600
	Mokobody	szlachecka	–	306
	Mordy	szlachecka	–	720
	Siemiatycze	szlachecka	1450	1446
	Sokołów Podlaski	szlachecka	–	1140
	Węgrów	szlachecka	–	1698
	Wysokie Mazowieckie	szlachecka	860	854
mielnicka	Mielnik	królewska	1520	1524
	Łosice	królewska	1130	1134
Razem			24 840	32 620

Źródło: J. Topolski, *Wpływ wojen połowy XVII wieku na sytuację ekonomiczną Podlasia*, [w:] *Studia historica w 35-lecie pracy naukowej Henryka Łowmiańskiego*, Warszawa 1958, s. 341; S. Alexandrowicz, *Powstanie i rozwój miast województwa podlaskiego (XV – I połowa XVII w.)*, „Acta Baltico-Slavica”, t. 1, 1964, s. 150–151.

Tabela 14. Wielkość miast i miasteczek w województwie podlaskim w drugiej połowie XVI w.

Ziemia	Liczba mieszkańców						Razem
	do 1000	% ogółu	1000–2000	% ogółu	2000–5000	% ogółu	
bielska	3	13	7	30	2	9	12
drohicka	4	17	5	22	–	–	9
mielnicka	–	–	2	9	–	–	2
Razem	7	30	14	61	2	9	23

Źródło: zob. tab. 13.

Do wsi dużych zostały zaliczone w powiecie bielskim następujące miejscowości, których przynależność własnościową określono w nawiasach: Bagno (k), Bajki (s), Bańki (s), Baranki (k), Bargłów (k), Bargłówka (k), Berezowo Stare (k), Białosuknie (s), Białystok (s), Biele (k), Bielki (k), Bobrówka (k), Boguszewo (ks), Brok (k), Broniszewo (ks), Bruszewo (s), Brzeźnica (s), Brzozowa, par. Kalinówka (k), Brzozówka, par. Bargłów (k), Bujnowo (Bonowo, k), Buzuny (s), Chojewo (k), Chrachoły (k), Czajki (s), Czochoy (k), Czyże (Czyżowice, k), Dąbrowa Moczydły (s), Daniłowo (k), Dawidowo (k), Deniski (k), Długołęka (k), Dobra Woda (m), Dobrzyniewo Kościelne (k), Dołęgi (s), Dorożki (k), Dręstwo (k), Dubicze Cerkiewne (k), Dubno (s), Filipy (Falki-Filipy, s), Góra (ks), Grabowiec, par. Bielsk (k), Grabowiec (Obychodnik, k), Gredele (Hredele, k), Haćki (k), Hodyszewo (k), Hołody (k), Holonki (k), Hornostaje (k), Horodniany (ks), Husaki (Husakowo, k), Istok (k), Jaświły (ks), Jatwież (k), Jagodniki (Jahodnik, k), Jaskra (k), Jelonka (k), Stare Jeżewo (k), Joški Wschodnie (k), Juchnowiec Dolny (s), Kalejczyce (s), Kalinówka Królewska (k), Kamień (k), Klepacze (k), Klewianka (k), Knorozy (k), Knorydy (s), Kojły (k), Kołodziej (k), Stary Kornin (Kornino, k), Koryciski (Koryciszczka, k), Kośna (m), Kostry-Litwa (s), Koszki (Kuzki, s), Kotły (k), Kowale (s), Koziniec (Kozopatry, k), Kramkówka Duża (Kramkówka, s), Krasna Wieś (Krasne, s), Kropiwnica (k), Krypno Wielkie (kd), Krzywiatycze (k), Kulikówka (kds), Kuraszewo (k), Leśniki (k), Letniki (k), Lewki (s), Łoknica (ks), Łopienie Grochy (s), Łopuchowo (k), Łubin Kościelny (Łubino, s), Łukawica (s), Łupianka Stara (s), Malesze (k), Mazury (k), Mierzwin Duży (Mierzwin Stare, s), Mikicin (s), Milewskie (Czarna, k), Mochnate (k), Mociesze (k), Mokre (s), Mołoczki (s), Morze (k), Mysłki-Rzym (Mysłki, s), Nałogi (k), Neta (k), Niewodnica Korycka (s), Olędzkie (s), Oleksin (k), Orzechowice (k), Gąsówka Osse (Osse, s), Pajewo (ks), Patoki (k), Pawły (Pawłowice, k), Pasynki (k), Piliki (k), Pilipki (k), Ploski (k), Plutycze (k), Płonka Kościelna (ds), Podręczany (k), Pogorzałki (k), Pomigacze (k), Popławy (s), Proniewiczze (k), Pszczółczyn (s), Radule (ks), Rajsk (k), Rakowice (k), Romejki (k), Rostołty (k), Ruda (k), Rutki Stare (s), Rumejki (s), Ryboły (Antonowice, k), Rzepniki (k), Saniki (ks), Sawino (k), Sielc (ks), Sierki (k), Jabłoń Śliwowo (s), Smogorówka Goniądzka (k), Soce (k), Starowieś, par. Boćki (s), Stacewicze (k), Stok (k), Stryki (m), Suchowolce (k), Cieluszki (Święciciele, k), Świrzydy (k), Szepietowo Podleśne (s), Szpakowo (k), Szumki (s), Tajno Stare (ks), Toczyłowo (s), Topczykały (s), Toporki (s), Trześcianka (k), Tryczówka (k), Trzcianne (k), Turośń (s), Wilkowo Stare (s), Wyszowate (s), Witowo (k), Stare Wnory (s), Wojszki (k), Wyszonki Kościelne (s), Zabiele (k), Zalesie, par. Topczewo (s), Zaminowo (s), Zapole (k), Żarnowo Drugie (m), Zastocze (k), Zawyki (k), Zbucz (k), Złotoria (k), Zubowo (k), Klejniki (Zygmuntowo, kd).

W ziemi drohickiej jako duże wsie zostały oznaczone: Andryjanki (Stanisławowo, s), Bujaki (s), Czarna Wielka (k), Czarnoty (s), Czekanów (s), Ceranów (s), Dołubowo (s), Głuchówek (s), Gródek, par. Jabłonna (s), Hołowienki (d), Kosów Lacki (ds), Krupice (s), Krynica (s), Krynki-Sobole (s), Kuczyn (s), Kupientyn (s), Łazów (s), Łysów (s), Malinowo (s), Nieciecz Włociańska (s), Olendy (s), Osmola (s), Ostrożany (ds), Patrykozy (s), Piętki-Basie (s), Piotrowo-Trojany (s), Podnieśno (s), Przesmyki (s), Przywózki (s), Repki (s), Rogów (s), Rudka (ds), Sabnie (s), Sady (s), Skórzec (s), Skrzyszew (d), Słochy Annapolskie (s), Świeck Wielki (s), Świniary (s), Telaki (s), Turna Duża (s), Twarogi Lackie (s), Włodki (s), Zawady (s), Zembrów (s), Żeleźniki (s).

Z kolei w ziemi mielnickiej dużymi wsiami prawdopodobnie były: Borsuki (k), Hołowczyce (k), Hruszniew (s), Huszlew (s), Jakubowice Stare (s), Kisielew (s), Mężenin (s), Mostów (s), Moszczona Królewska (k), Niemirów (s), Nosów (s), Olszanka (k), Ostromęczyn (s), Płosków (s), Próchenki (k), Radziwiłówka (k), Rudka (k), Rusków (s), Sarnaki (s), Stara Kornica (k), Stare Łepki (k), Stare Mierzvice (k), Stare Szpaki (k), Tołwin (s), Witulin (s), Wyrzyki (s), Zabłocie (k), Zalesie, par. Siemiatycze (k), Żerzyce (ks), Żurobice (k).

Tabela 15. Wsie duże w województwie podlaskim w drugiej połowie XVI w.

Ziemia	Liczba wszystkich osad	Liczba osad wiejskich	Liczba wsi dużych	Odsetek wszystkich osad wiejskich
bielska	895	820	180	22
drohicka	651	641	46	25
mielnicka	129	126	31	7
Razem	1675	1587	257	16

Źródło: obliczenia własne.

Na zróżnicowanie wielkości osad wiejskich w województwie podlaskim decydujący wpływ oprócz ogólnego poziomu osadnictwa miała struktura własności ziemskiej. Spośród 257 dużych wsi aż 125 znajdowało się w dobrach królewskich (48,6%). W przypadku dużych wsi szlacheckich wątpliwości budzi częsty zwyczaj zapisywania w rejestrze podatkowym za jednym razem płatności z kilku działów, w związku z tym można przyjąć, że uzyskana w trakcie szacunków liczba 105 dużych wsi jest przybliżona (40,9%). Do wsi dużych zaliczono też 5 wsi miejskich (1,9%), 2 duchowne (0,8%) i 20 znajdujących się na gruncie co najmniej dwóch właścicieli pochodzących z różnych grup społecznych (7,8%).

Stosunkowo znaczny udział wśród wsi dużych na Podlasiu osad należących do monarchy związany był z akcją modernizacyjną przeprowadzoną w kompleksach majątków wielkopsiadających zachodniej części Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1547–1566. Tak zwana reforma włóczna miała na celu nie tylko komasację i rozmierzenie gruntów, zmianę kształtów wsi oraz wprowadzenie nowego systemu gospodarowania, ale też przyspieszenie i usystematyzowanie kolonizacji¹⁵. Największe wsie starostwa augustowskiego (Bargłów, Netta, Tajno Stare)¹⁶, bielskiego (Hołody, Kuraszewo, Ploski, Plutycze, Pawły, Rajsk, Ryboły, Trześcianka)¹⁷, knyszyńskiego (Bobrówka, Brzozowa, Długołęka, Jaświły)¹⁸, mielnickiego (Hołowczyce, Moszczona Królewska)¹⁹, tykocińskiego (Złotoria)²⁰ i włości Kleszczel (Dubicze Cerkiewne, Czochoy)²¹ miały wymierzonych i zagospodarowanych po więcej niż 50 włók ziemi. Niektóre zaś, jak Żurobice i Żerczyce w starostwie mielnickim, przekraczały 100 włók²², a Klejniki (Zygmuntowo) w starostwie bielskim nawet 150 włók²³. Choć zakładano wymierzenie chłopom areału o powierzchni 1 włóki to w praktyce podlaskiej realizowano wydzielanie gospodarstw półwłócznych lub rzadziej o powierzchni 0,75 włóki. Obok zmodernizowania gospodarki chłopskiej reforma włóczna miała przynieść rozwój folwarku, którego grunty były dopasowane do pól chłopskich i wójtowskich²⁴.

Według szacunków Aleksandra Jabłonowskiego w województwie podlaskim ok. 1580 r. mieszkało ok. 233 300 osób²⁵. Jego obliczenia zostały zaakceptowane przez Jerzego Topolskiego²⁶ i w niewielkim zakresie skorygowane przez Jerzego Ochmańskiego, według którego liczba mieszkańców województwa wynosiła 243 000 ludzi²⁷. Oznaczałoby to gęstość zaludnienia na poziomie 23 osób/km², a więc nieco większą niż w przypadku Małopolski, Wielkopolski czy Mazowsza²⁸. Po latach zastrzeżenia do dotychczasowych szacunków zgłosiła Anna Laszuk. Zwrociła ona uwagę na błędy Aleksandra Jabłonowskiego w sumowaniu obliczanej przez siebie liczby przedstawicieli poszczególnych grup społecznych, a wszystkie dotychczasowe obliczenia stanu populacji XVI-wiecznego Podlasia uznała w kontekście danych z kolejnego stulecia za zbyt optymistyczne²⁹. Wciąż słusznym, choć niezrealizowanym pozostaje jej postulat przygotowania nowego opracowania stanu i struktury populacji województwa podlaskiego w drugiej połowie XVI w.³⁰

¹⁵ J. Ochmański, *Reforma włóczna na Litwie i Białorusi w XVI wieku*, [w:] tenże, *Dawna Litwa. Studia historyczne*, Olsztyn 1986, s. 166; szerzej na ten temat A. Czapiuk, *Reformy agrarne*; zob. też В. Пичета, *Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в литовско-русском государстве*, wyd. 2, Москва, 1958.

¹⁶ LWP 1570, 1576, s. 113, 114, 117.

¹⁷ Tamże, s. 53, 47, 51, 46, 52, 132; LWP 1602, s. 66–96.

¹⁸ LWP 1570, 1576, s. 74, 76; LWP 1602, s. 12–21.

¹⁹ ASK LVI 171, s. 158v–160v, 164–167, 175–177.

²⁰ LWP 1570, 1576, s. 104.

²¹ Tamże, s. 84.

²² ASK LVI (Inwentarze starostw), sygn. 171, 170v–175, 177v–181.

²³ LWP 1570, 1576, s. 56, LWP 1602, s. 88.

²⁴ A. Czapiuk, *Uwagi o gospodarce folwarcznej w starostwie knyszyńskim w drugiej połowie XVI wieku*, [w:] *Studia nad gospodarką, społeczeństwem i rodziną w Europie późnofeudalnej*, red. J. Topolski, współudz. C. Kuklo, Lublin 1987, s. 131–137; M. Sierba, *Powinności kmieci ciągłych we wsiach podlaskich: przykład starostwa tykocińskiego*, [w:] *Chłopi na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej do czasów uwłaszczenia*, red. D. Michaluk, Ciechanowiec–Warszawa 2019, s. 63–84.

²⁵ Podlasie III, s. 117.

²⁶ J. Topolski, *Wpływ wojen*, s. 324. Pewien krytycyzm wobec obliczeń J. Topolskiego zaprezentował w recenzji artykułu J. Ochmański („Rocznik Białostocki”, t. 1, 1961, s. 346–348).

²⁷ J. Ochmański, *Struktura feudalnej własności ziemskiej na Podlasiu w XVI w.*, „Acta Baltico-Slavica”, t. 1, 1964, s. 161.

²⁸ I. Gieysztorowa, *Ludność*, [w:] *Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 r.*, t. 1, red. A. Mączak, Warszawa 1981, s. 431.

²⁹ A. Laszuk, *Ludność województwa podlaskiego*, s. 18.

³⁰ Tamże, s. 7.

PRZYNALEŻNOŚĆ WŁASNOŚCIOWA OSIEDLI

Krzysztof Boroda

Podobnie jak we wcześniejszych tomach AHP, także w tomie podlaskim w trakcie opracowywania informacji źródłowych na potrzeby prezentacji ich na mapie głównej podjęto starania, by wyodrębnić cztery tradycyjnie wydzielane typy własności: królewską, szlachecką, duchowną i miejską. Dla ich oznaczenia na mapie głównej wykorzystano kolorystykę stosowaną we wcześniejszych tomach serii. W przypadku własności królewskiej o kwalifikacji do niej decydował status prawny osady, a więc fakt umieszczenia jej w lustracji lub inwentarzu dóbr królewskich, a nie osoba aktualnego użytkownika czy też dzierżawcy. Dla własności szlacheckiej ustalenia zostały oparte na informacjach z rejestrów poborowych powstałych po 1569 r. oraz katastrów powinności wojskowych i popisów wojskowych sporządzonych w czasie przynależności województwa podlaskiego do Wielkiego Księstwa Litewskiego, a także na podstawie literatury przedmiotu. Trudne okazało się określenie liczby miejscowości, w odniesieniu do których należałoby uznać, że w całości lub części stanowiły własność duchowną. Problem stanowił szereg drobnych majątków kościelnych zlokalizowanych w miejscowościach będących zwykle siedzibami parafii. Ich wielkość zazwyczaj nie przekraczała 2 włók w uprawie kmiecej wraz z kilkoma zagrodnikami lub tylko kilkuosobowych grup zagrodników, a jako ich właściciele wskazywani byli plebani parafii. Ponieważ bez większych wątpliwości były to gospodarstwa plebańskie zabezpieczające codzienne potrzeby życiowe kleru parafialnego, miejscowości takie nie były traktowane jako przypadki mieszanej własności szlachecko-duchownej czy też królewsko-duchownej, ale przedstawiono je jako własność szlachecką lub królewską i tak oznaczono w indeksie. Tabela 16 zestawia wszystkie tego rodzaju przypadki uchwytne w rejestrach podatkowych.

Tabela 16. Uposażenie parafii katolickich województwa podlaskiego wykazane w rejestrach poborowych z lat 1578–1580, nieuwzględnione w procesie określania typu własności

Parafia	Liczba włók	Liczba zagrodników
białostocka	2 włóki kmiece	–
ciechanowska	1 włóka kmieca	2
dołobowska	1 włóka kmieca	1
dziatkowska i granneńska	2 włóki ziemskie	–
goniędzka	3,5 włóki kmiecej	–
jabłońska	1 włóka kmieca	3
jasionowska	2 włóki kmiece	1
knychowska	–	2
kobylińska	2 włóki kmiece	6
kosowska	0,5 włóki kmiecej	4
perlejewska	1 włóka kmieca	1
płońska	0,63 włóki ziemskiej	5

rozbiicka	–	4
rudzka	0,25 włóki kmiecej	8
skibniewska	–	2
skrzyszewska	2,5 włóki kmiecej	–
suchożebrska	–	6
topczewska	–	4
tykocińska	3,5 włóki kmiecej	1
wińska	0,5 włóki kmiecej	2

Dużo większe zamieszanie niż własność duchowna wzbudziła próba określenia udziału własności miejskiej w strukturze własności ziemskiej województwa podlaskiego. Wynikało to z konieczności rozstrzygnięcia, czy przy wyodrębnianiu tej własności wypada kierować się treścią źródeł operujących pojęciami „wieś miejska”, „przedmieście” lub też „sioło miejskie”, czy też oprzeć się na zawartych w źródłach wskazówkach co do statusu prawnego osady i osób posiadających w niej ziemię uprawną.

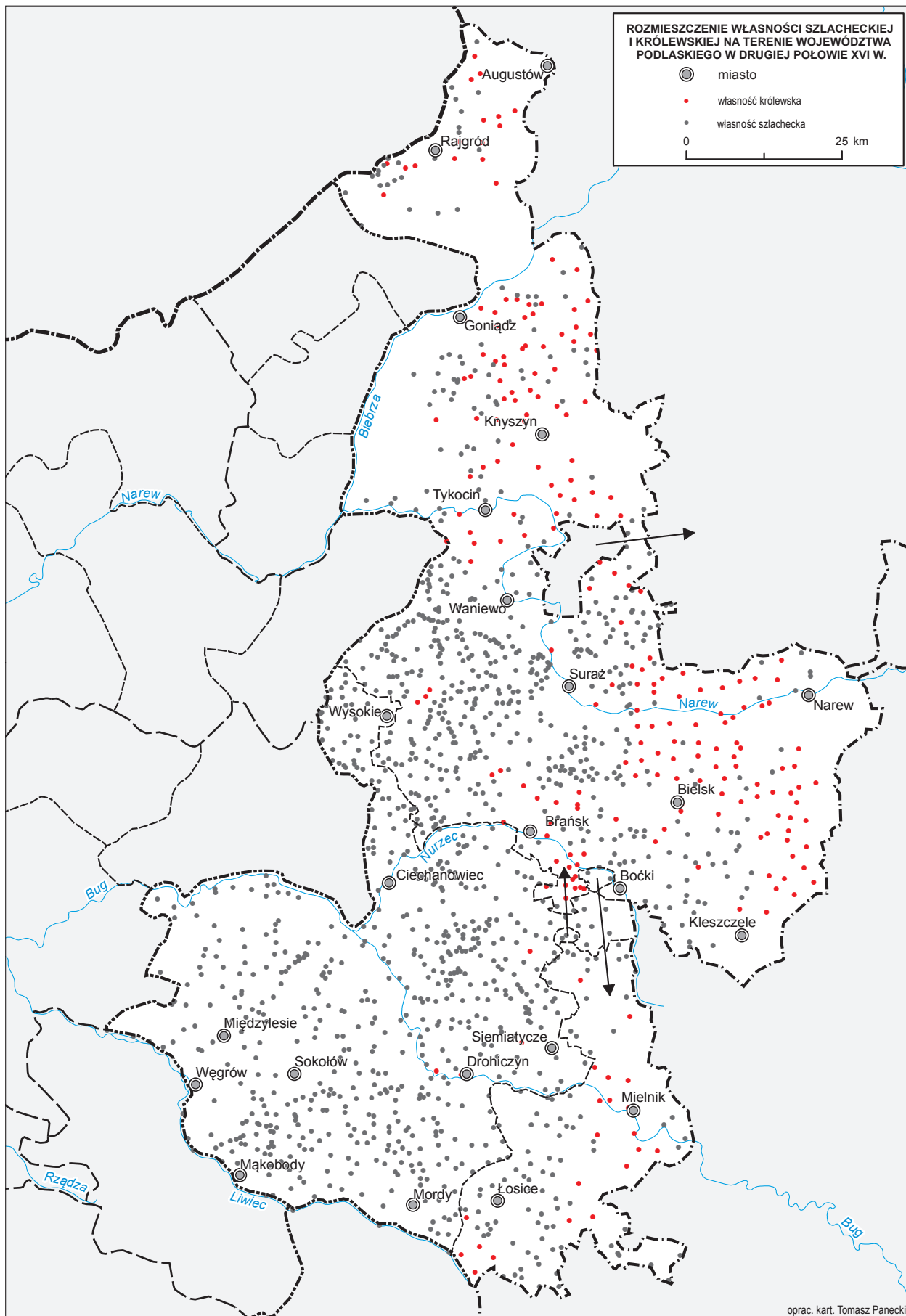
Spśród ogólnej liczby 1675 osad pojawiających się w źródłach dla Podlasia do końca XVI w. najliczniejszą grupę stanowiła własność szlachecka, obejmująca 1342 osady (80,1%, w tym 10 miast), własność królewska obejmowała 242 osady (14,4%, w tym 13 miast), a duchowna – 25 osad (1,5%). W odniesieniu do 33 osad (2%) w źródłach pojawiło się określenie „wieś miejska”, „przedmieście” lub „sioło miejskie”. Jedynie nieliczne osady zostały zakwalifikowane jako własność mieszana: 2 zaliczono do własności mieszanej królewsko-duchownej (0,12%), 3 do mieszanej szlachecko-duchownej (0,18%), a 28 osad do mieszanej królewsko-szlacheckiej (1,7%).

Pod względem udziału własności szlacheckiej w ogólnej strukturze własności ziemskiej, mierzonej jej udziałem w ogólnej liczbie miejscowości, województwo podlaskie nie odbiega nadmiernie od sąsiedniego Mazowsza, gdzie własność szlachecka obejmowała 84,5% miejscowości¹. Inaczej jednak, zarówno w porównaniu do Mazowsza, jak i do innych regionów Królestwa Polskiego, przedstawia się kwestia udziału własności królewskiej – wyjątkowo dużej, jak i duchownej – wyjątkowo skromnej w porównaniu do innych regionów. Zestawienie na poziomie powiatów uwidacznia olbrzymie dysproporcje zachodzące między poszczególnymi regionami województwa. Ziemie bielską i mielnicką charakteryzuje bardzo wysoki udział własności królewskiej (odpowiednio 24,2% i 17% osad), ziemię drohicką zaś absolutna dominacja własności szlacheckiej (98%) (zob. tab. 17). Gdyby natomiast rozpatrywać obszar województwa podlaskiego nie w rozbięciu na poszczególne ziemie, ale jako przestrzeń jednolitą, wyraźnie widoczny staje się zasadniczy podział na dwie strefy. Jedną tworzy wschodnia i północna część województwa, zdominowana przez własność królewską, podczas gdy na zachodzie i południu przeważa własność szlachecka (zob. mapa 8).

Tabela 17. Struktura własnościowa osad województwa podlaskiego w drugiej połowie XVI w.

Typ własności	Powiat			Razem
	bielski	drohicki	mielnicki	
szlachecka	606	638	98	1342
królewska	216	4	22	242
duchowna	11	7	7	25
królewsko-duchowna	2	–	–	2
szlachecko-duchowna	1	1	1	3
królewsko-szlachecka	26	1	1	28
„wsie miejskie”	33	–	–	33
Razem	895	651	129	1675

¹ W. Pałucki, *Przynależność własnościowa osad*, [w:] AHP Mazowsze, s. 88.

Mapa 8. Rozmieszczenie własności szlacheckiej i królewskiej na terenie województwa podlaskiego w drugiej połowie XVI w.

Własność królewska

W skład dóbr monarszych w województwie podlaskim w drugiej połowie XVI w. wchodziło osiemnaście jednostek organizacyjnych. Jedenaście z nich stanowiły starostwa, często określane zamiennie terminem „włość”: augustowskie, bielskie, brańskie, drohickie, goniądzkie, knyszyńskie, łosickie, mielnickie, rajgrodzkie, suraskie i tykocińskie, cztery leśnictwa: bielskie, knyszyńskie, goniądzkie i tykocińskie oraz trzy dzierżawy: kleszczelska, krzywka i narewska. Obejmowały one, jak już wspomniano, 14,4% wszystkich osad w województwie. Na poziomie arealu uprawnego udział był jeszcze większy, gdyż znajdowało się w nich w drugiej połowie XVI w. 7998,50 włók ziemi uprawianej przez chłopów i mieszkańców miast, co stanowiło 42% ziemi uprawnej województwa (w ziemi bielskiej aż 61%) uchwytniej w rejestrach podatkowych, lustracjach i inwentarzach (zob. tab. 18). Przyczyną tak wysokiego udziału dóbr królewskich w ogólnej strukturze własności ziemskiej województwa była świadoma, długofalowa polityka Zygmunta I Starego, a przede wszystkim jego żony Bony Sforzy, kontynuowana następnie przez ich syna Zygmunta Augusta. Celem działań monarchów było stworzenie na pograniczu Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego rozległego kompleksu dóbr będących prywatną własnością rodziny panującej. Był to element składowy szeroko zakrojonych działań zmierzających do odbudowy domeny gospodarskiej w Wielkim Księstwie Litewskim. Zapoczątkowane to zostało nadaniem Bonie księstw pińskiego i kobryńskiego w 1519 r. oraz dóbr Sielec w 1521 r. Działania te zostały wsparte w 1528 r. uchwałą sejmu litewskiego kasującą dożywotnie przywileje udzielone na dobrach gospodarskich, przy jednoczesnym uchwaleniu poboru srebrszczyzny w celu wykupienia zastawionych na potrzeby obronne dóbr monarszych². Początkiem budowania kompleksu dóbr podlaskich było nadanie Bonie w 1524 r. w wieczyste użytkowanie pasa puszczy ciągnących się od Niemna do Narwi, a w 1528 r. dóbr Dołubowo na Podlasiu³. W 1533 r. z rąk hetmana Jerzego Radziwiłła odkupiono zastawione dobra grodzieńskie, a z rąk Olbrachta Gasztołda wykupiła Bona ziemię bielską z miastami Bielsk, Suraż, Brańsk i Kleszczele. Zapoczątkowało to proces odzyskiwania przez władzę kontroli nad olbrzymimi obszarami ziemi, które w początkach XVI w. w drodze zastawów i nadań przeszły w ręce możnych litewskich. Największe znaczenie dla odbudowy dóbr monarszych na Podlasiu miało odzyskanie dóbr goniądzko-rajgrodzkich, będących w rękach Radziwiłłów od 1494 r. Początkowo w latach 1494–1505 zarządzane one były przez Mikołaja Radziwiłła jako namiestnika wielkksiążęcego. W 1505 r. nadane zostały kniaziowi Michałowi Glińskiemu jako dobra dziedziczne, a po jego ucieczce do Moskwy w 1509 r. Mikołaj Radziwiłł otrzymał je ponownie, ale tym razem już jako dobra dziedziczne. Prowadził on konsekwentną akcję powiększania swych włości poprzez przyłączanie do nich pozyskiwanych różnymi sposobami okolicznych majątków drobniejszej szlachty, intensywną kolonizacją wewnętrzną oraz nielegalną akcją osadniczą w sąsiadujących puszczech wielkksiążęcych⁴. Za początek kłopotów Radziwiłłów, zakończonych całkowitą utratą dóbr goniądzko-rajgrodzkich, wypada uznać moment śmierci wojewody wileńskiego Mikołaja Radziwiłła w 1522 r. i poprzedzający to wydarzenie zatarg z Olbrachtem Gasztołdem. W efekcie zatargu granicznego między dobrami waniewskimi Radziwiłłów a tykocińskimi Gasztołdów słudzy Radziwiłłów spalili zamek Gasztołdów w Tykocinie. Skardze Gasztołdów na Radziwiłłów wniesionej przed oblicze Zygmunta Starego towarzyszyła skarga szlachty goniądzkiej na nadużycia popełniane przez Radziwiłłów, w tym na ekspansję osadniczą na ziemi

² М. Довнар-Запольский, *Государственное хозяйство великого княжества Литовского при Ягеллонах*, t. 1, Киев 1901, s. 729–736.

³ J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie sejneńskim od XV do końca XIX wieku*, [w:] *Materiały do dziejów ziemi sejneńskiej*, red. J. Antoniewicz, Białystok 1963, s. 67. Proces przejmowania poszczególnych dóbr na terenie Podlasia szczegółowo i wyczerpująco opisał J. Maroszek, *Pogranicze Litwy i Korony w planach króla Zygmunta Augusta. Z historii dziejów realizacji myśli monarszej między Niemnem a Narwią*, Białystok 2000. Tam także można znaleźć wcześniejszą literaturę traktującą o procesie kształtowania kompleksu dóbr monarszych na północnym Podlasiu.

⁴ Rozmiary tej nielegalnej akcji osadniczej w puszczech wielkksiążęcych były w trakcie procesu w 1536 r. szacowane na 1000 włók; zob. A. Kołodziejczyk, *Z dziejów kolonizacji puszczy na Podlasiu w XV–XVI wieku*, [w:] *Szkice z dziejów kolonizacji Podlasia i Grodzieńszczyzny od XIV do XVI wieku. Prace ofiarowane profesorowi Antoniemu Czacharowskiemu w siedemdziesięciolecie urodzin i czterdziestopięciolecie pracy naukowej*, red. J. Śliwiński, Olsztyn 2002, s. 49–50. W odniesieniu do akcji kolonizacyjnej wewnątrz dóbr goniądzko-rajgrodzkich w kontekście kolonizacji puszczy pogranicza litewsko-mazowieckiego zob. też, *Kompleksy leśne na pograniczu mazowiecko-krzyżacko-litewskim od XV do połowy XVI w.: lasy włości rajgrodzkiej i goniądzkiej*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 2006, nr 2, s. 195–208.

hospodarskie. Radziwiłłowie, obawiając się negatywnych konsekwencji tego sporu dla ich rodziny, zawarli ugodę z Gasztołdami, ustępując im sporne tereny. Próbując przeciwdziałać planom Zygmunta I i Bony w kwestii weryfikacji granic dóbr goniądzko-rajgrodzkich i dla załagodzenia sytuacji, po ich podziale między spadkobierców wojewody Mikołaja jeden z jego synów – biskup żmudzki Mikołaj Radziwiłł – podarował w 1528 r. małoletniemu Zygmuntowi Augustowi przypadłą mu część majątku (dobra knyszyńskie) jako własność prywatną. Darowizna nie powstrzymała jednak działań monarszej pary, stała się natomiast pierwszym krokiem w budowie prywatnej domeny królewskiej na Podlasiu. W 1536 r., w efekcie procesu sądowego, przeprowadzono rozgraniczenie między dobrami goniądzko-rajgrodzkimi Radziwiłłów a puszcami wielkoksiażęcymi⁵. W efekcie Radziwiłłowie byli zmuszeni przekazać Bonie pas ziemi o długości ok. 70 km i szerokości od 12 do 21 km, na którym znajdowało się kilkadziesiąt wsi⁶. Kolejnym etapem było przejęcie prawem kaduka w 1542 r. po bezpotomnej śmierci Stanisława Gasztołda dóbr Tykocin, będących w posiadaniu tej rodziny od 1433 r. z nadania Zygmunta Kiejstutowicza. Natomiast sam Goniądz i Rajgród ostatecznie trafił w ręce Zygmunta Augusta w latach 1569–1571 jako jego prywatny majątek na mocy darowizn uczynionych przez wojewodzinę witebską Annę z Radziwiłłów Kiszczynę, wspartych przekazaniem Radziwiłłom dóbr Sielce. Ta specyficzna sytuacja majątków monarszych na Podlasiu, jako prywatnej własności Jagiellonów, trwała do 1581 r., gdy Anna Jagiellonka zrzekła się praw do tych dóbr jako należnych jej tytułem spadku po matce i bracie. W miejsce tego Stefan Batory zapisał Annie jako oprawę starostwa i dzierżawy: bielską, tykocińską, rajgrodzką i augustowską w województwie podlaskim oraz łomżyńską, warszawską i wizneńską na Mazowszu. Z niemal równie dużym udziałem dóbr monarszych jak w ziemi bielskiej mamy do czynienia na obszarze ziemi mielnickiej. W tym wypadku jednak nie miały one charakteru dóbr prywatnych władcy, lecz były dobrami wielkoksiażęcymi o metryce sięgającej połowy XIV w.⁷ Były skupione w centralnej części ziemi mielnickiej, po obu stronach Bugu i zorganizowane w dwa kompleksy administracyjne: starostwo mielnickie i starostwo łosickie (do 1565 r. jako dzierżawa), obejmujące łącznie dwa miasta (Mielnik i Łosice) oraz 23 wsie. W ziemi drohickiej natomiast osady będące własnością monarszą nie tworzyły żadnej zwartej całości i były rozproszone w jej wschodniej części.

Tworzeniu kompleksu prywatnych dóbr monarszych na Podlasiu towarzyszyła akcja racjonalizacji ich organizacji i zwiększania dochodowości. Polegało to na przeorganizowaniu sposobu ich zarządzania i ponownym rozmierzeniu, połączonym z komasacją gruntów i obligatoryjnym wprowadzeniem trójpółowki (pomiaru włóczna), a także dokładną inwentaryzacją dochodów. Na terenie województwa podlaskiego operację tę przeprowadzono głównie w latach 1558–1562, czego śladem są zachowane rejestry pomiaru włócznej z poprzedzającymi je ewentualnie inwentarzami majątków⁸. Jej początki sięgają 1537 r. i osoby Piotra Chwalczewskiego, dworzanina Bony, ustanowionego przez nią starostą knyszyńskim⁹. Zasady jej przeprowadzania zostały skodyfikowane dwukrotnie – raz z inicjatywy Bony w 1549 r. na potrzeby jej dóbr, a po raz drugi z inicjatywy Zygmunta Augusta w 1557 r.¹⁰ Efektem wprowadzenia w życie obu tych ustaw były, obok kilkukrotnego zwiększenia dochodowości dóbr, także radykalne zmiany w krajobrazie i zamiana szachownicy pól uprawnych, łąk i lasów otaczających wsie na system otwartych pól dzielonych na trzy niwy z ulokowanymi centralnie wsiami. Podobnej operacji racjonalizacji zasad gospodarowania dokonano w odniesieniu do terenów leśnych. Zapoczątkowały ją, podobnie jak pomiarę włóczną, działania królowej Bony podjęte po przejściu przez nią w użytkowanie Puszczy Grodzieńskiej. Na jej zlecenie klucznik grodzieński Łukasz Hryńkowicz Wołłowicz dokonał rejestracji wchodów w puszcę (praw do korzystania z zasobów leśnych), po czym w 1538 r. zniesiono wszystkie bezpłatne wchody do Puszczy Grodzieńskiej i rozpoczęto jej planową eksploatację i zasiedlanie¹¹.

⁵ W. Pocięcha, *Królowa Bona (1494–1557). Czasy i ludzie Odrodzenia*, t. 3, Poznań 1958, s. 43–46, 75–78. Efektem tego rozgraniczenia było sporządzenie zachowanej do dzisiaj mapy; zob. S. Alexandrowicz, *Mapy majątkowe północnego Podlasia z XVI wieku*, KHKM, t. 14, 1966, nr 2, s. 287–290.

⁶ J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim od XV do końca XVIII wieku*, [w:] *Studia i materiały do dziejów Pojezierza Augustowskiego*, red. J. Antoniewicz, Białystok 1967, s. 99–100.

⁷ Michałuk, *Ziemia mielnicka*, s. 80–83.

⁸ Por. K. Boroda, *Źródła pisane* w tym tomie.

⁹ W. Pocięcha, *Królowa Bona*, t. 3, s. 193.

¹⁰ L. Kolankowski, *Pomiara włóczna*, „Ateneum Wileńskie”, t. 4, 1927, nr 13, s. 238, w przyp. 2 pełny tekst ustawy z 1549 r.

¹¹ J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie sejneńskim*, s. 68.

Bezpośredni zarząd nad terenami leśnymi sprawowali podlegający starostom leśnicy, hajewnicy i bobrownicy. Dla terenów województwa podlaskiego znamy dla pierwszej połowy XVI w. leśniczych podlaskich Andrzeja Łożkę (1509–1516, występujący także jako leśniczy bielski), Patieja Tyszkiewicza (1529–1542) i Iwana Lackiego (1556–1563), leśniczego bielskiego Iwana Michajłowicza (1527 r.), hajewników bielskich Iwana Miśkiewicza (1523–1533) i Kostiuszkę Federowicza (1537–1538), hajewników mielnickich Wasyla Kowalewicza (do 1532 r.), Michno Szyszczycy (od 1532 r.) i Stanisława Szkopowskiego (od 1559 r.) oraz bobrowniczego podlaskiego Pawła Skirmina (1513–1514)¹². W drugiej połowie XVI w. pojawiają się także leśniczowie knyszyńscy, goniądzcy i tykocińscy¹³.

Własność szlachecka

Własność szlachecką województwa podlaskiego charakteryzują trzy cechy. Po pierwsze, bardzo wysoki udział szlachty bezkmiecej. Na ogólną liczbę 1675 miejscowości (wliczając w to także miasta i osady młyńskie) 763 były zamieszkałe wyłącznie przez szlachtę bezkmiecią, a w kolejnych 80 jej majątki były przemieszane, zazwyczaj z majątkami szlachty posiadającej kmieci, sporadycznie z własnością monarszą. Tak więc ten typ osadnictwa był obecny łącznie w 843 miejscowościach województwa. Precyzyjna ocena struktury społeczno-majątkowej szlachty województwa podlaskiego i poziomu udziału majątków szlachty bezkmiecej w ogólnej liczbie majątków szlacheckich tego województwa niestety nie jest możliwa do wykonania. Powszechność praktyki zbiorowego opłacania podatków, często dokonywanego razem przez wszystkich właścicieli majątków z danej miejscowości, nie pozwala bowiem na przeprowadzenie rekonstrukcji liczby szlacheckich gospodarstw drobnej szlachty, nie tylko bezkmiecej, ale także tej posiadającej kmieci. Możliwe jest jednak przeanalizowanie przestrzennego rozmieszczenia na terenie województwa miejscowości zamieszkałych przez szlachtę bezkmiecią oraz proporcji udziału łąnów własnej uprawy szlacheckiej do łąnów uprawianych przez chłopów. Miejscowości szlachty bezkmiecej wypełniają w sposób zwarty obszary XVI-wiecznych ziem: drohickiej, południowo-zachodniej części ziemi bielskiej mniej więcej po miasto Bielsk oraz części ziemi mielnickiej (zob. mapa 5). Obszar ten odpowiada zasadniczo zasięgowi granic historycznej ziemi drohickiej w XV w., wskazując na ścisły związek tej formy osadnictwa szlacheckiego z działaniami władców litewskich w XV stuleciu¹⁴. Pod względem proporcji udziału łąnów uprawy własnej szlachty do łąnów kmiecych obszar zwłaszcza ziemi drohickiej jest bardzo podobny do sąsiadujących z nim terenów Mazowsza. W przypadku ziemi drohickiej w jej granicach z XVI w. łąny szlachty bezkmiecej stanowiły 58,1% wszystkich opodatkowanych włók (zarówno kmiecych, jak i bezkmieczy łącznie), podczas gdy na sąsiadujących terenach Mazowsza udział łąnów bezkmieczy w ogólnej liczbie opodatkowanych łąnów wynosił od 53 do 68,5%¹⁵. Obecność na Podlasiu tego typu własności szlacheckiej (i w ogóle własności szlacheckiej jako takiej) wypada wiązać z zapoczątkowaną w końcu XIV w. przez księcia mazowieckiego Janusza Starszego szeroką akcją osadniczą. Osiedlał on drobną szlachtę na wyludnionych terenach północno-wschodniego pogranicza swej mazowieckiej domeny oraz na obszarze znajdującej się pod jego zwierzchnictwem w latach 1390–1405 ziemi drohickiej¹⁶. Były to w dużej mierze nadania stosunkowo niewielkie (10–20 włók ziemi), których głównym celem było powiększanie potencjału

¹² Urzędnicy podlascy, s. 254; AGAD, Metryka Litewska 39, k. 132; tamże, 41, k. 355.

¹³ J. Śliwiński, *Grodzieńszczyzna i Podlasie w XV–XVI wieku w Wielkim Księstwie Litewskim: (wielkopsząże puszcze i włości, eksploatacja, pożary)*, Olsztyn 2010, s. 151.

¹⁴ Na temat zasięgu granic ziemi drohickiej w XV w. zob. T. Jaszczolt, *Szlachta ziemi drohickiej w XV i początkach XVI wieku. Zagadnienia społeczne, gospodarcze i genealogiczne*, Białystok 2009, rozprawa doktorska, Biblioteka Wydziału Historii i Nauk Politycznych Uniwersytetu w Białymstoku, sygn. D-48, s. 32–37.

¹⁵ K. Boroda, *Geografia gospodarcza Królestwa Polskiego w XVI wieku*, Białystok 2016, s. 794.

¹⁶ J. Wiśniewski, *Rozwój osadnictwa na pograniczu polsko-rusko-litewskim od końca XIV do połowy XVII w.*, „Acta Baltico-Slavica”, t. 1, 1964, s. 115–135; tenże, *Osadnictwo wschodniej Białostoczczyzny. Geneza, rozwój oraz zróżnicowanie i przemiany etniczne*, „Acta Baltico-Slavica”, t. 11, 1977, s. 7–80; M. Butkiewicz, *Dobra szlacheckie w powiecie tykocińskim*, Lublin 1998, s. 61–62; T. Jaszczolt, *Szlachta ziemi drohickiej*, s. 21–31; Michaluk, *Ziemia mielnicka*, s. 53–58. W powyższych pracach bibliografie zawierają także starsze publikacje, z których wymienić można: Z. Gloger, *Dawna ziemia bielska i jej cząstkowa szlachta*, „Biblioteka Warszawska”, t. 3, 1873, s. 243–256; tenże, *Kilka wiadomości o szlachcie zagonowej mazowieckiej i podlaskiej*, „Niwa”, t. 14, 1878, s. 489–503.

militarnego¹⁷. Swój udział w tym procesie mieli także bojarzy osiedlani przez wielkich książąt litewskich w XV i początkach XVI w., pojawiający się w wykazach podatkowych z XVI w. jako opłacający podatek w sposób właściwy dla szlachty bezkmiecej, jak np. mieszkańcy wsi Czokołdy w północnej części województwa czy też Hryniewiczze Wielkie, Hwoźna i Ancuty leżące na wschód od Bielska. Po powrocie ziemi drohickiej w granice Wielkiego Księstwa Litewskiego wszystkie nadania poczynione przez księcia Janusza zostały najprawdopodobniej powtórzone przez Witolda, który akcją osadnictwa drobnego rycerstwa przybywającego z terenów Królestwa Polskiego prowadził nie mniej intensywnie niż książę Janusz Starszy¹⁸. Tego rodzaju nadania, ukierunkowane na rozbudowanie zasobów militarnych, praktykowane było nie tylko przez władców, ale także przez możnowładztwo, jak choćby Radziwiłłów i Gasztołdów, w trakcie zagospodarowywania przez nich włości na Podlasiu¹⁹.

Drugą cechą charakterystyczną była silna pozycja wielkiej własności. Na potrzeby niniejszego komentarza przyjęto dwa kryteria, na których podstawie poszczególne majątki były kwalifikowane do wielkiej własności. Jednym była liczba opodatkowanych włók uprawianych przez ludność wiejską i miejską, w liczbie co najmniej 40. Jak każde tego typu rozgraniczenie, kryterium to ma charakter względny. Zależnie od realiów rynkowych i przyjętego modelu aktywności gospodarczej taki areal w uprawie ludności zależnej przekładać się mógł na bardzo zróżnicowany poziom dochodów właściciela majątku. Jednak z uwagi na potencjał siły roboczej wpływający na możliwość stworzenia około dziesięciu przeciętnych folwarków oraz poziom rozproszenia geograficznego majątności, wymuszający zarządzanie nie osobiste, lecz poprzez najemny personel, wielkość ta wydaje się uzasadnioną dla przyjęcia jej jako granicy wielkiej własności szlacheckiej²⁰. Drugim kryterium uprawniającym do uznania danego majątku za wielką własność – brany pod uwagę w przypadku posiadania arealu opodatkowanego mniejszego niż 40 włók – była przynależność do elity możnowładczej monarchii jagiellońskiej, wynikająca ze sprawowanych urzędów lub funkcji dworskich.

Korzystając z powyższych kryteriów i opierając się na danych zawartych w rejestrach poborowych z lat 1576–1588, łączny areal opodatkowany przez przedstawicieli wielkiej własności szlacheckiej w skali całego województwa oceniać można na 2919,25 włóki, co przekładałoby się na 15,4% ogólnego arealu uprawnego uchwytnego w źródłach (zob. tab. 18). Odsetek ten może się wydawać niezbyt duży, jeśli jednak rozpatrzmy tę grupę właścicieli szlacheckich w obrębie jedynie własności szlacheckiej, wzrasta on do 27,3%, a w przypadku ograniczenia się jedynie do stanowiących własność szlachty włók w uprawie kmiecej otrzymujemy udział na poziomie aż 72,7%. Jeśli porównamy te dane z danymi z innych części Królestwa Polskiego, województwo podlaskie okazuje się być regionem o wyjątkowo wysokim udziale wielkiej własności szlacheckiej w obrębie dóbr należących do szlachty. Nawet bowiem w niezwykle silnie spenetrowanym przez wielką własność województwie krakowskim majątki szlacheckie posiadające więcej niż 40 łanów w uprawie ludności zależnej skupiały w sobie jedynie 28% arealu opodatkowanego przez szlachtę²¹. Ten niezwykle wysoki poziom obecności wielkiej własności na Podlasiu w XVI w. był już od dawna dostrzegany (choć niekoniecznie kwantyfikowany) przez badaczy²². Opierając się na wskazanych kryteriach i informacjach zawartych w rejestrach z lat 1576–1580, do kategorii wielkiej własności na terenie województwa podlaskiego można zaliczyć

¹⁷ Na temat tej polityki osadniczej władców mazowieckich zob. S. Russocki, *Nadania ziemi „ad servitia communia” a obowiązek służby wojskowej na Mazowszu w XV wieku*, [w:] *Miscellanea iuridica złożone w darze Karolowi Koranyiemu w czterdziestolecie pracy naukowej*, Warszawa 1961, s. 112–119.

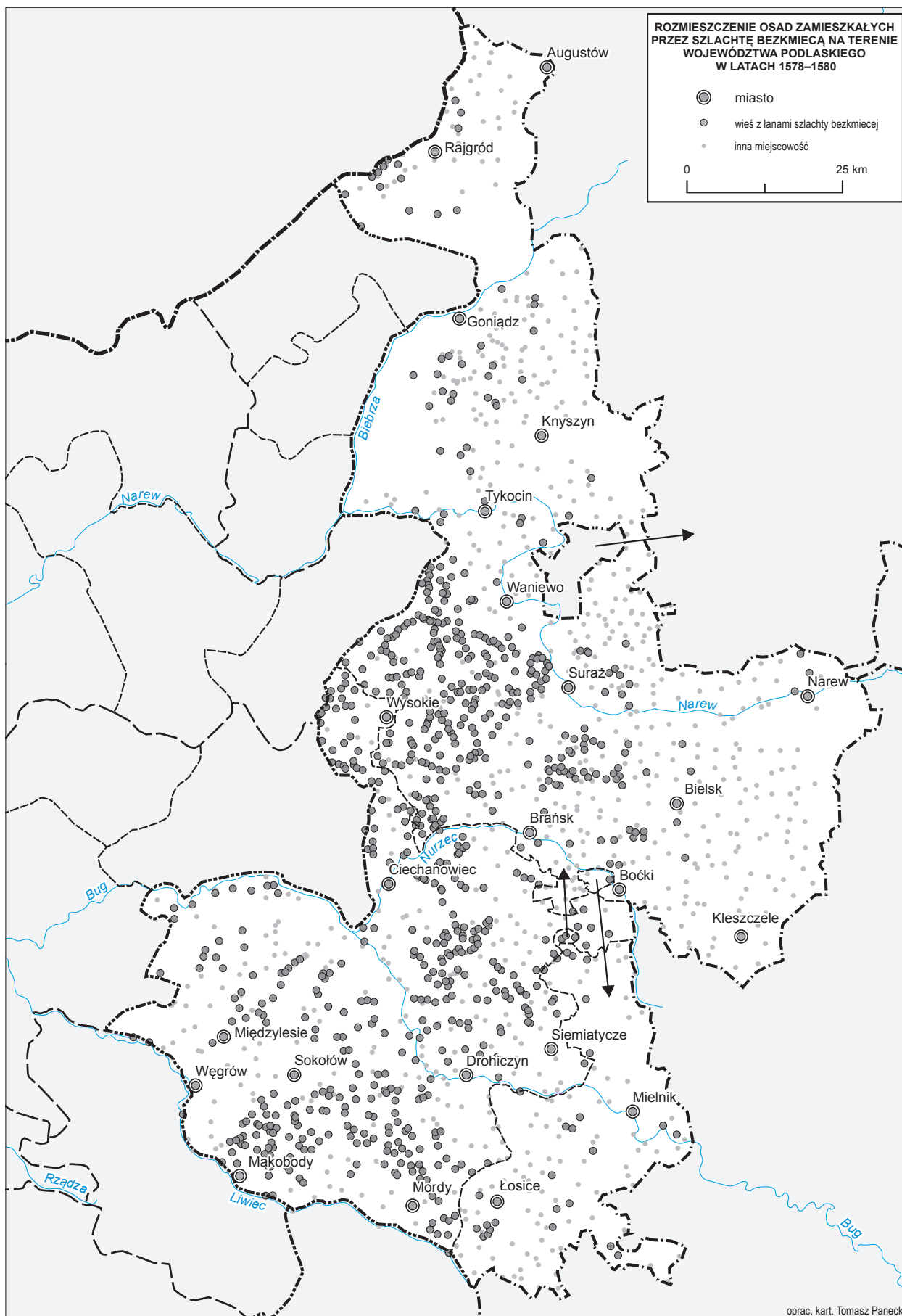
¹⁸ T. Jaszczółt, *Szlachta ziemi drohickiej*, s. 111–146.

¹⁹ M. Butkiewicz, *Dobra szlacheckie*, s. 62; I.T. Baranowski, *Sprawa szlachty poddańczej w starostwie Tykocińskim. Z powodu artykułu ks. Zygmunta Dunin-Kozickiego*, PH, t. 13, 1911, nr 2, s. 248–254.

²⁰ Szerzej w kwestii uzasadnienia przyjmowania tej wielkości majątku jako granicy dla wielkiej własności zob. K. Boroda, *Geografia gospodarcza*, s. 150–156.

²¹ Tamże, s. 156–159.

²² Spośród powstałych publikacji najczęściej wykorzystywane było zestawienie litewskich i polskich rodzin możnowładczych posiadających dobra w województwie podlaskim stworzone przez A. Jabłonowskiego: *Podlasie II*, s. 237–252. Na ustaleniach tegoż oparł swe analizy np. J. Ochmański, *Struktura feudalnej własności ziemskiej na Podlasiu w XVI w.*, „Acta Baltico-Slavica”, t. 1, 1964, s. 157–163. Wśród opracowań nowszych, podejmujących w jakimś stopniu analizę wielkiej własności, można wskazać: T. Jaszczółt, *Szlachta ziemi drohickiej*; Michaluk, *Ziemia mielnicka*. Spośród wszystkich przedstawicieli wielkiej własności na Podlasiu jedynie dla dóbr Radziwiłłów dysponujemy bardziej szczegółowymi opracowaniami: I.T. Baranowski, *Z dziejów feudalizmu na Podlasiu: Rajgrodzko-Goniądzkie „państwo” Radziwiłłów w pierwszej połowie XVI wieku*, PH, t. 4, 1907, nr 1, s. 62–74, nr 2, s. 158–169; M. Malczewska, *Latyfundium Radziwiłłów w XV do połowy XVI wieku*, Warszawa–Poznań 1985.

Mapa 9. Rozmieszczenie osad zamieszkałych przez szlachtę bezkmicę na terenie województwa podlaskiego w latach 1578–1580

19 majątków (zob. tab. 19). Wśród nich dwa – wojewody podlaskiego Mikołaja Kiszki i księcia słuckiego Jerzego Olelkowicza – miały rozmiary wręcz imponujące, wynosząc odpowiednio 568,75 oraz 488,25 włóki w uprawie poddanych. Kolejne osoby, ze znacznie mniejszymi, ale nadal bardzo dużymi (przekraczającymi 100 włók) w skali Królestwa Polskiego majątkami to: starosta żmudzki Jan Kiszka (331 włók), wojewoda nowogródzki Paweł Sapieha (268,5 włóki), marszałek wielki litewski Mikołaj Krzysztof Radziwiłł (173 włóki), Jerzy Kurzeniecki (157 włók), wojewoda mazowiecki Stanisław Kryski (131 włók) czy też Kacper Dembieński (110,5 włóki).

Tabela 18. Struktura własności ziemi w uprawie kmiecej i własnej uprawie szlachty bezkmiecej (we włókach) w województwie podlaskim w drugiej połowie XVI w.²³

Własność	Ziemia			Razem
	bielska	drohicka	mielnicka	
królewska (w tym „włóki miejskie”)	6816,50	204,00	978,00	7998,50
duchowna	61,75	91,25	61,00	214,00
wielka własność szlachecka	1018,00	1610,75	290,50	2919,25
średnia własność szlachecka	173,25	155,00	216,50	544,75
drobna własność szlachecka	226,25	201,75	123,00	551,00
szlachta bezkmieca	2900,10	3389,80	403,30	6693,20
Razem	11 195,85	5652,55	2072,30	18 920,70

Tabela 19. Wielka własność szlachecka w województwie podlaskim ok. 1578–1580

Osoba	Wielkość arealu	Ziemia, w której położony był majątek
Mikołaj Kiszka, wojewoda podlaski	568,75	drohicka, mielnicka
Jerzy Olelkowicz, książę słucki	488,25	bielska, drohicka
Jan Kiszka, starosta żmudzki	331,00	drohicka, mielnicka
Paweł Sapieha, wojewoda nowogródzki	268,50	bielska
Mikołaj Krzysztof Radziwiłł, marszałek wielki litewski	173,00	drohicka
Jerzy Kurzeniecki, starościc piński	157,00	bielska
Stanisław Kryski, wojewoda mazowiecki	131,00	drohicka
Kacper Dembieński	110,50	mielnicka
Paweł Ciecierski	92,50	drohicka
Jan Kosiński, pisarz ziemski drohicki	85,00	drohicka
Zofia z Wrzelowskich Słupecka, kasztelanowa lubelska	78,00	drohicka
Jadwiga Niemierzyna	75,00	mielnicka
Piotr Wiesiołowski	74,00	bielska
Hanna Lewicka, sędzina bielska	66,00	bielska
Mikołaj Włoszek, podczaszy podlaski	62,50	bielska
Benigna Raczkówna Działkowska	58,75	bielska
Adam Harynek	49,00	drohicka
Michał Sapieha	32,00	bielska
Józef Wołowicz, wojewodzie smoleński	20,25	bielska

²³ Dla własności duchownej i szlacheckiej dane z rejestrów poborowych z lat 1578–1580. Dla dóbr królewski z inwentarzy, rejestrów pomiaru włócznej i ilustracji sporządzonych w drugiej połowie XVI w.

Za początek procesu formowania się wielkiej własności szlacheckiej na Podlasiu, podobnie jak w przypadku drobnej własności szlacheckiej, wypada uznać koniec XIV i pierwszą połowę XV w. Obok bowiem nadań dla drobnego rycerstwa książę mazowiecki Janusz Starszy, jak też następnie władający Podlasiami: Witold, Świdrygiełło, Zygmunt Kiejstutowicz i Kazimierz Jagiellończyk, praktykowali także nadawanie włości gospodarskich swym dworzanom i sprzymierzeńcom politycznym. Bezpośrednich poświadczeń nadań z czasów sprawowania władzy nad ziemią drohicką przez Janusza Starszego nie mamy, gdyż po przejęciu tych terenów Witold uznał wszelkie nadania poczynione przez księcia Janusza za bezprawne i odpowiednie dokumenty zostały zastąpione nowymi, wystawionymi przez Witolda. Przykładem tej praktyki jest nadanie wsi Korczew i Szczeglacin w 1416 r. przez Witolda dla Pretora z Brześcia²⁴. Z kolei przykładem nadań z czasów Zygmunta Kiejstutowicza są dokonane w 1434 r. dla Mikołaja Nasuty z Międzyrzecza nadania wsi w ziemi drohickiej: Krzemienia, Pełchu, Osnówki, Czartajewic i Niemojek oraz dla Pretora z Korczewa też w ziemi drohickiej: Rudki, Czarnej z okolicznymi wsiami (niewymienionymi z nazwy), Czołomyj, Głuchowa, Mord i Pruszyna²⁵. Także w czasie panowania Zygmunta Kiejstutowicza nadanie dóbr tykocińskich otrzymują Gasztołdowie²⁶. Z kolei dla okresu panowania Kazimierza Jagiellończyka dysponujemy szeregiem potwierdzeń nadań: dóbr siemiatyckich dla Michała Kmity Sudymontowicza, dóbr Mokobody i Wyszaków dla Michała Goliginowicza w dożywocie (w 1486 r. zostały nadane Iwaszkowi Litaworowi Chreptowiczowi, podskarbiemu nadwornemu), dóbr Grochów dla Piotra Strumiły (protoplasty rodu Kiszaków) czy też nadanie dla Jana Niemirowicza Bacik, Ceranowa i prawdopodobnie Śledzianowa²⁷. Część nadawanych majątków pochodziła z konfiskat wcześniejszym właścicielom, część jednak stanowiły dotychczasowe włości gospodarskie. Nadania XV-wieczne stworzyły najpewniej na terenie Podlasia grupę zamożnej szlachty, jednak rozrost majątków części z nich do rozmiarów rejestrowanych w końcu XVI w. to przede wszystkim efekt nadań z czasów panowania Aleksandra Jagiellończyka i Zygmunta Starego. Przykładem może być tutaj ród Niemirów – Mikołaj Niemira Hrymalicz w 1503 r. otrzymał od Aleksandra Jagiellończyka Gnojno w powiecie mielnickim, a w 1512 r. od Zygmunta Starego – Chłopków. Część z tych nadań dotyczyła osób, które w efekcie wojen z Wielkim Księstwem Moskiewskim utraciły swe majątki na wschodnich rubieżach Wielkiego Księstwa Litewskiego. Przykładem jest tutaj ród Sapiehów. W 1508 r. jako nagrodę za zasługi i rekompensatę za straty majątkowe poniesione na Smoleńszczyźnie Iwan Semeonowicz Sapieha otrzymał dobra lisowskie w ziemi drohickiej i boćkowskie w bielskiej, które stały się podstawą fortuny rodu na Podlasiu²⁸. Czasem kariera majątkowa rodu była związana z nadaniami monarszymi pośrednio, jak to miało miejsce w przypadku rodziny Kurzenieckich. Ich majątek bowiem, obejmujący w końcu XVI w. 157 włók, związany był z istnieniem w początkach XVI w. olbrzymich dóbr goniądzko-rajgrodzkich Radziwiłłów. Dobrami tymi, nadanymi w 1509 r. Mikołajowi Radziwiłłowi po ich skonfiskowaniu Michałowi Glińskiemu, zarządzali Radziwiłłowie poprzez urzędników. Jednym z urzędników Mikołaja Radziwiłła był Iwachno Michajłowicz Kurzeniecki, któremu tenże Mikołaj w 1510 r. nadał wieś Przytulankę, w 1519 r. wójtostwo kalinowskie, a w latach 1520–1522 wójtostwo knyszyńskie. Dalsza droga Kurzenieckich do grona wielkich właścicieli ziemskich Podlasia wiodła już przez służbę na dworze królowej Bony, gdzie Iwan został jej pisarzem i zarządcą starostw: pińskiego, kleckiego, horodeckiego i rohaczewskiego, a później przez służbę dworską dla Zygmunta Augusta. Efektem tego było nadanie przez tego monarchę w 1546 r. jednego z ostępów w Puszczy Knyszyńskiej, gdzie założona została główna siedziba rodu – Jasionówka²⁹. Z kolei majątek Mikołaja Włoszka, opłacającego w 1579 r. podatek z 62,50 włóki osiadłej, to przypadek powstania wielkiej własności dzięki karierze dworskiej. Ojciec Mikołaja, Stanisław, był bowiem początkowo dworzaninem i łożniczym Zygmunta Augusta, następnie leśniczym królewskim, podskarbiem nadwornym i starostą knyszyńskim. Otrzymał w 1547 r. w dożywocie, a od 1549 r. w dziedziczne władanie dobra Juchnowiec, w latach 1558–1559 Mionki, Ciekuny i Lubejki, a w 1560 r. młyn na rzece Turośni³⁰.

²⁴ S. Szybkowski, *Dokument księcia mazowieckiego Janusza I dla Pretora z Brześcia z 9 VI 1401 roku*, [w:] *Komturzy, rajcy, żupani*, red. B. Śliwiński, Malbork 2005 (Studia z Dziejów Średniowiecza, t. 11), s. 499–500; A. Kasperowicz, *Nadania Wielkiego Księcia Witolda dla rycerstwa na Podlasiu*, [w:] *Między Polską a Rusią*, red. M. Starnawska, Siedlce 2004, s. 113.

²⁵ T. Jaszczolt, *Szlachta ziemi drohickiej*, s. 148–151.

²⁶ Podlasie II, s. 244–245.

²⁷ Tamże, s. 169–185.

²⁸ Z. Romaniuk, *Boćki na Podlasiu. Monografia historyczna*, Boćki 2013, s. 18.

²⁹ J. Maroszek, A. Studniarek, *Dzieje obszaru gminy Jasionówka*, Białystok 2009, s. 5–20.

³⁰ J. Maroszek, *Pięć wieków Ziemi Juchnowieckiej*, Juchnowiec Kościelny 2013, s. 239–242.

Majątki wielkiej własności wykazywały się dużą „mobilnością”, przechodząc często z jednej rodziny do drugiej za sprawą zawieranych związków małżeńskich, czego przykładem jest istnienie dóbr m.in. rodzin: Wiesiołowskich, Kryskich, Dembińskich czy Słupeckich. Wiesiołowscy weszli w posiadanie dóbr na Podlasiu na skutek małżeństwa zawartego w 1547 r. przez oboźnego koronnego Piotra Wiesiołowskiego z Katarzyną Wołłowiczówną, Kryscy zaś w efekcie mariażu Stanisława Kryskiego wojewody mazowieckiego z Katarzyną Kosińską, córką kasztelana podlaskiego Adama i wdową po Mikołaju Wodyńskim³¹. Z kolei Kacper Dembiński, posiadający w ziemi mielnickiej wedle rejestru z 1580 r. Witulin, Osówkę i Nosowo, był dworzaniem Zygmunta Augusta i synem Walentego Dembińskiego, podskarbiego koronnego (1561–1564) i kanclerza wielkiego koronnego (1564–1576). Właścicielem tych dóbr stał się poprzez małżeństwo z Maryną Kopciówną³². Także dobra kasztelanowej lubelskiej Słupeckiej trafiły do tej rodziny z rąk Litaworów-Chreptowiczów poprzez związek małżeński³³.

Szeroko rozumiana średnia własność – do której na potrzeby niniejszej analizy zaliczone zostały dobra obejmujące od 10 do 40 włók w uprawie ludności zależnej, a więc w praktyce majątki nie tylko szlachty średniej, ale także zamożnej – przedstawiała się bardzo skromnie. W skali całego województwa areal opodatkowany tej grupy wyniósł 13,5% włók kmiecych w posiadaniu szlacheckim. Tymczasem w województwie krakowskim w 1581 r. było to ponad 39%, w łęczyckim w 1580 r. – 31,5%, a w województwie płockim w 1578 r. – 26%, co wyraziście ukazuje skalę polaryzacji majątkowej szlachty podlaskiej tego okresu³⁴. Z jednej strony mamy bowiem nieliczną grupę wielkich właścicieli skupiających 3/4 arealu kmiecego będącego w posiadaniu szlachty, a z drugiej strony olbrzymią zbiorowość drobnej szlachty w znakomitej większości nieposiadającej ludności poddanej, przedzielonych znacznie skromniejszą niż w innych regionach średnią własnością. Dystrybucja średniej wielkości majątków była przy tym bardzo nierówna. Liczba dających się uchwycić majątności w liczbach bezwzględnych jest niemal identyczna w poszczególnych ziemiach: w bielskiej – 9, w drohickiej – 8 i w mielnickiej – 9 (zob. tab. 20). Jednak ich udział w areale włók kmiecych różni się drastycznie. W przypadku ziemi drohickiej możemy bowiem stwierdzić, że średnia własność szlachecka nie odgrywała żadnej istotnej roli w lokalnej strukturze społecznej szlachty, mając do dyspozycji jedynie 7,9% arealu włók kmiecych posiadanych przez szlachtę. W ziemi bielskiej udział średniej własności w opodatkowanym areale był zbliżony do średniej dla całego województwa i wynosił 12,1%. Natomiast ziemia mielnicka poziomem udziału średniej własności prezentuje się w sposób zbliżony do średnich z województw krakowskiego czy łęczyckiego – 34,4%. Przedstawiciele średniej własności posiadający majątki na terenie województwa podlaskiego w końcu XVI w. i w części wywodzący się z szeregow miejscowej szlachty wydają się być silnie związani z kręgiem dworzan królewskich Zygmunta Augusta. Dotyczy to rodziny Hińczów, Hanny Grajewskiej (dworzaniem był jej ojciec), Jarosza, Olbrachta i Oktawiana Irzykowiczów (dworzaniem był ich ojciec Jan Irzykowicz), Iwana Karpia (w 1548 r. był paziem Bony) czy też Macieja Strubicza (kartografa Zygmunta Augusta)³⁵. Obok dworzan i ich potomków także i w tej grupie spotykamy beneficjentów nadań za zasługi w służbie królewskiej czy też tytułem rekompensaty za dobra utracone w czasie wojen z Wielkim Księstwem Moskiewskim w początkach XVI w. Przykładem mogą być dobra Hornowo nadane Suchodolskim w drugiej ćwierci XVI w. czy też część majątku Arnolda Hlebowicza, którego ojciec Mikołaj był synem Stanisława, zmarłego w 1513 r. wojewody połockiego³⁶.

Ostatnia wyodrębniona na potrzeby niniejszego komentarza grupa majątkowa szlachty posiadającej kmieci to właściciele majątków o wielkości do 10 włók kmiecych. Obejmuje ona szlachtę drobną (do 5 włók) i grupę przejściową od szlachty drobnej do średniej (5–10 włók), a więc posiadaczy jednego, ewentualnie dwóch przeciętnych folwarków. Ich udział w ogólnym opodatkowanym przez szlachtę areale włók kmiecych wyniósł 14,1%. W znakomitej większości mamy wśród nich do czynienia z rzeczywiście drobnymi właścicielami, choć w pojedynczych przypadkach kryją się w tej grupie osoby

³¹ T. Wasilewski, *Białystok w XVI–XVII wieku*, [w:] *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, t. 1, red. J. Antoniewicz, J. Joka, Białystok 1968, s. 117–119. Także w jego przypadku podstawą kariery, której ukoronowaniem było małżeństwo z Katarzyną Wołłowiczówną, była służba dworska dla Zygmunta Starego i Zygmunta Augusta.

³² A. Wawrzyńczyk, *Rozwój wielkiej własności na Podlasiu w XV i XVI wieku*, Wrocław 1951, s. 54; Michaluk, *Ziemia mielnicka*, s. 38–49. W rejestrze mielnickim z 1580 r. figuruje jedynie część miejscowości będących jego własnością. Duża część majątku znajdowała się w części ziemi brzeskiej, która dopiero w XVII w. została przyłączona do ziemi mielnickiej.

³³ Podlasie II, s. 137–138.

³⁴ K. Boroda, *Geografia gospodarcza*, s. 159, 174, 190.

³⁵ Michaluk, *Ziemia mielnicka*, s. 29, 91, 93, 107.

³⁶ Tamże, s. 111.

Tabela 20. Średnia własność szlachecka w województwie podlaskim ok. 1578–1580

Osoba	Liczba włók w uprawie kmiecej	Ziemia, w której położony był majątek
Sebastian Suchodolski, referendarz podlaski	37,50	drohicka
Katarzyna Niemierzanka Hrehorowa Baczina	36,50	mielnicka
Jan Hesman (Jesman)	36,00	bielska
Jarosz (Hieronim) Niemira	34,50	mielnicka
Krzysztof Orzeszko	34,25	mielnicka
Michał Kaleczycki	30,50	bielska
Maciej Strubicz	28,25	bielska
Hinczowie	26,00	drohicka
Arnold Hlebowicz, chorąży drohicki	21,00	drohicka
Mikołaj Niemira	21,00	mielnicka
Andrzej Bobrownicki, wojski kowieński	18,50	drohicka
Marcin Wąż, podsędek drohicki	17,00	drohicka
Katarzyna z Lubania Raczkowa	16,00	mielnicka
Mikołaj Pęski	15,75	bielska
Hanna Grajewska, stolnikowa ciechanowska	14,50	bielska
Oktawian Irzykowiec	14,25	mielnicka
Stanisław Krupicki	14,00	drohicka
Bartosz Suchodolski	13,50	mielnicka
Iwan Karp	13,25	bielska
Jarosz Irzykowiec	12,75	mielnicka
Jan Łoknicki, wojski bielski	12,50	bielska
Olbracht Irzykowiec	12,50	mielnicka
Adam Piotrowski	12,00	bielska
Anna Sieklucka	11,00	drohicka
Paweł Reszka	10,50	bielska
Apolinary Gałązka	10,00	drohicka

zamożne, a ich zaliczenie do drobnych właścicieli – na podstawie zgłoszonego do opodatkowania arealu – okazuje się być bezzasadne. W ziemi bielskiej takim przypadkiem jest Łukasz Górnicki. Będąc w 1580 r. starostą tykocińskim i wasilkowskim, wójtem wasilkowskim, a także prebendarzem probostw wielickiego i kęckiego oraz kanonii kruszwickiej, był człowiekiem więcej niż zamożnym³⁷. Tymczasem w rejestrach poborowych województwa podlaskiego pojawia się jako właściciel majątku kwalifikującego go do drobnej własności szlacheckiej: 2,5 włók kmiecej i 3 włók szlacheckie dzierżawione w Tokowisku-Łopienicach³⁸. Przypadek ten nie świadczy oczywiście o powszechności tego rodzaju sytuacji. Był to raczej ewenement, gdyż osób o tak wysokim statusie materialnym opartym wyłącznie na dzierżawach dóbr królewskich i dochodach z prebend nie było zbyt wiele w skali całego Królestwa Polskiego. Jednak ukazuje to jeszcze jedno zjawisko natury gospodarczej, mające implikacje w sferze struktury własności: praktykę dzierżawienia od szlachty bezkmecej ziemi przez szlachtę posiadającą poddanych

³⁷ P. Czyżewski, *Starostowie wasilkowscy w XVI–XVIII wieku*, [w:] *Małe miasta: elity*, red. M. Zemło, Supraśl 2005, s. 297.

³⁸ ASK I 47, k. 574.

chłopów, jak też praktykowania przez szlachtę aktywności gospodarczej polegającej na prowadzeniu folwarku bezkmiecego. Przypadki dzierżawy ziemi od szlachty bezkmiecej są uchwytny w odniesieniu do co najmniej kilku osób i dotyczą zarówno przedstawicieli szlachty średniej, jak i wielkiej własności. Poza bowiem Łukaszem Górnickim także Marcin Wąż (podsędek drohicki) zgłosił do opodatkowania obok 17 włók osiadłych rozproszonych w kilku miejscowościach także 5,5 włóki szlacheckiej jako swe indywidualne użytkowanie oraz pojawił się jako współużytkownik (z nieokreśloną liczebnie grupą osób) kolejnych 16,6 włóki szlacheckiej w kilku innych miejscowościach³⁹. Olelkowicze obok 488,25 włók uprawianych przez chłopów i mieszkańców miast użytkowali gospodarczo także 4,5 włóki szlacheckiej w powiecie drohickim i 7,5 włóki szlacheckiej w powiecie bielskim⁴⁰. Wojewoda podlaski Mikołaj Kiszka w powiecie drohickim obok 568,75 włók uprawianych przez chłopów i mieszczan będących jego poddanymi użytkował jeszcze 10 włók szlacheckich⁴¹. Jadwiga Niemierzyna zaś poza 75 włókami uprawianymi przez poddanych chłopów opłaciła także podatek z 1,5 włóki szlacheckiej⁴². Największą liczbowo grupę stanowią tutaj jednak przedstawiciele drobnej szlachty. W ziemi bielskiej uchwytnych jest w rejestrach co najmniej 10 takich przypadków, w powiecie drohickim 4, a w mielnickim 2 (zob. tab. 21). Z pewnością nie są to wszystkie tego rodzaju przypadki, gdyż wspomniana już wcześniej praktyka wspólnego opodatkowania właścicieli gruntów z jednej miejscowości uniemożliwia pełną rekonstrukcję własności szlachty bezkmiecej i drobnej szlachty posiadającej kmieci. Mimo braku odpowiednich adnotacji w rejestrach z całą pewnością chodzi tu o przypadki dzierżawy (lub zastawy z dzierżeniem). W przypadku posiadania jej na własność ten rodzaj gruntu automatycznie stałby się gruntem folwarcznym i jako taki nie podlegałby opodatkowaniu. Generalnie jednak, mimo dość

Tabela 21. Dzierżawienie ziemi na prawie szlacheckim przez drobną szlachtę posiadającą kmieci

Osoba	Liczba włók kmiecych	Liczba włók szlacheckich	Powiat	Źródło
Jan Skwarek s. Stanisława, podkomorzego bielskiego	1,25	2,53	bielski	ASK I 47, k. 580v
Adam Piotrowski	3,00	2,00	bielski	ASK I 47, k. 616v
Wojciech Sabinowski	0,50	1,00	bielski	ASK I 47, k. 616v
Zygmunt Sokołowski	1,00	0,25	bielski	ASK I 47, k. 600v
Łukasz Jasiewski	1,00	1,75	bielski	ASK I 47, k. 594v
Marcin Szymanowski	0,50	2,00	bielski	ASK I 47, k. 617v
Piotr Wojno Zagroba	1,00	1,33	bielski	ASK I 47, k. 581
Stanisław Jabłoński Rogaty	0,50	0,33	bielski	ASK I 47, k. 585
Stanisław Mieczkowski	1,00	1,50	bielski	ASK I 47, k. 617
Mateusz Hermanowski	1,50	2,50	bielski	ASK I 47, k. 631
Andrzej Wierzbicki	4,50	1,00	drohicki	ASK I 47, k. 514
Lenart Kosiński	4,00	2,00	drohicki	ASK I 47, k. 506–506v
Jarosz Jałbrzykowski	1,00	0,50	drohicki	ASK I 47, k. 542v
Mikołaj Wierzbicki	0,50	2,20	drohicki	ASK I 47, k. 528
Krzysztof Sarnacki	3,00	5,00	mielnicki	ASK I 47, k. 561v
Wawrzyniec Sarnacki	2,50	3,00	mielnicki	ASK I 47, k. 561v

³⁹ Tamże, k. 515v, 517, 520v, 558.

⁴⁰ Tamże, k. 87v, 559.

⁴¹ Tamże, k. 512, 529.

⁴² Tamże, k. 548v.

spektakularnych przypadków użytkowania ziemi na prawie szlacheckim przez wielką własność, poziom wykorzystywania gospodarczego przez szlachtę kmiecią gruntów szlachty bezkmiecej był niewielki. Informacje zawarte w rejestrach z lat 1576–1580 potwierdzają tę praktykę dla arealu 61,4 włóki, a więc jedynie ok. 2% wszystkich włók na prawie szlacheckim na terenie województwa.

Własność duchowna

Własność znajdująca się w rękach instytucji kościelnych stanowiła w województwie podlaskim wartość marginalną. Na podstawie danych z rejestrów podatkowych z lat 1576–1588 oraz lustracji dóbr królewskich z lat 1570, 1576 i 1602, w połączeniu z zachowanymi rejestrami pomiary włócznej, areal ziemi uprawianej przez poddanych duchowieństwa można oceniać na 214 włók. Niemal wyłącznie są to dobra należące w końcu XVI w. do Kościoła rzymskokatolickiego. Mniej więcej 2/3 opodatkowanego arealu zaliczonego do dóbr duchownych stanowił majątek biskupstwa łuckiego. Składał się na niego zwarty klucz dóbr w ziemi mielnickiej, obejmujący: Bonin, Litewniki Stare, Walim i Racзки (łącznie 57 włók wedle rejestru z 1580 r.) oraz klucz w ziemi drohickiej, obejmujący: Rudniki, Skrzyszew i Wasilewo (łącznie 32 włóki). Pozostałe majątki kościelne miały charakter uposażeń lokalnych instytucji kościelnych. Z wyjątkiem niewielkiej wsi Klizówka (3 włóki kmiece), będącej uposażeniem franciszkanów drohickich, były to wyłącznie uposażenia parafii. Po biskupstwie łuckim instytucjami duchownymi o większych rozmiarach majątku w końcu XVI w. – jeśli za kryterium przyjąć opodatkowane włóki kmiece – były: parafia węgrowska (będąca w końcu XVI w. zbozem kalwińskim), posiadająca 20 włók (10 w Węgrowie i 10 w Szarutach)⁴³ oraz plebania narewska, także z 20 włókami ziemi uprawianej przez chłopów⁴⁴. Wśród posiadających skromniejsze uposażenie znalazły się: parafia suraska – 16,75 włók⁴⁵, parafia siemiatycka – 11 włók⁴⁶, parafia drohicka – 10,5 włók⁴⁷, plebania brańska – 9 włók⁴⁸, plebania rajgrodzka – 7,5 włók⁴⁹, plebania mordzka – 6 włók⁵⁰ i plebania knyszyńska – 5 włók⁵¹. Pozostałe pojawiające się w rejestrach podatkowych parafie dysponowały mniejszymi arealami uprawianymi przez chłopów lub wykazywały posiadanie jedynie zagrodników, zazwyczaj w miejscowościach będących siedzibami parafii. Wskazuje to w ich przypadku albo na bardzo małe rozmiary plebańskich folwarków, albo opieranie ich funkcjonowania na najemnych pracownikach.

Własność miejska

W pracach nad dotychczasowymi tomami AHP stosowano – niewyartykułowaną nigdy wprost w komentarzach – zasadę, że za własność miejską uznawano osady, które w rejestrach podatkowych jako właściciela miały wskazany ośrodek miejski. W przypadku wystąpienia wątpliwości w tym zakresie rozstrzygające znaczenie miały informacje zawarte w dokumencie lokacyjnym danego ośrodka bądź w literaturze przedmiotu⁵². Przy czym same ośrodki miejskie nigdy nie były kwalifikowane jako własność miejska, a zawsze jako własność królewska, duchowna lub szlachecka, co wynikało z logiki ówczesnego prawa, opartego na normach feudalnych, przekładającego się na wielowarstwowość praw

⁴³ ASK I 27, k. 917; ASK I 47, k. 521. W rejestrze jako wpłacający podatek figuruje w 1580 r. Aleksander Witrelin, co wskazuje na znacznie wcześniejsze objęcie przez niego funkcji ministra zboru węgrowskiego niż sugerowana w literaturze data ok. 1587 r.; zob. M.A. Korzo, *Jeszcze raz w sprawie nieznanego tłumacza Jana Kalwina w Polsce*, OiRwP, t. 56, 2012, s. 194.

⁴⁴ ASK I 47, k. 261v. Wpłata pochodzi z miejscowości Czowczyzna, utożsamianej z miejscowością Lachy.

⁴⁵ Tamże, k. 237.

⁴⁶ Tamże, k. 558.

⁴⁷ Tamże, k. 504.

⁴⁸ Tamże, k. 164.

⁴⁹ Tamże, k. 618.

⁵⁰ Tamże, k. 509v.

⁵¹ Tamże, k. 439.

⁵² K. Chłapowski, *Przynależność własnościowa osiedli*, [w:] AHP Wielkopolska, s. 234; W. Pałucki, *Przynależność własnościowa osad*, [w:] AHP Mazowsze, s. 88–102.

własnościowych. W efekcie Poznań czy też Kraków były miastami królewskimi, a dochody z nich umieszczano w lustracjach dóbr królewskich. Natomiast nadane im w aktach lokacyjnych wsie nie były wykazywane w lustracjach czy też inwentarzach, gdyż prawa własnościowe do nich zostały przez władców przeniesione na miasta. Część osad będących własnością miast – zwykle ściśle powiązana z nimi przestrzennie i gospodarczo oraz pełniąca funkcję ich bezpośredniego, wyspecjalizowanego zaplecza – była w rejestrach podatkowych określana jako „przedmieścia”⁵³. W wielu przypadkach mieszkańcy miejscowości określanych jako „przedmieścia” objęci byli prawami miejskimi, podczas gdy pozostałe osady będące własnością ośrodków miejskich pozostawały zwykłymi wsiami, na które prawa miejskie nie były rozciągane. Co prawda ich mieszkańcy podlegali wymiarowi sprawiedliwości wójta lub burmistrza miasta, ale wynikało to z faktu ich podległości ośrodkowi miejskiemu jako panu feudalnemu. Zależność względem miasta manifestowała się uiszczaniem władzom miejskim czynszów i danin, z wyjątkiem dziesięciny należnej instytucjom kościelnym i podatków publicznych należnych monarsze.

W przypadku województwa podlaskiego tak zdefiniowanej własności miejskiej nie da się wyodrębnić. Rejestry podatkowe, inwentarze dóbr monarszych i rejestry pomiaru włócznej co prawda operują pojęciami „wsi miejskich” i „przedmieść”, ale określenia te nie odnoszą się do relacji własnościowych czy też funkcji gospodarczych tych osad względem ośrodków miejskich. Na poziomie prawnym żadna ze wsi określanych w rejestrach podlaskich jako „miejska” nie była bowiem własnością miasta w takim sensie, jak własnością Poznania były nadane przywilejem z 1253 r. Rataje, Wierzbice, Piotrowo czy Pątków, czy też jak własnością Krakowa były Rybitwy i Krowodrza, nadane w przywileju lokacyjnym z 1257 r. Wsie określane jako „wsie miejskie” czy też „przedmieścia” w przypadku miast podlaskich nie były bowiem ich własnością, ale integralną częścią składową samych miast. Mimo że przestrzennie stanowiły niezależne punkty osadnicze ujmowane jako odrębne osady w rejestrach podatkowych, ich sytuację prawną wypada porównać raczej do dzielnic miast. Przede wszystkim ich grunta nie stanowiły składowej odrębnych bytów prawnych, ale były częścią zasobu włók miejskich w ramach gruntów nadawanych miastom w trakcie lokacji, a czynsz z nich należny był pobierany nie przez miasta, ale przez władcę będącego właścicielem ośrodka miejskiego⁵⁴. Jasno wskazują na to zapisy zawarte w inwentarzach, rejestrach pomiaru włócznej i lustracjach dóbr monarszych. W przypadku Suraża w inwentarzu starostwa spisany w 1558 r. w ramach przygotowań do pomiaru włócznej, pod nagłówkiem „Regestr Imion y Przewisk ludzi osiadłych na włokach, morgach miesckich” umieszczony został imienny wykaz posiadaczy włók miejskich z wyodrębnioną lokalizacją geograficzną gruntów. Po wykazie właścicieli działek otaczających bezpośrednio Suraż pojawiają się nagłówki: „podle Chudzasyna s katha który zowią Kowale”, „na Piasku y Koscianow”, „za rzeką Lisą”, „Dryzdzele osobliwie mieszkaiące”, „Danilowo osobliwie mieszkaiące”⁵⁵. W rejestrze pomiaru włócznej z 1562 r. z kolei mowa jest o włókach miejskich „na Danilowie” i „od Kowalow”, „na Maslowcze” i „na Chruskiem”, które ponadto określane są zamiennie pojęciem „folwarki miejskie”⁵⁶. W przypadku Brańska inwentarz z 1558 r. informuje o łącznym areale 150 włók miejskich, z których 20 zlokalizowanych było „na Glinniku”, określonym jako „sioło miesckie”⁵⁷. Dla Kleszczel w rejestrze pomiaru włócznej z 1560 r. w odniesieniu do gruntów osad Nurzec, Kośna, Pohreby, Trubianka, Dobra Woda używane są zamiennie pojęcia „włóki miejskie”, „folwarki miejskie”, „sioło miejskie”⁵⁸. W nieco późniejszym, bo pochodzącym z 1568 r. dokumencie wystawionym dla Kleszczel przez Zygmunta Augusta jako obszar objęty prawem miejskim podane są: obręb miejski kleszczelski oraz wsie Nurzec, Kośna, Dobra Woda, Trubiany i Babicze⁵⁹, a lustracja z 1576 r. informuje, że „do tego miasteczka jest kilka wsi gruntu miesckiego”⁶⁰. W przypadku miasta

⁵³ M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław 1986, s. 102–103.

⁵⁴ Żaden z przywilejów lokacyjnych miast podlaskich nie zawiera w sobie nadania wsi któremukolwiek z miast; zob. W. Jarmolik, *Rozwój niemieckiego prawa miejskiego na Podlasiu do Unii Lubelskiej 1569 roku*, PH, t. 73, 1982, nr 1–2, s. 23–46.

⁵⁵ Vilniaus Universiteto Biblioteka, f. A-4904, k. 23–24v.

⁵⁶ Tamże, k. 90–94v.

⁵⁷ Tamże, k. 59–60.

⁵⁸ „Włóki miasta Kleszczele których jest przy mieście 150, okrom folwarków”, „Włóki miesckie nurskie, Kosna, Pohreby, Trubianki i Dobrej Wody”, „Folwarki miesckie na Dobrej Wodzie”, „Sioło miesckie na Kosnej”, „Sioło miesckie Nurzec”, „Folwarki miesckie na Trubiance”, *Rejestr pomiaru włócznej Kleszczel z roku 1560*, oprac. J. Zieleniewski, SP, t. 3, 1991, s. 225, 229, 233, 235, 237.

⁵⁹ Tamże, s. 244–245.

⁶⁰ LWP 1570, 1576, s. 83.

Narwi w rejestrze pomiaru włócznej z 1560 r. po wykazie rozmierzonych włości wsi Makówka umieszczone zostało następujące sformułowanie: „Te włości miasta Narewskiego na Makowce leżą iedną połącią na srzednim polu...”⁶¹. Natomiast lustracja z 1576 r. pod nagłówkiem „Prowenty z włości tego miasta Narewskiego” wymienia: 115 włości „na Kulaszowie”, 33 włości „na Makowcze”, 2 włości „na Olszaniczy” i 13 włości „na Waniewie”⁶². Dla miasta Augustowa początkowo podany jest zbiorczy areal jego włości miejskich (130 włości), a później, pod nagłówkiem „Sioła albo obręby przy mieście Augustowie” wyszczególnione zostały arealy jego „wsi miejskich”: Bernatek (16 włości), Turówki (14 włości), Zaścianek (12 włości) i Żarnowa (50 włości). Przy czym w treści pojawia się wyraźna informacja, że właścicielami gruntów tych „wsi miejskich” są mieszczanie augustowscy⁶³. W rachunkach z 1575 r. wsie te określane są jako „villis Ciuilibus” i „villis ad ciuitatem pertinentes”, ale czynsze z nich pobierane były na rzecz króla⁶⁴. Najwyraźniej chyba status prawny mieszczan podlaskich zamieszkujących „wsie miejskie” został wyłożony w przypadku „wsi miejskich” Goniądza, określanych też zamiennie terminem „przedmieścia”, a ich mieszkańcy nazywani byli „przedmieszczanami okólnymi” lub „mieszczanami okólnymi”. W 1573 r. komisarze królewscy – rozsądając spór między starostą knyszyńskim i goniądzkim Stefanem Bielawskim a mieszkańcami „wsi miejskich” Goniądza – uwolnili ich mieszkańców od niesłusznie nakładanych przez starostę robocizn typowych dla mieszkańców zwykłych wsi, potwierdzając przy tym, że są oni mieszczanami goniądzkimi i podlegają jurysdykcji miejskiej⁶⁵. W odniesieniu do Bielska lustracja z 1576 r. podaje najpierw dla tego ośrodka ogólną liczbę 371 włości miejskich, po czym pod nagłówkiem „spisanie włości tego miasta i prowenty z nich” wymienione są kolejno: Augustowo – 164 włości, Młodzianowo – 43 włości, Koszyno – 29 włości, Stanisławowo – 74 włości, Piotrowo – 45 włości i Spiczki – 16 włości⁶⁶. Także lustracja z 1602 r. informacje o dochodach monarszych z tychże wsi umieszcza pod nagłówkiem „Spisanie włości tego miasta [Bielska] i prowenty z nich”⁶⁷. Ponadto w przypadku właśnie Bielska i jego „wsi miejskich” dysponujemy dwoma przekazami źródłowymi, które w niezwykle wyrazisty sposób wskazują, jaka relacja prawna łączyła z Bielskiem jego „wsie miejskie”. Otóż w dokumencie Aleksandra Jagiellończyka z 1495 r. mieszkańcy „wsi miejskich” określani zostali jako „miasta osadnicy w miejskim okręgu mieszkający”, a w XVIII-wiecznych aktach sądowych Bielska, przy okazji sporów o grunta w Augustowie i Strykach (odwoływano się tam do dokumentacji pomiaru włócznej z XVI w.), pojawia się informacja, że grunta w tych wsiach pierwotnie posiadali sami mieszczanie, którzy stopniowo sprzedawali je przybyszom spoza miasta⁶⁸.

W przypadku wszystkich „wsi miejskich” na terenie województwa podlaskiego zachowane inwentarze, lustracje i rejestry pomiaru włócznej nie pozostawiają najmniejszej wątpliwości co do tego, komu ich mieszkańcy składali opłaty czynszowe z użytkowanych nadziałów ziemi. Zawsze stanowiły one dochód panującego, a nie miast. Wysokość pobieranych czynszów odpowiadała stawkom przewidzianym dla włości miejskich w regulacjach związanych z pomiarem włóczną prowadzoną w XVI stuleciu na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego, a uzyskiwane z tego tytułu dochody stanowiły w lustracjach podstawę do naliczania kwarty⁶⁹.

Wszystko to jednoznacznie wskazuje, że w województwie podlaskim w końcu XVI w. własność miejska nie występowała. Funkcjonujące w źródłach z tego okresu sformułowania o „wsiach miejskich” były wynikiem trudności, na jakie napotykały osoby sporządzające inwentarze, lustracje i rejestry podatkowe, chcąc określić status osad zlokalizowanych na obszarze włości miejskich. Z wyglądu zabudowy, lokalizacji przestrzennej i specyfiki zajęć mieszkańców przypominały one bowiem wsie. Natomiast z prawnego punktu widzenia ich mieszkańcy byli mieszczanami podlegającymi prawu miejskiemu,

⁶¹ AWAK 14, s. 71.

⁶² LWP 1570, 1576, s. 68–70.

⁶³ Tamże, s. 111–112.

⁶⁴ ASK LVI 235, k. 7v–8.

⁶⁵ J. Kloza, J. Maroszek, *Dzieje Goniądza w 450 rocznicę praw miejskich*, Białystok–Goniądz 1997, s. 36–37. W aneksie umieszczony pełny tekst decyzji komisarzy z 1573 oraz inwentarz z 1571 r., w którym obejmujący swój urząd starosta nakładał na mieszkańców tych osad robocizny typowe dla ludności wiejskiej.

⁶⁶ LWP 1570, 1576, s. 29–31.

⁶⁷ LWP 1602, s. 64–66.

⁶⁸ Zieleniewski, *Powstanie i rozwój Bielska*, s. 57.

⁶⁹ Regulacje prawne dotyczące pomiaru włócznej w miastach Wielkiego Księstwa Litewskiego stanowiły, że mieszczaninem jest ten, kto posiada działkę miejską lub folwark miejski (a więc ziemię uprawną) na terenie miasta; zob. В. Пичета, *Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в литовско-русском государстве*, Москва 1958, s. 438.

a ziemia przez nich uprawiana miała status miejskiej. Nietypowość tej sytuacji zrodziła w trakcie prac nad niniejszym tomem AHP problem sposobu symbolizowania na mapach owych „wsi miejskich”. Z formalnoprawnego punktu widzenia powinny one zostać uznane za własność królewską i oznaczone taką samą barwą jak miasto. Przyjęcie takiego rozwiązania oznaczałoby jednak brak graficznego oddania odmienności prawnego statusu tych osad względem innych wsi. Zwłaszcza że wśród części ich mieszkańców do dzisiaj żywa jest pamięć ich „miejskiego” statusu. Ostatecznie zespół opracowujący ten tom AHP przyjął rozwiązanie polegające na wykorzystaniu do ich symbolizowania koloru stosowanego we wcześniejszych tomach AHP dla rzeczywistej własności miejskiej, z jednoczesnym wyjaśnieniem w niniejszym komentarzu specyfiki sytuacji tych osad, które mimo formy właściwej dla wsi w zasadzie należałoby traktować jako integralne części (dzielnice lub przedmieścia) poszczególnych ośrodków miejskich. Rozwiązanie, aczkolwiek niedoskonałe, pozwoliło jednak wyodrębnić je graficznie na mapie i zasygnalizować ich odmienną naturę względem zwykłych wsi.

ANEKS I

DOBRA KRÓLEWSKIE W KOŃCU XVI W.

W nawiasach podano nazwy dzisiejsze, jeśli różniły się od XVI-wiecznych wyraźnie lub w sposób utrudniający identyfikację.

Starostwo augustowskie

Augustów – miasto i przedmieścia: Biernatki, Turówka, Zaścianek (Uścianki), Żarnowo (Żarnowo Drugie).
Wsie: Bargłowo (Bargłów Kościelny), Bargłówka, Barszcze, Brzozowa, Dręstwo, Jezioroki, Krosiowo (Kroszówka), Lipówka, Neta (Netta Pierwsza), Orzechówka, Pruska, Rudki (Rutki Stare), Tajno (część), Woźna Wieś (część).

Starostwo bielskie

Bielsk – miasto z przedmieściami: Augustowo, Koszczyno (Szastały), Młodzianowo (Stryki), Piotrowo (Parcewo), Spiczki, Stanisławowo (Widowo).

Wsie: Antonowicze (Ryboły), Bielki, Chraboły, Deniski, Grabowiec, Haczki (Haćki), Hołody, Hołowiesk, Hredele (Gredele), Hukowicze, Husakowo (Husaki), Huzyki (Użyki), Ihnatki (część; Ignatki), Janowo, Kaczały, Knorozoy, Kotły, Koźliki, Krzywiatycze (Krzywa), Porzecze (Podrzeczany), Łyse, Nałogi, Orechowicze (Orzechowicze), Pasyński, Pawłowicze (Pawły), Piliki, Plucizce (Plutycze), Płoski (Ploski), Piliki (Pilipki), Proniewiczze, Rajska (Rajsk), Rakowicze, Rybołowy (Kaniuki), Saki (część), Sobociec (Hendzel), Soce, Stecewicze (Stacewicze), Stołowacz, Stupniki, Święciciele (Cieluski), Trościanica (Trześcianka), Trzeszczotki, Wojszki, Zubowo, Zygmuntowo (część; Klejniki).

Starostwo brańskie

Brańsk – miasto.

Wsie: Bonowo (Bujnowo), Chojewo, Czuczerepki, Hodyszewo, Holonki, Joski, Kierznówek, Klichy, Krupki, Malesze, Oleksino, Patoki, Sielec, Świrzydy, Wolica, Założcie, Zanie.

Starostwo drohickie

Drohiczyn – miasto.

Wsie: Czarna Królewska, Korczówka, Rogawka, Skiwy (część), Wólka (Wólka Zamkowa).

Starostwo goniądzkie

Goniądz – miasto i przedmieścia: Białosuknie, Downary, Jaśki, Łupichowcy, Owieczki, Puszkarze, Pyzy, Zyburty, Żodzie.

Wsie: Bagno, Ciesze (Giesze), Dudki, Dymidy (niezlokalizowana), Dzieszki, Ginie, Hornostaje, Kalinówka Wielka, Klewianka, Koleśniki, Kołodzieże (część), Konopki (Konopczyń), Kropiwnica, Krzecze, Oliszki, Płowary, Potoczyszna, Przytulanka, Rusaki, Smogorówka (Smogorówka Goniądzka), Szacziły, Szpakowo.

Starostwo knyszynskie

Knyszyn – miasto.

Wsie: Bobrówka, Boguszewo (część), Brzozowa, Chraboły, Czarna (Milewskie), Czechowczyzna, Długoleka, Dobrzyniewo, Dolistowo (część), Gincze (Guzy), Gniła, Góra (część), Grodzisko,

Gurbicze, Jaćwież, Jaskra, Jaświły (część), Kozopatry (Kozinice), Krasowo (Lewonie), Krynice, Krypno (część), Kulikówka (część), Letniki, Mocieszce, Obrubniki (część), Pogorzałki, Przytułki, Rekle, Romejki, Ruda, Rybaki, Trzcianne (część), Zabiele, Zalesie, Zastocze, Zubole.

Starostwo łosickie

Łosice – miasto.

Wsie: Kornica, Łepki (Stare Łepki), Olszanka, Prochenki, Rudka, Szpaki, Szydłówka.

Starostwo mielnickie

Mielnik – miasto.

Wsie: Borsuki, Hołowczyce, Horoszki, Klepaczewo (Klepaczew), Mierzvice (Stare Mierzvice), Młynarze, Moszczona (Moszczona Królewska), Osłowo, Radziłówka (Radziwiłłówka), Sielpielicze (Serpelice), Zalesie, Żerczyce (część; Żerczyce), Żurobicze.

Starostwo rajgrodzkie

Rajgród – miasto

Wsie: Chmiele, Czarny Las (Czarna Wieś), Jodziki (część), Kosyły, Kosówka (część), Miecze, Tworki (część), Woźna Wieś (część), Żrobki (część).

Starostwo suraskie

Suraż – miasto i przedmieścia: Daniłowo, Hruskie.

Wsie: Bielewicze (Biele), Bogdanki, Doroszki, Dupki (Dubki), Hryniewiczze, Klepacze, Oliszki, Oziabły (Baranki), Pomihacze, Repniki (Rzepniki), Rogowo (część), Rostołty, Rymki (Rynki), Szymany, Tryczówka, Wyprotka, Zapole, Zawojki (Zawyki).

Starostwo tykocińskie

Tykocin – miasto.

Wsie: Brok, Broniszewo (część), Jeżewo, Kalinowo, Kobylino-Gnatki (część; Kobylino-Łatki), Leśniki, Lipniki, Łopuchowo, Makowo (część), Mazury, Pajewo (część), Radule (część), Sanniki (część), Sawino, Siekierki (część), Sierki, Stelmachowo, Wólka (lokalizacja nieznana), Złotoria.

Leśnictwo bielskie

Wsie: Berezowo (Stare Berezowo), Czyżewicze (Czyże), Dawidowo (Dawidowicze), Dubicze (Dubicze Osoczne), Jahodnik (Jagodnik), Kamień, Kojły, Kornino (Stary Kornin), Koryciszca (Koryciski), Kuraszewo, Koszewicze, Krzywiatycze (Krywiatycze), Lada, Łoknica (Osówka), Mochnate, Morze, Stok (Istok), Szostakowo, Witułtowo (Witowo), Zbucz.

Leśnictwo knyszyńskie

Wsie: Borsukówka, Chraboły, Leńce, Pogorzałki, Safiejewo (Zofiówka), Zabiele.

Leśnictwo tykocińskie i goniądzkie

Wsie: Brzeziny (część), Chobotki (część), Trzciane (część; Trzcianne).

Dzierżawa kleszczelowska

Kleszczele – miasto z przedmieściami: Babicze (Kuzawa), Dobra Woda (Dobrowoda), Kośna (Dasze), Nurzec (Czeremcha-Wieś), Trubianka.

Wsie: Czochoy (Czechy Orłańskie), Dubicze (Dubicze Cerkiewne), Jelonka, Obychodnik (Grabowiec), Ruda (Rutka), Sucha Wola.

Dzierżawa krzywska

Wsie: Krukowszczyzna, Krzywa, Olszanka.

Dzierżawa narewska

Narew – miasto z przedmieściami: Makówka, Waniewo.

ANEKS II

WIELKA WŁASNOŚĆ DUCHOWNA W KOŃCU XVI W.

Biskupstwo łuckie

Wsie: Bonin, Litewniki Stare, Raczki, Rudniki, Skrzyszew, Walim, Wasilewo.

Franciszkanie drohiccy

Wieś: Klizówka (Kłyżówka).

Plebania augustowska

Wieś: Borsuki (Borsuki Kościelne).

Plebania bielska

Wsie: Pulsze, Samułki.

Plebania brańska

Wsie: Bronka, Załużie (Załużskie Kościelne).

Plebania drohicka

Wieś: Ruda.

Plebania goniądzka

Wieś: Krzeczkowo.

Plebania hadynowska

Wsie: Dawidy, Hadynów.

Plebania kalinowska

Wieś: Kalinówka (Kalinówka Kościelna).

Plebania knyszyńska

Wieś: Krypno (Krypno Wielkie, część).

Plebania mielnicka

Wieś: Ostrowiec (część), Wajkowo (Wajków).

Plebania mordzka

Wieś: Klimonty.

Plebania narewska

Wsie: Czowczyzna (Lachy), Zygmuntowo (Klejniki, część).

Plebania rajgrodzka

Wieś: Popowo.

Plebania siemiatycka

Wieś: Czeczela (Cecele).

Plebania suraska

Wsie: Uhowo i Poświętne (Poświętne, część).

Plebania tykocińska

Wieś: Popowlany.

Plebania węgrowska

Wieś: Szaruty.

NAZEWNICTWO

Paweł Swoboda

Wśród onomastów zajmujących się nazewnictwem z obszaru Podlasia największe zainteresowanie budzi przede wszystkim tamtejsza antroponomia, czyli nazewnictwo osobowe, które doczekało się co najmniej kilkunastu monografii i opracowań o charakterze leksykograficznym oraz dziesiątek artykułów. Na tym tle dorobek toponomastyczny prezentuje się nieco skromniej. W opublikowanym w 2018 r. artykule dotyczącym stanu badań nad podlaską onimią Leonarda Dacewicz¹ wymienia tylko dwie monografie poświęcone nazewnictwu geograficznemu, obie autorstwa Michała Kondratiuka: *Nazwy miejscowe południowo-wschodniej Białostoczczyzny z 1974 r.*² oraz wydaną jedenaście lat później pracę *Elementy bałtyckie w toponimii i mikrotoponimii regionu białostockiego*³. Trzeba tu jednak również wymienić dwuczęściowe opracowanie z lat 1976–1978 *Nazwy miejscowe środkowej i zachodniej Białostoczczyzny* Ireny Halickiej⁴, które autorka pominęła. Zostało ono jednak uwzględnione w starszym artykule przeglądowym Kondratiuka dotyczącym stanu badań onomastycznych w regionie białostockim⁵.

Wymienione opracowania nazewnictwa miejscowego Michała Kondratiuka (1974) i Ireny Halickiej obejmują swym zasięgiem tylko część rozpatrywanego w niniejszym tomie obszaru XVI-wiecznego województwa podlaskiego. Autorzy zajmowali się w nich bowiem nie tyle nazewnictwem historycznego Podlasia, ile województwa białostockiego w granicach sprzed reformy administracyjnej z 1975 r. W obrębie południowo-wschodniej, środkowej i zachodniej Białostoczczyzny mieści się zatem cały XVI-wieczny powiat bielski, ale tylko niewielkie fragmenty powiatów mielnickiego i drohickiego, których granicę wyznacza od południa i zachodu rzeka Bug. Jednocześnie nazewnictwo zgromadzone i omówione w powyższych opracowaniach pochodzi nie tylko z obszaru województwa podlaskiego w granicach z drugiej połowy XVI w., ale także z województw brzeskiego litewskiego (wschodnie części współczesnych powiatów białostockiego i hajnowskiego) oraz mazowieckiego (współczesne powiaty: zambrowski, łomżyński, kolneński i grajewski).

Do wykazu opracowań toponomastycznych poświęconych nazwom miejscowym Podlasia uwzględniających materiał historyczny (także z interesującego nas okresu) należy dodać też prace poświęcone wybranym zagadnieniom słowotwórczym w nazewnictwie miejscowym badanego obszaru, przede wszystkim artykuły na temat nazw rodowych Huberta Górnowicza⁶, nazw zestawionych typu *Boguty-Augustyny* autorstwa Urszuli Bijak⁷, a także tekst Leszka Bednarczuka poświęcony nazwom miejscowym na *-ęta / -enięta*⁸. Podlaskie nazewnictwo było też przedmiotem opisu w kilku pracach na temat

¹ L. Dacewicz, *Podlasie w badaniach onomastycznych w przekroju historycznym. Stan obecny, zadania i potrzeby*, „Studia Wschodniosłowiańskie”, t. 18, 2018, s. 89–107.

² Kondratiuk.

³ M. Kondratiuk, *Elementy bałtyckie w toponimii i mikrotoponimii regionu białostockiego*, Wrocław 1985.

⁴ I. Halicka, *Nazwy miejscowe środkowej i zachodniej Białostoczczyzny: dzierżawcze, patronimiczne i rodzinne*, Warszawa 1976; też, *Nazwy miejscowe środkowej i zachodniej Białostoczczyzny: topograficzne i kulturowe*, Warszawa 1978.

⁵ M. Kondratiuk, *Badania onomastyczne w regionie białostockim (stan i perspektywy)*, „Rocznik Białostocki”, t. 14, 1981, s. 305–323.

⁶ H. Górnowicz, *Rodowe nazwy miejscowe Podlasia*, „Onomastica”, t. 12, 1967, s. 5–69.

⁷ U. Bijak, *Nazwy zestawione typu Boguty-Augustyny na Mazowszu i Podlasiu*, „Onomastica”, t. 25, 1990, s. 31–54.

⁸ L. Bednarczuk, *Toponimy na -ęta / -enięta na Mazowszu, Podlasiu i Wileńszczyźnie*, „Acta Baltico-Slavica”, t. 31, 2007, s. 33–43.

słowotwórstwa obejmujących większy obszar (ogólnopolski czy też ogólnosłowiański), mianowicie w artykule Aleksandra Wilkonia o nazwach typu *Tyszowce*, *Witoszyńce*⁹ oraz dwóch opracowaniach monograficznych: Haliny Safarewiczowej o nazwach typu *Mroczkowizna*, *Klimontowszczyzna*¹⁰ oraz Henryka Borka na temat zachodniosłowiańskich toponimów z formantem *-bn*¹¹. Próżno jednak szukać materiału podlaskiego (poza nielicznymi wyjątkami) w kanonicznych opracowaniach pozostałych typów słowotwórczych autorstwa Stanisława Rosponda (nazwy z sufiksem **-jb-* i **-bsk-*), Kazimierza Rymuta (patronimiczne nazwy miejscowe z sufiksem **(ov)itjo-*) czy Ewy Rzetelskiej-Feleszko (nazwy z sufiksem *-ica*).

Poza opracowaniami monograficznymi powstało wiele artykułów poświęconych szczegółowym zagadnieniom toponimicznym. W pierwszej kolejności należy wymienić tu liczne prace wspomnianego już Michała Kondratiuka, z których wiele zostało zebranych w książce *Nazwy geograficzne i osobowe Białostoczczyzny*¹², zawierającej również pełną bibliografię prac z lat 1962–2016 tego wybitnego badacza podlaskiego nazewnictwa. Ponadto na uwagę zasługuje opublikowany niedawno obszerny artykuł Piotra Złotkowskiego poświęcony nazwom młynów i osad młyńskich w dawnym starostwie brańskim¹³. Nazwy podlaskich miast i wsi są oczywiście również przedmiotem opisu w wielotomowym słowniku *Nazwy miejscowe Polski*¹⁴, opracowywanym w Instytucie Języka Polskiego PAN.

Przedstawione powyżej opracowania, choć terytorialnie i tematycznie nie obejmują całości nazewnictwa Podlasia, to w znacznym stopniu dają jego ogólny obraz. Zainteresowany czytelnik znajdzie w nich objaśnienia etymologiczne oraz dokumentację źródłową dla wielu nazw ujętych w przedstawianym tomie AHP. Niniejszy komentarz nie ma na celu całościowego opisu podlaskiego nazewnictwa w XVI w. Chciałbym skupić się w nim na pewnych jego charakterystycznych cechach, które wyróżniają je na tle pozostałych ziem polskich oraz jego wewnętrznym zróżnicowaniu, warunkowanym różnymi czynnikami, tak językowymi, jak i ekstralingwistycznymi.

Pograniczny charakter Podlasia, na którym od dawna dochodziło do kontaktów między plemionami słowiańskimi i bałtyckimi, a od XIV w. będącego areną przenikania się fal osadnictwa przede wszystkim polskiego, ruskiego i litewskiego (różnych nie tylko pod względem etnicznym, ale także społecznym)¹⁵, dobitnie odbija się w jego zróżnicowanym nazewnictwie miejscowym. W XVI-wiecznej toponimii Podlasia rozmaite wpływy dają o sobie znać zarówno w zakresie brzmienia i pochodzenia językowego nazw, jak i ich budowy słowotwórczej czy sposobu zapisu w dokumentach. Świadectwem tego jest często wyraźna dystrybucja przestrzenna nazw prezentujących określone cechy językowe, a także powszechne zjawisko wariantywności nazewnictwa w odniesieniu do poszczególnych miejscowości. Wariantywność nazewnictwa (czy wręcz wielonazwowość) na Podlasiu w XVI w. wynikała jednak nie tylko z jego pogranicznego i wielokulturowego charakteru, ale także z faktu, że stałe i trwałe osadnictwo na tym obszarze jest zjawiskiem stosunkowo późnym i można o nim mówić dopiero od przełomu XIV i XV w.¹⁶ W przypadku nazw wielu miejscowości ujętych w niniejszym tomie AHP, zwłaszcza tych powstałych dopiero w XVI w., nie dokonała się jeszcze ich krystalizacja i utrwalenie. Fakt późnego osadnictwa o trwałym charakterze w sposób oczywisty wpłynął również na to, że w podlaskiej toponimii dominują młodsze formacje nazewnictwa.

Z uwagi na brak ciągłości osadniczej, powodowany m.in. pustoszeniem obszaru Podlasia przez wojny we wcześniejszych stuleciach, przetrwało tu stosunkowo niewiele toponimicznych relikwów starożytności. W pracy poświęconej wyodrębnieniu najstarszej warstwy nazewnictwa na ziemiach polskich (w granicach wczesnośredniowiecznej Słowiańszczyzny), warstwy „przed-słowiańskiej”, Zbigniew Babik na interesującym nas terenie odnotowuje jedynie kilkanaście nazw (odnoszących się tylko do rzek), które się do niej zaliczają: *Biebla*¹⁷, *Brok*, *Bug*, *Dybla* (marginalnie, uchodzi do Biebrzy na północ

⁹ A. Wilkoń, *Nazwy miejscowe typu Tyszowce, Witoszyńce w języku polskim*, „Onomastica”, t. 12, 1967, s. 70–83.

¹⁰ H. Safarewiczowa, *Nazwy miejscowe typu Mroczkowizna, Klimontowszczyzna*, Wrocław 1956.

¹¹ H. Borek, *Zachodniosłowiańskie nazwy toponimiczne z formantem -bn-*, Wrocław 1968.

¹² M. Kondratiuk, *Nazwy geograficzne i osobowe Białostoczczyzny*, Białystok 2016.

¹³ P. Złotkowski, *Nazwy młynów i osad młyńskich dawnego starostwa brańskiego*, „Studia Wschodniosłowiańskie”, t. 16, 2016, s. 345–364.

¹⁴ NMPol.

¹⁵ Zob. J. Wiśniewski, *Rozwój osadnictwa na pograniczu polsko-rusko-litewskim od końca XIV do połowy XVII w.*, „Acta Baltico-Slavica”, t. 1, 1964, s. 115–135.

¹⁶ Tamże, s. 116.

¹⁷ Z uwagi na znikomą i późną (pierwsza połowa XX w.) dokumentację źródłową nazwy *Biebla* należy zachować dużą ostrożność przy zaliczaniu jej do tej warstwy.

od Goniądza), *Elk*, *Gołda*, *Krzna*, *Liw* (dziś *Liwiec*), *Liza*, *Mień* (dziś *Mianka*), *Narew*, *Strabla* (dziś *Strabelka*). Zdaniem badacza są to nazwy geograficzne niemotywowane na gruncie języków używanych na tym obszarze w okresie średniowiecza i nowożytności¹⁸, musiały zatem powstać we wcześniejszym okresie. Problematiczną kwestię stanowi jednak ustalenie ich przynależności etnojęzykowej. Jedyne w przypadku nazwy rzeki *Krzna* można uczynić to z dużą dozą prawdopodobieństwa – zdaniem części badaczy odwołuje się ona do bałtyckiego **kirsna-* ‘czarny’¹⁹. Wszystkie wymienione nazwy, jak już wspomniano, to wyłącznie potamonimy (nazwy rzek), co jest charakterystyczne dla tej warstwy. Niektóre z nich – *Brok*, *Liza*, *Narew*, *Strabla* – odnoszą się wprawdzie także do miejscowości, ale jako ojkonimy (nazwy miejscowe) są to nazwy wtórne, ponowione z hydronimów w późniejszym czasie.

Niewiele jest też na Podlasiu nazw reprezentujących typy semantyczne czy strukturalne o wiele częściej poświadczone na pozostałych ziemiach polskich, które utraciły produktywność przed ustabilizowaniem się tutejszych procesów osadniczych. Tak jest w przypadku jednych z najstarszych słowiańskich formacji toponimicznych na obszarze Polski – nazw dzierżawczych z sufiksem **-jb // -ja // -je* (jego żywotność zamarła na przełomie XIII i XIV w.²⁰), które na Podlasiu niemal nie występują. W odniesieniu tylko do kilku toponimów możemy z całym przekonaniem stwierdzić, że reprezentują omówiony typ: *Goniądz* (districtus *Gonondzendzis* 1358, *Gonyadz* XV w.) < n. os. *Gonięda* oraz *Lubowic*, dziś *Lubowicz Wielki* (*Lubowyc* 1240, *Lubowicz* 1416) < n. os. **Lubowit* (w obu przypadkach mamy do czynienia z sufiksem **-jb*), *Dobrogoszcz // Dobrogoszcze* (dziś *Dobrogoszcz*) < n. os. *Dobrogost* oraz *Suraz* < n. os. **Sqradz*²¹. Natomiast w przypadku nazw dwóch wsi *Wyszemierz(e) // Wyszomierze* (dziś *Wyszomierz*) oraz *Wyszemierz(e)* (dziś *Wyszomierz*) mamy do czynienia z nazwą przeniesioną ze wsi *Wyszemi(erze)* (dziś *Wyszomierz Wielki*) na Mazowszu²².

Innym typem strukturalnym marginalnie występującym na Podlasiu są toponimy utworzone przy pomocy formantów **-bsk-* (w różnych wariantach rodzajowych realizowanego jako *-sk*, *-sko*, *ska*) oraz **-bn-*, również należące do archaicznych struktur nazwotwórczych²³. Na Podlasiu w XVI w. nazwy z sufiksem *-sk(o)* odnosiły się zaledwie do kilku miejscowości: *Bielsk // Bielsko* (*Byelsko* 1391; od n. rzeki *Biała*), *Brańsk // Brańsko* (*Bransko* 1430; w związku z n. rzeki *Bronka*, por. prasłowiańskie **brьna* ‘mokradło, błoto’), *Hołowiesk* (folwarku *Hołowieska* 1576, *Hołowiesko* 1602; por. ukr. *hołowycia*, *hołowa* ‘źródło, początek rzeki’²⁴), *Rajsk // Rajsko* (*Raysko* 1576; od *raja* ‘błoto’, por. łotewskie *rāja* ‘stojąca, gniła, rdzawa woda’²⁵), *Święck // Święcko* (*Swantsk* 1203; od przym. *święty*, nazwa ma zapewne motywację religijną). Choć formant *-sk-* mógł być dodawany do podstaw antropimicznych, to w przypadku Podlasia mamy do czynienia głównie z nazwami odapelatywnymi i – z wyjątkiem *Święcka* – związanymi z topograficznymi właściwościami terenu. Nazw na *-no / -ne* jest równie mało – *Gnojno* (*Gnoyno* 1503), *Granne* (*Granne* 1453; od ap. *grań* ‘granica’, miejscowość leży nad Bugiem), *Krypno* (*Kripno* 1569; por. *krypa* ‘żłób’), *Lipno* (*Lipno* 1567), *Wykno* (*Wykno Kuljeszi* 1528; dziś *Stare Wykno*; por. nazwę osobową *Wyka* i motywujący ją wyraz *wyka*).

Podobnie rzecz się ma z nazwami służebnymi, związanymi z instytucją służebności, która zanikła na przełomie XIII i XIV w., a wraz z nią utraciła produktywność wspomniana kategoria toponimów. Na interesującym nas obszarze w XVI w. według Karola Modzelewskiego występowało zaledwie kilka takich nazw. Były to *Rudniki*, *Świniary* i *Tokary* w okolicy Drohiczyzna oraz *Sanniki* w pobliżu Tykocina (będące jednakowoż podporządkowane grodowi w Wiźnie)²⁶, pochodzące od określeń ludności służebnej: *rudnicy* (: *rudnik* ‘ten, kto wydobywa rudę i wytapia żelazo, górnik, hutnik’), *świniarze* (: *świniarz* ‘pasterz świń’), *tokarze* (: *tokarz* ‘ten, kto wytacza okrągłe przedmioty z drzewa’) oraz

¹⁸ Z. Babik, *Najstarsza warstwa nazewnictwa na ziemiach polskich (w granicach wczesnośredniowiecznej Słowiańszczyzny)*, Kraków 2001, s. 11, 92

¹⁹ Tamże, s. 149–150.

²⁰ S. Rospond, *Słowiańskie nazwy miejscowe z sufiksem -jb*, Wrocław 1983, s. 6.

²¹ Nazwa ta ma ruską postać fonetyczną – w miejsce oczekiwanego pol. **Sqradz* mamy tu postać z wschodniosłowiańskim *u* (< psł. *o*) oraz *ž* (< psł. *dj*); zob. tenże, *Słownik etymologiczny miast i gmin PRL*, Wrocław 1984, s. 376–377.

²² L. Niepiekło, *Parafia Skibniew Podawce i jej mieszkańcy*, t. 1: *Dzieje od XV do XIX wieku*, Skibniew Podawce 2018.

²³ Z. Babik, *W poszukiwaniu tzw. centrum toponimii (wczesno)słowiańskiej – przypadek ziem polskich*, cz. 2, „LingVaria”, t. 12, 2017, nr 2, s. 169.

²⁴ Kondratiuk, s. 69.

²⁵ Tamże, s. 171.

²⁶ K. Modzelewski, *Organizacja gospodarstwa państwa piastowskiego X–XIII wiek*, wyd. 2 uzup., Poznań 2000, mapa.

sannicy (: **sannik* ‘wyrabiający sanie’)²⁷. Modzelewski w komentarzu do mapy rozmieszczenia osad służebnych zaznaczył jednak, że ze względu na ograniczoną liczbę wykorzystanych przez niego źródeł wykaz ten może być niepełny. Ponadto dla wspomnianego badacza północno-wschodnią granicę państwa piastowskiego, a zatem i obszaru występowania nazw służebnych, wyznaczała rzeka Narew oraz linia Wizna – Drohiczyn, natomiast zdaniem Aleksandra Gieysztora obszar ten mógł sięgać aż po Brześć²⁸. Z bardzo dużą dozą ostrożności można zatem pokusić się o uzupełnienie wykazu podlaskich nazw służebnych jeszcze o cztery nazwy notowane w XVI w.: *Bartniki*, *Stadniki* (pow. drohicki), *Woźniki* (pow. mielnicki) oraz *Złotniki* (pow. bielski), które mogą pochodzić od innych poświadczonych określeń służebników: *bartnicy* (: *bartnik* ‘pasiecznik, dozorca barci’), *stadnicy* (: *stadnik* ‘pasterz stada końskiego’), *woźnicy* (: *woźnik* ‘człowiek wyrabiający wozy; ten, który wozi, powozi’) oraz *złotnicy* (: *złotnik* ‘rzemieślnik wyrabiający przedmioty ze złota i innych metali’)²⁹. Pozostałe nieliczne podlaskie toponimy, choć formą, a także semantyką podstaw zbliżone do nazw służebnych, należy jednak uznać za nazwy zawodowe (o ile nie pochodzą one od antroponimów): *Koleśniki* (: *koleśnik* ‘rzemieślnik wyrabiający wozy, kołodziej’), występujące trzykrotnie *Leśniki* (: *leśnik* ‘pilnujący lasu, leśniczy’³⁰), *Odźwierniki* (por. *odźwierny* ‘ianitor’³¹), *Ogrodniki* (: *ogrodnik* ‘człowiek zajmujący się uprawą ogrodu’³²), *Piwowary*³³ (: *piwowar* ‘ten, co zajmuje się warzeniem piwa’³⁴), *Brzozowo-Solniki* (: *solnik* ‘solarz, osoba zajmująca handlem solą’³⁵)³⁶, *Żeleźniki* / *Zieleźniki* (por. *żelaźnik* ‘ten, kto wytapia rudę żelaza’³⁷, stp. *żelazo*, *zielazo*³⁸).

Dla podlaskiego nazewnictwa charakterystyczny jest natomiast bardzo wysoki udział w nim toponimów utworzonych od nazw osobowych, czyli nazw odantroponimicznych. Wśród nich w XVI w. najliczniejszą grupę – stanowiącą przeszło 30% wszystkich podlaskich nazw miejscowych – tworzą nazwy rodowe, które obszernie omówił wspomniany wcześniej Hubert Górniewicz. Są to nazwy, które „oznaczały w najstarszym okresie swego rozwoju mieszkańców pewnej osady na podstawie nazwy osobowej, jakiej wspólnie jako członkowie tego samego rodu używali, względnie jaką ich wszystkich określano”³⁹. Mają one formę liczby mnogiej fundującego je antroponimu, np. *Boguszki*, *Chodory*, *Kulesze*, powstałe od nazw osobowych *Boguszko*, *Chodor*, *Kulesza*. Górniewicz, choć używał zakorzenionego w polskiej onomastyce terminu Witolda Taszyckiego „nazwy rodowe”, zwrócił uwagę na fakt, że bardziej adekwatnym określeniem byłyby „nazwy rodzinne”, ponieważ powstawały one w czasie (na Podlasiu dopiero od XV w.), gdy ustrój rodowy, jeśli nie należał już do przeżytku, jak sądził Górniewicz, to z pewnością był w odwrocie⁴⁰. Na pozostałych ziemiach polskich poświadczenia tego typu nazw sięgają XII w. (Małopolska), jednak największy ich przyrost notowany był w wiekach XV i XVI⁴¹.

²⁷ U. Wójcik, *Polskie toponimy związane z organizacją gospodarczą państwa wczesnopiastowskiego. Nazwy miejscowe motywowane antroponimami zbiorowymi*, Kraków 2013, s. 52, 66, 70.

²⁸ A. Gieysztor, *Trzy stulecia najdawniejszego Mazowsza (połowa X–połowa XIII w.)*, [w:] *Dzieje Mazowsza do 1526 roku*, red. A. Gieysztor, H. Samsonowicz, Warszawa 1994, s. 96–97.

²⁹ U. Wójcik, *Polskie toponimy*, s. 52, 68, 71–72.

³⁰ *Słownik staropolski*, t. 4, z. 1, red. S. Urbańczyk, Wrocław 1963, s. 24.

³¹ *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 20, red. M.R. Mayenowa, oprac. L. Woronczakowa, K. Wilczewska, J. Bienkowska, Wrocław 1991, s. 572–573.

³² *Słownik staropolski*, t. 5, z. 7, red. K. Nitsch, Wrocław 1968, s. 536.

³³ Kwestia przynależności piwowarów do ludności służebnej pozostaje dyskusyjna. U. Wójcik (taż, *Polskie toponimy*, s. 64, 73, 139) hipotetyczną nazwę ministeriałów *piwowarzy* odczytuje na podstawie jednego podlaskiego toponimu *Piwowary*. Zdaniem M. Danielewskiego nazwy *Piwowary* związane były z rzemiosłem miejskim, a nie służebnym; por. tenże, *O osadach służebnych. Uwagi historyka i archeologa na marginesie książki Iwony Nobis*, „Historia Slavorum Occidentis”, 2016, nr 1(10), s. 276–277.

³⁴ *Słownik staropolski*, t. 6, z. 2, red. S. Urbańczyk, Wrocław 1970, s. 146.

³⁵ S.B. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. 5, wyd. 2 popr., Lwów 1859, s. 332.

³⁶ Dopuszcza się co prawda istnienie ludności służebnej *solników* (: *solnik* ‘warzelnik soli’, utrwalonych w nazwach dwu wsi o n. *Solniki* na Śląsku; zob. U. Wójcik, *Polskie toponimy*, s. 67), jednak ten rodzaj przemysłu nie występował na Podlasiu. Inna miejscowość *Solniki* (k. Brańska) wzięła z kolei swą nazwę od nazwiska młynarzy *Solników* (NMPol, t. 15, s. 65).

³⁷ *Elektryczny słownik języka polskiego XVII i XVIII wieku*, https://sxvii.pl/index.php?strona=haslo&id_hasla=36501&forma=ŻELAŻNIK#36501.

³⁸ *Słownik staropolski*, t. 11, z. 8, red. S. Urbańczyk, Kraków 2002, s. 581.

³⁹ H. Górniewicz, *Rodowe nazwy miejscowe Podlasia*, s. 5.

⁴⁰ K. Tymieniecki, *Gentyzm (ustrój rodowy) czy feudalizm?*, PH, t. 52, 1961, nr 3, s. 554–558.

⁴¹ H. Górniewicz, *Rodowe nazwy miejscowe Wielkopolski, Małopolski i Mazowsza*, Gdańsk 1968, s. 51–53, 98–99, 170–171.

W Małopolsce i Wielkopolsce nazwy takie nie były i również dziś nie są nadto liczne, natomiast na Mazowszu od tego okresu stały się typem dominującym. Ich rozprzestrzenienie się na Podlasiu wiąże się przede wszystkim właśnie z udziałem drobnej szlachty mazowieckiej w jego kolonizacji od XV w. – jest ono pod tym względem wschodnim przedłużeniem Mazowsza – wiele z nich, zwłaszcza w powiecie bielskim, zostało utworzonych od nazwisk spotykanych na Mazowszu, a część z nich to po prostu nazwy przyniesione na Podlasie przez pochodzących z Mazowsza osadników. Przykładem takiego przeniesienia są np. *Grochy* (wcześniej *Śmierdzigrochy*) koło Łap, które założyli kolonizatorzy z *Grochów* (*Śmierdzigrochów*) koło Nasielska⁴², może też *Sobieszczki* (dziś Sobieski), założone prawdopodobnie przez przybyszy z miejscowości o takiej nazwie z okolic Płońska (dziś również Sobieski)⁴³. Nie brak również nazw utworzonych od antroponimów ruskich (np. *Chodory*, *Hawryłki*, *Ihnatki*) czy bałtyckich (np. *Ciekuny* < n. os. **Tekūnas* : lit. *tekūnas* ‘posłaniec, goniec’; *Jaświły* < lit. n. os. *Jāsvilas*; *Romejki* < lit. n. os. *Romeika*)⁴⁴, występujących najczęściej w powiecie mielnickim oraz na wschodzie bielskiego, jednak w wielu przypadkach mogły one powstawać przez analogię do nazw „mazowieckich”. O ile bowiem nazwy rodowe rozpowszechnione są także w toponimii białoruskiej czy ukraińskiej, o tyle analogiczny typ nazwotwórczy (nazwa osobowa w formie pluralnej, bez wykładnika sufiksального) obcy jest toponimii pruskiej i litewskiej⁴⁵.

Z całą pewnością natomiast można powiedzieć, że wyłącznie pod wpływem mazowieckiego osadnictwa ukształtował się charakterystyczny model strukturalny dwu- lub (rzadziej) trójczłonowych nazw zestawionych typu *Koce-Piskuły*, *Roszki-Chrzczoney*, *Olszewo-Walachy*⁴⁶, w których najczęściej właśnie nazwa rodzinna lub inna nazwa odantroponimiczna (dzierzawcza, patronimiczna) stanowiła jeden ze składników. Jak podaje, za Władysławem Pałuckim, w swoim artykule poświęconym nazwom omawianego typu Urszula Bijak:

Powstanie nazw o takiej strukturze wiąże się ze specyficzną mazowiecką strukturą społeczną. Najliczniejszą na Mazowszu kategorię własnościową stanowiły dobra ziemskie należące do szlachty. Ten stan rzeczy wytworzony jeszcze w czasach książęcych, wzmocniony w XVI w. faworyzowaniem przez Jagiellonów średniozamożnej i ubogiej szlachty mazowieckiej, odznaczającej się wysoką „rozrodzością”, doprowadził do dwóch sprzężonych zjawisk na tym terenie. Mianowicie, nie spotykane nigdzie poza Mazowszem (i graniczącym z nim Podlasiem, które poddane kolonizacji przez rodziny mazowieckie jest pod względem typologii nazw przedłużeniem Mazowsza na wschód) rozdrobnienie majątkowe tej kategorii własnościowej, spowodowało wytworzenie się specyficznego systemu nazewniczego⁴⁷.

Autorka przedstawiła w swojej pracy modele powstawania takich nazw. Na terenie objętym pierwotnie ogólną, zwykle jednoczłonową nazwą *A*, powstawały odrębne części, które uzyskiwały dodatkowe nazwy *B₁*, *B₂*, *B₃*, *B₄* itd. ($A \rightarrow A - B_1, A - B_2, \dots$), które mogły też funkcjonować samodzielnie, zwłaszcza gdy dany dział stawał się osobną wsią. Nazwa *A* mogła być zarówno odantroponimiczną nazwą okolicy szlacheckiej (np. *Dmochy-Mingosy*, *Dmochy-Rętki*, *Dmochy-Rozumy*), jak też pochodzić od nazwy rzeki, lasu lub innego obiektu fizjograficznego (np. *Porośla-Głuchy*, *P.-Wojślawy*, *P.-Kije*; *Moczydły-Pszczółki*, *M.-Stankowięta*, *M.-Pidaje*; *Długa Dąbrowa-Dworaki*, *D. D.-Kaski*, *D. D.-Kamień* itd.). Drugi, rzadszy model zakłada szyk odwrotny ($D \rightarrow C_1 - D, C_2 - D$), w którym to drugi człon jest wspólny (np. sąsiadujące ze sobą *Brzozowo-Chrzczoney*, *Roszki-Chrzczoney*). W naszym materiale możemy zresztą zaobserwować dużą chwiejność szyku lub częste występowanie samodzielnie któregoś z dodatkowych członów.

Ogółem nazwy takie odnosiły się w XVI w. do ok. 33% wszystkich miejscowości (560 spośród ok. 1670 obiektów). Ich dystrybucja geograficzna w XVI w. na Podlasiu jasno pokazuje, że występują one wyłącznie na obszarze kolonizacji polskiej, zwłaszcza mazowieckiej⁴⁸. Największa koncentracja nazw tego typu występuje w południowo-zachodniej części powiatu bielskiego oraz w powiecie drohickim,

⁴² J. Wiśniewski, *Rozwój osadnictwa*, s. 123; NMPol, t. 3, s. 375–376.

⁴³ H. Górniewicz, *Rodowe nazwy miejscowe Podlasia*, s. 28.

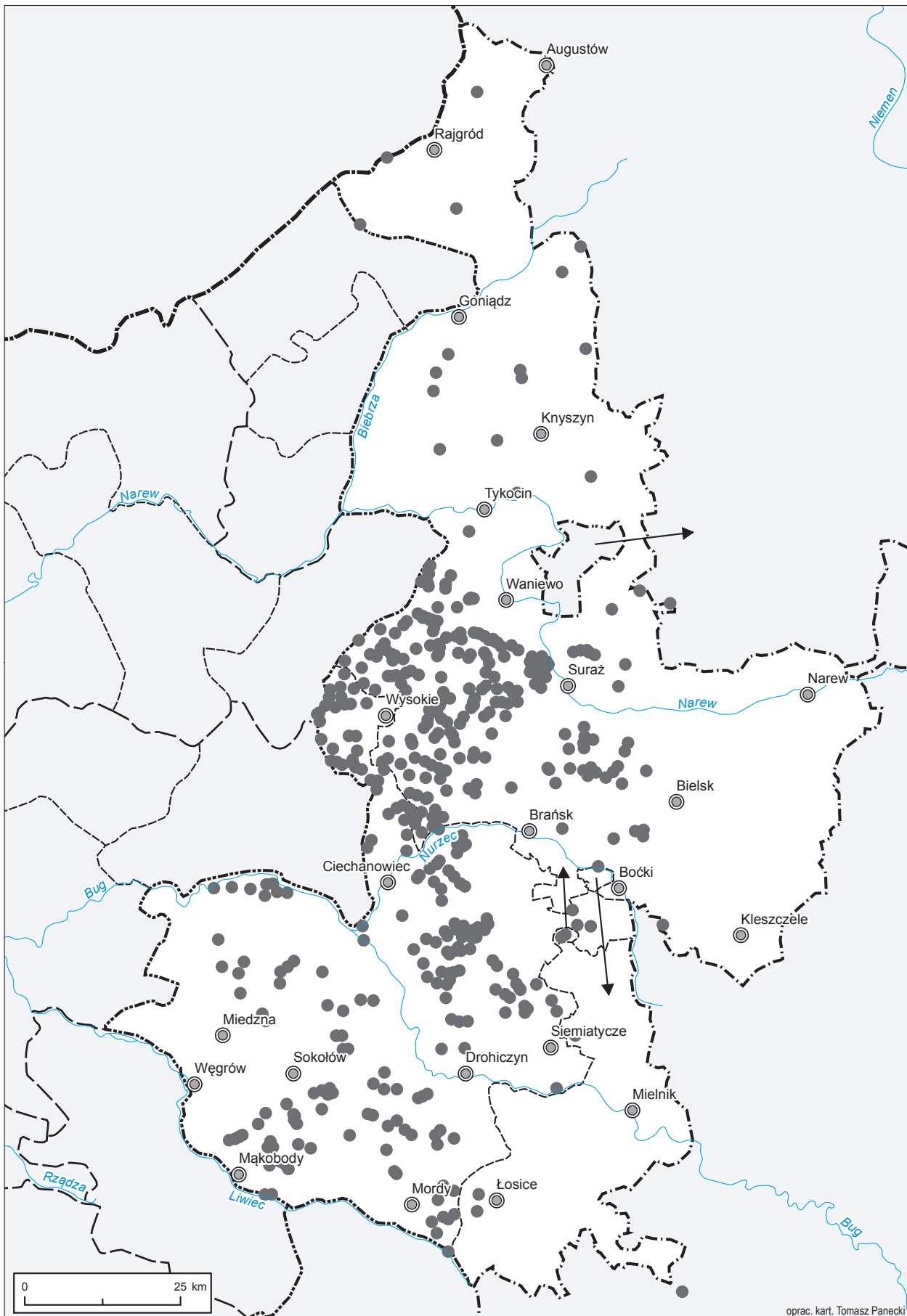
⁴⁴ M. Kondratiuk, *Elementy bałtyckie*, s. 25, 36, 168.

⁴⁵ H. Górniewicz, *Rodowe nazwy miejscowe Podlasia*, s. 66; chodzi tu oczywiście o nazwy powstałe na gruncie tych języków.

⁴⁶ W indeksie, komentarzu oraz na mapach, nawiązując do poprzednich tomów AHP, dla przejrzystości stosujemy pisownię tego typu nazw z dywizem. W źródłach rękopiśmiennych i ich edycjach występują jednak niemal zawsze rozłączanie.

⁴⁷ U. Bijak, *Nazwy miejscowe typu Boguty-Augustyny*, s. 33.

⁴⁸ Jej wschodnią granicę wyznaczała linia Samułki – Boćki – Drohiczyn, co pokrywa się z granicą powiatów drohickiego i mielnickiego; zob. J. Wiśniewski, *Rozwój osadnictwa*, s. 124.

Mapa 10. Rozmieszczenie nazw zestawionych typu *Biernaty-Rudniki*, *Koce-Piskuly* na Podlasiu w XVI w.

zwłaszcza w części po prawej stronie Bugu. W północnej części powiatu bielskiego (od starostwa tykocińskiego) są one sporadyczne, na wschód od Bielska zaś nie występują w ogóle. W powiecie mielnickim odnotowano co prawda trzy nazwy omawianego typu (*Biernaty-Rudniki*, *Biernaty-Świrzby*, *Baciki-Trzcieniec*), jednak wszystkie one odnoszą się do miejscowości leżących tuż przy granicy z powiatem drohickim lub bielskim (zob. mapa 10).

Jak już wspomniano wcześniej, odosobowe nazwy posesywne tworzone przy pomocy archaicznego sufiksu **-jb // -ja // -je* na Podlasiu należą do rzadkości. W ogromnej mierze funkcja posesywna w nazwach dzierżawczych Podlasia w XVI w. jest realizowana przede wszystkim przez dodanie formantów *-ewo// -owo*, *-ów* oraz *-ino// -yno*, *-in// -yn*. Nie są one charakterystyczne tylko dla Podlasia – w obrębie nazw dzierżawczych przeważają także w pozostałych częściach Polski. Warto jednak zwrócić uwagę na znany fakt charakterystycznej dystrybucji geograficznej nazw tego typu w polskiej toponimii. Izomorfa odgrywająca występowanie wariantów rodzajowych tych sufiksów dzieli obszar Polski na dwie części – północną, gdzie dominują nazwy na *-owo* i południową z formami na *-ów*. Na Podlasiu granica ta przebiega wzdłuż linii Bugu i współcześnie jest ona bardzo wyraźna – na północ od niej spotkamy zaledwie kilka miejscowości o nazwach na *-ów* i odwrotnie. W drugiej połowie XVI w. podział ten był również zauważalny, choć jeszcze nie tak wyrazisty. Nazwy na *-ów* występowały wówczas co prawda niemal wyłącznie na południe od Bugu (wyjątek stanowi tu *Augustów*⁴⁹ na dalekiej północy oraz *Ostów* i *Śledzianów*, leżące na prawym brzegu rzeki), jednak towarzyszyły im jeszcze licznie nazwy na *-owo*, które dopiero w późniejszym okresie uległy zmianie w *-ów*. Należy przy tym zaznaczyć, że chodzi tu o dominujące nazwy (nazwy główne) danej miejscowości – biorąc pod uwagę ich warianty rzadziej poświadczone w źródłach, możemy w XVI w. zaobserwować wahania rodzajowe w nazwach miejscowości położonych dalej na północ, przykładowo w powiecie bielskim w pobliżu rzeki Narwi: *Kurowo* || *Kurów*, *Pietkowo* || *Pietków* czy na pograniczu drohicko-bielskim: *Dołobowo* || *Dołobów*, *Widźgowo* || *Wydźgów*. Podobne zjawisko obserwujemy w przypadku rzadszego typu nazw na *-ino*, *-in*⁵⁰, jednak nie jest ono (także i dziś) tak bardzo wyraźne.

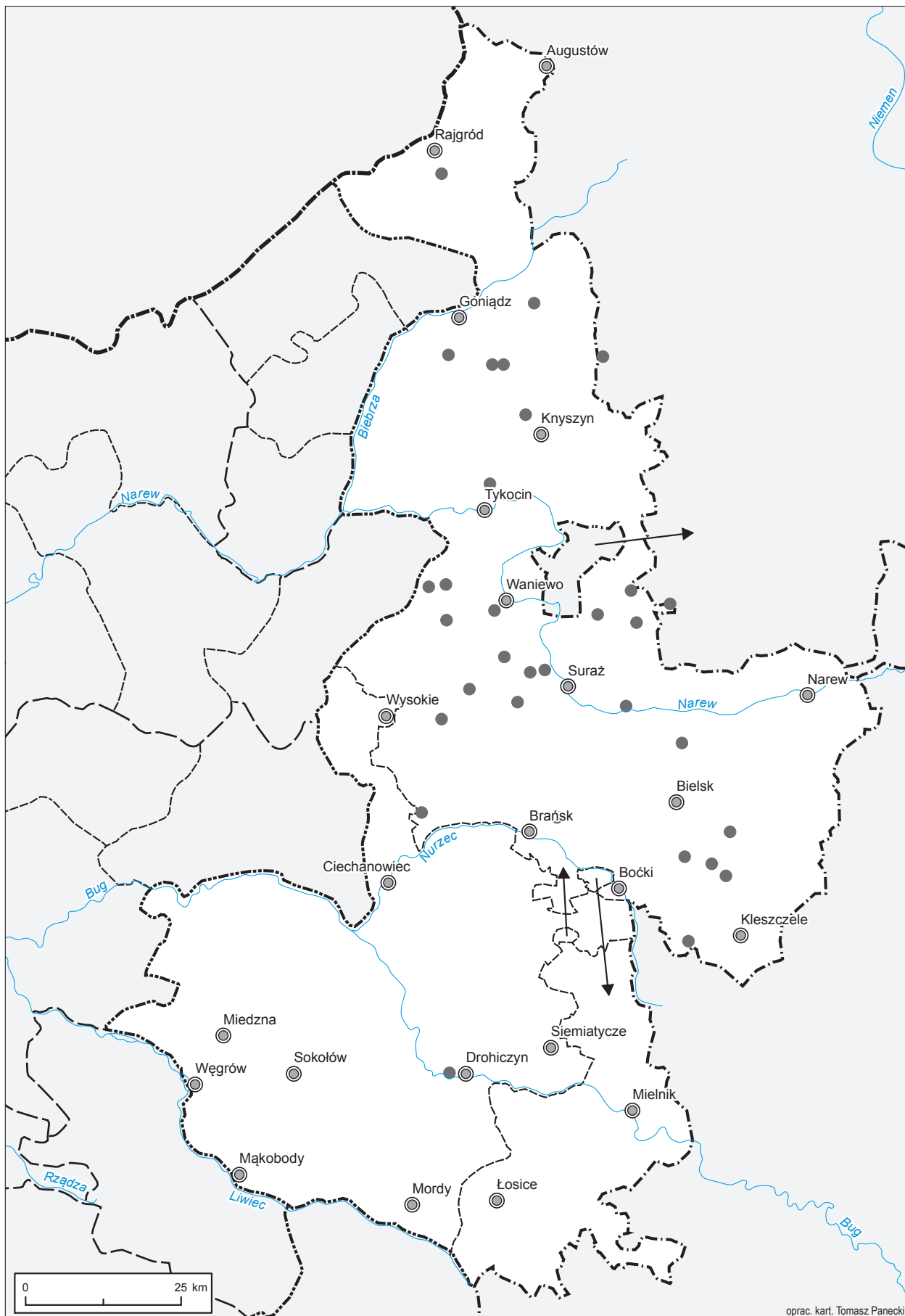
Pozostając przy nazwach dzierżawczych, nie sposób przy omawianiu podlaskiego nazewnictwa nie poruszyć kwestii nazw utworzonych przy pomocy sufiksu *-(ow)izna*, *-(ow)szczyzna*, *-(ow)czyzna*. Kompleksowo zagadnienie to omówiła w przywoływanym na wstępie opracowaniu Halina Safarewiczowa. Choć formant ten tworzy również nazwy topograficzne, relacyjne czy kulturowe, to jednak w toponimii w przytłaczającej większości przypadków główną jego funkcją jest wyrażanie posesywności poprzez dodanie do nazwiska, imienia, nazwy zawodowej człowieka lub nazwy instytucji. Nie zawsze są to jednak, jak pisze Safarewiczowa, „normalne” nazwy dzierżawcze, często bowiem tworzyło się je od wspomnianych podstaw w momencie, gdy dana osoba czy instytucja przestały już być właścicielami nazywanego obiektu, a ich powstawanie mogło wiązać się z przenoszeniem własności w związku z dziedziczeniem, kupnem, darowizną czy działem⁵¹. Materiał źródłowy z XVI w. dostarcza przykładów na to, że wiele z tych nazw na interesującym nas obszarze miało jednak charakter *stricte* dzierżawczy – występowały one bowiem często jako równoległe warianty nazw posesywnych na **-ov-// -in-* lub nazw rodzinnych. Przykładowo miejscowość o nazwie *Kierzki* była też rzadziej określana jako *Kierzkowo* i *Kierkowizna*, por. też *Kobyliń-Pieniążki* || *Pieniążkowizna*, *Łapy-Wągle* || *Łapy-Wąglówka* || *Wąglewiczyna* || *Wąglowizna*, *Sikory-Janowięta* || *Sikory-Janowizna* czy *Stożnow(sz)czyzna* || *Stożnowo* || *Tużnowiczyna* itp. Warto też wspomnieć o tym, że wszystkie trzy omawiane formanty (tj. *-owizna*, *-owiczyna*, *-owszczyzna*) były względem siebie ekwiwalentne i mogły występować zamiennie w nazwach odnoszących się do jednego referenta, por. np. *Czechowizna* || *Czechowszczyzna* || *Czechowiczyna* czy *Krukowizna* || *Krukowiczyna* itd.

Nazwy omawianego typu występują obecnie w większości w tej części Polski, która w okresie zaborów pozostawała pod panowaniem Rosji, największe ich skupiska stanowią wschodnie Mazowsze i Podlasie. W województwie podlaskim w XVI w. występowało ponad 30 miejscowości o nazwach typu *Czechowizna*, *Krukowiczyna*, *Woroszyłowszczyzna*. Na podkreślenie zasługuje jednak fakt, że występowały

⁴⁹ Taka postać dominuje w drugiej połowie XVI w., rzadziej notowana jest też forma *Augustowo*.

⁵⁰ Sufiksy kontynuujące **-in-* były dodawane przede wszystkim do nazw osobowych o żeńskim paradygmacie odmiany, rzadziej występujących wśród nazw osobowych mężczyzn, które w głównej mierze motywowały nazwy dzierżawcze, odnoszące się zwykle do osoby założyciela czy właściciela osady.

⁵¹ H. Safarewiczowa, *Nazwy miejscowe typu Mroczkowizna, Klimontowszczyzna*, s. 20–21.

Mapa 11. Rozmieszczenie nazw z sufiksem *-(ow)izna*, *-(ow)czyzna*, *-(ow)szczyzna*

one niemal wyłącznie w powiecie bielskim (zob. mapa 11). Na terenie powiatów drohickiego⁵² i mielnickiego pojawiają się one w niewielkiej liczbie dopiero później, choć nawet i dzisiaj na obszarze części dawnego powiatu drohickiego po prawej stronie Bugu nie występują one wcale.

Ciekawie przedstawia się również dystrybucja przestrzenna innych toponimów utworzonych od nazw osobowych, mianowicie nazw patronimicznych. Powszechnie są one kojarzone z nazwami utworzonymi przy pomocy sufiksu *-(ow)ice* || *-(ew)ice*, dodawanego do nazwy osoby, której potomkowie zamieszkiwali daną miejscowość. Na Podlasiu jednak, obok tego typu strukturalnego, funkcja patronimiczna była wyrażana także przy pomocy sufiksów *-ęta* oraz *-(ow)ce*. Ponadto w toponimii podlaskiej formant *-ice* (np. *Dziadkowice*, *Smarklice*, *Żurobice*) ma wariant *-icze* (np. *Falatyce*, *Molawicze*, *Siemiatyce*), będący wynikiem kontaminacji wschodniosłowiańskiego odpowiednika *-iči* (występującego w materiale pod postacią *-iczy*, por. np. *Żeguniczy*, *Burkatowiczy*, *Jakubowiczy*) z polskim *-ice*⁵³. Z uwagi na brak ustabilizowanej grafii w XVI w. i wynikającą z tego wielofunkcyjność oraz fakultatywność znaków trudno niekiedy jest rozróżnić, czy mamy do czynienia z nazwami na *-ice* czy *-icze*, gdyż grupa znaków *<cz>* mogła oddawać zarówno głoskę */c/*, jak i */č/*. O ile w przypadku pozostałych ziem polskich na ogół przyjmuje się, że dawne zapisy zakończone na *<-icze>* oddają sufiks *-ice*, o tyle na Podlasiu nie jest to jednoznaczne. W materiale źródłowym niniejszego tomu AHP występują zarówno zapisy zakończone na *<-ice>*, jak i *<-icze>*, przyjęliśmy zatem, że za postaci z sufiksem *-ice* możemy uznać z całą pewnością tylko te, które były w taki sposób zapisywane. Inną problematyczną kwestią dotyczącą nazw na *-ic(z)e* jest to, że nie zawsze można jednoznacznie stwierdzić, czy mamy rzeczywiście do czynienia z nazwami patronimicznymi, czy też może są to nazwy rodzinne utworzone od nazwisk na *-ic(z)*⁵⁴.

Na mapach 12–15 przedstawione zostało rozmieszczenie w XVI w. nazw patronimicznych utworzonych przy pomocy sufiksów *-ice*, *-icze*, *-ęta* oraz *-(ow)ce*. Jak widać, nazwy na *-ice* występują tylko na południu Podlasia, przede wszystkim w powiecie drohickim, rzadziej w mielnickim. Na terenach tych współwystępują one z formacjami na *-icze*, w pewnym sensie z nimi konkurując, czego dowodzą dwójakie formy nazw kilkunastu miejscowości, por. np. *Chrołowice* || *Chrołowicze*, *Dziadkowice* || *Dziadkowicze*, *Starczewice* || *Starczewicze*. Natomiast w powiecie bielskim, a w zasadzie tylko w jego wschodniej części, mamy do czynienia wyłącznie z patronimikami na *-icze*, co wiąże się ze znacznie większym udziałem ludności pochodzenia ruskiego na tym obszarze.

Wyłącznie w powiecie bielskim występują także nieliczne nazwy z sufiksem *-(ow)ce*, jak np. *Bogdańce* || *Bohdańce*, *Piotrowce*, *Stankowce* czy *Wojeńce*. Ich obecność należy również tłumaczyć wpływami wschodniosłowiańskimi – nazwy tego typu spotykane są niemal wyłącznie na polsko-ukraińskim pograniczu od Tomaszowa Lubelskiego po Lesko oraz właśnie na Podlasiu, co kartograficznie przedstawił przywołany na wstępie Aleksander Wilkoń w swoim artykule poświęconym temu modelowi nazwotwórcemu⁵⁵.

Powiat bielski odznacza się też największą koncentracją nazw utworzonych przy pomocy formantu *-ęta*, jednak dotyczy to jego środkowo-zachodniej części – większość z nich występuje między Nurcem a Narwią. Poza tym nazwy takie występują jeszcze kilkakrotnie w powiecie drohickim.

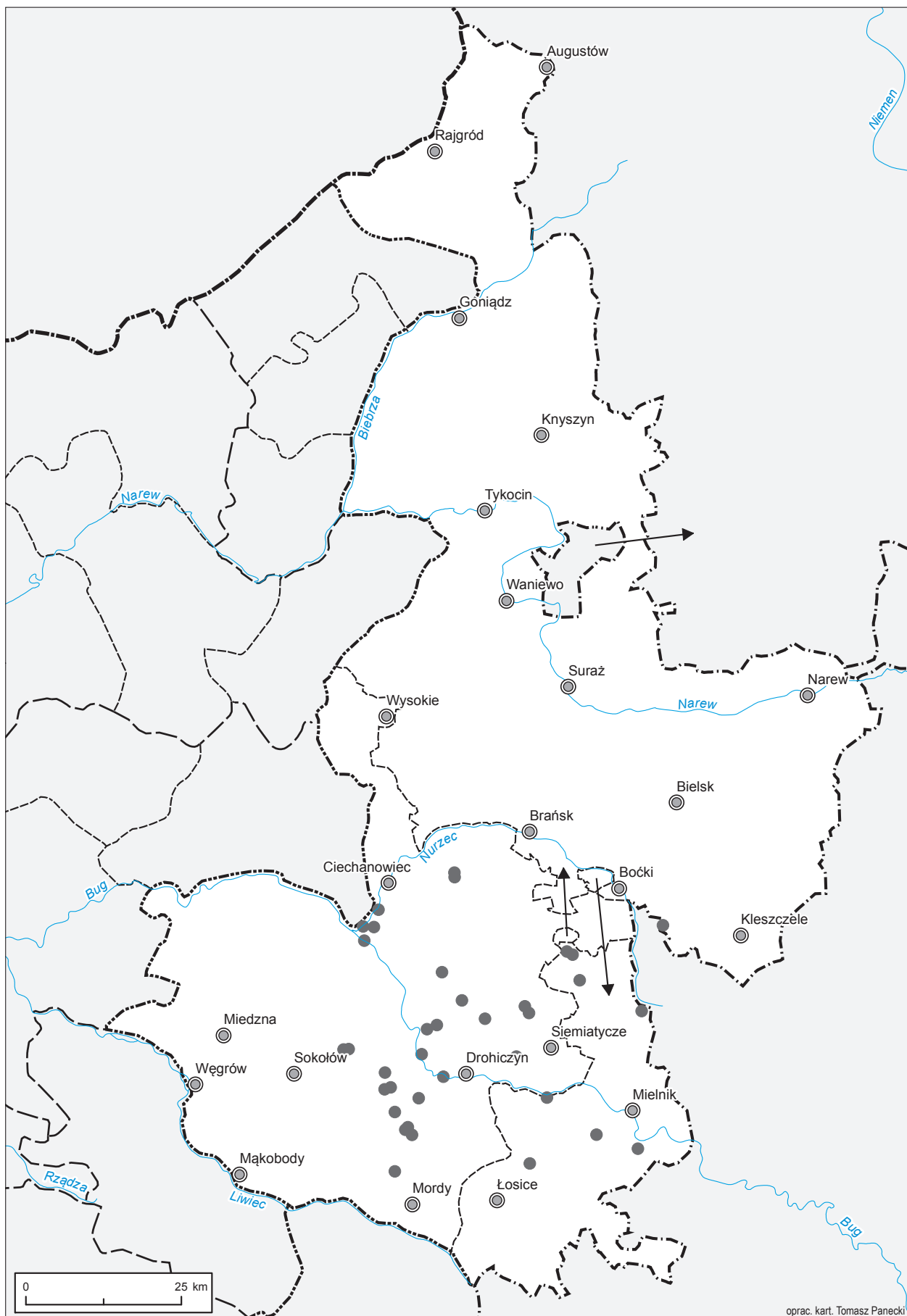
Na północ od Narwi występuje tylko jedna taka nazwa – *Niereśla-Waskowięta*, na południe od Nurca są to z kolei *Brzeziny-Janowięta* oraz *Siedlec-Mikłaszowięta*. W powiecie drohickim mamy tylko trzy takie toponimy: *(Kobylany-)Kościęta*, *Skorupy-Kościęta* oraz *Kłopoty-Stanisławowięta*. Zupełnie brak takich nazw w powiecie mielnickim. Łatwo zauważyć, że dystrybucja nazw tego typu jest niemal identyczna jak w przypadku omawianych wcześniej nazw zestawionych, związanych z osadnictwem mazowieckim. Również i patronimikom na *-ęta* należy przypisać genezę północnomazowiecką, gdzie

⁵² W pow. drohickim wyjątek stanowią *Budkowszczyzna* i leżąca na pograniczu z pow. bielskim *Oczkowizna* (też *Piętki-Oczkowizna*, *Żebry-Oczkowizna*) oraz niezidentyfikowana *Klimuntowszczyzna*. Z kolei drugi człon nazwy wsi *Długa Dąbrowa-Buczewizna*, również leżącej na tym pograniczu (choć nie udało się jej dokładnie zlokalizować), pochodzi raczej od wyrazu *buk* i ma charakter topograficzny.

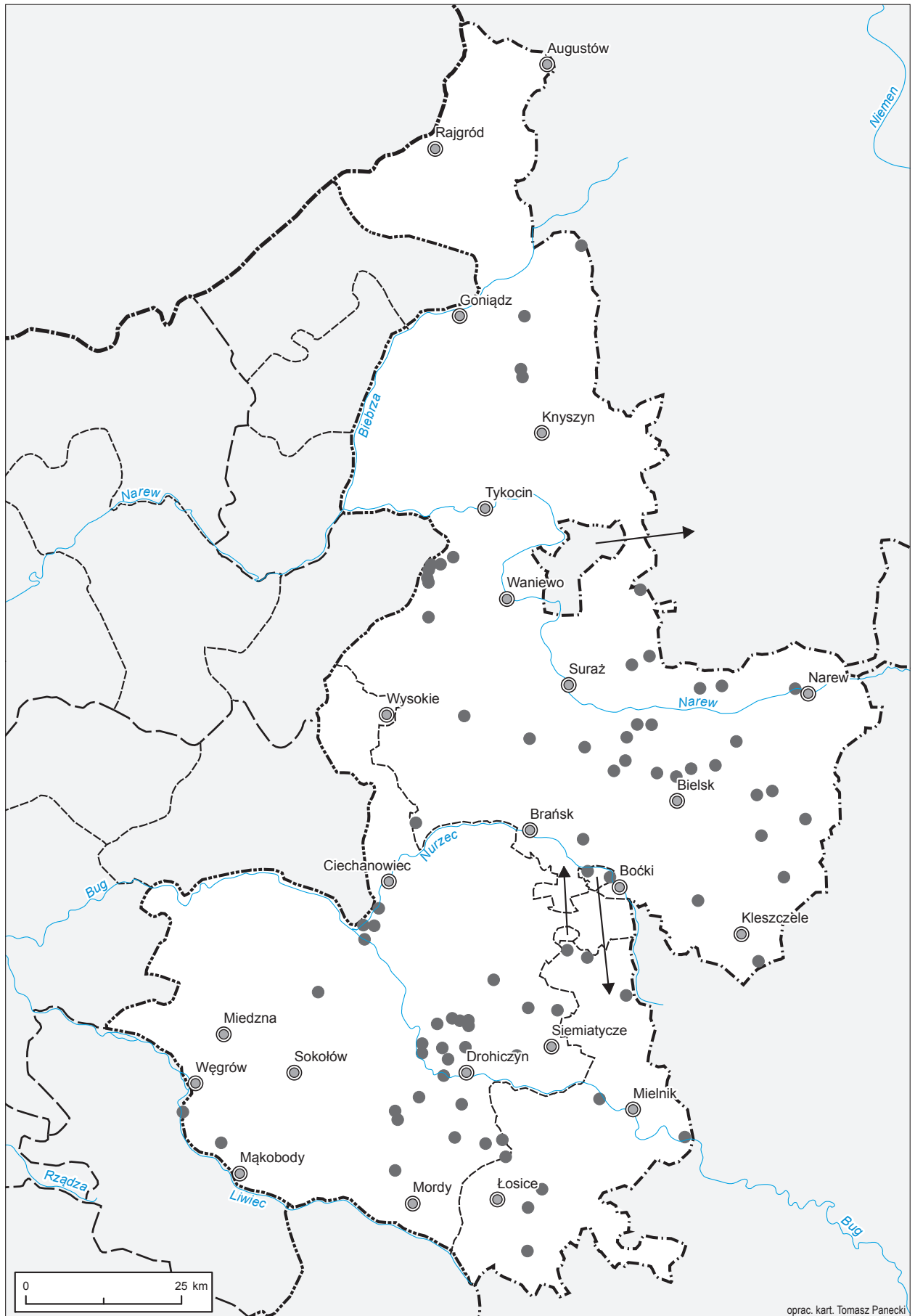
⁵³ Kondratiuk, s. 272.

⁵⁴ Do nazw rodowych (rodzinnych) M. Kondratiuk zaliczał tylko nazwy tych miejscowości, w których dawniej lub obecnie występowały nazwiska na *-ic* || *-icz*. Przykładowo o wsi *Jacewicze* w świetle materiałów źródłowych wiadomo, że zamieszkiwali ją młynarze o nazwisku *Jacewicz* (*Jaczewiczy* 1576), stąd zasadne jest uznanie tego toponimu za nazwę rodzinną, a nie patronimiczną; tamże, s. 236.

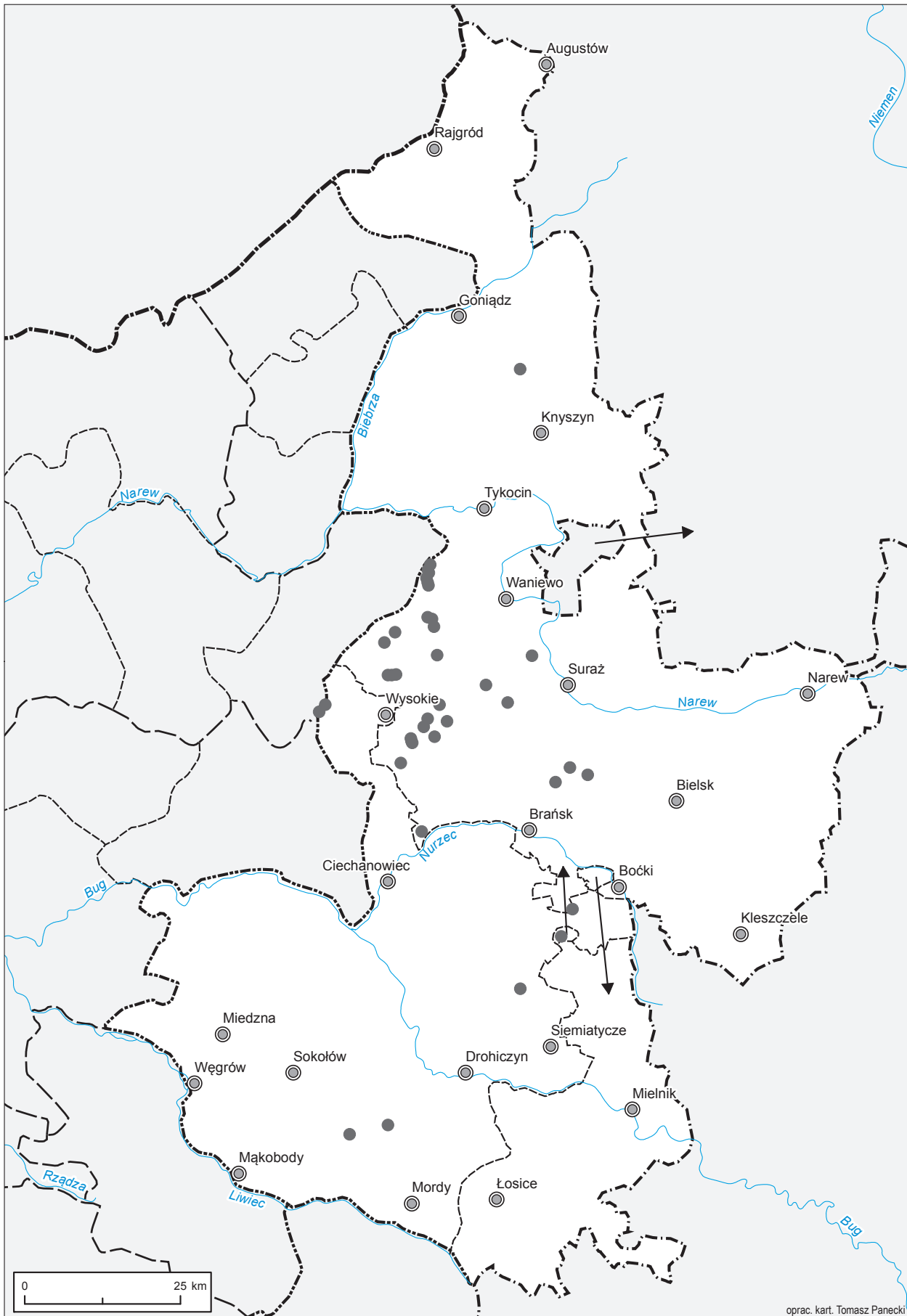
⁵⁵ A. Wilkoń, *Nazwy miejscowe typu Tyszowce, Witoszyńce w języku polskim*, s. 80–81.

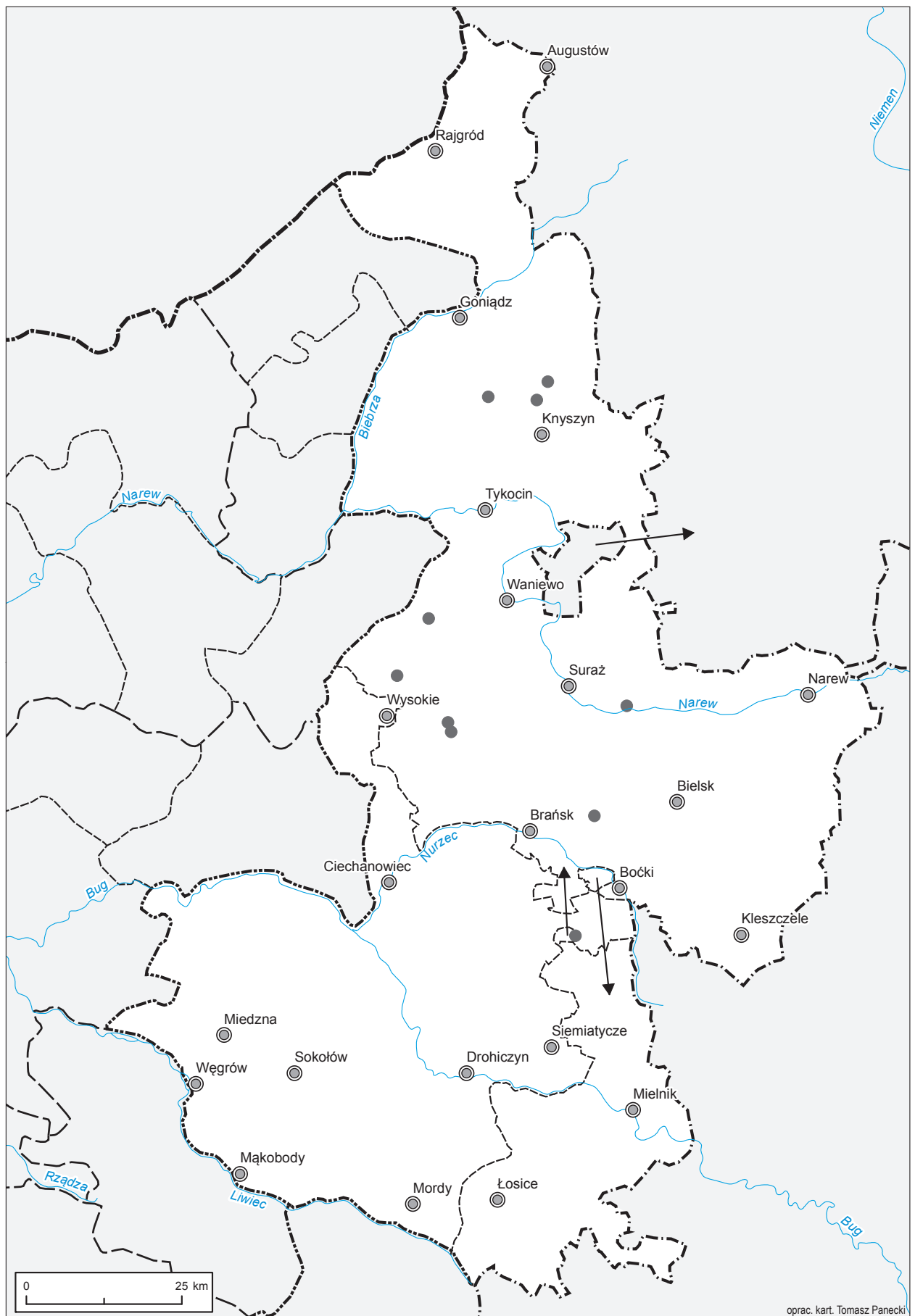
Mapa 12. Rozmieszczenie nazw patronimicznych z sufiksem *-(ow)ice*

Mapa 13. Rozmieszczenie nazw patronimicznych z sufiksem *-(ow)icze*

Mapa 14. Rozmieszczenie nazw patronimicznych z sufiksem -eta

Mapa 15. Rozmieszczenie nazw patronimicznych z sufiksem *-(ow)ce*

poza Podlasiem występują one także i dzisiaj najczęściej (zresztą jest to typ strukturalny występujący wyłącznie w północno-wschodniej części Polski).

Warto jednak zwrócić uwagę, że choć poszczególne typy nazw patronimicznych mają swoje wyraźne skupiska, to w materiale źródłowym można znaleźć liczne przykłady ich oboczności (o czym wspomniałem już w kontekście nazw na *-icze//ice*), jak w przypadku nazw wsi *Piszczaty-Piotrowięta* czy *Sikory-Piotrowięta*, których drugie człony w XVI w. występowały również pod postaciami *Piotrowce* i *Piotrowicze*. Wspominana już na wstępie powszechna wariantywność nie ogranicza się tu zresztą wyłącznie do danego typu semantycznego – wielokrotnie w interesującym nas okresie (a mówimy tu raptem o połowie stulecia) możemy zaobserwować wahanie nie tylko w zakresie danego sufiksu patronimicznego, ale dynamiczne przechodzenie nazw między różnymi kategoriami (np. dzierżawcze || rodowe || patronimiczne). Obrazują to następujące przykłady: *Sikory-Pawłowiecia* || *Pawłowicze* || *Pawłów* czy *Chojane-Stankowiecia* || *Chojane-Stanki* || *Chojane-Stankowce*.

Omówione dotychczas kwestie związane ze strukturą słowotwórczą nazw, które obrazują mieszanie się na Podlasiu różnych wpływów etnojęzykowych, nie są rzeczą jasną jedynym ich widocznym efektem. Językowe stosunki polsko-ruskie odzwierciedlone w podlaskim nazewnictwie przedstawił szczegółowo Michał Kondratiuk⁵⁶, skupię się tu jedynie na wybranych zagadnieniach.

Ruskie wpływy na nazewnictwo Podlasia, poza wspomnianym wcześniej formantem *-icze* (też *-iczy*), odbijają się także w fonetyce wybranych toponimów. Charakterystyczne są tu nazwy miejscowości zawierające dźwięczną szczelinową spółgłoskę *h* (spirant krtaniowy), kontynuującą prasłowiańską głoskę **g* (w polszczyźnie odpowiada jej *g*), takie jak: *Bohy*, *Czahy*, *Horodniany*, *Hołowiesk*, *Hruszewo*, *Pohreby*, *Siehenie* czy *Uhowo*. Występowały one przede wszystkim we wschodnich częściach powiatów bielskiego i drohickiego oraz w powiecie mielnickim, natomiast na zachód od linii Tykocin – Drohiczyn – Międzyrzec Podlaski pojawiają się marginalnie (zob. mapa 16). Materiał źródłowy dostarcza jednakże wielu przykładów adaptacji takich nazw do polskiej fonetyki – przez zastępowanie *h* przez *g*, jak w przykładach *Hornowo* || *Górnowo*, *Horodniany* || *Grodzieńskie*, *Hruszewo* || *Gruszewo*, *Hryniewiczze* || *Gryniewiczze*, lub przez *ch*: *Smoluhy* || *Smoluchy* (dziś *Smolugi*; od n. os. *Smoluha*), *Czahy* || *Czachy* (od n. os. *Czaha*).

Inną cechą wschodniosłowiańską dobrze poświadczoną w XVI-wiecznym materiale toponimicznym Podlasia jest występowanie form z pełnogłosem⁵⁷. Nazwy typu *Hołowienki*, *Hołowiesk* (: ap. *holowa* = pol. *głowa*), *Horodniany* (: *horod*, pol. *gród*), *Korowicze* (: n. os. *Korowa*, pol. *Krowa*; dziś *Kurowice*), *Moloczeki*, *Woronie* (: n. os. *Worona*, pol. *Wrona*), podobnie jak i toponimy omówione wcześniej występują zarówno w XVI w., jak i dziś głównie we wschodniej części interesującego nas obszaru, zwłaszcza w powiecie bielskim (zob. mapa 15). W odróżnieniu jednak od nazw zawierających spirant krtaniowy *h*, poza dwoma przypadkami (*Horodniany* || *Grodzieńskie*, *Horodzisko* || *Grodzisko*) brak w materiale przykładów na dostosowanie nazw z pełnogłosem do polskiej wymowy.

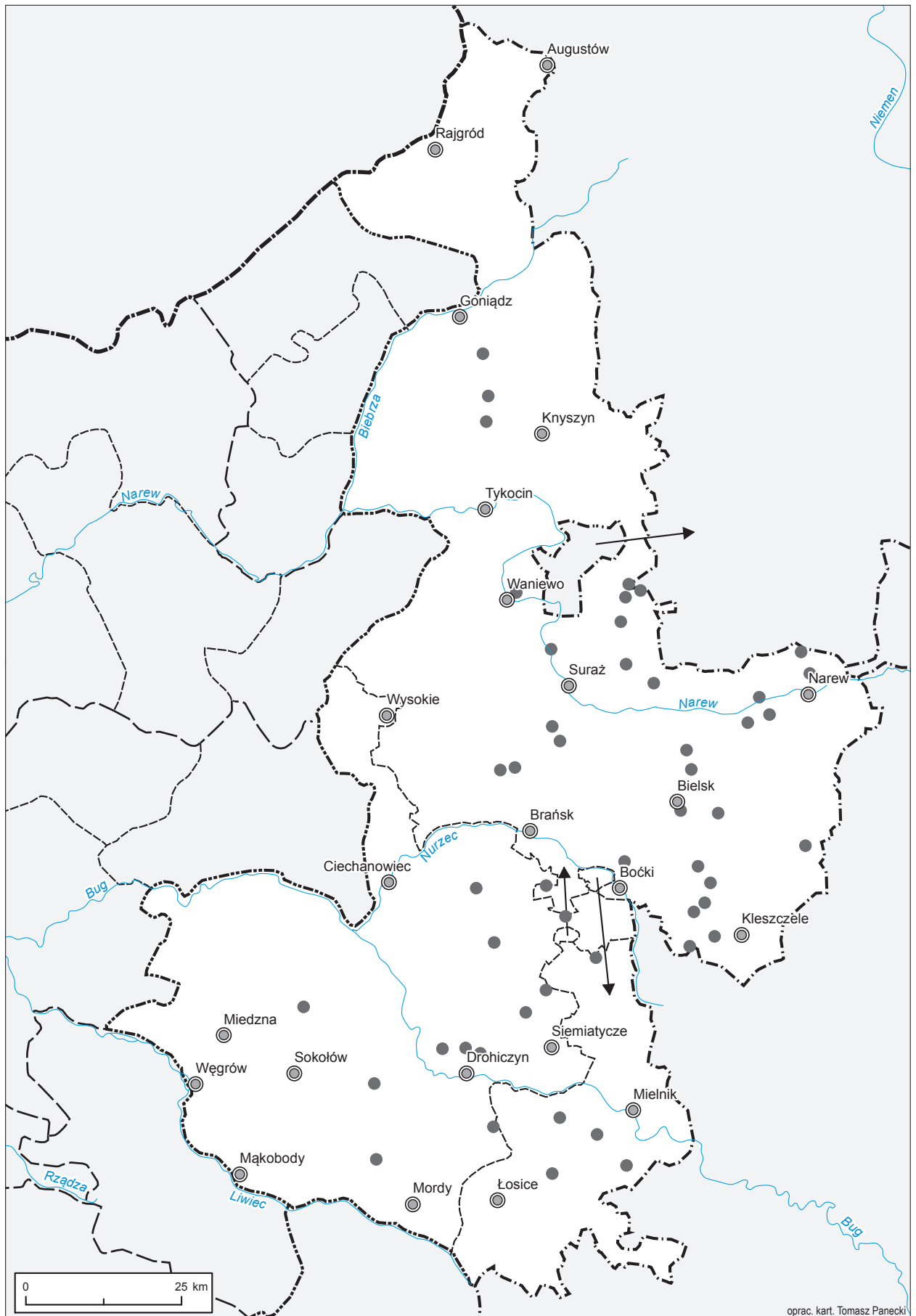
Oczywistym wpływem ruskim są tkwiące w podstawach wielu nazw wyrazy pospolite i antropimny białoruskie czy ukraińskie, jak wspomniane już wcześniej *Chodory*, *Woronie* czy *Korowicze*, ale też *Bojary* || *Bojarewo* (: *bojar*), *Istok* || *Stok* (por. staroukr. *istok* ‘źródło’, pol. *stok* ‘ts.’) czy *Kołodzieże* (białoruskie *kałodzież* ‘studnia’).

Innym leksykalnym świadectwem polsko-ruskiego sąsiedztwa są nazwy zestawione z członem dyferencyjnym od przymiotników *lacki* ‘polski’ i *ruski*. Poza parami nazw sąsiadujących ze sobą miejscowości: *Boratyniec Lacki* – *Boratyniec Ruski*, *Jabłonna Lacka* – *Jabłonna Ruska*, *Skwierczyn Lacki* – *Skwierczyn Ruski*, *Twarogi Lackie* – *Twarogi Ruskie* lub nieco oddalonych od siebie, jak *Kamianka Lacka* (dziś *Kamianki Lackie*) : *Kamianka Ruska* (dziś *Kamianka*), w XVI w. występują jeszcze *Milkowicze Ruskie* (dziś *Milkowice-Maćki*) oraz *Sawicze Ruskie* (dziś *Sawice-Wieś*). Wszystkie wymienione miejscowości leżały w zachodniej części powiatu drohickiego⁵⁸, a więc na obszarze granicznym osadnictwa mazowieckiego i ruskiego.

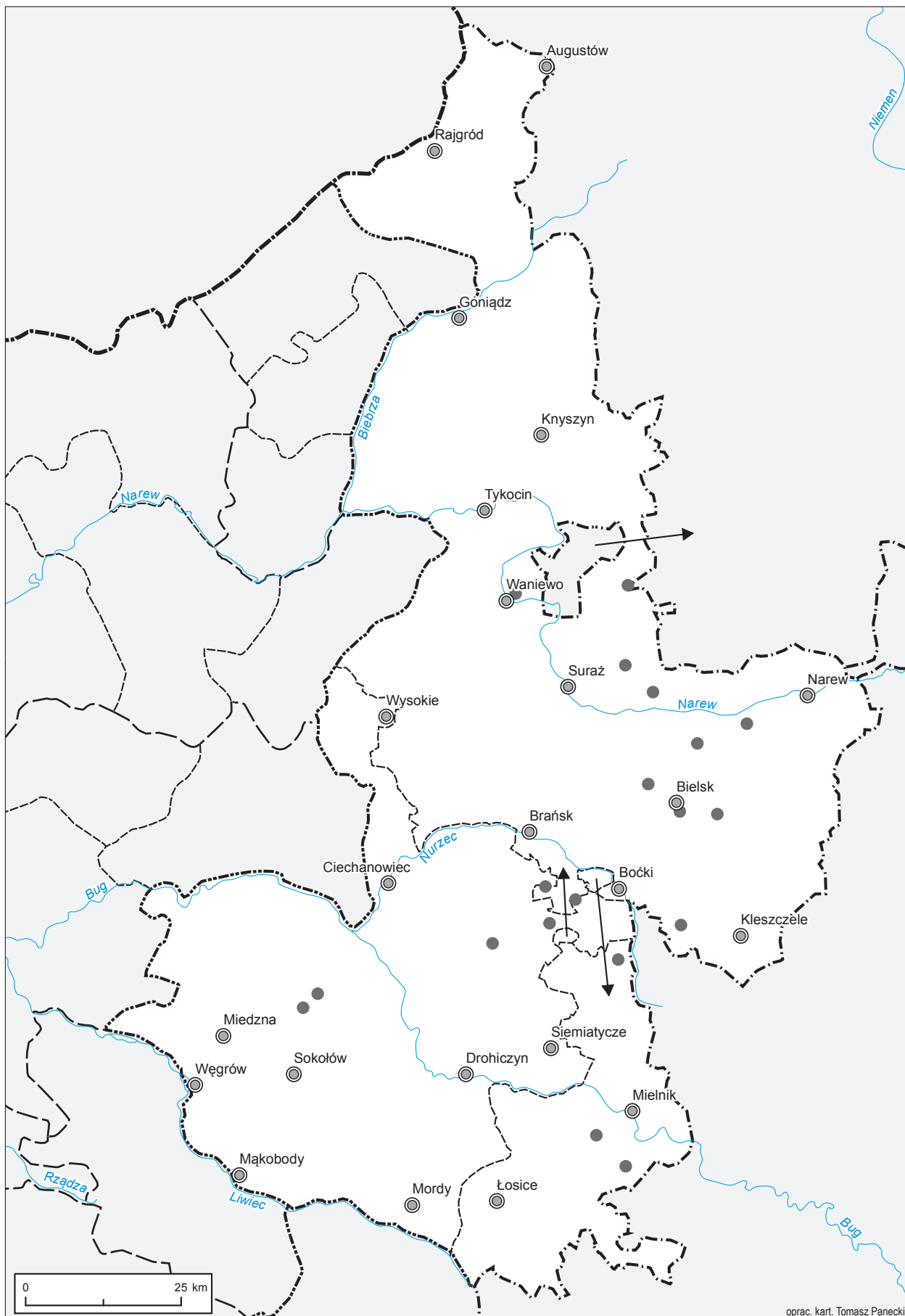
⁵⁶ Kondratiuk, s. 269–277.

⁵⁷ Zjawisko pełnogłosu, typowe dla języków wschodniosłowiańskich, polega na realizacji prasłowiańskich grup **TorT*, **TolT*, **TerT*, **TeT* (gdzie *T* oznacza spółgłoskę) jako *ToroT*, *ToloT*, *TereT*, *ToloT*, podczas gdy w polszczyźnie realizowane były one jako *TroT*, *TloT*, *TreT*, *TleT*, por. np. psł. **gordъ* > pol. *gród*, ros. *gorod*, **bolto* > pol. *bloto*, ros. *болото*, **dervo* > pol. *drzewo*, ros. *дерево*, **melko* > pol. *mleko*, ros. *молоко*.

⁵⁸ Z wyjątkiem Boratynia Lackiego, leżącego w pow. mielnickim, jednak tuż przy granicy z pow. drohickim, za którą znajduje się Boratyniec Ruski.

Mapa 16. Rozmieszczenie nazw zawierających *h* (< *g)

Mapa 17. Rozmieszczenie nazw z pełnogłosem

Nazwom pochodzenia bałtyckiego w toponimii Podlasia, jak już wspomniano na wstępie, poświęcił obszerną monografię Michał Kondratiuk. Największe zagęszczenie nazw pochodzenia bałtyckiego (głównie litewskiego) występuje jego zdaniem na obszarze między Narwią i Supraślą, najwięcej osad o nazwach litewskich zostało zaś założonych w XVI i XVII w.⁵⁹ Ogółem badacz ten na obszarze województwa białostockiego w granicach z 1975 r. stwierdził 176 nazw miejscowości (istniejących lub zaginionych), które zawierają elementy bałtyckie, z czego kilkadziesiąt znajduje się na interesującym nas obszarze województwa podlaskiego w XVI w. Ich identyfikacja jest jednak bardzo utrudniona z uwagi na fakt, że nazwy te w otoczeniu słowiańskim dosyć szybko adaptowały się do języka polskiego i białoruskiego, stąd też nie znajdziemy w materiale tego tomu AHP nazw mających postać czysto litewską, a jedynie na podstawie gruntownej analizy filologicznej możemy wnioskować o ich pochodzeniu.

W podstawach wielu nazw z interesującego nas obszaru tkwią litewskie apelatwy i nazwy osobowe⁶⁰, jak w przypadku nazwy *Klewianka* (ponowiona z n. rzeki, ta od lit. *klēvas* ‘kłon’, *klevinis* ‘klonowy’)⁶¹ czy wspomnianych przy omawianiu nazw rodowych toponimów *Ciekuny*, *Jaświły* bądź *Romejki*. Ostatnia z wymienionych nazw, obok toponimów takich jak *Romiejki*, *Rumiejki*, *Lubiejki* (występujące wyłącznie przy wschodniej i północnej granicy Podlasia), należy do grupy nazw pochodzenia litewskiego zawierających element *-ejki*, który mógł substytuować litewskie nazwy na *-eikai*, *-eikos* lub być wynikiem pluralizacji litewskich antroponimów z sufiksami *-eikis*, *-eika*⁶². Również niektóre nazwy zakończone na *-ele* (: lit. *-eliai*), por. *Hredele* (dziś *Gredele*), *-ule* (: lit. *-uliai*), por. *Dzidziule* (dziś *Dydule*), *Oks(z)tule* czy *-uny* (*Ciekuny*) zdradzają pochodzenie litewskie⁶³, jednak należy zachować daleko idącą ostrożność przy interpretacji innych podobnie brzmiących nazw jako litewskich, gdyż tak samo brzmiące zakończenia mogą mieć też genezę słowiańską – określenie pochodzenia językowego danej nazwy bądź jej części składowej wymaga każdorazowo szczegółowego badania.

Omówione powyżej kwestie dotyczą niewielkiego wycinka podlaskiego nazewnictwa i w żaden sposób nie wyczerpują tego szerokiego zagadnienia. Jak już wspomniałem na wstępie, tekst ten nie ma na celu kompleksowego opisu XVI-wiecznej toponimii Podlasia – moim zamierzeniem było przede wszystkim ukazanie pewnych jej charakterystycznych cech (z uwzględnieniem dystrybucji przestrzennej wybranych typów nazw) w kontekście uwarunkowań pozajęzykowych, które zadecydowały o jej ówczesnym kształcie, często pozostając widocznymi także i dzisiaj.

Należy jednak poczynić jeszcze kilka uwag dotyczących sposobu opracowania materiału nazewnictwa w niniejszym tomie AHP. Nazwę główną, która została naniesiona na mapę i jest hasłem głównym w indeksie, zasadniczo ustalano na podstawie kryterium frekwencyjnego – stanowi ją forma najczęściej występująca w źródłach z drugiej połowy XVI w. Od reguły tej odstępowano niekiedy przy nazwach miejscowości należących do okolicy szlacheckiej. Tak jest np. w przypadku wsi *Długa Dąbrowa-Cherubiny* – choć w źródłach nazwa w takiej postaci nie występuje (sześć razy pojawia się forma *Cherubiny*, raz *Długodąbrowa-Cherubiny*), to dla przejrzystości nazwę główną postanowiono dostosować do pozostałych wsi należących do okolicy Długa Dąbrowa (też Długodąbrowa). W sytuacji gdy kilka nazw obocznych dla jednej miejscowości występowało z taką samą frekwencją, za nazwę główną uznawano tę formę, która pojawiała się w źródłach przed drugą połową XVI w. bądź taką, która ustabilizowała się po tym okresie.

Nazwy oboczne miejscowości (odmianki) zostały umieszczone w hasłach głównych w indeksie w nawiasie po nazwie głównej, ponadto stanowią też hasła odsyłaczowe. Nazwy współczesne, jeśli różnią się od głównych form XVI-wiecznych, zostały zapisane w indeksie kursywą.

Należy też wspomnieć o sposobie zapisu nazw na mapach oraz w indeksie. Z uwagi na fakt, że grafia XVI-wiecznych dokumentów była niestabilna (cechowała ją fakultatywność i wielofunkcyjność znaków), nie zawsze było możliwe jednoznaczne określenie właściwej postaci nazwy. W sytuacjach

⁵⁹ Kondratiuk, s. 277.

⁶⁰ Należy przy tym mieć na uwadze, że wiele nazw miejscowości, w których widoczny jest element bałtycki, było utworzonych od litewskich wyrazów czy nazw osobowych przejętych już wcześniej do polskiego bądź białoruskiego i *de facto* fundowały one nazwy miejscowe już jako wyrazy funkcjonujące samodzielnie w tych językach.

⁶¹ M. Kondratiuk, *Elementy bałtyckie*, s. 27, 42. Należy jednak mieć na uwadze, że n. *Romejki*, *Romiejki* mogły równie dobrze zostać utworzone od spolszczonych nazwy osobowej *Romejko*, *Romiejko*; NMPol, t. 11, s. 73.

⁶² M. Kondratiuk, *Elementy bałtyckie*, s. 205.

⁶³ Tamże, s. 203–204.

gdy zapisy nie pozwalały na jednoznaczną interpretację nazwy, wówczas pozostawiano dwie lub więcej potencjalnie funkcjonujących form. Przykładowo w haśle *Ciszewo* umieszczono odmiankę *Cyzzewo*, gdyż obok form <*Cziszewo*> i <*Ciszewo*>, które poświadczają nazwę główną i jednocześnie współczesną, mamy kilka zapisów w formie <*Cyzzewo*> (grafem <*sz*> z poprzedniego zapisu oddawał zresztą bardzo często również głoskę /ż/). Podobnie w przypadku wsi *Biszewo* umieszczono odmiankę *Byszewo* – obok form z nagłosowym *Bi-* (por. <*Biszjewo*>, <*Biszewo*>) występowały również formy z grafemem *y* (por. <*z Byszewa*>, <*Byssewo*> 1588), który mógł oddawać zarówno fonem /i/, jak i /y/.

W przypadku wspomnianych już wcześniej nazw patronimicznych zakończonych na *-icze* (jest to typowa postać dla obszaru Podlasia) i *-ice* forma z *c* stosowana była przez nas tylko, gdy zapisy jednoznacznie potwierdzały funkcjonowanie nazwy w takim brzmieniu. Przykładowo nazwa wsi *Chrołowice* była zapisywana zarówno jako <*Chrolowicze*>, <*Chroliowicze*>, jak i <*Chrolowice*>, <*Chrołowice*>, co daje asumpt do tego, by sądzić, że mogła mieć postać *Chrołowice* (wówczas <*-icze*> należałoby odczytywać jako /-ice/) i ewentualnie postać oboczną *Chrołowicze*. Natomiast w przypadku *Dubiczy Cerkiewnych* zarówno w XVI w., jak i później (również dzisiaj) nazwa konsekwentnie zapisywana jest jako <*Dubicze*> (por. też formę miejscownika <*w Dubiczach*> 1532), co raczej wyklucza możliwość odczytania <*-icze*> jako /-ice/. Dodatkową wskazówką przemawiającą za formą na *-icze* było współwystępowanie w materiale źródłowym form na *-iczy* (por. <*Padkowiczi*> 1567, <*Pathkowicze*> 1577, <*Padkowicze*> 1588).

Podobnie jak w poprzednich tomach AHP, w przypadku nazw zestawionych odnoszących się do nazw wsi należących do okolic szlacheckich poszczególne człony nazwy zapisywane są z łącznikiem zgodnie z zalecaną grafia współczesną (np. *Dmochy-Rogale*, *Dmochy-Rozumy*). Należy jednak pamiętać, że w źródłach historycznych takiej formy zapisu nie stosowano (por. *Dmochy Rogale* 1569, *Dmochi Rogalie* 1580 itd.).

DROGI

Michał Sierba

Do rąk czytelników zostały oddane mapy prezentujące ważniejsze drogi województwa podlaskiego. Drogi te są prezentowane dwukrotnie – na mapie głównej i osobnej mapie tematycznej. Na drugiej z nich szlaki komunikacyjne – zgodnie z zasadami serii AHP – zostały podzielone na drogi główne i drugorzędne¹. W porównaniu z tomem przygotowanym dla Wielkopolski² na mapie dróg nie zaprezentowano miejsc związanych z propinacją, ze względu na zbyt duże braki źródłowe. Nie ukazano też strażnic, gdyż źródła takich nie odnotowują. Na mapie nie pojawiły się również punkty poboru myta. Nie przedstawiono także przepraw przez rzeki, gdyż nie we wszystkich przypadkach udało się ustalić rodzaj przeprawy. Podobnie jak w poprzednich tomach AHP (zwłaszcza wielkopolskim, krakowskim i kujawskim) przyjęto zasadę szukania punktów węzłowych istotnych dla komunikacji – stąd też na mapie tematycznej pojawiają się m.in. komory celne.

Przy rekonstrukcji dróg w województwie podlaskim (tak jak i w innych tomach AHP) wykorzystano metodę retrogresywną³. Podstawą do odtworzenia obrazu sieci najważniejszych dróg były mapy pochodzące z przełomu XVIII i XIX w. Najbardziej istotne były: Karola Perthéesa z 1795 r. i pochodzące z początku XIX w. mapy von Steina, Jana Krzysztofa von Textora i Antoniego Mayera von Heldensfelda. Były one konfrontowane z późniejszymi mapami Kwatermistrzostwa i WIG⁴. Dla północnej części ziemi bielskiej (na północ od Tykocina) ważnym uzupełnieniem były dwie rosyjskie mapy z 1706 r.⁵ i szwedzkie szkice przemarszu wojsk z 1655 r.⁶ Dla tego samego obszaru zachowały się schematyczne mapy majątkowe z XVI w., które również stanowiły istotną pomoc przy wytyczaniu szlaków komunikacyjnych⁷. Pomocniczo wykorzystano również ankiety i schematyczne szkice części parafii podlaskich z 1784 r., które później posłużyły Karolowi Perthéesowi do stworzenia mapy szczegółowej województwa podlaskiego⁸.

¹ H. Rutkowski, *Drogi*, [w:] AHP Mazowsze, s. 112; M. Wilska, *Drogi*, [w:] AHP Krakowskie, s. 118; też, *Drogi*, [w:] AHP Sieradzkie, s. 74.

² T. Związek, *Drogi*, [w:] AHP Wielkopolska, s. 274.

³ Została już ona opisana w innych tomach AHP; zob. też H. Rutkowski, *Metoda retrogresji w geografii historycznej Polski (wybrane zagadnienia)*, SG, t. 7, 2011, s. 152.

⁴ Mapy te zostały omówione [w:] T. Panecki, *Źródła kartograficzne w tym tomie*.

⁵ Oryginały tych map znajdują się w Bibliotece Rosyjskiej Akademii Nauk w Sankt Petersburgu. Mają one zaburzone kierunki, skalę i topografię, jednak zawierają wiele ciekawego materiału dotyczącego dróg; zob. K. Łopatecki, *Two Maps of the Podlasie-Grodno Borderline from 1706*, KHKM, t. 67, 2019, s. 489–504 (za udostępnienie skanów tych map serdecznie dziękuję prof. K. Łopateckiemu).

⁶ K. Łopatecki, W. Walczak, *Mapy i plany Rzeczypospolitej XVII w. znajdujące się w archiwach w Sztokholmie*, t. 1, Warszawa 2011, s. 242–289.

⁷ Zob. S. Alexandrowicz, *Kartografia Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku*, Warszawa 2012, s. 136–138; tenże, *Mapy majątkowe północnego Podlasia z XVI wieku*, KHKM, t. 4, 1966, nr 2, s. 279–305; *Žvilgsnis į Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę iš paukščio skrydžio. XVI–XIX amžiaus rankraštinių kartografijos šaltiniai*, red. T. Čelkis, V. Karpova-Čelkienė, Vilnius 2015, s. 208–217. Mapy te znajdują się w BUWil, sygn. F23-129, F23-131, F23-132, F23-134, F23-135.

⁸ Szkice Perthéesa; część została wydana drukiem: *Rękopiśmienne opisy parafii litewskich z 1784 roku: dekanat knyszyński i dekanat augustowski*, wyd. W. Wernerowa, Warszawa 1996. Uzupełnieniem tych źródeł są również materiały z akt Komisji Skarbu Litewskiego i Koronnego: *Senųjų Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kelių aprašymai*, wyd. A.A. Baliulis, T. Čelkis, Vilnius 2018; Z. Góralski, *Materiały dotyczące traktów i przepraw od 1767 r. z zaginionych akt Komisji Skarbu Koronnego*, KHKM, t. 13, 1965, nr 2, s. 369–376.

Przy rekonstrukcji obrazu styku dróg z województwem mazowieckim i lubelskim został uwzględnione wcześniejsze tomy AHP⁹.

Stan źródeł pisanych, które mogłyby stanowić pomoc przy opracowywaniu tematu dróg na Podlasiu, w porównaniu z innymi województwami dawnej Korony opracowanymi w ramach serii AHP, przedstawia się gorzej. Nie ma lustracji dróg, myt i ceł. Lustracje królewszczyzn również nie stanowią w tym przypadku zbyt dużej pomocy – poza wskazaniem kilku przepraw przez ważniejsze rzeki¹⁰. Zachował się jedynie zdawkowy rejestr komory celnej w Augustowie z części 1607 r.¹¹ Została przeprowadzona sondażowa kwerenda w księgach sądowych i ich odpisach, która, poza pewnymi wyjątkami, nie dała zadowalających efektów¹². Dla okresu przed zawarciem unii lubelskiej wykorzystano również wydane księgi Metryki Litewskiej¹³, dla późniejszego zaś akta z Metryki Koronnej¹⁴. Kwerendę tę uzupełniły archiwa podworskie, które ostatecznie nie były zbyt pomocne – zwłaszcza w kontekście XVI w. Więcej informacji zawierały inwentarze dóbr królewskich z XVI w.¹⁵ Kwerenda została uzupełniona o wydane itineraria władców i magnatów¹⁶, jak też wybrane diariusze¹⁷, które wobec nikłej podstawy źródłowej zostały rozszerzone również na wiek XVII. Niezwykle istotną wskazówkę stanowią opisy, szkice i mapy przemarszów wojsk w trakcie III wojny północnej i przede wszystkim potopu szwedzkiego¹⁸. Poglądowo wykorzystano również rekonstrukcje dróg autorstwa Stanisława Herbsta¹⁹, Hugona Weczerki²⁰

⁹ AHP Lubelskie i AHP Mazowsze. Na terenach pogranicza podlasko-mazowieckiego należało przeprowadzić nieznaczną korektę obrazu niektórych dróg, jednak nie miała ona wpływu na całościowy przebieg szlaków. Wyjątkiem jest tu okolica Tykocina, gdzie z mazowieckich Zawad wychodziła na Podlasie droga, która rozwidlała się za rzeką Śliną. Jedna odnoga szła w kierunku Tykocina, druga zaś ku przeprawie przez Narew we wsi Nieciece (w XVI w. Nieciecze). Zachowano tylko pierwszą z nich, o czym niżej.

¹⁰ ASK XLVI 149; MK XVIII 64; LWP 1570, 1576; LWP 1602.

¹¹ APPoz, Miscellanea, sygn. 96.

¹² Pełna kwerenda wymagałaby wielu lat pracy i znacznych nakładów finansowych. W Mińsku i Moskwie znajduje się ponad 500 ksiąg sądowych – część z nich w formie skanów przekazano do AGAD i APB; NGAB, Mińsk, f. 1706, 1708, 1712, 1715, 1726, 1759, 1789; RGADA, f. 356, op. 1. W zasobie AGAD znajduje się 57 ksiąg grodzkich brańskich, 19 ksiąg ziemskich i 99 grodzkich drohickich, 3 księgi grodzkie goniądzkie, 11 ksiąg grodzkich mielnickich i 14 ksiąg ziemskich suraskich; S. Tarnowski, *Akta ziemskie i grodzkie*, [w:] *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Informator o zasobie*, red. T. Zielińska, Warszawa 1992, s. 52–54. Należy dodać, że wiele informacji dotyczących Podlasia znajduje się także w księgach mazowieckich. Wypisów z ksiąg sądowych podlaskich i mazowieckich dokonał Ignacy Kapica, stąd popularnie nazywa się je Kapićjanami. Zasób ten pozostaje w rozproszeniu w AGAD, ANK, Archiwum Państwowym w Łodzi, Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym Ukrainy w Kijowie i Lwowie, Archiwum Diecezjalnym w Drohiczynie, Archiwum Parafialnym w Tykocinie.

¹³ Zob. m.in. seria *Lietuvos Metrika* wydawana w Wilnie i *Metryka Vjalikaga Knjastva Litouskaga* drukowana w Mińsku.

¹⁴ MK.

¹⁵ Źródła te zostały omówione [w:] K. Boroda, *Źródła pisane w tym tomie*.

¹⁶ A. Gąsiorowski, *Itineraria dwu ostatnich Jagiellonów*, „Studia Historyczne”, t. 16, 1973, nr 2, s. 249–275; tenże, *Itinerarium króla Władysława Jagiełły 1386–1434*, Warszawa 1972; *Itinerarium Bogusława Radziwiłła (1620–1669)*, [w:] B. Radziwiłł, *Autobiografia*, wyd. T. Wasilewski, Warszawa 1979, s. 235–259; *Itinerarium Władysława III Warneńczyka króla Polski i Węgier*, oprac. S. Kwiatkowski, Lwów 1879; F. Papée, *Jan Olbracht*, Kraków 1936, s. 229–248; K. Pietkiewicz, *Itinerarium króla Aleksandra Jagiellończyka 1492–1506*, Warszawa 2016; S. Polechow, *Itinerarium wielkiego księcia litewskiego Witolda: 4/5 sierpnia 1392–27 października 1430*, „Rocznik Lituanistyczny”, t. 5, 2019, s. 9–120; G. Rutkowska, *Itinerarium króla Kazimierza Jagiellończyka 1440–1492*, Warszawa 2014; M. Wrede, *Itinerarium króla Stefana Batorego 1576–1586*, Warszawa 2010; tenże, *Itinerarium króla Zygmunta III 1587–1632*, Warszawa 2019.

¹⁷ J.A. Chrapowicki, *Diariusz*, cz. 1: *Lata 1656–1664*, oprac. i wstęp T. Wasilewski, Warszawa 1978; *Dziennik biskupa Piotra Myszkowskiego 1555–1568*, wyd. Ł. Kurdybacha, KH, t. 47, 1933, nr 1, s. 447–468; S. Niezabitowski, *Dzienniki 1695–1700*, oprac. i wstęp A. Sajkowi, Poznań 1998; B. Radziwiłł, *Autobiografia*, s. 119–154; *Путешествие стольника П.А. Толстого по Европе 1697–1699*, wyd. Л.А. Ольшевская, С.Н. Травников, Москва 1992. Zostały one wykorzystane mimo metodycznych zastrzeżeń; zob. T. Związek, *Drogi*, [w:] AHP Wielkopolska, s. 276. Wymienione tu dzienniki są często bardzo dokładne w opisie przebytej drogi, co przy słabej bazie źródłowej jest ważnym uzupełnieniem przy rekonstruowaniu sieci drogowej.

¹⁸ Krigsarkivet, Stockholm, Sveriges Krig, sygn. 5:47, March of the Swedish army from Brzozowo to Nowy Dwór in 1708 (za udostępnienie fragmentu tego szkicu serdecznie dziękuję prof. K. Łopateckiemu); K. Łopatecki, *Two Maps*, s. 489–504; K. Łopatecki, W. Walczak, *Mapy i plany*, s. 242–289; W. Majewski, *Potop szwedzki (1655–1660)*, [w:] *Z dziejów wojskowych ziem północno-wschodniej Polski*, cz. 1, red. Z. Koszytyła, Białystok 1986, s. 72–118; T.M. Nowak, *Szwedzka mapa przemarszu wojsk Karola XII w 1708 r. z Kujaw na Białoruś*, [w:] *Europa Orientalis. Polska i jej wschodni sąsiedzi od średnio-wieczna po współczesność. Studia i materiały ofiarowane Profesorowi Stanisławowi Alexandrowiczowi w 65 rocznicę urodzin*, red. Z. Karpus, T. Kempa, D. Michaluk, Toruń 1996, s. 197–209; J. Płosiński, *Potop szwedzki na Podlasiu 1655–1657*, Zabrze 2006.

¹⁹ *Drogi w Polsce około 1500 r.*, oprac. S. Herbst, [Warszawa] 1947; *Drogi w Polsce około 1650 r.*, oprac. S. Herbst, [Warszawa] 1947.

²⁰ *Hansische Handelsstrassen. Atlas*, wyd. H. Weczerka, Köln–Graz 1962 (za uwagi krytyczne względem tej pracy dziękuję dr. T. Związkowi).

i Stanisława Lewickiego²¹ oraz mapę Geoga Ignaza von Metzburga i Johanna von Lichtensterna²². Na marginesie warto dodać, że wykopaliska archeologiczne z terenów Podlasia nie wnoszą istotnych informacji przy rekonstrukcji obrazu sieci drogowej w XVI w.

Literatura przedmiotu obejmująca temat szlaków komunikacyjnych i przepraw Podlasia jest niezwykle uboga i nie można uznać jej za zadowalającą²³. Tematyka ta zazwyczaj pozostawała na uboczu prac poświęconych osadnictwu, konkretnym miejscowościom lub kompleksom dóbr, i to nie w XVI w., a w średniowieczu i całej epoce nowożytnej²⁴. Najwięcej informacji zawiera praca Józefa Maroszka będąca monografią województwa podlaskiego do III rozbioru²⁵ i jego rozprawa habilitacyjna poświęcona głównie północnemu Podlasiu²⁶. Jednak badacz ten dość pobieżnie potraktował omawiany temat. Pewne informacje zawiera również (wciąż niezastąpiona) praca Aleksandra Jabłonowskiego²⁷. Jediną autorką poruszającą szerszą kwestię dróg na Podlasiu była Teresa Dunin-Wąsowicz. Jej badania dotyczyły szlaków komunikacyjnych we wczesnym średniowieczu²⁸. Z kolei traktowi pocztowemu Warszawa – Wilno w XVIII w. skromną pracę poświęcił Grzegorz Ryżewski²⁹. Przebieg niektórych najważniejszych dróg północnego Podlasia został opisany i ukazany na mapach w pracach Jerzego Wiśniewskiego³⁰. Kwestię głównych szlaków handlowych idących przez Podlasie w osi wschód-zachód poruszyła w swej pracy Alina Wawrzyńczyk, która zawarła w niej również pogładową mapę³¹. Najważniejsze drogi na Mazowszu wraz z jego połączeniami z innymi częściami Polski omówił Władysław Szulist³².

Brak wystarczającej bazy źródłowej i opracowań zmusza do postawienia hipotezy, że przygotowywana mapa dróg Podlasia jest najbardziej hipotetyczną z całej serii AHP. Mimo to należy uznać,

²¹ *Drogi handlowe w Polsce w wiekach średnich i w XVI w.*, oprac. S. Lewicki, Warszawa 1926.

²² *West-Galizien*, oprac. G.I. von Metzburg, J. von Lichtenstern, Wiedeń 1803.

²³ Omówienia polskojęzycznej literatury poświęconej badaniom nad drogami dokonał: A. Janeczek, *Staropolski układ komunikacyjny na mapie józefińskiej Galicji z lat 1779–1783. Szansa czy iluzja rekonstrukcji*, [w:] *Galicyjskie drogi i bezdroża. Studium infrastruktury, organizacji i kultury podróży*, red. J. Kamińska-Kwak, Rzeszów 2013, s. 9–12. Wielojęzyczną literaturę przedmiotu dotyczącą dróg WKL (wraz z Podlasiem) omówili: G. Błaszczak, *Geografia historyczna Wielkiego Księstwa Litewskiego. Stan i perspektywy badań*, Poznań 2007, s. 75–82; T. Čelkis, *Stan dróg lądowych i struktura systemu połączeń w Wielkim Księstwie Litewskim w końcu XV–XVII w.*, „Zapiski Historyczne”, t. 79, 2014, nr 3, s. 40–43.

²⁴ W wielu pracach dotyczących kompleksów dóbr lub pojedynczych miejscowości autorzy pisząc o XVI w., nie prowadzili osobnych badań nad siecią drogową, a jedynie omawiali ją bezkrytycznie na podstawie map z XVIII i XIX w., w wielu przypadkach nie informując czytelników o podstawie źródłowej swych dociekań.

²⁵ Maroszek, *Dzieje województwa podlaskiego*, s. 345–366. Praca ta zawiera jednak wiele błędów merytorycznych; zob. rec. Z. Anusika, „Przegląd Nauk Historycznych”, t. 14, 2015, nr 1, s. 214–233.

²⁶ J. Maroszek, *Pogranicze Litwy i Korony w planach Zygmunta Augusta. Z historii dziejów realizacji myśli monarszej między Niemnem a Narwią*, Białystok 2000.

²⁷ Podlasie II–III.

²⁸ T. Dunin-Wąsowicz, *Wczesnośredniowieczna sieć drożna na Podlasiu*, [w:] *taż, Drogami średniowiecznej Polski. Studia z dziejów osadnictwa i kultury*, wybór i oprac. A. Janeczek, posł. M. Młynarska-Kaletynowa, Warszawa 2011, s. 269–282; *taż, Węzeł drogowy pułtuski na tle sieci komunikacyjnej wczesnośredniowiecznego Mazowsza (X–XIII w.)*, [w:] *taż*, s. 253–268. Marginalnie temat ten omówiła też E. Kowalczyk w odniesieniu do terenu pogranicza państwa krzyżackiego, Mazowsza i WKL; *taż, Szlaki drogowe w puszczy na pograniczu mazowiecko-pruskim w średniowieczu*, KH, t. 106, 1999, nr 1, s. 3–18. Temat dróg pod koniec średniowiecza został także poruszony w artykule: P. Czyżewski, *Handel na Podlasiu w drugiej połowie XV w.*, „Białostoczczyzna”, 1994, nr 1(33), s. 3–10.

²⁹ G. Ryżewski, *Wielki trakt Warszawa-Wilno w XVIII w.*, Sokołów Podlaski 2013. Historię stacji w Buksztelu na tym trakcie omawia artykuł: W. Jarmolik, L. Postołowicz, *Stacja pocztowa w Buksztelu w końcu XVIII w.*, „Białostoczczyzna”, 1990, nr 4(20), s. 6–10.

³⁰ J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim od XV do końca XVIII wieku*, [w:] *Studia i materiały do dziejów Pojezierza Augustowskiego*, red. J. Antoniewicz, Białystok 1967, s. 13–294; *tenże, Dzieje osadnictwa w powiecie grajewskim do połowy XVI w.*, [w:] *Studia i materiały do dziejów powiatu grajewskiego*, t. 1, red. M. Gnatowski, H. Majecki, Warszawa 1975, s. 9–252; *tenże, Dzieje osadnictwa w powiecie suwalskim od XV w. do połowy XVII w.*, [w:] *Studia i materiały do dziejów Suwalszczyzny*, red. J. Antoniewicz, Białystok 1965, s. 51–138; *tenże, Początki Białegostoku i okolicznego osadnictwa*, [w:] *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, t. 4, red. H. Majecki, Białystok 1985, s. 7–28; *tenże, Rozwój osadnictwa na pograniczu polsko-rusko-litewskim od końca XIV do połowy XVII w.*, „Acta Baltico-Slavica”, t. 1, 1964, s. 115–136.

³¹ A. Wawrzyńczyk, *Studia z dziejów handlu Polski z Wielkim Księstwem Litewskim i Rosją w XVI wieku*, Warszawa 1956. Wśród istotnych prac, które pozwoliły uzupełnić szlaki drogowe pogranicza Podlasia i powiatu brzeskiego, należy wymienić: *taż, Rozwój wielkiej własności na Podlasiu w XV i XVI wieku*, Wrocław 1951; S. Wysłouch, *Dawne drogi Polesia. Ze studjów nad historią gospodarczą Polesia w XVI–XVIII w.*, Wilno 1937.

³² W. Szulist, *Ważniejsze szlaki handlowo-komunikacyjne województwa mazowieckiego w XVI–XVIII w.*, „Rocznik Mazowiecki”, t. 6, 1976, s. 325–358. Jednak wbrew tytułowi artykułu, opisany został głównie stan na koniec XVIII w. Należy zaznaczyć, że autor nie wykorzystał AHP Mazowsze i oparł się na własnej analizie map z XVIII i XIX w.

że krytyczne wykorzystanie map z przełomu XVIII i XIX w., przy znacznej trwałości szlaków komunikacyjnych, czyni ich przebieg mocno prawdopodobnym, gdzie różnice z rzeczywistością XVI w. mogły pojawiać się raczej w szczegółowym przebiegu dróg, a nie w ich generalnym kształcie³³. Zachowane wzmianki źródłowe, a także literatura przedmiotu wspominają najczęściej tylko o punktach węzłowych, większych ośrodkach, przez które przechodziły drogi. Bardzo rzadko dysponujemy danymi dotyczącymi terenów pomiędzy tymi punktami i przebiegiem szlaków przez resztę osad i terenów.

Pierwszym etapem prac było odczytanie i odnalezienie na mapach z XVIII i XIX w. dróg głównych. Następnie należało je zweryfikować. Polegało to m.in. na porównywaniu ze sobą przebiegu dróg na poszczególnych mapach. Następnie na podstawie XVI-wiecznych źródeł ustalono miejsca, gdzie były przeprawy przez rzeki (mosty, brody, promy), próbowano też stworzyć listę miejscowości, w których znajdowały się komory celne i pobierano myta³⁴. Miejscowości, w których znajdowała się znaczna liczba karczem – najczęściej miasta – traktowano zazwyczaj (choć też nie zawsze) jako punkty węzłowe, gdzie zbiegały się ważne szlaki komunikacyjne³⁵. Na mapie zaznaczono również miejsca, gdzie było mniej karczem – był to element pomocniczy w sytuacjach kontrowersyjnych, a nie podstawowy wyznacznik wskazujący na przebieg drogi. W przypadkach, gdy rozpatrywano, czy szlak szedł przez daną miejscowość, czy nie, umiejscowienie w niej karczem lub kilku zwiększało takie prawdopodobieństwo, lecz nie stanowiło to ostatecznej przesłanki. Metoda ta ma tylko fragmentaryczne zastosowanie, gdyż rejestry podatkowe, które były bazą do opracowania niniejszego tomu AHP, pod względem obiektów gospodarczych są niezwykle oszczędne w treści i pomijają wiele z nich (zwłaszcza w ziemi drohickej i mielnickiej). Istotną rolę w ustalaniu przebiegu dróg odegrała także warstwa topograficzna. Dzięki niej można było zwrócić uwagę na warunki terenowe (np. mokradła), które mogłyby uniemożliwić lub utrudnić przeprowadzenie w danym miejscu ważnej drogi. Zwracano również uwagę na układ sieci osadniczej, która często była powiązana z przebiegiem ważnych szlaków komunikacyjnych³⁶. Tak sporządzona mapa została skonfrontowana ze szczegółowymi informacjami zawartymi w źródłach pisanych, kartograficznych i w opracowaniach historycznych. Pozwoliło to na odnalezienie i usunięcie zmian, które nastąpiły od wczesnego średniowiecza do XVI w. i w XVII–XIX w.

Trudne było zlokalizowanie wszystkich przepraw przez rzeki, gdyż w tej kwestii nie można bezkrytycznie oprzeć się na mapach z przełomu XVIII i XIX w. Bieg i poziom wody w rzekach na poszczególnych odcinkach mógł ulegać zmianom. Znaczenie miała też rywalizacja i konflikty między właścicielami m.in. o przeprawy przez rzeki, a co za tym idzie również układ głównych szlaków³⁷. W niektórych przypadkach pomocne były źródła pisane i wcześniejsze mapy – jednak nie zawsze. Dobrym przykładem jest tu Waniewo. W XV i początkach XVI w. znajdował się tam most na Narwi i zamek. W pierwszej połowie XVI w. miasto i włość waniewska należały do Radziwiłłów, którzy byli w poważnym konflikcie z Olbrachtem Gasztołdem – właścicielem pobliskiego Tykocina. Ten, w odwecie za najazd na swoje włości i spalenie tykocińskiego zamku, napadł na Waniewo, niszcząc tamtejszy zamek i most. Most został później odbudowany³⁸. Musiało to nastąpić po dłuższym czasie, gdyż zdążyło to wpłynąć na zmianę przebiegu drogi. Szlak, który tamtędy przebiegał, został skierowany na nowo utworzoną przez Gasztołda przeprawę przez Narew w okolicach Żółtek i Złotorii, a droga przez Waniewo kompletnie straciła na znaczeniu³⁹. Podobny zabieg zastosował Olbracht

³³ Istnieją wyjątki od tej reguły, co zostało omówione poniżej.

³⁴ Pogląd S. Weymanna wiążący komory celne z siecią drogową jest słuszny; tenże, *Clas i drogi handlowe w Polsce piastowskiej*, Poznań 1938, s. 90. Inny pogląd na tę sprawę zob. H. Samsonowicz, *Przemiany osi drożnych w Polsce późnego średniowiecza*, PH, t. 64, 1973, nr 4, s. 705.

³⁵ Dodatkowym problemem przy rekonstrukcji retrogresywnej są miasta, które zostały lokowane w XVII i XVIII w. Na mapach z przełomu XVIII i XIX w. przez większość z nich przechodziły ważniejsze drogi. Jednak nie musiało tak być w XVI w. Symptomatyczny jest przykład obecnej stolicy województwa podlaskiego – Białegostoku, o czym niżej.

³⁶ Argument ten postawiła T. Dunin-Wąsowicz przy badaniu polskich wczesnośredniowiecznych szlaków komunikacyjnych; też, *Badania sieci drożnej średniowiecznej Polski*, [w:] też, *Drogami średniowiecznej Polski*, s. 18. Jest on również trafny dla późniejszych okresów.

³⁷ Por. *Rewizja komór celnych i stacji mytniczych województwa kaliskiego z 1571 r. Edycja „Aktu rewizorów ziemskich”*, wyd. T. Związek, SŻ, t. 54, 2016, s. 141–142.

³⁸ Zachowały się wzmianki z 1600 i 1604 r. wskazujące, że istniał wtedy most w Waniewie; ZZG, sygn. 375, s. 38; ZZG, sygn. 378, s. 1–13.

³⁹ A. Oleksicki, *Waniewo. Dzieje regresu dawnego miasta*, „Białostoczczyzna”, 1988, nr 3(11), s. 10–11.

Gasztołd, niszcząc most na Narwi pomiędzy wsiami Łazy Duże (w XVI w. Łazy) i Nieciece, co również zmieniło bieg gościńca, kierując go w stronę należącego do niego Tykocina⁴⁰.

Do najważniejszych przepraw przez większe rzeki na Podlasiu w końcu XVI w. należały:

- na Bugu: Drohiczyn, Tonkiele (w XVI w. Tunkiele), Siemiatycze (Turna Mała [w XVI w. Turna-Ogrodniki]), Granne-Krzemień, Mielnik, Niemirów;
- na Narwi: Tykocin, Strabla, Płoski-Wojszki, Narew, Suraż, Żółtki-Złotoria;
- na Nurcu: Ciechanowiec, Brańsk, Boćki, Kleszczce;
- na Biebrzy (w XVI w. nazywanej też Bobrą): Osowiec;
- na Necie: Augustów, Białobrzegi;
- na Ełku (w XVI w. Łęk): Bogusze;
- na Ślinie: Zawady-Łopuchowo;
- na Liwcu: Węgrów, Mokobody, Mordy (Wyczółki), Chodów.

Komory celne na terenie Podlasia były często związane z przeprawami przez rzeki, były to też punkty węzłowe na szlakach komunikacyjnych. Nie mamy rejestru komór podlaskich z końca XVI w. Część z nich znamy tylko ze wzmianek z pierwszej połowy tego stulecia, jednak podejrzewać można, że ich położenie było w miarę stałe. Komory celne i przykomorki znajdowały się w: Bielsku Podlaskim (w XVI w. Bielsk), Drohiczynie, Mielniku, Łosicach, Węgrowie, Ciechanowcu, Wysokiem Mazowieckim (w XVI w. Wysokie), Surażu, Tykocinie, Narwi i Augustowie⁴¹. W XVI w. na Podlasiu funkcjonowały składy solne w Drohiczynie, Tykocinie i Goniądzu⁴². Nie znamy jednak dokładnego czasu ich istnienia, nie znalazły się więc one na mapie tematycznej.

Istotnym problemem było wytypowanie spośród dróg z końca XVIII i początku XIX w. tych, które ostatecznie znalazły się na omawianej mapie dla XVI w. Niektóre drogi zaznaczone na mapach z końca XVIII i początku XIX w. jako mniej istotne w XVI w. odgrywały bardzo ważną rolę. Przykładem może być tu „wielka droga”, która w XVI w. prowadziła z Goniądza przez Trzcianne – Boguszewo – most w Lewoniach (w XVI w. Krasowo) – Knyszyn, potem na wschód przez Puszcę Knyszyńską, następnie docierała do Straży w WKL i biegła dalej do Grodna⁴³. Podobne problemy pojawiły się w wielu innych przypadkach, zwłaszcza że zarówno źródła pisane, jak i literatura przedmiotu często są bardzo nieprecyzyjne w nazywaniu i wartościowaniu konkretnych dróg. W literaturze i źródłach pojawiają się określenia *wielka droga*, *magna via*, gościniec, trakt, droga publiczna, *via publica*, *via*, *strata*, droga, czasem z dodatkowym określnikiem oznaczającym miejscowość lub właściciela miejscowości, do której prowadziła. W odniesieniu do pierwszych sześciu można z dużą dozą prawdopodobieństwa przypuszczać, że są to szlaki ważne – choć też nie zawsze ma to miejsce. W przypadkach, gdy nie można było rozstrzygnąć na podstawie źródeł i literatury, czy dana droga była istotna, brano pod uwagę (po krytycznej analizie) kategoryzację i przebieg dróg z map z końca XVIII i początku XIX w. W pierwszej kolejności analizowano mapę Perthéesa, następnie zaś mapy z początku XIX w.⁴⁴ W takich sytuacjach, w związku

⁴⁰ Kopicjana 64, s. 190–201.

⁴¹ APPoz, Miscellanea, sygn. 96; Podlasie III, s. 192–196; J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim*, s. 108; D. Michaluk, *Z dziejów Narwi i okolic. W 480 rocznicę nadania prawa chełmińskiego 1514–1994*, Białystok–Narew 1996, s. 17; zob. J. Szlasyński, *Stosunki handlowe na pograniczu polsko-litewsko-pruskim na początku drugiej połowy XVIII wieku*, „Rocznik Augustowsko-Suwalski”, t. 4, 2004, <http://www.astn.pl/r2004/stos.htm> (dostęp: 20.12.2020). S. Kazusek wymienia tylko komory w Tykocinie, Bielsku Podlaskim, Drohiczynie i Mielniku; *Księgi celne Korony z drugiej połowy XVI wieku*, wyd. S. Kazusek, Kielce 2017, mapa. Możliwe, że na początku XVI w. Hlebowiczowie ustanowili nielegalną komorę celną w Mordach; Podlasie III, s. 195.

⁴² Maroszek, *Dzieje województwa podlaskiego*, s. 366.

⁴³ Zob. J. Maroszek, *Pogranicze Litwy i Korony*, tabl. XVII.

⁴⁴ Na użytych przy rekonstrukcji mapach z XVIII i XIX w. drogi miały różne określenia i oznaczenia. Von Stein stosuje oznaczenia drogi krajowe (*Landstrassen*), drogi komunikacyjne (*Communications Wege*), suche drogi gruntowe (*trokne Feldwege*), drogi podmokłe (*Nasse Wald u. Weissen Wege*), drogi piesze (*Fussweg*). Na mapie Textora główny podział stanowiły drogi krajowe i pocztowe (*Land und Poststrassen*), zwykle (*Gewöhnliche Wege*) oraz ścieżki piesze (*Fußsteige*). Heldensfeld wymienia trakty-szosa (*Chausse*), trakty pocztowe i komunikacyjne (*Post- u. Communication-strassen*), trakty (*Landstrasse*), drogi zwyczajne (*Ordinaire Fahrwege*), drogi polne i ścieżki leśne (*Feld- u. Waldwege*), szlaki piesze (*Fusssteig, Steef, Pflad*). Polskojęzyczna mapa Perthéesa dzieliła drogi na: pocztowe, furmańskie i zwyczajne. Na wymienionych mapach te same drogi miały często rozbieżne oznaczenia, co w sposób oczywisty utrudniało pracę. Dodać należy, że niektóre drogi niższej kategorii okazywały się być ważnymi traktami w XVI w., a wyższych kategorii mało istotne dla XVI stulecia; por. kategoryzację dróg: Z. Budzyński, *Cesarские gościńce в Галици. Первый этап будовы сеці дрóg битых (według mapy józefińskiej Fryderyka Miega)*, [w:] *Galicyskie drogi i bezdroża*, s. 25–57; A. Janeczek, *Staropolski układ komunikacyjny*, s. 12–18; T. Panecki,

z niedokładnościami mapy Perthéesa, na podstawie jego dzieła zdecydowano, czy daną drogę można zaliczyć do ważnych, ale jej dokładniejszy przebieg często rekonstruowano już na podstawie bardziej precyzyjnych map⁴⁵. Przy analizie brano pod uwagę zarówno znaczenie i wielkość ośrodków, przez które dana droga prowadziła, jak również jej dalsze destynacje i połączenia już poza województwem podlaskim, przeprawy przez rzeki, przeszkody terenowe, sieć osadniczą, stolice parafii, targi, jarmarki i liczbę karczem na szlaku. Takie przypadki miały najczęściej miejsce przy rekonstruowaniu mapy drogowej niektórych obszarów ziemi drohickiej i mielnickiej⁴⁶. Ostatnim etapem była kategoryzacja narysowanych dróg na główne i drugorzędne – co znalazło swoje odzwierciedlenie na mapie tematycznej i w spisie ważnych szlaków drogowych zamieszczonym na końcu tego rozdziału.

W niniejszym tekście nie zostanie omówiony przebieg wszystkich dróg, gdyż nie taki jest cel komentarza. Należy jednak wskazać kwestie sporne i problematyczne. Zazwyczaj wiążą się one z rozbieżnościami między źródłami, opracowaniami a mapami z XVII–XX w. Zaczniemy od północy. Jerzy Wiśniewski – wybitny badacz dziejów osadnictwa północnych terenów Podlasia – zamieścił w swojej pracy mapę ukazującą obszar powiatu augustowskiego (w granicach z 1965 r.). Zaznaczył na niej przebieg *wielkiej drogi*, która biegła trasą Augustów – Żarnowo Drugie (w XVI w. Żarnowo) – Stara Kamionka (w XVI w. Kamionka) – Pomiany – Żrobki – Rajgród⁴⁷. Droga taka rzeczywiście istniała i została zaznaczona na komentowanych mapach. Wydaje się jednak, że ok. 1600 r. ważniejszą rolę odgrywał trakt łączący Augustów i Rajgród o przebiegu: Augustów – Netta Pierwsza (w XVI w. Netta) – Bargłów Kościelny (w XVI w. Bargłowo) – Solistówka (w XVI w. Szelistówka) – Rajgród. Schematyczny przebieg tej drogi pokazuje szkic terenowy przemarszu wojsk szwedzkich z 1655 r. i rosyjska mapa z 1706 r.⁴⁸ Dalszy bieg tej drogi w kierunku zachodnim również jest problematyczny. Droga z Rajgrodu do Wizny prowadziła przez Czarną Wieś (w XVI w. Czarny Las) – Skrodzkie – Karwowo – Kołaki – Rydzewo – Kosówkę, omijała jezioro Toczyłowo od północy, by następnie przekroczyć granicę z województwem mazowieckim w Boguszech, w miejscu nazywanym wcześniej Kamiennym Brodem⁴⁹, skąd dalej prowadziła przez Grajewo do Radziłowa lub Wąsoszy⁵⁰. Trasa ta jednak nie w pełni pokrywa się z niektórymi mapami. Według Perthéesa szlak biegł pomiędzy wsią Bukowo a Kołaki, gdzie się rozdzielał. Północna odnoga podążała przez Rydzewo i następnie na Długosze, leżące już w Prusach. Druga odnoga tego traktu na mapie Perthéesa nie biegła przez Rydzewo, lecz w kierunku południowo-zachodnim i niedaleko Toczyłowa przekraczała granicę mazowiecką na rzece Ełk. Drogę do Toczyłowa należy uznać za lokalną. Brak też poświadczenia w źródłach, że w tamtej okolicy w XVI w. znajdowała się przeprawa przez Ełk⁵¹. W związku z tym droga ta nie została umieszczona na komentowanej mapie. Północne Podlasie (na północ od rzeki Biebrzy) było ubogie w ważniejsze szlaki komunikacyjne. Jedyne istotnymi drogami była łącząca Grajewo – Rajgród – Augustów –

Koncepcja struktury bazy danych historycznych obiektów topograficznych, Warszawa 2018, rozprawa doktorska pod kier. dr. hab. W. Ostrowskiego, dr. inż. I. Karszni, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych Uniwersytetu Warszawskiego, s. 83–95; M. Zawadzki, *Sieć komunikacyjna województwa lubelskiego w drugiej połowie XVIII w.*, Lublin 2019, rozprawa doktorska pod kier. dr. hab. B. Konopskiej, dr. hab. B. Szadego, Wydział Nauk o Ziemi i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, s. 96–106; T. Związek, *Drogi*, [w:] AHP Wielkopolska, s. 277–278.

⁴⁵ Por. M. Zawadzki, *Sieć komunikacyjna województwa lubelskiego*, s. 71–74; tenże, *Methodology of Reconstruction of the Old-Polish Road Network as Exemplified by the Historic Lublin Voivodship*, „Polish Cartographical Review”, t. 51, 2019, nr 3, s. 129–141.

⁴⁶ Sieć drogowa ziemi bielskiej jest zarówno łatwiej uchwytna w źródłach, jak też została dogłębniej przebadana przez historyków – zwłaszcza jej część na północ od Tykocina.

⁴⁷ J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim*, rys. 10.

⁴⁸ K. Łopatecki, *Two Maps*, s. 493; K. Łopatecki, W. Walczak, *Mapy i plany*, s. 267–269.

⁴⁹ J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie grajewskim*, s. 251.

⁵⁰ Taki przebieg drogi jest zbieżny z mapą J. Wiśniewskiego, którą zamieścił [w:] tamże, s. 214. Wilhelm von Bancke zaznaczył na szkicu przemarszu wojsk szwedzkich z 1655 r. miejscowość „Wolka”, przez którą miały iść wojska. Wydawcy mapy uznali, że była to Wólka Piotrowska, co czyniłoby trasę przemarszu nielogiczną i sprzeczną ze szkicem, gdyż następną miejscowością na trasie przemarszu były Kołaki, które leżą w linii prostej na północ od Wólki Piotrowskiej, na szkicu zaś zaznaczono, że droga szła w kierunku zachodnim z lekkim odchyleniem na północ. Musiało więc chodzić o nieznaną dziś bliżej miejscowość (może Karwowo). Taki przebieg drogi również jest nie do końca możliwy, gdyż droga miała omijać Chmiele od południa i kierować się na północ; K. Łopatecki, W. Walczak, *Mapy i plany*, s. 268–271. Jednak, by dotrzeć do Kołaków, droga powinna iść w kierunku południowym.

⁵¹ J. Wiśniewski pisał: „Jedyne przejście lądowe było w Kamiennym Brodzie na rzece Ełk, to jest przy wsi Bogusze, tuż przy dawnej granicy pruskiej. Tak w średniowieczu, jak i w okresie nowożytnym tylko w tym miejscu można było się udać drogą lądową z Mazowsza w okolice Rajgrodu i Augustowa”, tenże, *Dzieje osadnictwa w powiecie grajewskim*, s. 11.

Grodno oraz przebiegający przez Podlasie fragment traktu Królewiec (w XVI w. Königsberg, obecnie Kaliningrad) – Augustów – Grodno.

Północna część Podlasia miała utrudnioną łączność drogową z pozostałymi obszarami województwa przez brak dogodnego połączenia z okolicami Goniądza. By tam dojechać, należało opuścić Podlasie i jechać okrężną drogą lub podróżować zimą. Na obszarze pomiędzy rzekami Jegrznia, Biebrza, Elk i Netta znajdował się teren, który Perthées na swej mapie zaznaczył jako: „Błota znaczne, przez które letnią porą nie można przejeżdżać, chyba zimą”⁵². Jednym z istotniejszych połączeń Augustowa z resztą Podlasia była droga Augustów – Białobrzegi (przeprawa przez Nette)⁵³ – Sztabin (most na Biebrzy)⁵⁴. Trakt ten później rozwidła się i mógł iść przez Mikicin (w XVI w. Mikicino) lub Korycin (w XVI w. Dąbrówka) do Goniądza albo przez Korycin – Jasionówkę do Knyszyna.

W okolicach Goniądza również pojawiają się kontrowersje związane z dokładnym przebiegiem szlaków komunikacyjnych. Pierwszą kwestią jest przeprawa na Biebrzy w Goniądzu. Może przemawiać za tym kilka argumentów. Mapa Textora i WIG ukazują drogę idącą z Goniądza przez Biebrzę do Wólki Piasecznej (w XVI w. Wólka Przytuły). Ponadto należy zaznaczyć, że w inwentarzu starostwa goniądzkiego z 1571 r. wymieniono opłaty – przewóz i podużne⁵⁵. Wskazuje to na brak mostu i wykorzystanie promu. Taka przeprawa promowa znajdowała się niedaleko, na północny zachód od Goniądza przy miejscowości Osowiec i to do niej odnoszą się wzmianki źródłowe⁵⁶. Kolejną problematyczną kwestią jest przebieg drogi między Goniądzem a Mikicinem. Każda mapa pokazuje go nieco inaczej. W tym przypadku postanowiono przekazy kartograficzne zweryfikować z opisem przemarszu wojsk szwedzkich z 1708 r.⁵⁷ i rosyjską mapą z 1706 r.⁵⁸ Trasa prowadziła przez Goniądz – Klewiankę⁵⁹ – Krzeczce – Smogorówkę Goniądzką (w XVI w. Smogorówka) – Smogorówkę Dolistowską (w XVI w. Smogorówka) – Radzie – Moniuszki – Mikicin⁶⁰. W trakcie prac podjęto decyzję, że w końcu XVI w. droga prowadząca z Goniądza do Dolistowa Starego (w XVI w. Dolistowo), Zabiela i Karpowicz (w XVI w. Brzozowo-Karpowicze) oraz drogi zmierzające do Dzieciołowa były szlakami lokalnymi, nie znalazły się więc na komentowanych mapach.

Kontrowersyjny jest również przebieg drogi prowadzącej z Goniądza do Knyszyna. Chodzi przede wszystkim o miejsce przeprawy na rzece Nereśli. W pierwszej połowie XVI w. znajdowała się ona w Lewoniach⁶¹. Taką drogę prezentuje również mapa majątkowa z ok. 1561 r.⁶² i najprawdopodobniej również mapa datowana na lata 1545–1564⁶³. Józef Maroszek stworzył mapę okolic Knyszyna ok. 1574 r. Naniósł na nią drogę główną łączącą Goniądz – Knyszyn – Grodno przez most na Nereśli w Lewoniach⁶⁴. Mapy z XVIII i początku XIX w. główną drogę przeprowadzają przez Czechowiznę, przez Lewonie biegła zaś droga lokalna. Na mapie postanowiłem jednak umieścić drogę prowadzącą przez Lewonie, ufając, że nie straciła ona na znaczeniu między 1561 a 1600 r. Większe zastrzeżenia pojawiły się

⁵² Droga przez błota była możliwa do przebycia zimą, co uczynił m.in. Janusz Radziwiłł ze swoją armią pod koniec 1655 r., przedostając się z Rajgrodu do Tykocina; zob. J. Płosiński, *Potop szwedzki*, s. 20. W kierunku północnym od wsi Wroceń (w XVI w. Wroczenie) przez biebrzańskie bagna prowadziła droga, przy której von Stein na swej mapie zapisał: „Bey ausserst durren Sommer nur mit Bauerwagen zu passiren”.

⁵³ J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim*, s. 45. Według pewnej informacji o istniejącym tam w końcu XVIII w. moście, który został zniszczony; J. Szlaszyński, A. Makowski, *Augustów: monografia historyczna*, Augustów 2007, s. 34. Nie wiadomo, czy most znajdował się tam w XVI w., czy może był tam wówczas bród lub prom.

⁵⁴ Most ten istniał już ok. 1554 r.; MK 410, s. 1065–1066.

⁵⁵ „Przewóz też jest u tego miasta przez rzekę Biebrzę. Kiedy wielka woda jest, tedy od wozu dają przewoźnego po gr 2 pol., a od konia po gr 1, od bydłęcia także gr 1. A kiedy mała woda, tedy od wozu dają po gr 1, od konia po ½ gr i od bydłęcia też po ½ gr. Podużne zasię cło jest takie: postronni ludzie, gdy z towarem jadą na one stronę rzeki Biebrzej, tedy dają od duhy, to jest od wozu po groszu litewskim”, Goniądz 1571, s. 59, 163. Opłaty te wzmiankuje również LWP 1602, s. 41.

⁵⁶ *Rękopiśmienne opisy parafii litewskich z 1784 roku*, s. 82, 180.

⁵⁷ T.M. Nowak, *Szwedzka mapa*, s. 197–209.

⁵⁸ K. Łopatecki, *Two Maps*, s. 493.

⁵⁹ Najprawdopodobniej szlak nie prowadził przez wieś, lecz przez folwark, położony na północ od wsi Klewianka.

⁶⁰ Szwedzkie wojska w 1708 r. szły nieco okrężną drogą, kierując się trasą Moniuszki – Dzieciołowo – Brzozowa – Skindzierz – Żuchowo – Chodorówka – Suchowola, przez co omijały Mikicin; T.M. Nowak, *Szwedzka mapa*, s. 204, 207. Na mapie Perthéesa droga ta idzie nieco inaczej, lecz wynika to m.in. z błędnego umiejscowienia niektórych miejscowości przez autora.

⁶¹ W 1510 r. Zygmunt I Stary pozwolił Mikołajowi Mikołajewiczowi Radziwiłłowi wojewodzie wileńskiemu na wyremontowanie czterech mostów, w tym jednego w okolicy Boguszewa – w Lewoniach; AGAD, Zb. dok. pergaminowych, nr 1393.

⁶² BUWil, sygn. F23-135.

⁶³ BUWil, sygn. F23-131.

⁶⁴ J. Maroszek, *Pogranicze Litwy i Korony*, tab. XVII.

w kwestii umieszczania drogi przez Czechowiznę, gdyż jeśli droga Knyszyn – Lewonie – Goniądz miała znaczenie ponadlokalne, należy przyjąć, że alternatywna trasa przez Czechowiznę takiego znaczenia nie miała. W związku z tym nie została umieszczona na komentowanych mapach⁶⁵. Zastanawiający jest również dalszy przebieg drogi biegnącej z Lewoni do Goniądza. Maroszek sugeruje, że podążała ona do Boguszewa, następnie zaś do Trzciannego⁶⁶. Taka droga rzeczywiście istniała. W Trzciannem łączyła się z traktem Goniądz – Trzcianne – Tykocin. Jednak nie była to jedyna ważna droga prowadząca z Lewoni do Goniądza. Na mapie majątkowej z ok. 1561 r. zaznaczono drogę idącą na północ łukiem do Goniądza w okolicy wsi Kołodziej (w XVI w. Kołodzieże) i jedną niepodpisaną wieś, nie wskazując zaś na trasie Trzciannego⁶⁷. Ona również znalazła swoje miejsce na komentowanych mapach, choć jej przebieg jest w dużej mierze hipotetyczny.

Postanowiono również, w odróżnieniu od Józefa Maroszka, przeprowadzić na mapie gościniec do Grodna przez Knyszyn, a nie Wodziłówkę, która w drugiej połowie XVI w. nie odgrywała ważniejszej roli. Uważam, że nielogiczne byłoby omijanie przez ten gościniec Knyszyna, nawet jeśli na trasie znajdował się dworzec królewski⁶⁸. Na mapie Perthéesa można zauważyć dwie równorzędne drogi Knyszyn – Jasionówka: 1) Knyszyn – okolice Jaskry – Jasionówka, 2) Knyszyn – Zofiówka (w XVI w. Safiejewo) – Chobotki – Jasionówka. Porównując przebieg tych dróg na różnych mapach, zdecydowano się na zaprezentowanie na mapie tylko pierwszej z nich, która najprawdopodobniej była najbardziej istotna. Wynika to m.in. z tego, że od niej odchodziły w kierunku północnym drogi lokalne do Kalinówki Kościelnej, a następnie do traktu Goniądz – Korycin. W tej części mapy nie umieszczono gościńca, który prowadził do mostu przez rzekę Narew między miejscowościami Łazy Duże i Nieciece. Rozgałęział się on na drogę prowadzącą do wsi Zajki i kierującą się na most w Łazach Dużych – Nieciecach⁶⁹. Około 1520 r. most został zniszczony przez Olbrachta Gasztołda, a gościniec skierowano w stronę należącego do niego Tykocina⁷⁰.

Największe wyzwanie przy opracowaniu niniejszych map dróg stanowiło odtworzenie obrazu komunikacyjnej dostępności Białegostoku. W końcu XVI w. była to wieś z placem targowym, kościołem i umocnionym dworem rodziny Wiesiołowskich⁷¹. Nie stanowiła ani ważnego ośrodka handlu i usług, ani miejscowości o pierwszorzędym znaczeniu. Problemem przy opracowaniu okolicznych dróg jest zmiana, jaka nastąpiła w znaczeniu Białegostoku po przejęciu go przez Branickich h. Gryf. W drugiej połowie XVII w. Białystok uzyskał prawa miejskie, w kolejnym stuleciu został znacznie rozbudowany, zmienił się jego układ przestrzenny, rozrósł się demograficznie, pojawiła się w nim również rezydencja wielkopańska nazywana Wersalem Północy. Wraz z ewolucją znaczenia Białegostoku zmienił się bieg traktów. Na komentowanych mapach nie znalazł się najważniejszy XVIII-wieczny szlak komunikacyjny – trakt pocztowy łączący Warszawę i Wilno, przechodzący m.in. przez Białystok – Bielsk Podlaski – Brańsk – Sokołów Podlaski (w XVI w. Sokołów) – Węgrów – Liw. W XVI w. droga ta najprawdopodobniej nie istniała na odcinku między Bielskiem Podlaskim a Białymstokiem⁷². Jest bardziej prawdopodobne, że Białystok i Bielsk Podlaski były połączone siecią dróg, a nie jednym bezpośrednim gościńcem⁷³.

⁶⁵ Na temat braku prezentowania rekonstrukcji kilku wariantów dróg łączących te same miejscowości zob. H. Rutkowski, *Drogi*, [w:] AHP Mazowsze, s. 116.

⁶⁶ J. Maroszek, *Pogranicze Litwy i Korony*, tab. XVII.

⁶⁷ BUWil, sygn. F23-135.

⁶⁸ Należy ponadto zaznaczyć, że podczas rewizji puszczy z 1559 r. zapisano: „Ostęp Nerestek, który się zaczyna od drogi wielkiej wileńskiej, która idzie przez Knyszyn”. Oznacza to, że droga już wtedy biegła przez Knyszyn, a nie Wodziłówkę; A. Kołodziejczyk, *Z dziejów kolonizacji puszczy na Podlasiu w XV–XVI wieku*, [w:] *Szkice z dziejów kolonizacji Podlasia i Grodzieńszczyzny od XIV do XVI wieku. Prace ofiarowane profesorowi Antoniemu Czacharowskiemu w siedemdziesięciolecie urodzin i czterdziestopięciolecie pracy naukowej*, red. J. Śliwiński, Olsztyn 2002, s. 79, za: *Ревизія пуць и переходовъ звѣрныхъ въ бывшемъ великомъ княжествѣ литовскомъ, съ присовокупленіемъ грамотъ и привилегій на входы въ пуцьи и на земли*, Вильна 1867, s. 33. Również mapa majątkowa z ok. 1561 r. ukazuje przebieg traktu przez Knyszyn, a nie na północ od niego; BUWil, sygn. F23-135.

⁶⁹ Kapićjana 44, s. 289.

⁷⁰ Kapićjana 64, s. 190–201.

⁷¹ Zob. M. Gochna, *Charakter osiedli* w tym tomie.

⁷² G. Ryżewski, *Wielki trakt*, s. 11.

⁷³ W potwierdzeniu praw kościoła białostockiego z 1661 r. Jan Kazimierz wspominał o *drożynie* do wsi Krywłany; J. Maroszek, *Dzieje Białegostoku w latach 1547–1692*, [w:] *Historia Białegostoku*, red. A.C. Dobroński, Białystok 2012, s. 72. Krywłany to podbiałostocka wieś, która leżała przy późniejszym trakcie pocztowym na południe od Białegostoku. Dziś jest to część miasta.

Z aktu z 1514 r. znana jest tzw. droga kożańska, która prowadziła od Kożan nad Narwią aż do ujścia rzeki Czarnej do Supraśli. Mogła być więc zbieżna z późniejszym traktem Bielsk Podlaski – Białystok⁷⁴. Jednak dla końca XVI w. nie można jej raczej uznać za drogę ważną, nie została więc umieszczona na omawianych mapach. Przez Białystok w tym czasie przebiegała na pewno droga łącząca Suraż z Wasilkowem⁷⁵. Białystok miał również połączenie z Tykocinem i Knyszynem. Choroszcz z Białymstokiem łączyły dwie drogi – tzw. droga Chodkiewiczowska i Bazylińska. Pierwsza była traktem pomiędzy dwoma majątnościami Chodkiewiczów – Choroszczą i Gródkiem, druga zaś łączyła Choroszcz z Supraślem, który został nadany bazylianom przez przedstawicieli tego rodu⁷⁶. Także Zabłudów w XVI w. miał najprawdopodobniej bezpośrednie połączenie z Białymstokiem. Dobra zabłudowska i choroskie należały do Chodkiewiczów, którzy zapewne podróżowali między obiema włościami przez Białystok⁷⁷. Mimo kilku opracowań na temat planu przestrzennego Białegostoku i dróg przez niego przechodzących⁷⁸ oraz własnej próby przedstawienia sytuacji na komentowanych mapach wciąż pozostaje otwarte pytanie o dokładny przebieg tamtejszych dróg w XVI w.

Połączenia drogowe południowej części ziemi bielskiej, ziemi drohickiej i mielnickiej według map z końca XVIII i początku XIX w. zasadniczo pokrywają się z dostępnymi źródłami dla XVI i XVII w. Należy jednak podkreślić, że kwestia dróg w tej części Podlasia jest o wiele słabiej udokumentowana źródłowo niż północna część ziemi bielskiej, słabsze są też zatem możliwości weryfikacyjne. Bardzo trudne jest odtworzenie dokładnego przebiegu dróg tej części Podlasia ok. 1600 r. Należy posilkować się źródłami z drugiej połowy XVII w. Wobec braków źródłowych dla południowej części Podlasia jedną z możliwości weryfikacji informacji na temat dróg jest śledzenie szlaków przemarszów wojsk w dobie potopu szwedzkiego⁷⁹. Oczywiście istnieje możliwość, że wojsko poruszało się nie tylko większymi traktami, lecz również drogami lokalnymi. Jednak w znacznej większości wykorzystywali oni gościńce ze względu na wygodę i lepsze utrzymanie dróg. Umieszczenie tras tych przemarszów na mapie wskazuje, że większość z nich pokrywa się z przebiegiem dróg widocznym na mapach z końca XVIII i początku XIX w.

Dokładne opisy przebiegu ważniejszych dróg na trasie Grodno – Narew – Bielsk Podlaski – Węgrów i Zabłudów – Bielsk Podlaski – Węgrów można odtworzyć na podstawie diariuszy Jana Antoniego Chrapowickiego i Stanisława Niezabitowskiego, którzy regularnie jeździli tymi trasami do Warszawy⁸⁰. Przebieg drogi wyłaniający się z opisów Niezabitowskiego nie zgadza się w pełni z obrazem znanym z mapy Perthéesa. Zamiast jechać z Drochłina na Ostrożany i stamtąd na przeprawę w Grannem, najprawdopodobniej skracał on sobie drogę traktem, który widoczny jest na mapie Textora. Mijał on Krakówki-Zdzichy (w XVI w. Zdzichy), Twarogi-Trąbnicę (w XVI w. Twarogi-Trubnica), Miodusy-

⁷⁴ Według J. Maroszka: „Droga Kożańska wiodła z Bielska [Podlaskiego] przez Kożany do okolic wielkokościńskiego u ujścia Czarnej do Supraśli i dalej do Wodźkówki (Knyszyna)”; tenże, *Wasilków – miasto renesansowej harmonii*, [w:] *Wasilków – miasto renesansowej harmonii 1566–2006*, red. J. Maroszek, Wasilków 2006, s. 14.

⁷⁵ We wspomnianym powyżej potwierdzeniu praw kościoła białostockiego z 1661 r. król pisał o drodze „wielkiej, która prowadzi do Suraża, Wasilkowa i innych”, tenże, *Dzieje Białegostoku*, s. 72. W Wasilkowie przynajmniej od 1566 r. był most na Supraśli, przez który biegła droga z Białegostoku; *Wasilków – miasto renesansowej harmonii*, s. 5. Poza tym król Zygmunt III Waza odwiedzał Wasilków w trakcie swoich podróży w 1601, 1612, 1613 i 1620 r.; M. Wrede, *Itinerarium króla Zygmunta III*, s. 190, 247, 259, 278.

⁷⁶ T. Popławski, *Droga Chodkiewiczowska i Bazylińska – najstarsze trakty Białegostoku*, „Białostoczczyzna”, 1995, nr 4(40), s. 103–106; T. Wasilewski, *Białystok w XVI–XVII wieku*, [w:] *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, t. 1, red. J. Antonowicz, J. Joka, Białystok 1968, s. 111–112.

⁷⁷ Zastanawiające jest jednak to, że autor diariusza z drugiej połowy XVII w. Jan Antoni Chrapowicki często jeździł między Zabłudowem a Wasilkowem, nigdy nie wspominał o Białymstoku; tenże, *Diariusz*, cz. 1.

⁷⁸ Zob. m.in. J. Glinka, *Zamek obronny w Białymstoku na przełomie XVI i XVII wieku*, „Rocznik Białostocki”, t. 2, 1961, s. 53–97; W. Kusiński, *Rozwój przestrzenny miasta Białegostoku*, [w:] *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, t. 1, s. 29–56; J. Maroszek, *Dzieje Białegostoku*, s. 51–94; A. Oleksicki, *Rozwój przestrzenny i struktura ludności Białegostoku w XVIII w.*, [w:] *Studia nad społeczeństwem i gospodarką Podlasia w XVI–XVIII w.*, red. A. Wyrobisz, Warszawa 1981, s. 31–90; A. Oleksicki, A. Sztachelska-Kokoczek, *Białystok w czasach Branickich (1708–1795)*, [w:] *Historia Białegostoku*, s. 95–212; T. Popławski, *Droga Chodkiewiczowska i Bazylińska*, s. 103–106; J. Tęgowski, W. Wróbel, *Dzieje Białegostoku w okresie średniowiecza i wczesnej nowożytności*, [w:] *Historia Białegostoku*, s. 23–50; J. Tyszkiewicz, *Zarys dziejów okolic Białegostoku od starożytności do początków XVI w.*, [w:] *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, t. 1, s. 57–80; T. Wasilewski, *Białystok w XVI–XVII wieku*, s. 107–128; tenże, *Kształtowanie się białostockiego ośrodka miejskiego w XVII i XVIII wieku*, [w:] *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, t. 4, s. 29–40; J. Wiśniewski, *Początki Białegostoku*, s. 7–28.

⁷⁹ Zob. wyżej, przyp. 18.

⁸⁰ Zob. wyżej, przyp. 17.

-Pokrzywne (w XVI w. Miodusy Koprzywne), nie przechodząc bezpośrednio przez żadną z tych miejscowości⁸¹. Obaj podróżnicy obierali zazwyczaj nietypową trasę między Bielskiem Podlaskim i Płockami⁸². Zamiast jechać prostym traktem przez Proniewicze – Haćki (w XVI w. Haczki) – Chraboły – Płoski, Niezabitowski i Chrapowicki poruszali się drogami okrężnymi: Bielsk Podlaski – Biała (nie istniała w XVI w.) – Orlanka (nie istniała w XVI w.) – Saki – Lubów (miejscowość bliżej nieznaną) – Zubowo – Rzepniewo – Płoski lub Bielsk Podlaski – Rajsk – Płoski⁸³. Zostały one również naniesione na mapy.

W XVII w. istniała droga, która łączyła Zabłudów i Narew poprzez Ancuty (w XVI w. Hancuty) – Saki (nie istniały w XVI w.) – Biełki – Małyńkę⁸⁴. Wydaje się jednak, że wcześniej była ona raczej tylko połączeniem lokalnym, stąd też nie została umieszczona na komentowanych mapach⁸⁵. Prawdopodobnie istniał natomiast istotny szlak łączący Suraż i Narew przez Ancuty – Trześciankę (w XVI w. Trościanica) – Soce – Pawły (w XVI w. Pawłowicze) – Ryboły (w XVI w. Antonowicze) – Wojszki – Baranki – Rynki (w XVI w. Rymki)⁸⁶. Wątpić można w wysoką rangę drogi określanej przez Dorotę Michaluk jako *droga wielka* lub *gościniec letni bielski*⁸⁷, prowadzącej południowym brzegiem Narwi przez Kaczały – Janowo – okolicę Koźlik – Stupniki do Płosek, skąd na południe można było jechać do Bielska Podlaskiego, a przekraczając Narew do Zabłudowa lub Suraża. Droga ta dublowała gościńce Bielsk Podlaski – Narew przez Klejniki (w XVI w. Zygmuntowo) lub Ladę, po drugiej stronie Narwi zaś gościniec Suraż – Narew. Nie wydaje się, by była to droga wykorzystywana tak często jak te dwa połączenia drogowe, w związku z tym nie znalazła się na komentowanych mapach.

Ciekawa jest sprawa połączeń drogowych miasta Milejczyce, które leżało w granicach WKL pomiędzy Kleszczelami a Siemiatyczami. Zygmunt I Stary nadając mu w 1516 r. prawa miejskie, podkreślał, że uczynił to ze względu na potrzebę zapewnienia stacji dla króla i podróżnych w drodze między Mielnikiem a Bielskiem Podlaskim⁸⁸. W epoce nowożytnej znaczenie tej drogi spadło, stąd też na mapie Perthéesa trudno ją wypatrzyć. Jednak wydaje się, że w XVI w. był to dość ważny szlak⁸⁹. Problemem jest dokładna rekonstrukcja jego przebiegu – stąd też wysoki stopień jego hipotetyczności. Patrząc na mapę Perthéesa, można uznać, że dla Milejczyc ważniejsze było znalezienie się na szlaku Siemiatycze – Kleszczele, choć to połączenie z Bielskiem Podlaskim i Mielnikiem było w XVI w. najistotniejsze. Odcinek drogi łączącej Bielsk Podlaski i Milejczyce poprowadzono według wskazań mapy Perthéesa *Polonia* z 1770 r. i z uszczegółowieniem na podstawie map późniejszych. Przy jej tworzeniu Perthées korzystał ze starych map, stąd też umieszczenie tego szlaku na jego mapie⁹⁰.

⁸¹ Taki wniosek można wyciągnąć z zapisek Niezabitowskiego, który odnotowywał prawie każdą mijaną miejscowość. Jednak między Grodziskiem a Grannem nie wspominał o żadnej osadzie; tenże, *Dzienniki*, s. 100, 125, 130, 151, 162, 249, 251–252. Nieco nietypową drogę Granne – Węgrów obrał moskiewski dyplomata Piotr Tołstoj. Pokonał on Bug przeprawą w Grannem, później udał się do Zembrowa, skąd podążył dalej do Węgrowa. Było to ewidentne nadłożenie drogi. Podobnie zrobił na trasie Granne – Boćki, gdyż jechał przez Dziadkowiec; *Путешествие стольника П.А. Толстого*, s. 352, 356.

⁸² W Płockach był most przez Narew; LWP 1602, s. 78.

⁸³ Raz Niezabitowski odnotował, że jechał trasą Bielsk Podlaski – Proniewicze – Chraboły – Płoski; tenże, *Dzienniki*, s. 100, 125, 130, 252; J.A. Chrapowicki, *Diariusz*, cz. 1, s. 203.

⁸⁴ Najprawdopodobniej tą drogą z Zabłudowa i dalej przez Narew – Ladę – Szczyty-Dzięciołowo (w XVI w. Dzięciołowo) do Orli przedostały się wojska moskiewskie w 1659 r.; J.A. Chrapowicki, *Diariusz*, cz. 1, s. 216.

⁸⁵ Wzrost jej znaczenia nastąpił zapewne w XVII w., gdy Orla (od 1585 r.) i Zabłudów (od 1599 r.) znalazły się w rękach Radziwiłłów birżańskich.

⁸⁶ A. Kołodziejczyk, *Przemiany społeczno-gospodarcze na Podlasiu w XV–XVI wieku*, Olsztyn 2012, s. 122.

⁸⁷ Zob. D. Michaluk, *Z dziejów Narwi i okolic*, mapa *Narew na tle osadnictwa w XII–XVIII w.* W przypadku tej pracy pojawił się również drugi problem. Do publikacji D. Michaluk dołączona jest rekonstrukcja układu przestrzennego Narwi na rok 1560. Zaznaczone są tam trzy przeprawy przez rzekę Narew. Jedna z nich prowadziła do Wilna, druga do Grodna, trzecia zaś do Suraża; tamże, plan *Narew w 1560 r.* Jednak na dołączonej mapie omawiającej osadnictwo w okolicach Narwi wraz z przebiegającymi drogami nie zaznaczono traktu prowadzącego do Wilna. Najprawdopodobniej te dwie drogi to w rzeczywistości jeden i ten sam trakt, a jeśli nawet nie, to te dwie drogi krzyżowały się i dalej tworzyły jedną. W innej swej pracy autorka również zamieściła rekonstrukcję układu przestrzennego Narwi na 1560 r. Tam przeprawę brodową do Grodna określiła jako: „Przeprawa brodowa średniowiecznego traktu”; też, *Miasteczko Narew w XVI w. – powstanie i rozwój*, [w:] *Europa Orientalis*, s. 129. Inwentarz z 1560 r. wspomina tylko o jednym moście na Narwi, od którego swój bieg rozpoczynała ul. Kościelna; AWAK 14, s. 62.

⁸⁸ *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 9 (1511–1518)*, wyd. K. Pietkiewicz, A. Baliulis, Vilnius 2002, s. 191–193.

⁸⁹ Zob. A. Wawrzyńczyk, *Rozwój wielkiej własności na Podlasiu*, mapa.

⁹⁰ Taki przebieg szlaku uprawdopodobnia również rozgraniczenie dóbr boćkowskich Pawła Sapiehy od wsi Lewki należącej do Iwana Jesmana z 1532 r. Przebiegało ono na obszarze pomiędzy wsiami Piliki, Lewki, Mokre i Podbiele. Właśnie przez tę okolicę biegła „wielka droga” mielnicka; *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 17 (1530–1536)*, wyd. L. Karalius, D. Antanavičius, Vilnius 2015, s. 290–293 (za zwrócenie mi na to uwagi dziękuję dr. T. Jaszczoltowi).

Ciekawą kwestią jest również to, że w Mielniku były ulice Milejczycka i Bielska⁹¹. Jednak według map pruskich z początku XIX w. te dwie ulice przecinały się ze sobą niedaleko na północ od miasta. Żadna z nich raczej nie biegła bezpośrednio do Bielska Podlaskiego, tylko do Milejczyc. Trakt z Mielnika do Wysokiego (w XVI w. Wysokie Litewskie) został poprowadzony nie z samego miasta, lecz (za D. Michaluk) rozpoczynał się przy przeprawie przez Bug pod Mielnikiem⁹².

Patrząc na mapę Perthéesa, dostrzegamy drogę prowadzącą z Siemiatycz do Klimczyc przez Słochy W[ielkie] (dziś Słochy Annapolskie). Przy drodze tej dopisano *grobla nowa*. Wydaje się, że w XVI w. nie istniała ona lub była tylko połączeniem lokalnym, które nie przekraczało Bugu. Most na Bugu istniał w Turnie Małej, oddalony jedynie o kilka kilometrów na wschód⁹³. Najprawdopodobniej nie funkcjonował też przewóz w Starych Mierzwicach (w XVI w. Mierzwicze) (widoczny na mapie Perthéesa)⁹⁴, w związku z tym droga Bużka (w XVI w. Buzka) – Stare Mierzvice – Rozwadów (w XVI w. Rozwadowo) – Sarnaki (jeśli w ogóle istniała w XVI w.) należała do dróg lokalnych i nie znalazła się na komentowanych mapach. Zastanawiające jest również widoczne na mapie Perthéesa dublowanie się szlaków prowadzących z Łosic do Siemiatycz. Na początku była jedna droga, która na wysokości Falatycz się rozgałęziała. Pierwsza odnoga biegła w kierunku Ostromęczyna i Kisielewa, aż do nadbużańskiej drogi między Mężeninem (w XVI w. Mężenino) a Klimczycami, która na wschód prowadziła do przeprawy przez Bug w Turnie Małej. Druga gałąź podążała przez Sarnaki do przeprawy przez Bug w Turnie Małej. Część pierwszego szlaku pomiędzy Ostromęczynem a Kisielewem i Klimczycami nie odgrywała w XVI w. ważniejszej roli lub w ogóle nie istniała, gdyż prowadził on do przeprawy w Klimczycach, która jest widoczna na mapie Perthéesa, ale nie udało się jej uchwycić w źródłach wcześniejszych niż XVIII-wieczne. Możliwe więc, że ta przeprawa nie istniała – zwłaszcza że niedaleko był most w Turnie Małej⁹⁵. Stąd ta droga nie znalazła się na komentowanej mapie. Jednak na mapie Perthéesa widoczne jest jeszcze inne połączenie (według tej mapy mniej ważne) – między Turną Małą i Falatyczami. Szlak biegł z Turny Małej do Sarnak, skąd podążał w kierunku Grzybów (w XVI w. Grzybowo) – Ostromęczyn – Górki i dalej do Falatycz. Droga ta jest widoczna również na mapie Heldensfelda. Jest to najprawdopodobniej główny szlak łączący Siemiatycze i Łosice⁹⁶. Możliwe, że drugi wariant (Turna Mała – Sarnaki – Chłopków [w XVI w. Chłopkowo] – Falatycze) również istniał w XVI w., stąd znalazł się na mapie tematycznej, jako szlak drugorzędny.

Aż trzy przebiegi dróg ukazują mapy Perthéesa i Heldensfelda na obszarze między miejscowościami – Rusków (w XVI w. Ruskowo), Tokary, Drażniew (w XVI w. Drażniewo) i Ruda. Z tych map wynika, że na tym małym terytorium były aż trzy przeprawy przez rzekę Toczną, a przez każdą z nich prowadziła ważna droga. Na początku XVI w. taka przeprawa znajdowała się na pewno w Drażniewie. Ruchliwa trasa, którą poruszali się kupcy, miała prowadzić tamtejszą drogą i groblą, za co od 1510 r. Niemira Hrymalicz mógł pobierać myto⁹⁷. Dla pozostałych przepraw nie zachowały się żadne wzmianki

⁹¹ Zob. A. Buczyło, *Mielnik* w tym tomie.

⁹² D. Michaluk, *Rozwój układu przestrzennego Mielnika w XIII–XVIII w.*, SP, t. 4, 1993, s. 34–35. W samym Mielniku istniała ulica Wysocka, która najprawdopodobniej pełniła funkcję drogi lokalnej, prowadzącej do głównego traktu na Wysokie; zob. A. Buczyło, *Mielnik* w tym tomie.

⁹³ W 1554 r. Zygmunt August pozwolił Stanisławowi Tęczyńskiemu na budowę mostu na Bugu w okolicy Siemiatycz i pobieranie stamtąd mostowego; AGAD, Zb. dok. pergaminowych, nr 6890; MK 119, k. 398v–400.

⁹⁴ Być może o tym przewozie wspomina skarga mieszczan mielnickich z 1642 r.: „Przewóz na rzece Bugu pod Mielnikiem będący”, NGAB, Mińsk, f. 1708-1-1, k. 331v.

⁹⁵ W księdze grodzkiej mielnickiej z 1580 r. wspomniano o pobiciu poddanych Piotra Skarbka i jego żony Anny Niemierzanki na drodze publicznej, która prowadziła z mostu w Turnie Małej do Lipna (za tę informację serdecznie dziękuję dr. T. Jaszczółtowi). Miejscowość ta znajduje się na omawianej drodze z Łosic do Klimczyc. Skoro biegła przez Turnę Małą do Lipna, znaczy to, że w Klimczycach nie było przeprawy przez Bug, a jedynie w Turnie Małej.

⁹⁶ Wskazuje na to zapis drogi z pamiętnika Piotra Myszkowskiego z 1566 r., który udając się z Knyszyna do Lublina, jechał m.in. trasą: Knyszyn – Choroszcz – Bielsk Podlaski – Hornowo – Siemiatycze – Ostromęczyn – Międzyrzec Podlaski (w XVI w. Międzyrzec); *Dziennik biskupa Piotra Myszkowskiego*, s. 464. Zygmunt August też podróżował tym traktem, na co wskazują dokumenty wystawione m.in. w Bielsku Podlaskim, Siemiatyczach i Ostromęczynie; *Lietuvos Metrika. Knyga nr: 47 (1565–1567)*, wyd. E. Deveikytė, G. Lesmaitis, Vilnius 2018, s. 26–29 (za zwrócenie mi na to uwagi dziękuję dr. T. Jaszczółtowi). Podany trakt drogi Sarnaki – Ostromęczyn – Falatycze jest najbardziej prawdopodobny, co nie wyklucza innego jego przebiegu, np. Sarnaki – Kisielew – Ostromęczyn – Falatycze czy Turna Mała – Lipno – Kisielew – Ostromęczyn – Falatycze.

⁹⁷ *Lietuvos Metrika. Knyga nr: 8 (1499–1514)*, wyd. A. Baliulis, R. Firkovičius, D. Antanavičius, Vilnius 1995, s. 362. Niektórzy autorzy sugerują, że przeprawa w Drażniewie była przez rzekę Bug; zob. np. I.T. Baranowski, *Podlasie w przededniu Unii Lubelskiej*, PH, t. 7, 1908, nr 2, s. 197. Drażniew jest oddalony od tej rzeki o 2,5 km, ponadto most, a później przeprawa

źródłowe z XVI w. Możliwe jednak, że w Tokarach lub Rudzie istniała przeprawa, co sugerowałby przebieg drogi w stronę Skrzyszewa (w XVI w. Skrzyszewo).

Z pewnymi wątpliwościami postanowiłem umieścić na mapach dwie drogi, które prowadziły do Międzyrzecza Podlaskiego, w 1600 r. znajdującego się poza granicami województwa podlaskiego. Pierwsza prowadziła z Łosic, druga zaś odchodziła od drogi Łosice – Siemiatycze, przecinała następnie trakt Łosice – Janów Podlaski (w XVI w. Janów) i szła dalej przez Huszlew. Istnienie obu dróg już w XVI w. może budzić wątpliwości, gdyż łączyły te same miejscowości. Jednak przeważał argument, że Łosice na pewno miały bezpośrednie połączenie z Międzyrzecem Podlaskim, tak samo jak Siemiatycze, gdyż Międzyrzec Podlaski był w tym czasie ważnym węzłem komunikacyjnym, gdzie przecinały się szlaki idące przez Podlasie do Brześcia, Łukowa, Parczewa i Lublina, a także trasa Warszawa – Brześć.

Ciekawy przypadek stanowi droga, która nie została zaznaczona na żadnej z map z końca XVIII i początku XIX w. jako ważny trakt. Była to droga z Ciechanowca do przeprawy na Bugu między miejscowością Wojtkowice-Glinna (w XVI w. Wojtkowice-Glinna) a Kamięńczykiem. Podróżował tędy m.in. król Stefan Batory w drodze do Warszawy przez Miedznę (w XVI w. Międzyzlesie), Liw i Stanisławów. Na mapach pruskich zaznaczono w tym miejscu na Bugu przeprawę promową. Podobnie sytuacja wygląda z przeprawą w Gródku między Drohiczyńcem a Grannem. Tam znajdował się najprawdopodobniej bród, który również był używany przez Stefana Batorego⁹⁸. Ponadto podczas potopu szwedzkiego był często wykorzystywaną przeprawą, alternatywną względem nieodległego Grannego i Drohiczyńca⁹⁹. Trasy te były zapewne w XVI w. istotne, lecz nie tak popularne jak szlak przez Granne – mimo to postanowiłem zamieścić je na mapach.

Z Węgrowa do Mokobodów prowadziły dwie drogi. Pierwsza przez Ruchną, druga zaś przez Szaruty. Jako ważniejszy został wybrany drugi wariant i ten znalazł się na mapie¹⁰⁰.

Na mapie tematycznej widoczny jest brak ważniejszych traktów na obszarze między granicą mazowiecką a drogą Jabłonka Kościelna (w XVI w. Jabłonka) – Wysokie Mazowieckie – Sokoły – Tykocin. Był to teren drobnej własności szlacheckiej (zwłaszcza XVI-wieczne parafie Kobylińskie Poświętne i Kulesze Rokietnica), pozbawiony większych miejscowości. Jest to chyba jedyny teren z tak ubogą siecią ważniejszych dróg na Podlasiu (nie licząc terenów puszczańskich i błotnych), co nie znaczy, że nie było tam dróg. Komisja powołana do rozgraniczenia Mazowsza i Podlasia w 1546 r. wspominała o „drodze łomżyńskiej”, „drodze suraskiej” lub „wielkiej drodze suraskiej” prowadzącej do Łomży, która oddzielała te dwa terytoria. Zaczynała się w mazowieckich Zawadach i biegła przez znaczną część zachodniej granicy ziemi bielskiej na południe od rzeki Śliny¹⁰¹. Użycie sformułowania „wielka droga” w tym przypadku wydaje się być nadużyciem ze strony spisujących. Droga ta nie miała wielkiej wagi w pierwszej połowie XVI w., a jej znaczenie spadło tym bardziej w drugiej połowie tego wieku¹⁰². Stąd też nie została umieszczona na mapie.

Słaba dostępność komunikacyjna cechuje też obszar pomiędzy drogami Stare Lipki (w XVI w. Lipki) – Kosów Lacki (w XVI w. Kosowo), Kosów Lacki – Miedzna, Miedzna – Stara Wieś. Powodem braku ważniejszych dróg w tej części Podlasia była m.in. rzadka sieć osadnicza, a także znaczne połacie lasów, co jest dobrze widoczne na mapach Perthéesa i Heldensfelda. Analogicznie sytuacja przedstawiała się w obszarze zamkniętym drogami Skrzyszew – Paprotnia – Zakrze – Tokary – Skrzyszew. Należy

promowa była w nieodległym Drohiczyńcu; zob. T. Jaszczolt, *Most w Drohiczyńcu i jego właściciele w I połowie XVI w.*, [w:] *Małe miasta: gospodarka*, red. M. Zemło, Lublin–Supraśl 2007, s. 11–33.

⁹⁸ M. Wrede, *Itinerarium króla Stefana Batorego*, s. 81, 97.

⁹⁹ Kilkakrotnie odnotowano korzystanie z tej przeprawy przez Bug w trakcie potopu szwedzkiego – w tym przez wojska Bogusława Radziwiłła i armię siedmiogrodzką; *Itinerarium Bogusława Radziwiłła*, s. 242; J. Płosiński, *Potop szwedzki*, s. 30, 80, 84, 154.

¹⁰⁰ Zob. M. Gochna, „Porządki jako największe i najlepsze”. *Bogusław Radziwiłł w dziejach Węgrowa – rola magnata w funkcjonowaniu miasta prywatnego*, Węgrów 2016, mapa *Włość starowiejska i sokolowska ok. 1620 r.* (za pomoc w tej kwestii składam podziękowania M. Gochnie).

¹⁰¹ AGAD, Varia Oddziału I, sygn. 55, k. 11–19.

¹⁰² Należy podkreślić, że sama nazwa drogi jest zastanawiająca, gdyż jeśli miało to być połączenie przede wszystkim Suraza i Łomży, to podróżujący tą trasą nadkładali wiele kilometrów w porównaniu z drogą idącą przez Wysokie Mazowieckie i Zambrów (w XVI w. Zambrowo). Znaczenie tego traktu zmniejszała również biegnąca niemal równoległa trasa po stronie mazowieckiej, łącząca Zawady – Rutki (w XVI w. Rudki) – Zambrów. Wydawcy tomu AHP Mazowsze też nie uznali omawianej „wielkiej drogi suraskiej” za ważną – stąd nie umieścili jej na mapie; zob. AHP Mazowsze, mapa.

jednak zauważyć, że był on poprzecinany siecią dróg lokalnych – choćby szlakiem Korczew (w XVI w. Korczewo) – Knychówek (w XVI w. Knychowo) – Paprotnia czy Korczew – Dąbrowa (w XVI w. Duplewicz) – Przesmyki.

Na koniec należy wymienić przebieg najważniejszych dróg łączących ważne ośrodki w kraju i za granicą, a przebiegających przez Podlasie. Na mapie tematycznej zostały one oznaczone jako drogi główne. Zgodnie z zasadami serii AHP prezentowane połączenia będą zaczynać się i kończyć w miastach spoza województwa podlaskiego. Na wschodzie omówione zostaną połączenia do Brześcia i Grodna, z których można było dotrzeć do pozostałych ważnych ośrodków wschodniej części Rzeczypospolitej¹⁰³. Połączenia do miast Korony, Prus Królewskich i Książęcych objęły Warszawę, Królewiec, Gdańsk, Kraków, Lublin. Z nich również rozchodziły się połączenia z resztą Korony, jak również ze Śląskiem i terenami Rzeszy Niemieckiej. Do najważniejszych tras należały:

1. Warszawa – Grodno

- a) Łomża – Grajewo – Rajgród – Augustów – Lipsk;
- b) Wizna lub Zambrów – Zawady – Tykocin – Knyszyn – Sokółka – Kuźnica;
- c) Liw – Węgrów – Sokołów Podlaski – Brańsk – Bielsk Podlaski – Narew – Jałówka – Gródek – Krynki;
- d) jw. do Sokołowa Podlaskiego, dalej Drohiczyn – Boćki – Bielsk Podlaski, dalej jw.;
- e) Nur – Ciechanowiec – Brańsk – Bielsk Podlaski, dalej jw.

2. Warszawa – Brześć

- a) Liw – Węgrów – Drohiczyn – Siemiatycze – Wysokie;
- b) jw. do Siemiatycz, Mielnik – Wołczyn.

3. Królewiec – Grodno

- a) Olecko – Raczkki (w XVI w. Dowspuda) – Augustów – Lipsk;
- b) Ełk (w XVI w. Lyck) – Rajgród – Augustów – Lipsk.

4. Królewiec – Brześć

- a) Ełk – Grajewo – Łomża – Zambrów – Ciechanowiec – Drohiczyn – Siemiatycze – Mielnik – Wołczyn;
- b) jw. do Siemiatycz, Wysokie;
- c) Ełk – Grajewo – Goniądz – Tykocin – Suraz – Bielsk Podlaski – Milejczyce – Mielnik – Wołczyn.

5. Gdańsk – Brześć

- a) Działdowo lub Nidzica – Pułtusk (w XVI w. Pułtowski) – Nur – Ciechanowiec – Drohiczyn, dalej jak 2a lub 2b.

6. Kraków – Grodno

- a) Radom – Łuków – Międzyrzec Podlaski – Łosice – Mielnik – Milejczyce – Bielsk Podlaski, dalej jak 1c;
- b) Radom – Warszawa, dalej jak 1a–1e.

7. Lublin – Grodno

- a) Parczew lub Łuków, dalej jak 6a;
- b) jw. do Łosic, dalej Siemiatycze, Boćki – Bielsk Podlaski, dalej jak 1c.

¹⁰³ Z Grodna prowadziły drogi przez Merecz do Wilna i Kowna, przez Nowogródek zaś do Mińska.

PLANY MIAST

DROHICZYN

Tomasz Jaszczolt

Plan Drohiczyna został zrekonstruowany metodą retrogresywną na podstawie najstarszych znanych przedstawień kartograficznych, które zostały uzupełnione informacjami ze źródeł pisanych. Oczywiście, tak jak przy rekonstrukcji większości planów miast, tak i w tym przypadku plan taki jest swego rodzaju interpretacją źródeł, łączącą elementy pewne, jak np. położenie budynków sakralnych czy sieci ulic, z elementami o mniejszym stopniu prawdopodobieństwa.

Ze źródeł kartograficznych, jakie dotrwały do naszych czasów i są obecnie dostępne najstarszy jest plan Drohiczyna z 1789 r. Nie zachował się on w oryginale. W latach 80. XIX w. był przechowywany w urzędzie miejskim w Drohiczynie, gdzie jego kolorowy odrys sporządził archeolog rosyjski Nikołaj Pietrowicz Awenarius, prowadzący badania wykopaliskowe w samym Drohiczynie i okolicach. Następnie plan ten znalazł się w kolekcji tego uczonego, obecnie przechowywanej w Instytucie Historii Kultury Materialnej Rosyjskiej Akademii Nauk w Sankt Petersburgu¹. Kopia planu jest o tyle cenna, że pokazuje dawny bieg koryta Bugu, który po 1789 r. uległ dosyć znacznej zmianie w następnym stuleciu. Zostały na nim także umieszczone lokalizacje nieistniejących później obiektów sakralnych.

Kolejne dwa plany pochodzą z początków XIX w. Zostały wykonane przez oficerów rosyjskich, gdy po 1807 r. Drohiczyn znalazł się w obrębie Obwodu Białostockiego włączonego do Cesarstwa Rosyjskiego. Plany te są obecnie przechowywane w Centralnym Państwowym Archiwum Historyczno-Wojskowym w Moskwie. Pierwszy z nich – *Plan miasta Drohiczyna z okolicznymi miejscowościami w Obwodzie Białostockim* – został sporządzony w 1810 r.² Z kolei drugi – *Plan powiatowego miasta Drohiczyna z przyległościami w Obwodzie Białostockim* – pochodzi z 1828 r.³ Obydwa w miarę dobrze pokazują układ ulic, rozmieszczenie ważniejszych budynków, zasięg placów i ogrodów w obrębie miasta.

W kolekcji kartograficznej Biblioteki Uniwersytetu Wileńskiego zachował się barwny plan z ok. 1840 r. przedstawiający centralną część miasta z ukazaniem najważniejszych budowli sakralnych i miejskich oraz domów położonych wokół placu rynkowego⁴. Do odtworzenia zasięgu zabudowy miejskiej na przełomie XVI i XVII w. przydatne okazały się także mapy topograficzne wykonane pod nadzorem przez oficerów pruskich von Steina i von Geusaua dla części Drohiczyna objętej zaborem pruskim oraz pod kierunkiem pułkownika Antoniego Mayera von Heldensfelda dla Ruskiej Strony, która znalazła się pod panowaniem austriackim. Dzięki nim możliwe było również odtworzenie układu sieci drożnej, jak się wydaje, dobrze ukazującej jej przebieg także dla wieków wcześniejszych. Przydatna okazała się też mapa Drohiczyna i okolic z 1887 r. zachowana we wspomnianej kolekcji Nikołaja Awenariusza⁵.

¹ Instytut Historii Kultury Materialnej Rosyjskiej Akademii Nauk, Sankt Petersburg, f. 1-1886-55, k. 35; reprodukcja czarno-biała [w:] H. Siemieniczuk, *Prawosławne monastery Podlasia w latach 1786–1789*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, 1999, nr 12, s. 179; L. Pawłata, *Budowle sakralne Drohiczyna w świetle źródeł archeologicznych i historycznych*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego”, t. 17, 2011, s. 70 (za udostępnienie elektronicznej kopii planu autor składa podziękowanie dr. M. Dzikowi).

² Centralne Państwowe Archiwum Historyczno-Wojskowe, Moskwa, f. 846-16-21907.

³ Tamże, f. 846-16-21909.

⁴ BUWil, f. 23-130. Plan jest pozbawiony daty, jednak zawarta w nim informacja o zamkniętym klasztorze i kościele franciszkańskim pozwala go datować na okres po 1832 r. Reprodukacja planu: „Białostoczczyzna”, 1999, nr 2(54), okładka, tu jednak plan datowany błędnie na ok. 1810 r.

⁵ Instytut Historii Kultury Materialnej Rosyjskiej Akademii Nauk, Sankt Petersburg, f. 1-1886-55, k. 36.

Znane widoki Drohiczyna pochodzą dopiero z drugiej połowy XIX w. Najbardziej znanym spośród nich jest litografia sporządzona przez Teodora Nakielskiego w 1879 r.⁶, a także oddzielnie publikowane w „Tygodniku Ilustrowanym” widoki różnych obiektów z terenu miasta, również jego autorstwa. Z kolei w kolekcji Awenariusza przechowywany jest wyrysowany przez niego w 1887 r. widok Drohiczyna od strony Bugu. Widok ten obok istniejących wówczas budowli zawiera także zaznaczone miejsca, w których miały się znajdować nieistniejące już w XIX w. cerkwie zamkowa św. Mikołaja i pw. Przczystej Bogurodzicy⁷.

Ze źródeł pisanych najbardziej przydatne byłyby księgi miejskie ławnicze i wójtowskie oraz kopiariusze przywilejów Drohiczyna, zachowane w liczbie 45 jednostek z lat 1537–1798, które niestety wszystkie przepadły wraz z zasobem AGAD w 1944 r.⁸ Jedynie w pewnym stopniu rekompensują ich stratę księgi sądowe ziemskie i grodzkie drohickie, do których wpisano pewną liczbę dokumentów zawierających m.in. przywileje na libertacje placów miejskich czy transakcje sprzedaży-kupna w obrębie Drohiczyna. Ważnym źródłem są księgi Metryki Litewskiej (do 1569 r.), a następnie Metryki Koronnej, do których wpisano kopie przywilejów miejskich i cechowych, dokumenty odnoszące się do wójtostwa i jego właścicieli, a także nadania placów i włók miejskich oraz libertacji tychże.

Zaginął także rejestr pomiaru włócznej Drohiczyna i starostwa drohickiego przeprowadzonej w latach 1562–1564 przez mierniczego Dymitra Sapiechę. Nie są też znane żadne jego kopie czy choćby fragmenty. Rejestr taki byłby niewątpliwie najbardziej przydatny dla odtworzenia układu przestrzennego Drohiczyna w drugiej połowie XVI w. Jaką wartość przedstawiał możemy się przekonać na podstawie zachowanych rejestrów pomiaru z innych miast podlaskich: Brańska, Suraża, Mielnika, Kleszczel, Narwi, Bielska. Nie zachowały się również inwentarze Drohiczyna z XVI w. W pewnym stopniu ich brak wypełniają informacje zawarte w lustracjach miasta z XVI w., które zostały wydane drukiem. Szczególnie obfita w informacje jest lustracja przeprowadzona w 1570 r., tuż po włączeniu Podlasia do Korony. Natomiast tylko w skrócie zachowała się treść lustracji z 1576 r.⁹ Większe jej streszczenie podał Józef Jaroszewicz¹⁰. Na wydanie czekają zaś lustracje Drohiczyna z 1616¹¹ i 1661 r.¹²

Drohiczyn nie doczekał się jak dotąd monografii, która odpowiadałaby wymogom naukowym. Za taką nie można bowiem uważać książki wydanej w 1938 r. przez ucznia gimnazjum drohickiego Feliksa Zygmunta Weremieja¹³ czy też książki opracowanej przez miłośników historii Drohiczyna Zenona Skrzypkowskiego i Zbigniewa Ruczaja¹⁴. Powstało natomiast wiele artykułów naukowych i drobniejszych opracowań dotyczących zarówno samego Drohiczyna, jak i traktujących o nim przy okazji badań nad całym Podlasiem. Do najstarszych należy zaliczyć pracę Józefa Jaroszewicza z pierwszej połowy XIX w., która w wielu miejscach zachowała aktualność do dzisiaj i jest o tyle cenna, że opierała się na źródłach jeszcze dostępnych autorowi, a dziś już nieistniejących¹⁵. Przy okazji badań archeologicznych prowadzonych w Drohiczynie i okolicach tekst po części nawiązujący do historii miasta opublikował wspomniany Mikołaj Awenariusz¹⁶. Na podstawie badań archeologicznych prowadzonych w latach 50. XX w. monografię wczesnośredniowiecznego Drohiczyna opracowała Krystyna Musianowicz¹⁷. Także późniejsze badania archeologiczne przyniosły wiele nowych i cennych ustaleń na temat przeszłości Drohiczyna, szczególnie dla okresów, z których brak jest źródeł pisanych lub zachowało się ich niewiele. Podsumowanie tych badań i przegląd wcześniejszej literatury zawierają prace Lecha Pawlaty, który sam

⁶ Litografia wykonana i ofiarowana Józefowi Ignacemu Kraszewskiemu z okazji 50-lecia jego pracy literackiej (wydana w wielu egzemplarzach, jeden przechowywany m.in. w Muzeum Regionalnym w Drohiczynie).

⁷ Instytut Historii Kultury Materialnej Rosyjskiej Akademii Nauk, Sankt Petersburg, f. 1-1886-55, k. 33.

⁸ *Inwentarz b. Wileńskiego Archiwum Centralnego*, cz. 1: nr 1–11794, Wilno 1929, s. 384–385; A. Wolff, *Akta partykularne przedrozbiorowe Archiwum Głównego 1381–1835*, [w:] *Straty archiwów i bibliotek warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych*, t. 1: *Archiwum Głównie Akt Dawnych*, red. A. Stebelski, Warszawa 1957, s. 210.

⁹ LWP 1570, 1576, s. 72.

¹⁰ J. Jaroszewicz, *Drohiczyn. Opis historyczny*, „Athenaeum”, 1847, z. 4, s. 26–27.

¹¹ ASK XLVI 149, k. 162–165.

¹² MK XVIII 64, Lustracje, s. 555–556.

¹³ F.Z. Weremiej, *Stolica Jaćwieży. Monografia miasta Drohiczyna nad Bugiem w zarysie historycznym*, Drohiczyn 1938.

¹⁴ Z. Skrzypkowski, Z. Ruczaj, *Drohiczyn: historyczna stolica Podlasia*, [Drohiczyn 2006].

¹⁵ J. Jaroszewicz, *Drohiczyn. Opis historyczny*, s. 1–48.

¹⁶ Н.П. Авенариус, *Дрогичин Надбужский и его древности*, [w:] *Древности Северо-Западного края*, t. 1, cz. 1, S. Peterburg 1890.

¹⁷ K. Musianowicz, *Drohiczyn we wczesnym średniowieczu*, „Materiały Wczesnośredniowieczne”, t. 6, 1969, s. 7–228.

również wnikliwie opracował wiele zagadnień dotyczących Drohiczyna i jego najstarszych dziejów, doskonale przy tym łącząc badania archeologiczne z ustaleniami historycznymi¹⁸.

Wiele istotnych konstatacji przyniosły teksty przygotowane przez środowisko białostockich historyków na sesję popularnonaukową, która odbyła się w 1978 r. w Drohiczynie. Zebrane materiały wydano drukiem w niskonakładowej i trudno dziś dostępnej publikacji zbiorowej. Na uwagę zasługują w niej teksty Leszka Pistołowicza o układzie przestrzennym Drohiczyna w XV–XVIII w. czy Józefa Maroszka omawiający kulturalne znaczenie Drohiczyna w dziejach¹⁹. Także wiele innych prac tego ostatniego badacza zajmuje bardzo ważne miejsce w historiografii nie tylko całego Podlasia, ale i Drohiczyna. Jedyne temu ośrodkowi miejskiemu został poświęcony artykuł przygotowany z okazji 500-lecia nadania praw miejskich magdeburskich Drohiczynowi. Dotyczy wprawdzie głównie rzemiosła i handlu, lecz omawia też wiele innych zagadnień z historii miasta²⁰.

Jakkolwiek najstarsza znana wzmianka źródłowa o Drohiczynie pochodzi z 1142 r., kiedy wielki książę kijowski Wsiewołod Olegowicz wydzielił m.in. ten gród oraz Brześć jednemu ze swoich braci – Igorowi Olegowiczowi, to powszechnie przyjmuje się, że historia Drohiczyna zaczęła się co najmniej wiek wcześniej, gdy trafił on w ręce księcia kijowskiego Jarosława Mądrego jako „zapłata” za pomoc udzieloną Kazimierzowi Odnowicielowi w walce przeciwko Jaćwingom i samozwańczemu władcy Mazowsza Masławowi. Właśnie wtedy miał zostać zbudowany w Drohiczynie warowny gród, wokół którego rozwinęło się osadnictwo przygodowe. Hipotezę tę zdają się potwierdzać zarówno wcześniejsze, jak i najnowsze badania archeologiczne, właśnie na XI w. datujące powstanie grodu drohickiego²¹.

W XII w. Drohiczyn był ważnym węzłem handlowym łączącym Polskę z Rusią, czego dowodzą niezliczone ołowiane plomby znajdujące się bardzo licznie w mieście od końca XIX w. Przedstawiają one rozmaite znaki, litery alfabetu cyrylicy, postacie świętych, zwierząt, ptaków, ale też herby książąt ruskich²². Uczestnictwa miasta w handlu dalekosiężnym dowodzi także płytka z wyobrażeniem skrzydłatego lwa, z napisem *Ex officina Sancti Marci*, pochodząca aż z Wenecji.

W końcu XII w. Drohiczyn znalazł się w orbicie wpływów księcia Kazimierza Sprawiedliwego, a następnie jego syna Konrada Mazowieckiego. To właśnie Konrad w 1237 r. nadał zamek Drohiczyn wraz z okręgiem ograniczonym rzekami Bug i Nur (Nurzec) aż do granic Rusi rycerzom wywodzącym się z wcześniejszego zakonu braci dobrzyńskich²³, którzy w momencie nadania byli połączeni z templariuszami²⁴. Z rąk templariuszy miasto odebrał książę halicki Daniel Romanowicz zapewne w 1243 r.²⁵ To właśnie Drohiczyn wybrał na miejsce swojej koronacji w 1253 r., której dokonał legat papieski Opizon z Mezzano w towarzystwie biskupa krakowskiego Prandoty²⁶. W 1275 r. Drohiczyn został zdobyty i spalony przez wojska księcia litewskiego Trojdena, które wymordowały też jego mieszkańców²⁷.

Drohiczyn wchodził w skład księstwa halicko-włodzimierskiego Romanowiczów do śmierci w 1340 r. ostatniego władcy, księcia Bolesława Jerzego II, najpewniej otrutego przez bojarów. Bolesław Jerzy II, syn księcia mazowieckiego Trojdena, dziedziczył księstwo po śmierci swoich wujów: Andrzeja i Lwa Juriewiczów. Po jego śmierci część jego dziedziny obejmującą Drohiczyn zajęli jego bracia Siemowit i Kazimierz, a być może nawet jeszcze jego ojciec Trojden. O posiadaniu Drohiczyna przez Mazowszan

¹⁸ Z ważniejszych prac: L. Pawlata, *Budowle sakralne Drohiczyna*, s. 67–97; tenże, *Problematyka badań nad powstaniem i organizacją przestrzeni miejskiej średniowiecznego Drohiczyna*, [w:] *Małe miasta: perspektywa archeologiczna*, red. M. Zalewski, M. Zemło, Lublin–Supraśl 2014, s. 23–78; tenże, *Plomby typu drohiczynskiego – problematyka badań*, „Podlaskie Zeszyty Archeologiczne”, t. 12, 2016, s. 83–140.

¹⁹ *Drohiczyn. Dzieje miasta na tle dziejów regionu: do 1950 r.*, red. A. Dobroński, A. Izydorczyk, Białystok 1980.

²⁰ J. Maroszek, *Rzemiosło i handel w Drohiczynie do końca XVIII wieku*, „Białostoczczyzna”, 1999, nr 2(54), s. 3–15.

²¹ L. Pawlata, *Problematyka badań*, s. 36–38.

²² Tenże, *Plomby typu drohiczynskiego*, s. 84–91 (tu także wcześniejsza literatura i podsumowanie badań na plombami drohickimi).

²³ Oryginał pergaminowy dokumentu Konrada I Mazowieckiego z 1237 r. zachowany w Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, Berlin, XX HA, Pergamenturkunden, Schieblade 57, nr 42; publ. m.in. [w:] *Codex diplomaticus et commemorationum Masoviae generalis*, t. 1, wyd. J.K. Kochanowski, Warszawa 1919, nr 366, s. 421–423.

²⁴ A. Jusupović, „*Domus quondam Dobrinensis*”. *Przyczynek do dziejów templariuszy na ziemiach Konrada Mazowieckiego*, „Zapiski Historyczne”, t. 71, 2006, nr 1, s. 11–14.

²⁵ *Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów)*, wyd., wstęp i przyp. D. Dąbrowski, A. Jusupović, współpr. I. Juriewa, A. Majorow, T. Wiłkuł, Kraków–Warszawa 2017 (Pomniki Dziejowe Polski, ser. 2, t. 16), s. 153.

²⁶ D. Dąbrowski, *Daniel Romanowicz król Rusi (ok. 1201–1264). Biografia polityczna*, Kraków 2012, s. 349–366.

²⁷ *Kronika halicko-wołyńska*, s. 227.

świadczy dokument Siemowita Trojdenowica z 1342 r. adresowany do jego wojewody-namiestnika, tytułującego się właśnie drohickim²⁸.

Wkrótce jednak, zapewne w wyniku walk toczonych w 1351 r., podczas których pod Mielnikiem zginął z rąk Litwinów książę płocki Bolesław III Wańkowic, ziemię drohicką przejął z rąk Mazowszan książę litewski Kiejstut, który w 1355 r. razem z bratem Lubartem wystawił dokument zezwalający kupcom toruńskim na swobodne poruszanie się do Łucka drogą prowadzącą m.in. przez Drohiczyn, Mielnik i Brześć²⁹.

Definitywnie przynależność Drohiczyzna do władztwa Kiejstuta potwierdził traktat z 1366 r., który zawarł on wraz z bratem Olgierdem z królem polskim Kazimierzem Wielkim. Ten ostatni zobowiązał się wówczas nie najeżdżać na ziemię i stanowiące ich centra z zamkami w Brześciu, Drohiczynie, Mielniku, Bielsku i Kamieńcu – należące do Kiejstuta oraz na Kobryń należący do wielkiego księcia Olgierda³⁰. Ziemię drohicka, a także brzeska i kamieniecka w końcu rządów Kiejstuta były obiektem rejsz krzyżackich, które poważnie spustoszyły ich obszary³¹. Zawarty pomiędzy Litwą i zakonem traktat z 1379 r., określający warunki pokoju, wymienia wśród ziem wyjętych spod rejsz krzyżackich m.in. Suraz, Drohiczyn, Mielnik, Brześć, Bielsk i Kamieniec³². Po śmierci księcia Kiejstuta i ucieczce jego syna Witolda do Krzyżaków ziemię drohicką, a być może i brzeską, próbował w 1382 r. zająć książę mazowiecki Janusz. Jednak bardzo szybko utracił ją na rzecz Jagiełły. Dopiero po powrocie od Krzyżaków i pogodzeniu się z Jagiełłą w 1385 r. Witold otrzymał zwrot części ojcowizny wraz z Grodnem, Brześciem, Kamieńcem, Wołkowyskiem, Drohiczyń i Mielnikiem. W wystawianych przez siebie dokumentach z lat 1386–1389 Witold tytułował się księciem brzeskim³³ lub grodzieńskim³⁴, jednak niewątpliwie posiadał także Drohiczyn, o czym świadczy pojawienie się w jego otoczeniu w 1388 r. wojewody drohickiego Jana. Po kolejnej ucieczce do Krzyżaków w 1389 r. Witold ponownie utracił swoją ojcowiznę, którą osobiście zajął w lutym 1390 r. król Władysław Jagiełło. Ziemię drohicką z grodami w Drohiczynie, Bielsku, Mielniku i Surazu późnym latem 1390 r. oddał we władanie księciu mazowieckiemu Januszowi, co potwierdził dokumentem wystawionym 2 IX 1391 r. Drohiczyn został wówczas wyraźnie wymieniony jako główny ośrodek całego terytorium, co wskazuje na jego znaczącą rolę³⁵. Po powrocie Witolda na Litwę i ugodzie zawartej w 1392 r. w Ostrowie, Brześć i Kamieniec na trwałe powróciły w jego posiadanie. Ziemię drohicką odzyskał później, dopiero pomiędzy 1401 a 1405 r. Jego władztwo nad ziemią drohicką potwierdzają pobyty w Drohiczynie, notowane zwłaszcza pod koniec rządów³⁶, oraz zachowane nadania na rzecz cerkwi, kościołów czy rycerstwa i bojarów na tym obszarze. Jeden z dokumentów Witolda z 1420 r. został nawet wystawiony podczas jego pobytu „in castro Drohicin”. Po krótkim epizodzie rządów Świdrygiełły w Wielkim Księstwie Litewskim ziemię drohicka i mielnicka znalazły się wraz z częścią tegoż we władaniu młodszego brata Witolda – Zygmunta Kiejstutowicza.

Wykorzystując śmierć Zygmunta Kiejstutowicza w marcu 1440 r., latem tego roku ziemię drohicką zajął książę mazowiecki Bolesław IV, który nawet ustanowił w Drohiczynie kasztelana. Został nim wywodzący się z rodziny mazowieckiej, ale posiadającej dobra także na terenie ziemi drohickiej – Jan Nasuta³⁷.

²⁸ *Nowy kodeks dyplomatyczny Mazowsza*, t. 2: *Dokumenty z lat 1248–1355*, wyd. I. Sułkowska-Kuraś, S. Kuraś, współudz. K. Pacuski, H. Wajs, Wrocław 1989, s. 252–253.

²⁹ В. Розов, *Українські грамоти, XIV в. і перша половина XV в.*, Київ 1928, nr 1, s. 1–2.

³⁰ A. Czuczynski, *Traktat książąt litewskich z Kazimierzem Wielkim z r. 1366*, KH, t. 4, 1890, s. 513–515.

³¹ Wigand von Marburg, *Nowa kronika pruska*, oprac. S. Zonenberg, K. Kwiatkowski, Toruń 2017, s. 425.

³² Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, Berlin, XX HA, Pergamenturkunden, Schieblade 52, nr 3.

³³ Tak np. w dokumencie z 1388 r. wystawionym w Kamieńcu, zawierającym nadanie na rzecz biskupstwa wileńskiego m.in. na terenie ziemi brzeskiej; *Vitoldiana. Codex privilegiorum Vitoldi magni ducis Lithuaniae: 1386–1430*, zebra. i wyd. J. Ochmański, Warszawa–Poznań 1986, nr 9, s. 15–16.

³⁴ *Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1376–1430*, wyd. A. Prochaska, Cracoviae 1882, nr LIII.

³⁵ M. Radoch, *W sprawie daty nadania przez Władysława Jagiełłę ziemi drohickiej księciu mazowieckiemu Januszowi I*, [w:] *Szkice z dziejów kolonizacji Podlasia i Grodzieńszczyzny od XIV do XVI wieku. Prace ofiarowane profesorowi Antoniemu Czacharowskiemu w siedemdziesięciolecie urodzin i czterdziestopięciolecie pracy naukowej*, red. J. Śliwiński, Olsztyn 2002, s. 11–20. Autor niesłusznie próbuje poprawić jedynie datę przywileju Władysława Jagiełły z 15 IX 1391 na 1390 r. Sam przywilej został wystawiony rok później od faktycznego przekazania ziemi drohickiej Januszowi I.

³⁶ S. Polechow, *Itinerarium wielkiego księcia litewskiego Witolda: 4/5 sierpnia 1392–27 października 1430*, „Rocznik Lituanistyczny”, t. 5, 2019, s. 96–98.

³⁷ Jaszczółt, *Ziemia drohicka i bielska*, s. 334–335; J. Grabowski, *Dynastia Piastów mazowieckich. Studia nad dziejami politycznymi Mazowsza, intulucją i genealogią książąt*, Warszawa–Kraków 2012, s. 566.

Późnym latem 1444 r. wojska litewskie dowodzone przez Jana Gasztołda zajęły ziemię drohiczką i przyłączyły ją na powrót do Wielkiego Księstwa Litewskiego. Odtąd aż do 1569 r. Drohiczyn wraz z całym Podlasiem znajdował się w obrębie Wielkiego Księstwa Litewskiego. W tym bowiem roku na mocy przywileju króla Zygmunta Augusta został przyłączony do Korony polskiej.

Zachowany przywilej nadający Drohiczynowi prawo magdeburskie został wystawiony dopiero w 1498 r. Znane są jednak liczne świadectwa pośrednio dowodzące, że już wcześniej Drohiczyn posiadał prawo miejskie, być może chełmińskie. Są to przede wszystkim wzmianki o instytucjach typowych dla miast lokowanych na prawie niemieckim. Mamy więc z Drohiczyna informacje o radzie miejskiej, burmistrzach, mieszczanach występujących już w pierwszej połowie XV w.³⁸ Co warto podkreślić, we wrześniu 1440 r. Bolesław IV, przebywając w Drohiczynie, nadał przywilej na prawo chełmińskie dla Mielnika³⁹. Nie ma natomiast śladu po analogicznym przywileju dla Drohiczyna, co poniekąd dowodzi, że miasto uzyskało taki przywilej już wcześniej, być może jeszcze za czasów księcia Janusza I Starszego (1390–1401) lub też od wielkiego księcia litewskiego Witolda. W każdym razie w przywileju Witolda na wójtostwo dla Stanisława Dziadka z 1429 r. Drohiczyn jest określony jako *oppidum*⁴⁰. Również w przywileju Kazimierza Jagiellończyka dla mieszczan wileńskich z 1441 r. Drohiczyn jest wymieniony pośród 14 miast z terenu Wielkiego Księstwa Litewskiego, w których uzyskali oni prawo wolnego handlu⁴¹.

Z procesem lokacji na prawie niemieckim nierozzerwalnie wiązało się ustanowienie w mieście wójtostwa, które w Drohiczynie mogło istnieć już na początku XV w. Pośrednio dowodzi tego wzmianka z 1414 r., w której wymieniony został Niklasz, stary wójt z Drohiczyna⁴².

Dopiero jednak 28 XII 1429 r. w Grodnie książę Witold wystawił przywilej, którym nadał wójtostwo w mieście Drohiczynie Stanisławowi Dziadkowi. Głównym uposażeniem wójtostwa było 6 włók ziemi. Ponadto wójt miał dostawać jedną trzecią opłat z kar sądowych oraz co trzeci kamień łożu. Uzyskał także prawo zbudowania i posiadania młyna, w którym zboże mogliby mielić mieszkańcy Drohiczyna i okolicznych wsi. W otrzymanym wójtostwie Stanisław Dziadek miał sprawować swój urząd na wzór wójtów miasta Lublina⁴³. Z jego rąk wójtostwo dość szybko przeszło jednak na inne osoby⁴⁴. W XV w. są znani następnicy wójtowie drohiccy: Grzegorz (1438–1448), Mikołaj Chodowski (1479–1481), Andrzej (1497–1536)⁴⁵. Źródła z XVI w. wskazują na istnienie w Drohiczynie folwarku i dworu wójtowskiego. Plan z 1810 r. we wschodniej stronie miasta, przy drodze do Zajęcznik, oznacza istnienie dworu „wójtowszczyzna”. Również mapa von Steina w tym samym miejscu pokazuje większy obiekt. Wójtostwo w Drohiczynie funkcjonowało nieprzerwanie do III rozbioru. Można przyjąć również, że siedziba wójtów znajdowała się cały czas w tym samym miejscu. Wobec tego zdecydowano o umieszczeniu dworu wójtowskiego na mapie według lokalizacji podanej przez wspomniane źródła.

Ostatnim etapem wieńczącym proces lokacji Drohiczyna było uzyskanie przez miasto przywileju na prawo magdeburskie z rąk Aleksandra Jagiellończyka 4 X 1498 r.⁴⁶ W dokumencie władca wyraźnie stwierdzał, że różnorodność praw zwyczajowych używanych przez różne nacje i wyznania w miastach Wielkiego Księstwa Litewskiego, w tym również w Drohiczynie, negatywnie wpływa na ich

³⁸ Między innymi: Marcin Schneider mieszczanin z Drohiczyna w 1417 r. (M. Radoch, *Kilka uwag o konfliktach na pograniczu litewsko-mazowieckim i litewsko-krzyżackim w latach 1401–1426*, [w:] *Szkice z dziejów społeczno-gospodarczych Podlasia i Grodzieńszczyzny od XV do XVI wieku*, red. J. Śliwiński, Olsztyn 2005, s. 15), Wit rajca drohiccki w 1438 r. (ZZG, sygn. 32, s. 452), Jakub Strugała burmistrz drohiccki w 1470 r. (Kapicjana 5, s. 12; *Księga ławnicza miasta Nowej Warszawy*, wyd. A. Wolff, Wrocław 1960, nr 730, s. 144), list burmistrza i rady miejskiej Drohiczyna z 1486 r. do rady miasta Gdańska (Archiwum Państwowe w Gdańsku, sygn. 300 D/7, nr 81, s. 1), Matys burmistrz „lacki”, Paszko Sliniczyc rajca „ruski”, Artyszko rajca „zabuski”, Butko, Patrysz, Paszko Cybowicz – mieszczanie drohiccy w 1492 r. (AGAD, Zb. dok. pergaminowych, nr 4783).

³⁹ MK 3, k. 246.

⁴⁰ *Vitoldiana*, nr 188, s. 156–157.

⁴¹ LMAVB, f. 1-17; *Zbiór dawnych dyplomatów i aktów miast Wilna, Kowna, Trok, prawosławnych monasterów, cerkwi i w różnych sprawach*, Wilno 1843, nr 7, s. 7–10.

⁴² *Codex epistolaris Vitoldi*, nr 649, s. 329–330.

⁴³ RGADA, f. 389-1-31, k. 11v–12; *Акты Литовско-Русского государства*, t. 1, wyd. М.В. Довнар-Запольский, Москва 1899, nr 2, s. 2–3; *Vitoldiana*, nr 188, s. 156–157.

⁴⁴ Występujący w 1458 r. syn Stanisława Dziadka Andrzej nie był właścicielem wójtostwa; NGAB, Mińsk, f. 1759-2-28, k. 181–181v.

⁴⁵ ZZG, sygn. 32, s. 452; AGAD, Drohicckie grodzkie, seria 2, nr 1, k. 346v, 405v; NGAB, Mińsk, f. 1759-2-6, k. 114–114v.

⁴⁶ Dokument zachowany w kopiach z XVI w., m.in. RGADA, f. 389-1-13, k. 109–110v; MK 101, k. 368; NGAB, Mińsk, f. 1759-2-5, k. 129v–131; Kapicjana 2, s. 49–54.

funkcjonowanie. Chcąc więc zaprowadzić porządek w tej kwestii, Aleksander nadał wszystkim mieszkańcom Drohiczyzna zarówno z Lackiej, jak i Ruskiej Strony prawo magdeburskie, uchylając jednocześnie wszelkie inne prawa, a szczególnie używane przez mieszkańców tu Rusinów. Potwierdził władzę wójta nad mieszczanami, którzy mieli być sądzeni jedynie przez niego i burmistrzów oraz rajców. Tym samym mieszczanie zostali wyłączeni spod jurysdykcji zamkowej i starostów wielkksiążęcych. Miastu wyznaczono terminy czterech jarmarków dorocznych, mających odbywać się po Niedzieli Palmowej oraz świętach Bożego Ciała, Podwyższenia Krzyża Świętego i Szymona Judy. Wówczas tylko mogli handlować w Drohiczyźnie mieszczanie z innych miast Wielkiego Księstwa Litewskiego. Wyjątek uzyskali jedynie mieszczanie z Wilna, Trok i Połocka, którzy na mocy specjalnych przywilejów mogli handlować także w innych terminach. Każdy z wyznaczonych jarmarków miał trwać tydzień.

Oryginalny przywilej Aleksandra najpewniej spłonął przed 1569 r. Wówczas to mieszczanie drohiccy na sejmie lubelskim przedłożyli nie sam oryginał, lecz kopię jego wpisu do ksiąg ziemskich drohickich z 1542 r. Z całą pewnością nie istniał w 1592 r., gdy wprost zapisano: „Miasto Drohiczin iż przez wielkie a częste pogorzenie niemało szkody popadło i przywilej oryginalny tego miasta zgorzał”⁴⁷.

Pomimo włączenia Podlasia do Korony w 1569 r. mieszczanie drohiccy jeszcze długo nie mogli się wyzwolić od uciążliwych podatków obowiązujących w Wielkim Księstwie Litewskim, a które musieli płacić staroście. Niewątpliwie zaważyła na tym postawa wojewody podlaskiego i starosty drohickiego Mikołaja Kiszki (zm. 1587 r.), który nie chciał ustąpić z tych podatków. Dopiero jego syn i następca na starostwie drohickim Mikołaj Kiszka dokumentem z 24 XI 1588 r. na wyraźne polecenie króla ustąpił z pobierania podatków według zwyczaju litewskiego, jako niezgodnych z przywilejem inkorporacji Podlasia z 1569 r.⁴⁸ Mieszczanie drohiccy mieli płacić jedynie czynsze w wysokości 50 gr od włóki po Lackiej Stronie oraz po 30 i 1/8 gr z włóki po Ruskiej Stronie, ze względu na gorsze grunty występujące w tej części Drohiczyzna, ponadto kwartę z karczem w wysokości 70 zł rocznie⁴⁹. Jednak pomimo tego nadal zdarzały się przypadki nieprzestrzegania przez starostów przyjętych ustaleń, co powodowało konieczność interwencji królewskiej. W 1617 i 1618 r. król Zygmunt III napominał wspomnianego Mikołaja Kiszkę, aby nie czynił krzywd młynarzom drohickim i innym mieszczanom⁵⁰.

Od lat 80. XVI w. wzmiankowani są w Drohiczyźnie Szkoci, którzy z czasem osiedlali się tu coraz liczniej. Już w 1589 r. plac w Drohiczyźnie posiadał niejaki Kilian Szkot⁵¹. Na przełomie XVI i XVII w. burmistrzem był nawet Szkot Wojciech, posługujący się charakterystycznym nazwiskiem Baranowski.

Lustracja z 1570 r. pisząc o Drohiczyźnie, stwierdzała, że: „Powiat wielki i to miasto na Podlasiu główniejsze jest”⁵². Identyczną informację zawiera lustracja przeprowadzona w 1616 r.⁵³ Znaczenie Drohiczyzna wynikało niewątpliwie z dawniejszej tradycji, gdy w XIII i XIV w. był najważniejszym grodem na terenie odpowiadającym mniej więcej terytorium późniejszego województwa podlaskiego. Także później, w wiekach XV i XVI, był siedzibą sądów szlacheckich, które początkowo na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego funkcjonowały tylko na Podlasiu. Sąd ziemski w Drohiczyźnie działał już w czasach wielkiego księcia Witolda, co najmniej od 1427 r., z pewnością za jego zezwoleniem⁵⁴. 19 VI 1445 r. Kazimierz Jagiellończyk jeszcze jako wielki książę litewski wydał szlachcie ziemi drohickiej przywilej na posługiwanie się prawem polskim, tak jak za czasów książąt Witolda i Zygmunta Kiejstutowiczów⁵⁵.

W 1516 r. król Zygmunt I Stary wydał przywilej w pełni zezwalający na posługiwanie się prawem polskim przez szlachtę ziemi drohickiej⁵⁶. W tym momencie w Drohiczyźnie ukonstytuował się odrębny sąd grodzki. Wcześniej sprawy przez niego rozpatrywane były sądzone przez zamkowe sądy sprawowane

⁴⁷ *Dyaryusze i akta sejmowe r. 1591–1592*, wyd. E. Barwiński, Kraków 1911 (*Scriptores Rerum Polonicarum*, t. 21), s. 149.

⁴⁸ Mandat królewski z 30 I 1588 r. skierowany do Mikołaja Kiszki starosty drohickiego; ZZG, sygn. 30, s. 90.

⁴⁹ NGAB, Mińsk, f. 1759-2-15, k. 101–102; J. Jaroszewicz, *Drohiczyn. Opis historyczny*, s. 27.

⁵⁰ AGAD, Drohickie ziemskie, nr 11, k. 275–276; J. Jaroszewicz, *Drohiczyn. Opis historyczny*, s. 29–30.

⁵¹ NGAB Mińsk, f. 1759-2-44, k. 198v–199.

⁵² LWP 1570, 1576, s. 4.

⁵³ ASK XLVI 149, k. 162.

⁵⁴ W 1427 r. wzmiankowany był podsędek ziemski drohicki Grzymek z Padkowic; APB, Sumariusz ksiąg ziemskich drohickich z lat 1640–1697, s. 112. Niewątpliwie razem z podsędkiem musiał wtedy sędzić również sędzia ziemski.

⁵⁵ NGAB, Mińsk, f. 1759-2-28, k. 10.

⁵⁶ VL, t. 1, s. 174–175; RGADA, f. 389-1-13, k. 100–103.

przez starostów. Pierwszy wzmiankowany sędzia grodzki drohicki Hieronim Rospąd Jabłoński pojawił się w latach 1517–1522⁵⁷.

W 1513 r. utworzono województwo podlaskie, którego wojewodą został Jan (Iwan) Sapieha, marszałek i sekretarz gospodarski. Gdy zmarł w 1517 r., formalnie nastąpiła przerwa w funkcjonowaniu województwa w związku z nieobsadzeniem urzędu. Dopiero przywilejem z 1520 r. król Zygmunt I Stary powołał nowego wojewodę podlaskiego Janusza Kostewicza i na nowo utworzył województwo, wyraźnie określając jego terytorium, w którym znalazły się obok Drohiczyna, Bielska i Mielnika także Brześć, Kamieniec i Kobryń⁵⁸. Drohiczyn nie był jednak wtedy uważany za stolicę województwa, czego dowodem jest choćby to, że nie zostało ono nazwane od nazwy miasta, tak jak inne wówczas nowo powstałe województwa litewskie. Rangę stołeczną Drohiczyn uzyskał dopiero po zawarciu unii lubelskiej, gdy zaczęły się w nim odbywać zjazdy wojewódzkie, sejmiki generalne, a także wybierano deputatów z województwa podlaskiego na Trybunał Koronny. Drohiczyn był w drugiej połowie XVI w. jedynym miastem królewskim w ziemi drohickiej (do 1565 r. także Wysokie).

XVI-wieczny Drohiczyn był położony po obu stronach Bugu. Na prawym (północnym) brzegu rzeki znajdowała się część miasta zwana zwyczajowo Lacką Stroną (lub Drohiczynem Lackim), a na przeciwnym brzegu Bugu obszar określany jako Ruska Strona (Drohiczyn Ruski). Z tego powodu też niekiedy w źródłach była mowa o dwóch miastach⁵⁹. Kwestia pochodzenia nazewnictwa obu stron Drohiczyna nie jest do końca jasna i będzie wymagała dalszych szczegółowych badań. Naszym zdaniem raczej nie jest to pochodna stosunków osadniczych i etnicznych występujących w Drohiczynie. Zarówno po jednej, jak i po drugiej stronie rzeki spotykamy zamieszkujących Polaków oraz Rusinów. Bug nie był więc granicą oddzielającą ściśle od siebie obie narodowości. Najwymowniejsze jest to, że główne cerkwie prawosławne znajdowały się na Lackiej Stronie. Najbardziej sensownym wytłumaczeniem tego stanu rzeczy jest zapis z przywileju magdeburskiego Drohiczyna z 1498 r., w którym Aleksander Jagiellończyk zezwala na wybieranie dwóch burmistrzów i dwóch kompletów rady miejskiej po ośmiu rajców – osobno przez Polaków i przez Rusinów. Możliwe zatem, że ci burmistrzowie i rajcowie sprawowali swoje funkcje w odpowiednio nazywanych częściach Drohiczyna, czyli na Stronach Lackiej i Ruskiej. Taki stan rzeczy występował zresztą już wcześniej, skoro w 1492 r. jest mowa w dokumencie o „burmistrzu lackim” i „rajcy ruskim” z Drohiczyna. Większość źródeł nawet wspominając o obu stronach, traktuje jednak Drohiczyn jako jeden organizm miejski.

Niewątpliwie na rozwój grodu i osad przedlokacyjnych w Drohiczynie wpływ miała bliskość Bugu. Gród drohicki znajdował się na prawym brzegu rzeki, w miejscu górującym nad położoną po drugiej stronie doliną. Dolina Bugu naprzeciw Góry Zamkowej jest dosyć szeroka i wynosi ok. 4 km. Sam Bug na terenie Drohiczyna i najbliższej okolicy tworzy liczne meandry. Natomiast nurt podmywa na przemian obydwie brzegi. Stąd też w ciągu wieków Bug zmieniał swoje koryto. Śladem po tych zmianach są starorzecza, tzw. bużyska⁶⁰. Jedno z większych starorzeczy położone było od zachodniej strony miasta. Wyraźnie widoczne jest na mapie von Steina. Można je najpewniej zidentyfikować ze wzmiankowanym w 1553 r. tzw. dolnym jeziorem, leżącym niedaleko miejsca zwanego Wasznik. Starorzecze to zostało oznaczone na planie.

Wokół grodu wczesnośredniowiecznego rozwinęło się osadnictwo otwarte złożone z kilku osad. Teren zajęty później przez rynek lokacyjny był wcześniej użytkowany osadniczo i tworzył osadę centralną, która łączyła się z osadą wschodnią (na północny wschód od grodu). Nad brzegiem Bugu rozwinęła się osada zachodnia, być może w większości zasiedlona przez ludność pochodzenia zachodniego, stąd też w niej później umiejscowiono kościół rzymskokatolicki. Ślady osadnictwa odkryto także na terenie Góry Kramczewskiej, oddzielonej od centralnych osad wąwozem i płynącym przez niego strumieniem. Użytkowany osadniczo był również teren po drugiej stronie Bugu, zajmowany później przez Drohiczyn Ruski⁶¹.

⁵⁷ AGAD, Drohickie ziemskie, nr 1, k. 55v; AGAD, Drohickie grodzkie, seria 2, nr 2, k. 195v; *Русская историческая библиотека*, t. 20: *Литовская метрика*, cz. 2, t. 1: *Книги судных дел*, С.-Петербург 1903, kol. 1314, 1444.

⁵⁸ Oryg. pergaminowy: AGAD, Zb. dok. pergaminowych, nr 1137; Podlasie III, s. 157–159; *Urzednicy podlascy*, s. 14–15.

⁵⁹ Tak np. w dokumencie rewizora Dymitra Sapiehy z 1564 r.; MK 108, k. 15: „włoki i zaszczianki oboich miast Drohiczkich”.

⁶⁰ K. Musianowicz, *Drohiczyn we wczesnym sredniowieczu*, s. 9.

⁶¹ A. Andrzejewski, J. Sikora, *Drohiczyn sredniowieczny i nowozytny w swietle badan z roku 2006*, „Podlaskie Zeszyty Archeologiczne”, t. 5, 2009, s. 169–171, 188 (mapka ukazująca rozwój przestrzenny Drohiczyna w XII–XIII w.).

Granice pól miejskich Drohiczyna ukształtowały się zapewne na długo przed lokacją na prawie magdeburskim w 1498 r. W samym przywileju nie ma w ogóle o nich mowy, co zapewne oznacza, że w większości były już wyznaczone i opierały się na obrębach sąsiednich miejscowości. Granice pól należących do Lackiej Strony przedstawiały się następująco. Od zachodu graniczyło ono z gruntami zwanymi Budkowszczyzna. Pierwotnie była to dąbrowa miejska w 1522 r. nadana przez starostę drohickiego Jana Mikołajewicza Radziwiłła woźnemu zamkowemu Bartłomiejowi Budce. W opisie granic tego nadania mowa jest wyraźnie o stykaniu się z jednej strony z granicami pól miejskich, z innej zaś z drogą wychodzącą z Drohiczyna w kierunku Gródka⁶². Od północy miasto graniczyło z wsią Kłyżówka należącą do franciszkanów drohickich, Sieniewiczami stanowiącymi własność rodziny Horbowski i wsią Koczery (Koczerhy) zasiedloną przez bojarów pochodzenia ruskiego Koczerhów-Koczerskich. Od strony wschodniej Drohiczyn graniczył z wsią Bujaki, w XVI w. należącą do rodziny Izdebskich

Niemal od początku XVI w. mieszczanie drohiccy toczyli spory z właścicielami Bujak o przebieg granicy. Już w 1521 r. starosta drohicki Jan Radziwiłł wraz z arbitrami próbował rozstrzygnąć spór wójta, burmistrza i mieszczan drohickich z Zofią Izdebską z Bujak o dąbrowę położoną pomiędzy miastem a Bujakami, do której pretensje rościły obie strony. Dokonał także rozgraniczenia, którego przebieg opisano⁶³. Nie zakończyło to jednak sporu i dopiero w 1531 r. podkomorzy drohicki dokonał ponownego rozgraniczenia gruntów miasta Drohiczyna z Bujakami. Także w tym przypadku chodziło o sporną dąbrowę, którą mieszczanie uważali za swoją własność. Granica miała zaczynać się od węgielnicy położonej przy drodze idącej z Drohiczyna do wsi Boguszki, a dzielącej grunty wsi Zajęczniki od spornej dąbrowy. Została oznaczona kopcami uformowanymi z ziemi i kamieni, z których ostatni podkomorzy kazał usypać przy drodze prowadzącej z Drohiczyna do Rogawki⁶⁴.

Z kolei część Drohiczyna położona po lewej stronie Bugu, czyli Ruska Strona, od wschodu graniczyła z wsią Drażniew (Drażniewo) należącą do rodziny Niemirów h. Gozdawa. W 1545 r. komisarze wyznaczeni przez króla Zygmunta Augusta dokonali oznaczenia granic pomiędzy gruntami Drażniewa Stanisława Niemiry a gruntami Drohiczyna⁶⁵. Od strony południowej grunty miejskie graniczyły z wsiami Korczew (Korczewo) i Laskowice należącymi w XVI w. do rodziny Hlebowiczów h. Leliwa. Od strony zachodniej granicę stanowiła rzeczka Kamianka (ob. Kołodziejka), za którą rozciągały się grunty wsi Starczewice. Początkowo należała ona do zamku drohickiego, jednak w 1555 r. została nadana przez króla Zygmunta Augusta pisarzowi gospodarskiemu Maciejowi Sawickiemu w zamian za wcześniej nadane mu folwarki w Drohiczynie, wówczas przywrócone do zamku⁶⁶. Do wsi Starczewice przynależała również osada młynarska Przekop, z której młynarze jeszcze w XV w. podlegali zamkowi drohickiemu. W 1455 r. starosta drohicki Jan Nasuta zezwolił na sprzedaż młyna w Przekopie przez młynarza Bartłomieja szlachcicowi Grzegorzowi z Zalesia⁶⁷.

Na miejscu obecnie istniejącej wsi o nazwie Bużyski, założonej w XVIII w., znajdował się grunt o tej samej nazwie wspomniany w 1589 r., gdy król zezwolił swojemu „harcerzowi” Adamowi Truskowskiemu na wykupienie 5 włók w tym gruncie od spadkobierców byłego wójta drohickiego Mikołaja Chodowskiego. Grunt ten został określony jako leżący między fosą „miasta ruskiego Drohiczyna i rzeką Bug”⁶⁸. Oznaczono go na planie Drohiczyna w miejscu, gdzie obecnie znajduje się wieś Bużyski.

Podczas pomiaru włócznej Drohiczyna i starostwa drohickiego dokonanej w 1563 i 1564 r. przez rewizora królewskiego Dymitra Sapiechę dokonano ostatecznego podziału włók miejskich i ich podliczenia. W lustracji z 1570 r. podano, że Drohiczyn posiadał 58 włók miary chełmińskiej z jednej strony. Liczba ta odnosiła się tylko do Lackiej Strony. Lustracja z 1576 r. podaje nieco inne dane. Na Lackiej Stronie łącznie znajdowało się 61 $\frac{3}{4}$ włóki, na Ruskiej zaś 46 włók⁶⁹. Na Lackiej oczynszowane były 43 włóki, na Ruskiej natomiast 44. Miasto posiadało po obu stronach 147 morgów

⁶² AGAD, Drohickie ziemskie, nr 2, k. 347v–348.

⁶³ *Русская историческая библиотека*, t. 20, kol. 1554–1557.

⁶⁴ RGADA, f. 389-1-13, k. 110v–111v.

⁶⁵ AGAD, Drohickie ziemskie, nr 2, k. 394v–397.

⁶⁶ RGADA, f. 389-1-38, nr 166, k. 232v–233; NGAB, Mińsk, f. 1759-2-45, k. 286–287.

⁶⁷ NGAB, Mińsk, f. 1759-2-49, k. 34v–35v.

⁶⁸ MK 135, k. 597–597v; *Księga wpisów podkanclerzego Wojciecha Baranowskiego z okresu marzec 1588 – grudzień 1590 MK 135 z Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie*, oprac. W. Krawczuk, M. Kulecki, Warszawa 2010 (Sumariusz Metryki Koronnej, seria nowa, t. 4), nr 639.

⁶⁹ Archiwum SS. Benedyktynek w Drohiczynie, akta niesygnowane; J. Jaroszewicz, *Drohiczyn. Opis historyczny*, s. 26.

łąk. Wszystkich domów było wtedy 327. Libertowanych domów było w Drohiczynie wówczas 6. Od włóki na Stronie Lackiej płacono po 42 gr litewskie, a na Ruskiej po 30 gr litewskich. Lustracja z 1576 r. podaje również wyszczególnienie rzemieślników i kramarzy, którzy mieli opłacać podatki. Wszystkich było wówczas 77: 9 krawców, 5 kuśnierzy, 2 „opasieczników”, 4 balwierzy, 4 kowali, 8 rzeźników, złotnik, siodlarz, ślusarz, 40 szewców, 20 furmanów, 6 kramarzy. Ponadto po obu stronach znajdowało się 45 karczem piwnych płacących podatek i 8 wolnych, 13 karczem miodowych, 20 gorzałczanych, wśród nich 1 wolna⁷⁰. Według wcześniejszej lustracji z 1570 r. karczem piwnych było 63, miodowych 12 i gorzałczanych 2⁷¹. Wyszczególnienie rzemieślników w Drohiczynie podaje również rejestr poborowy z 1580 r.⁷²

Krawcy i szewcy w Drohiczynie byli zorganizowani w cechy, które posiadały odrębne przywileje. Szewcy, najliczniej reprezentowani w Drohiczynie, uzyskali przywilej i statut określający zasady funkcjonowania na mocy dokumentu Zygmunta Augusta z 23 X 1562 r.⁷³ Krawcy i postrzygacze otrzymali od tegoż monarchy przywilej 10 X 1565 r., wzorowany na dokumencie wystawionym cechowi krawieckiemu miasta Liwa⁷⁴. Istniała również w Drohiczynie konfraternia gromadząca miejscowych kupców: Polaków, Rusinów i Szkotów. W 1643 r. spisała swoją ustawę, którą potwierdził w 1644 r. król Władysław IV⁷⁵.

Przywilej na prawo magdeburskie z 1498 r. zawierał zezwolenie na wybudowanie ratusza „in loco digniori”. Najodpowiedniejszym miejscem do jego lokalizacji był oczywiście rynek (ob. pl. Kościuszki), na którym niewątpliwie go posadowiono. Ratusz, tak jak cała zabudowa miejska, miał strukturę drewnianą, stąd też z pewnością ulegał pożarom, które wielokrotnie nawiedzały Drohiczyn. W 1592 r. szlachta zgromadzona na sejmiku poselskim prosiła króla Zygmunta III o przydzielenie drewna z puszczy królewskiej na budowę ratusza, który przedtem najpewniej spłonął⁷⁶. Należy przyjąć, że w okresie objętym badaniami ratusz w Drohiczynie istniał, chociaż być może z niewielkimi przerwami. Dlatego został ujęty na planie według lokalizacji ukazanej na szkicu z 1789 r. W 1805 r. ratusz spłonął po raz kolejny i nie został już odbudowany⁷⁷. Przywilej z 1498 r. zezwalał też na wzniesienie przez mieszczan w pobliżu ratusza, czyli na rynku, wagi, postrzygalni sukna, jatek i woskobojni oraz łaźni miejskiej. Obiekty takie niewątpliwie wówczas powstały. O funkcjonowaniu łaźni mamy wyraźną wzmiankę z 1506 r., gdy korzystał z niej książę Zygmunt Jagiellończyk (późniejszy król Zygmunt I Stary), zdążający wtedy na Litwę⁷⁸.

Wokół ratusza w obrębie rynku znajdowała się pewna liczba domów mieszkalnych. Według rejestru poborowego z 1580 r. było ich 10, z kolei według rejestru z 1588 r. – 11. Domów ulicznych obydwaj rejestry wykazują 168, chałup 143, tzw. nędznych chałup 7. Oprócz tego na terenie miasta znajdowało się 381 ogrodów⁷⁹.

W dokumencie Dymitra Sapiehy z 1564 r. jest mowa o placu położonym „w uliczce, która idzie z rinku starego”⁸⁰. Wzmianka ta wskazuje, że najpewniej podczas pomiaru Drohiczyna w 1563 r. doszło do wytyczenia placu pod drugi rynek. Nie wiadomo jednak, gdzie był on zlokalizowany. Możliwe, że znajdował się na Ruskiej Stronie. Niewykluczone też, że mógł być wytyczony na Górze Kramczewskiej przy cerkwi Świętej Trójcy, wokół której znajdował się plac mogący spełniać funkcje handlowe. Był on widoczny jeszcze na mapach z XIX w.

Brak tekstu pomiaru Drohiczyna z 1563 r. nie pozwala na dokładne odtworzenie nazw funkcjonujących wówczas w mieście ulic. Zachowane źródła również niemal w ogóle nie przekazują na ten temat informacji. Znane dokumenty sprzedaży, darowizn i zastawów domów, placów czy ogrodów miejskich

⁷⁰ J. Jaroszewicz, *Drohiczyn. Opis historyczny*, s. 27.

⁷¹ LWP 1570, 1576, s. 4.

⁷² Podlasie I, s. 1–2.

⁷³ AGAD, Drohickie ziemskie, nr 17, k. 317–319.

⁷⁴ AGAD, Drohickie ziemskie, nr 5, k. 42v.

⁷⁵ NGAB, Mińsk, f. 1759-2-74, k. 90–92v; J. Jaroszewicz, *Drohiczyn. Opis historyczny*, s. 23–24.

⁷⁶ *Dyaryusze i akta sejmowe r. 1591–1592*, s. 150.

⁷⁷ J. Jaroszewicz, *Drohiczyn. Opis historyczny*, s. 24.

⁷⁸ *Jagelló Zsigimond herceg udvarának szamadaskönyve (1504–1507) / The Court Account Book of Sigismund Jagiellon (1504–1507)*, wyd. K. Rábai, Szeged 2014, s. 342.

⁷⁹ Podlasie I, s. 1; ASK I 47, k. 759.

⁸⁰ MK 108, k. 15.

określają ich położenie przeważnie tylko na podstawie nazwisk właścicieli sąsiednich nieruchomości. Jedynie w dwóch dokumentach Dymitra Sapiehy z 1564 r., spisanych tuż po pomiarze Drohiczyzna, mamy występujące nazwy ulic⁸¹. W obu jest mowa o ul. Bielskiej, którą należy identyfikować z obecną ul. Kraszewskiego, wychodzącą z północno-wschodniego narożnika rynku tuż przy kościele Franciszkanów. Jej naturalnym przedłużeniem powinna być droga idąca w kierunku Bielska, a dalej do Wilna. Stąd też już w XVII w. była ona nazywana Wileńską. W dokumentach Sapiehy jest też mowa o ul. Krzyżowej. Szczególnie ważny jest zapis mówiący, że biegnie ona od ul. Bielskiej w stronę Wasilewa. Na podstawie tej wskazówki należy ją identyfikować z obecnymi ulicami Mickiewicza i Nieznanego Żołnierza (dawniej jedna ul. Warszawska), które stanowiły jeden ciąg komunikacyjny biegnący w kierunku zachodnim właśnie w stronę Tonkiel i Wasilewa, gdzie w XVI w. znajdował się przewóz przez rzekę Bug. Wzmiankowana jest również ul. Wójtowska, która miała być przedłużeniem uliczki wychodzącej od rynku przy domu sędziny drohickiej Anny Gałązczyny i była położona „na prawym zawalku”. Bardzo prawdopodobne, że prowadziła ona z centralnej części miasta w stronę dworu i folwarku należącego do wójtów drohickich. Były one położone na wschodnim skraju miasta. Dwór wójtowski jest oznaczony na mapie von Steina oraz na rosyjskim planie Drohiczyzna z 1810 r. W konsekwencji ową bezimienną uliczkę odchodzącą od rynku przy domu Gałązczyny w kierunku ul. Wójtowskiej można identyfikować z obecną ul. Ratuszową (dawna Ogrodowa). Ze wspomnianych ulic zaznaczono na planie Bielską, Krzyżową i Wójtowską, zrezygnowano natomiast z oznaczenia ul. Ratuszowej.

Z północno-wschodniego narożnika rynku odchodziła w kierunku wschodnim ulica zwana Lubelską (ob. ul. Zygmunta Szmita), która biegła przy wale od strony Góry Kramczewskiej i schodziła w dół w kierunku Bugu i przewozu-promu (dawnego mostu). Jej przedłużenie znajdowało się na Ruskiej Stronie, z której wychodziła w drogę idącą w kierunku Drażniewa i Łosic, a dalej do Lublina. Ulica Lubelska, choć nieodnotowana w znanych źródłach z XVI w., została oznaczona na planie ze względu na jej istotne znaczenie komunikacyjne. Podobnie oznaczono ul. Kościelną, odchodzącą z południowo-zachodniego narożnika rynku w kierunku zachodnim, w stronę kościoła Świętej Trójcy, oraz ul. Rudnicką (ob. ul. Ciechanowiecka), która wychodziła w kierunku północnym z północno-zachodniego narożnika rynku. Takie nazwy ulice te mogły nosić już w XVI w.

Także na Ruskiej Stronie zabudowa miejska była zgromadzona wokół ulic. Widać je wyraźnie na mapach von Steina i Heldensfelda. Nazwy niektórych ulic znane były jeszcze w XX w.: Lubelska, Warszawska, Kołaczewska (Korczevska?) i Szeroka⁸². Z nich raczej pewne wydaje się istnienie w XVI w. ul. Lubelskiej, która była przedłużeniem ulicy o tej nazwie z Lackiej Strony i następnie biegła w kierunku południowym. Ulica Warszawska wychodziła najpewniej w kierunku zachodnim do drogi biegnącej do Skrzyszewa, skąd wiódł trakt do Warszawy przez Sokołów i Węgrów. Ulica Szeroka niewątpliwie znajdowała się w centralnej części Ruskiej Strony i można ją identyfikować z ulicą o wyraźnie widocznym i szerszym względem innych przebiegu, oznaczoną na mapie von Steina. Możliwe, że była ona jednocześnie rynkiem tej części Drohiczyzna. Na planie dla Ruskiej Strony oznaczono ulice Warszawską, Lubelską oraz Szeroką.

Lustracja z 1616 r. podaje łączną liczbę 106 włók na obu Stronach: Lackiej i Ruskiej. Zarówno lustracja z 1570, jak i z 1616 r. informują, że włók wolnych od czynszu było w Drohiczyźnie 18. Jednak dokładne ich zsumowanie wskazuje, że w rzeczywistości było ich 19. Według lustracji z 1570 r. wolne włóki należały do następujących posiadaczy: plebania drohicka posiadała 2 włóki, oprócz niej 1 należała do uposażenia szpitala, 6 włók stanowiło uposażenie wójtostwa, zgodnie z przywilejem księcia Witolda z 1429 r. Z kolei do właścicieli prywatnych należało 10 włók. Spośród nich 2 włóki posiadał Maciej Chądzyński podkomorzy drohicki, właścicielem 3 włók był Maciej Sawicki, wówczas wojski drohicki, a najwięcej, bo aż 5 włók, posiadała Agnieszka, wdowa po mieszczaninie drohickim Michale Czechu.

Według lustracji z 1616 r. liczba włók libertowanych w Drohiczyźnie przedstawiała się identycznie. Wszystkie instytucje posiadały je w niezmienionej liczbie. Natomiast włóki prywatne zmieniły właścicieli. 5 włók Michała Czecha posiadali jego potomkowie, podobnie 2 włóki Macieja Chądzyńskiego

⁸¹ MK 105, k. 283 (dokument Dymitra Sapiehy z 9 V 1564 r. wystawiony dla mieszczyki drohickiej Michałowej Czechowej); MK 108, k. 14–16 (dokument Dymitra Sapiehy z 20 IV 1564 r. wystawiony dla Macieja Sawickiego).

⁸² L. Postołowicz, *Układ przestrzenny Drohiczyzna do końca XVIII w.*, [w:] *Drohiczyn. Dzieje miasta na tle dziejów regionu*, s. 36.

podkomorzego drohickiego, które posiadali jego syn Andrzej starosta nurski oraz jego bratankowie. Z kolei włóki Macieja Sawickiego w 1616 r. należały do Mikołaja Kiszki starosty drohickiego⁸³.

W XVII w. liczba jurydyk i libertacji szlacheckich w Drohiczynie wzrosła tak bardzo, że według inwentarza starostwa drohickiego z 1690 r. na Lackiej Stronie były tylko 24 domy podległe prawu miejskiemu, obsiewano zaś 15 włók. Na Ruskiej Stronie znajdowało się 14 domów. Z kolei dwa pola były całkowicie zarosłe lasem i krzakami, tylko w jednym polu obsiewano 2 włóki. Z tego powodu ówczesny starosta drohicki Jan Butler uskarżał się na niskie dochody, jakie miał zarówno z samego Drohiczyna, jak i ze starostwa⁸⁴.

W lustracji z 1570 r. mowa jest o winnicy zamkowej położonej przy kościele Świętej Trójcy. Najbardziej odpowiednim miejscem do jej założenia były południowe zbocza znajdujące się pomiędzy „poświętnem” a rzeką Bug. Tak też oznaczono winnicę na planie.

Zdaniem badaczy w połowie XI w. książęta kijowscy po zajęciu terenów na Bugiem graniczących z Mazowszem mieli wznieść swoje grody m.in. w Drohiczynie i Mielniku, w celu sprawniejszego zarządzania tym obszarem. Zamek w Drohiczynie został posadowiony na górze przylegającej bezpośrednio do Bugu. Nie jest znany jego wygląd ani rozplanowanie obiektów w nim się znajdujących. Budowle i obwarowania były najpewniej w większości drewniane, chociaż niektóre z nich mogły być murowane z kamienia, a przynajmniej posadowione na takowych fundamentach. Wzmianki źródłowe o zamku drohickim („castrum Drohicin”) znajdujemy już w dokumencie Konrada Mazowieckiego z 1237 r. dla braci niegdyś dobrzyńskich. W 1275 r. zamek został zniszczony przez wojska litewskie księcia Trojdena. Również w 1383 r. wojska wielkiego księcia litewskiego Jagiełły spaliły zamek podczas odbicia go z rąk Mazowszan. Został niewątpliwie odbudowany przez księcia Witolda, który przebywał w nim kilkakrotnie podczas objazdów swego władztwa. W XV w. zamek drohicki był także siedzibą starostów-namiestników wielkoksiążęcych, pełniących funkcje administracyjno-sądownicze. Z kolei w pierwszej połowie XVI w. w jego podziemiach więziono jeńców moskiewskich wziętych do niewoli w bitwie pod Orszą w 1514 r. i w następnych walkach. W 1519 r. w Drohiczynie przebywało 25 więźniów moskiewskich, kilku z nich wcześniej zmarło. Jeszcze w 1538 r. więziono tu 17 osób z różnych stron państwa moskiewskiego⁸⁵.

Brak zachowanych inwentarzy z XVI w. uniemożliwia dokładne odtworzenie układu i wyglądu budowli na Górze Zamkowej. Ustalenia oparte głównie na wynikach badań archeologicznych jedynie w części dają wyobrażenie o rozmieszczeniu budynków i w dużej mierze są hipotetyczne. Główna budowla zamkowa miała się znajdować w północno-zachodniej części góry, w miejscu najbardziej wyniesionym. W zachodniej części obwarowań mogła się mieścić brama wjazdowa, ze względu na najmniejsze z tej strony zróżnicowanie wysokości pomiędzy grodziskiem a podgrodzieniem⁸⁶. W obrębie grodziska znajdowała się też co najmniej jedna wieża murowana, której istnienie wskazuje tradycja z XIX w. Wieża miała zostać rozebrana w 1788 r.⁸⁷

W 1592 r. szlachta drohicka zebrana na sejmiku poselskim w jednym z punktów instrukcji danej posłom Janowi Wodyńskiemu i Kacprowi Kosińskiemu prosiła króla o wydanie drzewa z jakiegokolwiek puszczki królewskiej na budowę domu na zamku, w którym mogłyby się odbywać sądy grodzkie i przechowywano by akta sądowe⁸⁸. Podobną petycję szlachta wniosła odnośnie do ksiąg ziemskich, prosząc o wyznaczenie placu w Drohiczynie na budowę sklepu do ich przechowywania.

W 1612 r. w wizytacji klasztoru franciszkanów stwierdzono, że Drohiczyn to „miasto nad Bugiem, całe drewniane, zamieszkałe przeważnie przez schizmatyków i heretyków – bez murów obronnych prócz zamku”⁸⁹.

W XVII w. zamek nie pełnił już funkcji obronnych, a jedynie administracyjne, stąd też zapewne nie za bardzo dbano o zapewnienie należytego stanu znajdującym się na wzniesieniu budowlom. Ostateczne zniszczenie dokonało się podczas najazdu wojsk szwedzkich i siedmiogrodzkich w 1657 r.,

⁸³ ASK XLVI 149, k. 162.

⁸⁴ NGAB, Mińsk, f. 1715-1-185, k. 464-465.

⁸⁵ *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 7 (1506-1539)*, wyd. I. Ilarienė, L. Karalius, D. Antanavičius, Vilnius 2011, nr 374, s. 613; *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 11 (1518-1523)*, wyd. A. Dubonis, Vilnius 1997, nr 74, s. 90.

⁸⁶ L. Pawlata, *Problematyka badań*, s. 64-66.

⁸⁷ J. Jaroszewicz, *Drohiczyn. Opis historyczny*, s. 38.

⁸⁸ *Dyaryusze i akta sejmowe r. 1591-1592*, s. 147.

⁸⁹ J. Maroszek, *Klasztor Podlasia. Źródła kultury i świadomości narodowej*, Białystok 1995, s. 20-24.

a potem w 1660 r. podczas najścia wojsk moskiewskich Iwana Chowańskiego, gdy zamek wraz ze wszystkimi zabudowaniami zostały w całości (*funditus*) spalone i zniszczone⁹⁰. Pozostały tylko lochy, które były częściowo dostępne jeszcze w połowie XVIII w.⁹¹ Na zniszczenie Góry Zamkowej ma też wpływ bieg rzeki Bug, który wielokrotnie ją podmywał i sprawił, że do czasów obecnych zachowała się tylko jej część. Jej lokalizacja i umieszczenie na planie nie sprawia trudności. Oznaczono jednak na nim większy w stosunku do obecnego obszar góry, powiększony o część zniszczoną przez rzekę od strony południowej.

Świątynią parafialną w Drohiczynie był kościół pw. Świętej Trójcy. Brak źródeł uniemożliwia dokładne ustalenie jego początków i osób fundatorów. Późniejsza tradycja przypisuje fundację fary drohickiej królowi Władysławowi Jagielle tuż po chrzcie Litwy⁹². Mógł on jej dokonać jedynie w 1390 r., gdy faktycznie władał ziemią drohicką, po odebraniu jej sprzymierzonemu z Krzyżakami księciu Witoldowi. Jeszcze w tym samym roku Jagiełło nadał ziemię drohicką księciu mazowieckiemu Januszowi I. Również jego osoba może być brana pod uwagę jako fundatora drohickiej świątyni. Wydaje się jednak, że wszyscy władający na przełomie XIV i XV w. Drohiczynem mogli wnieść jakiś wkład w powstanie tutejszej świątyni rzymskokatolickiej. Najpewniej już książę Witold uposażył drohicką farę w wieś Ruda, położoną po przeciwległej stronie Bugu, która aż do rozbiorów wchodziła w skład kościelnego beneficjum. Pierwszą pewną informacją poświadczającą istnienie kościoła w Drohiczynie jest wzmianka o jego plebanie Dobiesławie występującym w 1419 r.⁹³, a znanym jeszcze w 1450 r. Jego następca, ks. Wawrzyniec, jako pleban drohicki w 1458 r. nadał młyn we wspomnianej wsi plebańskiej Ruda Andrzejowi synowi Stanisława Dziadka, byłego wójta drohickiego⁹⁴. W 1492 r. wielki książę litewski Aleksander Jagiellończyk polecił staroście drohickiemu, aby corocznie dawał plebanowi drohickiemu kościoła Świętej Trójcy ks. Janowi 6 rączek miodu z daniny książęcej⁹⁵.

Pierwotne przywileje kościoła drohickiego, o ile były wystawione, zaginęły w końcu XV w. Konieczne więc stało się wystawienie nowego dokumentu, kompleksowo potwierdzającego uprawnienia plebanów drohickich do pobierania dawnych dochodów. Nowy przywilej wystawił w 1509 r. król Zygmunt I po wysłuchaniu ustaleń powołanej przez siebie komisji, która przesłuchiwała w tym celu wielu świadków. Król wyraźnie wspominał w dokumencie, że wcześniejsze nadania na rzecz kościoła zostały poczynione przez jego poprzedników: wielkich książąt litewskich. Zawarte w dokumencie informacje są niewątpliwie potwierdzeniem wcześniejszego uposażenia kościoła. W pierwszej kolejności składała się na nie wieś Ruda z młynem i innymi przynależnościami, następnie pewne łąki położone w Drohiczynie przy łąkach królewskich, brzeg rzeczki Toczonej z młynem położony obok monasteru św. Spasa. Co ważne, w młynie tym prawo wolnego mlewa uzyskali mieszczenie drohiccy. W samym mieście kościół uzyskał prawo do corocznego otrzymywania 4 kop groszy z podatku kapszczyzny⁹⁶ od karczmem funkcjonujących w Drohiczynie. Potwierdzono też wyżej wspomniane prawo do otrzymywania 6 rączek miodu z daniny książęcej. Mieszczenie drohiccy, zarówno katolicy, jak i prawosławni, mieli obowiązek uiszczać dziesięcinę pieniężną w wysokości 6 gr z każdej włóki osiadłej, jedynie z części należącej do wójta oraz z dworu królewskiego miano oddawać według dawnego zwyczaju dziesięcinę snopową. Takową mieli także oddawać mieszkańcy 28 wsi królewskich i szlacheckich wymienionych szczegółowo w dokumencie⁹⁷. Wsie te w większości tworzyły parafię drohicką. W 1543 r. biskup łucki Jerzy Chwalczewski rozstrzygnął spór pomiędzy plebanem drohickim Jakubem Topolskim i gwardianem franciszkanów Jakubem o sprawowanie sakramentów na terenie Drohiczyna i okolicy.

⁹⁰ L. Pawlata, *Problematyka badań*, s. 64.

⁹¹ R. Górny, *Dotknąć historii. Obraz Podlasia w świetle dawnych archiwaliów malowany współczesną fotografią*, Warszawa 2019, s. 89.

⁹² Tak m.in. w wizytacji kościoła drohickiego przeprowadzonej w 1791 r.; ADS, sygn. 139, k. 102v.

⁹³ ADS, sygn. D 3, k. 52.

⁹⁴ NGAB, Mińsk, f. 1759-2-28, k. 181–182v; ZZG, sygn. 32, s. 476.

⁹⁵ *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 5 (1427–1506)*, wyd. A. Baliulis, A. Dubonis, D. Antanavičius, Vilnius 2012, nr 5, s. 41. Nadanie to było niekiedy niesłusznie przypisywane cerkwi Świętej Trójcy w Drohiczynie. W zapisie z metryki jest faktycznie mowa o „cerkwi”. Pisarz użył tu jednak niewłaściwej terminologii na określenie świątyni rzymskokatolickiej. Ks. Jan z Iwieńca jako pleban drohicki jest znany skądinąd. Ponadto poświadczenie wydawania owych 6 rączek miodu plebanom drohickim znajdujemy także w dokumencie fundacyjnym kościoła w Drohiczynie z 1509 r. oraz w inwentarzu z 1546 r.

⁹⁶ Kapszczyzna (kapczyzna) – opłata od warzenia trunków w Wielkim Księstwie Litewskim. W Drohiczynie pobierana od mieszczan do 1589 r.

⁹⁷ NGAB, Mińsk, f. 1750-2-27, k. 423v–424v; Kapijana 3, s. 50–58; Kapijana 4, s. 611–617; ZZG, sygn. 31, s. 153–160.

Generalnie prawo do tego biskup przyznał plebanowi i jego wikariuszom. Zakonnicy mogli udzielać sakramentów jedynie w przypadku wielkiej ich liczby, gdyby nie podolali temu księży parafialni⁹⁸. W 1543 r. mieszcza drohicka Dorota Pidajowa, wykonując ostatnią wolę swego męża Stanisława, ufundowała przy kościele farnym altarię św. Anny w kaplicy południowej kościoła. Na fundusz altarii i altaryzisty przeznaczyła włókę zwaną Pidajowską oraz łąkę Czornakowską⁹⁹.

Niemal identyczne uposażenie kościoła drohickiego jak zawarte w dokumencie z 1509 r. przedstawia inwentarz z 1544 r. sporządzony przez ówczesnego plebana drohickiego ks. Józefa Jasińskiego¹⁰⁰. Wymienia on również wyposażenie ruchome kościoła farnego. Obok plebana pracowało przy kościele dwóch wikariuszy oraz posługiwało dodatkowo dziewięciu kapłanów gracialistów, a wśród nich m.in. altaryzista z altarii ufundowanej przez Dorotę Pidajową.

Drewniana fara drohicka spłonęła w wielkim pożarze Drohiczyna 18 VIII 1559 r.¹⁰¹ Niewykluczone, że także kolejne pożary niszczyły kościół parafialny, nie natrafiono jednak na informacje o nich. W 1654 r. proboszcz drohicki ks. Paweł Jędrzej Potrykowski sprowadził do pomocy przy farze drohickiej kilku jezuitów z Pułtusza. Wydarzenia związane z potopem szwedzkim i najazdem wojsk Rakoczego w 1657 r. opóźniły powstanie drohickiej rezydencji jezuitów¹⁰². Dopiero dokumentem z 1 III 1659 r. król Jan Kazimierz przekazał jezuitom beneficjum kościoła farnego, nadając mu dodatkowo ziemię położoną nad Bugiem zwaną Greliańska, należąca w XVI w. do młynarzy Grelów¹⁰³. Fundację jezuitów w Drohiczynie i objęcie przez nich parafii farniej potwierdził ostatecznie bullą z 15 II 1668 r. papież Klemens IX¹⁰⁴. W latach 1696–1709 wybudowano nowy kościół, już murowany, istniejący do dzisiaj.

Na planie kościół farny Świętej Trójcy umieszczono w miejscu, gdzie znajduje się dzisiaj kościół katedralny, chociaż niewykluczone, że pierwotne drewniane świątynie mogły znajdować się w nieco innym miejscu niż obecna. Ta sama uwaga odnosi się do kolejnych niżej omówionych obiektów sakralnych.

W 1545 r. Zygmunt August potwierdził przywilej Michała Czecha dla szpitala drohickiego z 1541 r.¹⁰⁵ Ów zamożny mieszczanin drohicki ofiarował wtedy zbudowanemu dla ubogich przytułkowi, czyli szpitalowi w mieście Drohiczynie włókę ziemi zwaną Orlikowska, nabytą niegdyś od Oryssy, żony Hryčka Surowca, położoną w trzech polach pomiędzy włókami Jana Pluskata z jednej i Macieja Wąsa z drugiej strony. Król uwolnił wspomnianą włókę od wszelkich ciężarów miejskich oraz spod jurysdykcji urzędników miejskich, zrównując ją w prawach z włókami kościelnymi. Jednocześnie Michał Czech uzyskał od króla prawo do zarządzania wspomnianą włóką, jednak z zastrzeżeniem przeznaczenia dochodów z niej na rzecz szpitala. Szpital w Drohiczynie funkcjonował aż do końca Rzeczypospolitej. Wizytacja kościoła w Drohiczynie z 1700 r. wskazuje, że szpital był położony „na poświętnem”. Jego budynek, przeznaczony dla 10 ubogich, był wzniesiony z drewna¹⁰⁶. Zdecydowano się na oznaczenie na planie szpitala w pobliżu kościoła farnego, gdyż jego istnienie w XVI w. w Drohiczynie jest pewne i poświadczone źródłowo.

Przy kościele Świętej Trójcy istniała również szkoła parafialna. Jej nauczyciele w XVI w. jako uposażenie mieli wyznaczone dziesięciny ze wsi Tokary i Starzewice¹⁰⁷.

Drugim kościołem katolickim istniejącym w Drohiczynie w XVI w. była świątynia pw. Wniebowzięcia NMP, ufundowana jako zakonna przy klasztorze franciszkanów. Dokładna data fundacji kościoła i klasztoru nie jest znana. Dokumenty uposażeniowe zaginęły w pożarze jeszcze w pierwszej połowie XVI w.¹⁰⁸ Późna tradycja, zapisana w końcu XVIII w., podaje wprawdzie rok 1409 jako datę przybycia franciszkanów. Jest ona niemożliwa do zweryfikowania i niekoniecznie podana poprawnie. Bardzo możliwe jednak, że klasztor drohicki powstał z inicjatywy wielkiego księcia Witolda jeszcze

⁹⁸ ADS, sygn. D 3, k. 5–5v.

⁹⁹ Tamże, k. 62–62v.

¹⁰⁰ BN, rkps 9133, s. 317–333.

¹⁰¹ AGAD, Drohickie ziemskie, nr 3, k. 4.

¹⁰² E. Borowski, *Działalność Towarzystwa Jezusowego w Drohiczynie nad Bugiem*, „Studia Teologiczne”, t. 2, 1984, s. 159–161.

¹⁰³ AGAD, Zb. dok. papierowych, nr 1741; MK XVIII 64, Lustracje, s. 556.

¹⁰⁴ AGAD, Zb. dok. pergaminowych, nr 6142.

¹⁰⁵ RGADA, f. 389-1-13, k. 111v–112v; NGAB, Mińsk, f. 1888-1-1, k. 162–162v.

¹⁰⁶ ADS, sygn. D 128, k. 119–119v.

¹⁰⁷ BN, rkps 9133, s. 328.

¹⁰⁸ D. Karczewski, *Franciszkanie w monarchii Piastów i Jagiellonów w średniowieczu: powstanie – rozwój – organizacja wewnętrzna*, Kraków 2012, s. 375–376.

nawet w końcu XIV w., podobnie jak konwenty w Wilnie, Lidzie, Oszmianie i Kownie. Według tradycji inicjatorem osadzenia franciszkanów w Drohiczynie miał być też „wojewoda podlaski”, który zatrzymał tu kilku zakonników zdążających z Krakowa na Litwę¹⁰⁹. Mogło tu chodzić o któregoś ze starostów-namiestników drohickich, którzy w XV w. faktycznie byli określani mianem wojewodów.

Z XV w. posiadamy nader skąpe informacje o franciszkanach drohickich. Być może przełożonym konwentu był „religiosus Joannes gardian de Ruda”, wspomniany w 1451 r.¹¹⁰ W 1470 r. gwardianem był Szymon, który otrzymał od Macieja Miłkowskiego pewną darowiznę. Co ważne, sam dokument został spisany w konwencie drohickim¹¹¹. W 1537 r. król Zygmunt I Stary rozstrzygnął spór gwardiana drohickiego Jakuba z wójtem drohickim Mikołajem o grunty w Kłyżówce. Wieś była wspomniana jako dziedzictwo franciszkanów drohickich co najmniej od 1504 r., kiedy ówczesny gwardian Grzegorz dokonał zapowiedzi tej wsi¹¹². Gwardian Jakub twierdził, że wójt bezprawnie zajął te grunty, które zostały nadane konwentowi za dawnych czasów i opisane w przywileju, ten jednak spłonął niedawno wraz z klasztorem. Wójt uzasadniał swoje pretensje przywilejem wójtowskim z 1429 r. Starosta drohicki Iwan Sapieha rozsądzający spór zauważył jednak, że w przywileju jest mowa tylko o nadaniu 6 włók, których granic nie opisano dokładnie, wobec czego opierając się na zeznaniach świadków przedstawionych przez gwardiana, zasądził Kłyżówkę klasztorowi drohickiemu¹¹³.

Kościół franciszkański zapewne spłonął w 1535 r. podczas wielkiego pożaru Drohiczyna. W dokumencie Zygmunta I Starego z 3 VII 1535 r. zwalniającym mieszczan drohickich od podatków na 6 lat jest mowa o spalonych domach i „kościółach bożych”¹¹⁴. Wtedy też zapewne spłonęły najstarsze dokumenty fundacyjne klasztoru, o których wspominał w 1537 r. gwardian drohicki Jakub, toczący spór z wójtem drohickim Mikołajem o wieś Kłyżówkę¹¹⁵.

Następny kościół przetrwał ponad 20 lat, spłonął 18 VIII 1559 r. wraz z klasztorem podczas kolejnego wielkiego pożaru Drohiczyna¹¹⁶. Sam klasztor miał być spalony przez „innowierców” w wyniku bliżej nieznanego zajścia w 1583 r. W 1595 i 1601 r. płonęły kolejne kościoły franciszkańskie¹¹⁷. Obsada konwentu drohickiego w XVI w. nie była liczna, zapewne więc też i sam klasztor nie miał wielkich rozmiarów. W 1596 r. w klasztorze przebywało łącznie sześciu zakonników, w tym trzech ojców i trzech braci¹¹⁸.

Kościół franciszkański spłonął także zapewne w 1614 r., gdyż w wizytacji z roku następnego jest mowa o nowo wybudowanym kościele, tak jak poprzednie, drewnianym i pokrytym gontem. W tym samym czasie wzniesiono nowy budynek klasztorny¹¹⁹. Informacje o wyglądzie ostatniego drewnianego kościoła i klasztoru franciszkańskiego w Drohiczynie przekazuje inwentarz z 1678 r.¹²⁰ Po tej dacie franciszkanie drohiccy rozpoczęli budowę murowanego kościoła, który przetrwał do dziś.

Wyjaśnienia wymaga kwestia lokalizacji pierwotnej świątyni i klasztoru franciszkańskiego w Drohiczynie. Według o. Karola Żery obiekty te miały być wybudowane na miejscu dawnej świątyni prawosławnej pw. Przczystej Bogurodzicy, która spłonęła, a franciszkanie przejęli plac po niej. Karol Żera błędnie jednak powiązał wydarzenia z początku XVII w., kiedy faktycznie cerkiew Przczystej Bogurodzicy była spalona i nieodbudowana, a jej grunty król Zygmunt III w 1625 r. przekazał proboszczowi unickiemu z Siemiatycz, plac po cerkwi zaś miał być przekazany franciszkanom. Ostatecznie jednak do przejścia tego placu przez zakonników nie doszło, skoro nawet w dekreście komisarzy królewskich z 1636 r.

¹⁰⁹ LMAVB, f. 17-193, k. 11, 20; to samo w: ZZG, sygn. 804 (autograf rękopisu *Vorago rerum* o. Karola Gaudentego Żery), k. 49v-50; druk z rękopisu krakowskiego: R. Górny, *Dotknąć historii*, s. 92-94.

¹¹⁰ ADS, sygn. D 149, k. 304.

¹¹¹ ADS, sygn. D 5, k. 91v-92; Kapiejana 5, s. 8-12; T. Jaszczolt, *Lista dobrodziejów klasztoru franciszkańskiego w Drohiczynie z lat 1678-1783*, [w:] *Małe miasta: zabytki*, red. M. Zemło, R. Dobrowolski, Supraśl-Lublin 2009, s. 142-143.

¹¹² NGAB, Mińsk, f. 1759-2-2, k. 148.

¹¹³ *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 20 (1536-1539)*, wyd. R. Ragauskienė, D. Antanavičius, Vilnius 2009, nr 60, s. 104-105.

¹¹⁴ NGAB, Mińsk, f. 1715-1-40, k. 120; *Сборник палеографических снимков с древних грамот и актов, хранящихся в Виленском Центральном Архиве и Виленской Публичной Библиотеке*, t. 1: 1432-1548, Вильна 1884, nr 37, s. 21.

¹¹⁵ *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 20*, nr 60, s. 104-105: „Jako też przywilej nadania kościelnego oni [franciszkanie - T.J.] u siebie mieli, jedynie w tym czasie spalił się, kiedy i kościół tamtejszego konwentu w Drohiczynie spalił się”.

¹¹⁶ AGAD, Drohickie ziemskie, nr 3, k. 4: „ecclesia sancti Francisci [sic!] cum cenobio [...] conflagrata”.

¹¹⁷ E. Borowski, *Działalność franciszkanów w Drohiczynie nad Bugiem od schyłku XIV wieku do 1832 roku*, „Studia Teologiczne”, t. 10, 1992, s. 162.

¹¹⁸ Tamże, s. 178.

¹¹⁹ Tamże, s. 163.

¹²⁰ BUWil, f. 4 A 3862, k. 444-447.

rozstrzygających spory unitów i prawosławnych jest mowa o wspólnym użytkowaniu tego placu przez obie grupy. Należy więc przyjąć, że kościół franciszkański wraz z klasztorem, gdy zostały ufundowane w końcu XIV lub na początku XV w., znajdowały się na tym samym miejscu, a nie na miejscu cerkwi pw. Przczystej Bogurodzicy, która była położona bardziej na południe i funkcjonowała równocześnie z budowlami franciszkańskimi do początków XVII w.¹²¹ Kościół i klasztor franciszkanów na planie Drohiczyzna oznaczono w miejscu obecnej świątyni pw. Wniebowzięcia NMP, gdyż nic naszym zdaniem nie wskazuje, aby ich lokalizacja w XVI w. była inna niż obecna.

Już po 1600 r. został wybudowany w Drohiczyźnie trzeci kościół, pozostający pod opieką benedyktynek sprowadzonych w 1623 r. do Drohiczyzna z Torunia staraniem Wojciecha Niemiry wojewody podlaskiego, który ofiarował na budowę kościoła i rezydencji place w Drohiczyźnie. Podstawę materialną klasztoru stanowiły też znaczne dobra zapisane zakonowi przez pierwszą ksienię zakonną w Drohiczyźnie Zofię Kiszczankę¹²². Kościół Benedyktynek, jako późniejszy, nie został jednak uwzględniony na planie miasta, zgodnie z przyjętymi założeniami tomu.

Zamieszkujący w Drohiczyźnie mieszczenie pochodzenia ruskiego byli w zdecydowanej większości obrządku wschodniego. Byli obsługiwani przez istniejące na terenie miasta cerkwie, które niewątpliwie istniały już w XII w., co potwierdzają wykopaliska archeologiczne i skąpe wzmianki źródłowe, liczniejsze dopiero od XVI w. Już w połowie XIII w. według latopisu wołyńskiego po zdobyciu Drohiczyzna książę halicki Daniel wybudował w grodzie cerkiew ku czci Bogurodzicy¹²³. Jej lokalizacja nie jest do końca pewna, ale bardzo możliwe, że znajdowała się na Górze Zamkowej w obrębie grodu. Być może uległa zniszczeniu podczas pożaru w 1383 r., po zdobyciu grodu przez księcia litewskiego Jagiełłę. Nie została już w tym miejscu odbudowana. W późniejszym okresie jako „zamkowa” była wzmiankowana cerkiew św. Mikołaja.

Cerkiew pw. Przczystej Bogurodzicy (Prieczysteńska) jest wzmiankowana w źródłach dopiero w pierwszej połowie XVI w. W 1539 r. wspomniano jej prezbitera (popa) Łukę¹²⁴. Z kolei od 1540 r. jako „pop przczystenski” wzmiankowany był jego syn Marcjan, który 2 lipca tego roku uzyskał od starosty drohickiego potwierdzenie posiadania włości ziemskich położonych obok wsi królewskiej Rogawka¹²⁵. 2 włości przy Rogawce potwierdził owej cerkwi także król Zygmunt August przywilejem z 25 X 1551 r. W dokumencie wspomniano, że zostały one nadane cerkwi jeszcze przez wielkiego księcia litewskiego Witolda¹²⁶. Sama cerkiew mogła więc powstać w tym czasie.

Cerkiew pw. Przczystej Bogurodzicy spłonęła podczas wielkiego pożaru Drohiczyzna 18 VIII 1559 r.¹²⁷ Możliwe, że nie została od razu odbudowana, wobec czego rewizor i miernik królewski Dymitr Sapięha zamierzał przenieść ją w inne miejsce. Wywołało to sprzeciw popa Marcjana Łuczycza, na prośby którego król Zygmunt August dekretem z 1563 r. zabronił Sapięze przenosić cerkiew w inne miejsce, nakazując pozostawić ją tam, gdzie stała od dawna¹²⁸.

W 1624 r. prezbyter cerkwi pw. Przczystej Bogurodzicy ks. Juchnowicz skarżył się na gwardiana franciszkanów w Drohiczyźnie Anioła Będzinę, że ten przejął grunty w mieście Drohiczyźnie należące do byłej cerkwi¹²⁹. W 1625 r. prezbyter byłej cerkwi Przczystej Bogurodzicy Jan Juchnowicz Morze ze względu na podeszły wiek nie będąc w stanie odbudować spalonej świątyni, zapisał jej dobra ziemskie księdzu Oksiętemu Twarowskiemu swiaszczennikowi z Siemiatycz. Darowiznę tę zatwierdził jeszcze w tym samym roku król Zygmunt III¹³⁰. Jednak już w 1627 r. nadał 2 włości pomiędzy Rogawką, Bujakami a Sytkami, które niegdyś należały do cerkwi Przczystej Bogurodzicy, sprowadzonym do Drohiczyzna benedyktynkom¹³¹. Po protestach kapłana cerkwi unickiej w Siemiatyczach ks. Aleksandra Oładowskiego monarcha aktem z 1631 r. zadecydował o dożywotnim posiadaniu

¹²¹ L. Pawlata, *Budowle sakralne Drohiczyzna*, s. 75.

¹²² E. Borowski, *Działalność pańien benedyktynek w Drohiczyźnie nad Bugiem*, „Studia Teologiczne”, t. 7, 1989, s. 84–88.

¹²³ L. Pawlata, *Budowle sakralne Drohiczyzna*, s. 75; *Kronika halicko-wołyńska*, s. 153.

¹²⁴ AWAK 33, s. 35.

¹²⁵ RGADA, f. 389-1-13, k. 106–107.

¹²⁶ Tamże, k. 108–109.

¹²⁷ AGAD, Drohickie ziemskie, nr 3, k. 1.

¹²⁸ AWAK 33, s. 63–65.

¹²⁹ NGAB, Mińsk, f. 1715-1-122, k. 419–419v.

¹³⁰ NGAB, Mińsk, f. 1715-1-127, k. 105–106; Kapićjana 6, s. 396–398; R. Górny, *Dotknąć historii*, s. 92.

¹³¹ NGAB, Mińsk, f. 1715-1-128, k. 136v–137; Archiwum SS. Benedyktynek w Drohiczyźnie, akta niesygnowane (odpis z ksiąg grodzkich drohickich dokumentu z 1627 r.).

przez niego owych 2 włók¹³². Ostatecznie potwierdził te grunty benedyktyńcom z Drohiczyna król Władysław IV. Natomiast plac po dawnej cerkwi Przczystej Bogurodzicy, określonej jako „soborna”, komisarze królewscy w 1636 r. zasądzi do wspólnego użytkowania unitom i prawosławnym¹³³. Dekret ten również podważa prawdziwość wspomnianego wyżej przekazu z końca XVIII w., według którego plac ten znalazł się w posiadaniu franciszkanów drohickich¹³⁴.

Lokalizację byłej cerkwi pw. Przczystej Bogurodzicy podaje Józef Jaroszewicz, powołując się na przekazy mieszkańców Drohiczyna. Według nich miała się ona znajdować przy ul. Lubelskiej, a więc na wschód od rynku i na południowy wschód od obecnej prawosławnej cerkwi św. Mikołaja. W jego czasach w tym miejscu mieściła się stacja pocztowa¹³⁵. Taką lokalizację byłej cerkwi potwierdza też plan Drohiczyna z 1789 r. odrysowany przez Nikołaja Awenariusza, a także sporządzony przez niego szkic Góry Zamkowej, na którym została ona zaznaczona po wschodniej stronie góry. Ślady fundamentów oraz liczne kości będące niewątpliwie pozostałością cmentarza przycerkiewnego potwierdzają również badania archeologiczne¹³⁶, dlatego też cerkiew tę umieściliśmy na planie w tym miejscu.

XV-wieczną metrykę z pewnością miała też starsza cerkiew św. Mikołaja, która znajdowała się w zupełnie innym miejscu niż obecna murowana. Jej najstarszy znany kapłan „pop Nikoliński” Grzegorz wspomniany został w dokumencie z 1519 r. Zapewne jest tożsamy z Grzegorzem popem „Mikulińskim”, który otrzymał w 1545 r. legat od popa łazowskiego na sorokoust¹³⁷. Cerkwie ruska pw. św. Mikołaja wraz z cmentarzem była także wzmiankowana w 1552 r.¹³⁸ Spłonęła w pożarze 14 IX 1614 r., o czym dowiadujemy się z relacji jej prezbitera¹³⁹. Została jednak wkrótce odbudowana. W dokumentach z 1626 i 1665 r. określano ją jako zamkowa (*sub arce*)¹⁴⁰. Wizytacja cerkwi z 1727 r. podaje nawet, że była położona „na górze”¹⁴¹. W rzeczywistości nie mieściła się ona jednak na Górze Zamkowej, lecz tuż obok niej, w dolinie od strony obecnej ul. Kościelnej. Taką jej lokalizację widzimy na planie z 1789 r. Również na planie von Steina niewielki znacznik od północno-zachodniej strony góry zdaje się potwierdzać jej położenie. Cerkwie ta spłonęła w pożarze miasta w 1805 r. W czasach Józefa Jaroszewicza miejsce po niej oznaczone było drewnianym krzyżem¹⁴², tak też oznaczyliśmy ją na opracowanym planie. Obecnie istniejąca cerkwie św. Mikołaja została ufundowana w drugiej połowie XVIII w. wraz z klasztorem dla bazylianów.

Na Lackiej Stronie Drohiczyna, na tzw. Górze Kramczewskiej, istniała w XVI w. cerkwie pw. Świętej Trójcy. Niewątpliwie również i ona powstała wcześniej niż poświadczają to pierwsze pisane wzmianki. Istniała zapewne już w XV w. Jednak nie należy do niej odnosić informacji z Metryki Litewskiej z 23 XI 1492 r., według której Aleksander Jagiellończyk nadał „cerkwi” i jej „plebanowi” ks. Janowi 6 rączek miodu z daniny gospodarskiej¹⁴³. Informacja ta odnosi się bez wątpienia do kościoła rzymskokatolickiego pw. Świętej Trójcy, którego plebanem w latach 1486–1495 rzeczywiście był ks. Jan z Iwieńca¹⁴⁴,

¹³² NGAB, Mińsk, f. 1715-1-131, k. 388–388v.

¹³³ AWAK 33, s. 289.

¹³⁴ L. Pawlata, *Budowle sakralne Drohiczyna*, s. 74.

¹³⁵ J. Jaroszewicz, *Drohiczyn. Opis historyczny*, s. 39.

¹³⁶ L. Pawlata, *Budowle sakralne Drohiczyna*, s. 75, 86–87. Autor niesłusznie jednak powątpiewa w propozycję lokalizacji w tym miejscu cerkwi Przczystej Bogurodzicy podaną przez J. Jaroszewicza i plan z 1789 r.

¹³⁷ AGAD, Drohickie grodzkie, seria 1, nr 1, k. 766v; NGAB, Mińsk, f. 1759-2-6, k. 373v–374; AWAK 33, s. 39–40. Sorokoust – rodzaj modlitwy odmawianej w cerkwi prawosławnej przez 40 dni za zmarłego lub ciężko chorego.

¹³⁸ AWAK 33, s. 50.

¹³⁹ NGAB, Mińsk, f. 1715-1-74, k. 274; *Седлецкая учебная дирекция. Описание учебных заведений и главнейших местностей Седлецкой губернии*, t. 1: *Уезды Радинский, Константиновский и Соколовский*, Седлецъ 1906, s. 316: „Honorabilis Calistrat Cuczinski curator ecclesiae antiquitus ritus graeciae seu Ruthenicae dedicationis sancti Nicolai Episcopi prope ecclesiam parochiochiale civitatis huius Drohiciensis sitae lugubriter manifestatus est de eo, quod ex premissione divina templum Ritus Graeciae seu Ruthenice dedicationis Sancti Nicolai episcopi sabbatho ipso festo Exaltacionis Sanctae Crucis anni proximae praeteriti voragine ignis noctu ferme hora quarta qua omnes homines somno iam dediti erant [...] conflagratum est”.

¹⁴⁰ AWAK 33, s. 235; R. Górny, *Dotknąć historii*, s. 101–102.

¹⁴¹ APL, Chełmski Konsystorz Greckokatolicki, sygn. 101, k. 349.

¹⁴² J. Jaroszewicz, *Drohiczyn. Opis historyczny*, s. 39; L. Pawlata, *Budowle sakralne Drohiczyna*, s. 85.

¹⁴³ *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 5*, s. 41. Za daninę cerkwi prawosławnej Świętej Trójcy uważał ten dokument już J. Jaroszewicz, *Drohiczyn. Opis historyczny*, s. 40. Obecnie niektórzy badacze nadal uparczywie przypisują ten dokument cerkwi prawosławnej.

¹⁴⁴ *Lietuvos katalikų dvasininkai XV–XVI a.*, wyd. V. Ališauskas, T. Jaszczolt, L. Jovaiša, M. Paknys, Vilnius 2009, nr 746, s. 127.

a wśród wymienionego uposażenia tegoż kościoła z 1544 r. wzmiankowana jest wspomniana danina 6 rączek miodu¹⁴⁵.

Józef Jaroszewicz na podstawie nieznanego dziś sumariusza podaje wzmiankę o nadaniu na rzecz cerkwi z 1500 r.¹⁴⁶ Pierwszy prezbiter cerkwi Świętej Trójcy Chwiedko Morze, syn Aleksego, został wspomniany w 1542 r., gdy odstępował swe grunty w rodzinnej wsi Morze¹⁴⁷. W 1563 r. podczas pomiarów włócznej Drohiczyna rewizor królewski Dymitr Sapieha wyznaczył cerkwi Świętej Trójcy 2 włóki, 6 morgów ogrodów oraz dziesięciny ze wsi Chrołowice i Sieniewice¹⁴⁸. Nie jest jednak pewne, czy owe 2 włóki należące do cerkwi były położone w obrębie samego Drohiczyna, czy może którejs z sąsiednich wsi, podobnie jak w przypadku cerkwi Przczystej Bogurodzicy.

Już w XVI w. miał istnieć przy cerkwi Świętej Trójcy monaster męski¹⁴⁹. Brak jest jednak źródeł pisanych mogących to potwierdzić w sposób pewny. Informacje o monasterze i zakonnikach przy tejże cerkwi pochodzą dopiero z XVII w. Na mocy dekretów komisarzy i decyzji królewskich cerkiew i monaster Świętej Trójcy zostały przydzielone wiernym prawosławnym.

W XVII i XVIII w. obok cerkwi Świętej Trójcy na Górze Kramczewskiej istniała również świątynia św. Barbary. Wtedy była ona traktowana jako szpitalna, potem zaś jako trapezna, czyli refektarzowa. Początki tej cerkwi sięgają jednak XVI w. Bardzo możliwe, że już wtedy była związana z cerkwią Świętej Trójcy. Świadczyłyby o tym zapis z 1546 r., w którym wystąpił Chwiedko z Morzów „parochus ecclesiae sanctae Barbare in monte Drohiciensium”¹⁵⁰, który niewątpliwie jest tożsamy ze wspomnianym wyżej Chwiedorem Morzym, prezbiterem cerkwi Świętej Trójcy w 1542 r. Cerkiew św. Barbary była wspomniana także w 1588 r. jako leżąca poza zabudowaniami Drohiczyna¹⁵¹. W XVI w. raczej nie była to świątynia parafialna, lecz filialna w stosunku do cerkwi Świętej Trójcy. W inwentarzach z XVIII w. budynek cerkwi opisywano jako drewniany, tak samo było zapewne w XVI w.¹⁵² W latach 40. XIX w. cerkiew ta pełniła funkcję parafialnej miejskiej wobec zamknięcia zrujnowanej i w konsekwencji rozebranej cerkwi Świętej Trójcy¹⁵³. Cerkiew św. Barbary została rozebrana w 1940 r. podczas likwidacji zabudowy w pasie granicznym przez Rosjan¹⁵⁴. Lokalizację cerkwi Świętej Trójcy i św. Barbary na Górze Kramczewskiej ustalono na podstawie planów z 1789 i 1810 r. oraz informacji współczesnych mieszkańców. Obecnie w miejscu tym jest prywatna posesja położona między ulicami Kramczewską i Piłsudskiego.

Niewątpliwie metrykę XV-wieczną ma cerkiew Przemienienia Pańskiego (św. Spasa) położona na Ruskiej Stronie. Potwierdzają to prowadzone badania archeologiczne, które pozwoliły odkryć na tym miejscu ślady dawnej świątyni i cmentarzyska średniowiecznego¹⁵⁵. Pierwszą wzmiankę o cerkwi napotykamy w 1509 r.¹⁵⁶ W 1532 r. Iwan Sołtan marszałek hospodarski potwierdził swiaszczennikowi (duchownemu) tej cerkwi o. Wasylowi prawo do pobierania dziesięcin ze wsi Rudniki, którą jego ojciec Aleksander sprzedał biskupowi łuckiemu Pawłowi Holszańskiemu¹⁵⁷. W 1548 r. był wzmiankowany prezbiter cerkwi św. Spasa Iwan¹⁵⁸. Przy cerkwi istniał monaster Przemienienia Pańskiego, funkcjonujący do początku XIX w., kiedy Bug zmieniając koryto, zalał teren, na którym znajdowały się budowle

¹⁴⁵ BN, rkps 9133, s. 319: „Item domino plebano Drohiciensium ex fundo dantur de castro seu curia Drohiciensium per hayewnik officialem pro ipse existentem singulis anni pro die et festo N crudi mellis manualia seu alias rączky sex”.

¹⁴⁶ J. Jaroszewicz, *Drohiczyn. Opis historyczny*, s. 40. Informacja ta jest raczej błędna, gdyż w sumariuszu pod tą datą miał być umieszczony wspomniany dokument Aleksandra Jagiellończyka z 1492 r., w istocie dotyczący kościoła katolickiego Świętej Trójcy.

¹⁴⁷ NGAB, Mińsk, f. 1759-2-5, k. 119; AWAK 33, s. 37–38.

¹⁴⁸ AWAK 33, s. 399.

¹⁴⁹ Mironowicz, *Podlaskie ośrodki*, s. 226–232; G. Sosna, *Cerkiewna własność na Białostoczczyźnie w XV–XX wieku*, Białystok 2004, s. 118–119.

¹⁵⁰ NGAB, Mińsk, f. 1759-2-24, k. 107: „nobilis Chwiedko heres in Morze, parochus ecclesiae sancte Barbare in monte Drohiciensium”.

¹⁵¹ AWAK 33, s. 114.

¹⁵² L. Pawłata, *Budowle sakralne Drohiczyna*, s. 81.

¹⁵³ J. Jaroszewicz, *Drohiczyn. Opis historyczny*, s. 45.

¹⁵⁴ L. Pawłata, *Budowle sakralne Drohiczyna*, s. 82.

¹⁵⁵ Tamże, s. 84–85.

¹⁵⁶ NGAB, Mińsk, f. 1759-2-27, k. 424v; Kopicjana 3, s. 56–58: informacja w dokumencie uposażeniowym kościoła Świętej Trójcy w Drohiczynie o nadanych gruntach za rzeką Bugiem, „post Spas” i „penes granicies cum Turna Spaskie”.

¹⁵⁷ NGAB, Mińsk, f. 1715-1-18, k. 694; Kopicjana 4, s. 291–294.

¹⁵⁸ AWAK 33, s. 44.

cerkiewne i monasterskie. Choć w pierwszych dziesięcioleciach XVII w. trwały spory pomiędzy unitami a prawosławnymi, to cerkiew i monaster Przemienienia Pańskiego do końca I Rzeczypospolitej pozostawały w rękach prawosławnych. Ich zabudowania zostały oznaczone na planie z 1789 r. Widoczne są również dobrze na mapie Heldensfelda. Znajdowały się już poza obrębem zwartych zabudowań Ruskiej Strony od południowego wschodu, pomiędzy Bugiem a drogą prowadzącą do Łosic. Plan z 1789 r. pokazuje dawny przebieg koryta Bugu, który płynął tuż obok cerkwi. Tak też zaznaczono przebieg rzeki oraz umiejscowiono cerkiew i monaster na opracowanym planie. Niewykluczone jednak, że w XVI w. Bug płynął w większym oddaleniu od cerkwi Przemienienia Pańskiego niż w XVIII w.

Oprócz wymienionych wyżej świątyń obrządku wschodniego istniały też niewątpliwie inne. Ich dokładne zlokalizowanie jest obecnie niemożliwe ze względu na brak źródeł. W 1550 r. wzmiankowana była cerkiew św. Eliasza (św. Ilii, Ilińska). Wówczas to były wójt drohicki Mikołaj darował ogród, który niegdyś należał do cerkwi św. Eliasza, a który dawny prezbiter tej cerkwi Ilarion zastawił Zdanowi Orlikowi, natomiast ten Mikołajowi. Ogród ten był położony przy granicy Surowczyńskiej i drodze publicznej albo rzeczce zwanej Lutorzic, Mikołaj darował go zaś ówczesnemu prezbiterowi cerkwi Ilińskiej Ihnatowi¹⁵⁹.

W połowie XVI w. istniały na terenie Drohiczyna zapewne też inne pomniejsze cerkwie, które po pożarach nie zostały odbudowane i ślad po nich zaginął. W 1545 r. mamy informację o popie „Piątńickim” Prokopie, który otrzymał zapis od popa z Łazowa Grzegorza na odprawienie czterdziestu mszy, czyli sorokoustu w swojej cerkwi w Drohiczynie¹⁶⁰. Była to zapewne cerkiew pw. Męczennicy Piatenki, której nie spotykamy później w źródłach. Także w 1547 r. występował Iwan „pop Mieszkowski”¹⁶¹. Trudno dokładnie powiedzieć, o jaką cerkiew chodzi. Mocno przesadzona jest jednak relacja z 1665 r. mówiąca, że niegdyś wszystkich cerkwi w Drohiczynie było dwanaście, a każda z nich miała po 2 włóki pola¹⁶². W 1603 r. istniały w Drohiczynie trzy świątynie parafialne obrządku wschodniego. Ich prezbiterzy: Jan Juchnowicz (Świętej Trójcy), Chwiedor (św. Mikołaja) i Hieronim (zabuska św. Spasa) wnosili skargę przeciw poborcy podatkowemu¹⁶³.

Wyraźnie wzmiankowaną w źródłach częścią Drohiczyna była tzw. Góra Kramczewska, położona we wschodniej części miasta, na Lackiej Stronie. Była tak nazywana od „chramów”, czyli świątyń prawosławnych na niej położonych (Świętej Trójcy, św. Barbary)¹⁶⁴. Góra ta była oddzielona od centralnej części miasta dość głębokim wąwozem, przez który płynął strumień wpływający do Bugu – możliwe, że o nazwie „Lutorzic”. Zarówno sama góra, jak i strumień zostały oznaczone na planie.

Lustracja z 1570 r. podaje, że na Bugu funkcjonowało łącznie 9 młynów, w tym wójtowski należący wtedy do wójta drohickiego Macieja Sawickiego oraz 8 młynów zamkowych – spośród nich od Lackiej Strony znajdowało się 6 młynów, od zaś Ruskiej 2¹⁶⁵. Podobnie liczbę 6 młynów (tylko po Lackiej Stronie) podaje lustracja z 1576 r.¹⁶⁶ Nie wszyscy młynarze posiadali przywileje na swoje młyny. Ze źródeł mamy informacje o dwóch z nich.

W 1541 r. król Zygmunt I Stary wystawił przywilej dla młynarza Wojciecha Greli, z którego wynikało, że już Kazimierz Jagiellończyk nakazał staroście drohickiemu Jakubowi Dowojnowiczowi osadzać włość drohicką. Wtedy ten nadał niejakiemu Iwankowi Szewcowi grunt nad brzegiem Bugu naprzeciw „Czeremosznego jeziora” w kierunku doliny Botczyńca, do Wasznika i do Bugu, gdzie miał wybudować młyn, z którego miał przekazywać na zamek po dwie miary wszystkich zmielonych zbóż, trzecią zaś zostawiać sobie. To samo król potwierdził również Wojciechowi Greli¹⁶⁷. Inny przywilej wystawił król młynarzowi Miczowi-Micielowi 12 XII 1533 r., w którym nadał mu grunt nad Bugiem w miejscu zwanym Wasznik, gdzie wybudował on młyn, również z obowiązkiem oddawania dwóch miar zboża na zamek. Ponadto miał wykonywać na zamku niezbędne prace pomocnicze, zapewne

¹⁵⁹ AWAK 33, s. 47–48.

¹⁶⁰ NGAB, Mińsk, f. 1759-2-6, k. 373v–374; AWAK 33, s. 39–40.

¹⁶¹ AWAK 33, s. 43.

¹⁶² AGAD, Drohickie grodzkie, seria 2, nr 43, k. 391v; R. Górny, *Dotknąć historii*, s. 103.

¹⁶³ NGAB, Mińsk, f. 1715-1-215, k. 448.

¹⁶⁴ Onacz Szderezko sprzedaje ogród „in monte” popu Przeczyskiemu Marcjanowi w 1557; AWAK 33, s. 57. Także w 1565 i 1566 r. mowa jest o „montem Koncovska” lub „montem Hranczowska”; tamże, s. 67, 68.

¹⁶⁵ LWP 1570, 1576, s. 4.

¹⁶⁶ J. Jaroszewicz, *Drohiczyn. Opis historyczny*, s. 27.

¹⁶⁷ AGAD, Drohickie grodzkie, seria 1, nr 1, k. 632–632v; RGADA, f. 389-1-24, k. 134–134v.

związane z ciesielką¹⁶⁸. W 1555 r., gdy Zygmunt August chciał nadać owe dwa młyny: Greliński i Micowski Maciejowi Sawickiemu, spotkało się to ze sprzeciwem ich użytkowników, wobec czego król odstąpił od decyzji, a Sawickiemu nadał inne dobra¹⁶⁹. Miejsce zwane Wasznik wspomniane zostało także w 1553 r., gdy dzieci wspomnianego młynarza Mikołaja Micza sprzedały je pisarzowi ziemskiemu drohickiemu Janowi Iwanowskiemu. Według dokumentu położone ono było po zachodniej stronie Drohiczyzna i ciągnęło się w kierunku wsi Starczewice¹⁷⁰. Tak też zostało oznaczone na planie. Ze wspomnianych młynów zdecydowano się na umieszczenie na planie dwóch: Grelińskiego i Micowskiego, gdyż ich lokalizacja pomiędzy łąką zwaną Wasznik a Bugiem wydaje się w świetle źródeł bardzo prawdopodobna. Zrezygnowano natomiast z umieszczania pozostałych młynów, gdyż brak jest źródeł pozwalających zlokalizować je choćby w przybliżeniu.

Już od co najmniej połowy XVI w. Bug był rzeką, którą spławiano znaczne ilości towarów, głównie zboża w kierunku Gdańska¹⁷¹. Istniejące więc na tej rzece młyny i groble niekiedy stanowiły istotną dla tego przeszkodę. W 1589 r. uchwalono konstytucję sejmową, na mocy której na Bugu miały być zniesione istniejące groble i jazy. Postanowieniem konstytucji z 1598 r. Bug został prawnie określony jako rzeka spławna. Odtąd nie można było na niej budować żadnych młynów ani grobel, które istotnie przeszkadzałyby w spławie towarów. Te zaś młyny, które istniały, miały być rozebrane do 11 XI 1598 r.¹⁷² Konstytucja ta została oprotestowana bardzo szybko przez szlachtę powiatu drohickiego¹⁷³. Zarówno ten protest, jak i inne spowodowały, że konstytucja ta nie została rygorystycznie wykonana i jeszcze lustracja z 1616 r. odnotowywała pięć młynów na obu brzegach Bugu¹⁷⁴.

Drohiczyn od początku położony był na skrzyżowaniu szlaków handlowych lądowego i wodnego. Ponadto miasto było podzielone Bugiem na dwie części: Lacką i Ruską. Niewątpliwie rzeka stanowiła znaczne utrudnienie w komunikacji pomiędzy mieszkańcami obu części, zwłaszcza wiosną czy późną jesienią, w okresie intensywnych opadów i wylewania rzeki. Lepiej było zimą, gdy można było przemieszczać się po skutej lodem rzece i latem, gdy miejscami poziom Bugu znacznie się obniżał i pojawiały się dogodne do przeprawy brody. Transport towarów odbywał się też za pomocą przewozu, o którym wspominają źródła.

W drugiej dekadzie XVI w. pojawiła się inicjatywa budowy w Drohiczynie mostu, który miał połączyć obie części miasta. Z inicjatywą wyszedł Michał Ezofowicz, Żyd z Brześcia, który wystarał się u króla Zygmunta I Starego o przywilej na budowę takiego mostu w tym miejscu, gdzie był przewóz, za własne pieniądze, i na pobieranie opłat, które miały być przeznaczone na utrzymanie mostu.

Można chyba sądzić, że budowa mostu została ukończona w 1519 r., trwałaby zatem 5 lat. Pośrednio wskazuje na to dokument króla Zygmunta I wystawiony w Krakowie 3 czerwca tego roku dla Michała Ezofowicza, powtarzający w całości klauzule z dokumentu z 5 III 1514 r. i dodatkowo rozszerzający uprawnienia do dzierżawy mostu, pobierania mostowego i prawa prowadzenia karczmy również na dzieci budowniczego¹⁷⁵.

Budując most, Michał Ezofowicz zapewne liczył na znaczne dochody z jego użytkowania. Można jednak powątpiewać, czy ta budowla przynosiła aż tak duże zyski w stosunku do kosztów poniesionych najpierw na budowę, a potem na naprawę i utrzymanie. Szczególnie dawała się we znaki sama rzeka, zwłaszcza wiosną, gdy poziom wody był bardzo wysoki, a wielkie zagrożenie dla mostu stanowiła płynąca kra lodowa. Informuje o tym list Zygmunta I Starego wystosowany do starosty drohickiego i wojewody połockiego Piotra Stanisławowicza Kiszki 20 IV 1525 r. Król zawiadamiał starostę, że Ezofowicz za własne pieniądze zbudował most, lecz teraz wiosną podpływa pod ten most wielka woda i kra (*kriga*), które niszczą konstrukcję, czyniąc wielkie szkody. Z tego powodu Ezofowicz prosił o pusty brzeg nad Bugiem, wzdłuż na odległość „trzech strzelań”, a wszcz od brzegu aż do góry, gdzie osadziłby ludzi potrzebnych dla robót i napraw mostu. Król polecił staroście najpierw sprawdzić, czy wymieniony obszar nie był przez nikogo zasiedlony i czy nie będzie to szkodzić dobrom królewskim.

¹⁶⁸ NGAB, Mińsk, f. 1715-1-40, k. 24–24v.

¹⁶⁹ RGADA, f. 389-1-35, k. 232v–233.

¹⁷⁰ RGADA, f. 389-1-13, k. 104–105; NGAB, Mińsk, f. 1759-2-26, k. 246v–247.

¹⁷¹ *Regesta theloni aquatici Wladislaviensis saeculi XVI*, wyd. S. Kutrzeba, F. Duda, Kraków 1915.

¹⁷² VL, t. 2, s. 369; VC, t. 2, z. 2, s. 112, 242.

¹⁷³ AR X 700, s. 1–3.

¹⁷⁴ ASK XLVI 149, k. 164.

¹⁷⁵ *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 11*, nr 69, s. 83–84.

Jeśli nie byłoby żadnych przeciwwskazań, wówczas kazał staroście spełnić prośbę Ezofowicza i dać mu tę część brzegu Bugu dla osadzenia ludzi¹⁷⁶.

Po śmierci Michała Ezofowicza most w Drohiczynie odziedziczył jego syn Abraham (Awraszko). Zachował się oryginalny dokument króla Zygmunta I wystawiony 20 III 1533 r. w Krakowie, potwierdzający prawa do tego mostu właśnie jemu. Władca stwierdzał, że wcześniej wystawił przywilej dla Michała Ezofowicza – ojca Awraszka, pozwalający mu wybudować most w Drohiczynie na Bugu, w miejscu, gdzie był przewóz i pobierać z niego mostowe. To samo prawo potwierdził król Awraszko, pod następującymi warunkami: kupcy jeżdżący latem przez bród, a zimą po lodzie mieli nie płacić mostowego; mieszczanie drohiccy, ze swoimi komornikami, corocznie mieli płacić po 1 gr płaskim; kramarze, solnicy, ludzie piesi i konni po dawnemu mieli płacić po 1 gr. Swego rodzaju *novum* było prawo pobierania opłaty w wysokości 12 gr od tratw, szkut i komięg przepływających pod mostem, o czym nie było wzmianki we wcześniejszych dokumentach wystawionych dla Michała Ezofowicza¹⁷⁷. Awraszko krótko był właścicielem mostu w Drohiczynie. Być może nie był w stanie ponosić kosztów jego utrzymania oraz napraw i z tego względu postanowił go sprzedać. Nabywcą mostu był ziemianin drohicki Maciej Lewart Duborowski (Zaborowski). Kolejnymi właścicielami po jego śmierci byli do połowy XVI w. Anna Lubecka, Jan Steczko, Stanisław Tęczyński, Florian Zebrzydowski i Andrzej Falkowicz.

8 IX 1558 r. zięć Andrzeja Falkowicza Michał Sapieha otrzymał od króla przywilej na dożywotnie posiadanie w starostwie brańskim dworu Miklaszewskiego zwanego Sielc albo Zamianowo w zamian za przewóz i most w Drohiczynie z placem i ogrodem tamże¹⁷⁸. Z kontekstu dokumentu wynika, że w tym czasie jednak nie było już mostu, funkcjonował tylko sam przewóz. Wyraźnie wskazuje na to dokument z 10 III 1559 r., w którym król oddał przewóz w Drohiczynie warendę na 3 lata Maciejowi Sawickiemu. Dostał on również od króla polecenie wybudowania nowego mostu¹⁷⁹. Nie udało się chyba jednak tego zrealizować i w Drohiczynie funkcjonował jedynie przewóz.

W 1570 r. podczas lustracji starostwa drohickiego, pierwszej po włączeniu Podlasia do Korony, stwierdzono jedynie istnienie przewozu, a nie mostu. Arenda przewoźnego dawała do skarbu królewskiego niemalą sumę 21 kop groszy litewskich i 36 denarów rocznie¹⁸⁰. Mostu w Drohiczynie nie było także później, w XVII–XIX w.

Warto zastanowić się nad jego lokalizacją. Najpewniej znajdował się on w miejscu przewozu zaznaczonego na pruskiej mapie von Steina, który łączył Stronę Lacką z Ruską. Zdają się to potwierdzać również podwodne badania archeologów pletwonurków z Torunia, prowadzone w 2000 r. Na jednym z penetrowanych odcinków rzeki, tuż przed zakolem opływającym obecną Górę Zamkową, w odległości ok. 400 m od grodziska koryto Bugu rozlewa się na dość szerokim obszarze i jest dość płytkie. Tylko w środkowej jego części głębokość dochodzi do 2 m na szerokości kilku metrów. Natrafiono tu na ułożone na piaszczystym dnie, równoległe do brzegu, dwie drewniane belki o średnicy ok. 20 cm i długości 5 m każda, umocnione od strony wody kamieniami i faszyną. Zdaniem archeologów łagodne w tym miejscu brzegi rzeki i łatwy dostęp do wody mogą sugerować istnienie przeprawy, przewozu przez rzekę. Odkryta konstrukcja składająca się z potężnych belek mogła stanowić platformę lub przyczółek dla promu funkcjonującego w XVI–XIX w., ale mogła też zawierać relikty wspomnianego w źródłach mostu¹⁸¹. Lokalizację przewozu (promu) na Bugu oparto na mapie von Steina oraz planie Drohiczyna z 1810 r. Oba źródła zgodnie umieszczają przewóz naprzeciwko obecnie funkcjonującej plaży miejskiej.

Zabudowa Drohiczyna w XV i XVI w. była w zdecydowanej większości drewniana, co powodowało, że bardzo łatwo ulegała pożarom. Płonęły domy mieszczan, ale i świątynie czy obiekty użyteczności

¹⁷⁶ RGADA, f. 389-1-14, f. 235; *Русско-еврейский архив. Документы и материалы для истории евреев в России*, t. 1: *Документы и регесты к истории литовских евреев (1388–1550)*, wyd. С.А. Бершадский, Petersburg 1882, nr 97, s. 127.

¹⁷⁷ LMAVB, f. 2-5; П. Гильдебрандт, *Рукописное отделение Виленской публичной библиотеки*, t. 1: *Церковно-славянские рукописи. Русские пергамены*, Вильно 1871, nr 5, s. 69; R. Jasas, *Pergamentų katalogas*, Vilnius 1980, nr 364, s. 144. Dokument pochodził z archiwum Sapiechów.

¹⁷⁸ *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 37 (1552–1561)*, wyd. D. Baronas, Vilnius 2011, nr 163, s. 224; *Sapiehowie. Materiały historyczno-genealogiczne i majątkowe*, t. 1, Petersburg 1890, s. 74–75.

¹⁷⁹ *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 37*, nr 241, s. 267.

¹⁸⁰ LWP 1570, 1576, s. 5; BUWil, f. 4-34, k. 329.

¹⁸¹ W. Szulta, *Podwodny rekonesans archeologiczny w rzece Bug w Drohiczynie*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego”, t. 7, 2001, s. 269–270.

publicznej. Z pewnością nie mamy informacji o wszystkich pożarach, ale i te nam znane pokazują, że ta klęska żywiołowa bardzo dawała się we znaki mieszkańcom Drohiczyna.

W 1535 r. król Zygmunt I Stary zwolnił mieszczan drohickich od podatków na 6 lat z powodu pożaru, który zniszczył ich świątynie i domy¹⁸².

Bardzo wymowny jest zapis w księdze ziemskiej drohickiej z 1559 r. informujący o tym, że: „w roku pańskim 1559 całe miasto drohickie ze wszystkimi placami, kościół św. Franciszka [sic!] z klasztorem, ruska cerkiew po nazwaniu św. Przczystej za wyjątkiem jedynie paru domów przy granicach i podsadziem przy farze, w piątek w dzień św. Agapita w południe, w ciągu dwóch godzin spłonęło”. Miary nieszczęść dopełniła szalejąca w tym roku zaraza oraz powódź spowodowana wylewem Bugu¹⁸³.

7 VII 1569 r. król zwolnił pogorzalców miasta Drohiczyna od płacenia podatków na 12 lat. Musiało to być konsekwencją kolejnego pożaru¹⁸⁴.

W 1583 r. także wybuchł w Drohiczynie wielki pożar, w wyniku którego mieszczenie uzyskali od Stefana Batorego przywilej zwalniający ich od wszelkich podatków za wyjątkiem cła wodnego na 4 lata¹⁸⁵. Podobnie 10 VII 1601 r. Zygmunt III zwolnił mieszczan drohickich od podatków na 4 lata z powodu pożaru¹⁸⁶. Źródła notują większe pożary Drohiczyna również w 1614 i 1624 r.¹⁸⁷

Liczne pożary, obciążenia wojskowe, bardzo dotkliwe dla mieszczan, były jedynie przedsmakiem wydarzeń, które spotkały Drohiczyn w czasie potopu szwedzkiego. Szczególnie tragiczny w skutkach okazał się najazd wojsk siedmiogrodzkich księcia Jerzego Rakoczego i szwedzkich Karola IX Gustawa w maju 1657 r., w wyniku którego zostało spalone niemal całe miasto i okoliczne wsie. Nie mniej tragiczny w skutkach okazał się najazd wojsk moskiewskich pod dowództwem Iwana Chowańskiego w styczniu–marcu 1660 r. Nic więc dziwnego, że przeprowadzający w 1661 r. lustrację starostwa drohickiego lustratorzy zapisali, że „miasto Drohiczyn, Lackie i Ruskie nazwane funditus iako i zamek przez nieprzyjaciela spalone”. Z całej liczby 107³/₄ włók w Drohiczynie po Lackiej Stronie zasianych było 15, po Ruskiej zaś tylko 1. Nadal spośród wszystkich włók miejskich 19 było libertowanych. Zmienił się jedynie niektórzy ich właściciele: 6 włók stanowiło uposażenie wójtostwa, benedyktyнки posiadały 3 włóki, wcześniej w XVI w. należące do Macieja Sawickiego, 1 włóka nadal była własnością szpitala. Znacznie powiększyli swój stan posiadania franciszkanie, którzy mieli aż 5 włók, 2 włóki należały do fary drohickiej, będącej już wtedy pod zarządem jezuitów. Z 2 włók należących niegdyś do Chądzyńskich jedna zostawała w posesji Kupińskich, drugą zaś posiadali franciszkanie. Tzw. włók Czechowskich liczono już tylko dwie, z których jedną posiadał Stefan Tonkiel, drugą zaś Krzysztof Zaleski. Pustych włók miało być wówczas 70³/₄. Z dawnych przeszło 300 domów pozostało tylko 80. Wyobrażenie o stratach demograficznych daje też liczba rzemieślników podana w lustracji. Notowano wówczas tylko 2 szewców, rybaka, rzeźnika, 2 krawców, 3 zdunów. Spośród Szkotów zamieszkujących Drohiczynie licznie od drugiej połowy XVI w. pozostał w 1661 r. tylko jeden – Wilhelm Gordon. Z dawnych młynów pozostały tylko 2. Nadal funkcjonował przewóz. Targi cotygodniowe, które winny odbywać się w poniedziałki, w 1661 r. czasowo się nie odbywały¹⁸⁸.

¹⁸² NGAB, Mińsk, f. 1715-1-40, k. 120; *Сборник палеографических снимков с древних грамот и актов*, t. 1, nr 37, s. 21.

¹⁸³ AGAD, Drohickie ziemskie, nr 3, k. 4.

¹⁸⁴ NGAB, Mińsk, f. 1759-2-32, k. 250v–251.

¹⁸⁵ AGAD, Drohickie grodzkie, seria 2, nr 4, k. 389; AGAD, Mielnickie grodzkie, nr 4, k. 146v.

¹⁸⁶ NGAB, Mińsk, f. 1715-1-106, k. 962v–963.

¹⁸⁷ NGAB, Mińsk, f. 1715-1-122, k. 396v–398, 442v–445.

¹⁸⁸ MK XVIII 64, Lustracje, s. 555–556; J. Jaroszewicz, *Drohiczyn. Opis historyczny*, s. 32.

BIELSK PODLASKI

Michał Sierba

Bielsk Podlaski¹ stanowił stolicę ziemi bielskiej – jednej z trzech tworzących województwo podlaskie po 1566 r. W XVI w. wraz z sześcioma wsiami miejskimi był największym ośrodkiem miejskim na terenie województwa.

Prezentowany w tomie plan Bielska ma charakter hipotetyczny, gdyż wobec braków w źródłach pisanych i kartograficznych nie jest możliwe dokładne odwzorowanie układu przestrzennego, zabudowy i wyglądu miasta w XVI w. – zwłaszcza na terenie jurydyk. Niniejszy plan nie pretenduje do dokładnego przedstawienia obrazu Bielska, gdyż ten wciąż wymaga pogłębionej refleksji – zwłaszcza wobec obecnego stanu badań, nowo odkrytych źródeł i ich wieloznacznych zapisów, które tworzą różne możliwości interpretacyjne. Większość planów miast i map w serii AHP obrazuje stan ok. 1600 r. W przypadku Bielska zrekonstruowanie planu miasta w tym przedziale chronologicznym jest znacząco utrudnione, o ile w ogóle możliwe. W związku z tym niniejszy plan obrazuje przestrzeń miejską w 1563 r. Na wybór tej cezury czasowej wpłynęły dwa czynniki. Pierwszy to podstawa źródłowa. Dla XVI w. jedyne źródła typu inwentarzowego (rejstry pomiaru włócznej), na podstawie których można rekonstruować układ przestrzenny miasta, pochodzą z lat 1560–1563². Drugim czynnikiem były pożary, do których doszło w 1564 r., latach 70. XVI w. i w 1591 r. Strawiły one znaczną część zabudowy miejskiej³.

Pierwszy znany plan ukazujący schematycznie układ przestrzenny miasta pochodzi z 1781 r. Jest to efekt prac komisji *boni ordinis*, która miała uporządkować przepisy, przywileje i wygląd Bielska. Plan zachował się do dzisiejszych czasów w odrysie z okresu międzywojennego⁴. Pomocna była również mapa von Steina Prowincji Prus Nowowschodnich⁵, mapa powiatu bielskiego z 1839 r.⁶ i plan Bielska z połowy XIX w.⁷ Główną podstawę opracowania niniejszego planu stanowi zaś szczegółowy plan Bielska z 1834 r., pochodzący z Narodowego Archiwum Historycznego Białorusi w Grodnie⁸. Jego uzupełnienie stanowił mniej szczegółowy plan Bielska z 1830 r.⁹ i plan pięciu wygonów bielskich również z tego roku¹⁰.

¹ W dalszej części tekstu będzie używana skrócona forma: Bielsk.

² BUWil, sygn. F5-A41-7932; KWiD, sygn. 2816, k. 19–23v; MPwB, sygn. H/D/506 (rękopis bez jednorodnej paginacji).

³ MK 112, k. 166–166v; Podlasie I, s. 143; G. Sosna, D. Fionik, *Dzieje cerkwi w Bielsku Podlaskim*, Białystok 1995, s. 21; *Zbiór dziejopisów polskich w czterech tomach zawartych*, t. 1: *Kronika Marcina Bielskiego niegdyś w Krakowie drukowana, teraz znowu doprowadzeniem aż do Augusta III przedrukowana*, wyd. F. Bohomolec, Warszawa 1764, s. 561.

⁴ Autorowi nie jest znany oryginał tego odrysu. Wykorzystano jedynie kserokopię znajdującą się w bielskim oddziale Muzeum Podlaskiego, która została umieszczona na czwartej stronie okładki pracy: *Bielsk Podlaski. Studia i materiały do dziejów miasta*, red. Z. Romaniuk, Bielsk Podlaski 1999.

⁵ Więcej na temat tej mapy zob. T. Panecki, *Źródła kartograficzne* w tym tomie.

⁶ Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie, Gabinet Kartograficzny, sygn. 4242, *Karta jeograficzna Białostockiego obwodu powiatu bielskiego 1839 r.*

⁷ Mapa została wydrukowana [w:] Jaroszewicz, *Miasto Bielsk*, s. 135.

⁸ NGAB, Grodno, f. 126-1-105 (za udostępnienie jego skanu oraz innych planów Bielska z lat 30. XIX w. serdecznie dziękuję W. Konończukowi). Plan zawiera szczegółowe informacje dotyczące rozplanowania przestrzennego – lokalizacji wszystkich budynków użyteczności publicznej, mieszkalnych i niektórych zabudowań gospodarczych, nazwy i przebieg ulic, opis poszczególnych granic miasta. Widoczna na nim jest również znaczna część sieci hydrograficznej oraz lokalizacja mostów. Plan wykonano w skali 1:6800 (za pomoc w tej kwestii dziękuję dr. T. Paneckiemu). Więcej na temat tego planu zob. W. Konończuk, *Nieznan plan Bielska z 1834 r. Z dziejów kształtowania się układu przestrzennego miasta*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego”, t. 26, 2020, s. 87–113.

⁹ Rosyjskie Państwowe Archiwum Historyczne w Petersburgu, f. 1293-166-10.

¹⁰ Plan ten znajduje się pod tą samą sygnaturą co plan Bielska z 1834 r.; NGAB, Grodno, f. 126-1-105.

Do dziś zachował się odnaleziony niedawno rejestr pomiaru włócznej z 1563 r. przeprowadzonej przez Andrzeja Dybrowskiego¹¹. Dotychczasowi badacze opierali się przede wszystkim na fragmentarycznej XVIII-wiecznej kopii rejestru. Zawiera ona głównie informacje dotyczące nieruchomości należących do Kościoła i Cerkwi na terenie Bielska i okolic. Pojawiają się tam tylko niektóre ulice. Należy dodać, że kopia została sporządzona bardzo wyrywkowo i widoczne są na niej przeskoki do różnych części miasta, z pominięciem innych obszarów¹². Uzupełnieniem tych źródeł jest skróty XIX-wieczny wypis, który obejmuje niepełną listę ulic i obiektów sakralnych na terenie miasta. Dotyczy on pierwszej, nie do końca udanej pomiaru włócznej, przeprowadzonej przez Stanisława Dziewiąłtowskiego Skoczka¹³. Lustracje z 1576, 1602 i 1664 r. nie zawierają zbyt wielu istotnych informacji, które mogłyby posłużyć do rekonstrukcji układu przestrzennego Bielska¹⁴. Pierwsze szczegółowe inwentarze posiadamy dopiero dla 1772¹⁵ i 1779 r.¹⁶ Zachowane księgi miejskie obejmują zaś drugą połowę XVII i XVIII w.¹⁷

Ze względu na brak XVI-wiecznych źródeł kartograficznych i enigmatyczność inwentarzowych przy rekonstrukcji planu Bielska wykorzystano metodę retrogresywną i porównawczą. Źródła inwentarzowe z XVIII w. zostały skorelowane z istniejącymi przekazami pomiaru włócznej – wyłoniono podobieństwa i różnice, ustalono zmiany, jakie nastąpiły w układzie przestrzennym. Dane te zostały uzupełnione o informacje pochodzące z innych źródeł – przywilejów, lustracji, aktów sądowych, kronik, wizytacji, wykopalisk i nadzorów archeologicznych. Naniesiono wszystkie dane na wspomniane wyżej mapy i plany z drugiej połowy XVIII i pierwszej połowy XIX w., a także na mapę współczesną. Podstawę pracy stanowił wspomniany plan z 1834 r., który przekształcono z wykorzystaniem zebranych informacji. Na każdym etapie prac efekty porównywano również z innymi próbami rekonstrukcji układu przestrzennego Bielska. Jako pierwszy taką próbę podjął Stanisław Herbst, nie ustrzegł się jednak błędów¹⁸. Kolejną osobą była Anna Czapska. Ona również popełniła istotne pomyłki¹⁹. Tematykę tę poruszył także Henryk Kosieradzki w swej monografii Bielska²⁰. Najszerzej do tematu podszedł Jerzy Zieleniewski, który swoje prace uzupełnił bardzo wartościowymi planami ukazującymi zarówno Bielsk w 1563 r. i w XVIII w., jak również niektóre przedmieścia i okolicę miasta²¹. Jednak i te plany wymagały weryfikacji i uzupełnienia. W pracach tego autora widoczne jest wprowadzanie dla XVI w. nazw ulic, które były odnotowywane dopiero w późniejszych źródłach. Najnowsza próba opisu rozwoju przestrzennego miasta (jednak bez nałożenia go na plan) została zawarta w wydawnictwie źródłowym opracowanym przez Waldemara Bukowskiego i Dorotę Michaluk²².

Bielsk i jego wsie miejskie położone są na terenie Równiny Bielskiej. Ukształtowanie terenu jest łagodne. Jest to lekko pofalowany obszar moreny dennej. Wysokość na terenie współczesnego miasta waha się od 135 do 155 m n.p.m. Najniżej położone tereny stanowią obszar doliny rzeki Białej i Lubki. Najwyższy punkt miasta znajduje się w okolicy rynku i kościoła farnego. W najbliższej okolicy rzek i strumieni znajdował się teren podmokły, który nie był wykorzystywany osadniczo. Zajmowały go

¹¹ MPwB, sygn. H/D/506, za informację na temat tego źródła dziękuję dr. T. Jaszczolotowi.

¹² KWiD, sygn. 2816, k. 19–23v.

¹³ BUWil, sygn. F5-A41-7932.

¹⁴ MK XVIII 64, s. 564–580; LWP 1570, 1576, s. 29–31; LWP 1602, s. 63–66.

¹⁵ BUWil, sygn. F4-A1661.

¹⁶ *Описание Рукописного Отдѣлення Виленской Публичной Библиотеки*, t. 4, Wilno 1903, s. 57–112.

¹⁷ AGAD, Bielskie miejskie, nr 1–3; NGAB, Grodno, f. 877-2-1-2.

¹⁸ S. Herbst, *Bielsk Podlaski*, [w:] *Studia z historii budowy miast*, „Prace Instytutu Urbanistyki i Architektury”, t. 6, 1957, nr 2(17), s. 39–47. Krytykę tego artykułu przeprowadził J. Zieleniewski; tenże, *Powstanie i rozwój układu przestrzennego Bielska Podlaskiego w XIV–XVIII wieku*, SP, t. 1, 1990, s. 51; tenże, *Bielsk Podlaski – topografia historyczna w XII–XVIII w.*, Białystok 1980–1981, praca magisterska pod kier. prof. S. Alexandrowicza, s. 3–5.

¹⁹ A. Czapska, *Układ przestrzenny i zabytki architektoniczne Bielska Podlaskiego*, „Białostoczczyzna”, 1990, nr 4(20), s. 1–4; tenże, *Zasady sytuowania założeń barokowych w miasteczkach podlaskich od połowy wieku XVII po wiek XVIII*, „Rocznik Białostocki”, t. 9, 1970, s. 35–145. Krytykę tych artykułów przeprowadził J. Zieleniewski; Zieleniewski, *Powstanie i rozwój Bielska*, s. 51–52; tenże, *Bielsk Podlaski – topografia historyczna*, s. 5–6.

²⁰ H. Kosieradzki, *Bielsk Podlaski. Dzieje miasta*, Bielsk Podlaski 1987, s. 36–47.

²¹ Zieleniewski, *Powstanie i rozwój Bielska*, s. 47–70; tenże, *Średniowieczny zespół osadniczo-obronny w Bielsku Podlaskim. Siedziba namiestników bielskich w panoramie miasta z pierwszej połowy XVI w.*, [w:] *Europa Orientalis. Polska i jej wschodni sąsiedzi od średniowiecza po współczesność. Studia i materiały ofiarowane Profesorowi Stanisławowi Alexandrowiczowi w 65 rocznicę urodzin*, red. Z. Karpus, T. Kempa, D. Michaluk, Toruń 1996, s. 115–125; tenże, *Bielsk Podlaski – topografia historyczna*.

²² Bukowski, Michaluk, *Przywileje*, s. 15–34.

łąki, ogrody lub pustki, czasem na tych terenach lub w ich okolicach zakładano warsztaty garbarskie, które potrzebowały wody do obróbki skór. Na planie można zauważyć, że zwłaszcza na zachodnim brzegu rzeki Białej w jej najbliższej okolicy nie było zabudowań mieszkalnych. To samo dotyczyło okolicy rzeki Lubki. Bielsk między połową XVI a pierwszą połową XIX w. prawie nie rozwijał się terytorialnie – co jest zauważalne na XIX-wiecznych planach. Dopiero późniejsze lata doprowadziły do jego rozrostu – głównie w kierunku południowym i północnym.

Sieć hydrograficzna Bielska składa się z kilku cieków wodnych. Najważniejsze znaczenie miała rzeka Biała, która jest lewym dopływem rzeki Orlanki, będącej lewym dopływem Narwi. Nie była to duża rzeka, na pewno nie mogła służyć do spławu towarów. Na planie został ukazany jej bieg, który zrekonstruowano nie na podstawie głównego biegu rzeki z XIX-wiecznych map i planów, lecz tworząc jej hipotetyczny przebieg dzięki wykorzystaniu starorzeczy (widocznych na planie z 1834 r.). Dopływem Białej była rzeczka Lubka. Jej źródła znajdują się na południowy zachód od miasta. Płynęła przez jego południowe rubieże, w okolicy dawnego grodziska skręcała w kierunku północno-wschodnim. Innym dopływem Białej był strumień Seret, którego bieg rozpoczął się na zachód od miasta, potem płynął przy lesie, przez który przechodziła droga do Brańska, dalej dochodził do XVIII-wiecznej ul. Poświęcińskiej (ob. ul. Poświętna) i dalej w kierunku wschodnim przecinając ul. Kondratowską, Litewską i Hrycowską. Na planie wyrysowano jego bieg według planu Bielska z 1830 r.²³ Seret dopływał następnie do stawu, do którego dochodziła ul. Stare Miasto. Poniżej Seretu płynął inny strumień²⁴, który łączył się w tym stawie z Seretem i razem tworzyły strugę uchodzącą do rzeki Białej. Na wschodnim brzegu rzeki Białej znajdowały się również dwa dochodzące do niej strumienie. Jeden przecinał ul. Dubicką w jej północnej części, drugi przechodził przez nienazwaną ulicę (ob. południowy fragment ul. Dubicze) na południu. Na terenie Bielska znajdowały się też stawy i sadzawki. Na podstawie zachowanych źródeł nie ma możliwości ustalenia ich liczby i dokładnego umiejscowienia. Na XIX-wiecznych mapach są widoczne cztery stawy na północ od kościoła farnego. Literatura przedmiotu również wspomina o sadzawkach w tamtym miejscu²⁵. Z wizytacji kościoła bielskiego uzyskujemy informację, że niektóre z nich kazano wykopać w drugiej połowie XVIII w.²⁶ Możliwe, że sadzawka lub sadzawki istniały również w okolicy dawnego grodu. Wspomina o nich m.in. inwentarz z 1779 r.²⁷ Nie można jednak potwierdzić, że były tam już w XVI w., nie zostały więc umieszczone na planie. Królewskie sadzawki istniały w okolicy ul. Dubickiej i prowadzącej do Stanisławowa – jednak nie znamy ich dokładnego położenia, stąd nie zostały zaznaczone na planie²⁸. Inne stawy – widoczne na XIX-wiecznych mapach – są jeszcze bardziej wątpliwe, również nie zostały więc umieszczone na niniejszym planie.

Ośrodek bielski powstał i rozwijał się początkowo na bagnistym terenie nad rzekami Białą i Lubką, na północy zaś aż do okolic dzisiejszego rynku. Archeolodzy twierdzą, że początki Bielska należy wiązać z osadą, która od X w. funkcjonowała w okolicy dzisiejszej ul. Zamkowej²⁹. Niedaleko osady wybudowano gród nad rzeką Lubką. Najprawdopodobniej wzniesli go książęta rusczy w XII–XIII w.³⁰ Pierwsza wzmianka o bielskim grodzie pochodzi z 1252 r. z *Kroniki halicko-wołyńskiej*³¹. Według

²³ Na planie z okresu międzywojennego można dopatrzeć się innego jego biegu, co nie znaczy, że na pewno tak on wyglądał pierwotnie; MPwB, sygn. H/D/240, arkusz 5. Oznaczono ten strumień jako: Rów „M” (za udostępnienie tego planu serdecznie dziękuję byłemu dyrektorowi MPwB A. Lechowskiemu i byłej kierownik oddziału w Bielsku Podlaskim A. Dębowskiemu).

²⁴ Jest on również widoczny na planie międzywojennym. Został tam zaznaczony jako: Rów „P” (śródmiejski); MPwB, sygn. H/D/240, arkusz 5.

²⁵ Bukowski, Michałuk, Przywileje, s. 22.

²⁶ Archiwum Archidiecezji w Białymstoku, b. sygn., Kopia wizyty dekanalnej w kościele bielskim z 1804 r.

²⁷ *Описание Рыкопнаго*, t. 4, s. 77.

²⁸ MPwB, sygn. H/D/506.

²⁹ Odnaleziono tam wiele artefaktów z okresu od X do XIII w.; *Informator archeologiczny. Badania. Rok 1976*, Warszawa 1977, s. 175; WUOZwB, sygn. 191/A, J. Maciejczuk, *Sprawozdanie z badań i nadzorów archeologicznych w Bielsku Podlaskim na ulicy Zamkowej 26 VI–15 IX 1997*, mps; K. Mazuruk, *Stanowiska archeologiczne Bielska Podlaskiego na tle historiografii*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, 2004, nr 21, s. 135–136. W XVI w. w tym miejscu najprawdopodobniej nie istniała żadna ulica. Dopiero ulicę bez nazwy wymienia dokument z 1610 r., który ustanawiał wzdłuż niej Nową Osadę Podzamecką; MK XVIII 64, s. 569–570.

³⁰ J. Wiśniewski, *Osadnictwo wschodniej Białostoczczyzny. Geneza, rozwój oraz zróżnicowanie i przemiany etniczne*, „Acta Baltico-Slavica”, t. 11, 1977, s. 9.

³¹ *Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów)*, wyd., wstęp i przyp. D. Dąbrowski, A. Jusupowicz, współpr. I. Juriewa, A. Majorow, T. Wiłkuł, Kraków–Warszawa 2017 (Pomniki Dziejowe Polski, ser. 2, t. 16), s. 328–329.

ustaleń archeologicznych gród bielski był użytkowany dość krótko, niebawem bowiem strawił go pożar³². Na południe od grodu powstało podgrodzie. Na wschód od grodziska po obu stronach dzisiejszej ul. Zamkowej (nie ma jej na planie) w okresie średniowiecza znajdowała się osada. Straciła ona swoje znaczenie wraz ze wzniesieniem zamku w innym miejscu i po ustanowieniu wójtostwa w 1430 r.³³ Dalej osadnictwo rozwijało się w kierunku północnym, wzdłuż Traktu Wileńskiego (w XVI w. ul. Wielka i Litewska) i późniejszej ul. Stare Miasto (ob. południwa część ul. Jagiellońskiej). W różnych okresach powstawały tam nowe osady, które stały się następnie dzielnicami Bielska³⁴.

Badacze dziejów miasta przypuszczają, że po zajęciu Bielska przez Litwinów w połowie XIV w. funkcję grodu przejął zbudowany przez nich drewniany zamek³⁵. Było to spowodowane ciągłym zagrożeniem ze strony Krzyżaków³⁶. Początkowo uważano, że zamek wzniesiono w miejscu dawnego grodu, obecnie nazywanego błędnie Górą Zamkową³⁷. Twierdzenie to zostało obalone w trakcie badań archeologicznych³⁸. Jerzy Zieleniewski postawił hipotezę, że zamek litewski znajdował się pomiędzy ulicami widocznymi na planie: Zalubecką, Zamkową i nienazwaną ulicą (ob. ul. G. Narutowicza, w XVII–XVIII w. ul. Podzamecka)³⁹. Hipoteza ta nie została ani potwierdzona, ani podważona przez badania archeologiczne⁴⁰. W celu rozwiania wątpliwości należałoby przeprowadzić tam kompleksowe badania archeologiczne, co utrudnia ścisła zabudowa tego terenu. Według zasad przyjętych w serii AHP na planach miast zaznaczane są elementy pewne, stąd też zamek nie znalazł się na niniejszym planie. W XVI w. zamek ze względu na zmiany polityczne – unię polsko-litewską, likwidację zagrożenia krzyżackiego, włączenie Mazowsza do Korony – zmienił swoją funkcję. Przestał pełnić funkcję obronną. Stał się siedzibą władz i częstym miejscem pobytu władców⁴¹. Nie ma źródeł przekazujących jakąkolwiek informację na temat jego wyglądu. Wiadomo tylko, że składał się z dwóch części – zamku dolnego i górnego. Przestał istnieć 22 VII 1564 r., gdy „piorun wierzchni zamek spalił, który ogień tak prędko moc wziął, że za dwie godziny nie tylko wierzchni, ale i dolny zamek ze wszystkim jako umiotł zgorzał: na który ogień król [Zygmunt August – M.S.] na koniu u stajen stojąc patrzył”⁴². Na marginesie należy dodać, że Bielsk poza zamkiem był pozbawiony innych fortyfikacji.

Bielsk uzyskiwał prawa miejskie stopniowo⁴³. Pierwszym etapem było nadanie 2 I 1430 r. dziedzicznego wójtostwa niejakiemu Andrzejowi przez wielkiego księcia litewskiego Witolda. Przywilej

³² W. Szymański, *Komunikat o wynikach sondażowych badań grodzisk w Bielsku Podlaskim i we Wnorach-Wypychach*, „Rocznik Białostocki”, t. 13, 1976, s. 502.

³³ K. Mazuruk, *Stanowiska archeologiczne Bielska*, s. 135–138.

³⁴ Bukowski, Michaluk, *Przywileje*, s. 16.

³⁵ O tym, że zamek był drewniany dowiadujemy się m.in. z relacji Aleksandra Gwagnina: „Zamek był drzewiany, ale spalony”, tenże, *Z kroniki Sarmacji europejskiej. Opisanie Polski, W. Ks. Litewskiego, Ziemi ruskiej, Ziemi pruskiej, Ziemi inflandzkiej, Ziemi żmudzkiej*, wyd. K.J. Turowski, Kraków 1860, s. 25.

³⁶ Bukowski, Michaluk, *Przywileje*, s. 16.

³⁷ Tezę tę postawili XIX-wieczni badacze J. Jaroszewicz i F. Pokrowski; Jaroszewicz, *Miasto Bielsk*, s. 103; Ф.В. Покровский, *Археологическая карта Гробненской губернии*, Вильна 1896. Powtarzano ją w późniejszej literaturze przedmiotu.

³⁸ W. Szymański, *Komunikat o wynikach sondażowych badań*, s. 502.

³⁹ J. Zieleniewski na potwierdzenie swojej hipotezy przytoczył kilka istotnych argumentów. Rejestr pomiarów włącznej wspominał, że ul. Wielka biegła z rynku miejskiego do zamku. Kończyła się przy skrzyżowaniu z ul. Zamkową, a przedłużeniem ul. Wielkiej była ul. Zalubecka. Wraz z nienazwaną ulicą (ob. ul. G. Narutowicza) tworzyły one wrzecionowaty plac, na którym miał stać zamek. Przy nim miały również zbiegać się trakty prowadzące do Brześcia, Brańska, Grodna lub Suraza. Według tego autora w XIV–XV w. przy zbiegu tych dróg po drugiej stronie ul. Zamkowej miał się znajdować plac targowy, który później został zlikwidowany i zasiedlony. W latach 80. XX w. J. Zieleniewski przeprowadził „prace geotechniczne metodą odwiertów”, które miały potwierdzić istnienie zamku w omawianym miejscu; tenże, *Bielsk Podlaski – topografia historyczna*, s. 10; tenże, *Średniowieczny zespół osadniczo-obronny w Bielsku Podlaskim*, s. 117–119, 124–125. Użycie tej metody i wnioskowanie przez osobę niebędącą archeologiem budzi wątpliwości w kwestii właściwej interpretacji ostatecznych wyników, które mogły być podporządkowane postawionej wcześniej hipotezie o umiejscowieniu zamku. Nie zmienia to faktu, że w świetle rejestru pomiarów włącznej z 1563 r. to umiejscowienie jest bardzo prawdopodobne; zob. MPwB, sygn. H/D/506.

⁴⁰ K. Mazuruk, *Stanowiska archeologiczne Bielska*, s. 137–138; WUOZwB, sygn. 172/A, K. Rusin, *Sprawozdanie z nadzoru archeologiczno-konserwatorskiego nad pracami ziemnymi związanymi z budową kanalizacji sanitarnej i deszczowej na ul. Narutowicza i Kazanowskiego w Bielsku Podlaskim w 1996 r.*, mps, s. 2–7.

⁴¹ Pobytu władców w Bielsku potwierdzają ich opublikowane itineraria; zob. M. Sierba, *Drogi* w tym tomie, przyp. 16.

⁴² *Zbiór dziejopisów polskich*, t. 1, s. 561. Informacja ta nie jest dokładna, gdyż 10 lipca król opuścił Bielsk i udał się do Parczewa; Bukowski, Michaluk, *Przywileje*, s. 18.

⁴³ Bielsk jeszcze przed uzyskaniem prawa magdeburskiego pod względem gospodarczym miał już charakter miejski. Mimo to, tak jak wiele podobnych osiedli w WKL, do momentu uzyskania praw miejskich podlegał prawu książęcemu.

ten pozwalał osiedlać się w Bielsku tylko Polakom i Niemcom wyznania katolickiego, jednak miano nie czynić krzywdy mieszkającym już tam Rusinom⁴⁴. Dokument ten wprowadzał w Bielsku dwa porządki prawne. Powstała wtedy nowa osada zwana Miastem Lackim, gdzie obowiązywało prawo niemieckie, zamieszkała przez ludność polską i niemiecką. Znajdowała się ona w północnej części Bielska. W części ruskiej, zwanej Starym Miastem, mieszkali Rusini, rządzący się wciąż prawem ruskim. Obejmowała ona w XVI w. ul. Stare Miasto⁴⁵, okolicę grodu, zamku, osadę Podzamecką i osadę Kłopoty⁴⁶ – położoną na południe od późniejszego kościoła farnego, wzdłuż XVI-wiecznej ul. Kłopotowskiej, aż do ul. Zarynek (ob. część ul. 11 Listopada). Te dwie osady miały stanowić bezpośrednie zaplecze gospodarcze i usługowe dla zamku bielskiego⁴⁷.

W listopadzie 1495 r. wielki książę litewski Aleksander Jagiellończyk nadał Bielskowi prawo magdeburskie. Objęło ono już całą społeczność Bielska wraz z ludnością mieszkającą na terenie okręgu miejskiego. W różnym czasie w tym okręgu powstały wsie miejskie: Augustowo, Stryki (w XVI w. Młodzianowo lub Stryki), Szastały (w XVI w. Koszczyno lub Szastały), Widowo (w XVI w. Stanisławowo, w XVII w. Widowo lub Stanisławowo)⁴⁸, Parcewo (w XVI w. Piotrowo) i Spiczki⁴⁹. Prawem miejskim objęto również osadę garbarską znajdującą się po drugiej stronie rzeki Białej – Dubicze⁵⁰. Jurysdykcji miejskiej mieli się poddać także „ludzie Kolyenki czyli Kolyenkowicze”⁵¹. Była to najprawdopodobniej ruska ludność pośrednia między szlachtą a chłopstwem. Nie wiemy, gdzie mieszkali początkowo. Najprawdopodobniej w trakcie pomiaru włócznej zostali przesiedleni na tereny zwane *na Kolence*, znajdujące się w północnej części prezentowanego planu, po obu stronach Traktu Wileńskiego⁵². Dokument nie objął jedynie *osady Podzameckiej*, która przekształcona została w jurydykę starościńską z własnym wójtem⁵³. Aleksander Jagiellończyk potwierdził w tym dokumencie również możliwość korzystania przez mieszczan z lasów „w stronę Grodna aż po rzekę Narew, w stronę Brześcia po rzeczkę Dobra Woda”⁵⁴, z innej zaś strony po wioskę Burycze⁵⁵. Okręg miejski rozciągał się od wsi Koszele na południowym

⁴⁴ Bukowski, Michaluk, Przywileje, s. 67–69.

⁴⁵ Badania archeologiczne wskazują, że ta część Bielska była zamieszkała przynajmniej od XV w. W południowej części Starego Miasta znaleziono również starsze zabytki archeologiczne; Z. Misiuk, *Badania archeologiczne w Bielsku Podlaskim na ul. Poniatowskiego 14 przeprowadzone we wrześniu 2003 r.*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, 2005, nr 23, s. 169.

⁴⁶ Według badań archeologicznych teren osady Kłopoty był zamieszkały przynajmniej od drugiej połowy XIV w.; L. Pawlata, *Badania archeologiczne na starym mieście w Bielsku Podlaskim na tle wyników dotychczasowych badań*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego”, t. 21, 2015, s. 271.

⁴⁷ Bukowski, Michaluk, Przywileje, s. 18.

⁴⁸ W dalszej części komentarza będzie stosowana forma Stanisławowo, a nie Widowo, by utrzymać spójność z planem. W Stanisławowie znajdował się folwark stanowiący uposażenie wójta bielskiego. W lustracji z 1576 r. wspomniano o 6 włókach wójtowskich; LWP 1570, 1576, s. 31. Przed 1614 r. stał się on własnością Macieja Szeplińskiego, od którego w 1614 r. kupił go Jan Lubmayer. Od tego momentu grunt ten będzie nazywany Lubmajerowizną; E. Bończak-Kucharczyk, J. Maroszek, *Widowo*, <http://www.ogrodowy.minigo.pl/index.php/article/show/id/235> (dostęp: 27.11.2019).

⁴⁹ Wszystkie wsie miejskie bielskie znajdują się na mapie głównej. Nie zostały one ukazane na planie ze względu na ich oddalenie od Bielska i to w różnych kierunkach. Wymusiłoby to znaczną zmianę skali, co mogłoby spowodować małą czytelność planu samego miasta; zob. M. Gochna, *Charakter osiedli* w tym tomie.

⁵⁰ Bukowski, Michaluk, Przywileje, s. 23. Badacze dziejów Bielska wymieniają również osadę garbarską Zastawie, która miała się znajdować w południowej części ob. ul. Dubicze. Prowadzone kwerendy nie wykazały osady o takiej nazwie w XVI w., dlatego też nie znalazła się ona na komentowanym planie. O istnieniu osady o takiej nazwie jako pierwszy pisał J. Zieleniewski, jednak nie zaznaczył jej na opracowanym przez siebie planie miasta w 1563 r. Umieścił za to na tym planie ul. Zastawiecką. Sama osada Zastawie znalazła się dopiero na stworzonym przez niego planie Bielska w XVIII w.; Zieleniewski, *Powstanie i rozwój Bielska*, s. 64, plan [1] *Bielsk Podlaski. Układ przestrzenny w 1563 roku*, plan [2] *Bielsk Podlaski. Układ przestrzenny w XVIII wieku* po s. 328. Około 1563 r. ulica o takiej nazwie nie istniała. Była to południowa część dzisiejszej ul. Dubicze, która w rejestrze pomiaru włócznej z 1563 r. nie została nazwana. J. Zieleniewski informację o tej ulicy zaczerpnął zapewne z inwentarza z 1779 r.; *Opisanie Руконнаго*, t. 4, s. 78–81. Inwentarz z 1772 r. nie wspomina o tej ulicy i osadzie; BUWil, sygn. F4-A1661. Na planie z 1834 r. również nie znalazła się ul. Zastawiecka – tylko ul. Dubicka; NGAB, Grodno, f. 126-1-105. Ulicę tę wymienia J. Jaroszewicz w swym opisie miasta z 1845 r.; Jaroszewicz, *Miasto Bielsk*, s. 134.

⁵¹ Bukowski, Michaluk, Przywileje, s. 73–76.

⁵² Tamże, s. 23–24; zob. Zieleniewski, *Powstanie i rozwój Bielska*, s. 64–65, plan *Bielsk Podlaski. Układ przestrzenny w 1563 roku*.

⁵³ Zieleniewski, *Powstanie i rozwój Bielska*, s. 69; Jaroszewicz, *Miasto Bielsk*, s. 147.

⁵⁴ Był to prawy dopływ Nurca we wsi Dobrowoda na wschód od Kleszczel; Bukowski, Michaluk, Przywileje, s. 74.

⁵⁵ Nieistniejąca wieś, której grunt połączono w trakcie pomiaru włócznej ze wsią Kleniki, późniejszego Zygmunta, ob. wieś Klejniki; D. Michaluk, *Z dziejów Narwi i okolic. W 480 rocznicę nadania prawa chełmińskiego 1514–1994*, Biały-stok–Narew 1996, s. 19.

wschodzie, rzeczkę Krzywa⁵⁶ na wschodzie i strumień *Wierhuszewka* – w 1501 r. zwanego *Wojtuszkówka*⁵⁷. Od strony północno-zachodniej, zachodniej i północnej zasięg okręgu miejskiego wyznaczały wsie: Niewino Stare (w XVI w. Niwino Stare), Malinowo (w XVI w. Malinowo-Żółtki), Łubin Kościelny (w XVI w. Łubino), Pietrzykowo-Wyszki, Bańki i Hryniewiczze⁵⁸. W latach 1499 i 1501 Aleksander Jagiellończyk potwierdził i rozszerzył prawa miejskie przysługujące Bielskowi⁵⁹.

Duży wpływ na ukształtowanie się przestrzeni miejskiej zarówno przed, jak i w trakcie pomiaru włości miało ufundowanie i usytuowanie świątyń na terenie Bielska. Wszystkie istniejące w XVI w. świątynie zostały zaznaczone na planie. Pierwsza cerkiew funkcjonowała najprawdopodobniej na terenie grodu, później zaś przeniesiono ją do zamku bielskiego. Świątynię tę utożsamia się z cerkwią pw. Narodzenia NMP. Przymuszcza się, że w 1562 r. została ona przeniesiona z zamku na ul. Stare Miasto – gdzie do dziś istnieje cerkiew pod tym wezwaniem⁶⁰. Przy świątyni zapewne znajdował się cmentarz⁶¹. Przed 1527 r. powstał prawosławny monaster wraz z cerkwią św. Mikołaja przy ul. Zamkowej (ob. skrzyżowanie ulic Zamkowej i J. Poniatowskiego)⁶². Na terenie monasterskim znajdował się cmentarz. Jego pozostałości znaleziono również w pasie dzisiejszej ul. J. Poniatowskiego, jak również po południowej i północnej stronie tej ulicy⁶³.

Najważniejszą świątynią prawosławną w mieście była cerkiew św. Michała, której następnie dodano wezwanie Objawienia Pańskiego. Pierwsza pewna informacja na jej temat pochodzi dopiero z 1560 r., gdy została ona uposażona w 2 włóki w Strykach⁶⁴. Osadzono ją w południowej części ul. Wielkiej przy wschodniej pierzei. Najprawdopodobniej jednak powstała przed 1560 r., w trakcie organizacji tej części miasta. Wiadomo też, że w drugiej połowie XVI w. pełniła ona funkcję cerkwi soborowej i głównej świątyni prawosławnej w mieście. Działał przy niej szpital, który w latach 80. XVI w. został dodatkowo uposażony w 4 włóki we wsi starostwa bielskiego Gredele (w XVI w. Hredele)⁶⁵.

Cerkiew Świętej Trójcy po raz pierwszy pojawia się w dokumentach w drugiej połowie XVI w. Usytuowana była tuż przy skrzyżowaniu ul. Litewskiej i Drogi do Młynów – w XVIII w. nazwanej ul. Wypustową (ob. ul. Widowska). Od wspomnianego skrzyżowania oddzielała ją tylko jedna parcela. Na pewno istniała w latach 60. XVI w.

Ostatnia cerkiew – pw. Zmartwychwstania Pańskiego – miała zostać przeniesiona do Bielska ze wsi Lewki. Usytuowano ją na trójkątnym placu u zbiegu XVI-wiecznych ulic Dubickiej i Łoknickiej po prawej stronie rzeki Białej. W trakcie pomiaru włości cerkiew została najprawdopodobniej przeniesiona w jej obecne miejsce – skrzyżowanie XVI-wiecznych ulic Brzeskiej i Orłańskiej⁶⁶.

⁵⁶ Według Z. Romaniuka była to wcześniejsza nazwa rzeki Orłanki; *Przywileje wielkksiążęce i królewskie dotyczące Bielska Podlaskiego z lat 1430–1512*, wyd. Z. Romaniuk, [w:] *Bielsk Podlaski. Studia i materiały*, s. 260. J. Zieleniewski uważa, że dziś na prawym brzegu tej rzeczki mieści się wieś Krzywa; Zieleniewski, *Powstanie i rozwój Bielska*, s. 52.

⁵⁷ Bukowski, Michaluk, *Przywileje*, s. 73–76, 88. Według Z. Romaniuka dziś jest to rów na południe od wsi Kotły; tenże, *Bielsk w latach 1366–1513 (na tle dziejów regionu)*, [w:] *Bielsk Podlaski. Studia i materiały*, s. 24.

⁵⁸ J. Wiśniewski, *Osadnictwo wschodniej Białostoczczyzny*, s. 16–17.

⁵⁹ Bukowski, Michaluk, *Przywileje*, s. 79–88.

⁶⁰ Tamże, s. 18, 20 (zob. tam też literaturę i dyskusję na temat przeniesienia cerkwi Narodzenia NMP).

⁶¹ WUOZwB, sygn. 310/A, M. Sobczak, *Sprawozdanie wstępne z badań wykopaliskowych w Bielsku Podlaskim. Działki 2993 i 3031/6 przy ul. Kopernika, lipiec 2004*, mps; WUOZwB, b. sygn., D. Krasnodębski, J. Mizerka, *Sprawozdanie z badań archeologicznych-nadzorów przeprowadzonych w Bielsku Podlaskim na działce 3004/1 (ul. Poniatowskiego)*, mps.

⁶² Mironowicz, *Podlaskie ośrodki*, s. 103. G. Sosna i D. Fionik sądzą, że cerkiew św. Mikołaja mogła powstać już przed 1430 r., później zaś przy niej powstało zgromadzenie monasterskie; *Dzieje cerkwi w Bielsku Podlaskim*, s. 97. Hipoteza ta jednak nie ma potwierdzenia w źródłach. Współcześnie monaster i przynależna do niego cerkiew nie istnieją – cerkiew spłonęła w 1941 r. Na skrzyżowaniu dzisiejszych ulic Zamkowej i J. Poniatowskiego ustawiono kaplicę. Na reszcie posesji monasterskiej znajduje się obecnie liceum; tamże, s. 115–117.

⁶³ WUOZwB, b. sygn., D. Krasnodębski, J. Mizerka, *Sprawozdanie z badań archeologicznych-nadzorów przeprowadzonych w Bielsku Podlaskim na działce 3004/1 (ul. Poniatowskiego)*, mps; Z. Misiuk, *Badania archeologiczne w Bielsku*, s. 163–167.

⁶⁴ LMAVB, f. 41-394, s. 851.

⁶⁵ Tamże; KWID, sygn. 2816, k. 19–23v; G. Sosna, D. Fionik, *Dzieje cerkwi w Bielsku Podlaskim*, s. 21, 121–122; Jaroszewicz, *Miasto Bielsk*, s. 115; Mironowicz, *Podlaskie ośrodki*, s. 102; Bukowski, Michaluk, *Przywileje*, s. 20.

⁶⁶ Bukowski, Michaluk, *Przywileje*, s. 25; Jaroszewicz, *Miasto Bielsk*, s. 106. Na placu przy cerkwi obok skrzyżowania ulic Dubickiej i Łoknickiej znajdował się cmentarz. W 1993 r. w trakcie prowadzonych tam badań archeologicznych odnaleziono kilka pochówków; MPwB, *Dział Archeologii*, sygn. B/627, Karta archiwalna stanowiska nr 38 w Bielsku Podlaskim; K. Mazuruk, *Stanowiska archeologiczne Bielska*, s. 140. Po przeniesieniu cerkwi do jej dzisiejszej lokalizacji wykorzystano plac jako miejsce targowe dla osady garbarskiej Dubicze; Bukowski, Michaluk, *Przywileje*, s. 25. Na marginesie niniejszych

Na kształt urbanistyczny miasta istotnie wpływały również świątynie katolickie. Parafia została zapewne ufundowana najpóźniej w 1430 r. na potrzeby katolickich osadników⁶⁷. Pierwsza informacja źródłowa na temat parafii Narodzenia NMP i św. Mikołaja pochodzi jednak dopiero z 1446 r.⁶⁸ Kościół został umiejscowiony tam, gdzie stoi obecnie bazylika mniejsza pod tym samym wezwaniem. Już w XV w. zaginał pierwotny akt fundacyjny. W 1492 r. wielki książę litewski Aleksander wydał specjalny dokument potwierdzający uposażenie parafii. Fundacja obejmowała m.in. dwa place w mieście. Na pierwszym stał kościół z cmentarzem, szkoła i dom wikariusza, na drugim zaś dwór plebański otoczony ogrodami⁶⁹. Zapewne wraz z nadaniem wójtostwa w 1430 r. i ufundowaniem kościoła farnego utworzono w jego okolicy targowisko, wymierzone i zamienione w trakcie pomiaru włócznej w rynek miejski – z ratuszem i kłatkami pośrodku. Wschodnią pierzeję rynku stanowiła ulica zwana w XVI w. Wielką, później Szeroką i Rynkową, która była główną arterią miasta, a jej przedłużeniem w kierunku północnym była ul. Litewska, przechodząca następnie w Trakt Wileński⁷⁰. Rynek stał się centrum handlowym i administracyjnym Bielska, co wpłynęło na spadek znaczenia starej osady zamkowej. Dodać należy, że na północ od kościoła farnego rozciągała się jurydyka kościelna nazywana Poświętnym⁷¹.

Po wschodniej stronie ul. Litewskiej, na południe od strumienia Seret znajdowały się posesje należące do szpitala i kaplicy św. Marcina⁷². Przytułek działał na pewno w 1521 r.⁷³ Przytułek i kaplica zostały zlikwidowane na przełomie XVII i XVIII w.⁷⁴ Na niniejszym planie nie znalazła się inna świątynia katolicka, która powstała u zbiegu ulic Knyszyńskiej i Litewskiej. W 1632 r. ufundowano tam klasztor karmelicki i stworzono należącą do niego jurydykę podklasztorną.

Największy wpływ na układ przestrzenny Bielska i jego przedmieść wywarła wspomniana już pomiaru włóczna. Była to realizacja Ustawy na wołoki z 1557 r.⁷⁵ Pomiaru włości bielskiej miała się rozpocząć już w 1540 r., gdy ta znajdowała się w rękach królowej Bony⁷⁶. Nie wiadomo, jakie były jej rezultaty. Za czasów Zygmunta Augusta w samym mieście i przedmieściach pomiaru odbyła się dwukrotnie. W 1560 r. rozpoczął ją Stanisław Dziewiałowski Skoczek. Wykonując swoją pracę, nie stosował się w pełni do wymogów Ustawy na wołoki i wskazań wielkoksiążęcych, nie uwzględniał również praw poddanych⁷⁷. Został w związku z tym odsunięty od obowiązków. Jego miejsce zajął Andrzej Dybowski, któremu pomagał Adam Pilchowski⁷⁸. Pomiaru zakończyła się w 1563 r.⁷⁹

rozważań znajduje się zagadnienie przystąpienia cerkwi bielskich do unii brzeskiej, co wykracza poza zakres chronologiczny planu. Niniejszy temat jest bardzo skomplikowany i został już opisany w literaturze przedmiotu; zob. G. Sosna, D. Fionik, *Dzieje cerkwi w Bielsku Podlaskim*; J. Maroszek, *Katolicy – unicy w Bielsku Podlaskim w latach 1596–1839*, [w:] *Bielsk Podlaski. Studia i materiały*, s. 31–82.

⁶⁷ Z. Romaniuk uważa, że kościół najprawdopodobniej istniał już przed 1430 r., mimo że nie można tego potwierdzić źródłowo; tenże, *Bielsk w latach 1366–1513*, s. 18.

⁶⁸ *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 3 (1440–1498)*, wyd. L. Anužytė, A. Baliulis, Vilnius 1998, s. 28.

⁶⁹ ZZG, sygn. 680, s. 1–6; Bukowski, Michaluk, *Przywileje*, s. 22. Z czasem uposażenie było zwiększane; zob. E. Beszta-Borowski, *Dzieje parafii katolickiej Narodzenia Najświętszej Maryi Panny i św. Mikołaja w Bielsku Podlaskim*, Drohiczyń–Warszawa 2012, s. 414–419; Jaroszewicz, *Miasto Bielsk*, s. 119.

⁷⁰ Bukowski, Michaluk, *Przywileje*, s. 25, 28.

⁷¹ J. Zieleniewski, *Bielsk Podlaski – topografia historyczna*, s. 13.

⁷² J. Zieleniewski w miejscu kaplicy św. Marcina i szpitala sytuował cmentarz, który miał do nich przynależać, same zabudowania zaś przy Drodze do Młynów; Zieleniewski, *Powstanie i rozwój Bielska, plan Bielsk Podlaski. Układ przestrzenny w 1563 roku*. Jednak zapisy z pomiaru włócznej nie wspominają o cmentarzu, ale jasno precyzują położenie kaplicy i szpitala; MPwB, sygn. H/D/506.

⁷³ Niektórzy badacze wiążą ich fundację z osobą Zygmunta Starego, jednak dokładna data nie jest znana; E. Beszta-Borowski, *Dzieje parafii*, s. 70–71; Jaroszewicz, *Miasto Bielsk*, s. 125.

⁷⁴ Bukowski, Michaluk, *Przywileje*, s. 22–23.

⁷⁵ Więcej na temat pomiaru włócznej: J. Jaroszewicz, *Obraz Litwy pod względem jej cywilizacji od czasów najdawniejszych do końca wieku XVIII*, cz. 2: *Litwa w pierwszych trzech wiekach po przyjęciu wiary chrześcijańskiej*, Wilno 1844, s. 229–275; J. Ochmański, *Dawna Litwa. Studia historyczne*, Olsztyn 1986, s. 158–197.

⁷⁶ Zieleniewski, *Powstanie i rozwój Bielska*, s. 57.

⁷⁷ Zob. KWID, sygn. 2816, k. 3v; Ł. Górnicki, *Dzieje w Koronie Polskiej*, oprac. H. Barycz, Wrocław 2003, s. 143–145; J. Maroszek, *Katolicy – unicy*, s. 72–73. W przywileju z 1565 r. król także prezentował swą motywację do przeprowadzenia ponownej pomiaru: „Zobaczywszy, że ich [mieszczan bielskich – M.S.] miejskie ziemie między naszymi folwarkami i poddanyimi włości [naszych – M.S.] nie mogły być zgodnie ze swoim prawem jako sioła osadzone i w spokoju, wtedy poleciliśmy na nowo tę pomiarę niedobłą zmienić”, Bukowski, Michaluk, *Przywileje*, s. 97.

⁷⁸ Kopicjana 10, s. 33–37; KWID, sygn. 2816, k. 3–4; MPwB, sygn. H/D/506; Bukowski, Michaluk, *Przywileje*, s. 95–97; J. Maroszek, *Katolicy – unicy*, s. 72–73.

⁷⁹ MPwB, sygn. H/D/506.

Wydaje się, że w ramach pomiaru układ przestrzenny Bielska został ułożony wzdłuż głównych ulic idących z południa na północ. Główną oś miasta stanowiły ulice Wielka i Litewska. Wzdłuż lub w okolicy tych ulic znajdowały się najważniejsze punkty na mapie miejskiej – centralnie położony rynek, zamek umiejscowiony na południowym krańcu miasta i świątynie. Na niniejszym planie miasta nie został odtworzony podział na konkretne parcele miejskie, nie pozwala na to bowiem zachowana baza źródłowa. Hipotetyczne dla XVI w. jest również oznaczenie użytków rolnych, ogrodowo-rolnych, łąk, pastwisk i nieużytków. Zabudowa była najprawdopodobniej nieco „rozstrzelona” – na co miały też wpływ warunki terenowe. Widać to także na planie z 1834 r. i w XVIII-wiecznych opisach miasta. Brak tu regularności. Ulice miały różny bieg i przecinały się pod różnymi kątami, przez co nie było wyraźnych osi widokowych.

Efektom pomiaru włóczęj było też rozmierzenie na włóki okręgu miejskiego. Miasto prawie nie posiadało własnej ziemi ornej. Niemal całe uposażenie ziemskie mieściło się w ramach wsi miejskich – mających jednak status pełnoprawnych części miasta. Łącznie rozmierzono 381 włók: 164 we wsi Augustowo, 43 w Strykach, 29 w Szastałach, 74 w Stanisławowie, 45 w Parcewie i 16 w Spiczkach⁸⁰. Samo miasto rozporządzało 121 morgami i 5 prętami gruntu⁸¹. W ramach pomiaru włóczęj zmieniono układ przestrzenny wsi miejskich. Przybrały one kształt ulicówek. Uporządkowano również układ gruntów. Po przeprowadzeniu pomiaru włóczęj Bielsk dysponował jednym z największych uposażeń ziemskich na terenie województwa podlaskiego. Wsie miejskie leżały w pewnym oddaleniu od rzeki Białej i Orlanki, co nie znaczy, że nie miały dostępu do wody. Pływały przez nie różnego rodzaju strumienie i posiadały również stawy rybne.

Dostępne źródła nie pozwalają nam w pełni ocenić zmian w układzie przestrzennym Bielska, jakie przyniosła pomiaru włóczęj. Jerzy Zieleniewski uważa, że wcześniej na ul. Wielkiej istniało obszerne targowisko, które ciągnęło się od ówczesnego zamku w stronę północną. Podczas przeprowadzania pomiaru włóczęj zwężono je i przekształcono w tę właśnie ulicę. W trakcie pomiaru zlikwidowano też zapewne place targowe, które znajdowały się przy bielskich świątyniach. Przetrwał tylko plac położony przy pierwotnym umiejscowieniu cerkwi Zmartwychwstania Pańskiego, który służył osadzie Dubicze do handlu skórami. Zamiast wielu placów powstał jeden obszerne rynek miejski – w kształcie wydłużonego prostokąta na wschód od kościoła farnego⁸². Wspomniany plac znajduje się tam do dziś. Wschodni bok rynku pokrywał się z biegiem ul. Wielkiej. W 1563 r. stał na nim ratusz i kletki⁸³. Pewnie była tam także waga miejska.

Możliwe, że w wyniku pomiaru włóczęj na nowo rozmierzono i rozdzielono parcele, co powinno uregulować i usystematyzować rozkład nieruchomości na terenie miasta. Jednak nieregularność zabudowy w XVIII i XIX w. podaje tę kwestię w wątpliwość. Podczas pomiaru włóczęj zlikwidowano w okolicy zamku zabudowania gospodarcze i przeniesiono je do folwarku Hołowiesk, w bliskiej odległości na południowy wschód od miasta. W Bielsku pozostała zaś siedziba starosty na zamku. Jednak i ona została przeniesiona do Hołowieska po pożarze z 1564 r. Stworzono tam renesansowy kompleks pałacowo-ogrodowy z położoną w bezpośrednim sąsiedztwie na południe od niego częścią gospodarczą⁸⁴. Nie wiadomo, jak długo istniały stajnie królewskie położone naprzeciwko monasteru św. Mikołaja, o których wspominał rejestr pomiaru włóczęj⁸⁵.

⁸⁰ Suma ta nie uwzględnia 10 włók uposażenia cerkwi bielskich w Strykach; Kapiejana 10, s. 33–37; J. Maroszek, *Katolicy – unici*, s. 72–73. W 1565 r. Zygmunt August zatwierdził rozmierzenie gruntów bielskich na 359 włók; Bukowski, Michaluk, Przywileje, s. 95–97. Liczba ta nie uwzględniała włók wolnych od powinności.

⁸¹ MPwB, sygn. H/D/506. Według późniejszych lustracji miasto miało 106 morgów i 7 prętów uposażenia oraz 12 morgów zaścianku; LWP 1570, 1576, s. 29–31; LWP 1602, s. 63–66.

⁸² Bukowski, Michaluk, Przywileje, s. 25; *Onucanie Pykonchago*, t. 4, s. 61; Zieleniewski, Powstanie i rozwój Bielska, s. 62, 64–65, 69–70.

⁸³ MPwB, sygn. H/D/506. E. Narolska, J. Jaroszewicz i H. Kosieradzki uważają, że drewniany ratusz bielski mógł powstać już w XV w., jednak nie przytaczają na to żadnych wzmianek źródłowych; Jaroszewicz, Miasto Bielsk, s. 129; H. Kosieradzki, *Bielsk Podlaski*, s. 72; E. Narolska, *Ratusz w Bielsku Podlaskim – dzieje, przeobrażenia i konserwacja*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Białostockiego”, 1997, nr 3, s. 98–99.

⁸⁴ Według J. Zieleniewskiego miano też wtedy zlikwidować stajnie królewskie przy ul. Zarynek (ob. ul. 11 Listopada); Zieleniewski, Powstanie i rozwój Bielska, s. 64, 69–70. Nie ma jednak pewności, kiedy to nastąpiło, gdzie były dokładnie zlokalizowane i czy w ogóle tam istniały. Wobec tych kontrowersji nie zostały zaznaczone na planie.

⁸⁵ KWID, sygn. 2816, k. 19v; MPwB, sygn. H/D/506.

W przywilejach miejskich z przełomu XV i XVI w. wspomniano kilka budynków, które zapewne powstały wówczas w Bielsku: łaźnię wójtowską, łaźnię miejską, jatki, karczmy wójtowskie, wosko-bojnię i postrzygalnię⁸⁶. Z końca XV i z pierwszej połowy XVI w. pochodzą również informacje na temat komory celnej w Bielsku⁸⁷. Niestety – poza jatkami – nie udało się tych budynków zlokalizować i umieścić na planie.

Istotnym elementem przestrzeni miejskiej były jurydyki. Pierwszą z nich była osada Podzamecka, która podlegała staroście. Znajdowała się ona w okolicy zamku na zachodniej pierzei nienazwanej ulicy (ob. ul. G. Narutowicza)⁸⁸ i południowej pierzei ul. Zamkowej⁸⁹. Również mieszkańcy we fragmentach obu pierzei ul. Grobelnej i w północnej części ul. Stare Miasto na jej wschodniej pierzei podlegali staroście⁹⁰. Osada Podzamecka powstała w 1495 r., nie objęło jej bowiem nadanie prawa miejskiego przez Aleksandra Jagiellończyka⁹¹. W 1565 r. znajdowało się tam 36 placów⁹². W 1610 r. powstała ulica odchodząca na południe od ul. Zamkowej. Rozpoczynała się mniej więcej na wysokości monasteru św. Mikołaja. Po obu stronach tej nienazwanej wówczas ulicy (ob. część ul. Zamkowej), po przejściu rzeki Lubki, powstała Nowa Osada Podzamecka, która nie została umieszczona na niniejszym planie⁹³. Drugą dużą jurydyką było położone na północ od kościoła farnego Poświętne. Znajdowało się tam wiele placów i karczem. Jurydyka ta powstała najprawdopodobniej w 1430 r., a na pewno istniała już w 1492 r. Jednak dopiero Zygmunt Stary pozwolił duchowieństwu na osadzanie tam poddanych⁹⁴.

Układ przestrzenny Bielska od czasu pomiaru włócznej nie podlegał istotnym zmianom i zachował swój charakter do dziś⁹⁵. Dzięki temu można z bardzo dużym przybliżeniem wskazać prawie wszystkie współczesne ulice na miejscu tych, które istniały w 1563 r. Oczywiście nie przebiegały one identycznie, gdyż różna mogła być szerokość ulic, jak również miejscami mogły mieć nieco inny bieg. Nazwy ulic zostały naniesione na plan głównie na podstawie zapisów z pomiaru włócznej. Poza pewnymi wyjątkami, jeśli nie występowały w dokumentach, to nie zostały oddane na planie⁹⁶.

Najważniejszą osią komunikacyjną Bielska w XVI w. była ul. Wielka. Była to część Traktu-Gościńca Litewskiego lub Wileńskiego, biegnącego przez Bielsk w kierunku Grodna i Wilna⁹⁷. Do tej drogi zaliczało się również przedłużenie ul. Wielkiej, którym była ul. Litewska, przechodząca następnie w Trakt Wileński. Dziś to ul. A. Mickiewicza w odcinku od skrzyżowania z ul. 11 Listopada. Na wschód od rynku, obok kaplicy św. Marcina, odchodząc od ul. Litewskiej, swój bieg rozpoczynała ul. Hrycowska (ob. ul. Kazimierzowska). Szła na wschód, po czym odbijała w kierunku północnym, mijała strumień

⁸⁶ Bukowski, Michałuk, *Przywileje*, s. 73–88.

⁸⁷ Maroszek, *Dzieje województwa podlaskiego*, s. 266–267; Z. Romaniuk, *Bielsk w latach 1366–1513*, s. 22.

⁸⁸ Niestety XVI-wieczne źródła nie przekazują żadnych informacji na temat zabudowy wzdłuż tej ulicy, stąd też taka zabudowa nie została umieszczona na planie. Możliwe, że w 1563 r. całą zabudowę zachodniej pierzei stanowił zamek, który mógł tam się znajdować.

⁸⁹ Tereny znajdujące się na południowej pierzei ul. Zamkowej i Grobelnej w jej odcinku od ul. Żalubeckiej do przeprawy na rzece Białej również należały do osady Podzameckiej; zob. LWP 1570, 1576, s. 41–42; LWP 1602, s. 67. Wielokrotnie potwierdzano przywileje osady Podzameckiej. Jaroszewicz, *Miasto Bielsk*, s. 147; *Описание Руконсаго*, t. 4, s. 65. Tak obszar starej osady Podzameckiej opisywała lustracja z 1664 r.: „Podzamecze w Bielsku alias ulica Podzamecka. Idąc od dworu Hołowieska ku miastu jest ulica przy grobli kamiennej Podzamecze nazwana starej osady. Ciągnie się wzdłuż jedną stroną krajną na zachód nad rzeczką Lubką, mimo cerkiew ruska św. Mikołaja, aż do przecznicy ku długiej ulicy miejskiej Żalubcze nazwanej”, MK XVIII 64, s. 569. Było to już po powstaniu Nowej Osady Podzameckiej, która ograniczyła zakres terytorialny osady Podzameckiej od strony wschodniej, o której niżej.

⁹⁰ W rejestrze pomiaru włócznej z 1563 r. wspomniano, opisując wschodnią pierzeję ul. Stare Miasto: „Tu się poczynają place zamkowego przysudu, uliczka, która idzie z Starego Miasta na staw”. Miało się tam znajdować łącznie pięć posesji; MPwB, sygn. H/D/506. Najprawdopodobniej chodziło o staw przy mostku na strumieniu, który przecinał XIX-wieczną ul. Stare Miasto; zob. Росийский государственный исторический архив, Санкт-Петербург, ф. 1293-166-10. Na komentowanym planie tam kończy się ul. Stare Miasto.

⁹¹ J.M. Szczerba, *Jurydyki i libertacje królewskich miast podlaskich do połowy XVII wieku*, SP, t. 1, 1990, s. 19.

⁹² Podlasie II, s. 61; zob. też opis z: LWP 1570, 1576, s. 41–42; LWP 1602, s. 67.

⁹³ MK XVIII 64, s. 569–570.

⁹⁴ Podlasie II, s. 218; J.M. Szczerba, *Jurydyki i libertacje*, s. 25.

⁹⁵ Uwaga ta dotyczy obszaru, który Bielsk zajmował w XVI–XVIII w., gdyż w późniejszym czasie obszar zabudowań miejskich uległ rozszerzeniu.

⁹⁶ Por. Zieleniewski, *Powstanie i rozwój Bielska, plan Bielsk Podlaski. Układ przestrzenny w 1563 roku*.

⁹⁷ W źródłach można również znaleźć określenie: Gościńiec Narewski; ZZG, sygn. 31, s. 348.

Seret i dochodziła aż do Drogi do Młynów. W tej drugiej części ul. Hrycowska pokrywa się z biegiem współczesnej ul. Ogrodowej do skrzyżowania z ul. Widowską⁹⁸.

Na północy z ul. Litewskiej w kierunku wschodnim niedaleko cerkwi Świętej Trójcy odchodziła Droga do Młynów (w XVIII w. ul. Wypustowa), której przedłużeniem za rzeką Białą była droga do pobliskiego Stanisławowa. Dziś jest to ul. Widowska. Ulica Litewska szła dalej od Drogi do Młynów w kierunku północno-wschodnim, gdzie po obu pierzejach towarzyszyły jej działki siedliskowe, na tyłach których były użytki ogrodowo-polne. Już poza planem w kierunku wschodnim odchodziła od niej „uliczka wolna do wypustu i do rzeki Białej”, za którą również ciągnęły się posesje miejskie. W kierunku zachodnim odchodziła zaś „uliczka Pluczie [dziś Plutycze – M.S.] ku połom”, w dalszym zaś ciągu ul. Litewskiej „uliczka do bojar Hryniewicz”, po przekroczeniu której były jeszcze cztery posesje miejskie.

Ulica Litewska rozwidlała się na wysokości późniejszego klasztoru karmelitów. Droga idąca w stronę północno-zachodnią przybrała nazwę ul. Knyszyńskiej – dziś Żwirki i Wigury. Za miastem podążała dalej „do paszen mie[j]skich” i w kierunku Suraża. Na znacznej części tej ulicy znajdowały się nowo wymierzone place, na których w 1563 r. nie było jeszcze zabudowy. Od tej ulicy odchodziła w kierunku północnym „uliczka do morgów”. Odnogą ul. Litewskiej w okolicy skrzyżowania z ul. Knyszyńską była ul. Kondratowska (ob. ul. J. Dąbrowskiego), która zakręcała i szła dalej w kierunku południowym (ob. ul. Kryniczna)⁹⁹, ta zaś dochodziła do północno-zachodniego rogu rynku miejskiego.

W niedalekiej odległości na zachód od rynku położony był i jest do dzisiaj kościół farny, przy którym znajdował się plac o nieregularnym kształcie. Z niego w kierunku północno-zachodnim wychodziła ulica, której nazwy nie odnotowują XVI-wieczne źródła – późniejsze będą ją nazywać Poświęcińska lub Poświętne (ob. ul. Poświętne); biegła dalej aż do ul. Knyszyńskiej¹⁰⁰.

Z placu przy kościele wychodziła również ulica w kierunku południowo-zachodnim. Była to ul. Kłopotowska – od nazwy osady Kłopoty (ob. ul. T. Kościuszki). Dochodziła ona do ul. Zarynek, czyli dzisiejszej ul. 11 Listopada. Przedłużeniem tej ulicy w kierunku zachodnim był trakt do Brańska. Przy ul. Zarynek znajdowały się gumna i ogrody mieszkańców miasta¹⁰¹. Już za miastem droga do Brańska rozgałęziała się na szlaki prowadzące m.in. do Augustowa i Wyszek.

Ulica Zarynek na wschodzie przecinała się z ul. Wielką, idącą w kierunku północnym oraz Zalubecką, idącą na południe (ob. południowa część ul. A. Mickiewicza i północny fragment Wojska Polskiego). Przedłużeniem ul. Zarynek w kierunku wschodnim była ul. Zamkowa (ob. ul. J. Poniatowskiego)¹⁰², która w XVI w. przebiegała nieco bardziej na południe niż ma to miejsce obecnie – przynajmniej w okolicy monasteru św. Mikołaja. Ulica Zalubecka miała przecinać rzekę Lubkę i dalej prowadzić do miasta Boćki, co było częścią gościńca krakowskiego. Na południe od rzeki Lubki „z teje ulice Zalubeckiej uliczka poszła w lewo (w kierunku południowym) gościńcem mielnickim”. Drogę tę można identyfikować w kierunku przebiegu z ob. ul. Dubiażyńską. Z ul. Zalubecką łączyła się nienazwana ulica (ob. ul. G. Narutowicza)¹⁰³, która dochodziła do ul. Zamkowej. Na przestrzeni powstałej pomiędzy ulicami Zalubecką, Zamkową i nienazwaną ulicą (ob. ul. G. Narutowicza) mógł znajdować się do 1564 r. zamek bielski. Ulica Zamkowa w okolicy monasteru św. Mikołaja różniła się

⁹⁸ W północnej części tej ulicy aż do Drogi do Młynów w 1779 r. odnotowano nową dzielnicę zwaną Nową Osadą; *Описание Рыкопнаго*, t. 4, s. 71. Jej nazwa wskazuje na to, że nie istniała w XVI w.

⁹⁹ Według źródeł XVIII-wiecznych z południowej pierzei ul. Knyszyńskiej już za zespołem karmelickim wychodziła uliczka Świnia, która łączyła się z ul. Kondratowską w miejscu, gdzie ta zakręcała w kierunku południowym; BUWil, sygn. F4-A1661, k. 1–1v; *Описание Рыкопнаго*, t. 4, s. 71–72. Możliwe, że uliczka ta istniała już w XVI w., jednak nie można tego potwierdzić źródłowo. Dziś jest to raczej szeroki brukowany chodnik (a nie ulica) łączący ul. Kryniczną ze Żwirki i Wigury.

¹⁰⁰ Zachowane przekazy pomiaru włócznej nie odnotowują tej ulicy, gdyż w całości leżała ona na terenie jurydyki kościelnej. Podobna sytuacja była z odnotowywaną w XVII–XVIII w. ul. Podzamecką (ob. ul. G. Narutowicza). W 1663 r. na poświętnym znajdowało się 15 domów i chałup; MPwB, sygn. H/D/506. Spodziewać się można, że w 1563 r. jurydyka Poświętne była bardziej zabudowana, stąd też nałożenie na plan hipotetycznej zabudowy.

¹⁰¹ Wskazują na to zarówno XVI- i XVIII-wieczne źródła, jak również wykopaliska archeologiczne; K. Mazuruk, *Stanowiska archeologiczne Bielska*, s. 146; L. Pawłata, *Badania archeologiczne na starym mieście w Bielsku*, s. 263.

¹⁰² Ulica ta nie została wymieniona z nazwy w rejestrze pomiaru włócznej z 1563 r. Źródło określa ją jako: „Ulica poczyna się z ulice Wielkiej idąc od Rynku ku zamku”, MPwB, sygn. H/D/506. Ulicę Zamkową wymienia za to notatka z pomiaru włócznej Dziewiałtowskiego z 1560 r.; BUWil, sygn. F5-A41-7932. Stąd też jej nazwa znalazła się na planie.

¹⁰³ Wspomniana nienazwana ulica (ob. ul. G. Narutowicza, w XVII–XVIII w. ul. Podzamecka) najprawdopodobniej istniała w 1563 r. Zarówno rejestr z tego roku, jak również notatka z pomiaru włócznej Dziewiałtowskiego nie wymieniają tej ulicy, gdyż w całości leżała ona na terenie jurydyki. Stąd też decyzja o umieszczeniu ulicy na planie, jednak bez nazwy.

biegiem od współczesnej ul. J. Poniatowskiego – ze względu na położony tam cmentarz¹⁰⁴. Południowa pierzeja ul. Zamkowej najprawdopodobniej nie miała miejskiej zabudowy¹⁰⁵.

Ulica Zamkowa na wysokości monasteru św. Mikołaja łączyła się z innymi drogami. W kierunku północnym biegła ul. Stare Miasto (ob. południowy fragment ul. Jagiellońskiej). Kończyła się na stawie i strumieniu dopływającym do rzeki Białej¹⁰⁶. Od ul. Wielkiej w kierunku monasteru św. Mikołaja prowadziła ul. Dziechil – dziś ul. M. Kopernika. Kontynuacją ul. Zamkowej od monasteru św. Mikołaja na wschód była ul. Grobelna (Hrebelna), która podążała do przeprawy przez rzekę Białą. W XVIII w. nazywano ją ul. Grobelną lub Mostową (ob. zachodni fragment ul. Stefana Bato-rego), biegnącą przez rzekę trzema mostami. W ich okolicy znajdowały się trzy młyny. Za rzeką Białą ul. Grobelna przechodziła w ul. Brzeską, która szła dalej w kierunku południowo-wschodnim do Brześcia. Zaczynała się przy skrzyżowaniu z ul. Orłańską prowadzącą na południe do Hołowskiej i Brześcia (ob. ul. R. Traugutta).

Niedaleko rzeki Białej od ul. Grobelnej odchodziła w kierunku północnym nienazwana ulica, która dochodziła do ul. Łoknickiej. W inwentarzu z 1779 r. określono ją jako ul. Zastawiecką, której przedłużeniem była ul. Dubicka (ob. jedna ul. Dubicze)¹⁰⁷. Ta druga biegła od trójkątnego placu, gdzie do czasu pomiaru włócznej znajdowała się cerkiew pw. Zmartwychwstania Pańskiego, do ulicy prowadzącej do Stanisławowa (ob. ul. Widowska). Ze wschodniego wierzchołka wspomnianego placu wychodziła ul. Łoknicka prowadząca do wsi Łoknica (ob. ul. Warzywna). Z północnego wierzchołka placu wychodziły zaś dwie drogi: jedna ku rzece Białej – była to nienazwana uliczka (ob. wschodni odcinek ul. Kazimierzowskiej), a druga to wymieniona już ul. Dubicka. Od ul. Dubickiej odchodziło kilka mniejszych uliczek, które prowadziły do rzeki Białej¹⁰⁸.

Problematyczne było dokładne zlokalizowanie ulicy nazwanej w rejestrze pomiaru włócznej z 1563 r. „Ulica nowa za sadzawkami JKM”¹⁰⁹. Znajdowała się na wschodnim brzegu rzeki Białej. Nie udało się ustalić przebiegu uliczki Krzyżowej, która według notatki z pomiaru włócznej Dziewiałtowskiego miała się znajdować w okolicy cerkwi Zmartwychwstania Pańskiego¹¹⁰. Możliwe, że została zlikwidowana lub przemianowana.

¹⁰⁴ Wykopiska archeologiczne odkryły pod powierzchnią współczesnej ul. Poniatowskiego i na jej południowej pierzei szczątki ludzkie pochodzące z terenu dawnego cmentarza przy monasterze św. Mikołaja. Nie znamy dokładnych granic cmentarza w XVI w., przez co bieg tej ulicy jest hipotetyczny. Musiała ona omijać cmentarz od północy lub południa; WUOZwB, b. sygn., D. Krasnodębski, J. Mizerka, *Sprawozdanie z badań archeologicznych-nadzorów przeprowadzonych w Bielsku Podlaskim na działce 3004/1 (ul. Poniatowskiego)*, mps; Z. Misiuk, *Badania archeologiczne w Bielsku*, s. 163–167.

¹⁰⁵ Wykopiska archeologiczne prowadzone na dzisiejszej posesji przy ul. Poniatowskiego 14 wskazują, że w XVI w. był to teren podmokły, który zasypano materiałem z pogorzelska (być może ze spalonego zamku lub po pożarze z 1591 r.). Zasiadłono go dopiero w XVII w.; tamże, s. 167–171.

¹⁰⁶ Zob. wyżej, przyp. 90.

¹⁰⁷ Nazwa ul. Dubickiej w rejestrze pomiaru włócznej z 1563 r. odnosiła się tylko do północnej części dzisiejszej ul. Dubicze. Jej opis zaczyna się od sadzawek królewskich nad rzeką Białą; MPwB, sygn. H/D/506. Określenie to najprawdopodobniej nawiązuje do stawu na rzece Białej przy młynie Sikinin, ewentualnie na południe lub północ od ulicy prowadzącej do Stanisławowa znajdowały się zbiorniki wodne. Na planie Bielska z 1834 r. widoczny jest staw na północnej pierzei drogi idącej do Stanisławowa. Jednak widać też staw na końcu strumienia przecinającego północną część dzisiejszej ul. Dubicze; NGAB, Grodno, f. 126-1-105.

¹⁰⁸ BUWil, sygn. F4-A1661; BUWil, sygn. F5-A41-7932; KWiD, sygn. 2816, s. 19–23v; MPwB, sygn. H/D/506; *Onucanie Руконснago*, t. 4, s. 57–112; por. Bukowski, Michaluk, Przywileje, s. 15–34; S. Herbst, *Bielsk Podlaski*, s. 39–47; H. Kosieradzki, *Bielsk Podlaski*, s. 36–47; Zieleniewski, Powstanie i rozwój Bielska, s. 47–70, plan *Bielsk Podlaski. Układ przestrzenny w 1563 roku*.

¹⁰⁹ „Ulica nowa za sadzawkami JKM dwiema połąciami uczyniona końcem od tych sadzawek wyżej pomienionych, drugim do drogi nowej, która jest od sioła Stanisławowa do młyna Sikiniego i do Bielska uczyniona. Połąć prawa idąca do sadzawek KJMści i do młyna Sikiniego, której połąci ogrody leżą końcami do wypustu. Tam Dubiczam wolno do niego siedliby czołem na zachód słońca przeciw połąci lewej. [...] Druga połąć lewa tejże ulicy, w której połąci lewej ogrody leżą końcami ku słodowniam KJM do ścianki, która jest nad glinkami wolnemi uczyniona, a siedliby czołem na wschód słońca przeciw siedliba połąci prawej”, MPwB, sygn. H/D/506. Dokładną lokalizację tej ulicy utrudnia brak umiejscowienia sadzawek królewskich i słodowni, jak również miejsca do wybierania gliny. Jednak jeśli przyjąć, że opisywane sadzawki królewskie to te widoczne na planie z 1834 r. i z połowy XIX w. na końcu strumienia przecinającego północny fragment dzisiejszej ul. Dubicze, to można stwierdzić, że omawiana ulica pokrywała się z przebiegiem północnego fragmentu dzisiejszej ul. Chmielnej; NGAB, Grodno, f. 126-1-105; Jaroszewicz, Miasto Bielsk, s. 135. Wobec braku pewności ulica nie została umieszczona na komentowanym planie.

¹¹⁰ BUWil, sygn. F5-A41-7932.

Na planie nie umieszczono ul. Pieski, gdyż nie było pewności co do jej lokalizacji i przebiegu. Znajdowała się ona w okolicy ulic Dubickiej i Łoknickiej¹¹¹. Na planie nie znalazła się ulica, która biegła wzdłuż zachodniego krańca miasta i łączyła ul. Knyszyńską z drogą do Brańska. Jerzy Zieleniewski zaznaczył ją na swojej rekonstrukcji układu przestrzennego Bielska z 1563 r. i XVIII w. jako Gościniec Brański (ob. al. Piłsudskiego)¹¹². Ulicy tej jednak nie wymieniają XVI-wieczne źródła¹¹³. Najprawdopodobniej istniały również inne ulice, uliczki i ścieżki, jednak XVI-wieczne dokumenty ich nie wymieniają, gdyż pełniły one jedynie funkcje komunikacyjne i gospodarcze – nie było przy nich domostw.

Na terenie Bielska znajdowały się różne obiekty gospodarcze i handlowe. Na niniejszym planie zaznaczono pięć młynów. Trzy należały do miasta, dwa zaś do starostwa. Pierwsze trzy (Sieheniowicz, Ożar i Lihy) zlokalizowane były przy mostach przy przeprawie przez rzekę Białą. Młyn zamkowy znajdował się na rzece Lubce niedaleko mostu na rzece Białej. Ostatni młyn zwany Sikinin położony był na przeprawie przez rzekę na drodze do Stanisławowa¹¹⁴. W mieście i na przedmieściach znajdowało się wiele karczem. Według lustracji z 1602 r. było wtedy 50 karczem piwnych i 6 miodowych¹¹⁵. Nie wiemy, ile tego typu obiektów znajdowało się na terenie jurydyki Poświęcińskiej, ale zakładać należy, że istniały, skoro plebanowi przysługiwało prawo do ich prowadzenia¹¹⁶. W 1602 r. nie odnotowano żadnej karczmy na terenie jurydyki Podzameckiej. Nie znaczy to, że w latach wcześniejszych i późniejszych ich tam nie było.

Istotnym elementem krajobrazu był las, z którego mieszczanie mogli korzystać. W przypadku Bielska granice leśne zostały wspomniane w przywileju Aleksandra Jagiellończyka z 1495 r. (o czym była już mowa). 15 VII 1554 r. królowa Bona zamieniła pierwotne nadanie na ok. 120 włók lasu przy rzekach Narwi i Łoknicy. Las ten został miastu odebrany w trakcie pomiaru włócznej w 1561 r. Zygmunt August nakazał wtedy wydzielić dla miasta las w innym miejscu, jednak do nadania nowych obszarów leśnych nie doszło za jego życia. Nie wiadomo, skąd bielszczanie pozyskiwali drewno w latach 1561–1581¹¹⁷. Na planie widoczne są jedynie dwa niewielkie skrawki okolicznego lasu, który z pewnością nie wystarczał do pokrycia potrzeb mieszczan.

¹¹¹ „Ulica Pieski jedną połączy nad wypustem, która leży tyłem ku wypustu wolnemu, bokiem od włók stanisławowskich, drugim do rzeki Białej, a naprzód place w roku 1563 m[iesią]ca kwietnia przyczynione, a rozdawane, poczyna się od włók stanisławowskich”, MPwB, sygn. H/D/506. J. Zieleniewski na swoim planie Bielska w 1563 r. zaznaczył ul. Piaskową i uroczysko Piaski; tenże, *Bielsk Podlaski – topografia historyczna, plan Bielsk Podlaski w 1563 roku*. Jednak zaznaczona przez niego ul. Piaskowa byłaby zbyt krótka na liczbę wymierzonych w pomiarze 1563 r. posesji. Według inwentarza z 1779 r. ul. Pieski znajdowała się przy ówczesnej ul. Zastaweckiej po minięciu brukowanej grobli; *Opisanie Руконснаго*, t. 4, s. 79. Niedatowany inwentarz (najprawdopodobniej z połowy XVII w.) wymienia: „Piaski, Dubic[z]e od Łoknickiej ulice”, w dalszej części zaś: „Prawa strona Piaskach, idąc ku młynom”, MPwB, sygn. M/H/506. Na XIX-wiecznych mapach widoczna jest droga idąca w kierunku południowo-wschodnim, a wychodząca z trójkątnego placu u zbiegu ulic Dubickiej i Łoknickiej. Możliwe, że to była ul. Pieski/Piaski; zob. wyżej, przyp. 8–10. Jednak wobec braku pewności nie została ona zaznaczona na komentowanym planie.

¹¹² Zieleniewski, *Powstanie i rozwój Bielska*, s. 47–70, plan *Bielsk Podlaski. Układ przestrzenny w 1563 roku*, plan *Bielsk Podlaski. Układ przestrzenny w XVIII wieku*.

¹¹³ Być może była to ulica wielka Zachawicka. Została ona wymieniona w notatce z rejestru pierwszej pomiaru włócznej. Możliwe, że nazwa ta odnosi się do innej ulicy. Jednak kolejność wymienionych nazw ulic sugeruje, że mogło chodzić o dzisiejszą al. Piłsudskiego; BUWil, sygn. F5-A41-7932. Nie wymienia jej rejestr pomiaru włócznej z 1563 r. Wobec braku pewności, nie została ona umieszczona na planie. Nie należy mylić tej ulicy z wymienioną w 1779 r. ul. Zastawicką, która znajdowała się w zupełnie innej części miasta.

¹¹⁴ Młynarzami pierwszych trzech byli Konrad Sieheniowicz, Jakim Ożar i Chwiedor Lihy; MPwB, sygn. H/D/506. W literaturze można spotkać inne nazwy tych młynów, gdyż według lustracji z 1576 r. młynarzami byli Jacek Szypliwy, Łukasz Ożarowicz i Okuł Jazykowicz; LWP 1570, 1576, s. 31, 61.

¹¹⁵ LWP 1602, s. 63.

¹¹⁶ E. Beszta-Borowski, *Dzieje parafii*, s. 415–417; Podlasie II, s. 218; J.M. Szczerba, *Jurydyki i libertacje*, s. 25.

¹¹⁷ W 1576 r. Stefan Batory powtórzył nakaz Zygmunta Augusta i powołał komisję do wydzielenia lasu miejskiego. Dzięki zaangażowaniu Anny Jagiellonki w 1581 r. nadano miastu 30 włók lasu zwanego Kąt Lasu, co potwierdziła królowa w 1583 r. Teren ten miał leżeć w okolicy wsi Istok, Jagodniki i Orzeszkowo (na południe od Hajnówki); AGAD, Archiwum Roskie, Akta Prawno-Majątkowe, sygn. 1117, s. 17; MK 135, k. 1v–3; MK 129, k. 484–485v; APB, Starszy Notariusz Sądu Okręgowego w Grodnie, sygn. 238, s. 74–76v; Jaroszewicz, *Miasto Bielsk*, s. 89, 145; Bukowski, Michaluk, *Przywileje*, s. 28, 103–104; *Летопись занятій Археографической Коммиссии 1862–1863*, Sankt Petersburg 1862, rozdz. 3–4, s. 30–32; zob. Zieleniewski, *Powstanie i rozwój Bielska, plan Obszary leśne trzebione i kolonizowane przez Bielsk w XV i XVI w.*

Mieszkańcy Bielska specjalizowali się w rzemiośle skórzanym. Stąd też duża liczba warsztatów rzemieślniczych ukierunkowanych na ten rodzaj produkcji. W mieście było wielu garbarzy¹¹⁸ – zwłaszcza na terenie osady Dubicze, która wiodła prym w tej specjalizacji. Tamtejsi wytwórcy korzystali z łatwego dostępu do wody w rzece Białej i jej dopływach¹¹⁹. Osada położona była w pewnej odległości od centrum miasta, dzięki czemu produkcja garbarska nie była nazbyt uciążliwa dla reszty mieszkańców. Garbarzy spotykamy również w jurydyce starościńskiej i kościelnej¹²⁰.

W 1563 r. Bielsk liczył łącznie z przedmieściami 830 domów – z tego 36 na terenie jurydyki Podzameckiej i 220 we wsiach miejskich¹²¹. Lustracja z 1576 r. wymieniała 557 domów w mieście i 193 place (nie licząc jurydyk)¹²². Był to wówczas największy ośrodek miejski na Podlasiu, który zdecydowanie górował nad innymi pod względem liczby mieszkańców¹²³. Aleksander Gwagnin w XVI w. tak o nim pisał: „Miasto drzewiane na Podlasiu najprzedniejsze, nad rzeką Białą, szerokim rozciągiem przy granicy litewskiej leży”¹²⁴. W XVI w. w mieście najprawdopodobniej nie było budowli murowanych. Ulice w większości pozbawione były bruku. Dziś nie da się dokładnie określić, które części miasta go posiadały¹²⁵. Na podstawie wykopalisk archeologicznych można stwierdzić, że przynajmniej niektóre ulice były wzmocnione wzdłuż belkami, część zaś faszynami¹²⁶. Wygląd zabudowy miejskiej trafnie opisał Stanisław Herbst: „Zabudowa zwarta o czytelnym rytmie szczytów i miedzuchów skupiała się przede wszystkim w Rynku. W ulicach, a zwłaszcza na peryferiach rozluźniała się, zyskiwała bramy wjazdowe na podwórka gospodarskie obok dworców i chałup”¹²⁷. Na podstawie zachowanych źródeł nie ma możliwości dokładnego odtworzenia stanu zabudowy Bielska w XVI w. W rejonie rynku była to zabudowa ścisła, jednak najprawdopodobniej im dalej od niego, tym osadnictwo traciło na intensywności. Przeprowadzone badania archeologiczne są na tyle fragmentaryczne, że nie sposób na ich podstawie wnioskować o całości zabudowy miejskiej¹²⁸. Działki były raczej wąskie i długie. Domy stały szczytem do ulicy. Najczęściej były kryte słomą lub gontem¹²⁹. W głąb posesji ciągnęły

¹¹⁸ Lustracja z 1576 r. wymienia 2 siodlarzy, rymarza, 8 kuśnierzy, 39 szewców i 53 garbarzy; LWP 1570, 1576, s. 29. Rejestr poborowy z 1580 r. wspominał zaś o kaletniku, 2 rymarzach, 12 kuśnierzach, 62 szewcach i 54 garbarzach; ASK I 47, k. 648–649v.

¹¹⁹ Zieleniewski, *Powstanie i rozwój Bielska*, s. 56.

¹²⁰ Bukowski, Michaluk, *Przywileje*, s. 54. W XVI w. na terenie Bielska rozwinęły się organizacje cechowe skupiające rzemiosła skórzane; zob. AGAD, Archiwum Roskie, Akta Prawno-Majątkowe, sygn. 1122, s. 53–54; BUWil, sygn. F5-A24-4369; BUWil, sygn. F5-A24-4402; *Летопиць занятіі*, rozdz. 3–4, s. 31; Bukowski, Michaluk, *Przywileje*, s. 54. Inne branże rzemieślnicze nie były aż tak rozwinięte.

¹²¹ Jaroszewicz, *Miasto Bielsk*, s. 97.

¹²² W lustracji użyto określenia: „Domów w tem mieście w rynku, ulicach i na przedmieściu jest 557”, LWP 1570, 1576, s. 29. Możliwe, że w tym przypadku przedmieściem nazwano części miasta takie jak osada na Kolence czy Dubicze. Wydaje się, że do liczby 557 nie włączono zabudowań wsi miejskich – stąd też taka różnica w porównaniu z pomiarem włóczęną; Bukowski, Michaluk, *Przywileje*, s. 23, 28.

¹²³ Por. S. Alexandrowicz, *Powstanie i rozwój miast województwa podlaskiego (XV – I połowa XVII w.)*, „Acta Baltico-Slavica”, t. 1, 1964, s. 151.

¹²⁴ A. Gwagnin, *Z kroniki Sarmacji europejskiej*, s. 25.

¹²⁵ Brukowana była ul. Orłańska; MPwB, sygn. H/D/506. Możliwe, że brukowane były okolice rynku. Mogą na to wskazywać trzy poziomy bruków kamiennych odnalezionych w trakcie wykopalisk na posesji przy dzisiejszej ul. Mickiewicza 58; K. Mazuruk, *Stanowiska archeologiczne Bielska*, s. 139–140. Wiadomo, że w drugiej połowie XVIII w. ul. Wielka była brukowana; H. Kosieradzki, *Bielsk Podlaski*, s. 58. W latach 80. XVIII w. Michał Starzeński tak opisał miasto: „W mieście nie było ani kościoła, ani ratusza, ani bruków”, *Na schyłku dni Rzeczypospolitej. Kartki z pamiętnika Michała Starzeńskiego (1757–1795)*, wyd. H. Mościcki, Warszawa 1914, s. 68. Jednak w dokumencie z 1590 r. zawarto, „aby ciż mieszczanie bruki, groble i mosty reparable”, MK XVIII 64, s. 565.

¹²⁶ K. Mazuruk, *Stanowiska archeologiczne Bielska*, s. 138; L. Pawlata, *Badania archeologiczne na starym mieście w Bielsku*, s. 271; Z. Romaniuk, *Bielsk w latach 1366–1513*, s. 27.

¹²⁷ S. Herbst, *Bielsk Podlaski*, s. 44.

¹²⁸ Są strefy osadnicze, które na podstawie badań archeologicznych możemy uznać za intensywnie eksploatowane przez dawnych mieszkańców – również w XVI w. Należy do nich współczesne centrum miasta, północna część dzisiejszej ul. Kościuszki, okolice skrzyżowań dzisiejszej ul. 3 Maja z ulicami T. Kościuszki i A. Mickiewicza czy teren w pobliżu skrzyżowania ulic Jagiellońskiej i Kopernika; WUOZwB, sygn. 617, L. Pawlata, B. Wetoszka, *Badania archeologiczne w formie nadzoru nad pracami ziemnymi inwestycji „Rozbudowa infrastruktury ochrony środowiska w ulicach w Bielsku Podlaskim, ul. Rejtana, Kościuszki, Żeromskiego, 3-go Maja i Szkolnej” w 2012 r.*, mps, s. 10–22; L. Pawlata, *Badania archeologiczne na starym mieście w Bielsku*, s. 247; WUOZwB, sygn. 310/A, M. Sobczak, *Sprawozdanie wstępne z badań wykopaliskowych w Bielsku Podlaskim. Działki 2993 i 3031/6 przy ul. Kopernika, lipiec 2004*, mps.

¹²⁹ A. Czapska, *Układ przestrzenny*, s. 2.

się zabudowania gospodarcze i użytki ogrodowo-polne. Bielsk, tak samo jak inne miasta podlaskie, był ośrodkiem rolniczo-rzemieślniczym. Miało to duży wpływ na zabudowę miejską, gdyż znaczna część posesji musiała posiadać zabudowania gospodarcze typu stodoły, chlewy i spichlerze. Widać to wyraźnie na planie, gdzie zabudowa mieszkalna koncentruje się wokół ulic, środek zaś pozostaje pusty. Tam właśnie były gumna mieszczan, których nie zaznaczano na planie. Wśród nich znajdowały się użytki ogrodowo-polne. By nie obciążać planu nadmierną szczegółowością, umieszczono na nim tylko te drugie. Niektóre ulice były pozbawione zabudowy. Przykładem może być ul. Zarynek. Północna pierzeja tej ulicy stanowiła gumna mieszczan posiadających działki na jej skrzyżowaniach z ulicami Kłopotowską i Wielką. Należy również zwrócić uwagę, że na terenie miasta występowały liczne miejsca bez zabudowy mieszkalnej¹³⁰.

Kres rozwojowi miasta przyniosły wojny połowy XVII i początku XVIII stulecia. Gwałtownie zmniejszyła się liczba domów i mieszkańców. W okresie odbudowy w 1779 r. w mieście było tylko „placow osiadłych 269, ogrodow zarobnych w korc poprzemieniano i place puste 438, placow pustych 38”¹³¹.

¹³⁰ Poświadczają to wykopaliska archeologiczne, które wskazują na późne zasiedlenie terenów nad strumieniami, brzegiem rzeki Białej (ze względu na sezonowe wylewy) oraz pomiędzy dzisiejszymi ulicami Ogrodową i A. Kazanowskiego. Część z tych obszarów stanowiło zaplecze gospodarcze działek położonych przy innych ulicach; WUOZwB, sygn. 195, M. Karczewska, *Wyniki nadzoru archeologicznego przeprowadzonego w dniach 20–25 września 1998 r. nad wykopem budowlanym pod „Sukienice Bielskie” w Bielsku Podlaskim na ul. Krynicznej 10, woj. białostockie*, mps; K. Mazuruk, *Stanowiska archeologiczne Bielska*, s. 144, 147; Z. Misiuk, *Badania archeologiczne w Bielsku*, s. 170; WUOZwB, sygn. 495/A, *Nadzór archeologiczny nad pracami ziemnymi związanymi z budową sieci ciepłej przy ul. Kazanowskiego, Ogrodowej, Jagiellońskiej i Widowskiej w Bielsku Podlaskim*, mps; WUOZwB, b. sygn., L. Pawlata, *Badania archeologiczne w Bielsku Podlaskim, stanowisko 4 – Stare Miasto, podczas realizacji zadania „Budowa boisk i bieżni do celów dydaktycznych przy Zespole Szkół z DNJB w Bielsku Podlaskim u zbiegu ulic Poniatowskiego i Zamkowej*, mps.

¹³¹ *Описание Рыкопнаго*, t. 4, s. 81.

MIELNIK

Andrzej Buczyło

Mielnik, dziś leżąca nad Bugiem wieś, ma bardzo bogate tradycje historyczne. Niegdyś było to miasto będące zarówno stolicą jednej z trzech ziem w granicach przedrozbiorowego województwa podlaskiego, jak i siedzibą powiatu sądowego. Początki Mielnika sięgają wczesnego średniowiecza¹. Po raz pierwszy w źródłach pisanych osada ta pojawia się w *Kronice halicko-wołyńskiej*, gdy książęta Daniel i Wasylko mieli zatrzymać się w tutejszym grodzie². Wydarzenie to miało związek z wyprawą tatarską na Litwę, gdzie książęta ruscy wyruszyli jako ich sojusznicy. Do tej pory wzmiankę tę w literaturze datowano na 1260 r. Ostatnio jednak Adrian Jusupović wykazał, że należy ją prawdopodobnie przesunąć już na 1258 r.³

Po śmierci Bolesława Jerzego II, ostatniego władcy Księstwa Halicko-Wołyńskiego, jego władztwo stało się przedmiotem rywalizacji między Polską i Mazowszem z jednej strony a Wielkim Księstwem Litewskim z drugiej. Ostatecznie między 1351 a 1355 r. Mielnik znalazł się w granicach Litwy⁴. Od tego momentu, pomijając krótkie okresy panowania mazowieckiego (1382/1383, 1390–przed 1405 i 1440–1444), aż do momentu zawarcia unii lubelskiej Mielnik znajdował się w granicach Wielkiego Księstwa Litewskiego. Po 1569 r. wraz z całym województwem podlaskim znalazł się w Koronie. Przez cały ten czas miasto pozostawało własnością monarszą.

Lokacja miasta przebiegała w dwóch etapach. Najpierw, po zajęciu ziemi drohickiej przez księcia mazowieckiego Bolesława IV, 22 IX 1440 r. wystawił on dokument nadający Mielnikowi prawo chełmińskie⁵. Nie jest do końca pewne, gdzie znajdowało się to pierwotne lokacyjne miasto. W literaturze najczęściej wskazuje się, że mogło to być Przedmieście Krzywczyckie, położone na południowy wschód od późniejszego centrum miejscowości⁶. Ostatnio prowadzone badania archeologiczne wykazały jednak, że tereny późniejszego placu rynkowego były użytkowane intensywnie już w drugiej połowie XV w. i widoczne są ślady po szeroko zakrojonych pracach niwelacyjnych (miejscami warstwy piasku, kamieni i gliny mają metr grubości)⁷. Problem niewątpliwie wymaga dalszych badań

¹ Ł. Rejniewicz, *Mielnik, woj. białostockie*, „Informator Archeologiczny. Badania”, t. 22, 1988, s. 148–149, datował znalezione na terenie zamku ślady na XI–XV w. A. i A. Andrzejewscy najstarsze świadectwa w obrębie wzgórza zamkowego ustalili na XII–XIII w., zwracając uwagę na niezbyt intensywne ślady użytkowania; ciz, *Mielnik nad Bugiem – miasto z przeszłością*, [w:] *Sic erat in votis. Studia i szkice poświęcone Profesorowi Zbigniewowi Anusikowi w sześćdziesiątą rocznicę urodzin. Rzeczpospolita w czasach nowożytnych*, red. M. Karkocha, P. Robak, Łódź 2017, s. 40.

² *Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów)*, wyd., wstęp i przyp. D. Dąbrowski, A. Jusupović, współpr. I. Juriewa, A. Majorow, T. Wikuł, Kraków–Warszawa 2017 (Pomniki Dziejowe Polski, ser. 2, t. 16), s. 406; tłum. na j. pol. wspomnianego źródła zob. *Kronika halicko-wołyńska. Kronika Romanowiczów*, tłum., wstęp i koment. D. Dąbrowski, A. Jusupović, Kraków–Warszawa 2017, s. 207–209.

³ Autor wskazuje też, że możliwa jest również data 1259 r., choć za zdecydowanie bardziej prawdopodobną uważa 1258 r.; A. Jusupović, *Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów) w latopisarskiej kolekcji historycznej*, Kraków–Warszawa 2019, s. 110–111, 166.

⁴ T. Jaszczółt, *Województwo podlaskie w latach 1513–1795*, [w:] M. Kietliński, B. Samarski, J. Danieluk, T. Jaszczółt, *500 lat województwa podlaskiego. Historia w dokumentach*, Białystok 2013, s. 11.

⁵ M. Baliński, T. Lipiński, *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana*, t. 3, oprac. F.K. Martynowski, wyd. 2 popr. i uzup., Warszawa 1886, s. 426.

⁶ D. Michaluk, *Mielnik: stolica ziemi mielnickiej na Podlasiu (do końca XVIII wieku)*, Mielnik 1999, s. 22.

⁷ M. Dzik, G. Śnieżko, *Archeologia odsłania tajemnice rynku miejskiego Mielnika*, Warszawa–Rzeszów 2016, s. 6; G. Śnieżko, *Archeologia odsłania tajemnice rynku miejskiego Mielnika*, cz. 2, Warszawa 2018, s. 4.

(m.in. archeologicznych na terenie dawnego Przedmieścia Krzywczyckiego), ale w świetle tych danych pogląd o pierwotnie innym położeniu miasta będzie musiał prawdopodobnie zostać zrewidowany.

Kolejnym etapem w rozwoju miasta stało się odnowienie praw miejskich, tym razem na prawie magdeburskim. Uczynił to wielki książę litewski Aleksander Jagiellończyk 1 X 1501 r. Następnie 26 października potwierdził nadanie wójtostwa miejscowemu mieszczaninowi Mikołajowi Rychlikowi⁸. Mielnik był miastem do 1934 r., gdy został pozbawiony praw miejskich⁹.

Źródła do rekonstrukcji planu Mielnika można podzielić na kartograficzne, tekstowe i archeologiczne. Najstarszym źródłem kartograficznym, o którego istnieniu mamy informacje, był plan sporządzony w 1620 r. przez kanonika gnieźnieńskiego Jana Drzewickiego. Sam oryginał nie jest znany, niemniej zachowała się jego barwna kopia sporządzona w 1827 r. Jest ona przechowywana obecnie w Archiwum Państwowym w Radomiu¹⁰. Niestety jeżeli chodzi o rozplanowanie i wygląd miasta ma on bardziej walory artystyczne niż topograficzne. Jednak jego bezcenną wręcz zaletą jest dokładne odwzorowanie zmian sieci hydrograficznej, jakie nastąpiły w połowie XVI stulecia. Właśnie uwzględnienie zmiany nurtu Bugu stało się powodem sporządzenia w 1620 r. pierwotnego planu przez Drzewickiego¹¹. Jego znacznie uproszczoną rysunkową kopią jest także plan wykonany przez pruskie władze w 1799 r., przechowywany dziś w Archiwum Państwowym w Białymstoku¹². W tymże archiwum znajdują się także: pruski plan centrum miasta z 1804 r.¹³ i wykonana przez mierniczego powiatu bielskiego Kazimierza Iwaszkiewicza w 1822 r. kopia mapy gruntów miejskich z 1803 r. (autorem tej mapy był porucznik Łuske¹⁴). Mielnik jest też widoczny na mapach von Steina i Textora oraz – ze względu na położenie na granicy zaboru austriackiego – także na mapie Heldensfelda z 1804 r.

Niezwykle cenny dla badań nad topografią przedrozbiorowego Mielnika okazał się jednak plan z 1819 r. pochodzący ze zbiorów Litewskiego Państwowego Archiwum Historycznego w Wilnie¹⁵. Był on do tej pory niemal zupełnie nieznanym badaczom, a ze względu na bardzo dużą dokładność (naniiesione budynki i granice parceli miejskich) pozwolił na wprowadzenie na prezentowanym tu planie kilku zmian w stosunku do istniejących dotychczas w literaturze ustaleń.

Nie zachowały się księgi miejskie Mielnika z okresu do końca XVI w., najstarszy zachowany ich fragment pochodzi dopiero z lat 1631–1698¹⁶. W tej sytuacji niezmiernie ważne stało się sięgnięcie do źródeł sporządzanych na potrzeby kancelarii monarszej. Dla Mielnika zachowały się inwentarze z lat 1545 i 1551¹⁷ oraz jeden nieposiadający daty (wszystkie określone w źródle jako popisy)¹⁸. Ten ostatni dzięki ustaleniom Tomasza Jaszczolta można datować na ok. 1535 r. Jest więc najstarszy. Niestety pod względem użyteczności do sporządzenia prezentowanego planu Mielnika nie okazały się one przydatne ze względu na ich formularz. Sporządzający wspomniane popisy skupili się na spisaniu nazwisk mieszczan i ich powinności, zupełnie nie uwzględniając topografii miasta i podziału na ulice. Dopiero inwentarz z 1551 r. odnotował np. istnienie w mieście świątyń. Najbardziej wartościowym źródłem jest rejestr pomiarowy włócznej Mielnika z 1560 r.¹⁹, podający już bardzo dokładne dane o topografii miasta, m.in. o sieci ulic. Dla drugiej połowy XVI i początku XVII w. nie znaleziono innych materiałów o charakterze inwentarzy lub lustracji mogących poszerzyć stan wiedzy o ówczesnym wyglądzie miasta²⁰.

⁸ Teksty obu dokumentów zostały opublikowane w: *Акты Литовской Метрики*, t. 1, cz. 2: 1499–1507, wyd. Ф.И. Леонтович, Варшава 1897, s. 93–95.

⁹ Dz. U. 1934, nr 48, poz. 420.

¹⁰ Archiwum Państwowe w Radomiu, Zarząd Rolnictwa i Dóbr Państwowych Guberni Radomskiej, Kieleckiej, Lubelskiej, Siedleckiej, sygn. 12874.

¹¹ Okoliczności sporu, który doprowadził do powstania tego planu, przedstawiła dokładnie D. Michaluk, *Mapa gruntów miasta Mielnika z 1620 roku*, KHKM, t. 40, 2002, nr 2, s. 185–194.

¹² Tamże, s. 186. We wspomnianym tekście zamieszczono kopię tego planu.

¹³ APB, Kamera Wojny i Domen, sygn. 3361, k. 23.

¹⁴ APB, Zbiór kartograficzny, sygn. 1/1/2012.

¹⁵ LVIA, f. 526-7-4776.

¹⁶ APB, Akta miast Mielnika, sygn. 1.

¹⁷ ASK LVI 171, k. 2–86 (popis 1551) i 87–119v (popis 1545). W literaturze popisy te występują jeszcze pod starą sygnaturą: ASK LVI M.2.

¹⁸ Tamże, k. 297–352.

¹⁹ ASK LVI 171, k. 121–228.

²⁰ W zachowanej lustracji z 1602 r. nie ma danych o Mielniku. Lustracja z 1616 r. z kolei podaje bardzo lakoniczne informacje, niezbyt pomocne przy rekonstrukcji.

W związku z nikłym wręcz zachowaniem archiwaliów dotyczących przedrozbiorowych dziejów miasta bardzo ważną rolę odgrywają prace archeologiczne. Badania prowadzono już w latach 1959–1961 (Irena Górka, Urszula Perlikowska-Puszkarska) i w latach 70. XX w. (Łukasz Rejniewicz)²¹, a w ostatnich latach nabrały one wyraźnego przyspieszenia, przynosząc wiele niezwykle interesujących ustaleń. Wykopaliska na terenie Góry Zamkowej i przy ruinach kościoła prowadzili Aldona i Aleksander Andrzejewscy²², a niedawno na rynku i terenie obecnego cmentarza prawosławnego – Grzegorz Śnieżko i Michał Dzik²³.

Wśród literatury poświęconej Mielnikowi należy wskazać w pierwszej kolejności prace Doroty Michaluk. Autorka ta problematyce omawianej miejscowości poświęciła odrębną publikację książkową²⁴ i kilka artykułów²⁵. Niewielką pracę o Mielniku wydał też Ryszard Celeda²⁶. Oboje umieścili w swych pracach plany z rekonstrukcjami wyglądu miasta w świetle inwentarza z 1560 r. Mikrotoponię Mielnika analizowała z kolei Leonarda Dacewicz²⁷.

Mielnik położony jest na prawym, wysokim brzegu rzeki Bug, w miejscu styku Podlaskiego Przełomu Bugu i Wysoczyzny Drohiczyńskiej. Warto dodać, że w granicach miejscowości, na północ od terenów zabudowanych, znajduje się góra Uszeście (dwa wierzchołki: 204 m n.p.m. i 172 m n.p.m.), najwyższy szczyt Wysoczyzny Drohiczyńskiej. To specyficzne położenie geograficzne – spore różnice wysokości, wzgórza i wąwozy, duża rzeka o zmiennym i nieuregulowanym nurcie – odcisnęło bardzo trwałe ślady w strukturze i rozplanowaniu miejscowości. Zabudowa jest wyraźnie rozciągnięta wzdłuż rzeki. Jest to dobrze widoczne na prezentowanym planie.

Do miasta przynależał również położony na lewym brzegu Bugu Ostrów. Pierwotnie była to rozległa wyspa leżąca na wprost miasta, a główny nurt rzeki opływał ją od południa. Między 1552 a 1560 r. doszło jednak do zmiany i głównym korytem stała się północna, płynąca bezpośrednio pod miastem odnoga²⁸. Na początku lat 20. XVII w. spowodowało to spór między mieszczanami a starostą mielnickim Wojciechem Niemirą o prawo własności do łąk na Ostrowie. Starosta twierdził, że wszystkie grunty położone na lewym brzegu Bugu należą do starostwa. Mieszczanie odpierali zarzuty, wskazując, że rzeczywiście tak było, ale pierwotnie przed zmianą biegu rzeki były to grunty miejskie i w związku z tym nadal powinny należeć do nich²⁹. Innym przedmiotem sporu był także las Grabowiec położony na północ od miasta. Konflikty te zaczęły się prawdopodobnie dopiero za czasów pełnienia funkcji przez Wojciecha Niemirę. Pozwała to przyjąć, że w drugiej połowie XVI w. Ostrów, mimo zmiany przebiegu Bugu, nadal był uznawany za własność miejską.

Pod względem rozplanowania Mielnik w okresie przedrozbiorowym był typowym miasteczkiem podlaskim: nigdy nie miał murów ani innych obwarowań miejskich. Zabudowa była niemal całkowicie drewniana. W drugiej połowie XVI w. jedynymi wzmiankowanymi budynkami murowanymi były wieża zamkowa, kościół zamkowy i dwa budynki na podzamczu. Być może, choć nie jest to pewne, murowana mogła też być cerkiew Zmartwychwstania Pańskiego³⁰. Ten drewniany charakter zabudowy,

²¹ Wyniki tych badań nie zostały opublikowane drukiem i są przechowywane w Archiwum MPwB. Jedynie Ł. Rejniewicz opublikował krótką informację; tenże, *Mielnik, woj. białostockie*, s. 148–149.

²² A. Andrzejewska, *Góra zamkowa w Mielniku w świetle ostatnich badań terenowych*, „Podlaskie Zeszyty Archeologiczne”, t. 4, 2008, s. 223–247; A. Andrzejewska, A. Andrzejewski, *Mielnik nad Bugiem*, s. 37–55.

²³ M. Dzik, G. Śnieżko, *Archeologia odsłania tajemnice rynku*; G. Śnieżko, *Archeologia odsłania tajemnice rynku*.

²⁴ D. Michaluk, *Mielnik: stolica ziemi*.

²⁵ Taż, *Rezydencja gospodarska w Mielniku w XIV–XVI wieku*, „Białostoczczyzna”, 1991, nr 3(23), s. 1–4; taż, *Rozwój układu przestrzennego Mielnika w XIII–XVIII w.*, SP, t. 4, 1993, s. 25–50; taż, *Mapa gruntów miasta Mielnika*, s. 185–194; taż, *Góra Zamkowa w Mielniku siedziba wielkksiążęcego zamku*, [w:] *Stan i zmiany środowiska geograficznego wybranych regionów wschodniej Polski*, red. R. Dobrowolski, S. Terpiłowski. Lublin 2004, s. 299–304; taż, *Mielnik na mapach delimitacji państwowych w dobie formowania się nowych granic Europy u schyłku I wojny światowej*, [w:] *497. rocznica urodzin województwa podlaskiego. Referaty z sesji historycznej, Mielnik, 29 sierpnia 2010 r.*, red. A. Tobota, Białystok, 2010, s. 181–201.

²⁶ R. Celeda, *Mielnik: dzieje miasta i okolic*, Warszawa 2007.

²⁷ L. Dacewicz, *Mikrotoponimia miejscowości Mielnik w województwie białostockim*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio FF, Philologiae”, t. 14/15, 1996/1997, s. 355–365.

²⁸ Za tym, że nastąpiło to właśnie między 1552 a 1560 r. przemawia fakt, iż w czasie sporu mieszczanie informowali, że granice miasta rozgraniczono w 1551 r. Przedstawili także lustrację z 1552 r., która potwierdzała ich prawa. Nie odwoływali się natomiast do lustracji z 1560 r.

²⁹ D. Michaluk, *Mapa gruntów miasta Mielnika*, s. 188–189.

³⁰ W wizytacji tej cerkwi z 1759 r. znalazł się zapis wizytatora: „na pagórku, na którym wielkie rudera murów staroświeckich oglądaliśmy i kamienie, supposuit, że quondam była cerkiew murowana”. Jest to jednak jedyne źródło, które o tym wspomina; LMAVB, f. 41-321, s. 693.

choć bardzo typowy dla Podlasia, powodował jednak, że osada nie miała miejskiego wyglądu. Zbliżona była raczej do zabudowy przedmiejskiej – z dużymi ogrodami i zabudowaniami gospodarczymi.

Miasto według danych z 1560 r. miało 122 włóki uposażenia ziemskiego, z czego 3 włóki, zwolnione z powinności, były zapisane na cerkwie mielnickiej³¹. Kościół rzymskokatolicki nie posiadał, poza placami i ogrodami miejskimi, żadnej włóki. Było to związane z faktem, że własnością kościelną była wieś Wajków³². W drugiej połowie XVI w. to właśnie działalność rolnicza była głównym źródłem utrzymania mielniczan. Potwierdza to rejestr z 1560 r., w którym wprost to zaznaczono: „Do tego miasta dlatego niemało włók ostawiono, gdyż mieszczanie nie mają się czem inszem żywić, gościnnie obrócono na Turną i Siemieszczyce. Jarmarków też i targów dobrych nigdy nie masz, a lud ubogi acz nad portem przedsię handlu żadnego za ubóstwem nie wiodą, jedno się rolą żywią”³³.

W inwentarzu z 1551 r. podano dokładną liczbę domów – 4 kopy i 4 domy³⁴, czyli 244 domy. W rejestrze poborowym z 1588 r. wykazano 284 domów (16 rynkowych, 243 „uliczne” i 25 ubogich chałup)³⁵. Stanisław Alexandrowicz oszacował liczbę mieszkańców Mielnika w 1580 r. na 1524 osoby³⁶. Oznaczałoby to, że mimo silnego kryzysu spowodowanego zmianą szlaku i ogólnego ubóstwa liczba mieszkańców utrzymywała się na mniej więcej stabilnym poziomie.

Główną podstawą źródłową wykorzystaną do sporządzenia planu Mielnika dla drugiej połowy XVI w. był rejestr pomiarowy z 1560 r. oraz retrospektywnie plan miasta z 1819 r. Pomocną okazała się także mapa von Steina. Mimo że jej skala nie pozwalała na dokładne oddanie rozplanowania miasta, to został na niej dokładnie odwzorowany podział na zabudowę o charakterze miejskim i podmiejskim.

Trzeba wyraźnie podkreślić, że sygnalizowane wcześniej braki źródłowe spowodowały, że plan ma w dużej części charakter hipotetyczny. Zachowany rejestr z 1560 r. jest jedynym źródłem opisującym miasto w drugiej połowie XVI w., nie ma więc możliwości zweryfikowania dokładności jego zapisów. Ponadto część informacji jest dalece niewystarczająca i sprawia problemy lokalizacyjne, np. „morgi na Górze” czy „morgi na Górze pod Lipą”³⁷. Zachowany jest dokładny plan gruntów Mielnika z 1822 r. (kopia mapy z 1803 r.), niemniej pojawia się pytanie, na ile wiernie pokrywa się on ze stanem zagospodarowania gruntów w drugiej połowie XVI w. Należy również pamiętać, że po III rozbiórze Mielnik znalazł się na granicy zaborów pruskiego i austriackiego, co spowodowało, że np. miejskie łąki Ostrów znalazły się już po drugiej, austriackiej stronie granicy, podobnie jak większość gruntów starościńskich. Ponadto na północ od miasta teren ma charakter wyraźnie falisty z niekiedy dużymi różnicami wysokości (*vide* wspomniane Uszeście). Nie ma więc pewności, że nawet jeśli jakiś teren określono jako uprawny, to był on w całości w ten sposób wykorzystywany. W związku z tym zrezygnowano z próby dokładnego wyznaczenia na planie podziału gruntów miejskich na rodzaje. Kategorię „grunty ogrodowo-polne” (kolor żółty na planie) zaznaczano jedynie w miejscach niebudzących większych wątpliwości. Wszystkie pozostałe grunty oznaczano kategorią „role” (jasnozielony kolor).

Na południowy wschód od ścisłego centrum Mielnika znajdowało się przedmieście widoczne chociażby na mapie Textora. Było to Przedmieście Krzywczyckie lub jak to określono w 1560 r. „Miasto na Krzywczycach”³⁸. Leżało ono ok. 1,6 km na południowy wschód od rynku przy drodze prowadzącej do Brześcia. Ta stosunkowo duża odległość spowodowała, że na prezentowanym w skali 1:10 000 planie Mielnika przedmieście to znalazło się poza zasięgiem kartowanego obszaru. Stąd decyzja o umieszczeniu odrębnego schematycznego planu tutaj. O samym „Mieście na Krzywczycach” w drugiej połowie XVI w. praktycznie niewiele wiadomo. Z rejestru z 1560 r. wynika, że miało ono charakter klasycznej ulicówki ciągnącej się wzdłuż głównej drogi. Na jego terenie znajdowała się odnoga prowadząca na południe, do mostu na Bugu.

³¹ ASK LVI 171, k. 150–150v.

³² T. Jaszczółt, *Osadnictwo Podlasia nadbużańskiego w XV i początkach XVI wieku*, [w:] *Podlasie nadbużańskie. 500-lecie województwa podlaskiego*, red. O. Łatyszonek, Ciechanowiec–Białystok 2013, s. 166.

³³ ASK LVI 171, k. 151.

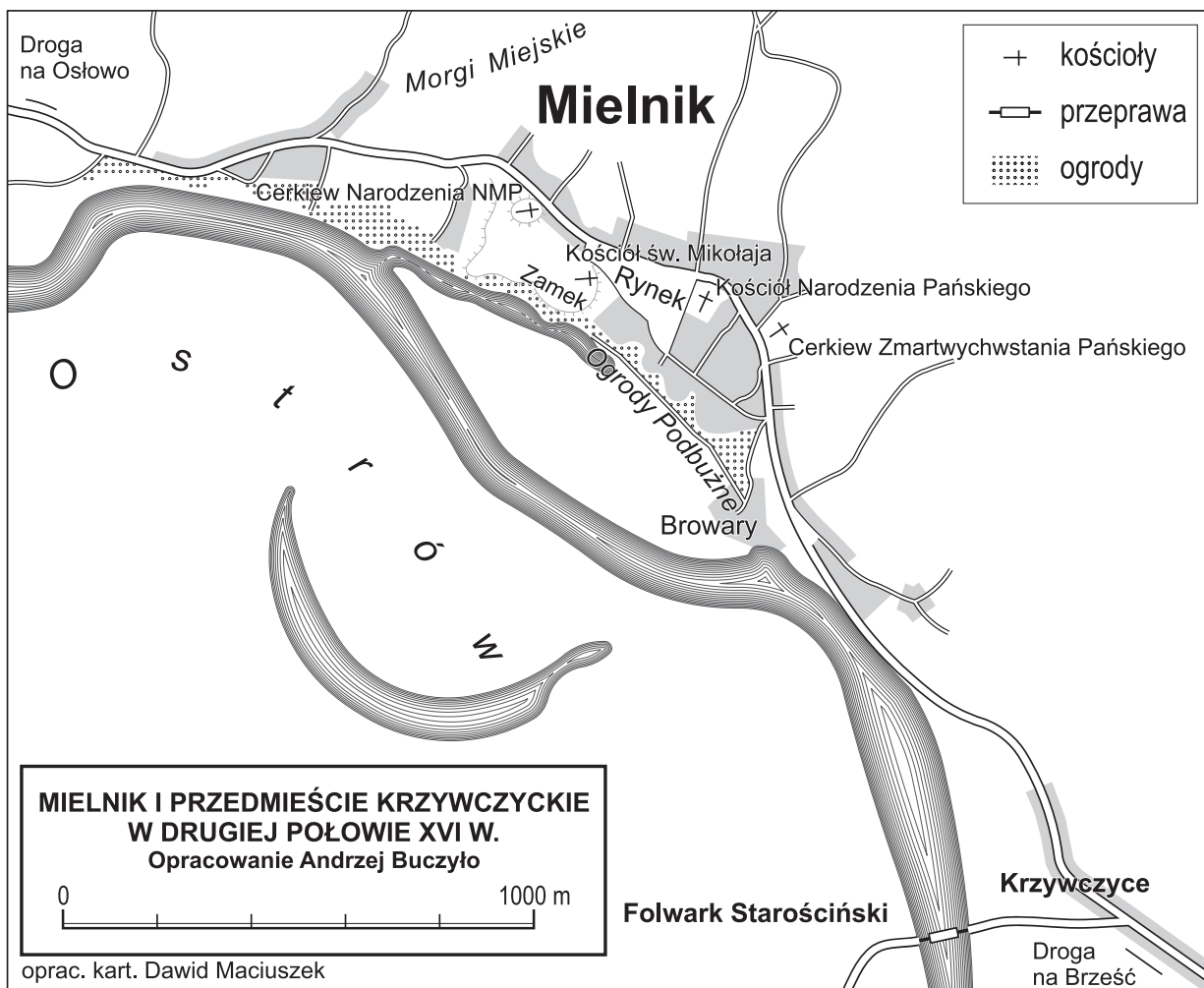
³⁴ Tamże, k. 12.

³⁵ ASK I 47, k. 760v.

³⁶ Zob. P. Guzowski, *Wielkość osiedli* w tym tomie; S. Alexandrowicz, *Powstanie i rozwój miast województwa podlaskiego (XV – I połowa XVII w.)*, „Acta Baltico-Slavica”, t. 1, 1964, s. 151.

³⁷ ASK LVI 171, k. 134v.

³⁸ Tamże, k. 143v–144.

Mapa 18. Mielnik i Przedmieście Krzywczyckie w drugiej połowie XVI w.

Głównym placem miasta był rynek (ob. pl. T. Kościuszki). Nie ma on regularnego, prostokątnego rozplanowania. Najprawdopodobniej nie jest to jednak kwestia naruszenia dawnych linii zabudowy, a ukształtowania terenu (sąsiedowanie od południowego zachodu z Górą Zamkową) i przebiegu szlaków drożnych (od północy droga prowadząca z Drohiczyzna w kierunku Brześcia). Rejestr z 1560 r. wymienia w Mielniku dziewięć ulic: Drohicką (ob. część ul. Brzeskiej na zachód od pl. T. Kościuszki), Szykałowicza (w 1819 r. ul. Blachowska, ob. ul. Sadowa), Bielską (ob. ul. Królewska), Wysocką (tożsamą ze Starym Traktem), W tyle Kościoła (w 1819 r. ul. Błotna, ob. ul. Strażacka), Milejczycką, W tyle Rynku (obie dziś prawdopodobnie nieistniejące), Woskrzeszeńską vel Woskresieńską (ob. ul. Bugowa), Browarną (ob. ul. Ogrodowa).

Warto zaznaczyć, że w stosunku do istniejących już w literaturze planów Mielnika wprowadzono kilka istotnych korekt w układzie ulic. Główną i najbardziej widoczną jest zmiana przebiegu ul. Szykałowicza³⁹. Na zaznaczanych dotychczas planach miała ona kształt łuku, którego oba końce wychodziły od ul. Drohickiej. Według literatury miała ona także mieć zabudowę tylko od jednej strony, gdyż druga pierzeja graniczyła z tyłem parceli ul. Drohickiej. Tymczasem rejestr pomiarowy z 1560 r. podaje, że przy prawej stronie ulicy również znajdowały się zabudowania należące do trzech gospodarzy. Co więcej, na planie z 1819 r. przy prawej stronie ulicy nadal zaznaczone są trzy działki, na których znajdują się budynki. Także zapis z rejestru z 1560 r. mówi, że ulica biegnie „w przeg z ulicy Drogickiej”⁴⁰, co również dobrze może oznaczać „w poprzek, prostopadłe”. Podważa to raczej wersję przyjmowaną do tej pory, stąd na planie umieszczono ją jako prostopadłe wychodzącą z ul. Drohickiej. W takiej wersji jej przebieg zgadza się z widoczną na planie z 1819 r. ul. Blachowską.

Zmieniono także nieco przebieg ul. W tyle Rynku. Biegła ona równoległe do pierzei rynkowej i łączyła ze sobą dwie biegnące na północ ulice: Bielską i Milejczycką. Na dotychczas istniejących planach była ona umieszczana mniej więcej w połowie tych ulic. Z analizy rejestru z 1560 r. wynika jednak, że zaczynała się ona między domami Waśka Doroszewicza i Hrynia Kurcewicza. Obaj mieszczanie zajmowali pierwsze dwie parcele licząc od rynku, po lewej stronie ul. Milejczyckiej⁴¹. Oznaczałoby to, że ulicę tę dzieliła od rynku tylko jedna parcela.

Mielnik leżał w miejscu zetknięcia się kilku szlaków. Jeden z nich biegł wzdłuż Bugu i łączył Drohiczyzn i Brześć. Miał on największy wpływ na kształt miasta, gdyż właśnie wzdłuż niego rozciągała się zabudowa miejska. Od strony zachodniej droga na Drohiczyzn nosiła nazwę gościńca drohickiego⁴². Od strony południowo-wschodniej prowadziła do Przedmieścia Krzywczyckiego. To właśnie tam krzyżowała się z drogą prowadzącą do mostu na Bugu i dalej na Łosice. Ważną rolę odgrywały też drogi miejskie prowadzące w kierunku północnym. Licząc od strony zachodniej, były to kolejno drogi na Milejczyce, Bielska i Wysokie Litewskie⁴³. Trasa prowadząca do Bielska nosiła nazwę gościńca bielskiego i wzdłuż niej znajdowały się ogrody miejskie⁴⁴. Podobnie gościńcem wysockim określano drogę do Wysokiego⁴⁵.

Ważnym elementem infrastruktury drogowej był most na Bugu. Jak określono w rejestrze z 1560 r. był to jedyny most przez tę rzekę w całym powiecie mielnickim. Warto podkreślić, że istniejący most w Mielniku został zniszczony na początku lat 50. XVI w. i przez kilka lat miasto nie posiadało stałej przeprawy. Miało to daleko idące skutki, gdyż w 1554 r. Stanisław Tęczyński uzyskał od króla zgodę na wybudowanie mostu przez Bug koło Turnej w dobrach siemiatyckich⁴⁶. Spowodowało to natychmiastową zmianę w przebiegu ruchu dalekosiężnego. Most w Mielniku został wkrótce odbudowany (jest wzmiankowany już w 1560 r.), niemniej nie przyczyniło się to do odzyskania przez miasto dawnej pozycji. Straty z tego powodu były tak duże, że zostało to wprost podkreślone w rejestrze z 1560 r.⁴⁷

³⁹ Nazwa tej ulicy pochodzi niewątpliwie od nazwiska jednej z rodzin mieszczańskich. W rejestrze pomiarowy włączony pojawia się Jacko Szykałowicz posiadający place po obu stronach ulicy; tamże, k. 125v.

⁴⁰ Tamże.

⁴¹ Tamże, k. 126–126v.

⁴² Tamże, k. 132.

⁴³ W wypadku drogi bielskiej należy wspomnieć, że w rozgraniczeniu przeprowadzonym w 1532 r. między dobrami Boćki i Lewki wspomniana jest droga mielnicka prowadząca z Bielska; *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 17 (1530–1536)*, wyd. L. Karalius, D. Antanavičius, Vilnius 2015, s. 293.

⁴⁴ ASK LVI 171, k. 136.

⁴⁵ Tamże, k. 131v.

⁴⁶ AGAD, Zb. dok. pergaminowych, nr 6890.

⁴⁷ ASK LVI 171, k. 151.

Most został określony jako „nowy przez Bug dobrze naprawiony”, niemniej nie można wykluczyć, że nowa przeprawa znajdowała się w nieco innym miejscu niż poprzednia. Wskazywałyby na to enigmatyczny zapis o ogrodach starościńskich znajdujących się „przy folwarku [czyli za Bugiem – A.B.] przy gościńcu starym”⁴⁸.

Pierwotnie na terenie Mielnika istniał gród wzmiankowany w czasach ruskich. Przez długi czas jego lokalizacja pozostawała nieznana, gdyż wykopaliska prowadzone na Górze Zamkowej nie doprowadziły do znalezienia jego pozostałości⁴⁹. Spowodowało to wysunięcie tezy, że mógł się on znajdować w innym miejscu. Najczęściej jako potencjalną lokalizację wskazywano na położony obok cmentarz prawosławny, gdzie widoczne są ślady wałów ziemnych. Potwierdziły to dopiero badania archeologiczne prowadzone od 2011 r. Ponadto odkryte w tamtym miejscu pochówki (najstarszy datowany jest metodą radiowęglową C14 na koniec XIII – początek XV w.) wskazują, że obiekt ten w późnym średniowieczu nie pełnił już swej pierwotnej funkcji obronnej i został wtórnie zaadaptowany na cmentarz⁵⁰.

Miało to zapewne związek ze wzniesieniem nowego zamku, położonego już na miejscu określonym do dziś jako Góra Zamkowa. Pierwszy raz jest on wzmiankowany w 1379 r.⁵¹ Szerszy opis znajduje się jednak dopiero w inwentarzach z 1545 i 1551 r.⁵² Wynika z nich, że składał się z dwóch części: zamku wysokiego i niskiego, a od strony miasta wzgórze zamkowe oddzielał przekop z mostem zwodzonym⁵³. Część zabudowań gospodarczych zamku, np. kuchnie i stajnie, znajdowały się „przed zamkiem za przekopem”⁵⁴. Wspomniany obiekt już wkrótce doszczętnie spłonął. W 1560 r. wzmiankowane są już jedynie wieża wjazdowa „z bramą nienaprawioną” i kościół oraz kilka budynków na podzamczu („dwór przed zamkiem”, „drugi dom niewielki”, stajnia, spichlerz i kuchnia)⁵⁵. Zamek został zapewne wkrótce odbudowany, ale niestety nie ma źródeł, które pozwoliłyby na zapoznanie się z jego rozplanowaniem i wyglądem. Z tego powodu zrezygnowano z próby dokładnego przedstawienia go na planie, zaznaczając jedynie miejsce, gdzie się on znajdował. Jako budowlę przedstawiono tylko kościół zamkowy.

W drugiej połowie XVI w. w Mielniku znajdowały się cztery świątynie chrześcijańskie: dwa kościoły rzymskokatolickie i dwie cerkwie prawosławne. Wszystkie zostały oznaczone na prezentowanym planie. Pierwszy kościół rzymskokatolicki – pw. Bożego Ciała, Wniebowzięcia NMP, św. Mikołaja i Wszystkich Świętych – w Mielniku ufundował wielki książę Witold w 1420 r.⁵⁶ Znajdował się on na wzgórzu zamkowym w obrębie zamku niskiego⁵⁷. W świetle najnowszych badań należy zaznaczyć, że istniejące dziś ruiny nie są prawdopodobnie tożsame ze śladami pierwotnie fundowanej świątyni. W czasie badań archeologicznych odkryto, że pewne fragmenty wschodniej partii kościoła leżą poza obrębem dawnego obwodu obronnego zamku. W inwentarzach z 1545 i 1551 r. podano, że kościół ma wezwanie św. Mikołaja⁵⁸. Nie wiadomo, czy doszło tu do zmiany wezwania, czy po prostu św. Mikołaj został uznany za główny.

Drugi kościół mielnicki – pw. Narodzenia NMP – został ufundowany przez Zygmunta Starego w 1513 r. już na terenie miasta⁵⁹. Bardzo szybko przejął on faktyczną funkcję głównej świątyni parafialnej (zamkowa świątynia została uznana za jego filię).

⁴⁸ Tamże, k. 186.

⁴⁹ Na ten problem zwracali uwagę m.in. A. Andrzejewska, A. Andrzejewski, *Mielnik nad Bugiem*, s. 40.

⁵⁰ M. Dzik, G. Śnieżko, *Mielnik, woj. podlaskie. Badania w roku 2012*, „Światowit. Rocznik Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego”, t. 10(51), (2012), 2016, s. 293.

⁵¹ Wigand z Marburga wspomina o przeprowadzonej w tym roku rejsie krzyżackiej pod dowództwem komtura Balgi Dytryka von Elnera. Dotarła do Mielnika, nie zdołała jednak go zdobyć; tenże, *Nowa kronika pruska*, oprac. S. Zonenberg, K. Kwiatkowski, Toruń 2017, s. 426.

⁵² ASK LVI 171, k. 89–91v.

⁵³ Tamże, k. 3.

⁵⁴ Tamże, k. 91.

⁵⁵ Tamże, k. 184.

⁵⁶ ADS, sygn. D 22, k. 50–51. Wspomniany dokument potwierdził 15 VII 1513 r. Zygmunt Stary; ADS, sygn. D 16, k. 18v–20; ADS, sygn. D 151, k. 67–69; APB, Kamera Wojny i Domen, sygn. 3356, k. 33–34.

⁵⁷ W późniejszym okresie nosił on wezwanie Świętej Trójcy; KZS, seria nowa, t. 12: *Województwo podlaskie (białostockie)*, z. 1: *Siemiatycze, Drohiczyn i okolice*, oprac. M. Kałamajska-Saeed, wstęp i inw. I. Galicka, H. Sygietyńska, Warszawa 1996, s. 34–35.

⁵⁸ ASK LVI 171, k. 5, 90.

⁵⁹ Wzmianka o jego budowie znajduje się w ponowieniu przywileju kościoła zamkowego wystawionym przez Zygmunta Starego (zob. wyżej, przyp. 56).

Jeżeli chodzi o cerkwie prawosławne, to najwcześniej potwierdzona jest cerkiew Narodzenia NMP. Wzmianka o niej pojawia się już w 1258 lub 1259 r., gdy Daniel Romanowicz miał się modlić przy znajdującej się w niej ikonie Chrystusa Zbawiciela⁶⁰. Druga cerkiew – Zmartwychwstania Pańskiego (Woskresieńska) – pojawia się w źródłach dopiero w 1551 r., z zaznaczeniem, że grunty ma nadane od dawna⁶¹. Warto tu zaznaczyć, że powstanie w 1596 r. Kościoła unickiego nie wpłynęło na przynależność wyznaniową obu cerkwi – aż do 1646 r. pozostawały prawosławne, dopiero po tej dacie znalazły się w rękach unitów⁶².

Szerszego omówienia wymaga także umieszczenie ogrodów zamkowych i tzw. podbużnych. Ich dokładna lokalizacja nie jest znana, niemniej są pewne poszlaki pozwalające przyjąć z dużą dozą prawdopodobieństwa, że znajdowały się one we wskazanym na planie miejscu. Rejestr z 1560 r. podaje, że ogrody „podbużne” biegły od ogrodów zamkowych do browarów miejskich. W wizytacji cerkwi Narodzenia NMP z 1759 r. znalazł się zapis, że cmentarz parafialny jest „z jednej strony ogrodami, a z drugiej płotem ogrodzony”⁶³. Cmentarz ten znajdował się na terenie dawnego grodu ruskiego w pobliżu wzgórza zamkowego⁶⁴, co pozwala w przybliżeniu ustalić lokalizację ogrodów zamkowych. Na wschód od nich zaczynały się ogrody „podbużne”, czyli jak sama nazwa wskazuje musiały mieć przynajmniej częściowy dostęp do brzegu Bugu. Przyjęcie takiej interpretacji pozwoliło też na powiązanie znajdującej się na planie z 1819 r. ulicy biegnącej od wzgórza zamkowego wzdłuż Bugu w kierunku wschodnim jako ul. Browarnej, wzmiankowanej w 1560 r., która na dotychczasowych planach nie była zaznaczana właśnie z powodu problemów z jej dokładną lokalizacją.

Na planie umieszczone zostały także młyny. Ich lokalizacja jest hipotetyczna, niemniej według rejestru z 1560 r. przy opisie ul. Drohickiej znalazł się zapis mówiący, że w tyle tej ulicy znajdują się place nad Bugiem. Dwa z nich zostały określone jako przypisane do młynów i zwolnione z opłat (ich właścicielami byli młynarze Adam i Sidor)⁶⁵. Na planie z 1819 r. rzeczywiście od ul. Drohickiej odchodzi uliczka o nazwie Młynowa, prowadząca nad brzeg Bugu, gdzie są niewielkie zabudowania. Najprawdopodobniej jest to właśnie miejsce wzmiankowane w rejestrze z 1560 r., stąd zdecydowano się zarówno na umieszczenie tam wspomnianych młynów, jak i oznaczenie przebiegu ulicy. Formalnie w rejestrze z 1560 r. ul. Młynowa się nie pojawia, niemniej jakaś droga do tych placów „w tyle ulicy” Drohickiej musiała istnieć. Zrezygnowano jednak z oczywistych powodów z umieszczenia jej nazwy jako niepotwierdzonej źródłowo. Nie są to na pewno wszystkie młyny, które znajdowały się ówczesnie w Mielniku. Nie jest możliwe dokładne ustalenie położenia młynów zamkowych, gdyż znajdowały się one „na łodziach” – jeden pod miastem powyżej mostu i trzy poniżej tej przeprawy⁶⁶.

Szerszego omówienia wymaga także problem Zabuża. W chwili obecnej jest to odrębna wieś położona po przeciwnej stronie Bugu, naprzeciw dawnego Przedmieścia Krzywczyckiego. W tamtym rejonie znaleziono ślady osadnictwa z wczesnego średniowiecza i było ono w literaturze przedstawiane jako osada zabezpieczająca przeprawę przez Bug. Potem na tym terenie powstał folwark starościński⁶⁷. Na istniejących w literaturze planach Zabuże też jest zaznaczane. Tymczasem żadne z zachowanych inwentarzy, lustracji i rejestrów poborowych z XVI w. nie podaje tej nazwy. Oczywiście nie można wykluczyć, że funkcjonowała ona już w drugiej połowie XVI w. w języku potocznym, chociażby z powodu jej genezy („teren za Bugiem”), niemniej w związku z faktem, że nie natrafiono dotychczas na poświadczenie źródłowe tej nazwy, zrezygnowano z umieszczenia jej na planie, zadowolając się oznaczeniem jedynie lokalizacji folwarku starościńskiego.

Należy jeszcze raz podkreślić, że prezentowany na planie obraz Mielnika w drugiej połowie XVI w. ma charakter dalece hipotetyczny. Ze względu na szczupłość źródeł pełne i wiarygodne

⁶⁰ *Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów)*, s. 406.

⁶¹ „[...] ku tym Cerkwam z dawna trzy włóki ziemie nadano”, ASK LVI 171, k. 12v.

⁶² AWAK 33, s. 358–359.

⁶³ LMAVB, f. 41-319, s. 686.

⁶⁴ Warto tu podkreślić, że cmentarz leżał w pewnej odległości od samej cerkwi. Przeprowadzone na terenie dzisiejszego sadu cerkiewnego badania nie ujawniły śladów pochówków; M. Dzik, G. Śnieżko, *Sprawozdanie z archeologicznych badań wykopaliskowych w Mielniku, woj. podlaski, stan. „Cmentarz Prawosławny” i „Sad Cerkiewny” w 2013 r.*, Rzeszów–Warszawa 2014, s. 10–13 (sprawozdanie przechowywane jest w Archiwum WUOZwB).

⁶⁵ ASK LVI 171, k. 125.

⁶⁶ Tamże, k. 185.

⁶⁷ D. Michałuk, *Mielnik: stolica ziemi*, s. 21, 24.

odtworzenie wielu elementów infrastruktury miejskiej nie było możliwe. Nie udało się m.in. ustalić położenia cegielni wzmiankowanych jako znajdujące się koło móg krzywczyckich w stronę Wajkowa czy folwarków i kilku ogrodów miejskich. Niewątpliwie prowadzone badania, szczególnie archeologiczne, przyniosą jeszcze wiele ustaleń zmieniających dzisiejszy stan wiedzy o rozplanowaniu Mielnika w drugiej połowie XVI w.

WĘGRÓW

Michał Gochna

Spośród rekonstruowanych w niniejszym tomie AHP planów miast Węgrów reprezentuje miasto prywatne. Podobnie jak w przypadku innych rekonstrukcji ośrodków miejskich w tej serii, również i w tym przypadku posługiwano się przede wszystkim metodą retrogresywną, wychodząc od późniejszych reprezentacji kartograficznych i weryfikując je na podstawie zachowanych źródeł i literatury¹.

Podstawowym źródłem kartograficznym użytym do wyrysowania niniejszego planu jest austriackie zdjęcie topograficzne z lat 1801–1804 w skali 1:28 800, którym kierował pułkownik Antoni Mayer von Heldensfeld. Jest to najwcześniejszy znany tak dokładny wizerunek całego miasta, wraz z zabudową i zróżnicowaniem pokrycia terenu w samym mieście i w okolicy m.in. na pola, ogrody, łąki, pola uprawne, tereny podmokłe i lasy. Uzupełniając korzystano z planu nieco późniejszego, pochodzącego z 1822 r., opracowanego przez Adolfa Mateusza Dowkontta, budowniczego obwodu siedleckiego, na potrzeby planowanej reorganizacji osiedli żydowskich w Węgrowie². Na planie tym widoczna jest tylko południowo-zachodnia część miasta – dzielnica żydowska i Nowe Miasto – wraz z zabudową dookoła rynku Starego Miasta. Plan ten jest niezwykle dokładny, a jego skalę Henryk Bartoszewicz szacuje na ok 1:2000³. Wyrysowano na nim poszczególne budynki z oznaczeniem ich własności podzielonej na miejską (chrześcijańską), żydowską, szlachecką i duchowną. Oznaczono także ulice wraz z ich nazwami, place, ogrody, łąki, wody oraz cmentarz żydowski. Na wyrysowaną treść reprezentującą ówczesną przestrzeń miejską nałożono warstwę projektowanych kwartałów zabudowy i proponowane nowe nazwy ulic⁴. Po porównaniu szczegółowego planu Dowkontta z nieco zgeneralizowanym wizerunkiem miasta na mapie Heldensfelda należy stwierdzić, że kartograf austriacki stosunkowo wiernie wyrysował kwartały zabudowy w południowo-zachodniej części miasta. Również kramy kupieckie na rynku Starego Miasta na obu planach mają zbliżoną strukturę. Do większych zniekształceń doszło na obszarze działki należącej do plebanów węgrowskich na południe od kościoła farnego. Nastąpiło tam odkształcenie obrazu w kierunku południowo-wschodnim, choć porównując ten fragment mapy z planem gruntów probostwa węgrowskiego z 1867 r., można zauważyć, że na mapie austriackiej zaznaczono kształt kolegium księży komunistów i czworoboczne kwartały ogrodów podobnie jak na planie z 1867 r.⁵ Inny błąd widać w przebiegu obecnej ul. Pivnej, która na planie Heldensfelda została zbyt wysunięta na zachód. Mimo tych nieścisłości ocena przydatności mapy Heldensfelda dla rekonstrukcji planu Węgrowa wypada pozytywnie.

W mniejszym stopniu pomocne były wcześniejsze i późniejsze plany i szkice Węgrowa lub jego części. Z początku XVIII w. pochodzi szkic odbudowy kościoła farnego wraz ze wzniesieniem seminarium księży komunistów (bartoszków)⁶. Sieć ulic z zaznaczeniem kwartałów zabudowy przedstawia

¹ Za konsultacje dotyczące planu miasta i komentarza dziękuję R. Postkowi, dyrektorowi Muzeum Zbrojowni na Zamku w Liwie.

² AGAD, Kartografia z innych oddziałów AGAD z lat 1654–1911, nr 82 (dawna sygnatura KRSW, sygn. 4125, k. 206).

³ H. Bartoszewicz, *Topografia Węgrowa i okolic w drugiej połowie XVIII i XIX wieku*, [w:] *Węgrów: dzieje, społeczeństwo, kultura*, red. F. Midura, A. Chmiel, Węgrów 2011, s. 91–93.

⁴ Projekt przebudowy ostatecznie nie uzyskał akceptacji władz i nie został zrealizowany.

⁵ AGAD, Centralne Władze Wyznaniowe, sygn. 711, k. 378.

⁶ Archiwum Diecezjalne w Drohiczynie, Zespół Akt Parafii Wniebowzięcia NMP w Węgrowie, sygn. III/Q/1, s. 36; AGAD, Archiwum Zamojskich, sygn. 3009, s. 53.

także mapa Kwatermistrzostwa. Cały zaś obszar miasta widoczny jest na planie z 1893 r., na którym widać już pewne przekształcenia w mieście, m.in. zabudowę na rynku Nowego Miasta⁷. Fragmenty miasta ujęto również na wspomnianym planie gruntów probostwa węgrowskiego z 1867 r., szkicu przedstawiającym rozmieszczenie planowanych hal targowych na rynku Starego Miasta z 1873 r.⁸ oraz na planie sytuacyjnym projektowanego aresztu, wykonanym między 1902 a 1913 r.⁹

Głównym problemem przy rekonstrukcji układu urbanistycznego XVI-wiecznego Węgrowa jest brak źródeł o charakterze inwentarzowym pochodzących z tego stulecia. Najwięcej informacji o sytuacji gospodarczej miasta przynosi rejestr poborowy z 1580 r., w którym wymieniono liczbę domów (z podziałem na domy rynkowe, uliczne i „chałupy nędzne”), wólk, obiektów gospodarczych oraz rzemieślników z podziałem na poszczególne zawody, lecz są to informacje zbyt skąpe, by mogły posłużyć do rekonstrukcji ówczesnej przestrzeni miejskiej¹⁰. Z tego względu za główne źródło do opracowania niniejszego planu posłużyły inwentarze włości węgrowskiej (starowiejskiej) z lat 1619 i 1621¹¹. Pomocniczo korzystano także z inwentarzy z połowy XVII w.¹², przywilejów nadawanych miastu przez jego właścicieli¹³ oraz innych źródeł, w tym z rejestrów pogłównego z XVII w.¹⁴ Przydatne okazały się również wyniki badań archeologicznych prowadzonych w Węgrowie przy okazji rewitalizacji rynku¹⁵.

Zagadnienie rekonstrukcji układu przestrzennego Węgrowa było już kilkakrotnie badane. Jednymi z pierwszych opracowań są prace Tadeusza Wyszomirskiego i Anny Czapskiej¹⁶. Do kolejnych zaliczyć należy publikację Józefa Kazimierskiego, tom Katalogu Zabytków Sztuki obejmujący powiat węgrowski województwa warszawskiego i monografię dziejów miasta pod redakcją Arkadiusza Kołodziejczyka¹⁷. W ostatnich latach zagadnieniu temu nieco miejsca poświęcili Aneta Średzińska i Michał Gochna¹⁸.

⁷ APL, Zbiór planów różnych urzędów, sygn. 574.

⁸ APL, Rząd Gubernialny Siedlecki, sygn. 49, s. 2.

⁹ APL, Rząd Gubernialny Siedlecki, sygn. 1547, jednostka nienumerowana.

¹⁰ ASK I 47, k. 499v, 558v; zob. dalej.

¹¹ AR XXV 4549g, „Inwentarz majątności węgrowskiej przeze mnie Jakuba Nurzyńskiego, sługę Jaśnie Oświeconego Książęcia na Birzach, Dubinkach, Słucku i Kopylu, kasztelana wileńskiego sprawiony w roku 1619 16 decembra”, s. 1–166; Inw. 1621.

¹² AR XXV 4549h, Inwentarz włości starowiejskiej z 1656 r., s. 1a–82. O jego dacie zob. M. Gochna, „Porządki jako największe i najlepsze”. *Bogusław Radziwiłł w dziejach Węgrowa – rola magnata w funkcjonowaniu miasta prywatnego*, Węgrów 2016, s. 19; AR XXV 4549i, Spis inwentarza żywego we włości starowiejskiej, ok. 1663 r., s. 1–20.

¹³ AGAD, Zb. dok. pergaminowych, nr 2298, Przywilej Bogusława Radziwiłła dla Węgrowa z 14 IV 1650 r., kopia: KRSW, sygn. 3195a, s. 215–238; AGAD, Zb. dok. pergaminowych, nr 887, Przywilej Bogusława Radziwiłła z 14 IV 1650 r. dla cudzoziemców mieszkających bądź chcących się osiedlić w Węgrowie; AGAD, Zb. dok. papierowych, nr 603, Przywilej króla Jana II Kazimierza dla Węgrowa z 14 IV 1651 r., kopia: KRSW, sygn. 3195a, s. 187–197; KRSW, sygn. 185, Przywilej Jana Kazimierza Krasieńskiego dla Żydów węgrowskich z 20 XI 1665 r., s. 84–85v, wyd. [w:] *Jewish Privileges in the Polish Commonwealth. Charters of Rights Granted to Jewish Communities in Poland-Lithuania in the Sixteenth to Eighteenth Centuries*, wyd. J. Goldberg, Jerusalem 1985, s. 351–355; KRSW, sygn. 3195a, Przywilej Bogusława Radziwiłła dla Węgrowa z 12 VII 1658 r., s. 198–203; BJ, Zb. dok. pergaminowych, nr 418, Przywilej Bogusława Radziwiłła dla Węgrowa z 14 VIII 1650 r., kopia: KRSW, sygn. 3195e, s. 204–211; BJ, Zb. dok. pergaminowych, nr 419, Statut cechu piwowarskiego wydany przez Bogusława Radziwiłła 14 IV 1650 r., kopia: KRSW, sygn. 3195e, s. 239–248; AGAD, Zbór Ewangelicko-Augsburski w Warszawie, sygn. 6, Przywilej Bogusława Radziwiłła z 25 VI 1650 r., w którym książę przeznacza 300 guldenów rocznie na utrzymanie w Węgrowie duchownego luterańskiego.

¹⁴ ASK I 70, Rejestr pogłównego ziemi drohickiej z 1662 r., k. 28v; ASK I 70, Rejestr pogłównego ziemi drohickiej z 1674 r., s. 227–227v; BCzart, Zbiór Łoyki, rkps 1099 IV, Rejestr pogłównego ziemi drohickiej z 1676 r., s. 296–297.

¹⁵ J. Zaslona, B. Polit, *Nadzór archeologiczny na Rynku w Węgrowie (powiat węgrowski, województwo mazowieckie) – wstępny raport*, „Rocznik Liwski”, t. 5, 2010/2011, s. 155–158; M. Derecka, *Zapomniany ratusz na Rynku Mariackim w Węgrowie*, [w:] *Małe miasta: perspektywa archeologiczna*, red. M. Zalewski, M. Zemło, Lublin–Supraśl 2014, s. 133–145; J. Borowska, *Badania archeologiczne cmentarza pod ulicą Kościelną w Węgrowie*, [w:] tamże, s. 147–156; W. Bis, W. Więckowski, *Cmentarz żydowski w Węgrowie w świetle sondażowych badań archeologicznych*, „Rocznik Liwski”, t. 9, 2016/2017, s. 109–129.

¹⁶ T. Wyszomirski, *Z przeszłości Węgrowa*, [Węgrów b.d.w.], mps, Miejska Biblioteka Publiczna w Węgrowie; A. Czapska, *Węgrów: monografia historyczno-architektoniczna*, Warszawa 1959; też, *Zasady sytuowania założeń barokowych w miasteczkach podlaskich od połowy wieku XVII po wiek XVIII*, „Rocznik Białostocki”, t. 9, 1970, s. 85–145.

¹⁷ J. Kazimierski, *Z dziejów Węgrowa w XVI i XVII wieku*, „Rocznik Mazowiecki”, t. 3, 1970, s. 267–282; KZS, t. 10: *Województwo warszawskie*, z. 26: *Powiat węgrowski*, oprac. I. Galicka, H. Sygietyńska, D. Kaczmarzyk, Warszawa 1964; *Węgrów: dzieje miasta i okolic w latach 1441–1944*, red. A. Kołodziejczyk, T. Swat, Węgrów 1991; *Węgrów: dzieje miasta i okolic 1944–2005*, red. A. Kołodziejczyk, T. Swat, M. Szczupak, Węgrów 2006.

¹⁸ A. Średzińska, *Dzieje miasta od uzyskania praw miejskich do upadku Rzeczypospolitej*, [w:] *Węgrów: dzieje, społeczeństwo, kultura*, s. 33–49; M. Gochna, „Porządki jako największe i najlepsze”. *Bogusław Radziwiłł w dziejach Węgrowa*.

O przekształcaniach przestrzeni wokół kościoła farnego po odbudowie na początku XVIII w. pisali także Mariusz Karpowicz i Wojciech Jerzy Górczyk¹⁹. Większość rekonstrukcji opierała się na wspomnianych inwentarzach włości węgrowskiej z pierwszej połowy XVII w. oraz ukazywała rozwój miasta w stuleciach późniejszych. Dla wieku XVI badania prowadzone były w ograniczonym stopniu ze względu na niewielką liczbę zachowanych źródeł. Problem rekonstrukcji przestrzeni miejskiej Węgrowa stanowił w tych opracowaniach raczej część szerszych ujęć historii miasta. Poświęcony temu zagadnieniu tekst Cezarego Ostasa ze względu na brak przypisów wykorzystywany był w niniejszym studium jedynie pomocniczo²⁰. O topografii Węgrowa i okolic oraz o źródłach kartograficznych pisał z kolei Henryk Bartoszewicz²¹.

Przechodząc do omówienia niniejszego planu, zacząć należy od położenia geograficznego miasta. Węgrów znajduje się na Nizinie Południowopodlaskiej (Podprovincia Nizin Środkowopodlaskich), w mezoregionie Obniżenie Węgrowskie²². Teren, na którym położone jest miasto, obniża się w kierunku zachodnim, tj. w stronę rzeki Liwiec. Na wschodnich rubieżach Węgrowa wysokość wynosi od 125,8 do 126,6 m n.p.m. (okolice obecnego cmentarza przy ul. Kościuszki), na obszarze rynku ok. 124,68 m n.p.m., dalej 123,3 m (okolice ulic Rzemieślniczej i Narutowicza) do 119,93 m n.p.m. w pobliżu ujścia rzeki Czerwonki do Liwca²³.

Głównym ciekim w okolicy miasta jest Liwiec, lewy dopływ Bugu. Jego bieg zmieniał się przez stulecia, zarówno z przyczyn naturalnych, jak i na skutek ingerencji człowieka. Na wysokości miasta było to możliwe ze względu na dość szeroką, w XVI w. zabagnioną²⁴, równinę (ok. 120 m n.p.m.), położoną między Węgrowem a Krypami. Obecny fragment rzeki na wysokości jazu w ciągu ul. Żeromskiego został uregulowany i wyprostowany po II wojnie światowej. Przed wojną bieg rzeki przebiegał mniej więcej w ciągu obecnych przepławek, zasilając miejscową elektrownię (wysadzoną w powietrze przez Niemców w sierpniu 1944 r.)²⁵. Z kolei jeszcze mapa WIG z 1933 r. obrazuje ciek płynący w pobliżu Kryp, odchodzący od głównego nurtu Liwca, łączący się z nim na wysokości Popielowa (Popowa)²⁶. Podobny stan obrazują mapy wcześniejsze, z początków XX w.²⁷, natomiast mapa Kwatermistrzostwa z 1843 r. ukazuje sytuację odmienną, gdzie główny nurt Liwca biegnie tuż przy Krypach, a w pobliżu Węgrowa biegnie ciek podpisany „R[zeka] Kopanka”. Taką samą nazwą opatrzone go na wspomnianym planie Dowkontta z 1822 r., co wskazywać może na działanie człowieka w celu przywrócenia płynącej wody w okolice miasta po zmianie przebiegu nurtu głównego. Wreszcie najstarsza mapa topograficzna tych okolic, tj. mapa Heldensfelda, główny nurt umieszcza przy Węgrowie. Nie wiadomo dokładnie, jak kształtował się nurt rzeki w XVII i XVIII w., choć z tego okresu istnieją wzmianki o powodziach nawiedzających miasto²⁸.

O zmianach biegu rzeki w interesującym nas okresie informuje rozgraniczenie między Koroną a Wielkim Księstwem Litewskim spisane w 1546 r.²⁹ Spór o zmiany koryta rzeki w tej okolicy toczyli

¹⁹ M. Karpowicz, *Cuda Węgrowa*, Węgrów 2009; W.J. Górczyk, *Kościół i prepozytura bartolomitów w Węgrowie fundacji Jana Dobrogosta Krasińskiego, wojewody plockiego, w świetle materiałów z Archiwum Diecezjalnego w Drohiczyń*, „Rocznik Towarzystwa Naukowego Plockiego”, t. 11, 2019, s. 69–90.

²⁰ C. Ostas, *Rozwój przestrzenny Węgrowa*, [w:] *Węgrów: dzieje miasta i okolic 1944–2005*, s. 349–362.

²¹ H. Bartoszewicz, *Źródła kartograficzne do dziejów Węgrowa do końca XIX wieku*, [w:] *Węgrów i ziemia liwska. Perły kultury i atrakcyjność turystyczna*, red. W. Kaprowski, F. Midura, J.W. Sienkiewicz, Warszawa 2009, s. 29–49; H. Bartoszewicz, *Topografia Węgrowa i okolic*, s. 77–97.

²² J. Kondracki, *Geografia regionalna Polski*, Warszawa 1998, s. 195–196, 203–205.

²³ Geoportal, Skany map topograficznych 1:10 000, www.geoportal.gov.pl (dostęp: 25.08.2020).

²⁴ T. Jaszczółt, *Granica pomiędzy ziemią drohiczką i liwską w świetle protokołów komisji z 1546 roku*, „Rocznik Liwski”, t. 6, 2012/2013, s. 49, gdzie mowa o zbudowanych przeprawach przez bagna („gaczi na bloczie”) celem dopuszczenia komisarzy granicznych do wizji lokalnej.

²⁵ K. Czarkowski, *Z dziejów parafii węgrowskiej od 1939 do 1955 r.*, [w:] *Ksiądz kanonik Kazimierz Czarkowski. Życie i działalność*, oprac. E. Kozłowska, Warszawa 2007, s. 25; A. Majewski, *Węgrów (NIE)wyzwolony*, „Głos Węgrowa i Okolic”, 19 VII 2016, s. 8 (wspomnienia Danuty Kołodziej z domu Okulus).

²⁶ Mapa WIG, 1:100 000, 1933, Pas 39 Słup 34, (K32) Węgrów.

²⁷ KdWR; Trójwiorstówka; Dwuwiorstówka; *Generalkarte von Mitteleuropa*, 1:200 000, 1887–1960 (arkusz Siedlec); *Spezialkarte der österreichisch-ungarischen Monarchie*, 1:75 000, 1911 (arkusz Węgrów).

²⁸ S. Kosiński, T. Swat, *Rozwój i upadek*, [w:] *Węgrów: dzieje miasta i okolic w latach 1441–1944*, s. 56.

²⁹ AGAD, Varia Oddziału I, sygn. 55, k. 45–48v; M. Dogiel, *Limites Regni Poloniae et Magni Ducatus Lituaniae*, Wilno 1758, s. 22. Fragment rozgraniczenia z obszernym komentarzem opublikował T. Jaszczółt; tenże, *Granica pomiędzy ziemią drohiczką i liwską*.

m.in. Paplińscy z ziemi drohickiej i Górcy z ziemi liwskiej, jak również Mikołaj Wrzelowski z Mokobód i Żukowscy z Żukowa. W przypadku włości węgrowskiej, do której zaliczały się wówczas oprócz Węgrowa także m.in. Stara Wieś i Borzychy, dotyczył on odcinka na południe od Borzych, na wysokości liwskiej Turny. Tomasz Gałązka, urzędnik właściciela włości węgrowskiej Stanisława Kiszki, oskarżał wówczas ziemian Turskich oraz starostów nurskiego i liwskiego o rozkopanie tamy na Liwcu i skierowanie nurtu rzeki ku brzegowi litewskiemu, co spowodowało zatopienie młyna Szeszuł w dobrach węgrowskich i oderwanie części terenów przynależnych do tych dóbr. Starosta liwski odpowiadał, że młyn Szeszuł stał tak naprawdę przy mazowieckiej odnodze Liwca, na co namiestnik węgrowski zaprzeczał, stwierdzając, że młyn ten został zbudowany na rzece Telówce, do której wpadały inne ciekiki od strony wschodniej: Zalesie, Miedzna (ob. Miedzanka)³⁰, Brodnia, Połazie, Krupka, Jaśniki, Czerwonka³¹, Hada (ob. Ada)³², Kobyłka i Ruchenka³³. Następny sporny odcinek dotyczy już biegu rzeki w okolicy samego Węgrowa. Namiestnik węgrowski oskarżał starostę liwskiego, że ten na wysokości miasta, a jeszcze przed mostem, po którym biegła droga z Węgrowa do Liwa, wybudował tamę kierującą bieg rzeki w stronę mazowiecką, dzięki czemu Liwiec mógł zasilać leżące tam młyny (wśród nich zapewne Krypski Młyn)³⁴.

Podsumowując powyższe spory i próbując na ich podstawie wytyczyć ówczesny bieg Liwca w okolicy Węgrowa, należy wskazać na dwie główne zmiany koryta rzeki. Pierwsza dotyczyła skierowania nurtu w stronę litewską tuż przy niezlokalizowanym obecnie młynie Szeszuł, który znajdował się gdzieś na wysokości Turny³⁵. Druga odnosiła się do skierowania głównego biegu Liwca na wysokości Węgrowa na zachód celem zasilenia młynów w ziemi liwskiej. O ile pierwsza zmiana nie budzi większych wątpliwości, o tyle przy drugiej sprawę komplikuje fakt, że we wschodniej części doliny miała płynąć Telówka, do której miały wpływać ciekiki z kierunku wschodniego. Choć w rozgraniczeniu z 1546 r. określono Telówkę mianem rzeki („na rzece Thelyowce”), to była to raczej odnoga Liwca niż odrębny ciek. Przemawia za tym widoczna na mapie Kwatermistrzostwa wspomniana rzeka Kopanka, co do której można się domyślać, że biegła mniej więcej tak jak Telówka. Kopanka zaś według wspomnianej mapy odchodziła od Liwca na wysokości nieco przed cmentarzem żydowskim i łączyła się z głównym nurtem Liwca w okolicy Ludwinowa. Skoro więc na wysokości Węgrowa bieg Liwca skierowano na zachód, a po stronie wschodniej biegła odnoga o własnej nazwie, to należy przypuszczać, że przed ingerencją starosty liwskiego główny nurt Liwca nie biegł przy samym Węgrowie, jak to wskazuje Heldensfeld, ale raczej pośrodku doliny. Domysł ten potwierdzają pośrednio mapy Perthéesa, Heldensfelda i Kwatermistrzostwa, na których na wysokości Kryp widać trzy odnogi rzeki, przy czym na pierwszej z map główny nurt biegnie pośrodku, na drugiej odnogą wschodnią, a na trzeciej zachodnią. Dwie z odnóg – zachodnia i środkowa – według Heldensfelda i Kwatermistrzostwa łączą się tuż za Krypami, dochodząc do Krypskiego Młyna. Niewykluczone jednak, że i w samej wsi Krypy lub w jej bliższej okolicy istniało więcej młynów, skoro w rozgraniczeniu z 1546 r. wymieniono je w liczbie mnogiej („młyny Mazowieckie”)³⁶. Choć trzeba pamiętać, że pomiędzy 1546 r. a czasem stworzenia wspomnianych map mogło dojść do na tyle dużych zmian hydrologicznych na tym obszarze, że ich zestawianie może budzić wątpliwości, to jednak zdecydowano się oddać na niniejszym planie bieg rzeki i jej odnóg na podstawie wspomnianych źródeł XVI-wiecznych i zamieścić nazwę Telówka na określenie odnogi Liwca biegnącej przy mieście.

Oprócz Liwca przez Węgrów i w jego pobliżu płynęło wiele innych, wspomnianych już cieków. Przez samo miasto i jego najbliższą okolicę przepływały, wymieniając od północy, Ada (poza zasięgiem

³⁰ PRNG, nr 79620.

³¹ PRNG, nr 20513.

³² Portal BDOT10k, nr 71409444.

³³ Portal BDOT10k, nr 71409512.

³⁴ T. Jaszczolt, *Granica pomiędzy ziemiami drohicką i liwską*, s. 47–54; AHP Mazowsze, mapa główna.

³⁵ Nazwa „Sessul” pojawia się jeszcze w inwentarzach z 1619 i 1621 r., gdzie wymieniono „łaki pod Sessulem”, AR XXV 4549g, s. 151; Inw. 1621, s. 132. Na mapie Heldensfelda na tym odcinku widać dwa młyny: jeden bez określenia nieco na północ od Popowa oraz młyn Starowiejski („Starawies Mühle”) na wysokości Ludwinowa. Na odnodze rzeki przy Turnie znajdował się kolei młyn turneński („Turner Mühle”).

³⁶ T. Jaszczolt, *Granica pomiędzy ziemiami drohicką i liwską*, s. 50. Lustracja województwa mazowieckiego z 1565 r. wymienia wśród młynów leżących nad Liwcem, a będących na uposażeniu starostwa liwskiego, oprócz młyna Krypskiego, także młyn Zamiejski. Przy Korytnicy wymieniono zaś trzy młyny na tej rzece; *Lustracja województwa mazowieckiego: 1565*, cz. 2, wyd. I. Gieysztorowa, A. Dunin-Wąsowicz, Warszawa 1968, s. 178, 187.

planu), Czerwonka i Ruchenka (obecnie ciek biegnący w południowej części miasta, mający źródła w okolicy Ruchny i wpływający do Liwca na wysokości zalewu miejskiego). Między Czerwonką a Ruchenką rozgraniczenie wymieniało także rzekę Kobylkę – odpowiadała ona ciekowi obecnie w części zabudowanemu, którego odkryty fragment biegnie wzdłuż obecnej ul. Żeromskiego i wpada do przepławek przy Liwcu³⁷. W inwentarzach z 1619 i 1621 r. nosił nazwę Kobylina³⁸. Strumień ten, widoczny m.in. na planie Dowkontta, wyznaczał w XVI i XVII w. północną granicę Nowego i południową Starego Miasta.

Węgrów powstał w miejscu połączenia dwóch szlaków handlowych – z Warszawy (wcześniej z Czerska) przez Liw, Węgrów, Krzemień i Granne (lub przez Drohiczyn) do Wilna (trakt ten nazwany był później Wielkim Gościńcem Litewskim) oraz z Gdańska do Łukowa, dalej łącząc się z traktami do Lublina i Lwowa³⁹. Miasto wzięło nazwę od pobliskiego potoku zwanego Węgień (być może była to inna nazwa rzeki Ruchenki⁴⁰), o czym pisała ostatnio Elżbieta Kowalczyk-Heyman⁴¹. Po rusku nazywane było Uhrowem, a właściciele miasta Węgrowskich zwano Uhrowskimi⁴².

W źródłach pisanych Węgrów pojawia się po raz pierwszy w 1414 r., kiedy to właściciel miasta Piotr Pilik, wojewoda mazowiecki, ufundował tamże kościół parafialny⁴³. Po jego śmierci ok. 1435 r. Węgrów powrócił, jak przypuszcza Tomasz Jaszczółt, pod zwierzchnictwo książąt litewskich. W tym czasie nadzór nad miastem mógł sprawować Mikołaj Nasuta, wzmiankowany w 1475 r. jako dawny starosta drohicki i węgrowski⁴⁴, co przemawiałoby za tym, że Węgrów nie został wówczas nikomu nadany i pozostawał w gestii wielkich książąt litewskich. W latach 1440–1444 ziemią drohicką władał książę mazowiecki Bolesław IV. Kolejnymi znanymi właścicielami miasta, już po przejściu Węgrowa do Wielkiego Księstwa Litewskiego, byli Stanisław z Ołomońca (lub Ołomuńca; poświadczony w 1451 r.), nieznaną z imienia Węgrowską (być może żona Stanisława, występująca w źródłach z lat 1471–1479) wraz z synem Wawrzyńcem i córką (*Bogdanską*)⁴⁵. W 1496 r. jako właściciel miasta wzmiankowany był syn Wawrzyńca – Paweł Węgrowski. Po jego śmierci dobra przeszły w ręce jego siostry Małgorzaty (Maryny). Ta przed 1506 r. wyszła za mąż za Janusza Kostewicza, późniejszego wojewodę podlaskiego, któremu przekazała dobra węgrowskie w 1509 r.⁴⁶ Po jego śmierci w 1528 r. Węgrów ponownie stał się własnością Maryny aż do 1536 r., kiedy jej córka Anna wniosła miasto w wianie Janowi Radziwiłłowi, podczasem wielkiemu litewskiemu⁴⁷. Śmierć tegoż w 1542 r. doprowadziła do podziału jego dóbr pomiędzy trzy córki: Petronełę, Elżbietę i Annę. W wyniku drugiego podziału dokonanego w 1545 r. dobra węgrowskie przypadły najstarszej z nich – Annie, od 1544 r. żonie Stanisława Kiszki, właściciela położonej niedaleko Węgrowa włości sokołowskiej⁴⁸. Małżeństwo to nie trwało długo, już w 1554 r. bowiem Stanisław zmarł, pozostawiając zarząd nad wszystkimi dobrami małżonce. Osierocił też trójkę dzieci: dwóch synów – Jana i głuchoniemego Stanisława oraz córkę Annę.

³⁷ Portal BDOT10k, nr 71407690.

³⁸ AR XXV 4549g, s. 111: „za Kobyliną”; Inw. 1621, s. 114: „za Kobyliną”.

³⁹ Podlasie III, s. 185; zob. M. Sierba, *Drogi* w tym tomie.

⁴⁰ Informacja ustna od mieszkańców Węgrowa.

⁴¹ E. Kowalczyk-Heyman, *Węgrów. W sprawie genezy nazwy*, „Onomastica”, t. 60, 2016, s. 233–249.

⁴² Podlasie III, s. 51.

⁴³ T. Jaszczółt, *Dokument Piotra Pilika, wojewody czerskiego, z 1414 r. dla kościoła w Węgrowie, najstarsza fundacja szlachecka na Podlasiu*, „Rocznik Liwski”, t. 4, 2008/2009, s. 71–80; Jaszczółt, *Fundacje kościelne*, s. 39; M. Wilska, *Pilik (Pilikowicz) Piotr ze Skul h. Rogala (zm. po 1435)*, [w:] PSB, t. 26, s. 279; kopia aktu erekcyjnego parafii: AR VIII 601, s. 1–2.

⁴⁴ Jaszczółt, *Ziemia drohicka i bielska*, s. 333–335. O Janie Nasucie, synu Mikołaja, zob. T. Jaszczółt, *Jan Nasuta z Międzyrzecza (zm. po 29 XI 1484) – starosta (namiestnik kamieniecki, drohicki, brzeski i grodzieński), marszałek hospodarski, herbu Rogala*, [w:] *Słownik biograficzny białostocko-lomżyńsko-suwański*, t. 3, red. A. Dobroński, Białystok 2005, s. 111–113.

⁴⁵ Tenże, *Własność możnowładcza, średnio- i drobnoszlachecka na obszarze tzw. „podlaskiej” części powiatu węgrowskiego do poł. XVI wieku*, „Rocznik Liwski”, t. 5, 2010/2011, s. 11–12.

⁴⁶ Jaszczółt, *Osadnictwo*, s. 120–121.

⁴⁷ Tamże, s. 121–122; J. Wiśniewski, *Kostewicz (Kościewicz, Kościejewicz, Uhrowski, Węgrowski) Janusz Stankowicz (Stanisławowicz) h. nieznanego (zm. 1527)*, [w:] PSB, t. 14, s. 343–344. W świetle badań T. Jaszczółta Janusz Kostewicz zmarł w 1528 r.; tenże, *Rozgraniczenie dóbr węgrowskich od Janic w 1528 r.*, „Rocznik Liwski”, t. 9, 2016/2017, s. 17.

⁴⁸ J. Zawadzki, *Anna z Radziwiłłów Kiszczyna, 2° voto Sadowska – burzliwe losy dziedziczki fortuny*, [w:] *Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. J. Urwanowicz, współudz. E. Dubas-Urwanowicz, P. Guzowski, Białystok 2003, s. 381–382; G. Ryżewski, *Pod panowaniem możnych rodów*, [w:] *Sokołów Podlaski: dzieje miasta i okolic*, red. G. Ryżewski, Białystok–Sokołów Podlaski 2006, s. 248.

Anna Kiszczyna jako sprawna organizatorka sukcesywnie powiększała swoje dobra o nowe nabytki, w ciągu kilkunastu lat stając się jedną z najbogatszych dziedziczek w Wielkim Księstwie Litewskim⁴⁹. W swoich włościach wprowadzała wiele reform, w tym pomiareń wólczną (według Jarosława Zawadzkiego zwłaszcza w dobrach podlaskich). Na ile dotyczyły one Węgrowa i włości starowiejskiej – nie wiadomo. W 1569 r. przekazała te dobra swojemu synowi Janowi, po osiągnięciu przez niego samodzielności, jednak jeszcze w tym samym roku zrzekł się on ich na rzecz matki⁵⁰.

W 1574 r. doszło do konfliktu pomiędzy Janem a matką, którego powodem był jej ślub z Krzysztofem Andrzejowiczem Sadowskim. Jan dokonał zajazdu dóbr Anny leżących w Wielkim Księstwie Litewskim, a sama Anna zbiegła do dworu w Starej Wsi, leżącej nieopodal Węgrowa. W posiadłości tej została uwięziona na wiele miesięcy przez syna, domagającego się zmiany zapisów dóbr na jego korzyść. W końcu Anna uległa i dokonała podziału dóbr, zapisując Węgrów Janowi, który posiadał miasto aż do śmierci w 1592 r. Od tej pory dziedziczką dóbr węgrowskich była jego żona Elżbieta z Ostrogskich, choć wątpliwości co do wiarygodności zapisów testamentowych Jana Kiszki podnosiła jego matka, twierdząc, że to ona powinna odziedziczyć te dobra. Mimo sporów Anna nie odzyskała Węgrowa, a właścicielką miasta pozostała Elżbieta⁵¹. W 1593 r. wyszła ona za mąż za Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna”, hetmana wielkiego wileńskiego i wojewodę wileńskiego, przy czym nadal sprawowała zarząd nad dobrami węgrowskimi⁵². Po jej śmierci w 1599 r. rozpoczął się spór o jej dobra, w tym włość węgrowską, pomiędzy jej braćmi Januszem i Aleksandrem Ostrogskimi oraz synem Krzysztofa Radziwiłła – Januszem. Ostatecznie włości węgrowska i sokołowska przypadły Januszowi Radziwiłłowi w początkach XVII w.⁵³

Choć zarysowany powyżej ogólny przebieg zmian przynależności własnościowej Węgrowa jest stosunkowo dobrze znany w dotychczasowej literaturze, to kwestią nie do końca wyjaśnioną pozostaje datacja jednego z najważniejszych wydarzeń w dziejach każdego miasta, a mianowicie nadania praw miejskich. Praktycznie cała literatura dotycząca historii Węgrowa wskazywała na nadanie praw przez księcia mazowieckiego Bolesława IV w 1441 r.⁵⁴ Brak jednak źródła, które potwierdzałoby tę datę – dokument lokacyjny miał rzekomo spalić się podczas pożaru ratusza w XVII w.⁵⁵ Nie można jednak wykluczyć tej daty, wspomniany książę w latach 1440–1444 władał bowiem ziemią drohicką, wykazując się dużą aktywnością w nadawaniu osad z tego obszaru szlachcie mazowieckiej. Przyznał również prawo chełmińskie dwóm ośrodkom – Tykocinowi i Mielnikowi⁵⁶. Co więcej, być może lokacja znajdującego się na lewym brzegu Liwca Nowego Liwa z 1453 r. stanowiła próbę wzmocnienia stolicy ziemi liwskiej właśnie po lokacji Węgrowa⁵⁷. Prawa miejskie uzyskał jednak Węgrów już wcześniej, między 1414 r., tj. pierwszą wzmianką o tej miejscowości w charakterze wsi, a 1436 r., kiedy w księdze sądowej ziemi drohickiej pojawiają się rajca (Mikołaj) i mieszczanie (Jan Przedbor, Jakub, Jan zwany *Maliay*) węgrowscy⁵⁸. Podobnie z księgi ziemskiej warszawskiej z 1437 r. pochodzi wzmianka o innym

⁴⁹ J. Zawadzki, *Anna z Radziwiłłów Kiszczyna*, s. 384.

⁵⁰ Tamże, s. 385.

⁵¹ Tamże, s. 387–389; J. Tazbir, *Kiszka Jan h. Dąbrowa (zm. 1592)* [w:] PSB, t. 12, s. 507–508.

⁵² H. Lulewicz, *Radziwiłł Krzysztof zwany Piorunem h. Trąby (1547–1603)*, [w:] PSB, t. 30, s. 275.

⁵³ G. Ryżewski, *Pod panowaniem możnych rodów*, s. 254–255.

⁵⁴ Z ważniejszych pozycji zob. A. Czapska, *Węgrów: monografia*, s. 6; KZS, t. 10, z. 26, s. 22, za tą publikacją datę tę podał J. Kazimierski; tenże, *Z dziejów Węgrowa*, s. 269; S. Alexandrowicz, *Powstanie i rozwój miast województwa podlaskiego (XV – I połowa XVII w.)*, „Acta Baltico-Slavica”, t. 1, 1964, s. 139, a na podstawie tego artykułu również w: tenże, *Powstanie sieci miejskiej Podlasia na tle wczesnych procesów urbanistycznych w Wielkim Księstwie Litewskim*, KHKM, t. 28, 1980, nr 3, s. 423; J. Maroszek, *Rzemiosło w miastach podlaskich w XVI–XVIII w.*, [w:] *Studia nad produkcją rzemieślniczą w Polsce (XIV–XVIII w.)*, red. M. Kwapien, J. Maroszek, A. Wyrobisz, Wrocław 1976, s. 97; S. Kosiński, *W mrokach historii*, [w:] *Węgrów: dzieje miasta i okolic w latach 1441–1944*, s. 15. Aneta Średzińska pisząc o nadaniu praw miejskich Węgrowowi w 1441 r., powołuje się na Teki Glinki, jednak cytowana jednostka nie zawiera takiej informacji. Są tam różne wypisy Jana Glinki z akt parafialnych oraz jego notatki dotyczące dziejów miasta i kościołów węgrowskich wraz z fotografiami; A. Średzińska, *Dzieje miasta*, s. 35; Narodowy Instytut Dziedzictwa w Warszawie, Teki Glinki, t. 435, s. 1–12.

⁵⁵ S. Kosiński, *W mrokach historii*, s. 16, przyp. 24.

⁵⁶ Jaszczółt, *Ziemia drohicka i bielska*, s. 350–351; J. Grabowski, *Dynastia Piastów mazowieckich. Studia nad dziejami politycznymi Mazowsza, intyulacją i genealogią książąt*, Warszawa–Kraków 2012, s. 164–165.

⁵⁷ Hipoteza prof. Marka Słonia, którą podzielił się podczas jednej z rozmów; *Słownik historyczno-geograficzny ziemi liwskiej w średniowieczu*, oprac. M. Piber-Zbieranowska, A. Salina, współpr. E. Kowalczyk-Heyman, red. T. Jurek, Warszawa 2017, s. 86.

⁵⁸ Jaszczółt, *Ziemia drohicka i bielska*, s. 351; T. Jaszczółt, *Własność możnowładcza*, s. 10.

mieszczaninie węgrowskim (Pawle)⁵⁹. Tomasz Jaszczółt przypuszcza, że o nadanie praw miejskich mógł wystarać się u książąt mazowieckich jeszcze Piotr Pilik. Byłaby to już druga tego typu inicjatywa wojewody mazowieckiego na obszarze pogranicza mazowiecko-podlaskiego. W 1425 r. uzyskał on bowiem zgodę księcia mazowieckiego Janusza I Starszego na założenie osady miejskiej na gruncie wsi Rażny – leżącej co prawda w powiecie kamienieckim ziemi nurskiej, ale po południowej stronie Bugu (lokacja nie doszła do skutku)⁶⁰.

Analizując kwestię prawdopodobnej daty nadania praw miejskich Węgrowowi, należy wziąć pod uwagę jeszcze jeden wątek, a mianowicie sprawę herbu miasta. Pod koniec XVI w. przedstawiał on niedźwiedzia skierowanego w lewą heraldycznie stronę, a nad nim Słupy Giedymina⁶¹. Tomasz Jaszczółt wskazuje, że niedźwiedź widniał w herbie Niedźwiada, którym posługiwał się ród Ołdaków i z nich wywodzi rodzinę właścicieli miasta – Węgrowskich⁶². Wskazywałoby to na nadanie wspomnianego herbu po ponownym włączeniu Węgrowa do Wielkiego Księstwa Litewskiego po 1444 r. i być może nastąpiło przy tym potwierdzenie nadania praw miejskich Węgrowowi przez władców litewskich. Występowanie w godle Słupów Giedymina mogłoby z kolei wskazywać, że herb, a być może i prawa miejskie, uzyskał Węgrów na początku rządów księcia litewskiego Zygmunta Kiejstutowicza, tj. między 1432 a 1440 r.⁶³

Niezależnie od tego, kto i kiedy dokładnie nadał Węgrowowi prawa miejskie, wiadomo, że w 1486 r. miasto rządziło się prawem chełmińskim. Informację tę potwierdza przywilej z tego roku na prawo miejskie dla leżącej w ziemi drohickiej osady Mordy. Zapisano w nim, że Mordy mają używać prawa chełmińskiego w formie, jaka została nadana Węgrowowi⁶⁴. Być może też jakieś nadanie lub nadania nie dotyczyły całego Węgrowa, ale jednej z jego części – Starego, Nowego lub Ruskiego Miasta. Na te części podzielony był Węgrów w pierwszej połowie XVII w., choć prawdopodobnie podział ten odzwierciedlał rozwój ośrodka w wiekach wcześniejszych.

Wspomniany już fakt posiadania Węgrowa przez wojewodę mazowieckiego Piotra Pilika w czasie, gdy ziemią drohicką władali książęta litewscy oraz pojawienie się w źródłach starosty węgrowskiego każą zadać pytanie o przynależność państwową tego obszaru w pierwszej połowie XV w. Według Aleksandra Jabłonowskiego istniał w tym czasie powiat węgrowski. Na związki Węgrowa z Mazowszem wskazuje również fakt, że jednym z warunków przejęcia przez Kazimierza Jagiellończyka ziemi drohickiej w 1444 r. miało być pozostawienie miasta wraz z okręgiem przy Mazowszu. Warunek ten nie został spełniony i miasto stało się częścią Wielkiego Księstwa Litewskiego⁶⁵. Pamiętano o tej sprawie w latach późniejszych – w 1459 r. poseł Jan Rytwiński, starosta sandomierski, domagał się od króla na zjeździe w Piotrkowie wypełnienia umowy i przyłączenia powiatu węgrowskiego („districtus Wangrowyecz”) do Mazowsza⁶⁶. Być może odrębność tego terytorium była pozostałością po sytuacji granicznej z wcześniejszego okresu, kiedy to granica między Mazowszem a Podlasiem biegła na tym obszarze wododziałem Liwca i Bugu, w części być może wzdłuż rzeki Cetyni⁶⁷. Nie przesądzając

⁵⁹ AGAD, Warszawskie ziemskie grodzkie, nr 2, k. 532v (dziękuję dr M. Piber-Zbieranowskiej za wskazanie tej zapiski).

⁶⁰ Jaszczółt, *Ziemia drohicka i bielska*, s. 351; M. Wilska, *Pilik (Pilikowic) Piotr*, s. 279; też, *Mazowieckie środowisko dworskie Janusza Starszego. Studium społeczne*, Warszawa 2012, s. 114–115.

⁶¹ Zob. M. Gochna *Herby* w tym tomie i wizerunek herbu na planie miasta.

⁶² Jaszczółt, *Osadnictwo*, s. 121.

⁶³ Hipoteza dr. T. Jaszczółta, którą podzielił się w uwagach do niniejszego tekstu. Takie same słupy widniały w herbie Brześcia Litewskiego z XVI w.; zob. E. Rimša, *Pieczczęcie*, s. 338–339.

⁶⁴ W. Jarmolik, *Rozwój niemieckiego prawa miejskiego na Podlasiu do Unii Lubelskiej 1569 roku*, PH, t. 73, 1982, nr 1–2, s. 27; J. Maroszek, *Rzemiosło w miastach podlaskich*, s. 97.

⁶⁵ Podlasie II, s. 6, 22; Podlasie III, s. 78; Urzędnicy podlascy, s. 7. *Kronika polska Marcina Bielskiego nowo przez Ioach. Bielskiego syna jego wydana*, Kraków 1597, s. 376: „Także je tym obyczajem pojednali, iż Bolesław Kazimirzowi miał ustąpić drohiczyńskiej wszystkiej ziemice, okrom węgrowskiej tylko, a Kazimirz miał mu dać dwanaście tysięcy złotych w monecie praskich groszów. Wskaże tej ugody nie długo dzierżał Kazimirz i węgrowską ziemice zasie mu wydarł”; zob. też J. Grabowski, *Dynastia Piastów mazowieckich*, s. 163–168.

⁶⁶ *Joannis Długossii Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae*, lib. 12: 1445–1461, Cracoviae 2003, s. 330. Oprócz węgrowskiego Rytwiński domagał się wówczas zwrotu powiatu goniądzkiego.

⁶⁷ E. Kowalczyk, *Włość katuska w średniowieczu. Z dziejów osadnictwa na wschodnim Mazowszu*, [w:] *Civitas et villa. Miasto i wieś w średniowiecznej Europie Środkowej*, Praha–Wrocław 2002, s. 385; K. Pacuski, *Wschodnia granica Mazowsza w średniowieczu w świetle danych historycznych (X–XV w.)*, [w:] *Początki chrześcijaństwa na pograniczu mazowiecko-ruskim w świetle wyników badań wybranych cmentarzysk*, red. A. Buko, Warszawa 2019, s. 27, 30 (mapa); T. Jaszczółt, *Granica pomiędzy ziemią drohicką i liwską*, s. 16–17.

o rzeczywistej przynależności państwowej okręgu węgrowskiego w pierwszej połowie XV w., można przypuszczać, że obszar ten przez pewien czas wykazywał się zapewne jakąś odrębnością od ziemi drohickiej. Niezależnie od tego, czy była to jednostka w pełni autonomiczna w strukturze tej ziemi, czy nie, to po przyłączeniu w 1444 r. do Wielkiego Księstwa Litewskiego brak śladów odrębności tego terytorium⁶⁸.

Zmienna i jak widać nie do końca sprecyzowana przynależność państwowa Węgrowska miała zapewne wpływ także i na jego strukturę etniczną. Charakterystyczne mieszanie się etnosów polskiego i ruskiego na obszarze ziemi drohickiej prowadziło do powstawania bliźniaczych osad określanych jako „Lackie” lub „Ruskie” (np. Kosów, Jabłonna). W miastach podlaskich uwidaczniało się to w praktyce określania również w ten sposób poszczególnych ich części⁶⁹. Podobnie było w przypadku Węgrowska. W świetle inwentarzy z lat 1619 i 1621 ośrodek ten dzielił się na trzy miasta: Stare, Nowe i Ruskie. Choć najstarsze wzmianki o takim podziale znane są właśnie z tych źródeł, to najprawdopodobniej dokumentują one sytuację wcześniejszą, XVI-, a może nawet XV-wieczną. Napływ osadników ruskich do Węgrowska wiązać należałoby właśnie z tymi stuleciami, a proces osadniczy mógł być zainicjowany przez książąt litewskich, którzy wspomagając Rusinów w mieście i nadając mu herb z godłem Litwy, próbowali zatrzeć wcześniejsze związki Węgrowska z Mazowszem. Gdyby tak było, to powstanie Ruskiego Miasta należałoby datować na drugą połowę XV w. Dodatkowym elementem mogącym potwierdzać to przypuszczenie jest fakt, że ówczesni właściciele miasta – Węgrowscy – pieczętowali się prawdopodobnie herbem Niedźwiada, którego godło widniało w herbie węgrowskim razem ze Słupami Giedymina. Natomiast z analizy przestrzeni miejskiej wynika, że Ruskie Miasto było częścią powstałą najpóźniej. Wskazuje na to jego lokalizacja w południowo-wschodniej części miasta, w oddaleniu od głównych traktów. W takim układzie domniemana lokacja miejska Bolesława IV z 1441 r. mogłaby się odnosić do powstania Nowego Miasta, co z kolei można traktować jako próbę ugruntowania władzy Mazowszan na tym terenie. Kwestią niewyjaśnioną pozostaje sprawa faktycznej odrębności trzech części miasta pod względem prawnym i finansowym. Śladem odrębności w jurysdykcji może być treść przywileju Bogusława Radziwiłła z 14 IV 1650 r., który m.in. miał ją znieść i ujednoczyć prawodawstwo w mieście⁷⁰.

Przejdźmy zatem do opisu przestrzeni Węgrowska. Centralny punkt stanowił prostokątny rynek Starego Miasta o wymiarach 100 na 160 m. Anna Czapska przypuszcza, że pierwotnie miał trójkątny kształt, odzwierciedlający plac targowy powstały na styku dwóch głównych traktów biegnących przez miasto⁷¹. Na potwierdzenie swoich przypuszczeń wskazuje na pozostałości muru przykościelnego, biegnącego pod skosem w kierunku rynku, wzdłuż przekątnej rynku w ciągu traktu z Sokołowa przez Węgrów do Liwa⁷². Teza ta została bezkrytycznie przyjęta w literaturze, jednak została wysnuta ze złej przesłanki. Obecny mur został wybudowany na początku XVIII w., a ukośny bieg jego odcinka północnego wynika z wybudowanego wówczas ogrodzenia wraz z dzwoniczami, które miało tworzyć symetryczny względem rynku układ architektoniczny wokół kościoła. Nie można więc na jego podstawie domniemywać o pierwotnym układzie rynku. Wspomniany odcinek muru został w późniejszym czasie przekształcony w jego wschodniej części, która została ścięta tak, aby usprawnić komunikację w ciągu ul. Kościuszki⁷³. Wydaje się jednak, że rynek, pierwotnie wiejski plac handlowy, w początkach tworzenia się osady miał nieco inny kształt niż obecnie. Wskazują na to dwie przesłanki.

Po pierwsze zarówno na planie Dowkontta, jak i na planie Węgrowska z 1893 r. widać, że obecna ul. Kościuszki przy skrzyżowaniu z ul. Mickiewicza jest dość szeroka, wchodząc niejako na teren kościelny. Mapa Heldensfelda pokazuje z kolei, że ta ulica w miarę zbliżania się do centrum miasta rozszerzała się, choć trzeba pamiętać o możliwych przekłamaniach mapy.

⁶⁸ Urzędnicy podlascy, s. 8.

⁶⁹ Zob. M. Sierba, *Bielsk Podlaski* w tym tomie; T. Jaszczółt, *Drohiczyn* w tym tomie.

⁷⁰ Pewna odrębność Ruskiego Miasta przejawia się w odmiennym opodatkowaniu w stosunku do pozostałych części miasta, o czym wspomina ów przywilej. Ta część miasta została wyłączona z ogólnej sumy 2500 zł, którą miało płacić miasto na rzecz właściciela, za to została nań włożona powinność w wysokości 25 zł z włóki; AGAD, Zb. dok. pergaminowych, nr 2298.

⁷¹ A. Czapska, *Węgrów: monografia*, s. 16.

⁷² Tamże.

⁷³ Fragmenty pierwotnego muru odkryto podczas prac związanych z rewitalizacją Rynku Mariackiego w latach 2010–2011; J. Zastłona, B. Polit, *Nadzór archeologiczny na Rynku w Węgrowie*, s. 158 (dziękuję R. Postkowi za konsultację w tej sprawie).

Również obecnie ul. Kościuszki na odcinku biegnącym wzdłuż muru kościelnego rozszerza się w stronę rynku, a różnica w jej szerokości wynosi ok. 18 m we wschodniej części i ok. 26 m w części zachodniej, licząc od granicy współczesnych działek.

Po drugie spojrzeć trzeba na układ działek w obrębie miasta. Te zaś przy północnej pierzei ul. Kościuszki od rynku w kierunku wschodnim biegną ukośnie w stosunku do tej ulicy mniej więcej z północnego wschodu na południowy zachód. W podobnym układzie usytuowane są działki w obrębie obecnych ulic Piwnej, Przechodniej, Szamoty, Broniewskiego oraz te znajdujące się na zachód od obecnego parku miejskiego, jak również sam park i działka, na której stoi dawny klasztor i kościół Reformatów. Również wspomniane ulice mają taki przebieg. Dopiero działki w kwartale ograniczonym ulicami Gdańską, Piwną (na jej odcinku biegnącym równoleżnikowo), Staszica i północną pierzeją rynku są skierowane prostopadłe do płyty rynku, przy czym w zachodniej części tegoż kwartału działki zachowały ukośny bieg⁷⁴. Z kolei działki przy południowej pierzei ul. Kościuszki na odcinku od obecnej ul. Kilińskiego w kierunku wschodnim biegną od południowego wschodu na północny zachód. Powyższy układ nasuwa przypuszczenie, że pierwotnie obecna ul. Kościuszki rozszerzała się w kierunku zachodnim dużo wcześniej niż widać to na mapie Heldensfelda, mniej więcej od obecnego zakrętu tej drogi na wysokości ul. Kowalskiej, tworząc rozszerzający się plac targowy, na którym wybudowano kościół, dzieląc przestrzeń w tym miejscu na dwie części: zachodnią, z której powstał rynek miasta, i wschodnią, stopniowo zabudowywaną. Hipotezę tę może potwierdzać wzmianka z ugody Bogusława Radziwiłła z księdzem Marcinem Zaliwskim z 1641 r., podczas której, jak pisze Tadeusz Wyszomirski, „ksiązę Bogusław darował kościołowi węgrowskiemu dwa place przyległe do cmentarza kościelnego w tyle kościoła: »przeciwko rynkowi końskiemu: jeden kędy ex antiquo szpital był, a potem ogniem zniesiony; drugi plac z ogrodem przy nim leżący«”⁷⁵. Dowodzi to po pierwsze, że w tej części znajdował się rynek zwany końskim, a po drugie, że obie działki za kościołem były własnością właściciela miasta: na jednej z nich był ufundowany szpital (w 1622 r. Elżbieta Zofia wydała dla niego przywilej)⁷⁶, a drugi to plac z ogrodem. Można zatem wysnuć wniosek, że na wschód od kościoła znajdowała się przestrzeń o luźniejszej zabudowie, która mogła stanowić pozostałość po pierwotnym wydłużonym placu targowym. Wspomniany zaś kwartał przy północnej pierzei rynku został prawdopodobnie przekształcony podczas regulacji rynku miejskiego.

Powstaje zatem pytanie, kiedy dokonano regulacji zabudowy miejskiej Węgrowa? Czy podczas nadania praw miejskich, czy może w późniejszym okresie? Inwentarze miasta z pierwszej połowy XVII w. wymieniają już cztery pierzeje rynku, a więc regulacji musiano dokonać przed 1619 r. Liczba domów przedstawiała się wówczas następująco.

Tabela 22. Liczba domów w poszczególnych pierzejach rynku w Węgrowie w świetle inwentarzy z lat 1619 i 1620

Pierzeja	1619	1621
Pierwsza	9	9
Druga	3	2
Trzecia	29	29
Czwarta	9 + 2 place puste	9 + 2 place puste
Łączna liczba domów	50 + 2 place puste	49 + 2 place puste

Zastanawiająca jest liczba domów w trzeciej pierzei – aż 29 (w pierwszej, równoległej, tylko 9). Tak znacząca różnica każe zadać pytanie, czy rzeczywiście są to liczby oznaczające poszczególne domostwa. Prawdopodobnie mamy jednak do czynienia z listą właścicieli czy raczej współwłaścicieli posesji. Wskazywać może na to zarówno zróżnicowanie stawek podatkowych (od 5 do 24 gr), jak też to, że w dwóch przypadkach należności płaciły osoby, które najprawdopodobniej były ze sobą

⁷⁴ Geoportalski, Ewidencja gruntów i budynków, https://mapy.geoportal.gov.pl/imap/Imgp_2.html?gmap=gp0 (dostęp 1.09.2020).

⁷⁵ T. Wyszomirski, *Z przeszłości Węgrowa*, s. 42–43.

⁷⁶ Tamże.

spokrewnione⁷⁷. Podobna sytuacja zachodzi w przypadku pozostałych pierzei⁷⁸. W związku z tym nie można traktować powyższych liczb jako pełnej listy domów przyrynkowych. Gdy porównamy te dane z rejestrem poborowym z 1580 r., który wymienia tylko 20 domów rynkowych, oraz z rejestrem z 1588 r. – 19 domów – może się okazać, że w ciągu ponad 30 lat wcale nie doszło do znaczącego rozrostu zabudowy przy rynku, jakby się wydawało przy pierwszym porównaniu danych z rejestrów z danymi z inwentarzy. Oczywiście należy pamiętać, że rejestry poborowe odzwierciedlają nie stan faktyczny, ale przedmiot opodatkowania. Wiadomo, że w 1580 r. opodatkowaniu podlegało 20 domów rynkowych, a w 1588 r. 19, jednak nieznaną pozostaje liczba domów zwolnionych z opłacania podatku. Zakładając, że liczba domów w rejestrach jest zaniżona, a dane z inwentarzy mają tendencję do jej zawyżania, należałoby przyjąć jedynie minimalną i maksymalną liczbę przedstawioną w tych źródłach, tj. od 20 do 50.

Interesująca jest skromna liczba domów w drugiej pierzei rynku. Musiała to być wschodnia pierzeja, przy której stał kościół farny. Nasuwa się jednak pytanie, dlaczego istniała tam posesja należąca do mieszczan, skoro prawdopodobnie całą pierzeję zajmował kościół z cmentarzem? Wiadomo, że do obszaru kościoła i cmentarza od południa przylegał bezpośrednio teren plebanii, lokalizowanie tej posesji po południowej stronie kościoła jest więc mało prawdopodobne⁷⁹. Należałoby zatem umiejscawiać ją po północnej stronie kościoła. Pomocny w rozwikłaniu tej kwestii jest plan Dowkontta. Zaznaczono na nim, że kwartał zabudowy w rogu obecnych ulic Kościuszki i Staszica ma numer kolejny (28) jak budynki w pierzei północnej (od 21 do 28 licząc od strony zachodniej), a więc pod względem ewidencyjnym zaliczano go wówczas do działek rynkowych. Dodatkowo wysunięty jest on nieco na południe w stosunku do pierzei rynkowej (tak też jest obecnie). W związku z tym domy wspomniane w inwentarzach XVII-wiecznych lokalizują właśnie w tym miejscu.

Biorąc zatem pod uwagę opisane wyżej losy miasta od śmierci Jana Kiszki w 1592 r. do pełnoprawnego przejścia go przez Janusza Radziwiłła w 1614 r. (częściowo posiadał on miasto prawdopodobnie już wcześniej)⁸⁰ i zawirowania związane z niejasną sytuacją własnościową w tym okresie, można domniemywać, że akcja rozplanowania układu miasta nastąpiła wcześniej, kiedy stosunki właścicielskie były uregulowane. Najprawdopodobniej to właśnie po akcji regulacyjnej powstały drewniane moszczenia drogi w ciągu obecnej ul. Piłsudskiego i zachodniej pierzei rynku, odkryte w latach 2017–2018⁸¹.

Od rynku odchodziły ulice, choć nie wszystkie można zidentyfikować i połączyć z dostępnymi przekazami kartograficznymi. Wiadomo, że z narożnika północno-wschodniego w kierunku wschodnim wychodziła ul. Wileńska (Długa), z narożnika południowo-zachodniego odchodziła w kierunku zachodnim ul. Podłęzna, a w kierunku południowym ul. Żydowska.

Anna Czapska wskazuje, że dodatkowo dwie ulice wychodziły z rynku, po jednej ze środka pierzei północnej i południowej. Potwierdzeniem tej tezy ma być bieg obecnej ul. Rynkowej, a po przeciwnej stronie bieg ul. Piwnej i układ działek na tym obszarze⁸². Patrząc na plan Dowkontta, widać co prawda przerwy w zabudowie, jednak są one najszersze we wschodniej części obu pierzei, a Heldensfeld pokazuje przerwę tylko w południowej, przy czym nie zaznacza biegu żadnej ulicy. Żadne z tych przedstawień kartograficznych nie pokazuje biegu ulicy, o której pisała Czapska – w pierzejach rynkowych na wysokości obu obecnych ulic Rynkowej i Piwnej narysowane są zabudowania (dopiero za nimi Dowkontt umieszcza ul. Przyrynek, ob. Rynkową). Ponieważ nie jest to pewne ustalenie, zdecydowano się oddać zabudowę pierzei na podstawie działek zaznaczonych przez Dowkontta.

⁷⁷ Inw. 1621, s. 107: „Jan Ratyński Borzyk i Stanisław Ratyński Borzyk” – każdy po 7 gr, zapis „Jana Skalika[,] Mikołaj Skalik ten oba trzyma” – dwa razy po 10,5 gr.

⁷⁸ Tamże, s. 106–107, w pierwszej pierzei: „Abram Gnojeński 4,5 gr[,] Bartosz Gnojeński, stelmach 4,5 gr”.

⁷⁹ Świadczy o tym inwentarz plebanii węgrowskiej z 1619 r.; T. Wyszomirski, *Z przeszłości Węgrowa*, s. 36–37.

⁸⁰ G. Ryżewski, *Pod panowaniem możnych rodów*, s. 254–255; E. Bagińska, *Działalność religijna Radziwiłłów birzańskich w dobrach podlaskich w XVII wieku*, SP, t. 12, 2002, s. 205–228.

⁸¹ M. i M. Bienia, *Miasto Węgrów, woj. mazowieckie. Wstępne sprawozdanie prac archeologicznych przeprowadzonych w formie nadzoru oraz ratowniczych badań wykopaliskowych na terenie zachodniej części Rynku Mariackiego wraz z ulicami przyległymi: Piłsudskiego, Żeromskiego, Rzemieślniczą, Gdańską i Zwycięstwa w trakcie przebudowy ulic*, czerwiec–październik 2017 r., Mazowiecki Wojewódzki Konserwator Zabytków Delegatura w Siedlcach, mps; ciż, *Węgrów miasto historyczne: Rynek Mariacki, ul. Gdańska. Opracowanie naukowe prac archeologicznych przeprowadzonych w formie nadzoru oraz ratowniczych badań wykopaliskowych na terenie zachodniej części Rynku Mariackiego wraz z ulicami przyległymi w trakcie przebudowy ulic (etap III, część I)*, czerwiec–październik 2018 r., Mazowiecki Wojewódzki Konserwator Zabytków Delegatura w Siedlcach, mps.

⁸² A. Czapska, *Węgrów: monografia*, s. 15–16.

Przedłużeniem ul. Żydowskiej było Nowe Miasto, mające początkowo kształt poszerzonej ulicy, na co wskazują oba inwentarze – z lat 1619 i 1621. Wymieniają one nie cztery pierzeje, jak w przypadku Starego Miasta, ale dwie strony ulicy (28 domów z jednej strony i 30 z drugiej, zwaną „od Liwa”, czyli zachodnią). Na mapie Heldensfelda i planie Dowkontta widać, że droga biegnąca od Liwa do Nowego Miasta rozszerza się, a samo Nowe Miasto przybiera kształt prostokątny. Być może jest to pozostałość po próbie uregulowania rynku. Inwentarze wymieniają także cztery domy „za Kobyliną”, czyli znajdujące się tuż nad rzeką Kobyliną. W zależności od perspektywy owo „za” może oznaczać zabudowania po południowej lub północnej stronie rzeki. Biorąc pod uwagę kolejność wymienianych w inwentarzach stron ulicy, tj. „Nowe Miasto” – „za Kobyliną” – „druga strona od Liwa”, można domniemywać, że opis prowadzony jest od strony południowej, co lokalizowałoby zabudowania „za Kobyliną” po północnej stronie rzeki Kobyliny⁸³.

Usytuowanie trzeciego „miasta” – Ruskiego – budzi największe wątpliwości. Podobnie jak Nowe Miasto, także i to nie miało w centrum czworobocznego rynku, ale jedną główną ulicę, być może poszerzoną. Po obu jej stronach znajdowało się po 39 domów, a komornicy tam mieszkający określani zostali jako mieszkający „na Rusi” (1619 r.) lub „na Ruskim Mieście” (1621 r.)⁸⁴. Za umiejscowieniem tej dzielnicy w południowo-wschodniej części miasta przemawia przede wszystkim istniejąca do dzisiaj nazwa Ruszczyzna używana na określenie tego terenu⁸⁵. Dodatkowo w tych okolicach znajdować się miały włóki należące do popa ruskiego („agris poponis Ruthenorum”), wzmiankowane w 1540 r.⁸⁶ Porównując te zapisy z mapą Heldensfelda, rzeczywiście odnajdujemy na niej dość zwartą zabudowę skupioną wzdłuż jednej ulicy. Tam też umieściliśmy Ruskie Miasto⁸⁷. Nieznana pozostaje za to lokalizacja wzmiankowanych w inwentarzach zaraz po Ruskim Mieście tzw. Ruskich Gródków⁸⁸. Jeszcze rejestr pogłównego z 1662 r. wymienia wśród mieszkańców Węgrowa także wyznawców „religii [...] greckiej”⁸⁹.

We wspomnianych inwentarzach pojawiają się także nazwy dwóch innych ulic. O ile w przypadku omawianych już ulic Wileńskiej (Długiej), Podłężnej, Żydowskiej, Koziej czy Nowego Miasta opieram się na planie Dowkontta, który je precyzyjnie lokalizuje, o tyle w przypadku pozostałych ich zidentyfikowanie następuje z pewnymi trudnościami. Jedną z nich jest ul. Rucheńska. Józef Kazimierski i Wiesław Ratajski umieszczają ją w miejscu obecnej ul. Zwycięstwa⁹⁰. Na planie miasta z 1893 r. widnieje tam ul. Ruska (*Russkaja*)⁹¹, a plan Dowkontta nie obejmuje tego obszaru. Biorąc pod uwagę jej nazwę, wskazującą, że szła w kierunku Ruchny, oraz fakt, że inwentarze wymieniają 19 posesji po jednej stronie tej ulicy i 21 po drugiej, można ją utożsamiać – tak jak przedstawili to wspomniani autorzy – z obecną ul. Zwycięstwa, wzdłuż której Heldensfeld umieszcza zabudowę po obu stronach.

W inwentarzach odnotowywane są dwie ulice Kozie. Na planie nie znalazła się jedna z nich. Pierwsza wymieniana jest między ulicami Rucheńską (ta zaś po ul. Wileńskiej) a Podłężną. Nie była to zapewne długa ulica (po jednej stronie 10, po drugiej 9 domów), a sądząc po imionach, nazwiskach i przydomkach mieszkańców, zamieszkała była przez ludność chrześcijańską. Utożsamiam ją,

⁸³ AR XXV 4549g, s. 110–112; Inw. 1621, s. 113–115.

⁸⁴ AR XXV 4549g, s. 113–118, 128; Inw. 1621, s. 115–117, 122.

⁸⁵ PRNG, nr 118643.

⁸⁶ NGAB, Mińsk, f. 1759-2-24, k. 59.

⁸⁷ Lokalizacja ta jest odmienna od zaproponowanej przez J. Kazimierskiego, który umiejscowił Ruskie Miasto w formie czworobocznego rynku w miejscu terenów należących do plebana katolickiego co najmniej od końca XVII w., a zapewne i wcześniej (jak wskazują plany terenów kościelnych z początku XVII w. i z 1867 r.); tenże, *Z dziejów Węgrowa*, s. 272–273, *Plan Węgrowa 1620 r.* Archiwum Diecezjalne w Drohiczynie, Zespół Akt Parafii Wniebowzięcia NMP w Węgrowie, sygn. III/Q/1, s. 36; AGAD, Archiwum Zamoyskich, sygn. 3009, s. 53; AGAD, Centralne Władze Wyznaniowe, sygn. 711, k. 378. Również piszący te słowa, za J. Kazimierskim, błędnie oznaczył Ruskie Miasto we wcześniejszej rekonstrukcji miasta; M. Gochna, „Porządki jako największe i najlepsze”. *Bogusław Radziwiłł w dziejach Węgrowa, Węgrów ok. 1620 r. – plan miasta (rekonstrukcja)*. O podziałach tych pamiętano jeszcze w XIX w. Józef Grajert w pamiętniku ze swojej podróży po Podlasiu w 1856 r. przy opisie Węgrowa wspominał: „Węgrowianie radzi zawsze rozprawiać, cofając się myślą do swego złotego wieku kiedy to [...] wyraźnie były dwa oddziały miasta: polski i ruski, a które teraz tylko w tytule istnieją”; tenże, *Wycieczka na Podlasie*, „Biblioteka Warszawska. Nowa Serya”, t. 4, 1857, s. 81.

⁸⁸ AR XXV 4549g, s. 116–117: „Ruskie Gródki tylne”; Inw. 1621, s. 117: „Ruskie Gródki tylne”.

⁸⁹ ASK I 70, k. 28v.

⁹⁰ J. Kazimierski, *Z dziejów Węgrowa, Plan Węgrowa 1620 r.*; W. Ratajski, *Węgrów – plan miasta (okres międzywojenny)*, [w:] A. Kołodziejczyk, *Problemy gospodarcze Węgrowa i powiatu*, [w:] *Węgrów: dzieje miasta i okolic w latach 1441–1944*, s. 277–294.

⁹¹ APL, Zbiór planów różnych urzędów, sygn. 574.

za Józefem Kazimierskim, z późniejszą ul. Koźlą, której fragment widać na planie Dowkontta (na tyłach kościoła farnego), przy czym na planie zachowują jej nazwę z inwentarzy⁹². Druga ul. Kozia wymieniona w inwentarzach zamieszkała była w całości przez ludność żydowską, sądząc po określeniach właścicieli posesji, których było siedem⁹³. Wymieniona została po ul. Żydowskiej, jako ostatnia w inwentarzu. Józef Kazimierski lokalizuje ją (jako „Kozia lub Jatkowa”) w miejscu widocznej na planie Dowkontta ul. Przyrynek (ob. ul. Rynkowa). Niewykluczone jednak, że chodziło o przedwojenną ul. Tylną (ob. ul. Nowa)⁹⁴. W związku z powyższymi wątpliwościami nazwa ta nie znalazła się na planie.

Struktura zabudowy miasta ukazana na mapie Heldensfelda i planie Dowkontta odzwierciedla pośrednio rodzaj aktywności zawodowej mieszkańców miasta. Przeważa luźna zabudowa, gdzie w parceli miejskiej oprócz domów znajdowały się zabudowania gospodarcze umożliwiające prowadzenie działalności rolnej. W dzielnicy żydowskiej, gdzie ludność trudniła się głównie rzemiosłem i handlem, zabudowa była stosunkowo ścisła, a domy albo w ogóle nie posiadały ogrodów, albo dysponowały jedynie niewielkimi nadziałami ziemi.

Główna świątynia chrześcijańska Węgrowa znajdowała się przy wschodniej pierzei rynku. Kościół ufundowany został w 1414 r. przez Piotra Pilika i nosił wezwanie Najświętszej Maryi Panny, św. św. Piotra, Pawła i Andrzeja Apostołów oraz św. Katarzyny Męczennicy i Dziewicy⁹⁵. W 1451 r. właściciel Węgrowa Stanisław z Ołomońca powiększył nadanie kościołowi węgrowskiemu o 1 włókę ziemi na fundowany przez niego ołtarz. Darował również plebanowi węgrowskiemu i jego kapelanom 3 włóki, a nauczycielowi w miejscowej szkole 1 włókę – wszystko z prawem wolnego mlewa i połowu ryb siatką. Z kolei w 1507 r. Janusz Kostewicz przyznał kościołowi 3 grzywny rocznie z miasta, do tego liczne daniny. Nadanie swoje powiększył w 1509 r. o 32 siedliska z ogrodami od strony Liwa⁹⁶. W 1558 r. kościół wraz z zabudowaniami plebańskimi i dochodami został odebrany katolikom i przekazany ewangelikom reformowanym przez ówczesną właścicielkę miasta Annę Kiszczynę. Niebawem wspólnota protestancka przekształciła się w zbor ariński – jako taki funkcjonował już w 1563 r., kiedy na jego czele stanął Marcin Krowicki⁹⁷. Po przejściu miasta przez Elżbietę Ostrogską i Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna” kościół przekazano na powrót kalwinistom, a arińskich kaznodziejów wygnano. Nieznana jest dokładna data tej zmiany⁹⁸. Wiadomo, że w 1596 r. kościół stał zamknięty, co potwierdza list mieszczan węgrowskich do Radziwiłła z tego roku. W liście tym węgrowianie opisywali dwukrotne wtargnięcie plebana katolickiego z pobliskiego Sokołowa Podlaskiego (Sokołowa), który próbował wraz ze swoimi pomocnikami odprawiać tam mszę⁹⁹. W tymże roku doszło zaś do ugody między Elżbietą i Krzysztofem a Bernardem Maciejowskim, biskupem łuckim, na mocy której plebanowi katolickiemu zwrócono wszystkie dobra i dochody¹⁰⁰. Sam kościół przekazano katolikom w 1630 r., a w 1634 r. zakończyła się budowa nowego, drewnianego kościoła ewangelickiego (spalonego w 1678 r.)¹⁰¹.

Data wystawienia murowanego kościoła farnego pozostaje nieznana. Obecny barokowy kościół wybudowany został w latach 1703–1706 (poświęcenie nastąpiło w 1711 r.) na miejscu poprzedniej, orientowanej świątyni, spalonej przez Szwedów w 1703 r.¹⁰² Ta zaś w świetle dotychczasowej literatury miała być budowlą gotycką o rodowodzie najprawdopodobniej XVI-wiecznym. Choć Anna Kiszczyna ufundowała zbor w Iwiu¹⁰³, to w przypadku Węgrowa raczej nie ona była fundatorką budowy murowanej świątyni. Za bardziej prawdopodobne należy bowiem uznać przypuszczenie, że gdy w 1558 r.

⁹² Na planie z 1893 r. ulica ta została opisana jako Ogrodowa, dopiero następna w stronę wschodnią nosi nazwę Koziej.

⁹³ O kryterium nazewniczym zob. J. Gardzińska, *Sposoby identyfikowania Żydów w inwentarzach: Siedlec, Sokołowa i Węgrowa z XVII i XVIII wieku*, [w:] *Żydzi na Podlasiu*, red. Z. Chyra-Rolicz, R. Tarasiuk, E. Kopówka, Siedlce 2010, s. 145–155.

⁹⁴ W. Ratajski, *Węgrów – plan miasta (okres międzywojenny)*.

⁹⁵ T. Jaszczolt, *Dokument Piotra Pilika*, s. 79.

⁹⁶ Podlasie II, s. 214–215.

⁹⁷ S. Postek, *Węgrów jako ośrodek reformacji w Polsce*, [w:] *Węgrów: dzieje, społeczeństwo, kultura*, s. 60–61; H. Barycz, *Krowicki Marcin (zm. 1573)*, [w:] PSB, t. 15, s. 353.

⁹⁸ M. Gochna, „Porządku jako największe i najlepsze”. *Bogusław Radziwiłł w dziejach Węgrowa*, s. 42–43.

⁹⁹ AR V 17214, s. 1.

¹⁰⁰ *Zbiór pomników reformacji kościoła polskiego i litewskiego. Zabytki z wieku XVIgo*, Wilno 1911, s. 34–35.

¹⁰¹ T. Wyszomirski, *Z przeszłości zboru protestanckiego w Węgrowie w XVII i XVIII wieku*, OiRwP, t. 4, 1959, s. 139, 147.

¹⁰² S. Kosiński, T. Swat, *Rozwój i upadek*, s. 44–50.

¹⁰³ J. Zawadzki, *Anna z Radziwiłłów Kiszczyna*, s. 390.

przekazała ona kościół protestantom to wówczas był on już po przebudowie. Wątpliwym jest, żeby to właśnie ewangelicy mieli wystawić świątynię murowaną w miejsce drewnianej. W związku z tym można przypuszczać, że kościół powstał albo w pierwszej połowie XVI w., albo jeszcze w XV stuleciu. Wiadomo z kolei, że Jan Kiszka został 5 IX 1592 r. pochowany w kościele węgrowskim¹⁰⁴. Biorąc pod uwagę, że pod koniec życia dysponował on licznymi dobrami w Wielkim Księstwie Litewskim¹⁰⁵, można przypuszczać, że wołał zostać pochowany w którejś ze znaczniejszych świątyń, co świadczyłoby o istnieniu budowli murowanej w tym czasie. Według Izabeli Galickiej, Hanny Sygietyńskiej i Dariusza Kaczmarzyka kościół wzniesiono w XVI w., a pozostałością po tej świątyni są oszkarpowane mury korpusu nawowego z narożnymi wieżyczkami w fasadzie (od strony zachodniej) oraz w prezbiterium i zakrystii. Z kolei według tychże autorów „na strychu ponad zakrystią widoczne [są] górne partie p[ołudniowej] ściany prezbiterium z trzema oknami ostrołukowymi i szkarpami”¹⁰⁶. Paweł Tołstoj, przejeżdżający przez Węgrów w 1696 r., tak opisał tutejszy kościół farny: „в том местечке ест костел римской великой, каменной, многим больше московской соборной цэркви строение. тот костел древней, убор в том костеле богатой”¹⁰⁷. W związku z powyższymi przesłankami kościół oznaczyliśmy w miejscu obecnej bazyliki. Dookoła kościoła wyrysowaliśmy cmentarz, na którego pozostałości natrafiono w 2010 r.¹⁰⁸ Mur przykościelny umieszczono tak jak przebiega on współcześnie. Pomiędzy jego południową częścią a terenami przyległymi do plebanii nie było w tym czasie ulicy (ob. ul. Kościelna), na co wskazuje inwentarz plebani węgrowskiej z 1619 r.¹⁰⁹ Wytyczono ją podczas budowy świątyni barokowej.

Wbrew dotychczasowym przypuszczeniom i tradycji lokalnej fundacja kościoła św. Barbary nie doszła do skutku i kościół ten najprawdopodobniej nie powstał¹¹⁰. Z kolei kościół pw. Ofiarowania NMP, lokalizowany w miejscu kaplicy Łubieńskich na obecnym cmentarzu (poza zasięgiem niniejszego planu), to fundacja XVIII-wieczna¹¹¹.

Na planie zaznaczono bożnicę żydowską. Żydzi w Węgrowie pojawili się na początku XVI w., by stulecie później stanowić ok. 20% mieszkańców miasta¹¹². O istnieniu bożnicy i szkoły żydowskiej informują oba inwentarze radziwiłłowskie¹¹³. Być może istniała już w 1596 r., z którego pochodzi traktat medyczny po hebrajsku i w jidysz spisany w Węgrowie¹¹⁴. Na planie synagogę oznaczyliśmy w miejscu późniejszej, XIX-wiecznej. Podobnie inwentarze odnotowują cmentarz żydowski, który oznaczyliśmy jak na planie Dowkonta¹¹⁵.

¹⁰⁴ AR X 435, s. 1.

¹⁰⁵ J. Tazbir, *Kiszka Jan h. Dąbrowa (zm. 1592)*, s. 507.

¹⁰⁶ KZS, t. 10, z. 26, s. 24.

¹⁰⁷ *Путешествие стольника П.А. Толстого по Европе (1697–1699)*, wyd. Л.А. Ольшевская, С.Н. Травников, Москва 1992, s. 23.

¹⁰⁸ J. Zasłona, B. Polit, *Nadzór archeologiczny na Rynku w Węgrowie*, s. 155–158; J. Borowska, *Badania archeologiczne cmentarza*, s. 147–156.

¹⁰⁹ T. Wyszomirski, *Z przeszłości Węgrowa*, s. 36–37.

¹¹⁰ AGAD, Archiwum Zamoyskich, sygn. 3009, s. 6. Wymieniając wszystkie dotychczasowe zapisy na rzecz kościoła, zaznaczono: „Nec noc Joannis Hosciewicz et Margarethae Haeredum Anno Millesimo Quingentesimo Septimo ad vitae tantum tempora sui capellani duravisse, tum eorundem fundatorum sub anno millesimo quingentesimo nono pro ecclesia Sanctae Barbarae non esse effectuatias”. Kościół ten miał się znajdować w miejscu obecnego krzyża u zbiegu ulic Piłsudskiego i Stadionowej. Świątynia została rzekomo spalona w 1703 r. przez Szwedów. Krzyż ten z kościołem św. Barbary utożsamiono m.in. w kartotece Narodowego Instytutu Dziedzictwa, w której zapisano, że miał tam wisieć oryginalny obraz Rubensa (spalony), a w okolicy miały zostać złożone prochy powstańców styczniowych; Narodowy Instytut Dziedzictwa w Warszawie, kartoteka, woj. mazowieckie, Węgrów, Kościół św. Barbary – spalony. Podczas prac budowlanych wokół krzyża przeprowadzonych w drugiej połowie XX w. natrafiono na liczne szczątki ludzkie (informacja od R. Postka).

¹¹¹ B. Szady, *Geografia struktur religijnych i wyznaniowych w Koronie w II połowie XVIII wieku*, Lublin 2010, s. 694.

¹¹² A. Boniecki, *Poczet Rodów w Wielkiem Księstwie Litewkiem w XV i XVI wieku*, Warszawa 1887, s. 360; Inw. 1621, s. 66–68.

¹¹³ AR XXV 4549g, s. 119; Inw. 1621, s. 118.

¹¹⁴ Opis tego rękopisu, obecnie w rękach prywatnych, znajduje się na stronie internetowej domu aukcyjnego Les Elumiers, <https://www.textmanuscripts.com/medieval/yiddish-medical-illuminated-60490> (dostęp: 1.09.2020): „The manuscript is dated and localized by colophon on f. 16v to Wengrov or Wengrow, as it is called in Polish, one of the oldest communities in Poland: »in the words of the scribe Uri son of R. Eliezer, long life to him, who is called Leibman Ashkenazi who writes here in the holy community of Wengrow in the year 1596«. The greater part of the MS was thus copied by Uri b. Eliezer, also called Leibelman Ashkenazi in Wengrow, and it was completed in the week the pericope Netzavim was read in the synagogue, 5356=September 1596”. Autor dzieła kilkakrotnie stwierdza, że stosował zawarte w nim rady na mieszkańcach Węgrowa.

¹¹⁵ AR XXV 4549g, s. 131; Inw. 1621, s. 123; W. Bis, W. Więckowski, *Cmentarz żydowski*, s. 109–129.

Budynek stojący nieopodal rynku, tzw. Dom Lipki, bywa nazywany w tradycji lokalnej drukarnią ariańską, co wskazywałoby na jego XVI-wieczną genezę. Już autorzy Katalogu Zabytków Sztuki określili jego budowę – i to dla wieku XVII – jako rzekomą, wskazując na gruntowne jego przebudowanie w XIX w.¹¹⁶ Nie ma zatem żadnych podstaw do wiązania działalności drukarni ariańskiej (która w drugiej połowie XVI w. nie ulega wątpliwości¹¹⁷) z tą budowlą i umieszczenia jej na niniejszym planie.

Nic nie wiadomo o ratuszu węgrowskim w XVI w. W 1643 r. urzędnik Bogusława Radziwiłła Jan Pękalski przygotował projekt zarządzeń dla miasta, w których m.in. planowano budowę ratusza, jednak rzecz dotyczyła XVII stulecia. Wiadomo, że w 1650 r. ratusz był spalony, natomiast nie jest jasne, czy jego budowa nastąpiła przed 1643 r. i już wtedy nie funkcjonował, czy może po 1643 r., a pożar wybuchł jeszcze przed 1650 r.¹¹⁸

Na planie zaznaczyliśmy również sadzawkę, znajdującą się w pobliżu skrzyżowania obecnych ulic Strażackiej i Zwycięstwa. O jej istnieniu w 1619 r. informuje inwentarz plebanii węgrowskiej z tego roku¹¹⁹. Jej lokalizację (wraz fragmentem dochodzącego do niej cieką) przyjęliśmy za planem Dowkontta. Sadzawka ta jest widoczna na planie działki probostwa wyrysowanym przez Jana Reisnera z początku XVIII w. oraz na mapie Heldensfelda. Na planie gruntów probostwa z 1867 r. widać, że została już wówczas przeniesiona i uformowana w kształt trapezu w miejscu przy obecnej ul. Zwycięstwa między ulicami Strażacką i Mickiewicza. Pojawia się jeszcze na planie miasta z 1893 r. Obecnie jest to pas zieleni w kształcie trapezu z przystankiem autobusowym.

Inwentarze włości węgrowskiej podają wiele nazw miejscowych funkcjonujących w mieście i jego okolicach na określenie łąk, pól, grudzi (grodzi) i młynów. Ich umiejscowienie na konkretnym obszarze miasta jest przy obecnym stanie badań możliwe jedynie w stopniu wysoce hipotetycznym, stąd zrezygnowano z ich umieszczenia na planie. Być może szczegółowe badania nad XIX i XX w. pozwolą na pełniejsze zastosowanie metody retrogresywnej w tym zakresie i identyfikację konkretnych nazw, zwłaszcza młynów.

Wiemy, że w Węgrowie znajdowała się komora celna (podobnie jak w sąsiednim mazowieckim Liwie)¹²⁰. Niechętnie na działalność tej i innych komór w swoich dobrach patrzyła Anna Kiszczyna, utrudniając działalność mytnikom, co było przyczyną upomnienia przez króla Zygmunta Augusta¹²¹. Opłaty „budne” pobierał jeszcze Janusz Kostewicz, wywołując tym sprzeciw księżnej mazowieckiej¹²².

Na koniec wspomnieć jeszcze należy o potencjale gospodarczym Węgrowa w XVI w. Ten zaś obrazują zachowane rejestry poborowe z tegoż stulecia. Najwięcej informacji przynosi wspomniany rejestr z 1580 r. Była już mowa o 20 domach stojących przy rynku. Oprócz tego podatek zapłacono wówczas od 148 domów przy ulicach oraz 115 „chałup nędznych” i 3 spalonych domów ulicznych. Do tego dochodziło także 55,5 włók osiadłych, 2 włoki wójtowskie oraz 31 ogrodów, natomiast 2,5 „pogorzałe” włoki pozostały wolne od podatku. W mieście znajdowały się także młyny, na które składało się 6 młyńskich kół walnych dziedzicznych oraz 3 koła doroczne. Niestety rejestr nie informuje, czy za każdym z kół krył się oddzielny młyn, czy też młyny posiadały więcej niż jedno koło (lub sytuacja była mieszana). Rejestr wymienia również rzemieślników węgrowskich: 10 piekarzy, 6 zduńców (z czego 4 ubogich), 5 szynkarzy solnych, 4 stelmachów, 3 szewców, 3 kowali, 3 rzeźników (z czego 1 ubogi), 3 krawców (z czego 1 ubogi), 2 kuśnierzy, 2 ślusarzy, 2 stolarzy, 2 kołodziejów, 2 rymarzy, siodlarza i ubogiego miecznika. Oprócz tego podatek ściągnięto od 9 komorników i 3 kotłów gorzalczanych. Łącznie wysokość podatku wynosiła 126 zł i 24 gr¹²³, czopowego zapłacono 100 zł¹²⁴.

¹¹⁶ KZS, t. 10, z. 26, s. 38.

¹¹⁷ M. Piórkowska, *Źródła do historii Węgrowa w zbiorach Miejskiej Biblioteki Publicznej im. Augusta Cieszkowskiego w Węgrowie*, [w:] *Węgrów: dzieje, społeczeństwo, kultura*, s. 174; T. Swat, *Węgrów za Kiszków 1545–1592*, [w:] *Węgrów: dzieje miasta i okolic w latach 1441–1944*, s. 22–23.

¹¹⁸ Więcej o ratuszu węgrowskim zob. M. Gochna, „*Porządki jako największe i najlepsze*”. *Bogusław Radziwiłł w dziejach Węgrowa*, s. 83–85; M. Derecka, *Zapomniany ratusz na Rynku Mariackim*, s. 133–145.

¹¹⁹ T. Wyszomirski, *Z przeszłości Węgrowa*, s. 37.

¹²⁰ Podlasie III, s. 192.

¹²¹ Podlasie II, s. 239; Podlasie III, s. 195.

¹²² Podlasie III, s. 195–196.

¹²³ Podlasie I, s. 239; ASK I 47, k. 499v, 558v (pierwsza paginacja).

¹²⁴ ASK I 47, k. 558 (podwójna paginacja).

Rejestr z 1588 r. wymienia w Węgrowie: 58 włók miejskich, 19 domów rynkowych, 148 domów ulicznych, 115 „chałup nędznych”, 31 ogrodów „przyległych” (zapewne do domostw), 3 kotły gorzałczane, 47 rzemieślników, 9 komorników, 6 kół dziedzicznych, 3 koła doroczne i 3 włóki wolne¹²⁵.

Według Stanisława Alexandrowicza, który opierał swoje obliczenia na rejestrze z 1580 r., Węgrów w drugiej połowie XVI w. miał ok. 1698 mieszkańców¹²⁶. Pod względem wielkości miasta i jego potencjału gospodarczego plasował się na trzecim miejscu wśród miast ziemi drohickiej, po królewskim Drohiczynie i prywatnym Ciechanowcu. Wskazuje na to liczba domów w 1580 r. (Drohiczyn – 328, Ciechanowiec – 336, Węgrów – 283) czy też wysokość płaconego czopowego w 1578 r. (Drohiczyn – 452 zł 22 gr, Ciechanowiec – 107 zł 22 gr, Węgrów – według Jabłonowskiego 97 zł 18 gr). Pod względem liczby włók w 1580 r. ustępował Węgrów (60 włók) Siemiatyczom (147), Sokołowowi (87), Drohiczynowi (83), Wysokiemu Mazowieckiemu (78) i Ciechanowcowi (75)¹²⁷.

¹²⁵ Tamże, k. 759. Podatek zapłacono wówczas z całej włości węgrowskiej, w której odnotowano: 64 włóki osiadłe, 4,5 włóki puste, 2 młyny doroczne, 20 zagrodników bez ziemi, 8 włók gruntu podłego; ASK I 40, k. 752v. Włość węgrowską w początkach XVII w., oprócz Węgrowa, stanowiły także wsie Stara Wieś z dworem (późniejszym pałacem), Tończa, Borzychy, Zuzułka, Jartypory, Ruchna oraz folwarki w Starej Wsi, Ruchnie i Jartyporach; Inw. 1621, *passim*.

¹²⁶ S. Alexandrowicz, *Powstanie i rozwój miast województwa podlaskiego*, s. 150–151; por. P. Guzowski, *Wielkość osad* w tym tomie.

¹²⁷ Podlasie II, s. 66, 69.

HERBY WOJEWÓDZTWA I MIAST

Michał Gochna

Na mapie głównej zaprezentowano XVI-wieczny herb województwa podlaskiego, a herby wybranych miast umieszczono na ich planach.

Herb województwa podlaskiego został formalnie ustanowiony na mocy aktu z 5 III 1569 r. dotyczącego „przywrócenia ziemi podlaskiej do Korony Polskiej”. W dokumencie król Zygmunt August postanawia, aby w tej ziemi „na chorągwiach wojennych [...] Orła znaku Korony Polskiej używali”¹. Przepisu tego nie stosowano jednak ściśle. Równolegle używano herbu Pogoń, nadanego województwu podlaskiemu, podobnie jak innym województwom litewskim, na sejmie z 1566 r.² W niniejszym opracowaniu przyjęto za Stefanem K. Kuczyńskim wersję herbu dzielonego, tj. koronny Orzeł Biały oraz litewska Pogoń na tarczy czerwonej dwudzielnej w słup³. Podstawą wyrysowania herbu są jego wizerunki z inwentarza konstytucji Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego Macieja Marcjana Ładowskiego oraz mapy *Polonia* Karola Perthéesa⁴. W obu tych przedstawieniach Orzeł w herbie Podlasia widnieje bez korony⁵. Herb umieszczono na kartuszu z herbu Pogoń z dzieła Bartosza Paprockiego⁶.

Herb Drohiczyzna zrekonstruowano na podstawie pieczęci miejskiej z 1581 r. Widnieje na niej głowa bawołu. Pieczęcią tą posługiwano się w Drohiczyźnie zapewne od połowy XVI w. Materiał sfragistyczny z XVIII w. wskazuje na używanie przez władze miejskie innego herbu, w którym w tarczy herbowej

¹ VC, t. 2, z. 1, s. 219; VL, t. 2, s. 79 (750).

² Choć herb nadano województwu podlaskiemu, to zaznaczono, że chodzi o chorągiew ziemi drohickiej i mielnickiej, o bielskiej nie wspomniano. Można jednak założyć, że herb obejmował całe województwo. W tym samym czasie podobny wizerunek nadano wielu województwom litewskim, przy czym różniły się one kolorami. Chorągiew podlaska miała być żółta z herbem na białym tle; M.K. Любавский, *Литовско-русский Сейм. Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешней жизнью государства*, Москва 1900, s. 230 (пложение): „хоругвь Дорогицкая и Мельницкая жолто-горачая, въ беломъ пою гербъ”. Według M. Bielskiego chorągiew Podlasia miała z jednej strony Orła, a z drugiej Pogoń, co już u schyłku XVI w. mogło doprowadzić do zestawienia obu godeł na tarczy; tenże, *Kronika polska Marcina Bielskiego nowo przez Ioach[ima] Bielskiego syna iego wydana*, Kraków 1597, s. 9; K. Niesiecki, *Herbarz polski Kaspra Niesieckiego powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopismów, dowodów urzędowych i wydany przez Jana Nep. Bobrowicza*, t. 1, Lipsk 1839, s. 204–207; B. Paprocki, *Herby Rycerstwa Polskiego Na pięćoro Xiąg rozdzielone*, Kraków 1584, s. 719; Gołaszewski, Zakrzewski, Ustrój, s. 202–203.

³ S.K. Kuczyński, *Polskie herby ziemskie: geneza, treści, funkcje*, Warszawa 1993, s. 95, 107, 183–184.

⁴ M.M. Ładowski, *Inwentarz Konstytucy Koronnych Y [ielkiego] X[ięstwa] Litewskiego Przez Macieia Marcjana Ładowskiego od Roku Pańskiego 1550 do R[oku] 1683 Krotko Zebrany*, Lipsk 1733, s. 1 (Konstytucje Koronne y W[ielkiego] X[ięstwa] L[itewskiego]); K. Perthées, *Polonia secundum legitimas projectionis stereographicae regulas et iuxta recentissimas observationes adhibitis MDCCLXX*, kopia mapy w zbiorach ZAH. Na mapie województwa podlaskiego Perthéesa z 1795 r. w herbie Podlasia widnieje tylko Pogoń.

⁵ Na mocy wspomnianej konstytucji wizerunkiem Orła koronnego miały się posługiwać również wszystkie trzy ziemie podlaskie: drohicka, mielnicka i bielska. Wyprodukowano nawet trzy tłoki pieczętne dla każdej z nich. Pieczęć ziemi drohickiej z Orłem w godle, ale bez korony właśnie, widnieje na dokumencie z 1590 r. Można zatem założyć, że podobnie wyglądały pieczęcie ziem mielnickiej i bielskiej. Ziemia drohicka od 1516 r. miała posługiwać się pieczęciami z herbem Pogoń i literą S, nie jest więc wykluczone połączenie w późniejszym czasie obu herbów, podobnie jak miało to miejsce w przypadku herbu województwa; S.K. Kuczyński, *Polskie herby ziemskie*, s. 183–184; M.K. Любавский, *Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно*, Москва 1915, s. 375; А.И. Шаланда, *Симвалы і гербы зямель Беларусі ў X–XVIII ст. геральдычна-сфрагістычныя нарысы*, Мінск 2012, s. 96–97 (tam wizerunek pieczęci ziemskiej drohickiej z 1590 r.).

⁶ B. Paprocki, *Herby Rycerstwa Polskiego*, s. 719.

widniał stojący na ziemi wół zwrócony w prawą stronę (w zależności od pieczęci z uniesioną lub nie prawą przednią nogą). Kolory dla herbu XVI-wiecznego przyjęto za Marianem Gumowskim – bawół czarny, tło żółte⁷. Herb umieszczono na kartuszu widniejącym na wspomnianej pieczęci z 1581 r.

Podstawą rekonstrukcji herbu miasta Bielska są pieczęcie miejskie z lat 1577 i 1616. Przedstawiają tura zwróconego w heraldycznie lewą stronę. Z biegiem czasu herb ewoluował – na pieczęciach z XVIII w. tur został zwrócony w heraldycznie poprawną prawą stronę. W niniejszym opracowaniu przyjęto wizerunek z dwóch wspomnianych pieczęci, tj. tura zwróconego w lewą stronę. Barwy herbu oddano za Marianem Gumowskim – tło białe, tur w kolorze czerwonym ze złotymi rogami⁸. Kartusz herbowy wyrysowano na podstawie pieczęci z 1577 r.

Spośród prezentowanych w niniejszym tomie herbów miejskich tylko dla herbu Mielnika nieznane są jak dotąd żadne zachowane jego wizerunki z XVI w. Herb ten widnieje dopiero na XVIII-wiecznej pieczęci miejskiej, odcisniętej w dwóch egzemplarzach w latach 1777–1778. Przedstawia ona stojącego na łące Baranka Bożego z nimbem, trzymającego chorągiewkę z krzyżem. U góry tarczy herbowej korona o pięciu fleuronach, po bokach dwie gałązki palmowe związane pod tarczą. Po obu stronach tarczy u góry dwie litery M⁹. Ten wizerunek wykorzystano do rekonstrukcji herbu Mielnika, przy czym ograniczono się do godła w obrębie tarczy, traktując palmy, koronę i litery jako dodatki, być może pochodzące z XVII lub XVIII w.¹⁰ Kolory przyjęto jak w przypadku podobnego herbu ziemi wieluńskiej – baranek srebrny ze złotą aureolą, krzyż złoty, chorągiewka srebrna, na niej krzyż czerwony, łąka zielona, tło czerwone¹¹. Na podstawie wspomnianej pieczęci odrysowano także kartusz herbowy.

Herb Węgrowa zrekonstruowano na podstawie pieczęci miejskiej z 1596 r. Przedstawia niedźwiedzia skierowanego w lewą heraldyczną stronę, nad nim Słupy Giedymina¹². Barwy herbu – czerwone tło i srebrne Słupy – podano na podstawie opisu wizerunku herbu Wielkiego Księstwa Litewskiego zamieszczonego w kopii herbarza Jana Długosza¹³. Brunatny kolor niedźwiedzia przyjęto na podstawie przywileju króla Jana II Kazimierza dla Węgrowa z 1651 r., w którym król m.in. nadaje miastu nowy herb. Widnieje na nim niedźwiedź **koloru przyrodzonego** skierowany w prawą stronę, z wysuniętą prawą przednią łapą, a nad nim Trąby Radziwiłłów¹⁴. Herb umieszczono na kartuszu z pieczęci z 1596 r.

⁷ M. Gumowski, *Herby miast polskich*, Warszawa 1960, s. 163; Rimša, *Pieczęcie*, s. 365–370; W. Wittyg, *Pieczęcie miast dawnej Polski*, Kraków 1905, s. 56–57.

⁸ Rimša, *Pieczęcie*, s. 305–312; Bukowski, Michaluk, *Przywileje*, s. 58–60; W. Wittyg, *Pieczęcie*, s. 16–17. M. Gumowski, *Herby*, s. 131, dodaje do herbu również zieloną polanę, na której stoi tur – ta pojawia się dopiero na pieczęciach z XVIII w.

⁹ Rimša, *Pieczęcie*, s. 640.

¹⁰ Tamże, s. 640–641.

¹¹ H. Polackówna, *Stemmata Polonica: rękopis nr 1114 Klejnotów Długosza w Bibliotece Arsenalu w Paryżu*, Lwów 1926, s. 34 (odb. z „Prac Sekcyi Historii, Sztuki i Kultury Towarzystwa Naukowego we Lwowie”).

¹² Rimša, *Pieczęcie*, s. 945–950; AR V 17214, s. 1.

¹³ H. Polackówna, *Stemmata Polonica*, s. 28.

¹⁴ KRSW, sygn. 3195e, s. 192; AGAD, Zb. dok. papierowych, nr 603. Tło herbu było złote, nie można wykluczyć, że taki kolor widniał również na herbie XVI-wiecznym. Por. Rimša, *Pieczęcie*, s. 949, gdzie autor zamieszcza wizerunek XVIII-wiecznej pieczęci z herbem nadanym w 1651 r.

POSŁOWIE

Marek Słoń

Program serii Atlas Historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku został przedstawiony w przedmowie do tomu lubelskiego w 1966 r. przez pierwszego redaktora serii, Władysława Pałuckiego¹. Miała ona objąć 13 województw ziem polskich Korony, ujętych w ośmiu publikacjach. Przyjęta już wtedy numeracja tomów od początku nie odpowiadała kolejności ich wydawania: najwcześniejszy nosił numer trzeci, po nim nastąpił siódmy, a oznaczone jedyneką województwo krakowskie ukazało się dopiero w następnym stuleciu:

Nr tomu	Rok wyd.	Skrót tytułu	Red. tomu	Red. serii
1	2008	<i>Województwo krakowskie</i>	Henryk Rutkowski	Stanisław Trawkowski, Małgorzata Wilska
2	1993	<i>Województwo sandomierskie</i>	Władysław Pałucki	Stanisław Trawkowski
3	1966	<i>Województwo lubelskie</i>	Władysław Pałucki, oprac. Stefan Wojciechowski	
4	2017	<i>Wielkopolska</i>	Krzysztof Chłapowski, Marek Słoń	Henryk Rutkowski, Marek Słoń
5	1998	<i>Województwo sieradzkie i województwo łęczyckie</i>	Henryk Rutkowski	Stanisław Trawkowski
6	2021	<i>Kujawy i ziemia dobrzyńska</i>	Wiesława Duży, współpr. Arkadiusz Borek, Michał Słomski	Henryk Rutkowski, Marek Słoń
7	1973	<i>Mazowsze</i>	Władysław Pałucki	
8	2021	<i>Województwo podlaskie</i>	Michał Gochna, Bogumił Szady	Henryk Rutkowski, Marek Słoń

Obecnie oddajemy do rąk czytelników ostatni z zaplanowanych tomów. W tym roku ukaże się także atlas Prus Królewskich w drugiej połowie XVI w. Będzie to suplement do pracy Mariana Biskupa wydanej w 1961 r. jako część 1 serii B – Mapy przeglądowe², który pozwoli włączyć również tę prowincję do rekonstrukcji kartograficznej Korony w skali szczegółowej i z odpowiednim komentarzem. Pozostanie on jednak tylko dodatkiem do zasadniczej serii, którą zamyka niniejsza publikacja.

Fundamentem całego przedsięwzięcia jest odtworzenie dwóch wzajemnie powiązanych elementów krajobrazu historycznego: sieci osadniczej i struktur terytorialnych z powiatami skarbowymi i parafiami katolickimi na czele. Na podstawie ówczesnego stanu badań przyjęto założenie, że dla ziem polskich Korony w drugiej połowie XVI w. da się wskazać punkty osadnicze i ich przynależność do najniższych jednostek podziału przestrzennego kraju.

¹ W. Pałucki, *Wstęp*, [w:] AHP Lubelskie, s. 7–13, numeracja tomów na s. 12.

² *Prusy Królewskie w drugiej połowie XVI wieku*, oprac. M. Biskup, współudz. L. Koc, Warszawa 1961 (AHP. Seria B: Mapy przeglądowe XVI wieku, cz. 1).

Kryje się tu kilka warunków szczegółowych. Pierwszym jest samo istnienie miejscowości, np. możliwość ustalenia, co wsią jest, a co już lub jeszcze nie. Nie jest to bynajmniej oczywiste, ponieważ zasiedlenie terenu wcale nie musiało polegać na skoncentrowaniu siedzib mieszkalnych lub obiektów gospodarczych we względnie zwartych jednostkach o stabilnej lokalizacji i nazwie, poza którymi rozciągał się obszar niezamieszany. Prawdopodobnie tak nie było na ziemiach polskich przed procesem kolonizacji na prawie czynszowym i na pewno tak nie jest dzisiaj. Obecnie każdy punkt na terenie kraju należy administracyjnie do jakiejś miejscowości, a wskazanie granicy terenu zabudowanego zazwyczaj następuje z trudnością: istnienie takiego wyraźnego rozgraniczenia jest coraz rzadszym wyjątkiem.

Drugim warunkiem jest przynależność tych osad do określonych struktur przestrzennych. Najniższą jednostką kościelną, wykorzystywaną jednak także przed administrację państwową, była katolicka parafia. Mogła ona powstać i utrzymać się tam, gdzie byli wierni tego wyznania. Z kolei podział państwa opierał się na powiatach sądowych, które niemal zawsze pokrywały się terytorialnie ze skarbowymi. Jurysdykcja sądów ziemskich i grodzkich rozciągała się tylko na dobra szlacheckie, nie obejmowała więc formalnie całej sieci osadniczej. Ponadto działalność tych urzędów nie wytworzyła dokumentacji, która rejestrowałaby w sposób systematyczny wszystkie podległe im wsie. Taką dokumentację sporządzał natomiast aparat skarbowy. Rejestry poborowe były nie tylko odzwierciedleniem – oczywiście niepełnym i zniekształconym – stanu faktycznego, lecz również go kształtowały. Fakt zapisania danej wsi w zestawieniu podatkowym włączał ją w obręb danej jednostki. W XVIII w. zasięg powiatu weryfikowano, sprawdzając, czy dana wieś była do niego przypisana w rejestrach poborowych z poprzednich dwóch stuleci.

Tu dotykamy trzeciego warunku, o charakterze źródłowym. Założeniem serii Mapy szczegółowe XVI wieku było, że dla każdego obszaru zachowało się kilka rejestrów poborowych i przynajmniej jedna wizytacja, jeśli nie z badanego okresu, to niewiele późniejsza. Co więcej: przyjęto, że spisy podatkowe były uporządkowane według miejscowości i powiatów, a wizytacje wymieniały wsie w okręgach parafialnych.

Wszystkie te warunki były dla całości ziem polskich ogólnie rzecz biorąc spełnione, lecz w miarę zbliżania się do kresu serii docierano nie tylko do peryferii terytorialnych, lecz także granic merytorycznych. Skala wyjątków rosła tak bardzo, że wyraziście ukazywała ograniczone zastosowanie przyjętego modelu. W tomie wielkopolskim nie dało się utrzymać zasady rekonstrukcji okręgów parafialnych: na jej północnych rubieżach nie pozwoliło na to połączenie późnej kolonizacji, silnej reformacji oraz specyfiki złego stanu zachowania podstawy źródłowej³.

W przypadku Podlasia trudności okazały się jeszcze większe i w różnym stopniu dotyczyły nie niewielkiej części, lecz całego województwa. Największym wyzwaniem stało się pierwsze z fundamentalnych założeń serii – o względnie jasnej różnicy między osadą i jej brakiem. Tu bardzo częstą formą była okolica szlachecka, czyli zgrupowanie niewielkich przysiółków rozrzuconych w otoczeniu głównej osady. Granice przestrzenne między nimi niekiedy nie pozwalały na jednoznaczne wyróżnienie wsi, a ich nazewnictwo było bardzo zmienne. Na to nakładała się specyfika własności i rejestracji wpłat. Na Podlasiu odnotowywano wpłaty nie tyle z wsi, co od właścicieli, a dobra były często rozczłonkowane i zlokalizowane w różnych osadach. Ta sama wieś mogła być wymieniona więcej niż raz, a inna pominięta. Ponadto przyłączenie województwa do Korony w 1569 r. oznaczało, że na tych terenach w ogóle nie pobierano podatku łanowego w latach 60., a właśnie spisy z tej dekady były w pracy nad innymi tomami AHP szczególnie cenne. W przypadku wizytacji niekompletność podstawy źródłowej jest jeszcze bardziej wyrazista. Na znacznych obszarach dominowała ludność prawosławna i katolickie struktury parafialne obejmowały niewielką część mieszkańców, a w niektórych wsiach katolików nie było wcale. Protokoły wizytacyjne zaczęto tu spisywać później, nie obejmowały wszystkich osad, a ich stan zachowania jest dalece niezadowolający. W toku pracy nad tomem długo nie było jasne, czy w ogóle uda się zrekonstruować okręgi parafialne. Ostatecznie one są, lecz wynik ma w znacznej mierze walor hipotezy, a nie pewnych ustaleń.

Przedstawione tu trudności nie wyczerpują specyfiki Podlasia, lecz stanowią jedynie jej dobrą ilustrację. Opracowanie tego województwa zgodnie z zasadami serii wymagało harmonijnego połączenia dwóch obszarów kompetencji. Z jednej strony była to znajomość tychże reguł, czyli wieloletnia praktyka

³ B. Szady, *Granice jednostek administracji kościelnej. B: Diecezja poznańska i wrocławska*, [w:] AHP Wielkopolska, s. 102.

w zespole atlasowym, z drugiej zaś zakorzenie w regionalnej historiografii. Po części można było to uzyskać, dobierając do zespołu współautorów poprzednich tomów i historyków specjalizujących się w dziejach Podlasia, związanych przede wszystkim z Uniwersytetem w Białymstoku. Niezbędna była jednak także obecność osób, które łączyły przynajmniej w pewnej mierze obie umiejętności.

Zespół autorski niniejszego tomu spełnił te wymagania. Kierował nim Bogumił Szady, znający dobrze specyfikę wschodnich rubieży Korony w okresie nowożytnym, współautor tomu wielkopolskiego AHP, badacz struktur kościelnych i zarazem ekspert w ontologii miejscowości i jednostek terytorialnych. Michał Gochna, współredaktor tomu, także brał udział w pracach nad Wielkopolską, kontynuując jednocześnie swoje badania nad swym rodzinnym miastem, podlaskim Węgrowem. Pochodzący z Białegostoku i wciąż związany z tymi terenami Jarosław Suproniuk jest w zespole atlasowym od ponad dwudziestu lat. Tomasz Panecki, historyk, geograf i kartograf w jednej osobie, ma doświadczenie nie tylko w pracach atlasowych, lecz był również jednym z głównych wykonawców w projekcie Ontologiczne podstawy budowy historycznych systemów informacji geograficznej, kierowanym przez Bogumiła Szadego, zna dobrze język rosyjski i rosyjską kartografię. Konieczne było jednak także zaproszenie do współpracy osób spoza dotychczasowego zespołu: Krzysztofa Borody, Piotra Guzowskiego i Marzeny Liedke z Uniwersytetu w Białymstoku, Michała Sierby z Białoruskiego Towarzystwa Historycznego oraz Andrzeja Buczyły i Tomasza Jaszczolta z Zespołu Słownika Historyczno-Geograficznego Mazowsza i Podlasia w Średniowieczu IH PAN. Bez ich erudycji i zrozumienia dziejów Podlasia ten tom po prostu nie mógłby powstać. To oznaczało jednak współautorstwo osób, które nie miały doświadczenia w pracach atlasowych nad innymi ziemiami Korony. Ich praktyka dotyczyła więc tylko jednego i to zupełnie wyjątkowego województwa. W konsekwencji napisane przez nich rozdziały musiały się istotnie różnić od analogicznych tekstów w poprzednich tomach. Nie należy tego jednak postrzegać jako słabości tomu. Podlasie było inne niż reszta Korony, trzeba więc o nim pisać trochę inaczej. Podstawowe zasady, decydujące o spójności i tożsamości serii, zostały zachowane.

Gwarantowało to czujne oko redaktora serii – Henryka Rutkowskiego. Czytał uważnie wszystkie teksty i zgłaszał wiele uwag. Nie ma drugiej osoby, która znałaby AHP lepiej. Rozpoczął pracę w zespole w 1953 r., w 1977 został zastępcą, a w 1992 r. kierownikiem zakładu. Cztery lata później odszedł na emeryturę, ale nadal był aktywny – on redagował tom krakowski, wydany w 2008 r., a we wszystkich kolejnych był współredaktorem serii. Jego stała obecność od początku do końca tego wielopokoleniowego projektu, gdzie my byliśmy ostatnią sztafetą, była bezcenna. My przynosiliśmy nowe pomysły i rozwiązania, a dzięki niemu nie odrywaliśmy się od korzeni. Zapewniał nam dostęp do dorobku i umiejętności warsztatowych naszych poprzedników. Poznaliśmy niektórych z nich. Na przykład Anna Dunin-Wąsowiczowa, która była w składzie zespołu atlasowego jeszcze w Towarzystwie Naukowym Warszawskim, przed jego przeniesieniem do Instytutu Historii PAN, pomagała nam przy tomie wielkopolskim. Próba wymienienia wszystkich na pewno skończyłaby się pominięciem czyichś zasług, a są one wyszczególnione we wstępie do każdego tomu. Poza tymi konkretnymi pracami jest jednak jeszcze coś ważniejszego i ogólniejszego, co wymyka się słowom, a zarazem wydaje się oczywiste. W imieniu całego zespołu kończącego serię składam w tym miejscu na ręce Henryka Rutkowskiego podziękowanie dla tych wszystkich, którzy nas poprzedzili.

Ukończenie ostatniego tomu serii jest wydarzeniem, którego wagę warto podkreślić. Zostaje zrealizowana główna idea rekonstrukcji kartograficznej Korony polskiej w XVI w., przedstawiona przez Stanisława Smolkę na Pierwszym Zjeździe Historyków Polskich w Krakowie w 1880 r. Ukończono dzieło, które liczy sobie 140 lat. Prace na nim zaczęto w czasie, gdy w ogóle nie istniało państwo polskie, trwały, gdy przez nasze ziemie przetaczały się dwie wojny światowe, kontynuowano je w warunkach niesuwerenności pod sowiecką dominacją, przetrwały zawirowania transformacji po 1989 r. i znalazły zwieńczenie w wolnej Polsce. Opracowanie map XVI wieku dla ziem polskich Korony zostało podjęte w 1948 r., zespół atlasowy funkcjonował w Instytucie Historii PAN od jego powstania w 1953 r., a zasady dla serii Mapy szczegółowe XVI wieku ustalono w 1964 r. i konsekwentnie przestrzegano ich do ostatniego tomu włącznie. Przez ponad pół wieku był utrzymywany kilkusobowy zespół badawczy zatrudniony na pełnych etatach. W światowej historiografii jest niewiele przedsięwzięć realizowanych z taką konsekwencją i rozmachem w tak długim i zarazem trudnym czasie.

W 2012 r. prace atlasowe uzyskały finansowanie z Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki. Pierwszy projekt pozwolił na ukończenie tomu wielkopolskiego, rozwinięcie cyfrowego warsztatu pracy i uzupełnienie programu o edycje źródłowe. Drugi, rozpoczęty w 2015 r., przyniósł podwojenie

składu osobowego zespołu – do 12 osób – i oznaczał zarazem gwałtowne przyspieszenie. Do 2020 r. miały być wydane cztery tomy: wielkopolski, kujawski, podlaski i pruski. Jednocześnie przewidziano w tymże projekcie uzupełnienie podstawy źródłowej dla całej serii (edycje cyfrowe rejestrów poborowych), zintegrowanie jej z wydanymi zeszytami *Słownika historyczno-geograficznego ziem polskich w średniowieczu*, połączone wydanie całej serii po polsku i po angielsku oraz towarzyszące jej monografie, w tym kilka prac doktorskich. Część z tych zamierzeń przesunie się, m.in. wskutek pandemii, na rok następny. Projekt NPRH jest zatytułowany Atlas historyczny Polski XVI wieku – dopełnienie serii. Choć owo „dopełnienie” nie zostało jeszcze osiągnięte, obecny stan prac nie daje podstaw do obaw o jego zakończenie. Po przeszło 140 latach spełni się marzenie Stanisława Smolki.

Dobiega końca seria map szczegółowych ziem polskich Korony w drugiej połowie XVI wieku, ale nie atlasu historycznego. Również rekonstrukcja kartograficzna dla tej epoki i tych terenów jest rozwijana tak, aby mogła być włączona do państwowej infrastruktury danych przestrzennych oraz skuteczniej rozpowszechniana wśród wszystkich użytkowników, nie tylko profesjonalnych historyków. Jednocześnie rozszerzenie atlasu na kolejne epoki i inne części dawnej Rzeczypospolitej już się dokonuje, a plany – w postaci projektów czekających na przyznanie finansowania i formułowanych dopiero pomysłów – są bardzo szerokie.

INDEKS MIEJSCOWOŚCI

Indeks obejmuje wszystkie miejscowości istniejące w województwie podlaskim w drugiej połowie XVI w., a także miejscowości spoza jego obszaru, oznaczone na mapie głównej oraz wymienione w tekście komentarza. Indeks nie obejmuje jednostek administracji państwowej (np. ziemia bielska, drohicka, mielnicka czy województwo podlaskie) i jednostek administracji kościelnej (np. parafia Miedzna, Juchnowiecka parafia, dekanat Brańsk, dekanat Węgrów czy diecezja łucka, diecezja wileńska).

Podobnie jak w tomie wielkopolskim i kujawskim AHP, przyjęto podaną niżej kolejność prezentacji poszczególnych elementów opisu miejscowości¹. Spośród nich niektóre występują w indeksie we wszystkich hasłach, inne zaś tylko w części hasła. Kolejność tych elementów jest następująca:

- nazwa z drugiej połowy XVI w., tj. w formie występującej na mapie,
- ówczesne ważniejsze odmiany tej nazwy – w nawiasie,
- nazwa dzisiejsza, jeśli różni się od XVI-wiecznej – kursywą,
- przynależność powiatowa w drugiej połowie XVI w. – nazwa powiatu (tożsamego z ziemią) w skrócie,
- ówczesna przynależność parafialna – XVI-wieczna nazwa ośrodka parafii,
- rodzaj osady niebędącej wsią lub przysiółkiem w drugiej połowie XVI w. (np. miasto, osada młyńska, osada folwarczna, przedmieście),
- przynależność własnościowa w drugiej połowie XVI w. – kategoria w skrócie (własność szlachecka nie jest zaznaczona),
- współrzędne geograficzne miejscowości na mapie (N, E do jednego miejsca po przecinku),
- strony komentarza, na których miejscowość jest wymieniona.

Ponadto jeśli hasło główne odpowiada zgrupowaniu miejscowości na mapie (lokalizacja wiązana) na drugim miejscu – za znakiem równości – występują nazwy poszczególnych osad składających się na to zgrupowanie. Podana została także własność oraz charakter osady podrzędnej, jeśli różniła się od hasła głównego. Nazwy miejscowości zaginionych, tj. już nieistniejących, ale o znanym dokładnie położeniu, są opatrzone krzyżykiem (+). Nazwy miejscowości o lokalizacji przybliżonej mają jedną gwiazdkę (*), natomiast dwie gwiazdki (**) oznaczają miejscowości niezlokalizowane.

Takie odmianki hasła głównego, których związek z daną osadą nie jest pewny, i takie, których zapis źródłowy budzi wątpliwości (forma prawdopodobnie błędna), są oznaczone znakiem zapytania (?).

Brak nazwy dzisiejszej w oznaczeniu miejscowości w indeksie wskazuje na następujące sytuacje:

- jeżeli hasło główne jest bez krzyżyka lub gwiazdki, to dane osiedle miało w drugiej połowie XVI w. taką samą nazwę jak obecnie,
- jeżeli hasło główne jest opatrzone krzyżykiem – dane osiedle dowodnie zaginęło,
- jeżeli hasło główne opatrzone jest gwiazdką – osiedle prawdopodobnie zaginęło, a zlokalizowaliśmy je w przybliżeniu.

Alternatywa przynależności powiatowej lub parafialnej jest oznaczona spójnikiem „albo”, niepewna przynależność – znakiem zapytania po nazwie parafii.

Miejscowości spoza województwa podlaskiego znajdujące się w indeksie (występujące w komentarzach i na mapie poza granicami omawianego terytorium), nazwy osad z XVII–XVIII w. oraz późniejsze zawierają tylko ogólne określenie terytorium (np. Prusy Książęce, Wielkie Księstwo Litewskie, województwo), bez informacji o przynależności powiatowej czy parafialnej oraz numery stron, na których pojawiły się w tekście komentarza.

Indeks obejmuje także nazwy okolic szlacheckich – ich hasła składają się z następujących elementów:

- nazwa okolicy z drugiej połowy XVI w., tj. w formie występującej na mapie, będąca pierwszym (wspólnym) członem nazwy (np. Falki, Jabłoń, Łapy, Tybory),
- przynależność powiatowa w drugiej połowie XVI w. – nazwa powiatu w skrócie,
- strony komentarza, na których okolica jest wymieniona.

¹ Struktura hasła za: AHP Wielkopolska, s. 415; AHP Kujawy, s. 226; *Historical Atlas of Poland in the 2nd Half of the 16th Century. Voivodeships of Cracow, Sandomierz, Lublin, Sieradz, Łęczyca, Rawa, Plock and Mazovia*, t. 1–4, red. M. Słoń, Frankfurt am Main 2014 (Geschichte – Erinnerung – Politik, t. 6).

Spis wszystkich okolic i osad wchodzących w ich skład zawiera aneks *Okolice szlacheckie poświadczane źródłowo w latach 1550–1600* do rozdz. *Lokalizacja miejscowości* (s. 141–144).

Szersze omówienie zagadnień, które znajdują wyraz w indeksie, zawiera komentarz, a w szczególności część *Osadnictwo*, zwłaszcza rozdz. *Lokalizacja miejscowości*.

SKRÓTY WYSTĘPUJĄCE W INDEKSIE:

blk – ziemia bielska

d – własność duchowna (kościelna)

dm – własność duchowno-miejska

drh – ziemia drohicka

ds – własność duchowno-szlachecka

k – własność królewska

kd – własność królewsko-duchowna

ks – własność królewsko-szlachecka

m – własność miejska

mln – ziemia mielnicka

WKL – Wielkie Księstwo Litewskie

woj. – województwo

woj. brzeskie – województwo brzeskie litewskie

zob. – zobacz

- Abramowięta, woj. podlaskie s. 110
Ancuty, blk zob. Hanczuty
Anczucicze, blk zob. Hanczuty
Andrale, blk zob. Czajki
Andralewicze, drh zob. Czaple-Andralewicze
Andralowicze, drh zob. Czaple-Andralewicze
Andrianiki = Andrianiki (Andryjanki), Stanisławowo*, *Andryjanki*, drh, Boćki albo Dziadkowicze, 52,6 23 s. 48, 69, 87, 90, 94, 161
Androsze, *Felin*, mln, Łosice, 52,2 22,8 s. 64
Antypory, drh zob. Jartypory
Antonowicze, *Ryboły*, blk, Narew, k 52,9 23,3 s. 81, 85, 89, 94, 161–162, 180, 211
Antonowo, blk zob. Wierwiczki
Arbasy Małe, drh zob. Harbasy
Arbasy, drh zob. Stare Harbasy
Augustowo, blk, Bielsk, przedmieście, m 52,8 23,1 s. 154, 161, 178, 180, 240, 243, 245
Augustów (Augustowo), blk, Augustów, miasto, k 53,8 23 s. 29, 32–35, 38, 48, 64, 85, 89, 94, 151, 153–154, 159–160, 178, 180, 190, 203, 206–208, 214
Babicze, *Kuzawa*, blk, Kleszczele, przedmieście, m 52,5 23,4 s. 47, 154, 177, 181
Babino, blk, Tykocin, 53,2 22,9
Bachorza, drh, Sokołów, 52,4 22,3
Bachorza, mln zob. Więzipsy
Bacieczki, woj. trockie s. 48
Baciki = Baciki (Baczyki), Pieszczatka (Piszczac)*, *Baciki Średnie*, mln, Siemiatycze, 52,4 22,9 s. 49, 172
Baciki-Trzecieniec, mln zob. Trzecieniec
Baciuty, woj. trockie s. 48, 109
Baczki-Wierzbice, drh zob. Wierzbice-Żerebczyce
Baczki, drh, Wyróżby-Podawce, 52,4 22,5
Baczyki, mln zob. Baciki
Bagieńskie (Bagienki), blk, Tykocin, 53,2 22,9
Bagieńskie (Bagińskie), *Stare Bagińskie*, blk, Topiczewo, 52,8 22,9
Bagińskie-Tomkowieća, *Nowe Bagińskie*, blk, Topiczewo, 52,8 22,9
Bagno, blk, Kalinówka, k 53,4 22,9 s. 161, 180
Bajki-Zalesie, blk zob. Zalesie
Bajki, *Stare Bajki*, blk, Trzciane, 53,3 22,7 s. 35, 161
Balga, Prusy Książęce s. 256
Bałki, drh, Sokołów, 52,4 22,4
Banki, blk zob. Iwanki
Bańki (Bańki-Nieścierzy, Bańki-Nieściorzy), blk, Bielsk, 52,8 23,1 s. 161, 241
Bańki-Kłopoty, drh zob. Kłopoty-Bańki
Bańki, drh zob. Kłopoty-Bańki
Baranki = Baranki (Uziębły), Oziabły (Uziębły)*, blk, Suraż, k 52,9 23,1 s. 132, 161, 181, 211
Baranowczyzna, *Baranowce*, blk, Boćki, 52,7 23,3 s. 70
Bargłowo, *Bargłów Kościelny*, blk, Bargłowo, k 53,8 22,8 s. 34–35, 161–162, 180, 207
Bargłówka, blk, Bargłowo, k 53,8 22,9 s. 34, 161, 180
Barszcze, blk, Rajgród, k 53,7 22,8 s. 180
Barszczówka (Borszczówka), blk, Niewodnica Koryckich, 53,1 23
Bartki, blk zob. Mierzwino-Bartoszowieća
Bartkowicze, blk zob. Sikory-Bartkowieća
Bartkowo (Bartków), *Stary Bartków*, drh, Knychowo, 52,3 22,6
Bartniki, drh, Rudka, 52,7 22,7 s. 187
Bartyczki, blk zob. Sikory-Bartyczki
Bączki Stare, blk zob. Chojane-Bąki
Bejdy-Klimy (Klimy), *Klimy*, drh, Przesmyki, 52,1 22,6 s. 50
Bejdy, drh, Przesmyki, 52,2 22,6
- Berezowo, *Stare Berezowo*, blk, Narew, k 52,7 23,5 s. 161, 181
Berlin, Niemcy s. 22, 24, 218
Bernatki, blk zob. Biernatki
Biała, blk, Bielsk, 52,8 23,2 s. 211
Biała, woj. brzeskie s. 45, 60, 66, 102, 133
Białki, blk zob. Bielki
Białobrzegi (Białe Brzegi), drh, Sterdynia, 52,6 22,4
Białobrzegi (Biały Brzeg), *Białobrzeskie*, blk, Tykocin, 53,3 22,7
Białobrzegi, woj. trockie s. 206, 208
Białokunki, drh zob. Krynki-Białokunki
Białostoczek, woj. podlaskie s. 127, 131
Białosuknie (Białosuknia, Bielosuknie), *Białosuknia*, blk, Goniądz, przedmieście, m 53,5 22,8 s. 154, 161, 180
Białosuknie, *Białosuknia*, blk, Goniądz, 53,5 22,9
Białowieża, woj. brzeskie s. 38, 155
Biały Brzeg, blk zob. Białobrzegi
Biały Dwór, woj. podlaskie s. 65
Białystok (Biały Stok), blk, Białystok, 53,1 23,2 s. 47, 49, 71, 104, 105, 127, 131–132, 156, 161, 205, 209–210, 278
Bielany-Borysy, drh zob. Bielony-Borysy
Bielany-Jarosławy, drh zob. Bielony-Jarosławy
Bielany-Wąsy, drh zob. Bielony-Wąsy
Bielany-Żyłaki, drh zob. Bielony-Żyłaki
Biele (Bielewicze), blk, Suraż, k 53 23,1 s. 161, 181
Bielony-Borysy (Bielany-Borysy, Borysy), *Bielany-Borysy*, drh, Rozbity Kamień, 52,3 22,3 s. 142
Bielony-Jarosławy, *Bielany-Jarosławy*, drh, Rozbity Kamień, 52,3 22,3 s. 142
Bielony-Wąsy (Bielany-Wąsy), *Bielany-Wąsy*, drh, Rozbity Kamień, 52,3 22,2 s. 142

- Bielony-Żyłaki (Bielany-Żyłaki, Żyłaki), *Bielany-Żyłaki*, drh, Rozbity Kamień, 52,3 22,2 s. 142
- Bielony, okolica, drh s. 142
- Bielsk (Bielsko), *Bielsk Podlaski*, blk, Bielsk, miasto, k 52,8 23,2 s. 9–10, 20, 41–43, 54–55, 60, 70, 72–73, 76, 79, 81, 83–84, 89, 91, 94, 113, 120, 150–151, 153–155, 159–160, 166, 168–169, 178, 180, 186, 206, 209–212, 214, 216, 218, 221, 224, 236–244, 246–249, 255, 275
- Bielki (Biała), *Białki*, blk, Narew, k 53 23,5 s. 161, 180, 211
- Biełosuknie, blk zob. Białosuknie
- Bienduga, *Binduga*, mln, Sarnaki, 52,4 22,9
- Biernatki (Bernatki), blk, Augustów, przedmieście, m 53,9 22,8 s. 154, 178, 180
- Biernaty Stare, *Stare Biernaty*, mln, Łosice, 52,2 22,7 s. 50, 144
- Biernaty-Rudniki, *Rudnik*, mln, Łosice, 52,2 22,7 s. 144, 190
- Biernaty-Świrzby, *Biernaty Średnie*, mln, Łosice, 52,2 22,7 s. 144, 190
- Biernaty, okolica, mln s. 144
- Binduga, mln zob. Bienduga
- Biskupki, blk zob. Jabłonia-Rykacze
- Biszewo (Byszewo), drh, Dziadkowiec, 52,6 22,8 s. 201
- Blochy* (Blechy, Błochy), drh, Sterdynia, 52,6 22,3 s. 128
- Błonie Małe (Błonie-Kusie, Kusie, Małe Błonie), drh, Kożuchowo, 52,4 22,3
- Błonie Wielkie (Błonie, Wielkie Błonie), *Błonie Duże*, drh, Kożuchowo, 52,4 22,3
- Bobrówka, blk, Kalinówka, k 53,5 23 s. 66, 126, 161–162, 180
- Bociany, blk zob. Łapy-Bociany
- Boćki, blk, Boćki, miasto, 52,7 23 s. 49, 71, 79, 85, 89, 94, 113, 151, 153, 159–160, 206, 211, 214, 245, 255
- Bodaki (Łubino-Bodaki), blk, Łubino, 52,7 23
- Bogdanki (Bohdanki), blk, Suraz, k 52,9 23,2 s. 181
- Bogdańce, blk zob. Kuczyno-Bogdańce
- Bogi, drh zob. Bohy
- Boguchwały*, blk, Trzciane, przedmieście, m 53,4 22,7 s. 124, 154
- Boguski, blk zob. Boguszki
- Boguski, drh, Drohiczyn, 53,4 22,7 s. 222
- Bogusze (Bogusty), blk, Topiczewo, 52,8 22,9
- Bogusze Stare, drh zob. Bogusze-Stara Wieś
- Bogusze-Litwa, *Bogusze-Litewka*, drh, Pierlejewo, 52,6 22,7 s. 142
- Bogusze-Stara Wieś, *Bogusze Stare*, drh, Pierlejewo, 52,6 22,7 s. 142
- Bogusze-Żale (Bogusze, Żale), *Żale*, drh, Pierlejewo, 52,6 22,7 s. 142
- Bogusze, okolica, drh s. 142
- Bogusze, woj. mazowieckie s. 46, 206–207
- Boguszewo (Bohuszowo), blk, Trzciane i Kalinówka, ks 53,3 22,8 s. 72–73, 85, 89, 94, 113, 161, 180, 206, 208–209
- Boguszki (Boguski), blk, Trzciane, 53,4 22,7 s. 187
- Boguty, okolica, woj. mazowieckie s. 46
- Bohdanki, blk zob. Bogdanki
- Bohdańce, blk zob. Kuczyno-Bogdańce
- Bohomole+ (Bohomoty), blk, Pietkowo, 52,9 22,9 s. 115
- Bohuszowo, blk zob. Boguszewo
- Bohy (Bogi), drh, Wyrozęby-Podawce, 52,4 22,5 s. 197
- Bojanka (Bojanki), *Bujenka*, drh, Ciechanowiec, 52,7 22,6 s. 130
- Bojanki, drh zob. Przybyszyn
- Bojary (Bojarewo), blk, Suraz, 53 23 s. 197
- Bojary, woj. podlaskie s. 131–132
- Bokinie, *Bokiny*, blk, Waniewo, 53 22,9
- Bokowicze, woj. brzeskie s. 46–47, 89
- Bolesty, blk, Bielsk, 52,7 23,1
- Bolesty, mln, Hadynów, 52,2 22,7
- Bonin, mln, Janów, d 52,2 23 s. 68, 176, 182
- Bonowo, *Bujnowo*, blk, Brańsk, k 52,8 23 s. 161, 180
- Boratyniec Lacki (Boratyniec), mln, Siemiatycze, 52,4 23 s. 49, 197
- Boratyniec Ruski (Boratyniec), drh, Siemiatycze, 52,4 22,9 s. 49, 197
- Bordziłowo, mln zob. Borzyłowa Wola
- Borek, drh zob. Rytele-Borki
- Borki, *Borki Siedleckie*, drh, Suchożebry, 52,2 22,3 s. 115
- Borki, *Stypulki-Borki*, blk, Kobylino Poświętne, 53 22,6
- Borowe Stare, blk zob. Borowo-Michały
- Borowe-Nowa Wieś, blk zob. Borowo-Wypychy
- Borowe-Prokuratowszczyzna, blk zob. Borowo-Prokuratowszczyzna
- Borowe-Skórki, blk zob. Borowo-Skórki
- Borowe-Stara Wieś, blk zob. Borowo-Michały
- Borowe-Szczepany, blk zob. Borowo-Szczepany
- Borowe, blk zob. Niwino-Borowe
- Borowe, drh zob. Koce-Borowe
- Borowo-Cibory (Borowe, Borowo, Cibory), *Borowskie Cibory*, blk, Suraz, 53 23 s. 141
- Borowo-Gziki (Borowskie-Gziki), *Borowskie Gziki*, blk, Suraz, 53 23 s. 141
- Borowo-Michały = Borowo-Michały (Borowskie-Michały, Michały), Borowo Stare (Borowe Stare, Borowe-Stara Wieś)*, *Borowskie Michały*, blk, Suraz, 53 23 s. 141
- Borowo-Prokuratowszczyzna (Borowe-Prokuratowszczyzna, Prokuratowszczyzna, Prokuratowszczyzna), *Reńszczyzna*, blk, Suraz, 52,9 23 s. 141
- Borowo-Skórki (Borowe-Skórki), *Borowskie Skórki*, blk, Suraz, 53 23 s. 141
- Borowo-Szczepany (Borowe-Szczepany, Borowo-Szczepanki, Borowo-Szczepanowięta, Szczepanowięta-Borowe), *Szczepany*, blk, Wyszki, 52,8 23
- Borowo-Szepiotki (Borowskie-Szepiotki), blk, Suraz, 53 23 s. 141
- Borowo-Wypychy (Borowe-Nowa Wieś), blk, Suraz, 53 23 s. 111, 141
- Borowo-Żaczki, *Borowskie Żaki*, blk, Suraz, 53 23 s. 141
- Borowo, blk zob. Niwino-Borowe
- Borowo, okolica, blk s. 141
- Borowskie Michały, blk zob. Borowo-Michały
- Borowskie Skórki, blk zob. Borowo-Skórki
- Borowskie-Michały, blk zob. Borowo-Michały
- Borowskie-Szepiotki, blk zob. Borowo-Szepiotki
- Borowskie-Żaki, blk zob. Borowo-Żaczki
- Borówka, blk zob. Kostry-Borówka
- Borsuki, blk, Bargłowo albo Augustów, d 53,8 22,9 s. 73, 182
- Borsuki, mln, Mielnik, k 52,3 23,1 s. 161, 181
- Borsukówka, blk, Dobrzyniewo, k 53,2 22,9 s. 38, 181
- Borszczówka, blk zob. Barszczówka
- Boruty-Chojane, blk zob. Chojane-Bąki
- Boruty, blk zob. Chojane-Bąki
- Boruty, drh zob. Kosianka-Boruty
- Borychowo (Borzychowo), *Borychów*, drh, Wyrozęby-Podawce, 52,4 22,4
- Borychów, drh zob. Borychowo
- Borymy, drh zob. Borzyny
- Borysowa Wola, woj. brzeskie s. 45
- Borysy, drh zob. Bielony-Borysy
- Borzychowo, drh zob. Borychowo
- Borzuchy, drh, Stara Wieś, 52,5 21,9 s. 262, 273
- Borzyłowa Wola (Bordziłowo, Borzyłowa Wólka, Boża Wola), *Stara Bordziłówka*, mln, Biała, 52,1 23 s. 46, 65–66, 138
- Borzyny (Borymy, Borzyny-Krakówki), drh, Ostrożany, 52,5 22,6 s. 128
- Boża Wola, mln zob. Borzyłowa Wola
- Brańsk (Brańsko), blk, Brańsk, miasto, k 52,7 22,8 s. 41–43, 49, 76, 84, 89, 94, 113, 150, 153–154, 159–160, 166, 177, 180, 186, 206, 209, 214, 216, 239, 246
- Brodacze, drh, Kożuchowo, 52,4 22,3
- Brok, blk, Wysokie, k 52,9 22,6 s. 128, 161, 181, 186

- Bronin, mln zob. Wólka
- Bronisze-Sawicze, drh zob. Sawicze-Bronisze
- Broniszewo (Broniszowo), blk, Tykocin, ks 53,2 22,8 s.161, 181
- Bronka, blk, Brańsk, d 52,8 22,9 s. 182
- Brończany, blk zob. Niewodnica-Bronczany
- Bruszewo (Brusewo, Bruszewo), blk, Sokoły, 53 22,6 s. 161
- Bryki, drh, Ostrożany albo Drohiczyn, 52,5 22,7 s. 69
- Bryki, drh, Wysokie, 52,9 22,5 s. 48, 137
- Brześć (Litewski), woj. brzeskie s. 41, 80, 96, 100, 102, 213–214, 217–218, 221, 232, 239–240, 246, 254–255
- Brześcianka (Brzościanka), blk, Łubino, 52,8 23
- Brzeziny (Pszczółczyn, Pszczółczyno), blk, Tykocin, ks 53,2 22,5 s. 148, 181, 121
- Brzeziny-Chrościanka (Chrościany), *Brzeziny-Niedźwiadki*, blk, Dziadkowiec, 52,6 22,9 s. 49, 141
- Brzeziny-Janowięta = Brzeziny-Janowięta (Brzeziny, Brzeziny Janowięta), *Brzeziny-Wytrykusy**, blk, Dziadkowiec, 52,6 22,9 s. 49, 141, 192
- Brzeziny, blk zob. Brzozówka
- Brzeziny, okolica, blk s. 141
- Brzeźnica, blk, Brańsk, 52,7 22,8 s. 49, 161
- Brzościanka, blk zob. Brześcianka
- Brzozowa, blk zob. Brzozówka
- Brzozowa, blk, Kalinówka, k 53,5 23 s. 66, 126, 161–162, 180, 208
- Brzozowo Stare (Brzozowo, Brzozowo-Stara Wieś), blk, Poświętne, 52,9 22,8 s. 141
- Brzozowo, *Brzozów*, drh, Czerwonka, 52,4 22,2
- Brzozowo, *Brzozów*, drh, Suchożebry, 52,3 22,3 s. 115
- Brzozowo-Antonie, blk, Poświętne, 52,9 22,8 s. 141
- Brzozowo-Chrzczony (Chrzczony-Brzozowo), blk, Poświętne, 52,9 22,8 s. 141, 188
- Brzozowo-Karpowicze (Brzozowo), *Karpowicze*, blk, Dolistowo, 53,6 23 s. 64, 66, 208
- Brzozowo-Korabie (Korabie), blk, Poświętne, 52,9 22,7 s. 141
- Brzozowo-Maćkowiec* (Maćkowiec), blk, Poświętne, 52,9 22,7 s. 141
- Brzozowo-Panki, blk, Poświętne, 52,9 22,8 s. 141
- Brzozowo-Solniki (Solniki, Solniki-Brzozowo), blk, Poświętne, 52,9 22,8 s. 141, 187
- Brzozowo-Stara Wieś, blk zob. Brzozowo Stare
- Brzozowo, blk zob. Brzozowo-Karpowicze
- Brzozowo, blk zob. Brzozowo Stare
- Brzozowo, okolica, blk s. 141
- Brzozów, drh zob. Brzozowo
- Brzozówka (Brzeziny, Brzozowa), blk, Bargłowo, k 53,8 22,9 s. 150, 161, 180
- Brzóska, *Brzóska Stare*, blk, Wysokie, 52,9 22,6 s. 48, 53
- Brzózka, woj. mazowieckie s. 46
- Buczyno (Buczyn), *Buczyn Szlachecki*, drh, Skibniewo-Podawce, 52,5 22,2
- Buczyno (Buczyno-Mikosy, Mikosy), *Buczyno-Mikosy*, blk, Kulesze-Rokitnica, 53 22,6
- Budki, drh zob. Księżopole-Budki
- Budkowszczyzna*, drh, Drohiczyn, 52,4 22,6 s. 128, 192, 222
- Budlewo, blk, Topiczewo, 52,8 22,9
- Budy Doboskie, woj. podlaskie s. 37
- Budzieszyn, drh, Mąkobody, 52,3 22,1 s. 60
- Bujaki, drh, Drohiczyn, 52,4 22,7 s. 161, 222, 229
- Bujakowszczyzna, woj. podlaskie s. 115
- Bujały-Gniewosze (Bujały Mniejsze), drh, Jabłonna Lacka, 52,5 22,4
- Bujały-Mikosze (Bujały Większe), drh, Nieciecza, 52,5 22,4
- Bujenka, drh zob. Bojanka
- Bujnowo, blk zob. Bonowo
- Bujny (Bujny Stare), blk, Sokoły, 53 22,7
- Bujny, *Kłopoty-Bujny*, drh, Drohiczyn, 52,5 22,8
- Bukowicze, woj. brzeskie s. 45, 88
- Bukowo, blk, Rajgród, 53,7 22,6 s. 207
- Bukraby (Klukowicze), okolica, woj. brzeskie s. 45
- Buksztel, woj. trockie s. 204
- Burkat (Burkatowiczy), *Burchaty*, blk, Brańsk, osada młyńska, k 52,7 22,9 s. 148, 192
- Burycze, woj. podlaskie s. 240
- Burzyce, woj. podlaskie s. 155
- Buzka, mln, Sarnaki, 52,4 22,9 s. 212
- Buzuny (Buzyny), blk, Turośna, 53 23 s. 161
- Bużyska, *Bużyski*, drh, Śledzianów, 52,5 22,5
- Bużyski, woj. podlaskie s. 222
- Bydytki, drh zob. Czarkówka-Bydytki
- Bydytki, drh zob. Czarkówka-Rolimy
- Bydytki, drh zob. Długa Dąbrowa-Bydytki
- Bysie, drh zob. Lubowicz-Byzie
- Bystre, woj. brzeskie s. 71
- Byszewo, drh zob. Biszewo
- Byzie-Lubowicze, drh zob. Lubowicz-Byzie
- Cecele, drh zob. Czeczela
- Ceranów, drh zob. Czeranowo
- Chądzyńskie Małe, drh zob. Chądzyńskie Wielkie (Małe Chądzyńskie), drh, Sterdynia, 52,5 22,5
- Chądzyńskie Wielkie = Chądzyńskie Wielkie (Wielkie Chądzyńskie), Chądzyńskie Małe (Małe Chądzyńskie)*, *Chądzyń*, drh, Sterdynia, 52,6 22,3
- Chechłowo = Chechłowo (Chechlewo-Stara Wieś, Chochłowo, Chuchłowo), Chechłowo Niemyskich*, *Chechłowo*, drh, Pierlejewo albo Śledzianów, 52,5 22,6
- Cherubiny, drh zob. Długa Dąbrowa-Cherubiny
- Chlebczyn, mln zob. Hlebczyn
- Chłopkowo, *Chłopków*, mln, Górki, 52,3 22,9 s. 88, 90, 94, 172, 212
- Chmiele+, blk, Rajgród, k 53,7 22,6 s. 115–116, 181, 207
- Chmielewo, woj. brzeskie s. 44
- Chmielów**, mln, Niemojki, osada folwarczna, s. 113, 148
- Chobotki, blk, Jasionówka, 53,4 23 s. 209
- Chobotki (Głuchowszczyzna, Mąka, Urbanowszczyzna), *Kulesze-Chobotki*, blk, Tykocin, ks 53,2 22,8 s. 147, 148, 181
- Chochłowo, drh zob. Chechłowo
- Chocicze, mln zob. Chotyce
- Chodałki, drh zob. Trębice-Chodałki
- Chodkowiec, *Chutkowice*, drh, Drohiczyn, 52,4 22,6
- Chodorówka, woj. trockie s. 208
- Chodory, blk zob. Chraboły
- Chodory, blk, Suraż, 53 23 s. 187, 188, 197
- Chodów, drh, Suchożebry, 52,2 22,2 s. 206
- Chojane-Bąki = Chojane-Bąki (Bączki Stare), Chojane-Boruty (Boruty, Boruty-Chojane)*, Chojane-Stara Wieś (Chojane-Boruty, Chojane Stare, Stara Wieś)*, blk, Kulesze-Rokitnica, 53 22,5 s. 141
- Chojane-Gorczy (Górki), blk, Kulesze-Rokitnica, 53 22,5 s. 141
- Chojane-Pawłowiec, blk, Kulesze-Rokitnica, 53 22,5 s. 141
- Chojane-Piecki (Chojane-Piecowskie, Piecki), blk, Kulesze-Rokitnica, 53 22,6 s. 141
- Chojane-Sierocięta, blk, Kulesze-Rokitnica, 53 22,5 s. 141
- Chojane-Stankowięta (Chojane-Stanki, Chojane-Stankowce), blk, Kulesze-Rokitnica, 53 22,5 s. 141, 192, 197
- Chojane, okolica, blk s. 48, 141
- Chojewo (Chojowo), blk, Brańsk, k 52,7 23 s. 161, 180
- Chojnowo, blk, Trzciane, 53,4 22,7 s. 35
- Cholewy-Króle, drh zob. Radziszewo-Króle
- Cholewy-Trzaski, drh zob. Trzaski-Cholewy

- Cholewy, drh zob. Trzaski-Cholewy
Cholewy*, drh, Sterdynia, 52,6 22,3 s. 128
- Chomice, blk, Waniewo, 53,1 22,8
- Chomizna, blk, Pietkowo, 52,9 22,8
- Chorki (Preczki), *Piećki*, blk, Turośna, 53 23
- Choroszcz, woj. trockie s. 44, 47–49, 63–64, 81, 210, 212
- Choroszczewo, *Choroszczewo*, mln, Dziadkowicze, 52,5 23
- Choszczówka* (Choszczewka), drh, Skrzyszewo, 52,4 22,5 s. 128
- Chotycze (Chocicze), mln, Niemojki, 52,2 22,8 s. 89–90, 94, 113
- Chrały (Hrały), blk, Bielsk, k 52,9 23,2 s. 180, 211
- Chrały (Chodory), blk, Knyszyn, k 53,3 23 s. 87, 161, 180, 181
- Chroczewice, woj. podlaskie s. 111
- Chrołowice (Chrołowice, Królewice), *Chrołowice*, drh, Drohiczyn, 52,4 22,6 s. 192, 201, 231
- Chrome, drh zob. Rembiszewo-Chrome
- Chruszczewo, *Chruszczewka Włociańska*, drh, Kosowo, 52,5 22,1
- Chrościanka, drh, Dołobowo, 52,6 22,9 s. 48–49
- Chrościany, blk zob. Brzeziny-Chrościanka
- Chrościele-Franki, blk zob. Franki-Chrościele
- Chruszczewka Włociańska, drh zob. Chruszczewo
- Chrzczony-Brzozowo, blk zob. Brzozowo-Chrzczony
- Chrzczony-Roszki, blk zob. Roszki-Chrzczony
- Chrzczony, blk zob. Roszki-Chrzczony
- Chuchłowo, drh zob. Chechłowo
- Chudaki, drh zob. Czarkówka-Zawady
- Chudziabino* (Chudziaszyno), blk, Suraż, 53 23 s. 124, 177
- Chutkowicze, drh zob. Chodkowicze
- Chybowo, *Chybów*, mln, Sarnaki, 52,3 22,9
- Cibory, drh zob. Winna-Cibory
- Cibory, okolica, woj. mazowieckie s. 46
- Cicholas-Wysonki, blk zob. Wysonki-Cicholas
- Cicibór = Cicibór (Cicibórz), Kajków (Cicibór-Kajków)*, *Cicibór Mały*, mln, Biała, 52,1 23,1 s. 46–47, 66, 132–133
- Ciebieski, mln zob. Czebieraki
- Ciechanowiec, drh, Ciechanowiec, miasto, 52,7 22,5 s. 10, 46, 53, 87, 90, 94, 104, 143, 151, 153, 155–156, 159–160, 206, 213–214, 273
- Cieciorki, mln zob. Jeziorki
- Ciekuny*, blk, Juchnowiec-Dwór, 53 23,1 s. 124, 172, 188, 200
- Cieluski, blk zob. Święciciele
- Ciepielin, drh zob. Czepielin
- Cierpigórz, drh zob. Skolimowo-Cierpigórze
- Cierpigórze, drh zob. Skolimowo-Cierpigórze
- Ciesze, blk, Goniądz, k 53,4 22,8 s. 180
- Cieszyny (Cieszyny-Kobyłino), *Kobylin-Cieszyny*, blk, Kobyłino Poświętne, 53,1 22,7 s. 141
- Ciszewo (Czyżewo), blk, Rajgród, 53,6 22,7 s. 201
- Czabaje, drh zob. Kamianka-Czabaje
- Czaczki, *Czaczki Wielkie*, blk, Suraż, 53 23,1
- Czahy, *Czaje*, drh, Pobikrowy, 52,7 22,7 s. 122, 197
- Czaje-Wólka, woj. podlaskie s. 122
- Czajki = Czajki, Andrale (Ondrale)*, *Czajki*, blk, Kobyłino Poświętne, 53 22,7 s. 161
- Czaple-Andralewicze (Andralewicze, Andralowicze), *Czaple-Andrelewicze*, drh, Skrzyszewo, 52,4 22,5 s. 142
- Czaple-Jarki+ (Jarki-Czaple), drh, Skrzyszewo, 52,4 22,6 s. 142
- Czaple-Liski, drh zob. Liski
- Czaple-Obrapałki (Obrapałki, Obrapałki-Czaple), *Obrępałki*, drh, Skrzyszewo, 52,4 22,6 s. 142
- Czaple, *Czaple Górne*, drh, Skrzyszewo, 52,4 22,5 s. 142
- Czaple, okolica, drh s. 111, 142
- Czaplino, blk, Niewodnica Koryckich, 53,1 23 s. 48
- Czarkówka-Bydytki, drh zob. Czarkówka-Rolimy
- Czarkówka-Rolimy = Czarkówka-Rolimy (Rolimy, Roliny-Czarkówka), Czarkówka-Bydytki (Bydytki)*, Czarkówka-Dobki (Czarkówka, Czarnkówka, Czarnkówka-Dobki)*, drh, Pierlejewo, 52,6 22,6 s. 142
- Czarkówka-Zawady = Czarkówka-Zawady (Czarnkówka-Zawady, Zawady), Czarkówka-Chudaki (Chudaki, Czarnkówka-Chudaki)*, Oleksice*, drh, Pierlejewo, 52,6 22,6 s. 142
- Czarkówka, okolica, drh s. 142
- Czarna (Czarna Mniejsza, Czarna Więtsza), *Czarna Wielka*, drh, Dziadkowicze, k 52,6 22,8 s. 130, 161, 180
- Czarna, *Czarna Cerkiewna*, drh, Rudka, 52,6 22,8 s. 70, 87, 90, 94
- Czarna, *Czarna Średnia*, drh, Rudka, 52,6 22,8 s. 70, 172
- Czarna, *Milewskie*, blk, Kalinówka, k 53,4 23 s. 111, 161, 180
- Czarna Wieś, blk zob. Czarny Las
- Czarnkówka-Chudaki, drh zob. Czarkówka-Zawady
- Czarnkówka-Dobki, drh zob. Czarkówka-Rolimy
- Czarnkówka-Zawady, drh zob. Czarkówka-Zawady
- Czarkówka, drh zob. Czarkówka-Rolimy
- Czarnoty, drh, Paprotnia, 52,3 22,4 s. 161
- Czarnowo-Biki (Czarnowo, Kulesze-Biki, Kulesze-Czarnowo), blk, Kulesze-Rokitnica, 53 22,5
- Czarnowo-Undy, woj. mazowieckie s. 46
- Czarny Las, *Czarna Wieś*, blk, Rajgród, k 53,7 22,6 s. 181, 207
- Czartajewo, *Czartajew*, drh, Siemiatycze, 52,5 22,8 s. 128, 172
- Czebieraki (Ciebieraki), *Czeberaki*, mln, Górki, 52,2 22,9
- Czechowizna (Czechowczyzna, Czechowszczyzna, Strzeżewo), blk, Knyszyn albo Trzciane, k 53,3 22,9 s. 113, 149, 180, 190, 208–209
- Czechy Orłańskie, blk zob. Czochoy
- Czechy, *Czechy Zabłotne*, blk, Kleszczele, 52,6 23,2 s. 121
- Czeczele, *Cecele*, drh, Siemiatycze, d 52,5 22,8 s. 183
- Czekanów, drh, Skrzyszewo, 52,4 22,4 s. 70, 161
- Czekoły, blk zob. Sokołdka
- Czepielin (Ciepielin), drh, Mordy, 52,2 22,4
- Czeranowo (Czerenowo), *Ceranów*, drh, Kadłuby, 52,6 22,2 s. 59, 161, 172
- Czeremcha-Wieś, blk zob. Nurzec
- Czerepy, drh zob. Krasowicze-Czerepy
- Czersk, woj. mazowieckie s. 262
- Czerwonka, drh, Czerwonka, 52,4 22,2
- Czochoy, *Czechy Orłańskie*, blk, Kleszczele, k 52,6 23,5 s. 127, 161–162, 181
- Czołomyje, drh, Mordy, 52,2 22,5 s. 172
- Czortki-Toczyska, drh zob. Toczyska-Czortki
- Czortki, drh zob. Toczyska-Czortki
- Czosnowo-Kalinowo, blk zob. Kalinowo-Czosnowo
- Czosnowo, blk zob. Kalinowo-Czosnowo
- Czowczyzna**, blk, Narew, d s. 134, 182
- Czuchleby, mln, Górki, 52,2 22,8
- Czuchowo (Czuchów), *Czuchów*, mln, Ruskowo, 52,3 22,8
- Czuczerepki**, blk, Brańsk, k s. 134, 180
- Czyżewicze (Czyże, Czyżewo, Czyżowo), *Czyże*, blk, Narew, k 52,8 23,4 s. 85, 89, 94, 161, 181
- Czyżewo, blk zob. Ciszewo
- Dady-Wojtkowicze, drh zob. Wojtkowicze-Dady
- Dady, drh zob. Wojtkowicze-Dady
- Dalnepole (Opole), *Dolne Pole*, drh, Czerwonka, 52,4 22,2
- Daniłowo Małe, blk zob. Łapy-Dzięciele
- Daniłowo, *Daniłowo Duże*, blk, Suraż, przedmieście, m 52,9 22,9 s. 154, 161, 177, 181

- Danowo (Danów), blk, Rajgród, 53,7 22,6
- Dasze, blk zob. Kośna
- Dawidowizna, woj. podlaskie s. 122
- Dawidowo, *Dawidowicze*, blk, Narew, k 52,9 23,4 s. 38, 161, 181
- Dawidy, mln, Hadynów, d 52,2 22,6 s. 182
- Dąb-Gołasic, blk zob. Gołasic-Dąb
- Dąbrowa Cherubiny, drh zob. Długa Dąbrowa-Cherubiny
- Dąbrowa Wielka, drh zob. Długa Dąbrowa
- Dąbrowa Zgniła, blk zob. Jabłonia-Dąbrowa
- Dąbrowa-Biernatówięta, woj. podlaskie s. 115, 142
- Dąbrowa-Bydytki, drh zob. Długa Dąbrowa-Bydytki
- Dąbrowa-Dołęgi, blk zob. Dołęgi
- Dąbrowa-Dzięciel, drh zob. Długa Dąbrowa-Dzięciel
- Dąbrowa-Gogole, drh zob. Długa Dąbrowa-Gogole
- Dąbrowa-Gospodarze, woj. mazowieckie s. 53
- Dąbrowa-Kaski, drh zob. Długa Dąbrowa-Kaski
- Dąbrowa-Kity, woj. mazowieckie s. 53
- Dąbrowa-Łazy-Dzięciela, drh zob. Długa Dąbrowa-Łazy
- Dąbrowa-Łazy, drh zob. Długa Dąbrowa-Łazy
- Dąbrowa-Michałki, woj. mazowieckie s. 53
- Dąbrowa-Moczydły, drh zob. Długa Dąbrowa-Moczydły
- Dąbrowa-Modzele, woj. mazowieckie s. 53
- Dąbrowa-Nowa Wieś woj. mazowieckie s. 53
- Dąbrowa-Serafinowięta, woj. podlaskie s. 115, 142
- Dąbrowa-Sienica, woj. mazowieckie s. 53
- Dąbrowa-Szatanki, woj. mazowieckie s. 53
- Dąbrowa-Tworki, drh zob. Długa Dąbrowa-Tworki
- Dąbrowa-Tymianka, woj. podlaskie s. 115, 142
- Dąbrowa-Wilki, drh zob. Długa Dąbrowa-Wilki
- Dąbrowa-Zabłotne, drh zob. Długa Dąbrowa-Zabłotne
- Dąbrowa, drh zob. Duplewicz
- Dąbrówka (Dąbrówka Kościelna, Dąbrówka-Skwarek), *Dąbrówka Kościelna*, blk, Dąbrówka, 52,9 22,6
- Dąbrówka Zgniła, blk zob. Jabłonia-Dąbrowa
- Dąbrówka, blk zob. Jabłonia-Dąbrowa
- Dąbrówka, woj. trockie s. 208–209
- Deniski, blk, Bielsk, k 52,9 23,2 s. 161, 180
- Dębe, drh zob. Zadębie
- Dębowo (Dubicze), blk, Łubino, 52,7 23
- Długa Dąbrowa = Długa Dąbrowa, Długa Dąbrowa-Dworaki (Długodąbrowa-Dworaki, Długodąbrowa-Dworaki-Serafiny)*, *Dąbrowa Wielka*, drh, Długa Dąbrowa, 52,8 22,4 s. 132, 142, 188
- Długa Dąbrowa-Biernatówęta, woj. podlaskie s. 142
- Długa Dąbrowa-Buczewizna** (Długodąbrowa-Buczewizna), drh, Długa Dąbrowa, s. 135, 142, 192
- Długa Dąbrowa-Bydytki (Bydytki, Długodąbrowa-Bydytki), *Dąbrowa-Bydytki*, drh, Długa Dąbrowa, 52,8 22,5 s. 142
- Długa Dąbrowa-Cherubiny (Cherubiny, Długodąbrowa-Cherubiny), *Dąbrowa-Cherubiny*, drh, Długa Dąbrowa, 52,9 22,4 s. 132, 142, 200
- Długa Dąbrowa-Dworaki, drh zob. Długa Dąbrowa
- Długa Dąbrowa-Dzięciel (Długodąbrowa-Dzięciel, Długodąbrowa-Dzięciele, Dzięciel, Dzięciele, Kamień-Dzięciela), *Dąbrowa-Dzięciel*, drh, Długa Dąbrowa, 52,9 22,4 s. 135, 142
- Długa Dąbrowa-Gogole (Długodąbrowa-Gogole, Gogole), *Dąbrowa-Gogole*, drh, Długa Dąbrowa, 52,9 22,4 s. 142
- Długa Dąbrowa-Kamień (Długodąbrowa-Kamień, Kamień), *Stary Kamień*, drh, Długa Dąbrowa, 52,9 22,4 s. 142, 188
- Długa Dąbrowa-Kaski (Dąbrowa-Kaski, Długodąbrowa-Kaski, Kaski), *Dąbrowa-Kaski*, drh, Długa Dąbrowa, 52,8 22,4 s. 138, 142, 188
- Długa Dąbrowa-Łazy (Długodąbrowa-Łazy, Łazy, Dąbrowa-Łazy-Dzięciela), *Dąbrowa-Łazy*, drh, Długa Dąbrowa, 52,8 22,4 s. 142
- Długa Dąbrowa-Marcinówka** (Długodąbrowa-Marcinówka), drh, Długa Dąbrowa, s. 136, 142
- Długa Dąbrowa-Moczydły (Dąbrowa-Moczydły, Długodąbrowa-Moczydła, Moczydły), *Dąbrowa-Moczydły*, drh, Długa Dąbrowa, 52,8 22,5 s. 48, 142, 161
- Długa Dąbrowa-Serafinowięta, woj. podlaskie s. 142
- Długa Dąbrowa-Tworki (Długodąbrowa-Tworki, Tworki), *Dąbrowa-Tworki*, drh, Długa Dąbrowa, 52,8 22,5 s. 142
- Długa Dąbrowa-Tymianka, woj. podlaskie s. 142
- Długa Dąbrowa-Wilki (Długodąbrowa-Wilki, Wilki), *Dąbrowa-Wilki*, drh, Długa Dąbrowa, 52,8 22,5 s. 142
- Długa Dąbrowa-Zabłotne (Długodąbrowa Zabłotna, Zabłocie, Zabłotne), *Dąbrowa-Zabłotne*, drh, Długa Dąbrowa, 52,9 22,4 s. 142
- Długa Dąbrowa, okolica, drh s. 46, 53, 48, 110, 142, 200
- Długie Hozanki, woj. podlaskie s. 111
- Długie-Grodzisko (Długa-Grodzisko, Długie, Grodziskie, Grodzisko), *Długie Grodzieckie*, drh, Kadłuby, 52,7 22,2 s. 142
- Długie-Łuki (Długie, Długie-Krymki, Rytele-Długie, Stara Długa Wieś, Stare Długie Łuki), drh, Kadłuby, 52,7 22,2 s. 142
- Długie-Wola Kamionka (Długa-Wola Kamionka), *Długie Kamińskie*, drh, Kadłuby, 52,7 22,3 s. 114, 142
- Długie-Wszebory, *Wszebory*, drh, Kadłuby, 52,7 22,2 s. 142
- Długie, okolica, drh s. 142
- Długodąbrowa Zabłotna, drh zob. Długa Dąbrowa-Zabłotne
- Długodąbrowa-Buczewizna, drh zob. Długa Dąbrowa-Buczewizna
- Długodąbrowa-Bydytki, drh zob. Długa Dąbrowa-Bydytki
- Długodąbrowa-Cherubiny, drh zob. Długa Dąbrowa-Cherubiny
- Długodąbrowa-Dworaki-Serafiny, drh zob. Długa Dąbrowa
- Długodąbrowa-Dworaki, drh zob. Długa Dąbrowa
- Długodąbrowa-Dzięciel, drh zob. Długa Dąbrowa-Dzięciel
- Długodąbrowa-Dzięciele, drh zob. Długa Dąbrowa-Dzięciel
- Długodąbrowa-Gogole, drh zob. Długa Dąbrowa-Gogole
- Długodąbrowa-Kamień, drh zob. Długa Dąbrowa-Kamień
- Długodąbrowa-Kaski, drh zob. Długa Dąbrowa-Kaski
- Długodąbrowa-Łazy, drh zob. Długa Dąbrowa-Łazy
- Długodąbrowa-Marcinówka, drh zob. Długa Dąbrowa-Marcinówka
- Długodąbrowa-Moczydła, drh zob. Długa Dąbrowa-Moczydły
- Długodąbrowa-Trzeciny, drh zob. Trzeciny
- Długodąbrowa-Tworki, drh zob. Długa Dąbrowa-Tworki
- Długodąbrowa-Wilki, drh zob. Długa Dąbrowa-Wilki
- Długołęka, blk, Knyszyn, k 53,3 22,8 s. 139, 161–162, 180
- Długosze, Prusy Książęce s. 207
- Dmitrowice, woj. brzeskie s. 120
- Dmochy-Mingosy (Mingosy), *Mingosy*, drh, Rozbity Kamień, 52,3 22,2 s. 122–123, 143, 188
- Dmochy-Rętki (Rętki-Dmochy), drh, Rozbity Kamień, 52,3 22,2 s. 122–123, 143, 188

- Dmochy-Rogale, drh, Rozbity Kamień, 52,3 22,2 s. 122, 143, 201
- Dmochy-Rozumy, drh, Rozbity Kamień, 52,3 22,2 s. 122, 143, 188, 201
- Dmochy, okolica, drh s. 143, 151
- Dobki (Dobkowo), blk, Tykocin, 53,2 22,9
- Dobki, blk zob. Jabłonia-Dobki
- Dobra Woda, *Dobrowoda*, blk, Kleszczelce, przedmieście, m 52,6 23,4 s. 127, 154, 161, 177, 181, 240
- Dobrogoszcz (Dobrogoszcze), drh, Dziadkowicze, 52,6 22,9 s. 186
- Dobromil, blk zob. Romaszki
- Dobrowoda (Dobrowoda), blk, Turośna, 53 23
- Dobrowoda, blk zob. Dobra Woda
- Dobrzyniewo, *Dobrzyniewo Kościelne*, blk, Dobrzyniewo, k 53,2 23 s. 38, 63, 72, 149, 161, 180
- Dojlidy, woj. trockie s. 105, 200
- Doktorce (Szczehłowszczyzna), blk, Suraż, 52,9 23,1
- Doktorowizna**, blk, Rajgród, s. 134
- Dokudów, woj. brzeskie s. 102
- Dolistowo, *Dolistowo Stare*, blk, Dolistowo, ks 53,5 22,9 s. 37, 66, 113, 180, 208
- Dolne Pole, drh zob. Dalnepole
- Dołęgi, *Dąbrowa-Dołęgi*, blk, Długa Dąbrowa, 52,9 22,5 s. 48, 161
- Dołha, woj. brzeskie s. 89
- Dołki, woj. podlaskie s. 124
- Dołobowo (Dołobów, Dołubowo), *Dolu-bowo*, drh, Dołobowo, 52,6 22,9 s. 161, 166, 190
- Domanowo, *Stare Domanowo*, blk, Domanowo, 52,8 22,8
- Doroszki, *Dorożki*, blk, Suraż, k 52,9 23,2 s. 161, 181
- Downary, blk, Goniądz, przedmieście, m 53,4 22,7 s. 36, 139, 154, 180
- Dowspuda, woj. trockie s. 214
- Drażniewo (Drażniew), *Drażniew*, drh, Ruskowo, 52,4 22,7 s. 49–50, 212, 222, 224
- Drągi, blk, Sokoły, 53 22,7
- Dręstwo, blk, Bargłowo, k 53,7 22,7 s. 161, 180
- Droblin (Droblino), mln, Górki, 52,1 23 s. 46, 66
- Drochlin, drh, Ostrożany, 52,6 22,7 s. 210
- Drohiczyn (Drogiczyn), drh, Drohiczyn, miasto, k 52,4 22,7 s. 9–10, 32–34, 40–43, 54–55, 69, 76, 79, 84, 90–91, 94, 113, 128, 150, 153, 155, 159–160, 180, 186–187, 206, 213–235, 255, 263, 273–274
- Drozdy, blk, Suraż, 53 23,1
- Druga Kramkówka, blk zob. Kramkówka-Tatary
- Drugie Gałki, drh zob. Gałki
- Dubicze, *Dubicze Cerkiewne*, blk, Kleszczelce, k 52,7 23,4 s. 85, 89, 94, 111, 161–162, 181, 201
- Dubicze, *Dubicze Osoczne*, blk, Narew, k 52,7 23,5 s. 181
- Dubicze, blk zob. Dębowo
- Dubicze, blk zob. Jabłonia-Dąbrowa
- Dubicze, woj. brzeskie s. 66
- Dubno (Dubin), blk, Boćki, 52,6 23,1 s. 161
- Duchny+, blk, Tykocin, 53,2 22,8 s. 116
- Dudki, blk, Kalinówka, k 53,4 22,9 s. 180
- Dupki, blk zob. Rymki
- Duplewicze (Duplewicze-Totorki, Duplewicz), *Dąbrowa*, drh, Przesmyki albo Knychowo, 52,3 22,6 s. 68, 214
- Dworaki-Pikaty (Pikaty), blk, Sokoły, 52,9 22,7
- Dworaki-Staśkowieża (Dworaki), *Dworaki-Staśki*, blk, Sokoły, 53 22,8
- Dworzec Gonięcki, blk zob. Wielki Dworzec
- Dworzec Juchnowski, blk zob. Juchnowiec-Dwór
- Dybowo, *Dybow*, drh, Skibniewo-Podawce, 52,5 22,2
- Dymidy** (Dziemidy), blk, Kalinówka albo Goniądz, k s. 134, 180
- Dziadkowicze (Dziadkowice, Dziadkowiczy, Dziatkowice), *Dziadkowice*, mln, Dziadkowicze, 52,6 22,9 s. 49, 54, 192, 211
- Dziadkowskie, mln zob. Dzierżkowskie
- Działdowo, Prusy Książęce s. 214
- Dzidziule, *Dydule*, blk, Boćki, 52,7 23,2 s. 200
- Dziegietnia, drh, Sokołów, 52,4 22,3
- Dziekońszczy, blk zob. Dziekonie
- Dziemidy, blk zob. Dymidy
- Dzierzby, *Dzierzby Szlacheckie*, drh, Granne, 52,5 22,4
- Dzierzki Marcinowieża, woj. podlaskie s. 111
- Dzierzki-Janowieża = Dzierzki-Janowieża, Dzierzki-Stankowieża*, Dzierzki-Tomkowieża* (Dzierzki), *Dzierzki*, blk, Poświętne, 52,9 22,8 s. 141, 180
- Dzierzki-Starawieś, *Dzierzki*, blk, Poświętne, 52,9 22,8 s. 141
- Dzierzki-Ząbki, blk, Poświętne, 52,9 22,8 s. 141
- Dzierzki, okolica, blk s. 141
- Dzieszki, *Dziezki*, blk, Goniądz, k 53,4 22,7
- Dzierżkowskie, mln, *Dziadkowskie*, Niemojki, 52,1 22,8 s. 46
- Dzieweczka**, drh, Paprotnia, s. 136
- Dzięciel, drh zob. Długa Dąbrowa-Dzięciele
- Dzięciele, drh zob. Długa Dąbrowa-Dzięciel
- Dzięciołowo (Dzięcielowo, Szczyty), *Szczyty-Dzięciołowo*, blk, Bielsk, 52,7 23,4 s. 118, 211
- Dzięciołowo (Dzięciołowo-Tarusy, Tarusy-Dzięciołowo), blk, Dolistowo, 53,5 23 s. 208
- Dzięcioły, *Dzięcioły Bliższe*, drh, Sterdynia, 52,6 22,3
- Dzięcioły, mln, Niemojki, 52,3 22,8
- Dziękonie (Dziekonie, Dziekońszczy), blk, Trzciane, 53,4 22,8
- Ełk, Prusy Książęce s. 34
- Falatycze, mln, Górki, 52,2 22,8 s. 192, 212
- Falki Stare = Falki Stare (Falki-Stara Wieś, Stara Wieś), Falki-Janowieża (Falki-Jankowieża)*, Falki-Klimowieża*, Falki-Paskowieża*, Falki-Włosty (Włosty, Włosty-Falki)*, *Falki*, blk, Topiczewo, 52,9 23 s. 125, 141
- Falki-Filipy (Filipy, Filipy-Falki), *Filipy*, blk, Topiczewo, 52,9 23 s. 124–125, 141, 161
- Falki-Godzieby = Falki-Godzieby (Godzieby), Falki-Bartki (Falki-Bartowieża)*, *Godzieby*, blk, Topiczewo, 52,9 22,9 s. 125, 141
- Falki-Kowale, *Kowale*, blk, Topiczewo, 52,9 23 s. 111, 124–125, 141
- Falki-Nowosady* (Falki-Filipy-Nowosady, Nowosady), blk, Topiczewo, 52,9 23 s. 111, 124, 141
- Falki-Paskowieża, blk zob. Falki Stare
- Falki-Stara Wieś, blk zob. Falki Stare
- Falki-Włosty, blk zob. Falki Stare
- Falki, okolica, blk s. 110, 124, 141
- Faszcze, blk, Sokoły, 53 22,6
- Felin, mln zob. Androsze
- Filipy-Piechacze = Filipy-Piechacze (Piechacze), *Filipy**, *Piechacze*, blk, Wyszonki Kościelne, 52,8 22,6
- Filipy, blk zob. Warele-Filipy
- Franki-Chrościele = Franki-Chrościele (Chrościele-Franki), Franki-Dąbrowscy*, Wspały*, *Franki-Dąbrowa*, blk, Kobylino Poświętne, 53,1 22,7 s. 111, 141
- Franki-Piaski (Franki, Piaski), blk, Kobylino Poświętne, 53,1 22,6 s. 141
- Franki, okolica, blk s. 141
- Franki, *Perki-Franki*, blk, Sokoły, 53 22,7
- Frącki, blk, Tykocin, osada młyńska, k 53,3 22,7 s. 148
- Gaciska, woj. podlaskie s. 65
- Gajki-Kropiwnica, blk zob. Kropiwnica-Gajki
- Gałki (Drugie Gałki), drh, Skrzyszewo, 52,4 22,5
- Gałki-Lępice (Gałki, Gałki Niższe), drh, Skrzyszewo, 52,4 22,5

- Garbowo Nowe (Garbowo-Nowa Wieś), *Nowe Garbowo*, blk, Kobylino Poświętne, 53,1 22,6
- Garbowo Stare (Garbowo, Garbowo-Stara Wieś), *Stare Garbowo*, blk, Kobylino Poświętne, 53,1 22,6
- Gatica, woj. podlaskie s. 65
- Gawiny, blk, Topiczewo, 52,8 22,9
- Gąsówka Stara, blk zob. Gąsówka-Stara Wieś
- Gąsówka-Oleksino (Oleksino, Oleksino-Gąsówka), *Gąsówka-Oleksin*, blk, Suraż, 53 22,9 s. 141
- Gąsówka-Osse, blk zob. Osse
- Gąsówka-Somachy, blk zob. Somachy
- Gąsówka-Stara Wieś = Gąsówka-Stara Wieś, Gąsówka-Wojtkowięta (Gąsówka)*, *Gąsówka Stara*, blk, Suraż, 52,9 22,9 s. 141
- Gąsówka, okolica, blk s. 141
- Gdale-Porajewo, blk zob. Porajewo
- Gdale, blk zob. Porajewo
- Gdańsk, woj. pomorskie s. 214, 219, 263
- Gęś, woj. brzeskie s. 89.
- Gętki, drh zob. Porzeziny-Gętki
- Giełczyn, blk zob. Strubicze
- Giemzino, blk zob. Stypułki-Giemzino
- Gierałty Nowe, *Nowe Gierałty*, blk, Dąbrówka, 52,9 22,6
- Gierałty Stare (Gierałty-Stara Wieś), *Stare Gierałty*, blk, Dąbrówka, 52,9 22,6
- Gierałty, woj. podlaskie s. 53
- Ginie, blk, Goniądz, k 53,4 22,8 s. 180
- Gińcze (Gyruze), *Guzy*, blk, Kalinówka, k 53,4 22,9 s. 180
- Glina, drh zob. Wojtkowicze-Glinna
- Glina, drh, Kosowo, 52,6 22 s. 122
- Glinnik (Glinnik-Gośna), blk, Brańsk, przedmieście, m 52,8 22,8 s. 154, 177
- Głębocek, drh, Granne, 52,6 22,5 s. 114
- Głębok Stok (Pęskie, Pęskie-Głębok Stok), *Peńskie*, blk, Knyszyn, 53,3 22,8
- Głuchowiec, *Głuchówek*, drh, Mordy, 52,2 22,5 s. 161
- Głuchowo, *Głuchów*, drh, Mordy, 52,2 22,5 s. 172
- Głuchowszczyzna, blk zob. Chobotki
- Gnaty = Gnaty (Gnaty-Soczewki), *Soczewki**, *Gnaty-Soczewka*, drh, Kuczyno, 52,7 22,5
- Gniezno, woj. kaliskie s. 52
- Gniła, blk, Dobrzyniewo, k 53,2 23 s. 180
- Gnojno, mln, Mielnik, 52,3 23,1 s. 47, 65, 88, 90, 94, 138, 172, 186
- Godzieby, blk zob. Falki-Godzieby
- Godzieby, *Jamiołki-Godzieby*, blk, Sokoły, 53 22,7
- Gogole, drh zob. Długa Dąbrowa-Gogole
- Golanki, drh, Sterdynia, 52,6 22,3
- Gołasia-Dąb (Dąb-Gołasia), *Gołasze-Dąb*, blk, Kulesze-Rokitnica, 53 22,4 s. 48, 141
- Gołasia-Górki (Gołasia, Górki, Górki Stare), *Gołasze-Górki*, blk, Kulesze-Rokitnica, 53 22,5 s. 141
- Gołasia-Mościska (Gołasia-Mościcki, Gołasia Mościczne, Mościczne Gołasia), *Gołasze Mościckie*, blk, Kulesze-Rokitnica, 53 22,5 s. 141
- Gołasia-Puszcza (Puszcza), *Gołasze-Puszcza*, blk, Kulesze-Rokitnica, 53 22,5 s. 116, 141
- Gołasia-Wola (Wola, Wolica Klepacka), *Wola*, blk, Kulesze-Rokitnica, 53 22,5 s. 116, 141
- Gołasia, blk zob. Gołasia-Górki
- Gołasia, okolica, blk s. 46, 48, 141
- Gołasze Mościckie, blk zob. Gołasia-Mościska
- Gołasze-Dąb, blk zob. Gołasia-Dąb
- Gołasze-Górki, blk zob. Gołasia-Górki
- Gołasze-Puszcza, blk zob. Gołasia-Puszcza
- Gołąbki, blk zob. Pietrzykowo-Gołąbki
- Gołębie (Gołębiowizna, Poświętne-Gołębie), blk, Poświętne, 52,9 22,8
- Gołoty, drh zob. Patrykozy, drh, Kożuchowo, 52,9 22,8
- Goniądz, blk, Goniądz, miasto, k 53,5 22,7 s. 34–38, 40–43, 54, 72, 96, 100, 104, 121–122, 139, 150–151, 153–155, 159–160, 167, 178, 180, 186, 206, 208–209, 214
- Goździki, blk zob. Łapy-Bursięta
- Góra (Sokoły-Góra, Góra-Sokołowski), blk, Knyszyn, ks 53,2 22,9 s. 147, 161, 180
- Górki Stare, blk zob. Gołasia-Górki
- Górki, blk zob. Chojane-Gorzany
- Górki, blk zob. Gołasia-Górki
- Górki, drh, Przesmyki, 52,2 22,6
- Górki, mln, Górki, 52,2 22,8 s. 65–66, 99–101, 106–107, 212
- Górnowo, drh zob. Kobylany-Stara Wieś
- Górnowo, mln zob. Hornowo
- Górskie, blk, Topiczewo, 52,8 22,9
- Grabowiec, blk zob. Obychodnik
- Grabowiec, blk, Bielsk, k 52,8 23 s. 161, 180
- Grabowo-Kamionka, blk zob. Kamionka
- Grabowo, blk, Grabowo, 53,9 22,8 s. 45, 48, 64
- Grabowo**, drh, Kuczyno, s. 136
- Grabówka*, blk, Jasionówka, 53,4 23 s. 125
- Grajewo, woj. mazowieckie s. 207, 214
- Granne, drh, Granne, 52,5 22,5 s. 114, 186, 206, 210–211, 213, 263
- Grądy, drh, Kosowo, 52,6 22,2
- Gredele, blk zob. Hredele
- Grzędzice-Trzcieniec, drh zob. Trzcieniec-Dupy
- Grochowo, *Grochów Szlachecki*, *Grochów Włościański*, drh, Czerwonka, 52,4 22,1
- Grochy (Śmierdzigrochy), blk, Poświętne, 52,9 22,9 s. 172, 188
- Grochy-Łopienie, blk zob. Łopienie-Grochy
- Grochy, blk zob. Łopienie-Grochy
- Grochy, woj. mazowieckie s. 188
- Grodno, woj. trockie s. 30, 38, 206, 208, 210–211, 214, 218–219, 239–240, 244
- Grodzińskie, blk zob. Horodniany
- Grodziskie, drh zob. Długie-Grodzisko
- Grodzisko (Grodzisko Długie), *Grodzisk*, drh, Zembrowo, 52,5 22,3 s. 69
- Grodzisko (Horodzisko), *Grodzisk*, drh, Ostrożany, 52,6 22,7 s. 87, 197, 211
- Grodzisko, blk, Kalinówka, osada folwarczna, k 53,5 23 s. 66, 148, 126, 180
- Grodzisko, drh zob. Długie-Grodzisko
- Grodzkie Stare (Grodzkie-Stara Wieś), *Stare Grodzkie*, blk, Kulesze-Rokitnica, 53 22,5 s. 141
- Grodzkie-Nowa Wieś (Grodzkie Nowe), *Nowe Grodzkie*, blk, Kulesze-Rokitnica, 53 22,5 s. 141
- Grodzkie-Szczepanowięta (Kulesze-Grodzkie, Szczepanowięta), *Grodzkie Szczepanowięta*, blk, Kulesze-Rokitnica, 53 22,5 s. 141
- Grodzkie, okolica, blk s. 46, 141
- Gródek, drh zob. Kuczyno-Gródek
- Gródek, drh, Jabłonna Lacka, 52,5 22,5 s. 57, 87, 161, 213, 222
- Gródek, woj. trockie s. 210, 214
- Gruszewo, drh zob. Hruszewo
- Gruszniewo, mln zob. Hruszniewo
- Gruzka, blk zob. Hruska
- Gryniewiczze, blk zob. Hryniewiczze
- Grzebichy, woj. mazowieckie s. 46
- Grzybowo, *Grzybów*, mln, Sarnaki, 52,3 22,9 s. 212
- Grzyby, *Grzyby-Orzepy*, drh, Siemiatycze, 52,5 22,8
- Grzymały, drh, Skibniewo-Podawce, 52,5 22,1
- Grzywy, blk zob. Porośla-Grzywy
- Gurbicze, blk, Dolistowo, k 53,5 22,9 s. 181
- Guty (Kosowo-Guty), drh, Kosowo, 52,6 22,1
- Guzy, blk zob. Gińcze
- Gyruze, blk zob. Gińcze
- Haczki, *Haćki*, blk, Bielsk, k 52,8 23,2 s. 161, 180, 211
- Hadynów, mln, Hadynów, d 52,2 22,7 s. 59, 182
- Hajnowka, woj. brzeskie s. 247
- Hanczuty (Ancuty, Anczucicze), *Ancuty*, blk, Narew, 52,9 23,5 s. 169, 211

- Harbasy, *Arbasy Male*, drh, Śledzianów, 52,5 22,6
- Harbasy, drh zob. Stare Harbasy
- Harbasze, drh zob. Kaczyno-Harbaszy
- Hawryłki, blk, Boćki, 52,7 23,1 s. 188
- Hendzel, blk zob. Sobociec
- Hermany, blk, Tykocin, 53,2 22,7 s. 135
- Hlebczyn, *Chlebczyn*, mln, Sarnaki, 52,3 22,9
- Hliwki (Holiwki, Liwki), *Liwki Szlacheckie*, mln, Niemojki, 52,1 22,8
- Hodyszewo (Odyszewo), blk, Brańsk, k 52,8 22,8 s. 84, 89, 94, 161, 180
- Holonki, blk, Brańsk, k 52,7 22,9 s. 49, 161, 180
- Hołody, blk, Bielsk, k 52,8 23,3 s. 161–162, 180
- Hołowczyce (Ołowczyce), *Nowe Hołowczyce*, *Stare Hołowczyce*, mln, Mielnik, k 52,3 23 s. 161–162, 181
- Hołowienki (Ołowienki), drh, Zembrowo, 52,5 22,3 s. 69, 161, 197
- Hołowiesk, blk, Bielsk, osada folwarczna, k 52,8 23,2 s. 148, 180, 186, 197, 243, 246
- Hołówki (Hołówki-Turośna), *Hołówki Duże*, blk, Suraz, 53 23,1
- Hołówki Małe, woj. podlaskie s. 124
- Hołubla (Ołobla), drh, Paprotnia, 52,3 22,4 s. 87, 90, 94
- Homoty, woj. podlaskie s. 130–131
- Hornostaje, blk, Goniądz, k 53,4 22,8 s. 161, 180
- Hornowo (Górnowo), mln, Dziadkowice, 52,6 23 s. 49, 173, 212
- Horodniany (Grodzieńskie), blk, Niewodnica Koryckich, 53,1 23,1 s. 47, 161, 197
- Horodyszcze, blk zob. Śliwno
- Horodyszcze, woj. brzeskie s. 89
- Horodzieńskie, blk zob. Śliwno
- Horodzisko, drh zob. Grodzisko
- Horoszki (Horoszkowa Wola), mln, Mielnik, k 52,3 23 s. 181
- Hożna (Hożno, Hwożna, Wożna), blk, Narew, 53 23,5 s. 47, 169
- Hraboły, blk zob. Chraboły
- Hredele, *Gredele*, blk, Bielsk, k 52,7 23,2 s. 161, 180, 200, 241
- Hrud, woj. brzeskie s. 66, 132–133
- Hrunicze (Hrynicze), *Runice*, drh, Drohiczyn, 52,4 22,6 s. 128
- Hruska (Hruskie), *Gruzka*, blk, Milejczyce, 52,6 23,2 s. 68, 84–85, 89, 94
- Hruskie*, blk, Suraz, przedmieście, m 53 23 s. 125, 154, 177, 181
- Hruszewo (Gruszewo), *Hruszew*, drh, Ruskowo, 52,3 22,7 s. 50, 197
- Hruszniewo (Gruszniewo, Ruszniewo, Ruśniewo), *Hruszniew*, mln, Górki, 52,2 22,8 s. 65, 161
- Hrycki, drh, Siemiatycze albo Dziadkowice, 52,5 22,9
- Hrynicze, drh zob. Hrunicze
- Hryniewiczze (Gryniewiczze), *Hryniewiczze Duże*, blk, Bielsk, 52,8 23,2 s. 85, 89, 94, 169, 197, 241
- Hryniewiczze (Hryniewiczze-Jaworówka), blk, Suraz, k 53,1 23,1 s. 71, 181
- Hukowicze, blk, Narew, k 52,9 23,3 s. 149–150, 180
- Husaki, blk zob. Husakowo
- Husakowo, *Husaki*, blk, Bielsk, k 52,9 23,1 s. 161, 180
- Huszlew (Huslewo, Husłowo, Huszlewo, Huszlów, Uszlewo), mln, Łosice, 52,1 22,8 s. 46, 64–65, 161, 213
- Huzyki, *Użyki*, blk, Bielsk, osada folwarczna, k 52,8 23,3 s. 34, 148, 180
- Hwożna, blk zob. Hożna
- Idźki Młynowskie, blk, Sokoły, 53 22,7
- Idźki-Wykno (Wykno), blk, Sokoły, 53 22,7
- Ihnatki, *Ignatki*, blk, Niewodnica Koryckich, 53,1 23,1 s. 188
- Ihnatki (Hihnatki), *Ignatki*, blk, Topiczewo, ks 52,9 22,9 s. 180, 188
- Istok (Stok), blk, Kleszczele, k 52,7 23,5 s. 161, 181, 197, 247
- Iwanki (Banki), blk, Narew, 52,9 23,5
- Iwanowskie, okolica, woj. brzeskie s. 45
- Iwanówka, blk, Turośna, 53 23
- Iwie, woj. wileńskie s. 270
- Iwieniec, woj. mińskie s. 230
- Izbiszczce (Izbica), blk, Waniewo, 53,1 22,9 s. 48
- Izdebnik-Wojny, blk zob. Wojny-Izdebnik
- Jabłeczna, woj. brzeskie s. 91, 93
- Jabłona Lacka, drh zob. Jabłonna Lacka
- Jabłona Rospondowa, drh zob. Jabłonna Lacka
- Jabłona Ruska, drh zob. Jabłonna Ruska
- Jabłona za Nurcem, drh zob. Jabłonka Jabłona-Świercze, drh zob. Jabłonka-Świerczewo
- Jabłonia Kościelna (Jabłonia, Jabłoń Kościelna), blk, Jabłonia Kościelna, 52,9 22,6 s. 141
- Jabłonia Lacka, drh zob. Jabłonna Lacka
- Jabłonia Ruska, drh zob. Jabłonna Ruska
- Jabłonia Zarzecka, blk zob. Jabłonia-Zarzecze
- Jabłonia-Biskupki, blk zob. Jabłonia-Rykacze
- Jabłonia-Dąbrowa (Dąbrowa Zgniła, Dąbrówka, Dąbrówka Zgniła, Dubicze, Jabłonia-Dąbrówka, Jabłoń-Dąbrowa Zgniła), *Jabłoń-Dąbrowa*, blk, Jabłonia Kościelna, 52,9 22,7 s. 141
- Jabłonia-Dobki (Dobki, Jabłonia-Maliki), *Jabłoń-Dobki*, blk, Jabłonia Kościelna, 52,9 22,6 s. 141
- Jabłonia-Jankowce (Jabłonia-Jankowięta, Jankowce), *Jabłoń-Jankowce*, blk, Jabłonia Kościelna, 52,9 22,7 s. 116, 141
- Jabłonia-Markowięta (Markowięta), *Jabłoń-Markowięta*, blk, Jabłonia Kościelna, 52,9 22,6 s. 141
- Jabłonia-Piotrowce = Jabłonia-Piotrowce (Jabłonia-Piotrowiec, Piotrowce, Piotrowiec), Osinki*, *Jabłoń-Piotrowce*, blk, Jabłonia Kościelna, 52,9 22,7 s. 116, 141, 192
- Jabłonia-Prószanka, blk zob. Prószanka
- Jabłonia-Rykacze = Jabłonia-Rykacze (Jabłoń-Rykacze, Rykacze), Jabłonia-Biskupki (Biskupki, Jabłoń-Biskupki)*, *Jabłoń-Rykacze*, blk, Jabłonia Kościelna, 52,9 22,7 s. 141
- Jabłonia-Samsony, blk zob. Samsony
- Jabłonia-Śliwowo, blk zob. Śliwowo
- Jabłonia-Wspały (Jabłonia-Spały, Wspały), *Jabłoń-Spały*, blk, Jabłonia Kościelna, 52,9 22,7 s. 141
- Jabłonia-Zarzecze (Jabłonia Zarzecka, Zarzecze, Zarzeckie, Zarzeckie-Biernatki), *Jabłoń-Zarzeckie*, blk, Jabłonia Kościelna, 52,9 22,6 s. 141
- Jabłonia-Zębrowizna (Zębrowizna, Zębrowszczyzna), *Jabłoń-Zambrowizna*, blk, Jabłonia Kościelna, 52,9 22,6 s. 141
- Jabłonia, blk zob. Jabłonia Kościelna
- Jabłonia, okolica, blk s. 141
- Jabłonka (Jabłona, Jabłona za Nurcem, Jabłonka, Jabłoń), *Jabłonka Kościelna*, drh, Jabłonka, 52,9 22,4 s. 213
- Jabłonka-Świerczewo (Jabłona-Świercze, Jabłonka-Świrczewo, Jabłonna-Świrczewo, Jabłoń-Świerczewo, Jabłonka-Świerzewo), drh, Jabłonka, 52,9 22,4 s. 138
- Jabłonna Lacka (Jabłona Lacka, Jabłonia Lacka, Jabłona Rospondowa), drh, Jabłonna Lacka, 52,5 22,4 s. 69, 197, 266
- Jabłonna Ruska (Jabłona Ruska, Jabłonia Ruska), *Stara Jabłonna*, drh, Jabłonna Lacka, 52,5 22,4 s. 197, 266
- Jabłonowo-Kąty, blk, Płonka Kościelna, 53 22,7
- Jabłonowo-Niedziałki (Niedziałki-Jabłonowo Stare), *Niedziałki*, blk, Płonka Kościelna, 53 22,7
- Jabłoń, woj. brzeskie s. 89.
- Jabłoń Kościelna, blk zob. Jabłonia Kościelna
- Jabłoń-Biskupki, blk zob. Jabłonia-Rykacze
- Jabłoń-Dąbrowa Zgniła, blk zob. Jabłonia-Dąbrowa
- Jabłoń-Dąbrowa, blk zob. Jabłonia-Dąbrowa
- Jabłoń-Dobki, blk zob. Jabłonia-Dobki
- Jabłoń-Jankowce, blk zob. Jabłonia-Jankowce

- Jabłoń-Kikolskie, blk zob. Kikolskie
 Jabłoń-Markowięta, blk zob. Jabłonia-Markowięta
 Jabłoń-Piotrowce, blk zob. Jabłonia-Piotrowce
 Jabłoń-Rykacze, blk zob. Jabłonia-Rykacze
 Jabłoń-Samsony, blk zob. Samsony
 Jabłoń-Spały, blk zob. Jabłonia-Wspały
 Jabłoń-Śliwowo, blk zob. Śliwowo
 Jabłoń-Świerczewo, drh zob. Jabłonka-Świerczewo
 Jabłoń-Uszyńskie, blk zob. Uszeńskie
 Jabłoń-Zambrowizna, blk zob. Jabłonia-Zębrowizna
 Jabłoń-Zarzewie, blk zob. Jabłonia-Zarzewie
 Jabłoń, drh zob. Jabłonka
 Jabłoń, okolica, blk s. 110
 Jacewice, blk, Suraż, osada młyńska, k 52,9 23,1 s. 148, 192
 Jaćwica, blk zob. Jatwież
 Jaćwież, blk zob. Jatwież
 Jadeszki, blk zob. Jodeski
 Jahodnik, *Jagodniki*, blk, Narew, k 52,7 23,5 s. 161, 181, 247
 Jajki, drh zob. Sosna-Jajki
 Jakubowicze-Skolimowo, *Skolimowo*, mln, Boćki, 52,7 23 s. 49
 Jakubowicze-Stara Wieś = Jakubowicze-Stara Wieś (Jakubowicze, Jakubowiczy), Konachy (Jakubowice-Konachy)*, mln, Boćki, 52,7 23 s. 49, 161, 192
 Jakimowicze, drh zob. Stara Wieś
 Jałmużny, drh zob. Książopole-Jałmużny
 Jałówka, woj. trockie s. 214
 Jamiołki Piotrowskie, blk zob. Jamiołki-Piotrowięta
 Jamiołki-Godzieby, blk zob. Godzieby
 Jamiołki-Kłosy, blk, Sokoły, 53 22,6 s. 141
 Jamiołki-Kowale, blk, Sokoły, 53 22,6 s. 141
 Jamiołki-Piotrowięta (Jamiołki Piotrowskie), blk, Sokoły, 53 22,6 s. 141
 Jamiołki-Świetliki, blk, Sokoły, 53 22,6 s. 141
 Jamiołki, okolica, blk s. 141
 Janiki, blk zob. Jenki
 Jankowce, blk zob. Jabłonia-Jankowce
 Janowo, blk, Narew, k 52,9 23,4 s. 180, 211
 Janów, woj. brzeskie s. 45, 51, 60, 68, 133, 213
 Janówek, drh zob. Wólka
 Jarcipory, drh zob. Jartypory
 Jarki-Czaple, drh zob. Czaple-Jarki
 Jarmakowczyzna (Jarmarkowszczyzna), *Jarmarkowszczyzna*, blk, Brańsk, osada młyńska, 52,8 22,9 s. 148
 Jarmoły-Niemyje, drh zob. Niemyje-Jarmoły, drh zob. Niemyje-Jarmoły
 Jarmuły, drh zob. Niemyje-Jarmoły
 Jarnicze (Jarynicze), *Jarnice*, drh, Jarnicze, 52,4 22 s. 54
 Jartypory (Antypory, Jarcipory, Wiartypory), drh, Węgrów, 52,4 22,1 s. 273
 Jaruzele, drh zob. Jeruzale
 Jarynicze, drh zob. Jarnicze
 Jasiewizna, woj. podlaskie s. 111
 Jasionowo Dębowskie, woj. podlaskie s. 115
 Jasionowo, woj. podlaskie s. 115
 Jasionówka (Jasienówka), *Jasienówka*, mln, Dziadkowicze, 52,5 23
 Jasionówka, blk, Jasionówka, 53,4 23 s. 37, 67, 118, 172, 208–209
 Jaski, blk, Goniądz, przedmieście, m 53,4 22,8 s. 154, 180
 Jaskra, blk, Kalinówka, k 53,4 23 s. 73, 161, 181, 209
 Jaszczoty (Jaszczuły), drh, Ostrożany, 52,5 22,7
 Jaświły (Jaźwiły), blk, Dolistowo, ks 53,5 22,9 s. 161–162, 181, 188, 200
 Jatwież (Jaćwica, Jaćwież), *Jatwież Mała*, *Jatwież Duża*, blk, Dolistowo, k 53,5 23 s. 161, 181
 Jaworówka, blk, Dobrzyniewo, 53,2 23
 Jeleń, woj. podlaskie s. 113, 148
 Jelonka, blk, Kleszczele, k 52,6 23,4 s. 127, 161, 181
 Jenki (Janiki), *Jenki*, blk, Waniewo, 53,1 22,8
 Jeruzale (Jaruzele), drh, Mąkobody, 52,3 22,2 s. 123
 Jeszki, blk zob. Niwino Stare
 Jezierna-Tybory, drh zob. Tybory-Jezierna
 Jeziorki* (Ciecioriki), mln, Dziadkowicze, 52,6 22,9 s. 130
 Jeziorki, blk, Bargłowo, k 53,8 22,8 s. 180
 Jeżewo, *Stare Jeżewo*, blk, Tykocin, k 53,1 22,7 s. 161, 181
 Jędrale** (Ondrale), blk, Sokoły albo Kobylińskie, s. 134
 Jersnowo, blk zob. Kiernowski
 Jodeski, *Jadeszki*, blk, Dolistowo, k 53,5 22,9 s. 121
 Jodziki (Żodziki), *Judziki*, blk, Rajgród, ks 53,8 22,7 s. 181
 Joški Centralne, woj. podlaskie s. 116
 Joški, *Joški Wschodnie*, blk, Brańsk, k 52,8 22,8 s. 116, 161, 180
 Jowinki zob. Przytułki
 Józefin, woj. podlaskie s. 123
 Juchnowiec Góra, woj. podlaskie s. 114, 124
 Juchnowiec Kościelny, woj. podlaskie s. 59
 Juchnowiec Stary, woj. podlaskie s. 114
 Juchnowiec-Dwór (Dworzec Juchnowski, Juchnowski Dwór), *Juchnowiec Górny*, blk, Juchnowiec-Dwór, 53 23,1 s. 47, 59, 71, 114, 172
 Juchnowiec-Stare Siolo, *Juchnowiec Dolny*, blk, Juchnowiec-Dwór, 53 23,1 s. 114, 124, 161
 Juchnowszczyzna, *Juchnowszczyzna*, blk, Juchnowiec-Dwór, 53 23,2 s. 114
 Judziki, blk zob. Jodziki
 Juniewiczze (Juniowicze), mln, Łosice, 52,1 22,8
 Juraszki, blk, Turośna, 53 23,1
 Jurowce, blk zob. Sokołda Dobrzyniewska
 Kaczały, blk, Narew, k 52,9 23,4 s. 180, 211
 Kaczyno Małe**, drh, Długa Dąbrowa, s. 136, 143
 Kaczyno Stare (Kaczyno-Długa Dąbrowa, Kaczyno), *Kaczyn Stary*, drh, Długa Dąbrowa, 52,9 22,4 s. 53, 143
 Kaczyno-Harbasy (Harbasze), *Kaczyn-Herbasy*, drh, Długa Dąbrowa, 52,9 22,4 s. 143
 Kaczyno, okolica, drh s. 143
 Kadłubówka, blk, Brańsk, 52,7 23
 Kadłuby, drh, Kadłuby, 52,6 22,2 s. 59, 64
 Kajków, mln zob. Cicibór
 Kaleczyce (Kalejczyce, Mieszki-Kalejczyce), *Kalejczyce*, blk, Boćki, 52,6 23,1 s. 47, 161
 Kalinowiec, *Kalnowiec*, blk, Domanowo, 52,8 22,7
 Kalinowo-Czosnowo (Czosnowo, Czosnowo-Kalinowo), blk, Kulesze-Rokitnica, 53 22,6 s. 141
 Kalinowo-Sulki, *Kalinowo-Solki*, blk, Kulesze-Rokitnica, 53 22,6 s. 141
 Kalinowo-Trojanki-Nowa Wieś, *Nowe Kalinowo*, blk, Kulesze-Rokitnica, 53 22,6 s. 141
 Kalinowo-Trojanki, *Stare Kalinowo*, blk, Kulesze-Rokitnica, 53 22,6 s. 141
 Kalinowo, okolica, blk s. 141
 Kalinówka, *Kalinówka Kościelna*, blk, Kalinówka, d 53,4 22,9 s. 63, 66–67, 72, 182, 209
 Kalinówka, *Kalinówka Królewska*, blk, Kalinówka, k 53,4 23 s. 161, 180, 181
 Kalinówka (Wójtowce), *Wójtowce*, blk, Kalinówka, 53,4 22,9
 Kaliski, drh, Paprotnia, 52,3 22,5 s. 136
 Kaliski, drh, Przesmyki, 52,3 22,6
 Kalnica-Malinowo (Kalnica, Malinowo, Malinowo-Kalnica, Malinowo-Kalniczka), *Kalnica*, blk, Brańsk, 52,7 22,9
 Kalnik, woj. braclawskie s. 56
 Kalnowiec, blk zob. Kalinowiec
 Kałęczynek, *Kałęczyn*, drh, Stara Wieś, 52,5 22 s. 46
 Kałęczyno**, blk, Sokoły, s. 134

- Kamianka Lacka (Kamionka Lacka), *Kamianki Lackie*, drh, Przesmyki, 52,3 22,6 s. 143, 197
- Kamianka Ruska (Kamionka Ruska), *Kamianka*, drh, Jabłonna Lacka, 52,4 22,4 s. 69, 112, 197
- Kamianka-Czabaje (Czabaje), *Kamianki-Czabaje*, drh, Przesmyki, 52,3 22,6 s. 123, 143
- Kamionka-Mytki (Kamionka-Niecki, Kamionka-Witki), *Kamianki-Nicki*, drh, Przesmyki, 52,3 22,6 s. 143
- Kamianka-Wańki, *Kamianki-Wańki*, drh, Przesmyki, 52,3 22,6 s. 143
- Kamianka, blk zob. Kamionka
- Kamianka, okolica, drh s. 143
- Kamianki Lackie, drh zob. Kamianka Lacka
- Kamianki-Czabaje, drh zob. Kamianka-Czabaje
- Kamianki-Nicki, drh zob. Kamianka-Mytki
- Kamianki-Wańki, drh zob. Kamianka-Wańki
- Kamieniec (Litewski), woj. brzeskie s. 76, 218, 221
- Kamiień, blk, Narew, k 52,8 23,5 s. 161, 181
- Kamiień Średni**, drh, Długa Dąbrowa, s. 136
- Kamiień-Dzięciela, drh zob. Długa Dąbrowa-Dzięciel
- Kamiień, drh zob. Długa Dąbrowa-Kamiień
- Kamięńczyk, drh, Granne, 52,6 22,4 s. 213
- Kamięnskie-Jaski, *Kamięnskie Jaski*, blk, Poświętne, 52,9 22,8 s. 141
- Kamięnskie-Ocioski (Ocioski, Ocioski-Kamięnskie), *Kamięnskie Ocioski*, blk, Poświętne, 53 22,8 s. 141
- Kamięnskie-Wiktory (Wiktory), *Kamięnskie Wiktory*, blk, Poświętne, 52,9 22,8 s. 141
- Kamięnskie, *Niewino Kamięnskie*, blk, Bielsk, 52,8 23,1
- Kamięnskie, okolica, blk s. 141
- Kamionka (Grabowo-Kamionka), *Stara Kamionka*, blk, Bargłowo, 53,8 22,8 s. 207
- Kamionka (Kamianka, Kamionka-Grabówka), blk, Jasionówka, 53,4 23 s. 125
- Kamionka Lacka, drh zob. Kamianka Lacka
- Kamionka-Niecki, drh zob. Kamianka-Mytki
- Kamionka-Witki, drh zob. Kamianka-Mytki
- Kamionobród, *Kanabród*, drh, Skrzyszewo, 52,4 22,4 s. 112
- Kaniuki, blk zob. Rybołow
- Kapice-Lipniki, woj. podlaskie s. 111
- Kapicze, *Kapice Stare*, blk, Kobylino Poświętne, 53,1 22,7 s. 46
- Kapłania (Kaplana, Kaplonia), *Kaplań*, drh, Kuczyno, 52,8 22,5
- Karczówka, mln zob. Korczówka
- Karpowicze, blk zob. Brzozowo-Karpowicze
- Karpowszczyzna, blk zob. Wierwiczki
- Karskie (Żerebczyce), drh, Wyrozęby-Podawce, 52,4 22,5
- Karwowo, blk, Rajgród, 53,7 22,6 s. 115–116, 207
- Kaski, drh zob. Długa Dąbrowa-Kaski
- Kasmy-Krasnodęby, drh zob. Krasnodęby-Kasmy
- Kasmy, drh zob. Krasnodęby-Kasmy
- Kąty (Kuczyno-Kąty), *Lubowicz-Kąty*, drh, Kuczyno, 52,8 22,5 s. 48
- Kąty, mln, Dziadkowicze, 52,6 22,9
- Kiczki-Sosnowo, drh zob. Sosnowo-Kiczki
- Kiczki, drh zob. Sosnowo-Kiczki
- Kiejdany, księstwo żmudzkie s. 96, 104
- Kiełbaski, woj. brzeskie s. 66
- Kiełczewo (Kiełcze), *Kiełczew*, drh, Prostynia, 52,7 21,9 s. 46, 115
- Kiełpiniec, drh, Sterdynia, 52,6 22,4
- Kiermusy (Kiermuszowski Młyn), blk, Tykocin, osada młyńska, k 53,2 22,7 s. 148
- Kiersnowo, blk, Brańsk, 52,7 22,9
- Kiersnowski (Kiersnowo), *Kiersnowek*, blk, Brańsk, osada folwarczna, k 52,7 22,9 s. 148, 180
- Kierzki (Kierzkowizna, Kierzkowo), blk, Kobylino Poświętne, 53,1 22,7 s. 190
- Kiewłaki, blk, Topiczewo, 52,8 22,8
- Kijów, woj. kijowskie s. 77, 93
- Kikolskie, *Jabłoń-Kikolskie*, blk, Jabłonia Kościelna, 52,9 22,6
- Kisielany-Kucze (Kisielany-Kuce), *Kisielany-Kuce*, drh, Suchożebry, 52,2 22,2
- Kisielany-Żmichy, drh, Suchożebry, 52,2 22,2
- Kisielew, mln, Ruskowo, 52,3 22,8 s. 138, 161, 212
- Klejniki, blk zob. Zygmuntowo
- Klekotowo, drh, Siemiatycze, 52,4 22,8
- Klepacze, blk, Niewodnica Koryckich albo Suraż, k 53,1 23,1 s. 47, 72, 161, 181
- Klepacze, drh, Ostrożany, 52,5 22,7
- Klepaczewo (Klepaczew), *Klepaczew*, mln, Mielnik, k 52,3 23 s. 181
- Kleszczele, blk, Kleszczele, miasto, k 52,6 23,3 s. 20, 79, 84–85, 89, 94, 113, 116, 127, 151, 153–154, 159–160, 162, 166, 177, 181, 206, 211, 216, 240
- Kleszczewo, *Kleszcze*, blk, Kobylino Poświętne albo Sokoły, 53,2 22,5 s. 71
- Kleszczewo (Łazarze, Łazarze Kleszczewscy), *Łazarze*, blk, Rajgród, 53,7 22,6
- Klewianka, blk, Goniądz, k 53,5 22,8 s. 121, 161, 180, 200, 208
- Klichy, blk, Brańsk, k 52,7 22,9 s. 49, 180
- Klimczyce (Klimczycze), mln, Sarnaki, 52,4 22,8 s. 212
- Klimonty (Klimunty), drh, Mordy, d 52,2 22,5 s. 182
- Klimuntowszczyzna**, drh, Kuczyno, s. 136 192
- Klimy, drh zob. Bejdy-Klimy
- Klizówka zob. Kłyżówka
- Klukowo, drh, Siemiatycze, 52,4 22,8 s. 69
- Klukowo (Klukowo-Kuczyno), drh, Kuczyno, 52,8 22,5
- Klukowo, blk zob. Wyszonki-Klukowo
- Kłopoty-Bańki (Bańki, Bańki-Kłopoty), drh, Dziadkowicze, 52,5 22,8 s. 111, 143
- Kłopoty-Bujny, drh zob. Bujny
- Kłopoty-Patry (Patry, Patry-Kłopoty), drh, Drohiczyn, 52,5 22,8 s. 49, 143
- Kłopoty-Piotry**, drh, Drohiczyn, s. 136, 143
- Kłopoty-Stanisławowięta, *Kłopoty-Stanisławowy*, drh, Drohiczyn, 52,5 22,8 s. 143, 192
- Kłopoty-Waśki, *Kłopoty-Stanisławowy-część*, drh, Drohiczyn, 52,5 22,8 s. 143
- Kłopoty, okolica, drh s. 143
- Kłoski-Młynowięta (Kłoski), blk, Kobylino Poświętne, 53 22,6
- Kłoski-Śwignie (Kłoski), blk, Kobylino Poświętne, 53,1 22,6
- Kłużki, blk zob. Kuzki
- Kłyżówka (Klizówka), drh, Drohiczyn, d 52,4 22,6 s. 176, 182, 222, 228
- Knorozy, blk, Bielsk, k 52,9 23,3 s. 161, 180
- Knorydy, blk, Boćki, 52,7 23,1 s. 161
- Knychowo, *Knychówek*, drh, Knychowo, 52,3 22,6 s. 68, 123, 214
- Knyszyn, blk, Knyszyn, miasto, k 53,3 22,9 s. 33–34, 38, 54, 62–63, 72, 86, 89, 94, 148, 151, 153, 155, 159–160, 206, 208–210, 212, 214
- Kobelany-Kozy, drh zob. Kobylany-Kozięta
- Kobelany-Skorupki, drh zob. Kobylany-Skorupki
- Kobelany, drh zob. Kobyla
- Kobelany, drh zob. Kobylany-Stara Wieś
- Koboski, blk, Domanowo, 52,9 22,7
- Koboski-Siódmaki, blk zob. Siódmaki Kobryń, woj. brzeskie s. 218, 221
- Kobusy-Koce, drh zob. Koce-Kobusy
- Kobusy, drh zob. Koce-Kobusy

- Kobyła (Kobelany), drh, Granne, 52,6 22,5
- Kobylany, woj. brzeskie(?) s. 65
- Kobylany Górne, drh zob. Kobylany-Stara Wieś
- Kobylany-Kozięta = Kobylany-Kozięta (Kobelany-Kozy, Kozięta), Kobylany-Reczki (Kobylany-Rętki, Reczki)*, *Kobylany-Kozy*, drh, Paprotnia, 52,3 22,4 s. 143, 192
- Kobylany-Skorupki (Kobelany-Skorupki, Skorupki, Skorupy-Kozięta), drh, Wyrozęby-Podawce, 52,3 22,5 s. 143, 192
- Kobylany-Stara Wieś (Górnowo, Kobelany), *Kobylany Górne*, drh, Kożuchowo, 52,3 22,4 s. 143
- Kobylany, okolica, drh s. 143
- Kobylin-Borzmy, blk zob. Kobylińskie Poświętne
- Kobylin-Cieszmy, blk zob. Cieszmy
- Kobylin-Gnatki, blk zob. Kobylińskie-Gnatki
- Kobylin-Kruszewo, blk zob. Kruszewo
- Kobylin-Kuleszki, blk zob. Kobylińskie-Kuleszki
- Kobylin-Latki, blk zob. Kobylińskie-Gnatki
- Kobylin-Pieniążki, blk zob. Kobylińskie-Pieniążki
- Kobylin-Pogorzałki, blk zob. Pogorzałki
- Kobylińskie Poświętne (Kobylińskie, Kobylińskie Kościelne), *Kobylin-Borzmy*, blk, Kobylińskie Poświętne, 53,1 22,7 s. 71, 141, 213
- Kobylińskie-Gnatki (Kobylin-Gnatki, Kobylińskie, Latki), *Kobylin-Latki*, blk, Kobylińskie Poświętne, ks 53,1 22,7 s. 141, 181
- Kobylińskie-Kuleszki (Kulesze-Kobylińskie, Kuleszki), *Kobylin-Kuleszki*, blk, Kobylińskie Poświętne, 53,1 22,7 s. 141
- Kobylińskie-Pieniążki (Pieniążki, Pieniążkowizna), *Kobylin-Pieniążki*, blk, Kobylińskie Poświętne, 53,1 22,7 s. 141, 190
- Kobylińskie, blk zob. Kobylińskie-Gnatki
- Kobylińskie, blk zob. Kobylińskie Poświętne
- Kobylińskie, okolica, blk s. 141
- Koce Borowe, drh zob. Koce-Borowe
- Koce Stare, drh zob. Koce-Schaby
- Koce-Basie (Koce-Bazie), drh, Winna Stara, 52,7 22,6 s. 128, 143
- Koce-Borowe (Borowe), *Koce Borowe*, drh, Winna Stara, 52,7 22,7 s. 143
- Koce-Chybowo+ (Koce-Chibowo), drh, Winna Stara, 52,7 22,6 s. 122, 143
- Koce-Kobusy (Kobusy-Koce), *Kobusy*, drh, Winna Stara, 52,7 22,6 s. 122, 128, 143
- Koce-Masły*, drh, Winna Stara, 52,7 22,6 s. 128, 143
- Koce-Piskuły, drh, Winna Stara, 52,7 22,6 s. 143, 188
- Koce-Schaby = Koce-Schaby, Koce-Stara Wieś (Koce Stare)*, drh, Winna Stara, 52,7 22,6 s. 128, 143
- Koce, okolica, drh s. 143
- Koczerhy (Koczary, Koczary, Koczery), *Koczery*, drh, Drohiczyń, 52,4 22,7 s. 57, 222
- Koćmiery-Stara Wieś (Koćmiery, Koćmiery Stare), *Koćmiery*, blk, Topiczewo, 52,9 22,9
- Koćmiery-Wypychy (Wypychy, Wypychy-Koćmiery), *Wypychy*, blk, Topiczewo, 52,9 22,9
- Koćmiery+, blk, Jabłonia Kościelna, 52,9 22,7 s. 116
- Kojły, blk, Narew, k 52,8 23,5 s. 161, 181
- Kojrany (Mańkowizna), blk, Juchnowiec-Dwór, 53 23,1
- Koleśniki, blk, Goniądz, k 53,4 22,8 s. 133–134, 180, 187
- Kolonia Mostów, woj. podlaskie s. 64
- Kołaki (Kołaki Czarnoleścy), blk, Rajgród, 53,7 22,6 s. 207
- Kołaki, *Kułaki*, drh, Winna Stara, 52,7 22,6
- Kołaki, okolica, woj. mazowieckie s. 46
- Koło, woj. kaliskie s. 41
- Kołodziejcz, woj. mazowieckie s. 46
- Kołodzieże (Kołodzie), *Kołodzież*, blk, Trzciane, ks 53,4 22,8 s. 161, 180, 197, 209
- Komorowo**, blk, Tykocin, s. 135
- Komory-Księżopole, drh zob. Księżopole-Komory
- Komory, drh zob. Księżopole-Komory
- Konachy, mln zob. Jakubowice-Stara Wieś (Jakubowice-Konachy), mln, Boćki, 53,4 22,8
- Konopki, *Konopczyn*, blk, Trzciane, k 53,4 22,8 s. 180
- Konowały, blk, Waniewo, 53,1 22,9 s. 48
- Konstantynów, woj. brzeskie s. 45, 89
- Kopiny, woj. brzeskie s. 44
- Kopłany, blk zob. Niewodnica Siestrzotowskich
- Kopow, woj. podlaskie s. 111
- Kopytkowo, woj. podlaskie s. 115
- Korabie-Kozierady (Korabie, Kozierady, Kozierady-Korabie), *Korabie*, drh, Rozbity Kamień, 52,4 22,2
- Korabie-Sosna, drh zob. Sosna-Korabie
- Korabie, blk zob. Brzozowo-Korabie
- Korabie, drh zob. Sosna-Korabie
- Korczażki-Łapy, blk zob. Łapy Korczażki
- Korczażki, blk zob. Łapy Korczażki
- Korczewo, *Korczew*, drh, Knychowo, 52,4 22,6 s. 172, 214, 222
- Korczówka (Karczówka), mln, Hadynów, k 52,1 22,7 s. 46, 180
- Kornica, *Stara Kornica*, mln, Górki, k 52,2 22,9 s. 47, 88, 90, 94, 161, 181
- Kornino (Korniny), *Stary Kornin*, blk, Kleszczele, k 52,7 23,4 s. 161, 181
- Kornino Nowe, *Nowokornino*, blk, Narew, k 52,8 23,5 s. 71
- Korowicze, *Kurowice*, drh, Zembrowo, 52,5 22,3 s. 197
- Koryciany, drh, Przesmyki, 52,3 22,5
- Korycin, woj. trockie s. 208–209
- Koryciny, drh, Rudka, 52,6 22,7 s. 130
- Koryciszcza (Koryciszcze), *Koryciski*, blk, Kleszczele albo Bielsk, k 52,7 23,5 s. 71, 161, 181
- Korytnica, woj. mazowieckie s. 262
- Korzeniówka, mln, Dziadkowicze, 52,6 22,9 s. 49, 130
- Korzeniówka Mała (Korzeniówka Druga, Korzeniówka Mniejsza), drh, Drohiczyń, 52,5 22,7
- Korzeniówka Wielka (Korzeniówka Stara), *Korzeniówka Duża*, drh, Drohiczyń, 52,5 22,7
- Kosewo, blk zob. Koszewo
- Kosianka Leśna (Leśna), drh, Pierlejewo, 52,6 22,7 s. 143
- Kosianka-Boruty (Boruty), drh, Pierlejewo, 52,6 22,7 s. 143
- Kosianka-Stara Wieś (Kosianka, Kosianka Stara), *Kosianka Stara*, drh, Pierlejewo, 52,6 22,7 s. 143
- Kosianka-Trojany, *Kosianka-Trojanówka*, drh, Pierlejewo, 52,6 22,7 s. 143
- Kosianka, okolica, drh s. 143
- Kosierady Wielkie, drh zob. Kozierady
- Kosiły, blk, Rajgród, k 53,7 22,6 s. 181
- Kosiorzki, drh zob. Poniaty-Kosiorzki
- Kosiorzki (Kosiorzki), *Kosiorzki*, blk, Goniądz, przedmieście, m 53,5 22,8 s. 127, 154
- Kosirady, drh zob. Kozierady
- Koski-Falki, drh, Ostrożany, 52,5 22,6 s. 143
- Koski-Gowienki, drh zob. Koski-Stara-wieś
- Koski-Starawieś (Koski, Koski-Gowienki), *Koski-Falki-część*, drh, Ostrożany, 52,5 22,6 s. 143
- Koski-Wypychy, drh, Ostrożany, 52,5 22,6 s. 143
- Koski, okolica, drh s. 143
- Kosmy, drh zob. Krasnodęby-Kasmy
- Kosowicze, blk zob. Koszewicze
- Kosowo, *Kosów Lacki*, drh, Kosowo, 52,6 22,1 s. 87, 90, 94, 161, 213, 266
- Kosowo-Guty, drh zob. Guty
- Kosowo, blk zob. Koszewo
- Kosów Lacki, drh zob. Kosowo
- Kosówka, blk zob. Kulesze
- Kosówka, blk, Rajgród, ks 53,7 22,5 s. 181, 207
- Kostki (Suchodół-Kostki), drh, Skibniewo-Podawce, 52,5 22,2
- Kostrów, woj. brzeskie s. 104
- Kostry Stare (Kostry, Kostry-Stara Wieś), *Stare Kostry*, blk, Wyszonki Kościelne, 52,8 22,6 s. 141

- Kostry-Borówka (Borówka), *Kostry-Noski*, blk, Wyszonki Kościelne, 52,8 22,6 s. 141
- Kostry-Litwa, blk, Wyszonki Kościelne, 52,9 22,6 s. 141, 161
- Kostry-Masłowizna**, blk, Wyszonki Kościelne, s. 135, 141
- Kostry-Podsędkowięta, blk, Wyszonki Kościelne, 52,7 22,6 s. 141
- Kostry-Pułazie (Połazie-Kostry, Pułazie-Kostry), *Kostry-Smiejki*, blk, Wyszonki Kościelne, 52,8 22,6 s. 141
- Kostry-Stara Wieś, blk zob. Kostry Stare
- Kostry, blk zob. Kostry Stare
- Kostry, okolica, blk s. 48, 141
- Koszczyño (Szastały), *Szastały*, blk, Bielsk, przedmieście, m 52,7 23,1 s. 111, 154, 161, 178, 180, 240–241, 243
- Koszele, blk, Bielsk, 52,7 23,3 s. 240
- Koszelówka, mln, Górki, 52,1 23 s. 46, 66
- Koszelówka, woj. brzeskie s. 66
- Koszewice** (Kosowice), blk, Narew, k s. 135, 181
- Koszewo (Kosewo, Kosowo), blk, Łubino, 52,7 23
- Koszki, blk zob. Kuzki
- Kościany, blk zob. Kożany
- Kościany+, blk, Suraż, 53 23 s. 116
- Kośna, blk, Kleszczele, 52,6 23,3 s. 85, 89, 94, 116–117, 161
- Kośna, *Dasze*, blk, Kleszczele, przedmieście, m 52,5 23,2 s. 111, 116–117, 154, 177, 181
- Kotaski, drh zob. Kutaski
- Kotły, blk, Bielsk, k 52,8 23,2 s. 161, 180, 241
- Kowale, blk, Turośna, przedmieście, m 53 23 s. 73, 124, 154, 161, 177
- Kowalewszczyzna (Kowalowszczyzna), blk, Waniewo, 53,1 22,8
- Kowiesie (Kowiesze), drh, Rozbity Kamień, 52,3 22,2
- Kownaciska, drh, Suchożebry, 52,2 22,3 s. 115, 151
- Kowno, woj. trockie s. 95, 214, 228
- Kozanki, woj. podlaskie s. 111
- Kozanki Drugie, woj. podlaskie s. 111
- Kozarze, drh, Ciechanowice, 52,7 22,5 s. 46
- Koziełki, blk zob. Płonka-Kozły
- Koziełki, blk zob. Stypułki-Koziełki
- Koziełki*, *Koziołek*, blk, Kobylino Poświętne, 53,1 22,8 s. 125
- Kozierady (Kosirady), *Kosierady Wielkie*, drh, Rozbity Kamień, 52,4 22,2
- Kozierady-Korabie, drh zob. Korabie-Kozierady
- Kozierady, drh zob. Korabie-Kozierady
- Kozierady, woj. brzeskie s. 45, 89
- Kozięta, drh zob. Kobylany-Kozięta
- Kozińce, blk zob. Kozopatry
- Koziółek, blk zob. Koziełki
- Kozłowo, drh, Pobikrowy albo Rudka, 52,6 22,7 s. 69, 130
- Kozły, blk zob. Płonka-Kozły
- Kozolupy, drh, Międzyziesie, 52,5 22 s. 46, 114–115, 130
- Kozopatry (Patrzykozy), *Kozińce*, blk, Dobrzyniewo, k 53,2 23 s. 161, 181
- Koźliki, blk, Narew, k 52,9 23,3 s. 180, 211
- Kożany (Kościany), blk, Juchnowiec-Dwór, 52,9 23,2 s. 89, 94, 210
- Kożuchowo (Kożuchowo Wielkie, Kożuchów), *Kożuchów*, drh, Kożuchowo, 52,4 22,3 s. 58
- Kożuchówek, woj. podlaskie s. 58
- Kożuszki, blk, Topiczewo, 52,8 23
- Kraków, woj. krakowskie s. 177, 214, 228, 232, 234, 278
- Krakówki, *Krakówki-Dąbki*, drh, Ostrożany, 52,5 22,6 s. 128
- Krakówki-Świdry* (Krakówki, Świdry), drh, Ostrożany, 52,5 22,6 s. 128
- Krakówki-Włodki (Krakówki, Włodki), drh, Ostrożany, 52,5 22,7
- Krakówki-Zdzychy, drh zob. Zdzychy
- Kramkówka, *Kramkówka Duża*, blk, Goniądz, 53,4 22,7 s. 124, 139, 161
- Kramkówka-Tatary (Druga Kramkówka, Kramkówka-Tatarczyzna, Tatary-Kramkówka), *Kramkówka Mała*, blk, Goniądz, 53,4 22,7 s. 139
- Krasewice-Czerepy, drh zob. Krasowice-Czerepy
- Krasewice-Jagielki, drh zob. Krasowicze-Jagielki
- Krasewicze Stare, drh zob. Krasowicze Stare
- Krasewo, drh zob. Krasowo
- Krasne, *Krasna Wieś*, blk, Boćki, 52,6 23,2 s. 121, 161
- Krasnodęby-Kasmy (Kasmy, Kasmy-Krasnodęby, Kosmy, Krasny Dąb), drh, Sokołów, 52,4 22,3 s. 143
- Krasnodęby-Rafały (Rafały), drh, Kożuchowo, 52,4 22,3 s. 143
- Krasnodęby-Sypytki, drh, Sokołów, 52,4 22,3 s. 143
- Krasnodęby, okolica, drh s. 143
- Krasowicze Stare (Krasowicze-Stara Wieś), *Krasewice Stare*, drh, Siemiatycze, 52,5 22,8 s. 143
- Krasowicze-Czerepy (Czerepy, Krasowiczy-Czerepy), *Krasewice-Czerepy*, drh, Siemiatycze, 52,5 22,8 s. 143
- Krasowicze-Jagielki (Krasowiczy-Jagielki), *Krasewice-Jagielki*, drh, Siemiatycze, 52,5 22,8 s. 143
- Krasowicze, okolica, drh s. 143
- Krasowo, *Lewonie*, blk, Trzciane, k 53,3 22,8 s. 181, 206, 208–209
- Krasowo (Krasewo, Krasów), *Krasów*, drh, Rozbity Kamień, 52,4 22,2
- Krasowo Wielkie (Krasowo), blk, Domanowo, 52,8 22,7 s. 141
- Krasowo-Częstki, blk, Domanowo, 52,9 22,7 s. 141
- Krasowo-Rybałty*, *Wierzbowizna*, blk, Domanowo, 52,9 22,7 s. 125, 141
- Krasowo-Siódmaki, blk zob. Siódmaki
- Krasowo, blk zob. Krasowo Wielkie
- Krasowo, okolica, blk s. 141
- Krasów, drh zob. Krasowo
- Krasy, drh zob. Paprotnia
- Krawce, mln, Niemojki, 52,1 22,7 s. 46
- Krawce-Starawieś, woj. mazowieckie s. 46
- Kropiewnica-Gajki, blk zob. Kropiewnica-Gajki
- Kropiewnica-Kiernozki, blk zob. Kropiewnica-Kiernoski
- Kropiewnica-Racibory, blk zob. Kropiewnica-Racibory
- Kropilnica-Gajki, blk zob. Kropilnica-Gajki
- Kropilnica-Kiernoski, blk zob. Kropilnica-Kiernoski
- Kropilnica-Racibory, blk zob. Kropilnica-Racibory
- Kropilnica-Gajki (Gajki-Kropilnica, Kropilnica, Kropilnica-Gajki, Kropilwnica), *Kropiewnica-Gajki*, blk, Kobylino Poświętne, 53,1 22,7 s. 141
- Kropilwnica-Kiernoski (Kropilnica, Kropilnica-Kiernoski), *Kropiewnica-Kiernozki*, blk, Kobylino Poświętne, 53,1 22,7 s. 141
- Kropilwnica-Racibory (Kropilnica-Racibory, Racibory), *Kropiewnica-Racibory*, blk, Kobylino Poświętne, 53,1 22,7 s. 141
- Kropilwnica, blk, Kalinówka, k 53,4 22,9 s. 161, 180
- Kropilwnica, okolica, blk s. 141
- Krosiewo (Krosiowo, Krosiewka, Krosiówka, Rudnik), *Kroszewo*, blk, Bargłowo, 53,7 22,8 s. 150, 180
- Krosiówka, *Kroszówka*, blk, Bargłowo, k 53,7 22,8
- Krowodrza, woj. krakowskie s. 177
- Króle, drh zob. Radziszewo-Króle
- Królewicze, drh zob. Chrołowicze
- Królewiec, Prusy Książęce s. 46, 95, 208, 214
- Kruhła, *Pawlinowo*, blk, Kleszczele, 52,6 23,2 s.85, 89, 94, 117
- Kruk (Kruczek), młyn s. 117–118
- Krukowszczyzna+ (Krukowizna, Krukowszczyzna, Krukowczyzna), blk, Jasionówka, k 53,4 23,1 s. 37, 48, 117–118, 181, 190
- Krupice, blk zob. Tworki
- Krupicze (Krupice), *Krupice*, drh, Drohiczyn, 52,4 22,8 s. 161
- Krupki, blk, Brańsk, osada młyńska, k 52,8 22,9 s. 113, 148, 180

- Krupy, woj. lubelskie 104
- Kruszewo Stare-Głąby, blk zob. Kruszewo-Głąby
- Kruszewo-Brodowo (Kruszewo, Kruszewo, Kruszewo-Koziki), blk, Sokoły, 53 22,7 s. 111, 141
- Kruszewo-Głąby (Kruszewo Stare-Głąby, Pęże-Kruszewo), blk, Sokoły, 53 22,7 s. 111, 141
- Kruszewo-Koziki, blk zob. Kruszewo-Brodowo
- Kruszewo-Mateuszowięta**, blk, Sokoły, s. 135, 141
- Kruszewo, blk zob. Kruszewo-Brodowo
- Kruszewo, blk, Waniewo, 53,1 22,8
- Kruszewo, *Kobylin-Kruszewo*, blk, Kobylino Poświętne, 53,1 22,7
- Kruszewo, okolica, blk s. 141
- Kruszyno, *Kruszyn*, blk, Tykocin, 53,3 22,8
- Krynica, *Krynice*, blk, Dobrzyniewo, k 53,2 23 s. 181
- Krynica (Sasiny-Krynica), drh, Suchożebry, 52,3 22,3 s. 161
- Krynki, drh, Paprotnia, 52,3 22,5 s. 136
- Krynki, woj. brzeskie s. 47
- Krynki, woj. trockie s. 155, 214
- Krynki-Białokunki (Białokunki), drh, Pobikrowy, 52,6 22,7 s. 136, 143
- Krynki-Borowe (Krynki-Borowo), *Krynki Borowe*, drh, Pobikrowy, 52,6 22,7 s. 122, 136, 143
- Krynki-Jarki, drh, Pobikrowy, 52,6 22,7 s. 143
- Krynki-Pławy**, drh, Pobikrowy, s. 136, 143
- Krynki-Sobole (Sobole-Krynki), drh, Ostrozany, 52,5 22,8 s. 161
- Krynki, okolica, drh s. 143
- Krypno, *Krypno Wielkie*, blk, Knyszyn, kd 53,3 22,9 s. 133, 139, 161, 181, 182, 186
- Krypy, woj. mazowieckie s. 261–262
- Krzywiatycze, blk zob. Krzywiatycze
- Krywlany, woj. trockie s. 47, 209
- Krzecze, blk, Goniądz, k 53,5 22,8 s. 180, 208
- Krzeczkowo, blk, Goniądz, d 53,4 22,9 s. 139, 182
- Krzemień, *Krzemień-Wieś*, drh, Granne, 52,5 22,5 s. 114, 172, 206, 263
- Krzepisze, drh zob. Poniaty-Kosiorki
- Krześlino (Krześlin), *Krześlin*, drh, Krześlino, 52,2 22,4 s. 57, 64, 68, 87, 90, 94, 114
- Krzewo Małe, blk zob. Reszki
- Krzewo Wielkie, blk zob. Kukowo
- Krzewo, blk zob. Reszki
- Krzyszczki-Wilki, drh zob. Winna-Krzyszczki
- Krzyszczki, drh zob. Winna-Krzyszczki
- Krzywa, blk, Kalinówka albo Jasionówka, k 53,5 23 s. 67, 117–118, 126, 181
- Krzywa, woj. podlaskie s. 241
- Krzywa, woj. trockie s. 37
- Krzywa Wola (Wola), *Wólka*, blk, Bielsk, 52,7 23,3 s. 70, 118–120
- Krzywiatycze (Krywiatycze), *Krywiatycze*, blk, Bielsk albo Boćki, k 52,7 23,4 s. 70, 118–120, 161, 181
- Krzywiatycze, *Krzywa*, blk, Bielsk, k 52,8 23,3 s. 118–120, 180
- Krzywokoły, drh zob. Piotrowo-Krzywokoły
- Krzywośniety (Krzywośnietki, Krzywośniki), *Krzywośnity*, mln, Niemojki, 52,1 22,8
- Krzyżewo (Krzyżewo-Mydłki), blk, Waniewo, 53 22,8
- Księżopole-Budki (Budki), drh, Rozbity Kamień, 52,3 22,1 s. 143
- Księżopole-Jałmużny (Jałmużny), drh, Mąkobody, 52,3 22,1 s. 143
- Księżopole-Komory (Komory, Komory-Księżopole), drh, Rozbity Kamień, 52,3 22,1 s. 143
- Księżopole-Smolaki (Smolaki, Zapole), drh, Mąkobody, 52,3 22,1 s. 143
- Księżopole, okolica, drh s. 143
- Księżopole, blk zob. Woroszyłowszczyzna
- Kuczaby (Prostynia-Kuczaby), drh, Sterdynia, 52,6 22,3 s. 128
- Kuczyno-Gródek, drh zob. Kuczyno-Gródek
- Kuczyno (Kuczyn), *Kuczyn*, drh, Kuczyno, 52,7 22,5 s. 161
- Kuczyno-Bogdańce (Kuczyno-Bohdańce), *Kuczyn*, blk, Trzciane albo Goniądz, 53,4 22,8 s. 72, 192
- Kuczyno-Gródek (Kuczyno, Kuczyn-Gródek), *Gródek*, drh, Kuczyno, 52,7 22,5 s. 138
- Kuczyno-Kąty, drh zob. Kąty
- Kuczyno-Lubowicz, drh zob. Lubowicz
- Kudelczyn (Kudelczyno), drh, Rozbity Kamień, 52,4 22,2
- Kudelicze, woj. podlaskie s. 130–131
- Kukawki, drh, Przesmyki, 52,2 22,5
- Kukowo (Krzewo Wielkie), blk, Rajgród, 53,8 22,7
- Kulesze (Kosówka, Kuleszki, Kuleszki-Kosówka), blk, Trzciane, 53,4 22,7 s. 35, 124, 187
- Kulesze Kościelne-Rokitnica, blk zob. Kulesze-Rokitnica
- Kulesze Kościelne, blk zob. Kulesze-Rokitnica
- Kulesze Podlipne (Kulesze-Podlipka, Podlipne), blk, Kulesze-Rokitnica, 53 22,5 s. 141
- Kulesze Stare, blk zob. Kulesze-Wykno Stare
- Kulesze-Biki, blk zob. Czarnowo-Biki
- Kulesze-Chobotki, blk zob. Chobotki
- Kulesze-Czarnowo, blk zob. Czarnowo-Biki
- Kulesze-Grodzkie, blk zob. Grodzkie-Szczepanowięta
- Kulesze-Kobyłino, blk zob. Kobylino-Kuleszki
- Kulesze-Litwa (Kulesze-Litwa-Bogdanowięta), *Kulesze-Litewka*, blk, Kulesze-Rokitnica, 53 22,5 s. 120, 141
- Kulesze-Maćkowiecia, *Litwa Stara*, blk, Kulesze-Rokitnica, 53 22,5 s. 120, 141
- Kulesze-Miziołki (Kulesze-Niziołki Stare, Rokitnica-Miziołki), *Stare Niziołki*, blk, Kulesze-Rokitnica, 53 22,5 s. 141, 213
- Kulesze-Podawce (Podawce), blk, Kulesze-Rokitnica, 53 22,5 s. 141
- Kulesze-Podlipka, blk zob. Kulesze Podlipne
- Kulesze-Rokitnica (Kulesze Kościelne-Rokitnica, Kulesze-Rokitnica Kościelna), *Kulesze Kościelne*, blk, Kulesze-Rokitnica, 53 22,5 s. 141
- Kulesze-Wykno Nowe (Wyki-Kulesze, Wykno), *Nowe Wykno*, blk, Kulesze-Rokitnica, 53 22,5 s. 141
- Kulesze-Wykno Stare (Kulesze Stare, Kulesze-Wykno, Wykno Stare), *Stare Wykno*, blk, Kulesze-Rokitnica, 53 22,5 s. 141, 186
- Kulesze, okolica, blk s. 46, 141
- Kuleszki-Kosówka, blk zob. Kulesze
- Kuleszki, blk zob. Kobylino-Kuleszki
- Kuleszki, blk zob. Kulesze
- Kuligi (Kuligi-Lipki, Lipka), blk, Rajgród, 53,6 22,7
- Kuligi (Kułygi-Czerenowo, Kulihy), *Kułygi*, drh, Siemiatycze, 52,5 22,8
- Kulikówka, blk, Dobrzyniewo, ks 53,3 23 s. 161, 181
- Kułaki, drh zob. Kołaki
- Kupietyń (Kupiatyn), *Kupientyn*, drh, Sokołów, 52,5 22,3 s. 161
- Kuraszowo, *Kuraszewo*, blk, Narew, k 52,8 23,5 s. 34, 161–162, 181
- Kurcze, *Skibniew-Kurcze*, drh, Skibniewo-Podawce, 52,5 22,2
- Kurowice, drh zob. Korowicze
- Kurowo (Kurów), blk, Waniewo, 53,1 22,8 s. 125, 190
- Kurzyny (Kuryny), blk, Kobylino Poświętne, 53,1 22,6
- Kusie, drh zob. Błonie Małe
- Kuski, blk zob. Kuzki
- Kutaski (Kotaski), *Poniatowo*, drh, Prostynia, 52,6 22
- Kutyłowo, okolica, woj. mazowieckie s. 46
- Kutyski drh zob. Wyszomierz-Wypychy
- Kuzawa, blk zob. Babicze
- Kuzki (Kłużki, Kuski), *Koszki*, blk, Bielsk, 52,7 23,2 s. 161
- Kuzołki, drh zob. Sosna-Kuzołki
- Kuźnica, woj. trockie s. 214

- Lachówka, drh, Siemiatycze, 52,5 22,8
Lachówka-Moczydły, drh zob. Moczydły Lachowskie
Lachówka, drh zob. Moczydły Lachowskie
Lachy, woj. podlaskie s. 111
Lada, *Lady*, blk, Narew, k 52,8 23,4 s. 181, 211
Laskowice, *Laskowice*, drh, Knychowo, 52,4 22,6 s. 222
Laskowiec (Laskowo), blk, Tykocin, 53,2 22,6
Latki, blk zob. Kobyli-no-Gnatki
Lebiedzie, drh, Sterdynia, 52,6 22,3
Leniewo (Lenowo), blk, Bielsk, 52,8 23,4
Leńce (Supraśle, Zenowcy), blk, Dobrzyniewo, k 53,2 23,1 s. 111, 181
Leszczka, *Leszczka Mala*, drh, Pierlejewo, 52,6 22,5
Leszczka-Mikulicze* (Mikulicze), *Leszczka*, drh, Dziadkowicze albo Siemiatycze, 52,5 22,9 s. 128
Leszczka-Pierlejewo (Leszczka, Leszczka-Pierlewo, Perlewo-Leszczka), *Leszczka Duża*, drh, Pierlejewo, 52,6 22,6 s. 128
Leszczyny, blk, Narew, osada młyńska, k 52,8 23,3 s. 148
Leśna (Leśne, Leśnia), *Lesznia*, blk, Suraż, 52,9 23,1 s. 65
Leśna, drh zob. Kosianka Leśna
Leśne = Leśne (Leśne-Chrzczony), *Roszki-Dusięta**, *Roszki Leśne*, blk, Płonka Kościelna, 53 22,8
Leśne, blk zob. Niwino-Leśne
Leśnia, blk zob. Leśna
Leśnicze, blk zob. Niwino-Leśne
Leśniewo, *Leśniewo-Niedźwiedź*, blk, Kobyli-no-Poświętne, 53 22,6
Leśniki, blk zob. Łapy-Leśniki
Letniki, blk, Dobrzyniewo, k 53,2 23,1 s. 161, 181
Leśniki, blk, Tykocin, k 53,2 22,8 s. 161, 181, 187
Leśniki, drh, Granne, 52,6 22,5 s. 187
Lewickie, blk zob. Niewodnica Lewicka
Lewki, blk, Bielsk, 52,7 23,2 s. 161, 211, 241, 255
Lewonie, blk zob. Krasowo
Lida, woj. wileńskie s. 228
Lipczykowicze, drh zob. Lipki
Lipiny, drh, Przesmyki, 52,3 22,7 s. 50
Lipiny, mln, Dziadkowicze, 52,5 22,9 s. 49, 130
Lipka, blk zob. Kuligi
Lipki (Lipczykowicze), *Stare Lipki*, drh, Stara Wieś, 52,6 21,9 s. 46, 213
Lipniki, blk, Tykocin, osada folwarczna, k 53,2 22,8 s. 148, 181
Lipno, mln, Sarnaki, 52,3 22,8 s. 186, 212
Lipówka, blk, Bargłowo, k 53,8 22,8 s. 180
Lipsk, woj. trockie s. 214
Liski (Czaple-Liski, Liszki), *Liszki*, drh, Skrzyszewo, 52,4 22,5 s. 128
Lisowo, drh, Drohiczyn, 52,5 22,6
Lisza, blk zob. Liza
Litewniki, *Stare Litewniki*, mln, Sarnaki, d 52,3 22,9 s. 176, 182
Litwa Stara, blk zob. Kulesze-Maćkowieża
Litwinowicze, woj. brzeskie s. 45
Liw, woj. mazowieckie s. 209, 213–214, 223, 259, 262–263, 266, 269–270, 272
Liwki Szlacheckie, mln zob. Hliwki
Liwki, mln zob. Hliwki
Liza (Lisza), *Liza Stara*, blk, Topiczewo, 52,9 22,8 s. 186
Loknica, blk zob. Łoknica
Lubiejki, *Lubiejki*, blk, Juchnowiec-Dwór, 53 23,1 s. 49, 172, 200
Lubiejki, mln, Dziadkowicze, 52,6 23 s. 200
Lubieszka (Lubieszka), drh, Kadłuby, 52,6 22,2
Lubieszka, *Lubieszce*, drh, Rudka, 52,7 22,8 s. 48
Lublin, woj. lubelskie s. 41, 213–214, 219, 224, 263
Lubowicz (Kuczyno-Lubowicz, Lubowicz-Kuczyno), *Lubowicz Wielki*, drh, Kuczyno, 52,7 22,5 s. 48, 186
Lubowicz-Byzie (Bysie, Byzie-Lubowicze, Lubowicz-Bysie), drh, Kuczyno, 52,8 22,6 s. 48
Lubowicz-Kąty, drh zob. Kąty
Lubowicze, drh, Ostrożany, 52,5 22,7
Lubów, woj. podlaskie s. 211
Ludwinów, woj. podlaskie s. 262
Lwów, woj. ruskie s. 79, 263
Lyck, Prusy Książęce s. 214
Łabętnik, blk, Rajgród, 53,8 22,8 s. 135
Łapcie (Łopica), blk, Suraż, 52,9 23,1 s. 65
Łapy Barany, woj. podlaskie s. 126
Łapy Barwki, *Łapy-część*, blk, Suraż, 53 22,9 s. 114, 141
Łapy Korczaki (Korczaki, Korczaki-Łapy), *Łapy-Korczaki*, blk, Suraż, 53 22,9 s. 126, 141
Łapy Nowosiółki, *Łapy-część*, blk, Suraż, 53 22,9 s. 120, 142
Łapy-Bociany (Bociany), *Bociany*, blk, Suraż, 53 22,9 s. 120, 141
Łapy-Bursięta (Łapy-Goździki), *Goździki*, blk, Suraż, 53 22,9 s. 114, 141
Łapy-Dębowa (Łapy-Dębownia), *Łapy-Dębowa*, blk, Suraż, 53 22,9 s. 141
Łapy-Dzięciole, *Daniłowo Małe*, blk, Suraż, 52,9 22,9 s. 141
Łapy-Kołpaki, blk zob. Łapy-Wągle
Łapy-Korczaki, blk zob. Łapy Korczaki
Łapy-Leśniki (Łapy-Las), *Łapy-część*, blk, Suraż, 53 22,9 s. 120, 142, 187
Łapy-Łynki = Łapy-Łynki, Łapy-Kosmytki (Łapy-Kosmetki)*, *Łapy-Łynki*, blk, Suraż, 53 22,9 s. 111, 114, 141–142
Łapy-Pluśniaki, blk, Suraż, 53 22,9 s. 126, 142
Łapy-Rechy*, *Rechy*, blk, Suraż, 53 22,9 s. 110, 120, 125, 141–142
Łapy-Strycze, blk zob. Łapy-Strycze
Łapy-Strycze* (Łapy-Strycze), *Łapy-Pluśniaki-część*, blk, Suraż, 53 22,9 s. 125–126, 142
Łapy-Szołajdy = Łapy-Szołajdy (Łapy-Sołajdy), Łapy-Wojtasze*, Michałowizna (Michałowce)*, blk, Suraż, 53 22,9 s. 110, 125, 142
Łapy-Wagle (Łapy-Wąglówka, Wąglewczynna, Wąglowizna), *Łapy-Kołpaki*, blk, Suraż, 53 22,9 s. 126, 142, 190
Łapy-Wity, *Wity*, blk, Suraż, 53 22,9 s. 114, 120, 141–142
Łapy-Zięciuki = Łapy-Zięciuki (Łapy-Zięciaki), Łapy-Żaki*, *Zięciuki*, blk, Suraż, 53 22,9 s. 114, 142
Łapy, okolica, blk s. 110, 141–142
Ławy, mln, Łosice, 52,2 22,8
Łazarze Kleszczewscy, blk zob. Kleszczewo
Łazarze, blk zob. Kleszczewo
Łazowo, *Łazów*, drh, Zembrowo, 52,6 22,4 s. 69, 87, 90, 94, 161
Łazy, drh zob. Długa Dąbrowa-Łazy
Łazy, *Łazy Duże*, blk, Tykocin, 53,2 22,7 s. 206, 209
Łek, Prusy Książęce s. 34
Łempicze Nowe** (Łępace Nowe), drh, Winna Stara, s. 136, 143
Łempicze Stare (Łempicze, Łempicze-Stara Wieś, Łępace-Stara Wieś), *Łempice*, drh, Winna Stara, 52,7 22,7 s. 143
Łempicze-Andrale** (Łempice-Undrale), drh, Winna Stara, s. 136, 143
Łempicze-Klesie+ (Łempicze-Klesie, Łępace-Klesie), drh, Winna Stara, 52,7 22,7 s. 122, 143
Łempicze, okolica, drh s. 143
Łepki, *Stare Łepki*, mln, Łosice, k 52,2 22,6 s. 161, 181
Łęczyczki (Łęczniczka, Łęczyczka), *Łęczyci*, drh, Przesmyki, 52,3 22,5 s. 137
Łępace Nowe, drh zob. Łempicze Nowe
Łępace-Stara Wieś, drh zob. Łempicze Stare
Łępace-Klesie, drh zob. Łempicze-Klesie
Łojki, drh, Siemiatycze, 52,4 22,9
Łoknica (Łoknica), *Osówka*, blk, Narew, k 52,8 23,5 s. 181, 246
Łoknica, blk zob. Porzecze

- Loknica, blk, Narew, 52,8 23,4 s. 85, 89, 94, 161
- Łomazy, woj. brzeskie s. 8, 44
- Łomna (Łomna-Stara Wieś), drh, Kosowo, 52,6 22,2
- Łomża, woj. mazowieckie s. 213–214
- Łopica, blk zob. Łapcie
- Łopienie-Grochy* (Grochy, Grochy-Łopienie), blk, Domanowo, 52,9 22,7 s. 126, 161
- Łopienie-Jeże, woj. podlaskie s. 126
- Łopienie-Pamięciaki, woj. podlaskie s. 126
- Łopienie-Ruś, woj. podlaskie s. 126
- Łopienie-Zyski, woj. podlaskie s. 126
- Łopienie-Szelągi, blk zob. Szelągi
- Łopienie, blk zob. Szelągi
- Łopuchowo, blk, Tykocin, k 53,2 22,7 s. 135, 161, 181, 206
- Łopusze (Łopuski, Łopusy), drh, Ostrożany, 52,5 22,7
- Łosice (Łosicze), mln, Łosice, miasto, k 52,2 22,7 s. 59, 65, 84, 88, 90, 94, 151, 153, 155, 159–160, 167, 181, 206, 212–214, 224, 232, 255
- Łozki, *Łuzki*, mln, Górki, 52,2 22,8
- Łozy, drh, Paprotnia, 52,3 22,5 s. 137
- Łubicze (Łubicze-Drozdzy), *Łubice*, blk, Wyszki, 52,9 23
- Łubin Rudołty, blk zob. Rudołtowo
- Łubino (Łubino Kościelne), *Łubin Kościelny*, blk, Łubino, 52,8 23 s. 161, 241
- Łubno-Bodaki, blk zob. Bodaki
- Łuck, woj. wołyńskie s. 51, 218
- Łuczaje (Łuczaje-Filki), blk, Wyszki, 52,9 23
- Łukawica (Łukawicze), blk, Topiczewo, 52,9 22,8 s. 161
- Łuków, woj. lubelskie s. 213–214, 263
- Łuniewo Wielkie = Łuniewo Wielkie (Łuniewo), Łuniewo-Wyszki (Łuniewo-Wiski)*, drh, Kuczyno, 52,8 22,5 s. 46, 143
- Łuniewo-Szczubły, *Łuniewo Małe*, drh, Kuczyno, 52,7 22,5 s. 46, 143
- Łuniewo, okolica, drh s. 143
- Łupianka Nowa (Łupianka), blk, Płonka Kościelna, 53 22,8
- Łupianka Stara (Łupianka, Łupianka-Stara Wieś), blk, Płonka Kościelna, 53 22,8 s. 161
- Łupichowcy, *Łupichy*, blk, Goniądz, przedmieście, m 53,4 22,8 s. 154, 180
- Łuzki, mln zob. Łozki
- Łuzki (Łuski), *Łuzki*, drh, Skrzyszewo, 52,4 22,4
- Łyse, blk, Suraż, k 52,9 23,1 s. 180
- Łysowicze (Łyskowicze), *Łysów*, drh, Niemojki, 52,3 22,7 s. 68, 115, 161
- Łysowska Wola, drh zob. Wólka Łysowska
- Maciesze, blk zob. Mociesze
- Maćkowicze, woj. podlaskie s. 130
- Maćkowięta, blk zob. Brzozowo-Maćkowięta
- Magnusze, blk, Trzciane, 53,4 22,8
- Majły, blk zob. Mejły
- Makarki, drh, Ostrożany, 52,6 22,8
- Makowo, blk, Kobyłino Poświętne, ks 53,1 22,7 s. 181
- Makówka (Makowo), blk, Narew, przedmieście, m 52,9 23,5 s. 154, 178, 181
- Maksymowizna (Świerzbienie), *Świerzbienie*, blk, Goniądz, 53,4 22,8
- Malec (Malce), drh, Ciechanowiec, 52,6 22,6
- Malesze, blk, Brańsk, k 52,8 23 s. 84, 89, 94, 161, 180
- Maleszewska Nowa, *Nowa Maliszewska*, drh, Kosowo, 52,6 22,1
- Maleszewska Stara, *Stara Maliszewska*, drh, Kosowo, 52,6 22 s. 122
- Malewicze (Malewa), *Malewice*, mln, Dziadkowiec, 52,6 23
- Malinowo-Kalnica, blk zob. Kalnica-Malinowo
- Malinowo-Kalniczka, blk zob. Kalnica-Malinowo
- Malinowo-Żółtki, blk zob. Żółtki-Malinowo
- Malinowo, blk zob. Kalnica-Malinowo
- Malinowo, blk zob. Żółtki-Malinowo
- Malinowo, drh, Dziadkowiec, 52,5 22,8 s. 49, 130, 161
- Malinowo, drh, Kuczyno, 52,7 22,5
- Małe Błonie, drh zob. Błonie Małe
- Małe Chądzyńno, drh zob. Chądzyńno Wielkie
- Małe Olszewo (Nowe Olszewo), *Olszewek*, blk, Topiczewo, 52,8 22,9
- Małki**, drh, Paprotnia albo Przesmyki, s. 136
- Małynka, woj. trockie s. 211
- Małyszczyn (Małyszczyno), drh, Rudka, 52,7 22,7
- Mańkowitzna, blk zob. Kojrany
- Markolewski Młyn**, blk, Dolistowo, osada młyńska, 52,7 22,7 s. 113, 148
- Markowięta, blk zob. Jabłonia-Markowięta
- Markowo-Wola (Markowa Wólka, Wola Markowska), *Markowo-Wólka*, blk, Domanowo, 52,8 22,7
- Markowo, blk, Domanowo, 52,8 22,8
- Markowszczyzna, blk, Niewodnica Koryckich, 53 23
- Martynowice, woj. podlaskie s. 111
- Masie, blk zob. Nowosiółki
- Masie, blk, Trzciane, 53,4 22,7
- Matałki, woj. mazowieckie s. 46
- Mazury-Morze, drh zob. Morze
- Mazury-Zdanowo, drh zob. Twarogi-Mazury
- Mazury, blk, Jabłonia Kościelna, k 53 22,6 s. 128, 161, 181
- Mazury, drh zob. Twarogi-Mazury
- Mąka, blk zob. Chobotki
- Mąkobody, *Mokobody*, drh, Mąkobody, miasto, 52,3 22,1 s. 42, 60, 87, 90, 94, 151, 153, 160, 172, 206, 213, 262
- Medele, woj. wileńskie s. 96
- Mejły (Majły), blk, Trzciane, 53,4 22,7 s. 124
- Melechowicze (Melechy), *Zabłocie*, mln, Milejczyce, 52,5 23 s. 68, 161
- Merecz, woj. trockie s. 214
- Meszki, mln zob. Mieszki
- Meta, blk zob. Neta
- Mezzano, Włochy s. 217
- Męczyno (Męczyn), *Męczyn*, drh, Mąkobody, 52,3 22,1
- Mętna, woj. podlaskie s. 65
- Mężenin, *Mężenin*, mln, Sarnaki, 52,4 22,8 s. 68–69, 161, 212
- Miadzioł, woj. wileńskie s. 96
- Michałowce, blk zob. Łapy-Szołajdy
- Michałowizna, blk zob. Łapy-Szołajdy
- Michały, blk zob. Borowo-Michały
- Mieczki, blk, Rajgród, k 53,7 22,6 s. 181
- Mieczki, blk zob. Niecki
- Miednik, woj. mazowieckie s. 46
- Miedzna, drh zob. Międzyzlesie
- Miedzna, *Międzyzlesie*, drh, Międzyzlesie, 52,5 22 s. 58, 99–100, 106–107, 114–115, 129–130, 160
- Mielnik, mln, Mielnik, miasto, k 52,3 23 s. 9–10, 33, 41–42, 54, 65, 68, 76–77, 84, 87–88, 90, 94, 113, 150–151, 153, 155–156, 159–160, 167, 181, 206, 211–212, 214, 216, 218–219, 221, 224, 250–258, 263, 275
- Mielniki, mln, Łosice, 52,1 22,8 s. 46, 64
- Mień, blk, Domanowo, 52,8 22,7 s. 113
- Mierzwicze, *Stare Mierzvice*, mln, Mielnik, k 52,3 23 s. 181, 212
- Mierzwino Stare (Mierzwino-Stara Wieś), *Mierzwin Duży*, blk, Topiczewo, 52,8 22,9 s. 161
- Mierzwino-Bartoszewięta (Bartki, Mierzwino-Bartoszewięta), *Mierzwin Mały*, blk, Topiczewo, 52,8 22,9
- Mierzynowo (Mironowo), *Mierzynówka*, drh, Pobikrowy, 52,6 22,8 s. 69, 130
- Mieszki (Nieszki), *Mieszki*, mln, Górki, 52,2 22,8
- Mieszki-Kalejczyce, blk zob. Kalejczyce
- Międzyzlesie (Miedzna), *Miedzna*, drh, Międzyzlesie, miasto, 52,5 22,1 s. 42, 58, 114, 129–130, 151, 153, 155, 213
- Międzyrzec, woj. brzeskie s. 8, 10, 89, 212–214
- Miękiszewo, blk, Bielsk albo Narew, 52,8 23,3 s. 71

- Mikicino (Mikicin), *Mikicin*, blk, Doli-
stowo, 53,5 23 s.161, 208
- Miklaszowczyzna, *Miklasze*, blk, Bielsk,
52,7 23,3 s. 121
- Mikołajewo, drh s. 114, 130
- Mikosy, blk zob. Buczyno
- Mikulicze, drh zob. Leszczka-Mikulicze
- Milejczyce, woj. brzeskie s. 60, 155,
211–212, 255
- Milejki, mln, Łosice, 52,1 22,8
- Milewo (Milewice), *Milewo Zabieline*,
blk, Kobyłino Poświętne, 53,1 22,7
- Milewo Leśne, blk, Kobyłino Poświętne,
53,1 22,7
- Milewo, blk, Trzciane, 53,4 22,7
- Milewskie, blk zob. Czarna
- Miłkowice-Janki, drh zob. Miłkowicze-
-Jankowicze
- Miłkowice-Paszki, drh zob. Miłkowicze-
-Paskowicze
- Miłkowice-Stawki, drh zob. Miłkowicze-
-Stawki
- Miłkowicze Ruskie, *Miłkowice-Mački*,
drh, Drohiczyn, 52,5 22,7 s. 143, 197
- Miłkowicze-Jankowicze, *Miłkowice-
-Janki*, drh, Drohiczyn, 52,5 22,6
s. 143
- Miłkowicze-Najewnik, woj. podlaskie
s. 143
- Miłkowicze-Paskowicze (Miłkowicze-
-Paskowicze, Paskowicze), *Miłko-
wice-Paszki*, drh, Drohiczyn, 52,5
22,7 s. 143
- Miłkowicze-Stawki, *Miłkowice-Stawki*,
drh, Drohiczyn, 52,5 22,6 s. 143
- Miłkowicze, okolica, drh s. 57, 143
- Miłosze, blk zob. Supraśla
- Minczewo (Minczewo-Hrumicze), drh,
Drohiczyn, 52,4 22,6
- Mingosy, drh zob. Dmochy-Mingosy
- Mińcze, *Mińce*, blk, Niewodnica Koryc-
kich, k 53,1 23 s. 48
- Mińsk, woj. mińskie s. 203, 214
- Miodusy Koprzywne (Miodusy Pokrzyw-
ne), *Miodusy-Pokrzywne*, drh, Pier-
lejewo, 52,5 22,6 s. 143, 210–211
- Miodusy Wielkie, drh zob. Miodusy-
-Stara Wieś
- Miodusy-Bogusławy, *Miodusy-Dworaki*,
drh, Pierlejewo, 52,5 22,6 s. 143
- Miodusy-Junochy, *Miodusy-Inochy*, drh,
Pierlejewo, 52,5 22,6 s. 143
- Miodusy-Litwa (Miodusy-Litwa-Śle-
dziki), drh, Jabłonka, 52,9 22,4
s. 143
- Miodusy-Michałowieta*, *Zasmuże*, drh,
Jabłonka, 52,9 22,4 s. 130, 143
- Miodusy-Perki (Perki-Miodusy), drh,
Jabłonka, 52,9 22,3 s. 130, 143
- Miodusy-Pokrzywne, drh zob. Miodusy
Koprzywne
- Miodusy-Stara Wieś = Miodusy-Stara
Wieś, Miodusy-Piotrowięta*, *Mio-
dusy Wielkie*, drh, Jabłonka, 52,9
22,4 s. 130, 143
- Miodusy-Stasiowieta, drh, Jabłonka, 52,9
22,4 s. 143
- Miodusy-Stok, drh, Jabłonka, 52,9 22,4
s. 143
- Miodusy-Szczepanowieta** (Szczepa-
nowięta-Miodusy), drh, Jabłonka,
s. 137, 143
- Miodusy-Szymanowieta, woj. podlaskie
s. 115, 143
- Miodusy, okolica, drh s. 46, 53, 112, 143
- Mionki, blk zob. Pomihacze
- Mironowo, drh zob. Mierzynowo
- Mistale, drh zob. Tybory-Mistale
- Misztale, drh zob. Tybory-Mistale
- Młodzianowo (Stryki), *Stryki*, blk, Bielsk,
przedmieście, m 52,8 23,1 s. 111,
154, 161, 178, 180, 240, 243
- Młożewo (Mnożewo), *Młożew-Wieś*,
drh, Jabłonna Lacka, 52,5 22,5
- Młyn Suskowski**, blk, Boćki, osada
młyńska, 52,5 22,5 s. 113, 148
- Młynarze*, mln, Mielnik albo Siemia-
tycze, k 52,4 23 s. 49, 130–131,
148–149, 181
- Mochnate, blk, Narew, k 52,7 23,5
s. 161, 181
- Mocieszce (Macieszce), blk, Dolistowo,
k 53,5 22,9 s. 161, 181
- Moczydły-Kukielki, drh zob. Moczydły-
-Kukielki
- Moczydły-Pidaje, drh zob. Moczydły-
-Pidaje
- Moczydły-Pszczółki, drh zob. Moczydły-
-Pszczółki
- Moczydły-Sikwy, drh zob. Moczydły-
-Zalesie
- Moczydły-Stare, drh zob. Moczydły Stare
- Moczydła-Chowiąsła, drh zob. Moczydły
Stare
- Moczydła-Kukielki, drh zob. Moczydły-
-Kukielki
- Moczydła-Pidaje, drh zob. Moczydły-
-Pidaje
- Moczydła-Stara Wieś, drh zob. Moczydły
Stare
- Moczydły Lachowskie (Moczydły-
-Lachówka, Lachówka-Moczydły,
Lachówka), drh, Ostrożany, 52,5
22,8 s. 143
- Moczydły Stare (Moczydła-Chowiąsła,
Moczydły-Stara Wieś.), *Stare
Moczydły*, drh, Pierlejewo, 52,6
22,6 s. 143
- Moczydły Stare (Moczydła-Stara Wieś,
Moczydły-Stare, Moczydły-Stara
Wieś), *Moczydły*, drh, Ostrożany,
52,5 22,8 s. 143
- Moczydły-Dubiny, drh zob. Moczydły-
-Pidaje
- Moczydły-Jakubowieta, blk zob. Mo-
czydły-Pustelniki
- Moczydły-Kukielki (Moczydły-Kukielki,
Moczydła-Kukielki), drh, Pierlejewo,
52,6 22,6 s. 143
- Moczydły-Lachówka, drh zob. Moczydły
Lachowskie
- Moczydły-Pidaje (Moczydła-Pidaje,
Moczydły-Pidaje, Pidaje), *Moczydły-
-Dubiny*, drh, Pierlejewo, 52,6 22,6
s. 143, 188
- Moczydły-Pszczółki (Moczydły-Pszczó-
łki), drh, Pierlejewo, 52,6 22,6
s. 143, 188
- Moczydły-Pustelniki, *Moczydły-Jaku-
bowieta*, blk, Jabłonia Kościelna,
52,9 22,6
- Moczydły-Skiwy, drh zob. Moczydły-
-Zalesie
- Moczydły-Stankowieta, *Moczydły-Stani-
sławowieta*, blk, Dąbrówka, 52,9
22,6 s. 188
- Moczydły-Stara Wieś, drh zob. Moczydły
Stare
- Moczydły-Szosty**, drh, Pierlejewo,
s. 137
- Moczydły-Zalesie (Moczydły-Skiwy,
Moczydły-Skiwy, Skiwy-Moczydły),
Zalesie, drh, Ostrożany, 52,5 22,8
s. 143
- Moczydły, drh zob. Długa Dąbrowa-
-Moczydły
- Moczydły, drh zob. Moczydły Stare
- Moczydły, okolica, drh s. 112, 143
- Mogielnica, drh zob. Mogilnica
- Mogilnica (Mogielnica), *Mogielnica*, drh,
Skrzeszewo, 52,4 22,6
- Mojki, blk, Kobyłino Poświętne, 53 22,7
- Mokobody, drh zob. Mąkobody
- Mokre, blk, Boćki, 52,7 23,2 s. 161, 211
- Molawicze, *Mulawicze*, blk, Suraż, 52,9
23,1 s. 65, 192
- Mołoczki, blk, Boćki, 52,6 23,2 s. 161,
197
- Mołomotki-Dwór, woj. podlaskie s. 112
- Mołomotki-Folwark, woj. podlaskie
s. 112
- Mołożew-Wieś, drh zob. Młożewo
- Momotki (Momotki-Bohy; Mołomotki),
Mołomotki, drh, Wyrzęby-Podawce,
52,4 22,4 s. 112
- Moniuszki (Moniuski), blk, Dolistowo,
53,5 22,9 s. 208
- Mońki, blk, Goniądz, 53,4 22,8
- Mordy, drh, Mordy, miasto, 52,2 22,5
s. 87, 90, 94, 99–100, 104, 106–107,
151, 153, 160, 172, 206, 265
- Morszkowo (Morsko, Morzkowo), *Mor-
szków*, drh, Jabłonna Lacka, 52,5
22,4
- Morusy, blk, Tykocin, 53,2 22,8
- Morze (Morze-Mazury, Mazury-Morze),
drh, Ostrożany, 52,5 22,7 s. 231
- Morze, blk, Narew, k 52,7 23,4 s. 161, 181
- Morzkowo, drh zob. Morszkowo

- Morzyczyno, *Morzyczyn Włościański*, woj. mazowieckie s. 46
- Moskiewicze, *Moskiewce*, blk, Kleszczęce, 52,6 23,2 s. 121
- Moskwa, Rosja s. 77, 166, 203, 215
- Moskwino (Topiczewo-Moskwino), *Moskwino*, blk, Topiczewo, 52,8 22,9
- Mostowo, *Mostów*, mln, Łosice, 52,1 22,7 s. 46, 64–65, 161
- Moszczona, *Moszczona Królewska*, mln, Mielnik, k 52,4 23 s. 148–149, 161–162, 181
- Moszczona, *Moszczona Pańska*, mln, Siemiatycze, 52,4 23
- Mościczne Gołacie, blk zob. Gołacie-Mościska
- Mroczi (Mroczi-Kamionka), blk, Trzciane, 53,4 22,7 s. 35
- Mszany (Mszane), *Mszanna*, mln, Łosice, 52,1 22,7 s.89–90, 94
- Mulawicze, blk zob. Molawicze
- Mursy, drh zob. Ratyniec-Mursy
- Mysłki = Mysłki (Mystki), Rzym (Rym)*, *Mystki-Rzym*, blk, Długa Dąbrowa, 52,9 22,5 s. 48, 53, 161
- Myszkowicze, *Myszkowice*, drh, Ruskowo, 52,3 22,7 s. 50
- Nagórki-Wysonki, blk zob. Wysonki-Nagórki
- Nagórki, blk zob. Wysonki-Nagórki
- Nakory, drh, Suchożebry, 52,3 22,3 s. 115
- Nałogi, blk, Bielsk, k 52,8 23,1 s. 161, 180
- Narew, blk, Narew, miasto, k 52,9 23,5 s. 20, 84, 89, 94, 113, 139, 147, 150–151, 153–155, 159–160, 181, 186, 206, 210–211, 214
- Nargielowczyzna, blk zob. Niewodnica Nargilewska
- Narajki (Narajczyce, Narajczyce), drh, Drohiczyn, 52,5 22,7
- Nasilowo, *Nasilów*, drh, Paprotnia, 52,3 22,4
- Neta (Meta), *Netta Pierwsza*, blk, Bargłowo, k 53,8 22,9 s. 149,161–162, 180, 207
- Nieciecza, *Nieciecz Włościańska*, drh, Nieciecza, 52,5 22,3 s. 161
- Nieciecze (Nieciecza, Podnieciecza), *Nieciece*, blk, Tykocin, 53,2 22,7 s. 135, 203, 206, 209
- Niecki (Mieczki), blk, Niewodnica Koryckich, 53 23
- Niedziałki-Jabłonowo Stare, blk zob. Jabłonowo-Niedziałki
- Niedziałki, blk zob. Jabłonowo-Niedziałki
- Niedzica, Prusy Książęce s. 214
- Niemierki (Niemirki), *Niemirki*, drh, Jabłonna Lacka, 52,5 22,5 s. 69
- Niemirów, mln zob. Niwiczne
- Niemojki, drh, Niemojki, 52,3 22,7 s. 50, 68, 172
- Niemyje Nowe, drh zob. Niemyje-Siudy
- Niemyje Stare (Niemyje-Stara Wieś), drh, Winna Stara, 52,7 22,7 s. 143
- Niemyje-Jarmuły (Jarmuły-Niemyje, Jarmuły), *Niemyje-Jarnąty*, drh, Winna Stara, 52,7 22,7 s. 143
- Niemyje-Siudy = Niemyje-Siudy, Niemyje-Wity*, *Niemyje Nowe*, drh, Winna Stara, 52,7 22,7 s. 110, 143
- Niemyje-Skłody, drh, Winna Stara, 52,7 22,7 s. 143
- Niemyje-Stara Wieś, drh zob. Niemyje Stare
- Niemyje-Zębki (Zębki), *Niemyje-Ząbki*, drh, Winna Stara, 52,7 22,7 s. 143
- Niemyje, okolica, drh s. 143
- Niepiekły*, drh, Skibniewo-Podawce, 52,5 22,1
- Niereśla-Waskowięta, blk zob. Waskowicze
- Niereśla, blk zob. Sikory
- Niestrowicz (Niesterowicz, Niestorowicz), blk, Brańsk, osada młyńska, k 52,7 22,9 s. 113, 148
- Nieszki, mln zob. Mieszki
- Niewiadoma, drh, Niececza, 52,5 22,3
- Niewierowo = Niewierowo (Niewierowo), *Tatarczyzna**, *Niewiarowo*, blk, Trzciane, 53,4 22,8
- Niewierowo-Przybki (Przybki-Niewierowo), *Niewiarowo-Przybki*, drh, Ostrożany, 52,6 22,7
- Niewierowo-Sochy (Niewierowo-Sochy, Niewierowo-Żochy), *Niewiarowo-Sochy*, drh, Ostrożany, 52,5 22,7
- Niewierowo, drh zob. Rybałty
- Niwino Borowe, blk zob. Niwino-Borowe
- Niwino Kamińskie, blk zob. Kamińskie
- Niwino Leśne, blk zob. Niwino-Leśne
- Niwino Popławskie, blk zob. Niwino-Popławy
- Niwino Stare, blk zob. Niwino Stare
- Niewierowo-Żochy, drh zob. Niewierowo-Sochy
- Niewierowo, blk zob. Niewierowo
- Niewodnica Brzozczyńska* (Niewodnica), *Niewodnica Nargilewska-Kolonia-część*, blk, Juchnowiec-Dwór, 53,1 23,2 s. 126, 142
- Niewodnica Koryckich (Niewodnica), *Niewodnica Korycka*, blk, Niewodnica Koryckich, 53,1 23,1 s. 59, 64, 71, 142 161
- Niewodnica Kościelna, woj. podlaskie s. 59
- Niewodnica Lewicka (Niewodnica), *Lewickie*, blk, Juchnowiec-Dwór, 53 23,1 s. 126, 142
- Niewodnica Nargilewska (Nargielowczyzna, Niewodnica-Nargielowczyzna, Niewodnica-Nargielowszczyzna, Niewodnica Nargielów), blk, Juchnowiec-Dwór, 53,1 23,2 s. 126, 142
- Niewodnica Nargilewska-Kolonia, blk zob. Niewodnica Brzozczyńska
- Niewodnica Sierzytowskich (Niewodnica, Niewodnica Sierzytowskich), *Koplany*, blk, Niewodnica Koryckich, 53,1 23,1 s. 142
- Niewodnica Wysockich (Niewodnica, Niewodnica-Sokół, Niewodnica-Zalesie), *Zalesiany*, blk, Niewodnica Koryckich, 53,1 23,1 s. 142
- Niewodnica-Bronczany (Bronczany), *Brończany*, blk, Juchnowiec-Dwór, 53 23,1 s. 142
- Niewodnica-Nargielowczyzna, blk zob. Niewodnica Nargilewska
- Niewodnica-Nargielowszczyzna, blk zob. Niewodnica Nargilewska
- Niewodnica-Sokół, blk zob. Niewodnica Wysockich
- Niewodnica-Zalesie, blk zob. Niewodnica Wysockich
- Niewodnica, blk zob. Niewodnica Brzozczyńska, Niewodnica Koryckich, Niewodnica Lewicka, Niewodnica Sierzytowskich, Niewodnica Wysockich
- Niewodnica, okolica, blk s. 47, 142
- Niwicze, *Niemirów*, mln, Mielnik, 52,3 23,2 s. 47, 64–65, 138, 161, 206
- Niwino Stare = Niwino Stare (Niwino, Niwino-Stara Wieś), Jeszki*, *Niwino Stare*, blk, Bielsk, 52,8 23,1 s. 142, 241
- Niwino-Borowe = Niwino-Borowe (Borowe, Borowo), Niwino-Mruczki*, Niwino-Spasy (Spasy)*, *Niwino Borowe*, blk, Wyszki, 52,8 23 s. 142
- Niwino-Janowięta, woj. podlaskie s. 114, 142
- Niwino-Leśne (Leśne, Leśnicze), *Niwino Leśne*, blk, Wyszki, 52,8 23 s. 142
- Niwino-Popławy (Popławy), *Niwino Popławskie*, blk, Bielsk, 52,8 23,1 s. 142
- Niwino-Stara Wieś, blk zob. Niwino Stare
- Niwino, blk zob. Niwino Stare
- Niwino, okolica, blk s. 142
- Nosale, woj. podlaskie s. 114–115
- Noski, *Noski Śniatne*, blk, Sokoły, 53 22,7
- Nosowo, *Nosów*, mln, Górki, 52,2 23 s. 45–47, 88, 90, 94, 161, 173
- Nowa Maliszewa, drh zob. Maleszewa Nowa
- Nowa Wieś, drh zob. Rotki
- Nowa Wieś, drh, Kosowo, 52,6 22,2
- Nowe Bagińskie, blk zob. Bagińskie-Tomkowięta
- Nowe Garbowo, blk zob. Garbowo Nowe
- Nowe Gierałty, blk zob. Gierałty Nowe

- Nowe Grodzkie, blk zob. Grodzkie-Nowa Wieś
- Nowe Hołowczyce, mln zob. Hołowczyce
- Nowe Kalinowo, blk zob. Kalinowo-Trojanki-Nowa Wieś
- Nowe Olszowo, blk zob. Małe Olszewo
- Nowe Piekuty, blk zob. Piekuty
- Nowe Racibory, blk zob. Racibory Nowe
- Nowe Szpaki, mln zob. Spaki
- Nowe Warele, blk zob. Warele Nowe
- Nowe Wykno, blk zob. Kulesze-Wykno Nowe
- Nowe Zalesie, blk zob. Zalesie-Nowa Wieś
- Nowe Żochy, blk zob. Żochy-Nowa Wieś
- Nowogródek, woj. nowogródzkie s. 77, 214
- Nowikowski, blk, Trzciane, pustka, k 53,4 22,7
- Nowokornino, blk zob. Kornino Nowe
- Nowosielce (Nowosiedle Stare, Nowosielce Stare, Nowosiółki Stare), *Nowosielec*, mln, Niemojki, 52,2 22,7
- Nowosiółki, *Masie-część*, blk, Trzciane, 53,4 22,7
- Nowykowski**, blk, obręb, pustka s. 113
- Nowy Ratyniec, drh zob. Ratyniec Nowy
- Nur, woj. mazowieckie s. 53, 214
- Nurzec, blk, Boćki, 52,6 23,1
- Nurzec, *Czeremcha-Wieś*, blk, Kleszczelce, przedmieście, m 52,5 23,3 s. 47, 111, 154, 177, 181
- Obniże, drh, Śledzianów, 52,5 22,6 s. 70
- Obrapałki-Czaple, drh zob. Czaple-Obrapałki
- Obrapałki, drh zob. Czaple-Obrapałki
- Obrępałki, drh zob. Czaple-Obrapałki
- Obrubniki (Obrębnyki), blk, Dobrzyń-niewo, ks 53,2 23 s. 181
- Obychodnik, *Grabowiec*, blk, Kleszczelce, k 52,6 23,4 s. 111, 161, 181
- Ocioski-Kamińskie, blk zob. Kamińskie-Ocioski
- Ocioski, blk zob. Kamińskie-Ocioski
- Oczkowizna (Piętki-Oczkowizna, Żebry-Oczkowizna), *Piętki-Żebry*, drh, Kuczyno, 52,8 22,6 s. 120, 192
- Odyszewo, blk zob. Hodyszewo
- Odźwierniki, blk zob. Woroszyłowszczyzna
- Ogrodniczki Wysokostockie, woj. podlaskie s. 127
- Ogrodniki, woj. podlaskie(?) s. 64, 187
- Okrąglik, drh zob. Wólka Okrąglik
- Oksiutycze, woj. podlaskie s. 130
- Okstule (Okstulowskie), blk, Suraż, 52,9 23,1 s. 200
- Olecko, Prusy Książęce s. 214
- Oleksice, drh zob. Czarkówka-Zawady
- Oleksice, drh, Pierlejewo, 52,8 22,9
- Oleksino-Gąsówka, blk zob. Gąsówka-Oleksino
- Oleksino, blk zob. Gąsówka-Oleksino
- Oleksino, *Oleksin*, blk, Brańsk, k 52,7 22,9 s. 161, 180
- Olendy-Bończe, drh zob. Olędy-Bończe
- Olendy, blk zob. Olędzkie
- Olendy, drh zob. Olędy
- Olendy, drh zob. Olędy-Orlicze
- Olendzkie, blk zob. Olędzkie
- Olędy (Olendy), *Olendy*, drh, Rudka, 52,7 22,8 –161
- Olędy-Bończe (Olendy-Bończe), drh, Przesmyki, 52,3 22,5
- Olędy-Orlicze (Olendy), *Olędy*, drh, Paprotnia, 52,3 22,5
- Olędzkie (Olendy, Olendzkie, Olędy), blk, Topiczewo, 52,8 22,9 s. 161
- Oliszki, blk, Goniądz, k 53,4 22,8 s. 181
- Oliszki, blk, Suraż, k 53,1 23 s. 48, 71, 180
- Olszanica-Rybałty (Olszanica, Rybałty-Olszanica), *Olszanica*, blk, Bielsk, 52,9 23,1
- Olszanka*, blk, Jasionówka, k 53,4 23 s. 117–118, 126, 181
- Olszanka, mln, Hadynów, k 52,1 22,7 s. 161, 181
- Olszew, drh zob. Olszewo
- Olszewek, blk zob. Małe Olszewo
- Olszewo (Olszewo Stare), blk, Topiczewo, 52,8 22,9
- Olszewo-Rybałty (Rybałty-Olszewo), *Olszewo*, drh, Pierlejewo, 52,6 22,6
- Olszewo-Wałachy, drh, Pierlejewo, 52,6 22,7 s. 188
- Olszewo, blk, Boćki, 52,7 23
- Olszewo, drh zob. Tybory-Olszewo
- Olszewo, *Olszew*, drh, Kosowo, 52,6 22,2
- Oldaki, blk, Goniądz, 53,4 22,8 s. 127
- Ołobla, drh zob. Hołobla
- Ołomoniec, woj. (?) s. 263, 270
- Ołowczyce, mln zob. Hołowczyce
- Ołowienki, drh zob. Hołowienki
- Ondrale, blk zob. Czajki, 52,9 23,5
- Ondrale, blk zob. Jędrale
- Ondy-Czarnowo, woj. mazowieckie s. 46
- Opole, drh zob. Dalnepole
- Orechowicze, *Orzechowicze*, blk, Bielsk, k 52,8 23,1 s. 161, 180
- Orechówka, blk zob. Orzechówka
- Orla, blk, Bielsk, 52,7 23,3 s. 85, 89, 94, 102, 119–120, 153, 211
- Orlanka, blk s. 121, 211
- Orły**, drh, Mąkobody, s. 137
- Orsza, woj. witebskie s. 225
- Orzechowicze, blk zob. Orzechowicze
- Orzechówka (Orzechówka), blk, Bargłowo, k 53,7 22,8 s. 180
- Orzełek, woj. mazowieckie s. 46
- Orzepy, drh zob. Ożepy
- Orzeszkowo, woj. brzeskie s. 247
- Orzeszówka, drh, Międzyzylesie, 52,5 22,1 s. 115, 130
- Osie, blk zob. Osse
- Osiechy, blk zob. Owieczki
- Osieńki, blk zob. Uszeńskie
- Osinki, blk zob. Jabłonia-Piotrowce
- Osinki, blk, Jabłonia Kościelna, 53,4 22,7
- Osiny Nowe (Osiny-Nowa Wieś, Osiny-Wypychy), *Osiny Dolne*, drh, Mąkobody, 52,3 22,2
- Osiny Stare (Osiny-Stara Wieś, Osiny Wielkie), *Osiny Górne*, drh, Mąkobody, 52,3 22,2
- Osipy (Osipy-Bryki), *Stare Osipy*, drh, Wysokie, 52,9 22,5 s. 48, 137
- Oślów, *Oślowo*, mln, Mielnik, k 52,3 23 s. 181, 190, 254
- Osmola, drh, Dziadkowicze, 52,6 23 s. 49, 161
- Osnówka, drh, Granne, 52,5 22,5 s. 172
- Osowicze, blk zob. Supraśla
- Osowiec, woj. mazowieckie s. 206, 208
- Osówka, blk zob. Łoknica
- Osówka, woj. podlaskie s. 115
- Osse (Osie, Ossowo), *Gąsówka-Osse*, blk, Płonka Kościelna, 53 22,8 s. 161
- Ossówka, mln zob. Wola Osowska
- Ostasze, blk, Suraż, 52,9 23,1
- Ostromęczyn (Ostromęczyno), mln, Górki, 52,3 22,8 s. 100, 161, 138, 212
- Ostrowiec, drh, Skrzyszewo, 52,4 22,5
- Ostrowiec, mln, Mielnik, ds 52,3 23,1 s. 65, 182
- Ostrożany, drh, Ostrożany, 52,5 22,7 s. 161, 210
- Ostrów Kowalowy, blk, Narew, ostrów, k 52,3 22,8
- Ostrów, WKL s. 218
- Ostrów, woj. podlaskie s. 115
- Ostrówek (Ostrówko), drh, Paprotnia, 52,3 22,4
- Ostrówko (Ostrówek, Topiczewo-Ostrówko), blk, Topiczewo, 52,8 22,9
- Oszmiana, woj. wileńskie s. 228
- Owieczki (Osiechy), blk, Goniądz, przedmieście, m 53,4 22,7 s. 154, 180
- Oziąbły, blk zob. Baranki
- Oziębły, drh zob. Uziębły
- Ożepy, *Orzepy*, drh, Siemiatycze, 52,5 22,8
- Pace, blk, Brańsk, osada młyńska, k 52,7 22,9 s. 148
- Paczoski Małe, *Paczuski Małe*, drh, Rozbity Kamień, 52,3 22,1
- Paczoski Wielkie, *Paczuski Duże*, drh, Rozbity Kamień, 52,3 22,1
- Paderewo Mniejsze, *Paderewek*, drh, Sterdynia, 52,5 22,3
- Paderewo Większe, *Paderew*, drh, Zembrowo, 52,6 22,3
- Paderewo, woj. podlaskie s. 111
- Padkowicze, *Patków Ruski*, drh, Niemojki, 52,3 22,7 s. 50, 201, 220

- Pajewo, blk, Tykocin, ks 53,1 22,8 s. 161, 181
- Pakaniewo, mln zob. Pokaniewo
- Pańki, blk, Waniewo, 53,1 22,9
- Papłino, *Paplin*, drh, Stara Wieś, 52,5 21,9
- Paprotna-Podawce, drh zob. Podawce
- Paprotna, drh zob. Podawce
- Paprotnia = Paprotnia (Paprotna), Krasyl*, drh, Paprotnia, 52,3 22,5 s. 137, 213–214
- Papy, drh, Paprotnia, 52,3 22,5
- Parcewo, blk zob. Piotrowo
- Parczów, woj. lubelskie s. 44, 213–214, 239
- Parszyce+, blk, Białystok, 53,1 23,1 s. 47, 126–127
- Paskowice, drh zob. Miłkowice-Paskowice
- Pasynki (Paszynki), blk, Bielsk, k 52,8 23,3 s. 85, 89, 94, 161, 180
- Paszkowczyzna, *Paszkwoszczyzna*, blk, Boćki albo Bielsk, 52,7 23,3
- Patków, drh zob. Padkowice
- Patoki, blk, Brańsk, k 52,8 22,8 s. 161, 180
- Patry-Kłopoty, drh zob. Kłopoty-Patry
- Patry, drh zob. Kłopoty-Patry
- Patrykozy = Patrykozy, Gołoty*, drh, Kożuchowo, 52,3 22,3 s. 161
- Patrzykozy, blk zob. Kozopatry
- Pawlinowo, blk zob. Kruhła
- Pawłowice (Pawłowo), *Pawły*, blk, Narew, k 52,9 23,3 s. 161–162, 180, 211
- Pawłowice, blk zob. Sikory-Pawłowięta
- Pawłowice, woj. podlaskie s. 130
- Pawłowięta, blk zob. Sikory-Pawłowięta
- Pawłów, blk zob. Sikory-Pawłowięta
- Pawły, blk zob. Pawłowice
- Pątków, woj. poznańskie s. 177
- Pełch, drh, Pierlejewo, 52,6 22,5 s. 69, 172
- Peńskie, blk zob. Głębok Stok
- Perki Bujenki, *Perki-Bujenki*, blk, Sokoły, 53 22,7 s. 142
- Perki Nowe, blk zob. Perki-Wypychy
- Perki Stare, blk zob. Perki-Stara Wieś
- Perki-Bujenki, blk zob. Perki Bujenki
- Perki-Franki, blk zob. Franki
- Perki-Lachy, blk zob. Perki-Stara Wieś
- Perki-Mazowsze, blk, Sokoły, 53 22,8 s. 111, 142
- Perki-Miodusy, drh zob. Miodusy-Perki
- Perki-Stara Wieś (Perki Stare), *Perki-Lachy*, blk, Sokoły, 53 22,8 s. 111, 142
- Perki-Wypychy (Perki Nowe), blk, Sokoły, 53 22,8 s. 142
- Perki, okolica, blk s. 142
- Perlejewo, drh zob. Pierlejewo
- Perlewo-Leszczka, drh zob. Leszczka-Pierlejewo
- Perlewo, drh zob. Pierlejewo
- Pęskie-Głębok Stok, blk zob. Głębok Stok
- Pęskie, blk zob. Głębok Stok
- Pęże (Pęże-Lenartowizna, Pęży, Pęże), *Pęży*, blk, Sokoły, 53 22,7
- Pęże-Kruszewo, blk zob. Kruszewo-Głaby
- Piardy, drh zob. Trębice-Piardy
- Piaski, blk zob. Franki-Piaski
- Piaski, woj. lubelskie s. 104
- Pidaje, drh zob. Moczydły-Pidaje
- Piechacze, blk zob. Filipy-Piechacze
- Piecki, blk zob. Chojane-Piecki
- Pieczki, blk zob. Wojny-Pieczki
- Pieczniki, woj. podlaskie(?) s. 64
- Pieczyski (Pieczyska, Pierlejewo-Pieczyska), drh, Pierlejewo, 52,6 22,6
- Piećki, blk zob. Chorki
- Piekuty, *Nowe Piekuty*, blk, Domanowo, 52,9 22,7
- Piekuty-Urbany (Piekuty, Piekuty-Urbany-Stara Wieś), blk, Domanowo, 52,9 22,7
- Pieniążki, blk zob. Kobylińskie-Pieniążki
- Pieniążkowizna, blk zob. Kobylińskie-Pieniążki
- Pieńczykowo (Pieńczukowo, Pieńczyki), blk, Rajgród, 53,6 22,6
- Pieńki, drh, Mąkobody, 52,3 22,1 s. 137
- Pierlejewo (Perlewo, Pierlewo), *Perlejewo*, drh, Pierlejewo, 52,6 22,6
- Pierlejewo-Pieczyska, drh zob. Pieczyski
- Pierzchały, blk, Topiczewo, 52,8 22,9
- Pierzchały, drh, Wyszków, 52,3 22
- Pieszczac, mln zob. Baciki
- Pieszczatka, mln zob. Baciki (Pieszczac), mln, Siemiatycze, 52,3 22
- Pietkowo (Pietków), blk, Pietkowo, 52,9 22,9 s. 71, 85, 89, 94, 115, 190
- Pietkowo Drugie, woj. podlaskie s. 115
- Pietrasze, woj. trockie s. 131
- Pietraszki, blk zob. Piotraszki
- Pietrusy (Pietruski), mln, Hadynów, 52,2 22,7
- Pietrzykowo-Gołębki (Gołębki, Pietrzykowo Stare), blk, Bielsk, 52,7 23,1
- Pietrzykowo-Wyszki, blk, Bielsk, 52,7 23,1 s. 241
- Piętki-Basie (Piętki-Baśki), drh, Kuczyno, 52,8 22,6 s. 143, 161
- Piętki-Gręzki (Piętki-Gręski), drh, Kuczyno, 52,8 22,5 s. 143
- Piętki-Oczkowizna, drh zob. Oczkowizna
- Piętki-Szeligi, drh, Kuczyno, 52,8 22,5 s. 143
- Piętki-Żebry, drh zob. Oczkowizna
- Piętki, okolica, drh s. 48, 143
- Pikaty, blk zob. Dworaki-Pikaty
- Pilaki, drh zob. Żery-Pilaki
- Piliki (Podrzecze, Porzecze), *Pilipki*, blk, Bielsk, k 52,8 23,3 s. 161, 180
- Piliki, blk, Bielsk, k 52,7 23,2 s. 161, 180, 211
- Pińczów, woj. sandomierskie s. 103
- Piotraszki (Piotrasze, Pietraszki), *Pietraszki*, blk, Domanowo, 52,8 22,8
- Piotrowce, blk zob. Jabłonia-Piotrowce
- Piotrowice-Sikory, blk zob. Sikory-Piotrowięta
- Piotrowice, blk zob. Sikory-Piotrowięta
- Piotrowiec, blk zob. Jabłonia-Piotrowce
- Piotrowięta, blk zob. Sikory-Piotrowięta
- Piotrowizna**, blk, Goniądz, s. 135
- Piotrowo, *Parcewo*, blk, Bielsk, przedmieście, m 52,7 23,3 s. 120, 154, 178, 180, 240, 243
- Piotrowo, woj. poznańskie s. 177
- Piotrowo-Krzywokoły (Krzywokoły), drh, Dziadkowice, 52,6 23
- Piotrowo-Trojany (Piotrowo-Trojanowo), drh, Dziadkowice, 52,6 22,9 s. 161
- Piotrowszczyzna, blk, Boćki, 52,6 23,2
- Pisanki, blk, Trzciane, 53,4 22,7
- Piszczaty-Kończany, blk, Kobylińskie Poświętne, 53,1 22,6 s. 120, 142
- Piszczaty-Piotrowięta (Piszczaty-Piotrowce, Piszczaty-Piotrowice), blk, Kobylińskie Poświętne, 53,1 22,6 s. 142, 197
- Piszczaty-Tusiki+, blk, Kobylińskie Poświętne, 53,1 22,6 s. 114, 120, 142
- Piszczaty, blk zob. Roszki-Włodki
- Piszczaty, okolica, blk s. 142
- Piszczewo, woj. trockie(?) s. 109
- Piwowary, blk, Goniądz, k 53,5 22,8 s. 127, 187, 180
- Plewki, blk, Długa Dąbrowa, 52,9 22,5 s. 48, 53
- Pliski, *Pliszki*, drh, Przesmyki, 52,3 22,5
- Płoski, blk zob. Płoski
- Plucize (Płucize), *Plutycze*, blk, Bielsk, k 52,9 23,1 s. 161–162, 180, 245
- Pluty (Plutowo), drh, Paprotnia, 52,3 22,5 s. 137
- Płatowo*, drh, Rudka, 52,6 22,8 s. 70, 130
- Płonka Kościelna (Płonka, Trankówka?), blk, Płonka Kościelna, 53 22,8 s. 71, 142, 161
- Płonka-Kozły (Koziełki, Kozły, Płonka-Koziełki), blk, Płonka Kościelna, 53 22,8 s. 142
- Płonka-Matyski (Płonka-Miastkowizna), blk, Płonka Kościelna, 53 22,8 s. 142
- Płonka-Strumieńskie, *Płonka-Strumianki*, blk, Płonka Kościelna, 53 22,8 s. 142
- Płonka, blk zob. Płonka Kościelna
- Płonka, okolica, blk s. 142
- Płonowo, drh, Dołobowo, 52,7 22,8
- Płoski, *Ploski*, blk, Bielsk, k 52,9 23,2 s. 34, 206, 211 s. 70, 161–162, 180
- Płoskowo, *Plosków*, mln, Sarnaki, 52,3 22,9 s. 161
- Płosodrza, mln, Łosice, 52,2 22,6
- Płucize, blk zob. Plucize
- Pniewiski (Pniewiska), drh, Przesmyki, 52,3 22,5

- Pobikrowy, *Pobikry*, drh, Pobikrowy, 52,6 22,6
- Podawce (Paprotna, Paprotna-Podawce), drh, Paprotnia, 52,3 22,5
- Podawce, blk zob. Kulesze-Podawce
- Podbiele (Rożnowczyzna), blk, Bielsk, 52,7 23,2 s. 85, 89, 94, 211
- Podlipne, blk zob. Kulesze Podlipne
- Podniecicza, blk zob. Nicieczce
- Podnieśnie (Podniesień), *Podnieśno*, drh, Suchożebry, 52,3 22,2 s. 161
- Podrzeczany, blk zob. Porzecze
- Podrzecze, blk zob. Piliki
- Pogorzałka (Pogorzałki, Pogorzelscy), *Kobylin-Pogorzałki*, blk, Kobylińskie, 53,1 22,7
- Pogorzałki (Pogorzałka), blk, Dobrzyńskie, k 53,2 23 s. 37, 161, 181
- Pogorzałki-Wojny, blk zob. Wojny-Pogorzal
- Pogorzal, drh, Skibniewo-Podawce, 52,5 22,1 s. 114, 130
- Pogorzelscy, blk zob. Pogorzałka
- Pohreby, *Pogreby*, blk, Kleszczele, przedmieście, m 52,6 23,3 s. 117, 154, 177
- Pokaniewo (Pakaniewo), mln, Milejczyce, 52,5 23,1 s. 68
- Poletyły, blk, Brańsk, 52,8 22,9 s. 134
- Poławie-Kostrzy, blk zob. Kostrzy-Puławie
- Poławie-Świerze, blk zob. Puławie
- Puławie, blk zob. Puławie
- Połock, woj. połockie s. 220
- Połubice, woj. brzeskie s. 44
- Pomiany, blk, Bargłowo, 53,8 22,8 s. 135, 207
- Pomihacze (Mionki), *Pomigacze*, blk, Suraz, k 53 23,1 s. 71, 161, 172, 181
- Poniatowo, drh zob. Kutaski
- Poniaty-Kosiorki = Poniaty-Kosiorki (Kosiorki, Poniaty-Koziółki, Poniaty-Koziółki), Poniaty-Krzepiszce (Krzepiszce)*, *Kosiorki*, drh, Winna Stara, 52,6 22,5 s. 112, 115, 143
- Poniaty-Starawieś, woj. podlaskie s. 112, 115, 143
- Poniaty-Zagajne, *Poniaty*, drh, Pierlejewo, 52,6 22,5 s. 112, 143
- Poniaty, okolica, drh s. 112, 143
- Ponikwy, woj. brzeskie s. 65
- Popielów, woj. mazowieckie s. 261–262
- Popławiany, blk zob. Popowlany
- Popławy, blk zob. Niwino-Popławy
- Popławy, blk, Brańsk, 52,7 22,9 s. 110, 161
- Popławy, mln, Łosice, 52,2 22,9
- Popowlany (Popławiany), blk, Tykocin, d 53,2 22,8 s. 183
- Popowo, blk, Rajgród, d 53,8 22,7 s. 183
- Porajewo (Gdale, Gdale-Porajewo), blk, Bielsk, 52,7 23,1
- Porośl-Głuchy, blk zob. Porośla-Głuchy
- Porośl-Grzywy, blk zob. Porośla-Grzywy
- Porośl-Kije, blk zob. Porośla-Kije
- Porośl-Wojślawy, blk zob. Porośla-Wojślawy
- Porośla-Głuchy (Porośla-Falki), *Porośl-Głuchy*, blk, Sokoły, 52,9 22,7 s. 142, 188
- Porośla-Grzywy (Grzywy), *Porośl-Grzywy*, blk, Sokoły, 52,9 22,7 s. 142
- Porośla-Kije, *Porośl-Kije*, blk, Sokoły, 52,9 22,7 s. 142, 188
- Porośla-Wojślawy (Wojślawy-Porośla), *Porośl-Wojślawy*, blk, Sokoły, 52,9 22,7 s. 142, 188
- Porośla, okolica, blk s. 142
- Porzecze (Łoknica), *Podrzeczany*, blk, Narew, k 52,8 23,4 s. 71, 119, 161, 180
- Porzecze, blk zob. Piliki
- Porzeziny-Gętki (Gętki, Porzeziny-Gądkki), *Porzeziny-Giętki*, drh, Pobikrowy, 52,6 22,7 s. 130, 143
- Porzeziny-Jelitki+ (Porzeziny, Porzeziny-Jelitka), drh, Pobikrowy, 52,6 22,7 s. 122, 143
- Porzeziny-Mędle, *Porzeziny-Mendle*, drh, Pobikrowy, 52,6 22,7 s. 122, 143
- Porzeziny-Sipki*, drh, Pobikrowy, 52,6 22,7 s. 130, 143
- Porzeziny-Surały*, drh, Pobikrowy, 52,6 22,7 s. 130, 143
- Porzeziny, drh zob. Porzeziny-Jelitki
- Porzeziny, okolica, drh s. 143
- Posele, blk zob. Wyszonki-Posele
- Poszewo, *Poszewka*, drh, Międzyzlesie, 52,4 22
- Poświętne, *Poświętne*, blk, Poświętne, ds 52,9 22,8 s. 60, 71, 183
- Poświętne-Gołębie, blk zob. Gołębie
- Potoczyna (Potoczczyzna), blk, Goniądz, k 53,4 22,8 s. 133, 180
- Poznań, woj. poznańskie s. 7, 177
- Požegi**, drh, Wysokie s. 137
- Preczki, blk zob. Chorki
- Prokuratowczyzna, blk zob. Borowo-Prokuratowszczyzna
- Prokuratowszczyzna, blk zob. Borowo-Prokuratowszczyzna
- Proniewiczze, blk, Bielsk, k 52,8 23,2 s. 85, 89, 94, 161, 180, 211
- Prosnów, woj. podlaskie s. 64
- Prostki, Prusy Książęce s. 46
- Prostynia-Kuczaby, drh zob. Kuczaby
- Prostynia, *Prostyni*, drh, Prostynia, 52,7 22 s. 46, 53
- Proszowice, woj. krakowskie s. 97
- Próchenki (Próchenka), mln, Hadynów, k 52,1 22,7 s. 46, 88, 90, 94, 161, 181
- Prószanka (Jabłonia-Prószanka, Prószanka-Jabłonia), *Pruszancka Mała*, blk, Jabłonia Kościelna, 52,9 22,7
- Prószanka Stara (Prószanka-Stara Wieś), *Pruszancka Stara*, blk, Domanowo, 52,8 22,7
- Prószanka-Baranki, *Pruszancka-Baranki*, blk, Domanowo, 52,8 22,7
- Prusinowo, woj. podlaskie s. 64
- Pruska (Pruskie), blk, Bargłowo, k 53,7 22,8 s. 180
- Prussy, *Patków*, drh, Niemojki, 52,3 22,7 s. 172 s. 50
- Pruszancka Mała, blk zob. Prószanka
- Pruszancka Stara, blk zob. Prószanka Stara
- Pruszancka-Baranki, blk zob. Prószanka-Baranki
- Pruszancka-Stara Wieś, blk zob. Prószanka Stara
- Pruszniewo, woj. podlaskie s. 64
- Przegalino, woj. brzeskie s. 44
- Przekop, drh, Drohiczyn, osada młyńska, 52,4 22,6 s. 148, 222
- Przesmyki, drh, Przesmyki, 52,3 22,6 s. 68, 161, 214
- Przeździele (Przeździele-Czarnylas), blk, Rajgród, 53,7 22,6 s. 115–116
- Przewłoka, woj. brzeskie s. 44
- Przewóz, *Przewóz Nurski*, drh, Kadłuby, 52,7 22,3
- Przewózki, drh zob. Przywózki
- Przędziatka, drh, Sokołów, 52,4 22,2
- Przybki-Niewirowo, drh zob. Niewirowo-Przybki
- Przybyszyn (Bojanki), drh, Ciechanowiec, 52,6 22,5
- Przygody, drh, Suchożebry, 52,3 22,3
- Przyłuka, woj. braclawskie s. 56
- Przyrodki-Radziszewo, drh zob. Radziszewo-Przyrodki
- Przyrusy, blk zob. Skłody-Przyrusy
- Przytulanka, blk, Trzciane, k 53,4 22,9 s. 180
- Przytułki** (Jowinki, Sowniki), blk, Knyszyn, k s. 111, 135, 181
- Przywózki (Przewózki), drh, Sokołów, 52,4 22,2 s. 161
- Pszczółczyn, blk zob. Brzeziny
- Pszczółczyno (Pszczółczyn), *Pszczółczyn*, blk, Waniewo, 53,1 22,8 s. 161
- Pszczółczyno, blk zob. Brzeziny
- Ptaszki, drh zob. Skolimowo-Ptaszki
- Puchacze, blk, Brańsk, osada młyńska, k 52,8 23 s. 148
- Puchały Nowe (Puchały-Nowa Wieś), drh, Dołobowo, 52,7 22,8
- Puchały Stare (Puchały-Stara Wieś), drh, Dołobowo, 52,7 22,9 s. 49
- Puchły, blk, Narew, 52,9 23,4 s. 81, 89, 94
- Puczycze, *Puczycze*, mln, Ruskowo, 52,3 22,8
- Pulsze, blk, Bielsk, d 52,8 23 s. 182
- Puławie = Puławie (Poławie, Poławie-Świerze), Wojny-Puławie*, *Puławie-Świerze*, blk, Dąbrówka, 52,8 22,6 s. 142
- Puławie-Kostrzy, blk zob. Kostrzy-Puławie
- Pułtowski, woj. mazowieckie s. 214, 227

- Puszcza, blk zob. Gołacie-Puszcza
Puszarzce*, blk, Goniądz, przedmieście, m 53,5 22,8 s. 127, 154, 180
Putkowicze Nadolne (Putkowice Nadolne, Putkowicze Stare, Putkowicze-Szlachta), *Putkowice Nadolne*, drh, Drohiczyn, 52,5 22,6
Putkowicze Nagórne (Putkowice Nagórne), *Putkowice Nagórne*, drh, Drohiczyn, 52,5 22,6
Pyzy, blk, Goniądz, przedmieście, m 53,5 22,8 s. 154, 180
- Racibory Nowe (Racibory-Nowa Wieś), *Nowe Racibory*, blk, Sokoły, 52,9 22,7
Racibory Stare (Racibory-Starawieś), *Stare Racibory*, blk, Sokoły, 52,9 22,7
Racibory, blk zob. Kropiwnica-Racibory
Raczki, mln, Janów, d 52,2 23 s. 47, 68, 176, 182
Raczki, woj. trockie s. 214
Raczyno, *Raczyny*, drh, Przesmyki, 52,3 22,6
Radki (Raczki), *Radzki*, blk, Narew, 52,8 23,4
Radlna (Radlino), *Radlnia*, mln, Hadyń, 52,2 22,7
Radom, woj. sandomierskie s. 214
Radule, blk, Tykocin, ks 53,1 22,8 s. 161, 181
Radzie, blk, Dolistowo, 53,5 22,9 s. 208
Radziejewo, *Wojdy*, blk, Rajgród, 53,7 22,7
Radziłowo, woj. mazowieckie s. 207
Radziłówka (Radziwiłówka), *Radziwiłówka*, mln, Mielnik, k 52,4 23 s. 33, 161, 181
Radziszewo Stare (Radziszewo-Stara Wieś), drh, Winna Stara, 52,7 22,6 s. 143
Radziszewo-Króle (Cholewy-Króle, Króle), drh, Winna Stara, 52,6 22,6 s. 143
Radziszewo-Przyrodki+ (Przyrodki-Radziszewo), drh, Winna Stara, 52,7 22,7 s. 122, 143
Radziszewo-Sieńczuch (Sieńczuch), drh, Winna Stara, 52,7 22,7 s. 122, 143
Radziszewo-Sobiechowice, *Radziszewo-Sobiechowo*, drh, Winna Stara, 52,7 22,6 s. 143
Radziszewo-Stara Wieś, drh zob. Radziszewo Stare
Radziszewo, okolica, drh s. 143
Radziwiłówka, mln zob. Radziłówka
Radziwiłówka, mln zob. Radziłówka
Rafały, drh zob. Krasnodęby-Rafały
Rahozy, *Rohozy*, blk, Narew, 52,9 23,5
Rajgród, blk, Rajgród, miasto, k 53,7 22,7 s. 33, 35, 37, 40, 54, 115, 139, 150–151, 153, 159–160, 167, 181, 207–208, 214
- Rajsko, *Rajsk*, blk, Bielsk, k 52,8 23,2 s. 85, 90, 94, 161–162, 180, 186, 211
Rakowicze, blk, Narew, k 52,8 23,4 s. 71, 135, 161, 180
Rataje, woj. poznańskie s. 177
Ratyniec Nowy (Ratyniec-Wypychy), *Nowy Ratyniec*, drh, Kosowo, 52,5 22,2 s. 143
Ratyniec Stary, *Stary Ratyniec*, drh, Kosowo, 52,6 22,2 s. 143
Ratyniec-Mursy (Mursy), *Stare Mursy*, drh, Sterdynia, 52,6 22,3 s. 143
Ratyniec-Zalesie, drh zob. Zalesie
Ratyniec, okolica drh s. 143
Rażny, woj. mazowieckie s. 265
Rechy, blk zob. Łapy-Rechy
Reczki, drh zob. Kobylany-Kozięta
Reczki+, drh, Mąkobody, 52,3 22,2 s. 122–123
Reduty, blk zob. Rudołty
Rekle, blk, Knyszyn, k 53,3 22,8 s. 181
Rembiszewo (Rembiszewo-Chujery, Rembiszewo-Truski), *Remiszew Mały*, drh, Kożuchowo, 52,4 22,3
Rembiszewo-Chrome (Chrome), *Remiszew Duży*, drh, Sokołów, 52,4 22,3 s. 111
Reńszczyzna, blk zob. Borowo-Prokuratorszczyzna
Repki, drh, Wyrozęby-Podawce, 52,4 22,4 s. 161
Repniki, *Rzepniki*, blk, Suraż, k 53 23,2 s. 161, 181
Reszki (Krzewo, Krzewo Małe), blk, Rajgród, 53,8 22,7
Rętki-Dmochy, drh zob. Dmochy-Rętki
Rodki, drh zob. Rotki
Rogawka (Rochawka), drh, Siemiatycze, k 52,4 22,8 s. 180, 222, 229
Rogowo, *Rogów*, drh, Sokołów, 52,4 22,3 s. 87, 90, 94, 161
Rogowo, *Rogówek*, blk, Tykocin, ks 53,1 22,9 s. 48, 181
Rogowo, woj. trockie s. 48
Rogoziec, drh zob. Skolimowo-Rogoziec
Rogóziec, drh zob. Skolimowo-Rogoziec
Rohozy, blk zob. Rahozy
Rokitnica-Miziołki, blk zob. Kulesze-Miziołki
Rolimy-Czarkówka, drh zob. Czarkówka-Rolimy
Rolimy, drh zob. Czarkówka-Rolimy
Romaszki, *Dobromil*, blk, Boćki, 52,7 23,1
Romiejki, *Romejki*, blk, Goniądz, k 53,5 23 s. 126, 161, 181, 188, 200
Romiejki, *Rumejki*, blk, Juchnowiec-Dwór, 53 23,2 s. 200
Roskosz, woj. brzeskie s. 132–133
Rosochate-Święck (Rosochate-Święcienica, Rosochate-Święcko), *Rosochate Nartołty*, drh, Długa Dąbrowa, 52,9 22,4 s. 46
- Rosochate, okolica, woj. mazowieckie s. 46
Rossosz, woj. brzeskie s. 8
Rostki, drh, Międzyzlesie, 52,6 22 s. 114–115, 122, 130
Rostołty, blk, Suraż, k 53 23,1 s. 161, 181
Roszki Leśne, blk zob. Leśne
Roszki-Bieńki = Roszki-Bieńki, Roszki-Bachy*, blk, Płonka Kościelna, 53 22,8 s. 127, 142
Roszki-Chrzczony (Chrzczony, Chrzczony-Roszki), blk, Płonka Kościelna, 53 22,8 s. 142, 188
Roszki-Czirzunki**, blk, Płonka Kościelna, s. 135, 142
Roszki-Dusięta, blk, Płonka Kościelna, 53 22,8 s. 142
Roszki-Dusięta, blk zob. Leśne
Roszki-Sączki (Sączki), blk, Płonka Kościelna, 53 22,8 s. 142
Roszki-Trojanki*, blk, Płonka Kościelna, 53 22,8 s. 127, 142
Roszki-Włodki = Roszki-Włodki (Włodki-Roszki), Roszki-Piszczaty (Piszczaty)*, blk, Płonka Kościelna, 53 22,8 s. 142
Roszki-Woćki, *Roszki-Wodźki*, blk, Płonka Kościelna, 53 22,8 s. 127, 142
Roszki-Ziemaki, blk, Płonka Kościelna, 53 22,8 s. 127, 142
Roszki, okolica, blk s. 110, 142
Rotki (Nowa Wieś, Rodki), drh, Drohiczyn, 52,5 22,6
Rozbity Kamień, drh, Rozbity Kamień, 52,3 22,2 s. 30
Rozwadowo, *Rozwadów*, mln, Sarnaki, 52,3 22,9 s. 212
Różnowczyzna, blk zob. Podbiele
Ruchna, drh, Węgrów, 52,4 22,1 s. 213, 269, 273
Ruciany (Rusiany), drh, Rozbity Kamień, 52,3 22,3
Ruda (Ruda Plebańska), drh, Ruskowo, d 52,4 22,7 s. 50, 182, 212–213, 226, 228
Ruda, blk, Knyszyn, k 53,3 22,9 s. 149, 161, 181
Ruda, blk, Knyszyn, osada kuźnicza, k 53,3 22,9 s. 113, 149
Ruda, *Rutka*, blk, Kleszczele, k 52,7 23,4 s. 149, 181
Rude Małe, drh zob. Rude Wielkie, drh, Kożuchowo, 53,3 22,9
Rude Wielkie = Rude Wielkie, Rude Małe*, *Ruda-Kolonia*, drh, Kożuchowo, 52,3 22,3
Rudka (Rutka), mln, Górki, k 52,2 22,9 s. 161, 181
Rudka, drh, Rudka, 52,7 22,7 s. 161, 172
Rudki (Rudki Danowskich), *Rutki Stare*, blk, Augustów, k 53,9 22,8 s. 161, 180
Rudki, *Rutki*, woj. mazowieckie s. 213

- Rudkowo (Rudkowskie, Rudków), *Rudkowskie Duże*, blk, Goniądz, 53,5 22,9
- Rudnik, blk zob. Krosiewo
- Rudnik, mln zob. Biernaty-Rudniki
- Rudniki, drh, Skrzyszewo, d 52,4 22,5 s. 176, 182, 186, 231
- Rudołtowo, *Lubin Rudołty*, blk, Łubino, 52,8 23
- Rudołty, *Reduty*, blk, Kleszczewo, 52,7 23,4
- Rudkowskie Budy, blk, nie istniała w XVI w. s. 37
- Rumiejki, blk zob. Romiejki
- Runice, drh zob. Hrunicze
- Rusaki, blk, Trzciane, k 53,4 22,9 s. 180
- Rusiany, drh zob. Ruciany
- Ruskowo, *Rusków*, mln, Ruskowo, 52,3 22,7 s. 50, 57, 68–69, 99–100, 106–107, 161, 212
- Ruszniewo, mln zob. Hruszniewo
- Ruś-Sokoły, blk zob. Sokoły-Ruś
- Ruś-Wyszonki, blk zob. Wyszonki-Ruś
- Ruś, blk zob. Sokoły-Ruś
- Ruśniewo, mln zob. Hruszniewo
- Rutka, blk zob. Ruda
- Rutka, mln zob. Rudka
- Rutki Stare, blk zob. Rudki
- Rutkowskie Duże, blk zob. Rudkowo
- Rybaki, blk, Dobrzyniewo, k 53,2 22,9 s. 181
- Rybaki, blk, Goniądz, 53,4 22,7 s. 139
- Rybaki, drh zob. Rytele-Wólka
- Rybałty (Niewierowo), drh, Ostrożany, 52,5 22,8
- Rybałty-Olszanica, blk zob. Olszanica-Rybałty
- Rybałty-Olszewo, drh zob. Olszewo-Rybałty
- Rybitwy, woj. krakowskie s. 177
- Rybołowy, *Kaniuki*, blk, Narew, k 52,9 23,3 s. 180
- Ryboły, blk zob. Antonowicz
- Rydzewo, blk, Rajgród, 53,7 22,5 s. 207
- Rykacze, blk zob. Jabłonia-Rykacze
- Rym, blk zob. Mysłki
- Rymki = Rymki, Dupki*, *Rynki*, blk, Suraż, k 52,9 23,1 s. 111, 131, 181, 211
- Rytele Średnie (Wszółki-Rytele), *Rytele-Wszółki*, drh, Kosowo, 52,7 22,1 s. 143
- Rytele Święckie (Rytele, Rytele-Stara Wieś), drh, Prostynia, 52,7 22,1 s. 143
- Rytele-Adamowięta, woj. podlaskie s. 115, 143
- Rytele-Borki*, *Borek*, drh, Prostynia, 52,7 22,1 s. 143
- Rytele-Długie, drh zob. Długie-Łuki
- Rytele-Dominikowięta, woj. podlaskie s. 115, 143
- Rytele-Olechny, drh, Kadłuby, 52,7 22,2 s. 143
- Rytele-Stara Wieś, drh zob. Rytele Święckie
- Rytele-Wólka (Rybaki, Wólka), *Wólka Rytlecka*, drh, Kadłuby, 52,7 22,2 s. 143
- Rytele-Wszółki, drh zob. Rytele Średnie
- Rytele-Zapałkowiecia, woj. podlaskie s. 115, 143
- Rytele, drh zob. Rytele Święckie
- Rytele, okolica, drh s. 143
- Rytowo, drh, Sterdynia, 52,5 22,3
- Rzące (Rządce), blk, Sokoły, 52,9 22,7
- Rzepkowszczyzna (Rzepakowizna, Rzepnowo), *Rzepniewo*, blk, Bielsk, 52,9 23,2 s. 211
- Rzeczne (Rzeczki, Rzepnowo, Skłody-Rzeczna), blk, Domanowo, 52,8 22,7
- Rzecznowo Małe, woj. podlaskie s. 110
- Rzeczniaki, blk zob. Repniki
- Rzeszotkowo, *Rzeszotków*, drh, Suchożebry, 52,3 22,4 s. 115
- Rzewuski-Beydy, woj. podlaskie s. 143
- Rzewuski-Smyczki, woj. podlaskie s. 115, 143
- Rzewuski-Starawieś = Rzewuski-Starawieś, Rzewuski-Żale (Rzewuski-Poście)*, *Stare Rzewuski*, drh, Przesmyki, 52,3 22,6 s. 143
- Rzewuski-Suchodół (Rzewuski, Suchodół-Rzewuski, Suchodół), *Suchodół Wielki*, drh, Przesmyki, 52,2 22,6 s. 143
- Rzewuski-Zawady = Rzewuski-Zawady, Rzewuski-Śmieszki*, *Zawady*, drh, Przesmyki, 52,2 22,6 s. 50, 143
- Rzewuski, okolica, drh s. 143
- Rzewuski, *Rzewuski*, mln, Sarnaki, 52,3 22,8
- Rzędziany, blk zob. Żędziany
- Rzym, blk zob. Mysłki
- Sabnie, drh, Zembrowo, 52,5 22,3 s. 69, 161
- Saciły-Kulikówka, blk zob. Szaciły
- Saciły, blk zob. Szaciły
- Sadowo**, drh, Kuczyno, s. 137
- Sady, drh, Drohiczyn, 52,4 22,7 s. 561, 161
- Safiejewo (Safiejowo, Safiejówka), *Zofiówka*, blk, Knyszyn albo Dobrzyniewo, k 53,3 23 s. 72, 181, 209
- Safranki, *Szafranki*, blk, Tykocin, 53,2 22,6
- Saki (Sakowicze), blk, Bielsk, ks 52,8 23,3 s. 180, 211
- Saki, woj. podlaskie s. 211
- Sakowo (Saki), *Saki*, blk, Kleszczewo, 52,6 23,3
- Samsony (Jabłonia-Samsony), *Jabłoń-Samsony*, blk, Jabłonia Kościelna, 52,9 22,6
- Samułki, blk, Bielsk, d 52,9 23 s. 182
- Sanie-Dąb, woj. mazowieckie s. 48
- Sanikowo, mln zob. Szanikowo
- Sankt Petersburg, Rosja s. 215, 216
- Sanniki (Sannickie), *Saniki*, blk, Tykocin, ks 53,2 22,8 s. 161, 181, 186
- Saraż, blk zob. Suraż
- Sarnaki, mln, Sarnaki, 52,3 22,9 s. 65–66, 68, 161, 212
- Sarnie, blk zob. Szernie
- Sarnowo+, drh, Knychowo, 52,3 22,6 s. 123
- Sasiny Stare = Sasiny Stare (Sasiny, Sasiny Borowe, Sasiny-Stara Wieś), Sasiny-Wity (Witki-Sasiny)*, *Sasiny*, blk, Wyszki, 52,8 23 s. 142
- Sasiny-Kalinówka (Kalinówka, Kalinówka-Sasiny, Witki-Kalinówka), *Kalinówka*, blk, Wyszki, 52,8 23
- Sasiny-Krynica, drh zob. Krynica
- Sasiny-Tworki*, blk, Wyszki, 52,8 23 s. 142
- Sasiny-Wity, blk zob. Sasiny Stare
- Sasiny, blk zob. Sasiny Stare
- Sasiny, blk zob. Tworki
- Sasiny, okolica, blk s. 142
- Sawczyce, woj. brzeskie s. 120
- Sawicze Ruskie (Sawice Ruskie), *Sawice-Wieś*, drh, Wyróżęby-Podawce, 52,3 22,5 s. 76, 87, 90, 94, 197
- Sawicze-Bronisze (Bronisze-Sawicze), *Sawice-Bronisze*, drh, Paprotnia, 52,3 22,5
- Sawino, blk, Tykocin, k 53,2 22,9 s. 161, 181
- Sawły, mln zob. Szawły
- Sączki, blk zob. Roszki-Sączki
- Sągole, drh, Skibniewo-Podawce, 52,5 22,2
- Selistówka, blk zob. Szelistówka
- Sembory-Jakubowięta, blk zob. Szembory-Jakubowięta
- Sembory-Jędrzejowięta, blk zob. Szembory-Andrzejewięta
- Sembory-Andrzejewięta, blk zob. Szembory-Andrzejewięta
- Serenosy, blk zob. Szeronosy
- Seroczyn (Seroczyno, Sroczyń Szlacheczek), drh, Sterdynia, 52,6 22,4 s. 87, 90, 94
- Serpelice, mln zob. Sielpielicze
- Sidra, woj. trockie s. 102
- Siedlec (Siedlec-Mikłaszowięta, Sielec), *Siedlece*, blk, Dołobowo, 52,6 22,9 s. 49, 166, 192
- Siedlec, blk zob. Sielec
- Siekierki (Siekierki-Ciołki, Siekierki-Ciołkowo), drh, Drohiczyn, 52,5 22,6
- Siekierki, blk, Tykocin, ks 53,2 22,9 s. 181
- Siekluki, drh, Dziadkowicze, 52,6 23 s. 49
- Sielachowskie, woj. podlaskie s. 131
- Sielawonki, mln zob. Sieliwonki

- Sielec (Siedlec), *Sielc*, blk, Brańsk, k 52,6 22,9 s. 49, 161, 167, 180, 234
- Sielec, blk zob. Siedlec
- Sielec, woj. brzeskie s.102–103
- Sielistowo, blk zob. Szelistowo
- Sielistówka, blk zob. Szelistówka
- Sieliwonki (Sielawonki), *Siliwonki*, mln, Niemojki, 52,1 22,8 s. 46
- Sielpielicze (Siepielicze), *Serpelice*, mln, Mielnik, k 52,3 23,1 s. 181
- Siemiatycze, drh, Siemiatycze, miasto, 52,4 22,9 s. 76, 87, 90, 94, 99, 101, 106–107, 143, 149, 151, 153, 159–160, 192, 206, 211–214, 228–229, 253, 273
- Siemiony, drh, Rudka, 52,6 22,8
- Sienica, okolica, woj. mazowieckie s. 46
- Sieniewiczze (Sieniewiczze-Horbowo), *Sieniewice*, drh, Drohiczyn, 52,4 22,7 s. 231
- Siennica**, drh, Rudka albo Pobikrowy, s. 137
- Sieńczuch, drh zob. Radziszewo-Sieńczuch
- Siepielicze, mln zob. Sielpielicze
- Sierki (Sierki-Tyszki, Tyszki), blk, Tykocin, k 53,2 22,7 s. 135, 161, 181
- Sikory (Niereśla, Sikory-Niereśla), blk, Kalinówka, 53,4 22,9
- Sikory Wielkie (Sikory), *Sikory-część*, drh, Rozbity Kamień, 52,3 22,2
- Sikory-Bartkowieża (Bartkowicze, Bartkowieża), blk, Kobylińskie Poświętne, 53,1 22,6 s. 142
- Sikory-Bartyczki (Bartyczki), blk, Kobylińskie Poświętne, 53,1 22,6 s. 46, 142
- Sikory-Błady, *Sikory-część*, drh, Rozbity Kamień, 52,3 22,2
- Sikory-Janowieża (Sikory-Janowizna), blk, Kobylińskie Poświętne, 53,1 22,6 s. 142, 190
- Sikory-Niereśla, blk zob. Sikory
- Sikory-Pawłowieża (Pawłowicze, Pawłowieża, Pawłów), blk, Kobylińskie Poświętne, 53,1 22,6 s. 142, 197
- Sikory-Piotrowięża (Piotrowicze, Piotrowicze-Sikory, Piotrowięża), blk, Kobylińskie Poświętne, 53,1 22,6 s. 142, 197
- Sikory-Tomkowieża (Tomkowicze), blk, Kobylińskie Poświętne, 53,1 22,6 s. 142
- Sikory-Wojciechowięża (Sikory-Wojtkowieża, Wojciechowięża), blk, Kobylińskie Poświętne, 53,1 22,6 s. 142
- Sikory, drh zob. Sikory Wielkie, Sikory-Błady
- Sikory, okolica, blk s. 46, 142
- Siliwonki, mln zob. Sieliwonki
- Simonowicze, blk zob. Szymany
- Simuny, blk zob. Szymany
- Siódma (Koboski-Siódma), *Krasowo-Siódma*, blk, Domanowo, 52,9 22,7
- Sipki, drh zob. Sypnie
- Sitki (Sytki), *Sytki*, drh, Drohiczyn, 52,4 22,7 s. 229
- Skalimowo, mln zob. Jakubowicze-Skolimowo
- Skibniew-Kurcze, drh zob. Kurcze
- Skibniewo-Podawce (Skibniewo), *Skibniew-Podawce*, drh, Skibniewo-Podawce, 52,5 22,2
- Skindzierz, woj. trockie s. 208
- Skiwy (Skiwy-Zalesie), *Skiwy Duże*, *Skiwy Małe*, drh, Drohiczyn, ks 52,5 22,8 s. 180
- Skiwy-Moczydły, drh zob. Moczydły-Zalesie
- Skłody, *Skłody Borowe*, blk, Domanowo, 52,8 22,7
- Skłody-Przyrusy (Przyrusy), blk, Domanowo, 52,9 22,7 s. 126
- Skłody-Rzepna, blk zob. Rzepne
- Skolimowo Stare, drh zob. Skolimowo-Stara Wieś
- Skolimowo-Cierpigórze (Cierpigórz, Cierpigórze), *Cierpigórz*, drh, Mordy, 52,2 22,6 s. 143
- Skolimowo-Ptaszki (Ptaszki), *Ptaszki*, drh, Mordy, 52,2 22,6 s. 143
- Skolimowo-Rogoziec (Rogoziec), *Rogoziec*, drh, Mordy, 52,2 22,6 s. 143
- Skolimowo-Stara Wieś (Skolimowo Stare), *Stara Wieś*, drh, Mordy, 52,2 22,6 s. 143
- Skolimowo-Wojnowo (Skolimowo-Wojny), *Wojnowo*, drh, Mordy, 52,2 22,6 s. 143
- Skolimowo, okolica, drh s. 143
- Skopy, *Szkopy*, drh, Wyrozębny-Podawce, 52,4 22,4
- Skorupki, drh zob. Kobylińskie Skorupki
- Skorupki, drh, Kozuchowo, 52,4 22,4
- Skorupy-Kozięta, drh zob. Kobylińskie Skorupki
- Skorzec (Skórzec), *Skórzec*, drh, Pobikrowy, 52,6 22,6 s. 161
- Skrodzkie (Skrocie), blk, Rajgród, 53,7 22,6 s. 115, 207
- Skrzeszewo (Skrzyszew, Skrzyszowo), *Skrzeszew*, drh, Skrzeszewo, d 52,4 22,5 s. 62, 69, 111, 128, 161, 176, 182, 213, 224
- Skrzypki-Wypychy, *Skrzypki Małe*, blk, Łubino, 52,7 23
- Skrzypki, *Skrzypki Duże*, blk, Bielsk, 52,7 23,1
- Skupie, drh, Mąkobody, 52,3 22,1
- Skwierczyn Lacki (Skwirzyn Lacki), drh, Paprotnia, 52,3 22,4 s. 197
- Skwierczyn Ruski, *Skwierczyn-Dwór*, drh, Wyrozębny-Podawce, 52,3 22,4 s. 197
- Stączyno-Topczewo, blk zob. Topczewo
- Słochy (Sochy), *Słochy Annapolskie*, drh, Siemiatycze, 52,4 22,8 s. 161, 212
- Słomianka, blk, Jasionówka, 53,4 23 s. 125
- Smarklice (Smarglice, Smorklicze), drh, Ostrożany, 52,5 22,7 s. 192
- Smogorówka, *Smogorówka Dolistowska*, blk, Dolistowo, 53,5 22,9 s. 208
- Smogorówka, *Smogorówka Goniądzka*, blk, Goniądz, k 53,5 22,9 s. 161, 180, 208
- Smolaki, drh zob. Książopole-Smolaki
- Smoluchy (Smoluchy), *Smolugi*, drh, Dołobowo, 52,6 22,9 s. 49, 197
- Smoniewo, *Smuniew*, drh, Kozuchowo, 52,3 22,4
- Smorzewo, drh, Ostrożany, 52,5 22,6
- Smorklicze, drh zob. Smarklice
- Smurły, drh zob. Szmurły
- Sobieszczki, *Sobieski*, blk, Goniądz, 53,4 22,7
- Sobieszczki, woj. mazowieckie s. 188
- Sobociec (Sobocina), *Hendzel*, blk, Bielsk, k 52,8 23,2 s. 120, 180
- Sobole-Krynki, drh zob. Krynki-Sobole
- Sobolewo, drh, Kuczyno, 52,8 22,5
- Sobótka, woj. podlaskie s. 120–121
- Soce (Socze), blk, Narew, k 52,9 23,4 s. 161, 180, 211
- Sochy, drh zob. Słochy
- Soczewki, drh zob. Gnaty, *Gnaty-Soczewka*, drh, Kuczyno, 52,9 23,4
- Sokołda Dobrzyniewska (Sokolatka), *Jurowce*, blk, Dobrzyniewo, 53,2 23,2 s. 131
- Sokołdka (Sokółka, Szczokołda), *Czekoły*, blk, Trzciانة, 53,3 22,8 s. 169
- Sokołowska Ruś, blk zob. Sokoły-Ruś
- Sokołów (Sokołowo), *Sokołów Podlaski*, drh, Sokołów, miasto, 52,4 22,3 s. 41–42, 87, 90, 94, 99–100, 104, 106–107, 150, 153, 160, 209, 214, 224, 266, 270, 273
- Sokoły (Sokołowo), blk, Sokoły, 53 22,7 s. 71, 213
- Sokoły-Góra, blk zob. Góra
- Sokoły-Ruś (Ruś, Ruś-Sokoły, Sokołowska Ruś), *Stara Ruś*, blk, Sokoły, 53 22,6
- Sokółka, blk zob. Sokołdka
- Sokółka, woj. trockie s. 214
- Solistówka, blk zob. Szelistówka
- Solniki-Brzozowo, blk zob. Brzozowo-Solniki
- Solniki, blk zob. Brzozowo-Solniki
- Solniki, blk zob. Żegunia
- Solniki, blk, Brańsk albo Dołobowo, osada młyńska, k 52,7 23 s. 49, 71, 148
- Solniki**, blk, Rajgród, s. 35, 135
- Somachy, *Gąsówka-Somachy*, blk, Płonka Kościelna, 53 22,8
- Sorce, blk zob. Sorce
- Sosna-Jajki (Jajki, Sosna-Jaja), *Sosenki-Jajki*, drh, Mordy, 52,2 22,6

- Sosna-Korabie (Korabie, Korabie-Sosna), drh, Suchożebry, 52,3 22,2 s. 143
- Sosna-Kuzołki (Kuzołki, Średnia Sosna), *Sosna-Kozółki*, drh, Suchożebry, 52,3 22,2 s. 143
- Sosna-Trojanki, drh, Suchożebry, 52,3 22,2 s. 143
- Sosna, okolica, drh s. 143
- Sosnowo-Kiczki (Kiczki-Sosnowo, Kiczki), *Sosna-Kiczki*, drh, Suchożebry, 52,3 22,3
- Sowniki, blk zob. Przytułki
- Spaki, *Szpaki*, blk, Brańsk, 52,8 23
- Spaki, mln zob. Szpaki
- Spasy, blk zob. Niwino-Borowe
- Spiczki, blk, Bielsk, przedmieście, m 52,7 23,3 s. 154, 161, 178, 180, 240, 243
- Spieszyno, *Spieszyn*, drh, Rudka, 52,7 22,8 s. 49
- Sroczyzna Szlacheckie, drh zob. Seroczyn
- Stacewicze, blk zob. Stecewicze
- Stadniki, drh, Ostrożany, 52,5 22,7 s. 187
- Stalmachowo, *Stelmachowo*, blk, Tykocin, k 53,2 22,7 s. 181
- Stanisławowo, drh zob. Andrianki
- Stanisławowo, *Widowo*, blk, Bielsk, przedmieście, m 52,8 23,2 s. 154, 178, 180, 238, 240, 243, 245–247
- Stanisławów, woj. mazowieckie s. 213
- Stankowce, blk zob. Chojane-Stankowięta
- Stany, *Stany Duże*, drh, Suchożebry, 52,3 22,3
- Stara Bordziłówka, mln zob. Borzyłowa Wola
- Stara Długa Wieś, drh zob. Długie-Łuki
- Stara Jabłonna, drh zob. Jabłonna Ruska
- Stara Kamionka, blk zob. Kamionka
- Stara Kornica, mln zob. Kornica
- Stara Maliszewa, drh zob. Maleszewa Stara
- Stara Ruś, blk zob. Sokoły-Ruś
- Stara Wieś (Jakimowice, Starawieś), *Starawieś*, drh, Stara Wieś, 52,5 21,9 s. 59, 213, 262–263, 273
- Stara Wieś (Starawieś), *Starawieś*, blk, Boćki, 52,7 23,1 s. 161
- Stara Wieś, blk zob. Chojane-Bąki
- Stara Wieś, blk zob. Falki Stare
- Stara Wieś, blk zob. Starosielce
- Stara Wieś, drh zob. Skolimowo-Stara Wieś
- Stara Wola (Starawola), *Starawola*, blk, Kalinówka, 53,4 22,9
- Stara Wola, *Wola Orzeszowska*, drh, Międzyzlesie, 52,4 22,1 s. 114–115, 130
- Starawieś, blk zob. Stara Wieś
- Starawieś, drh zob. Stara Wieś
- Starawola, blk zob. Stara Wola
- Starzewicze (Starzewice), *Starzewicze*, drh, Drohiczyn, 52,4 22,6 s. 192, 222, 227, 233
- Stare Bagińskie, blk zob. Bagińskie
- Stare Bajki, blk zob. Bajki
- Stare Berezowo, blk zob. Berezowo
- Stare Biernaty, mln zob. Biernaty Stare
- Stare Długie Łuki, drh zob. Długie-Łuki
- Stare Domanowo, blk zob. Domanowo
- Stare Garbowo, blk zob. Garbowo Stare
- Stare Gierałty, blk zob. Gierałty Stare
- Stare Grodzkie, blk zob. Grodzkie Stare
- Stare Harbasy (Arbasy, Harbasy), *Arbasy*, drh, Śledzianów, 52,5 22,5
- Stare Hołowczyce, mln zob. Hołowczyce
- Stare Kalinowo, blk zob. Kalinowo-Trojanki
- Stare Kostry, blk zob. Kostry Stare
- Stare Lipki, drh zob. Lipki
- Stare Litewniki, mln zob. Litewniki
- Stare Łepki, mln zob. Łepki
- Stare Mierzvice, mln zob. Mierzvice
- Stare Moczydły, drh zob. Moczydły Stare
- Stare Mursy, drh zob. Ratyniec-Mursy
- Stare Niziołki, blk zob. Kulesze-Miziołki
- Stare Osipy, drh zob. Osipy
- Stare Racibory, blk zob. Racibory Stare
- Stare Rzewuski, drh zob. Rzewuski-Starawieś
- Stare Sypnie, drh zob. Sypnie
- Stare Szpaki, mln zob. Spaki
- Stare Truskolasy, blk zob. Truskolasy-Stara Wieś
- Stare Warele, blk zob. Warele Stare
- Stare Wnory, blk zob. Wnory-Stara Wieś
- Stare Wykno, blk zob. Kulesze-Wykno Stare
- Stare Zalesie, blk zob. Zalesie
- Stare Żochy, blk zob. Żochy
- Starosielce (Stara Wieś), blk, Białystok, 53,1 23,1 s. 47
- Starowieś, blk zob. Stara Wieś
- Starowola, blk zob. Stara Wola
- Stary Bartków, drh zob. Bartkowo
- Stary Kamień, drh zob. Długa Dąbrowa-Kamień
- Stary Kornin, blk zob. Kornino
- Stary Ratyniec, drh zob. Ratyniec Stary
- Stawiereje (Stawireje), *Stawiereje Podlesne*, blk, Dąbrówka, 52,9 22,6
- Stecewicze, *Stacewicze*, blk, Bielsk, k 52,8 23,1 s. 161, 180
- Stelągi, drh, Sterdynia, 52,6 22,3 s. 128
- Stelmachowo, blk zob. Stalmachowo
- Stelokowo**, drh, s. 68, 137
- Sterdynia, *Sterdyni*, drh, Sterdynia, 52,6 22,3 s. 69, 128
- Stoczek, *Stoczki*, blk, Turośna, 53 23
- Stok, blk zob. Istok
- Stok, *Stok Ruski*, drh, Mordy, 52,2 22,4
- Stokowisko, blk zob. Tokowisko
- Stołowacz, blk, Bielsk, osada folwarczna, k 52,8 23,1 s. 148, 180
- Stożnowszczyzna (Stożnowo, Tużnowszczyzna), *Stożnowo*, blk, Dolistowo, 53,5 22,9 s. 190
- Stpicze, *Śnice*, drh, Wyszków, 52,3 22,1
- Strabla, blk, Suraż, 52,9 23,1 s. 65, 186, 206
- Straż, woj. trockie s. 206
- Strubicze, *Gielczyn*, blk, Tykocin, 53,2 22,5 s. 121
- Strusy (Truski), drh, Kożuchowo, 52,3 22,4
- Stryki, blk zob. Młodzianowo
- Strzeżewo, blk zob. Czechowizna
- Studziwody, blk, Bielsk, 52,7 23,2
- Stupniki, blk, Narew albo Bielsk, k 52,9 23,3 s. 180, 211
- Stypułki-Borki, blk zob. Borki
- Stypułki-Giemzino (Giemzino), blk, Kobylińskie Poświętne, 53 22,6 s. 142
- Stypułki-Koziełki (Koziełki, Stypułki-Koziełkowo), *Stypułki-Koziołki*, blk, Kobylińskie Poświętne, 53,1 22,6 s. 142
- Stypułki-Szymany, blk, Kobylińskie Poświętne, 53 22,6 s. 142
- Stypułki-Święchowieża, *Stypułki-Święchy*, blk, Kobylińskie Poświętne, 53,1 22,6 s. 142
- Stypułki-Święchy, blk zob. Stypułki-Święchowieża
- Stypułki, okolica, blk s. 142
- Sucha Wola, *Suchowolce*, blk, Kleszczelce, k 52,6 23,3 s. 161, 181
- Suchodół, drh zob. Suchodół-Wypychy
- Suchodół Wielki, drh zob. Rzewuski-Suchodół
- Suchodół-Kostki, drh zob. Kostki
- Suchodół-Rzewuski, drh zob. Rzewuski-Suchodół
- Suchodół-Wypychy, *Suchodolek*, drh, Przesmyki, 52,2 22,6
- Suchodół, *Suchodół Szlachecki*, *Suchodół Włociański*, drh, Skibniewo-Podawce, 52,5 22,3
- Suchodół, drh zob. Rzewuski-Suchodół
- Suchowierchy, woj. podlaskie s. 114–115
- Suchowola, woj. trockie s. 208
- Suchowolce, blk zob. Sucha Wola
- Suchożebry, drh, Suchożebry, 52,3 22,3 s. 57, 99, 101, 106–107, 115, 151
- Sucino, mln zob. Sutino
- Sułki**, drh, Winna Stara, s. 137
- Sumicz Wólka, woj. podlaskie s. 148
- Sumki, blk zob. Szumki
- Supraśl, woj. trockie s. 79, 83, 91, 109, 210
- Supraśla = Supraśla, Miłosze*, *Osowicze*, blk, Białystok, 53,2 23,1 s. 127, 131–132
- Supraśle, blk zob. Leńce
- Suraż (Saraż), blk, Suraż, miasto, k 52,9 22,9 s. 33, 41, 43, 54–55, 60, 65, 71, 76, 81, 84–85, 89, 94, 104, 106–107, 113, 124–125, 150–151, 153–155, 159–160, 166, 177, 181, 186, 206, 210–211, 213–214, 216, 218, 239, 245

- Surojeska*, blk, Brańsk, osada młyńska, k 52,9 22,9 s. 148
- Sutino (Sucino), *Sutno*, mln, Mielnik, 52,3 23,1 s. 65
- Sypnie (Sipki), *Stare Sypnie, Sypnie Nowe*, drh, Pobikrowy, 52,6 22,7 s. 130
- Sytki, drh zob. Sitki
- Suwałki, woj. trockie s. 32
- Szacify (Saciły, Saciły-Kulikówka), blk, Dobrzyniewo, 53,2 23
- Szacify (Saciły), blk, Goniądz, k 53,5 22,9 s. 180
- Szafranki, blk zob. Safranki
- Szanikowo (Sanikowo, Szankowo), *Szańków*, mln, Hadynów, 52,2 22,7
- Szaruty, drh, Węgrów, d 52,3 22,1 s. 176, 183, 213
- Szastały, blk zob. Koszczyno
- Szawły (Sawły), mln, Hadynów, 52,2 22,7
- Szczęchłowszczyzna, blk zob. Doktorce
- Szczęglacin, drh, Knychowo, 52,4 22,6 s. 172
- Szczekatowo, woj. podlaskie s. 65
- Szczepanowięta-Borowe, blk zob. Borowo-Szczepany
- Szczepanowięta-Miodusy, drh zob. Miodusy-Szczepanowięta
- Szczepanowięta, blk zob. Grodzkie-Szczepanowięta
- Szczepany, blk zob. Borowo-Szczepany
- Szczokołda, blk zob. Sokołdka
- Szczyty-Dzięciołowo, blk zob. Dzięciołowo
- Szczyty, blk zob. Dzięciołowo
- Szelągi (Łopienie), *Łopienie-Szelągi*, blk, Domanowo, 52,9 22,7 s. 126
- Szelistowo* (Sielistowo), blk, Rajgród, 53,8 22,8 s. 127, 135
- Szelistówka (Selistówka, Sielistówka, Szelistowo, Żelistówka), *Solistówka*, blk, Bargłowo, 53,8 22,8 s. 127, 135, 207
- Szembory-Andrzejewięta (Sembory-Ĳędrzejowięta, Senbory-Andrzejewięta), *Szymbory-Andrzejewięta*, blk, Jabłonia Kościelna, 52,9 22,6 s. 142
- Szembory-Jakubowięta (Sembory-Jakubowięta, Szenbory-Jakubowięta), *Szymbory-Jakubowięta*, blk, Jabłonia Kościelna, 52,9 22,6 s. 142
- Szembory-Włodki (Szenbory-Włodki), *Szymbory-Włodki*, blk, Jabłonia Kościelna, 52,9 22,6 s. 142
- Szembory, okolica, blk s. 142
- Szepietowo Podleśne (Szepiotowo Podleśne), blk, Długa Dąbrowa, 52,8 22,5 s. 142, 161
- Szepietowo-Janówka (Szepiotowo-Janówka), blk, Długa Dąbrowa, 52,9 22,5 s. 142
- Szepietowo-Mikołajowięta, woj. podlaskie s. 114, 142
- Szepietowo-Wawrzyńce (Szepietowo Wawrzyńcowięta, Szepiotowo-Wawrzyńce), blk, Długa Dąbrowa, 52,8 22,5 s. 142
- Szepietowo-Żaki (Szepiotow-Żaki), blk, Długa Dąbrowa, 52,9 22,5 s. 142
- Szepietowo, okolica, blk s. 48, 53, 136, 142
- Szepiotowo Podleśne, blk zob. Szepietowo Podleśne
- Szepiotowo-Janówka, blk zob. Szepietowo-Janówka
- Szepiotowo-Wawrzyńce, blk zob. Szepietowo-Wawrzyńce
- Szerenosy, blk zob. Szeronosy
- Szernie (Sarnie), blk, Bielsk, 52,7 23,3
- Szeronosy (Seronosy), *Szerenosy*, blk, Turośna, 53 23,1
- Szerszenie, woj. podlaskie s. 131
- Szeszyły (Szeszuły), blk, Boćki, 52,6 23,2
- Szkopy, drh zob. Skopy
- Szurły (Smurły), drh, Rudka, 52,7 22,8
- Szorce (Sorze, Szorce-Cibarzewo), blk, Trzciane, 53,3 22,7 s. 35
- Szostakowo (Szostaków), blk, Narew, k 52,8 23,5 s. 181
- Szóstka, woj. brzeskie s. 89
- Szpaki (Spaki), *Stare Szpaki, Nowe Szpaki*, mln, Górki, k 52,2 22,9 s. 161, 181
- Szpakowo, blk, Goniądz, osada folwarczna, k 53,4 22,9 s. 72, 133–134, 180
- Szpakowo, blk, Kalinówka, k 53,4 22,9 s. 72, 133–134, 148, 161
- Sztabin, woj. trockie s. 208
- Szumki (Sumki), blk, Boćki, 52,7 23 s. 161
- Szwejki (Śwejki, Treblin-Szwejki), drh, Sterdynia, 52,6 22,3
- Szydłówka (Szyłówka), mln, Hadynów, k 52,1 22,6 s. 181
- Szymany (Simonowicze, Szymanowicze, Szymuny), *Simuny*, blk, Suraz, k 53 23,1 s. 181
- Szymany (Szymany-Gorzałki, Szymany-Góry), blk, Rajgród, 53,6 22,5 s. 139
- Szymbory-Andrzejewięta, blk zob. Szembory-Andrzejewięta
- Szymbory-Jakubowięta, blk zob. Szembory-Jakubowięta
- Szymbory-Włodki, blk zob. Szembory-Włodki
- Szymuny, blk zob. Szymany
- Szyposze+ (Zipozey), blk, Kleszczele, 52,6 23,2 s. 121
- Śledzianów (Śledzianowo), drh, Śledzianów, 52,5 22,6 s. 58, 172, 190
- Śliwno (Horodyszcze, Horodzińskie), blk, Waniewo, 53,1 22,8
- Śliwowo (Jabłonia-Śliwowo), *Jabłonia-Śliwowo*, blk, Jabłonia Kościelna, 52,9 22,7 s. 161
- Śmierdzigrochy, woj. mazowieckie s. 188
- Śnice, drh zob. Stpicze
- Średnia Sosna, drh zob. Sosna-Kuzołki
- Średnica-Jakubowięta, blk, Wysokie, 52,9 22,6 s. 142
- Średnica-Maćkowięta, blk, Wysokie, 52,9 22,6 s. 142
- Średnica-Pawłowięta, blk, Wysokie, 52,9 22,6 s. 142
- Średnica, okolica, blk s. 53, 142
- Średzińskie (Średnica, Średzińskie), *Średzińskie*, blk, Suraz, 52,9 23
- Śwejki, drh zob. Szwejki
- Świdry, drh zob. Krakówki-Świdry
- Świerzbienie, blk zob. Maksymowizna
- Święciciele, *Cieluski*, blk, Narew, k 52,9 23,4 s. 85, 89, 94, 161, 180
- Święcko (Świećek), *Świećek Wielki*, drh, Długa Dąbrowa, 52,9 22,4 s. 53–54, 161, 186
- Świsłocz, woj. trockie s. 30
- Świniary, drh, Mąkobody, 52,3 22,2 s. 161, 186
- Świridy, blk, Brańsk, k 52,8 22,9 s. 161, 180
- Tajno, *Tajno Stare*, blk, Bargłowo, ks 53,7 22,8 s. 161–162, 180
- Targowisko (Targowisk), *Targowisk*, drh, Dziadkowicze, 52,6 22,8
- Tarków Mały (Tarki, Tarkowo, Tarnkowo Małe), *Tarkówek*, drh, Przesmyki, 52,3 22,5
- Tarków Wielki (Tarki, Tarkowo Wielkie, Tarnkowo Wielkie, Tarnków), *Tarków*, drh, Przesmyki, 52,3 22,5
- Tarusy-Dzięciołowo, blk zob. Dzięciołowo
- Tatarszczyzna, blk zob. Niewierowo
- Tatary (Wólka Tatarska), blk, Tykocin, 53,2 22,8
- Tatary-Kramkówka, blk zob. Kramkówka-Tatary
- Tchórznicza (Tchórzycza), drh, Jabłonna Lacka, 52,5 22,4 s. 69, 143
- Tchórznicza-Mnich (Tchórznicza-Mniszek), *Tchórznicza Włociańska*, drh, Jabłonna Lacka, 52,5 22,4 s. 69, 143
- Tchórznicza-Wyszki, *Tchórznicza Szlachecka*, drh, Jabłonna Lacka, 52,5 22,3 s. 69, 143
- Tchórznicza, okolica, drh s. 69, 143
- Tchórzowa, drh, Międzylesie, 52,5 22 s. 114–115, 123, 130
- Tchórzycza, drh zob. Tchórznicza
- Telaki, drh, Kosowo, 52,6 22,2 s. 161
- Telatycze, okolica, woj. brzeskie s. 45
- Terebela, woj. brzeskie s. 66
- Terlikowo, *Terlików*, mln, Sarnaki, 52,3 22,9

- Tłoczewo (Tłoczewo-Krasowo, Tłoczewo-Prószanka), blk, Domanowo, 52,9 22,7 s. 125
 Toczyłowo, blk, Rajgród, 53,7 22,5 s. 46, 161, 207
 Toczyska Średnie (Toczyski Średnie), *Toczyski Średnie*, drh, Jabłonna Lacka, 52,5 22,4 s. 143
 Toczyska-Chrome (Toczyska Wielkie, Toczyski-Chrome), *Toczyski Podborne*, drh, Jabłonna Lacka, 52,5 22,4 s. 143
 Toczyska-Czortki (Czortki-Toczyska), *Czortki*, drh, Jabłonna Lacka, 52,5 22,4 s. 143
 Toczyska, okolica, drh s. 143
 Tokary, drh, Ruskowo, 52,3 22,7 s. 50, 68, 186, 212–213, 227
 Tokowisko (Stokowisko), *Stokowisko*, blk, Poświętne, 52,9 22,7 s. 174
 Tołwino (Tołwin), *Tołwin*, mln, Dziadkowiec, 52,5 23 s. 49, 161
 Tomkowicze, blk zob. Sikory-Tomkowięta
 Tonkiele, drh zob. Tunkiele
 Tończa, drh, Stara Wieś, 52,5 22 s. 273
 Topczykały, blk, Boćki albo Bielsk, 52,7 23,3 s. 161
 Topiczewo = Topiczewo (Topczewo, Topiczewo Kościelne), Topiczewo-Słaczyno (Słaczyno-Topczewo)*, *Topczewo (część)*, blk, Topiczewo, 52,8 22,9
 Topiczewo-Moskwino, blk zob. Moskwino
 Topiczewo-Ostrówko, blk zob. Ostrówko
 Topilec, woj. trockie s. 48, 109
 Toporowo, *Toporki*, blk, Boćki, 52,6 23,3 s. 70, 161
 Torna, drh zob. Turna
 Turule, blk zob. Turule
 Toruń, woj. chełmińskie s. 229
 Tosie, drh, Kosowo, 52,6 22,1
 Trebień (Treblin), drh, Rozbity Kamień, 52,3 22,2
 Treblin-Szwejki, drh zob. Szwejki
 Treblina, drh, Prostynia, 52,7 22
 Trzeszczotki, blk zob. Trzeszczotki
 Trębice Stare (Trębice-Stara Wieś), *Stare Trębice*, drh, Paprotnia, 52,3 22,5
 Trębice-Chadałki (Chadałki, Trębicze-Chadałki), *Trębice Dolne*, drh, Paprotnia, 52,3 22,5
 Trębice-Piardy (Piardy), *Trębice Górne*, drh, Paprotnia, 52,3 22,5
 Trojanowo, drh, Kuczyno, 52,8 22,5 s. 138
 Troki, woj. trockie s. 220
 Trześcianica (Trzcianka), *Trześcianka*, blk, Narew, k 52,9 23,4 s. 149, 161–162, 180, 211
 Trubianka*, blk, Kleszczele, przedmieście, m 52,6 23,4 s. 127, 154, 177, 181
 Truski, blk, Łubino, 52,7 23
 Truski, drh zob. Strusy
 Truskolas Stary, blk zob. Truskolas-Stara Wieś
 Truskolas-Lachy (Truskolasy-Lachy, Truskoleśne Lachy), *Truskolasy-Lachy*, blk, Sokoły, 53 22,7 s. 142
 Truskolas-Niwisko (Truskolasy-Niwisko), *Truskolasy-Niwisko*, blk, Sokoły, 53 22,7 s. 111, 142
 Truskolas-Olszyna (Truskolasy-Olszyna), *Truskolasy-Olszyna*, blk, Sokoły, 53 22,7 s. 142
 Truskolas-Stara Wieś (Truskolas Stary, Truskolasy, Truskoleśne), *Stare Truskolasy*, blk, Sokoły, 53 22,7 s. 142
 Truskolas-Wola (Wola-Truskolas), *Truskolasy-Wola*, blk, Sokoły albo Kobylino Poświętne, 53 22,7 s. 142
 Truskolas, okolica, blk s. 110, 142
 Truskolasy-Lachy, blk zob. Truskolas-Lachy
 Truskolasy-Niwisko, blk zob. Truskolas-Niwisko
 Truskolasy-Olszyna, blk zob. Truskolas-Olszyna
 Truskolasy-Wola, blk zob. Truskolas-Wola
 Truskolasy, blk zob. Truskolas-Stara Wieś
 Truskoleśne, blk zob. Truskolas-Stara Wieś
 Truskoleśne Lachy, blk zob. Truskolas-Lachy
 Tryczówka = Tryczówka, Zapole*, blk, Suraz, k 53 23,2 s. 47, 132, 161, 181
 Trypucie, blk, Niewodnica Koryckich, 53,1 23
 Trzaski-Cholewy (Cholewy, Cholewy-Trzaski, Trzaski), *Trzaski*, drh, Winna Stara, 52,7 22,6 s. 128
 Trzciane (Trzciana), *Trzciannie*, blk, Trzciane, ks 53,3 22,7 s. 34, 50, 161, 181, 206, 209
 Trzcianka, blk zob. Trześcianica
 Trzcianka, drh zob. Tybory-Trzcianka
 Trzcieniec (Baciki-Trzcieniec), *Baciki Bliższe*, mln, Siemiatycze, 52,4 22,9 s. 49, 148, 190
 Trzcieniec-Dupy = Trzcieniec-Dupy, Trzcieniec Średni (Grędzice-Trzcieniec, Trzcieniec-Grędzice)*, *Trzcieniec Duży*, drh, Kosowo, 52,6 22,1 s. 143
 Trzcieniec-Szlapy (Trzcinięc Mały), *Trzcinięc Mały*, drh, Kosowo, 52,6 22,1 s. 143
 Trzcieniec, okolica, drh s. 143
 Trzeciny (Długodąbrowa-Trzeciny, Trzeciny-Dąbrowa), drh, Długa Dąbrowa, 52,9 22,4
 Trzesczkowo, *Trzesczkowo*, blk, Topiczewo, 52,8 22,9
 Trzeszczotki, *Trzeszczotki*, blk, Bielsk, k 52,8 23,3 s. 180
 Trześcianka, blk zob. Trześcianica
 Tunkiele (Tonkiele), *Tonkiele*, drh, Drohiczyn, 52,4 22,6 s. 206, 224
 Turczynowo, *Turczyn*, blk, Rajgród, 53,7 22,6
 Turek, blk, Pietkowo, 52,9 22,9
 Turna (Torna), *Turna Duża*, drh, Siemiatycze, 52,4 22,9 s. 161, 253, 255
 Turna-Ogrodniki, *Turna Mała*, drh, Siemiatycze, 52,4 22,9 s. 206, 211–212
 Turna, woj. mazowieckie s. 262
 Turośna (Turośnia), *Turośń Kościelna*, blk, Turośna, 53 23,1 s. 71, 161
 Turośna Nadolna (Turośna), *Turośń Dolna*, blk, Turośna, 53 23
 Turowczyzna**, blk, Narew, osada kuźnicza, k 53 23 s. 38, 113, 149
 Turówka, blk, Augustów, przedmieście, m 53,9 22,8 s. 154, 178, 180
 Turule, *Torule*, blk, Brańsk, osada młyńska, k 52,7 22,9 s. 148
 Tużnowczyzna, blk zob. Stożnowszczyzna
 Twarogi Lackie (Twarogi), drh, Pierlejewo, 52,6 22,6 s. 144, 161, 197
 Twarogi Ruskie, drh, Pierlejewo, 52,6 22,6 s. 87, 90, 94, 144, 197
 Twarogi-Mazury (Mazury, Mazury-Zdanowo), drh, Pierlejewo, 52,6 22,6 s. 144
 Twarogi-Trubnica (Twarogi-Trębice, Twarogi-Trąbnica, Twarogi-Trubica), *Twarogi-Trąbnica*, drh, Pierlejewo, 52,5 22,6 s. 144, 210
 Twarogi-Wypychy, drh, Pierlejewo, 52,6 22,6 s. 144
 Twarogi, drh zob. Twarogi Lackie
 Twarogi, okolica, drh s. 144
 Twarogi, woj. mazowieckie s. 46
 Tworki, *Krupice*, blk, Wyszki, 52,8 23 s. 111
 Tworki* (Sasiny, Tworki Długie), blk, Rajgród, ks 53,7 22,6 s. 181
 Tworki, drh zob. Długa Dąbrowa-Tworki
 Tworkowicze, *Tworkowice*, drh, Ciechanowiec, 52,6 22,5
 Tybory Uszyńskie, drh zob. Tybory-Usza
 Tybory-Jezierna (Jezierna-Tybory), *Tybory-Jeziernia*, drh, Jabłonka, 52,9 22,4 s. 137–138, 144
 Tybory-Kamianka (Tybory-Kamionka), drh, Jabłonka, 53 22,4 s. 137–138, 144
 Tybory-Mistale (Mistale, Misztale), *Tybory-Misztale*, drh, Jabłonka, 52,9 22,4 s. 144
 Tybory-Olszewo (Olszewo), drh, Jabłonka, 53 22,4 s. 144
 Tybory-Trzcianka (Trzcianka), drh, Jabłonka, 53 22,4 s. 137–138, 144

- Tybory-Usza (Usza-Tybory, Uszeńskie), *Tybory Uszyńskie*, drh, Kulesze-Rokitnica, 53 22,4 s. 48, 144
- Tybory-Wola (Wola, Wola Gołaszewska, Wolica Klepacka), *Tybory-Wólka*, drh, Jabłonka, 53 22,4 s. 48, 144
- Tybory-Żochy (Żochy, Żochy-Tybory), drh, Jabłonka, 52,9 22,4 s. 144
- Tybory-Żuławy** (Żuława), drh, Jabłonka, s. 137–138, 144
- Tybory, okolica, drh s. 46, 110, 144
- Tykocin, blk, Tykocin, miasto, k 53,2 22,8 s. 34, 38, 41, 43, 55, 81, 85, 130, 150, 153, 155, 159–160, 166–167, 186, 202–203, 205–206, 208–210, 213–214, 263
- Tymianka, *Tymianki*, okolicy s. 46
- Tyszki, blk zob. Sierki
- Ugoszcza, *Ugoszcz*, drh, Międzyzlesie, 52,5 22 s. 46, 114–115, 130
- Uhowo, blk, Suraż, d 53 22,9 s. 183
- Uleski**, drh, Rudka, s. 138
- Urbanowszczyzna, blk zob. Chobotki
- Urbany, *Urbanki*, drh, Rozbity Kamień, 52,3 22,2
- Usza Mała (Usza), drh, Kuczyno, 52,7 22,5 s. 46
- Usza Wielka (Usza), drh, Kuczyno, 52,7 22,5 s. 46
- Usza-Tybory, drh zob. Tybory-Usza
- Uszeńskie (Osieńki, Uszeńki), *Jabłoń-Uszyńskie*, blk, Jabłonia Kościelna, 52,9 22,6
- Uszeńskie, drh zob. Tybory-Usza
- Uszlewo, mln zob. Huszlew
- Uścianki, blk zob. Zaścianek
- Uziębły (Oziębły), drh, Paprotnia, 52,3 22,4
- Uziębły, blk zob. Baranki
- Uże, drh zob. Węże
- Użybole, blk zob. Zubole
- Użyki, blk zob. Huzyki
- Wahanów, okolica, woj. brzeskie s. 45
- Wajkowo (Wajków), *Wajków*, mln, Mielnik, d 52,3 23,1 s. 182, 253, 258
- Walim (Walin), mln, Górki, d 52,2 23 s. 47, 176, 182
- Wałki (Walki), mln, Dziadkowicze, 52,6 23,1
- Waniewo (Waniów), blk, Waniewo, miasto, 53,1 22,8 s. 99, 101, 106–107, 125, 151, 153, 155–156, 160, 205
- Waniewo (Waniowo, Waniów), blk, Narew, przedmieście, m 52,9 23,6 s. 154, 178, 181
- Wańtuchy (Wantuchy), drh, Rozbity Kamień, 52,3 22,2
- Warchoły, drh, Węgrów, 52,4 22 s. 123
- Warele Nowe, *Nowe Warele*, blk, Wyszonki Kościelne, 52,8 22,6 s. 142
- Warele Stare (Warele-Stara Wieś, Wielkie Warele), *Stare Warele*, blk, Wyszonki Kościelne, 52,8 22,6 s. 142
- Warele-Filipy (Filipy), *Warele-Filipowicze*, blk, Wyszonki Kościelne, 52,8 22,6 s. 142
- Warele-Wyszonki (Wyszonki-Warele), *Warele-Filipowicze-część*, blk, Wyszonki Kościelne, 52,8 22,6 s. 142
- Warele, okolica, blk s. 48, 142
- Warpechy Stare (Warpęchy-Stara Wieś, Warpęchy Stare), blk, Wyszki, 52,9 23
- Warpechy-Olszanica (Warpęchy-Olszanica), *Warpechy Nowe*, blk, Wyszki, 52,8 23,1
- Warszawa, woj. mazowieckie s. 130, 204, 210, 213–214, 224, 263
- Wasie* (Wasze), drh, Sterdynia, 52,6 22,3
- Wasilew, woj. podlaskie s. 54
- Wasilewo, *Wasilew Szlachecki*, drh, Skrzyszewo, ds 52,4 22,5 s. 54, 176, 182, 224
- Wasilków, woj. trockie s. 47, 210
- Waskowicze (Niereśla-Waskowięta, Waskowicze-Niereśla), *Waški*, blk, Kalinówka, 53,4 22,9 s. 192
- Waśkowółka, woj. podlaskie s. 64
- Wąglewczynna, blk zob. Łapy-Wągle
- Wąglowizna, blk zob. Łapy-Wągle
- Wąsosz, woj. mazowieckie s. 207
- Wenecja, Włochy s. 217
- Welanów, woj. brzeskie s. 45
- Węgrów, drh, Węgrów, miasto, 52,4 22 s. 9, 40, 52–53, 56, 59–60, 87, 99–100, 102, 104, 106–107, 113, 123, 150, 153, 160, 176, 206, 209, 211, 213–214, 224, 259–273, 275, 278
- Węże (Uże), drh, Rozbity Kamień, 52,4 22,1
- Wiartypory, drh zob. Jartypory
- Wichowo**, drh, Kuczyno, s. 138
- Widowo, blk zob. Stanisławowo
- Widzgowo (Wydźgów), drh, Dołobowo, 52,7 22,9 s. 49, 190
- Wiechetki Mniejsze, *Wiechetki Małe*, drh, Rozbity Kamień, 52,3 22,2
- Wiechetki Większe (Wiechetki Więtsze), *Wiechetki Duże*, drh, Rozbity Kamień, 52,3 22,2
- Wielki Dworzec+ (Dworzec Gonięcki), blk, Goniądz, osada folwarczna, k 53,5 22,8 s. 121–122, 148
- Wielkie Błonie, drh zob. Błonie Wielkie
- Wielkie Chądzyno, drh zob. Chądzyno Wielkie
- Wielkie Warele, blk zob. Warele Stare
- Wielkowo, *Wilkowo Stare*, blk, Pietkowo, 52,9 22,8 s. 161
- Wiercienie (Wiercienie Wielkie), *Wiercień Duży*, drh, Dziadkowicze, 52,5 22,9 s. 49, 128
- Wiercienie Zabłotne (Wiercienie-Zabłocie), *Wiercień Mały*, drh, Dziadkowicze, 52,5 22,9 s. 49
- Wiercienie, *Wiercień*, blk, Boćki, 52,7 23
- Wieremiejki, *Wyromiejki*, drh, Siemiatycze, 52,5 22,9
- Wierowo, drh zob. Wirowo
- Wierwieczki = Wierwieczki, Karpowszczyzna*, osada folwarczna, *Antonowo*, blk, Bielsk albo Boćki, 52,7 23,3 s. 70, 121, 131
- Wierzbie-Guzy, drh, Jabłonna Lacka, 52,4 22,4 s. 69, 112, 148
- Wierzbie-Strupki, drh, Jabłonna Lacka, 52,4 22,4 s. 69, 112
- Wierzbie-Żerebczyce (Baczki-Wierzbie, Wierzbie), *Wierzbie Górne*, drh, Wyrozęby-Podawce, 52,4 22,5 s. 112
- Wierzbie, woj. poznańskie s. 177
- Wierzbowizna, blk zob. Krasowo-Rybałty
- Wierzchuca Nadolna (Wierzchuca), *Wierzchuca Nadbużna*, drh, Śledzianów, 52,5 22,6 s. 57, 69
- Wierzchuca Nagórna (Wierzchuca), drh, Śledzianów, 52,5 22,6 s. 57, 69
- Więzipsy (Więzy Psy), *Bachorza*, mln, Łosice, 52,2 22,8
- Wiktory, blk zob. Kamieńskie-Wiktory
- Wilamówka, blk, Trzciane, 53,4 22,6
- Wilczochy, drh, Rudka, 52,7 22,7
- Wilginie, blk, Brańsk, osada młyńska, k 52,7 22,9 s. 148
- Wilki, drh zob. Długa Dąbrowa-Wilki
- Wilki, drh zob. Winna-Wilki
- Wilno, woj. wileńskie s. 17, 21, 77, 79, 95–96, 102, 203–204, 211, 214, 220, 224, 228, 244, 263
- Wilkowo Stare, blk zob. Wielkowo
- Winna Stara (Winna-Stara Wieś), *Winna-Poświętna*, drh, Winna Stara, 52,7 22,6 s. 144
- Winna-Cibory* (Cibory), drh, Winna Stara, 52,7 22,6 s. 130, 137, 144
- Winna-Krzyszczki+ (Krzyszczki, Krzyszczki-Wilki), drh, Winna Stara, 52,7 22,6 s. 123, 137, 144
- Winna-Nowa Wieś, drh zob. Winna-Wypychy
- Winna-Piętki, woj. podlaskie s. 115, 144
- Winna-Poświętna, drh zob. Winna Stara
- Winna-Stara Wieś, drh zob. Winna Stara
- Winna-Wilki (Wilki), drh, Winna Stara, 52,7 22,6 s. 130, 137, 144
- Winna-Wypychy (Winna-Nowa Wieś), drh, Winna Stara, 52,7 22,6 s. 144
- Winna, okolica, drh s. 144
- Winnica, woj. braclawskie s. 56
- Wirowo (Wierowo), *Wirów*, drh, Skrzyszewo, 52,4 22,5 s. 87, 90, 94
- Wiszowate (Wyszowate), *Wyszowate*, blk, Trzciane, 53,3 22,7 s. 35, 161

- Wiśniewo, *Wiśniówek*, drh, Długa Dąbrowa, 52,9 22,4
- Witanki (Wytąki), drh, Wyszków, 52,3 22,1
- Witki-Sasiny, blk zob. Sasiny Stare
- Witowo (Witułtowo), blk, Kleszczele, k 52,6 23,5 s. 161, 181
- Witulini (Witulino), mln, Biała, 52,1 23,1 s. 46, 66, 88, 90, 94, 161, 173
- Wity, blk zob. Łapy-Wity
- Wizna, woj. mazowieckie s. 186, 187, 207, 214
- Włodki, drh, Koźuchowo, 52,3 22,4 s. 161
- Włodki-Roszki, blk zob. Roszki-Włodki
- Włodki, drh zob. Krakówki-Włodki
- Włodzimierz nad Kłazmą, Rosja s. 77
- Włodzimierz Wołyński, woj. wołyńskie s. 80
- Włosty-Olszanka (Włosty), blk, Długa Dąbrowa, 52,9 22,5 s. 53
- Włosty-Wyszonki, blk zob. Wyszonki-Włosty
- Włosty, blk zob. Wyszonki-Włosty
- Włosty, Włosty-Falki, blk zob. Falki Stare
- Wnory-Kuźele, blk, Kobylińskie Poświętne, 53,1 22,6 s. 142
- Wnory-Paźochy, blk, Kulesze-Rokitnica, 53 22,6
- Wnory-Stara Wieś (Wnory Stare), *Stare Wnory*, blk, Kobylińskie Poświętne, 53,1 22,6 s. 142, 161
- Wnory-Wandy = Wnory-Wandy, Wolica-Wiechy*, blk, Kobylińskie Poświętne, 53,1 22,6 s. 142
- Wnory-Wypychy, blk, Kobylińskie Poświętne, 53 22,6 s. 142
- Wnory, okolica, blk s. 46, 142
- Wodziałówka, woj. podlaskie s. 113, 148, 155, 209–210
- Wohyń, woj. brzeskie s. 8, 44
- Wojciechowiec, blk zob. Sikory-Wojciechowiec
- Wojciechy, blk zob. Wyszonki-Wojciechy
- Wojcieszki, blk zob. Wojszki
- Wojdy, blk zob. Radziejewo
- Wojeńcze (Wojeńce), *Wojeniec*, blk, Dziadkowice, 52,6 22,9 s. 49, 192
- Wojewódki Wielkie, *Wojewódki Górne*, drh, Sokołów, 52,4 22,2
- Wojewódki-Panki, *Wojewódki Dolne*, drh, Sokołów, 52,4 22,2
- Wojnow, drh zob. Skolimowo-Wojnowo
- Wojny Stare, blk zob. Wojny-Stara Wieś
- Wojny-Bakałarze, blk zob. Wojny-Piotrasze (Wojny-Bakałarzowięta), blk, Dąbrowka, 52,4 22,2 s. 142
- Wojny-Bakałarzowięta, blk zob. Wojny-Piotrasze
- Wojny-Izdebnik (Izdebnik-Wojny), blk, Dąbrowka, 52,8 22,6 s. 142
- Wojny-Krupy, blk zob. Wojny-Stara Wieś
- Wojny-Pieczki (Pieczki), *Wojny-Piecki*, blk, Dąbrowka, 52,8 22,6 s. 142
- Wojny-Piotrasze = Wojny-Piotrasze (Wojny-Pietrasze), Wojny-Bakałarze (Wojny-Bakałarzowięta)*, Wojny-Janowięta*, Wojny-Króle (Wojny-Królewicze)*, *Wojny-Pietrasze*, blk, Dąbrowka, 52,8 22,6 s. 142
- Wojny-Pogorzela (Pogorzałki-Wojny), blk, Dąbrowka, 52,8 22,6 s. 142
- Wojny-Pułazie, blk zob. Pułazie
- Wojny-Stara Wieś (Wojny Stare), *Wojny-Krupy*, blk, Dąbrowka, 52,8 22,6 s. 142
- Wojny-Szuby, *Wojny-Szuby Włociańskie*, blk, Dąbrowka, 52,8 22,6 s. 142
- Wojny, okolica, blk s. 48, 110, 142
- Wojślawy-Porośla, blk zob. Porośla-Wojślawy
- Wojszki (Wojcieszki, Wojsnie), blk, Juchnowiec-Dwór albo Narew albo Bielsk, k 52,9 23,2 s. 72, 161, 180, 206, 211
- Wojtkowice, *Wojtki*, blk, Brańsk, osada młyńska, k 52,7 22,9 s. 49, 148
- Wojtkowice Stare (Wojtkowice-Stara-wieś, Wojtkowicze-Stara Wieś), *Wojtkowice Stare*, drh, Ciechanowice, 52,6 22,5 s. 144
- Wojtkowicze-Dady (Dady, Dady-Wojtkowicze, Wojtkowice-Dady), *Wojtkowicze-Dady*, drh, Ciechanowice, 52,6 22,4 s. 144
- Wojtkowicze-Glinna (Glina, Wojtkowice-Glinna), *Wojtkowice-Glinna*, drh, Ciechanowice, 52,6 22,4 s. 144, 213
- Wojtkowicze, okolica, drh s. 144
- Wojtówce, blk zob. Kalinówka
- Wojwódkie Wielkie, *Wojwódkie Górne*, drh, Sokołów, 52,4 22,3
- Wola Gajkowska, drh zob. Wólka Gajkowska
- Wola Gołaszewska, drh zob. Tybory-Wola
- Wola Markowska, blk zob. Markowo-Wola
- Wola Niemojska**, drh, Mordy albo Niemojki, s. 138
- Wola Orzeszowska, drh zob. Stara Wola
- Wola Osowska, *Ossówka*, mln, Biała, 52,1 23,1 s. 47, 66, 173
- Wola Suchożebrska, drh zob. Wola
- Wola Wahanowska (Wola), *Wólka Wygonowska*, blk, Kleszczele, 52,6 23,2
- Wola-Truskolas, blk zob. Truskolas-Wola
- Wola, blk zob. Gołasia-Wola, Krzywa Wola, Wola Wahanowska
- Wola, drh zob. Tybory-Wola
- Wola, *Wola Suchożebrska*, drh, Suchożebrzy, 52,2 22,2
- Wolica Klepacka, blk zob. Gołasia-Wola
- Wolica Klepacka, drh zob. Tybory-Wola
- Wolica-Wiechy, blk zob. Wnory-Wandy, blk, Kobylińskie Poświętne, 52,4 22,1
- Wolica**, blk, Brańsk, k s. 135, 180
- Wolka*, blk, Jabłonia Kościelna albo Wysokie, k 52,9 22,6 s. 128, 181
- Wolczyn, woj. brzeskie s. 214
- Wółkowysk, woj. nowogródzkie s. 218
- Woronie (Woronin), blk, Bielsk, 52,8 23,1 s. 197
- Woroszyłowszczyzna (Odźwierniki), *Księżyno*, blk, Juchnowiec-Dwór, 53,1 23,1 s. 187, 190
- Woźna Wieś, *Woźnawieś*, blk, Bargłowo, ks 53,7 22,8 s. 180, 181
- Woźna, blk zob. Hoźna
- Woźniki, mln, Niemojki, 52,2 22,8 s. 88, 187
- Wójtowce, blk zob. Kalinówka
- Wólka Biszevska, mln zob. Wólka
- Wólka Duża, drh zob. Wólka
- Wólka Jajkimowska (Wola Gajkowska, Wólka), *Wólka Soseńska*, drh, Mordy, 52,2 22,6
- Wólka Łysowska (Łysowska Wola), drh, Niemojki, 52,3 22,7 s. 68, 115
- Wólka Miedzyńska, drh zob. Wólka Podleśna
- Wólka Nadbużna, drh zob. Wólka
- Wólka Nosowska, woj. brzeskie s. 66
- Wólka Okrąglik (Okrąglik), drh, Prostynia, 52,6 22,1
- Wólka Paplińska, drh zob. Zadnia Wola
- Wólka Piaseczna, woj. mazowieckie s. 208
- Wólka Piotrowskiego (Wólka, Wólka Piotrowskie), *Wólka Piotrowska*, blk, Rajgród, 53,7 22,6 s. 207
- Wólka Podleśna, *Wólka Miedzyńska*, drh, Międzylesie, 52,5 22,2 s. 115
- Wólka Przytuły, woj. mazowieckie s. 208
- Wólka Rytelska, drh zob. Rytela-Wólka
- Wólka Soseńska, drh zob. Wólka Jajkimowska
- Wólka Tatarska, blk zob. Tatary
- Wólka Waśkowska, woj. podlaskie s. 64
- Wólka Wośniewska, woj. podlaskie s. 64
- Wólka Wygonowska, blk zob. Wola Wahanowska
- Wólka Zamkowa, woj. podlaskie s. 123, 128
- Wólka-Biernaty, mln zob. Wólka
- Wólka, blk zob. Krzywa Wola
- Wólka, blk zob. Wólka Piotrowskiego
- Wólka, *Bronin*, mln, Łosice, 52,1 22,9 s. 46, 64
- Wólka, drh zob. Rytela-Wólka
- Wólka, drh zob. Wólka Jajkimowska
- Wólka, drh zob. Zadnia Wola
- Wólka, drh, Siemiatycze, 52,4 22,8
- Wólka, *Janówek*, drh, Drohiczyn, k 52,4 22,6 s. 123, 180
- Wólka, mln, Mielnik, 52,3 23,1 s. 65
- Wólka**, mln, Sarnaki, s. 138

- Wólka, woj. podlaskie s. 119–120
- Wólka, *Wólka Biszewska*, mln, Dziadkowicze, 52,5 22,9
- Wólka, *Wólka Duża*, drh, Długa Dąbrowa, 52,9 22,4
- Wólka, *Wólka Nadbużna*, drh, Kadłuby, 52,7 22,2
- Wólka, *Wólka-Biernaty*, mln, Łosice, 52,2 22,6
- Wroczenie, *Wroceń*, blk, Dolistowo, 53,5 22,8 s. 208
- Wrotnowo, *Wrotnów*, drh, Międzyzlesie, 52,5 22,1 s. 115
- Wróble (Wróble-Cholewy), blk, Kulesze-Rokitnica, 52,9 22,6
- Wrzoski, drh, Międzyzlesie, 52,5 22,1
- Wspały, blk zob. Franki-Chrościele
- Wspały, blk zob. Jabłonia-Wspały
- Wszebory, drh zob. Długie-Wszebory
- Wszolki-Rytele, drh zob. Rytele Średnie
- Wulin, woj. brzeskie s. 45
- Wyczółki, drh, Mordy, 52,2 22,4 s. 206
- Wyczółki, mln, Hadynów, 52,2 22,7
- Wydźgów, drh zob. Widźgovo
- Wynanki, woj. brzeskie s. 66
- Wygonowo, drh, Dziadkowicze, 52,6 23
- Wyki-Kulesze, blk zob. Kulesze-Wykno Nowe
- Wykno Stare, blk zob. Kulesze-Wykno Stare
- Wykno, blk zob. Idźki-Wykno
- Wykno, blk zob. Kulesze-Wykno Nowe
- Wyliny-Ruś, blk zob. Wyszonki-Ruś
- Wyprotka**, blk, Suraż, k s. 135, 181
- Wypychy-Koćmiery, blk zob. Koćmiery-Wypychy
- Wypychy-Kosele, blk zob. Wyszonki-Wypychy
- Wypychy-Wyszomierze, drh zob. Wyszomierz-Wypychy
- Wypychy-Wyszonki, blk zob. Wyszonki-Wypychy
- Wypychy, blk zob. Koćmiery-Wypychy
- Wypychy, blk zob. Wyszonki-Wypychy
- Wyromiejki, drh zob. Wieremiejki
- Wyrozęby-Kunaty (Wyrozęby-Konaty), *Wyrozęby-Konaty*, drh, Wyrozęby-Podawce, 52,3 22,4 s. 123–124
- Wyrozęby-Podawce (Wyrozęby), drh, Wyrozęby-Podawce, 52,3 22,4 s. 123–124
- Wyryki (Wyryki), mln, Górki, 52,2 22,9 s. 161
- Wysoki Stoczek, woj. podlaskie s. 127
- Wysokie, *Wysokie Mazowieckie*, drh, Wysokie, miasto, 52,9 22,5 s. 48, 87, 90, 94, 128, 137, 151, 153, 160, 213, 273
- Wysokie, woj. brzeskie s. 45, 212, 214, 255
- Wyszomierze (Wyszomierz, Wyszomierze), *Wyszomierz*, drh, Suchożebry, 52,3 22,3 s. 186
- Wyszomierze (Wyszomierz, Wyszomierze), *Wyszomierz*, drh, Skibniewo-Podawce, 52,5 22,1 s. 186
- Wyszki (Wyszki Kościelne), blk, Wyszki, 52,8 23 s. 245
- Wyszki Krupice, woj. podlaskie s. 111
- Wyszków (Wyszki, Wyszkowo), drh, Wyszków, 52,3 22 s. 172
- Wyszomierz-Wypychy (Wypychy-Wyszomierze), *Kutycki*, drh, Skibniewo-Podawce, 52,5 22,1
- Wyszomierz, drh zob. Wyszomierze
- Wyszomierze, drh zob. Wyszomierze
- Wyszonki Kościelne (Wyszonki), blk, Wyszonki Kościelne, 52,8 22,6 s. 142, 161
- Wyszonki-Cicholas** (Cicholas-Wyszonki), blk, Wyszonki Kościelne, osada młyńska, s. 113, 142, 148
- Wyszonki-Klukowo (Klukowo), *Wyszonki-Klukówek*, blk, Wyszonki Kościelne, 52,8 22,6 s. 142
- Wyszonki-Nagórki (Nagórki, Nagórki-Wyszonki), blk, Wyszonki Kościelne, 52,8 22,6 s. 142
- Wyszonki-Posele (Posele, Wyszonki-Podawce), blk, Wyszonki Kościelne, 52,8 22,6 s. 142
- Wyszonki-Ruś (Ruś-Wyszonki, Wyszonki-Ruś-Wyliny), *Wyliny-Ruś*, blk, Wyszonki Kościelne, 52,8 22,6 s. 142
- Wyszonki-Warele, blk zob. Warele-Wyszonki
- Wyszonki-Włosty (Włosty, Włosty-Wyszonki), blk, Wyszonki Kościelne, 52,8 22,6 s. 142
- Wyszonki-Wojciechy (Wojciechy), blk, Wyszonki Kościelne, 52,8 22,6 s. 142
- Wyszonki-Wypychy (Wypychy, Wypychy-Kosele, Wypychy-Wyszonki), blk, Wyszonki Kościelne, 52,8 22,6 s. 142
- Wyszonki, blk zob. Wyszonki Kościelne
- Wyszonki, okolica, blk s. 48, 142
- Wyszowate, blk zob. Wiszowate
- Wytąki, drh zob. Witanki
- Zabiele, blk, Dolistowo, k 53,6 23 s. 115, 161, 181, 208
- Zabłocie, drh zob. Długa Dąbrowa-Zabłotne
- Zabłocie, mln zob. Melechowicze
- Zabłotne, drh zob. Długa Dąbrowa-Zabłotne
- Zabłudów, woj. trockie s. 79, 81–82, 103, 210–211
- Zabuże, woj. podlaskie s. 257
- Zadębie (Dębe), *Dębe*, drh, Kosowo, 52,6 22,1
- Zadnia Wola (Wólka), *Wólka Paplińska*, drh, Stara Wieś, 52,5 21,8 s. 46
- Zajęcze, *Zajęc*, drh, Wyszków, 52,3 22
- Zajęczniki, drh, Drohiczyn, 52,4 22,7 s. 219, 222
- Zajki, blk, Tykocin, 53,2 22,6 s. 34, 209
- Zakrze, mln, Niemojki, 52,2 22,7 s. 50, 213
- Zakrzewo, blk, Wyszki, 52,8 23
- Zalesiany, blk zob. Niewodnica Wysoczych
- Zalesie (Zalesie-Stara Wieś, Zalesie Stare, Zalesie-Wyszonki), *Stare Zalesie*, blk, Wyszonki Kościelne, 52,8 22,6
- Zalesie (Ratyniec-Zalesie), *Zales*, drh, Kosowo, 52,6 22,2
- Zalesie Łąbedzkie (Zalesie, Zalesie Łąbeckie), blk, Kobylino Poświętne, 53,1 22,6
- Zalesie Stare, blk zob. Zalesie
- Zalesie-Nowa Wieś (Zalesie, Zalesie-Wyszonki), *Nowe Zalesie*, blk, Wyszonki Kościelne, 52,8 22,6
- Zalesie-Stara Wieś, blk zob. Zalesie
- Zalesie-Wyszonki, blk zob. Zalesie
- Zalesie-Wyszonki, blk zob. Zalesie-Nowa Wieś
- Zalesie, *Bajki-Zalesie*, blk, Trzciane, 53,3 22,8
- Zalesie, blk zob. Zalesie Łąbedzkie
- Zalesie, blk zob. Zalesie-Nowa Wieś
- Zalesie, blk, Trzciane, k 53,3 22,8 s. 181
- Zalesie, blk, Topiczewo, 52,8 22,8 s. 161
- Zalesie, drh zob. Moczydły-Zalesie
- Zalesie, drh, Przesmyki, 52,3 22,5
- Zalesie, mln, Milejczyce, k 52,5 23 s. 68, 161, 181
- Zalesie, *Zales*, drh, Skrzyszewo, 52,4 22,6 s. 222
- Zales, drh zob. Zalesie
- Załozie (Załużie), *Zaluskie Koronne*, blk, Brańsk, k 52,8 22,9 s. 180
- Załużie, *Zaluskie Kościelne*, blk, Brańsk, d 52,8 22,9 s. 134, 182
- Zambrowo, woj. mazowieckie s. 213–214
- Zambrzyca, okolica, woj. mazowieckie s. 46
- Zamianowo, *Zaminowo*, blk, Dołobowo, 52,6 22,9 s. 49, 161, 234
- Zanie, blk, Brańsk, k 52,8 22,8 s. 180
- Zapole, blk zob. Tryczówka
- Zapole, drh zob. Księżopole-Smolaki
- Zaprudzie**, blk, pustka, k s. 113
- Zaręby (Zaremby), drh, Dziadkowicze, 52,6 22,9 s. 49
- Zarywiec, woj. podlaskie s. 111
- Zarzeckie-Biernatki, blk zob. Jabłonia-Zarzeckie
- Zarzeckie, blk zob. Jabłonia-Zarzeckie
- Zarzeckie, blk zob. Jabłonia-Zarzeckie
- Zarzeckie, woj. podlaskie s. 49
- Zasmuże, drh zob. Miodusy-Michałowiata

- Zastocze (Zastoki), blk, Knyszyn, k 53,3 22,8 s. 161, 181
- Zaścianek (Zaścianki), *Uścianki*, blk, Augustów, przedmieście, m 53,8 22,9 s. 154, 178, 180
- Zawadka, *Zawadki* s. 64
- Zawady, blk, Bielsk, 52,7 23,1
- Zawady, blk, Białystok, 53,2 23,1 s. 127, 131
- Zawady, drh zob. Czarkówka-Zawady
- Zawady, drh zob. Rzewuski-Zawady
- Zawady, drh, Kosowo, 52,6 22,2 s. 161
- Zawady, drh, Kożuchowo, 52,4 22,4
- Zawady, Prusy Książęce s. 54
- Zawady, woj. mazowieckie s. 46, 206, 213–214
- Zawisty, okolica, woj. mazowieckie s. 46
- Zawojki, *Zawyki*, blk, Suraż, k 52,9 23 s. 161, 181
- Ząbki, woj. podlaskie s. 111
- Ząbków, drh zob. Zębków
- Zbucz, blk, Narew, k 52,7 23,4 s. 161, 181
- Zbylitowo (Zblutowo), *Zblutowo*, blk, Goniądz, 53,4 22,8 s. 139
- Zdrody-Nowa Wieś (Zdrody-Piszczewo), *Zdrody Nowe*, blk, Płonka Kościelna, 52,9 22,8
- Zdrody-Piszczewo, blk zob. Zdrody-Nowa Wieś
- Zdrody-Stara Wieś, *Zdrody Stare*, blk, Płonka Kościelna, 52,9 22,8
- Zdrojki, blk, Topiczewo, 52,9 23
- Zdzichy, *Krakówki-Zdzichy*, drh, Ostrożany, 52,5 22,7 s. 210
- Zembrowo (Zębrowo), *Zembrów*, drh, Zembrowo, 52,5 22,3 s. 69, 161, 211
- Zembrzyniec, woj. mazowieckie s. 46
- Zemły (Żemły), drh, Mąkobody, 52,3 22,1 s. 137
- Zenowcy, blk zob. Leńce
- Zębki, drh zob. Niemyje-Zębki
- Zębków (Ząbków), *Ząbków*, drh, Sokółów, 52,4 22,2
- Zębrowizna, blk zob. Jabłonia-Zębrowizna
- Zębrowo, drh zob. Zembrowo
- Zębrowszczyzna, blk zob. Jabłonia-Zębrowizna
- Zgrzebichy, woj. mazowieckie s. 46
- Ziemaki**, drh, Długa Dąbrowa, s. 138
- Zienie, mln, Łosice, 52,2 22,8
- Zięciuki, blk zob. Łapy-Zięciuki
- Zimnochy-Susły, blk, Suraż, 52,9 23,1
- Zimnochy, *Zimnochy-Świechy*, blk, Suraż, 52,9 23,1
- Zipozey, blk zob. Szyposze
- Złotki, drh, Kosowo, 52,6 22 s. 46
- Złotniki, blk, Juchnowiec-Dwór, 53 23,2 s. 47, 187
- Złotoria, blk, Tykocin, k 53,2 22,9 s. 161–162, 181, 205–206
- Zofiówka, blk zob. Safiejewo
- Zubole (Uzubołe, Użybołe), blk, Trzciane, k 53,3 22,7 s. 181
- Zubowo (Zubów), blk, Bielsk, k 52,8 23,3 s. 73, 121, 161, 180, 211
- Zuzółka, *Zuzółka*, drh, Stara Wieś, 52,5 22 s. 273
- Zyburty (Zyburtowie), blk, Goniądz, przedmieście, m 53,4 22,8 s. 154, 180
- Zygmuntowo, *Klejniki*, blk, Narew, kd 52,8 23,4 s. 38, 85, 90, 94, 113, 149, 161–162, 180, 182, 211, 240
- Żabiniec, drh, Kuczyno, 52,8 22,5 s. 138
- Żale, drh zob. Bogusze-Żale
- Żarnowo, *Żarnowo Drugie*, blk, Augustów, przedmieście, m 53,8 22,9 s. 86, 147, 154, 161, 178, 180, 207
- Żebry-Oczkowizna, drh zob. Oczkowizna
- Żebry, *Żebry Wielkie*, drh, Kuczyno, 52,7 22,5
- Żegunia (Żeguniczy), *Solniki-część*, blk, Brańsk, osada młyńska, k 52,7 23 s. 49, 148, 192
- Żelazna, woj. brzeskie s. 44
- Żeleźniki, drh, Międzyzylesie, 52,5 22,1 s. 161, 187
- Żelistówka, blk zob. Szelistówka
- Żemły, drh zob. Zemły
- Żerczyce (Żerczycze, Żyrczyce), mln, Milejczyce, ks 52,5 23,1 s. 47, 68, 76, 88, 90, 94, 161–162, 181
- Żerebczycze, drh zob. Karskie
- Żery-Bystry (Żyry-Bystry), *Żery Bystre*, drh, Pierlejewo, 52,6 22,7 s. 144
- Żery-Czubiki (Żyry-Czubiki), drh, Pierlejewo, 52,6 22,7 s. 144
- Żery-Pilaki (Pilaki, Żyry-Pilaki), drh, Pierlejewo, 52,6 22,7 s. 144
- Żery, okolica, drh s. 144
- Żędziany, *Rzędziany*, blk, Tykocin, 53,2 22,9
- Żochy (Żochy-Stara Wieś, Żochy Stare), *Stare Żochy*, blk, Domanowo, 52,8 22,7
- Żochy (Żochy-Zadębie), drh, Kosowo, 52,6 22,1
- Żochy-Nowa Wieś (Żochy Nowe), *Nowe Żochy*, blk, Domanowo, 52,8 22,7
- Żochy-Tybory, drh zob. Tybory-Żochy
- Żochy-Zadębie, drh zob. Żochy
- Żochy, drh zob. Tybory-Żochy
- Żodzie, blk, Goniądz, przedmieście, m 53,4 22,7 s. 154, 180
- Żodziki, blk zob. Jodziki
- Żółkwy, *Żółkwy*, drh, Skrzyszewo, 52,4 22,4 s. 112
- Żołoćki, drh, Dziadkowicze, 52,6 22,9 s. 49
- Żółtki-Malinowo (Malinowo, Malinowo-Żółtki), *Malinowo*, blk, Bielsk, 52,8 23,1 s. 241
- Żółtki, woj. trockie s. 205–206
- Żrobki, blk, Bargłowo, ks 53,8 22,7 s. 127, 135, 181, 207
- Żuchowo, woj. trockie s. 208
- Żuki, woj. podlaskie s. 116–117
- Żukowo, woj. mazowieckie s. 262
- Żuława, drh zob. Tybory-Żuławy
- Żurawłówka (Żurawlewko), mln, Łosice, 52,1 22,8 s. 64
- Żurobice (Żurobice), *Żurobice*, mln, Dziadkowicze, k 52,5 22,9 s. 49, 87–88, 90, 94, 161–162, 181, 192
- Żyłaki, drh zob. Bielony-Żyłaki
- Żyranowie**, blk, Tykocin, s. 135
- Żyrczyce, mln zob. Żerczyce
- Żyry-Bystry, drh zob. Żery-Bystry
- Żyry-Czubiki, drh zob. Żery-Czubiki
- Żyry-Pilaki, drh zob. Żery-Pilaki
- Żywkowo, blk, Narew, 53 23,4 s. 47

INDEKS NAZW FIZJOGRAFICZNYCH

Nazwy obiektów fizjograficznych występujących na mapie (jezior, rzek, stawów, wzgórz, lasów), podobnie jak w poprzednich tomach serii AHP, podano w formie historycznej co do brzmienia, a w pisowni dzisiejszej. Są to nazwy poświadczone w większości dla XVI w., w pozostałej części dla XV oraz XVI–XVIII w., które uznano za aktualne dla przekroju mapy. W przypadku gdy nie udało się odnaleźć nazwy wcześniejszej, podano nazwę z XIX w. Nazwy XIX-wieczne oznaczono symbolem ^.

Inne nazwy obiektów fizjograficznych podano w nawiasach jako odmianki haseł głównych. Jeśli nazwa historyczna i dzisiejsza różnią się, nazwę dzisiejszą oznaczono kursywą. Obiekty, których obecna nazwa nie jest znana, mają określenie „brak nazwy”, a nazwy obiektów obecnie nieistniejących oznaczono znakiem +. W przypadku nazw jezior w formie zestawień typu Jezioro Rajgrodzkie pomijano człon Jezioro.

W ślad za poprzednimi tomami serii AHP (AHP Wielkopolska i AHP Kujawy), wprowadzono inne niż w dawniejszych tomach oznaczenie położenia obiektu na mapie. Pierwotnie były to oznaczenia literowo-cyfrowe odpowiadające poszczególnym arkuszom mapy w skali 1:100 000 (np. B3, D1, F5). W tomach wielkopolskim i kujawskim zastosowano określenie położenia przez współrzędne geograficzne. Tak samo uczyniono w tym tomie. Współrzędne geograficzne podano w zapisie dziesiętnym, z dokładnością do jednego miejsca po przecinku. Współrzędne te odnoszą się do środkowego biegu ciekłu wodnego bądź powierzchni jeziora. W przypadku większych ciekłów wodnych (np. Bug, Narew) podano współrzędne geograficzne odnoszące się do początku i końca przebiegu rzeki w zasięgu mapy.

SKRÓTY WYSTĘPUJĄCE W INDEKSIE:

d.b. – dolny bieg	jez. – jezioro	rz. – rzeka
g.b. – górny bieg	l.d. – lewy dopływ	zob. – zobacz
	p.d. – prawy dopływ	

Ada (Hada), rz., p.d. Liwca, s. 262	Biebrza (Biebra, Bobra, Bóbr [^]), rz., p.d. Narwi, 53,4 22,5 s. 30, 33, 35–36, 39, 46, 48, 53, 122, 139, 159, 206–208	Brok Mały, rz., p.d. Broku, 52,9 22,3 s. 130
August zob. Staw Augusta	Bielanka zob. Biała	Bronka, rz., p.d. Nurca, 52,8 22,9 s. 113
Augustowskie zob. Staw Augusta	Biele Augustowskie ⁺ , bagno, 53,8 22,9 s. 35	Brzozowa (Bierzowa, Wielka Struga, Berezówka [^]), <i>Brzozówka</i> , rz., l.d. Biebrzy, 53,6 23,1 s. 33, 48, 117–118
Awissa, rz, l.d. Narwi, s. 127	Bielska Równina, równina, s. 237	Brzozówka (Bargłówka [^]) <i>Bargłówka</i> , rz., p.d. Węgrówki, 53,8 22,8
Bagno Kutaskie ⁺ , bagno, 52,7 22,1	Bierzowa zob. Brzozowa	Buczynka zob. Sterdynka
Bagno Rytelskie ⁺ , bagno, 52,7 22,1	Boberka zob. Klewianka	Bug (Buh), rz., l.d. Narwi, 52,3 23,1 52,4 22,6 s. 9, 24–25, 30, 46–47, 50, 53, 159, 167, 206, 211–213, 215–217, 221, 224–226, 231–235, 250–253, 255–257, 261, 264–265
Bagno Turówka zob. Biele Augustowskie	Bobra zob. Biebrza	Bujakówka [^] , rz., p.d. Przesieki, 52,4 22,8
Bagno Wolskie ⁺ , bagno, 52,7 22,1	Bobrek zob. Panasówka	Bużecka [^] (Sarna [^] , Sarnaki [^]), <i>Sarenka</i> , rz., l.d. Bugu, 52,4 22,9
Bargłówka zob. Brzozówka	Bobrówka ⁺ , rz., s. 34	
Bażantarka zob. Studena Woda	Botczyniec ⁺ , dolina, s. 232	Cetynia (Ceteń [^] , Cietynia [^] , Hudynia [^]), rz., l.d. Bugu, 52,5 22,3 s. 265
Bełda ⁺ , las, s. 37	Bóbr zob. Biebrza	Chądzynka zob. Sterdynka
Berezówka zob. Brzozowa	Bór Dobarz ⁺ , las, 53,4 22,6 s. 35–38	Chlebczanka, rz., l.d. Sarenki, 52,3 22,9
Biała (Bielanka [^]), rz., l.d. Orlanki, 52,7 23,2 s. 237–238, 240–241, 243, 245–249	Bór Marczycki ⁺ , las, s. 139	
Białka (Klikawka [^]), <i>Klukówka</i> , rz., l.d. Krzny, 52,2 23,0 s. 46, 133	Bór Rudzki ⁺ , las, 52,7 22,8	
Biały Stok (Biała [^]), <i>Biała</i> , rz., l.d. Supraśli, 53,1 23,2 s. 47, 126–127, 131–132	Bór Zawadzki ⁺ , las, s. 139	
Biebla zob. Smogorówka	Brodnia, rz., p.d. Liwca, s. 262	
	Brok (Brok Wielki), rz., p.d. Bugu, 52,8 22,2 s. 31–33	

- Chudynia zob. Sterdynka
 Chudzina zob. Sterdynka
 Cietynia zob. Cetynia
 Czapelka, rz., l.d. Myśli, 52,4 22,4
 Czaplinianka zob. Niewodnica
 Czarna, rz., l.d. Leszczki, s. 49, 148
 Czarna zob. Sokołdka Ładzka
 Czarna Struga zob. Goniądzka
 Czarna Struga, *Kosówka*, rz., l.d. Bugu, 52,6 22,2
 Czarnówka zob. Mścichówka
 Czarny Las, las, s. 37
 Czechowizna zob. Staw Augusta
 Czeremoszne+, jez., s. 232
 Czerwonka (Grochowski Strumień[^]), rz., p.d. Liwca, 52,4 22,0 s. 261–263
 Czyżówka zob. Piszna
- Dąbrowa+, las, s. 37
 Dąbrówka, las, s. 128
 Diedowe Błota, *Dziadówka*, bagno, s. 35
 Dobra Woda, *Dobrowódka*, rz., p.d. Nurca, 52,6 23,4 s. 240
 Dręstwo (Granse, Gransten, Dręstwian-
 skie, Rybczyńskie), jez., 53,7 22,8
 s. 34
 Duchny, las, s. 116
 Dzieża[^] (Dzierża[^]), rz., l.d. Mieni, 52,8
 22,7
- Elk zob. Łek
- Gatka zob. Gutka
 Gołda (Gauda), rz., p.d. Kosówki, 53,4
 22,7
 Goniądzka, *Czarna Struga*, rz., l.d.
 Biebrzy, 53,5 22,8 s. 39
 Gorstwiny+, las, s. 37
 Góra Baranicka, wzgórze, s. 126
 Góra Ciekuniska, wzgórze, s. 124
 Góra Sygnałowa, wzgórze, 52,34 22,19
 s. 30
 Górskie zob. Półjeziorka
 Grabowiec+, las, s. 252
 Granse zob. Dręstwo
 Gransten zob. Dręstwo
 Grobelka, rz., p.d. Myśli, 52,3 22,4
 s. 123–124
 Grochowski Strumień zob. Czerwonka
 Gródź, rz., l.d. Turny, 52,5 22,4
 Grzędy+, las, s. 37
 Gutka (Gatka?), *Hatka*, d.b. *Wodzilówka*,
 rz., l.d. Jaskrzanki, 53,3 23,0
- Hada zob. Ada
 Hoźna (Hwoźna), *Ruda*, rz., p.d. Narwi,
 53 23,5
 Hudynia zob. Cetynia
- Jabłona (Jabłonia, Jabłoń, Jabłonka[^]),
Jablonka, rz., p.d. Gaci, 53 22,3
 Jabłonia zob. Jabłona
 Jabłonka zob. Jabłona
- Jabłonka zob. Ślina
 Jabłoń zob. Jabłona
 Jamiołka zob. Ślina
 Jaskrzanka (Jaskra, Jaskranka[^]), rz., p.d.
 Narwi, 53,3 22,9 s. 38, 149
 Jaśniki+, rz., p.d. Liwca, s. 262
 Jegrznia (Jegrzna, Jezgrzna), rz., l.d.
 Elku, 53,7 22,7 s. 122, 208
 Jeziorko (Jeziorki[^]), *Jezierskie*, jez., 53,9
 22,8 s. 34
 Jezioro Zygmunta Augusta zob. Staw
 Augusta
- Kałuża, rz., p.d. Tocznej, 52,2 22,8
 Kamianka, *Kołodziejka*, rz., l.d. Bugu,
 52,4 22,6 s. 123, 222
 Kamianka (Kamionka[^]), rz., p.d. Bugu,
 52,4 22,9
 Kamianka (Kosówka, Koszewka, Kram-
 kowka), *Kosodka*, rz., l.d. Biebrzy,
 53,4 22,6 s. 124
 Kąt Lasu+, las, s. 247
 Kimbarew+, staw, s. 119
 Klewianka, *Boberka*, rz., l.d. Biebrzy,
 53,5 22,8 s. 121
 Klikawka zob. Białka
 Klukówka zob. Białka
 Knyszyńskie zob. Staw Augusta
 Kobylanka+, rz., s. 34
 Kobylina (Kobyłka)+, rz., p.d. Liwca,
 s. 262–263, 269
 Kołodziejka zob. Kamianka
 Koniewo+, las, s. 37
 Kopanka, rz., p.d. Liwca, s. 261
 Kopcianka[^], *Sosna*, rz., p.d. Liwca, 52,3
 22,2
 Kopytkówka[^] (Kopytówka[^]), rz., p.d.
 Biebrzy, 53,6 22,9
 Kosodka zob. Kamianka
 Kosówka zob. Czarna Struga
 Kosówka zob. Kamianka
 Kostecka zob. Sterdynka
 Koszewka zob. Kamianka
 Kościany, las, s. 116
 Kościańska Góra, wzgórze, s. 116
 Kośna, brak nazwy, rz., l.d. Nurca, s. 117
 Koziołek, las, s. 125
 Kramczewska Góra, wzgórze, s. 221,
 231–232
 Kramkowka zob. Kamianka
 Krosiewo (Krosiowo Wielkie, Kroszewo),
Kroszewo, jez., 53,7 22,8 s. 34
 Krupice zob. Przesieka
 Krupka+, rz., p.d. Liwca, s. 262
 Krupki, las, s. 113
 Krzywa, rz., p.d. Orlanki, s. 118–120,
 241
 Krzywaszówka, brak nazwy, rz., l.d.
 Nurczyka, 52,5 23,1
 Krzywula zob. Piszna
 Krzywula[^], rz., l.d. Krzny, 52,1 22,9
 Kukawka zob. Winna
 Kukowo, jez. 53,8 22,7 s. 34, 39
- Kulikówka, rz., p.d. Narwi, 53,3 22,9
 Kułakoszczyzna, las, 53,5 22,9 s. 37, 139
 Kurówka, rz., l.d. Narwi, s. 125
- Las Goniądzki+, las, s. 139
 Las Kramkowski+, las, 53,5 22,6 s. 37,
 139
 Las Krzeczkowski+, las, 53,4 23,0 s. 37,
 139
 Las Rybacki+, las, 53,4 22,8 s. 37, 139
 Las Solnicki, las, s. 139
 Leszczka, rz., l.d. Nurca, s. 49, 148
 Lissa[^], *Oczka*, rz., p.d. Tocznej, 52,3 22,8
 Liwiec (Liw), rz., l.d. Bugu, 52,4 22,0
 s. 46, 53, 206, 261–265
 Liwiec Mały, *Stara Rzeka*, rz., p.d.
 Liwca, 52,3 22,3
 Liza, rz., l.d. Narwi, 52,9 22,9 s. 33,
 115–116, 177
 Lubka (Lubcza[^]), rz., l.d. Białej, 52,8
 23,2 s. 237–238, 244–245, 247
 Lutorzic+, rz., p.d. Bugu, s. 232
 Lyck zob. Łek
- Ławki, bagno, 53,3 22,6 s. 35
 Łąki Sumiackie zob. Sumiackie
 Łek (Łęk, Łyk, Lyck), *Elk*, rz., p.d.
 Biebrzy, 53,6 22,5 s. 33–34, 46,
 53, 139, 206–208
 Łoknica, rz., l.d. Narwi, 52,8 23,5 s. 113,
 149, 247
 Łopuchowa zob. Ślina
 Łosia Biel (Łosiabiel), bagno, 53,5 22,7
 s. 36, 139
 Łyk zob. Łek
- Machomet (Machamet[^], Mochamet[^]),
Mahomet, rz., p.d. Kamanki, 52,5
 22,9 s. 49
 Mała Suchołda zob. Sokołdka Ładzka
 Małynka[^], rz., p.d. Narwi, 53 23,4
 Markówka[^] (Markowa[^]), rz., l.d. Mieni,
 52,8 22,8 s. 33, 116
 Mazury, las, s. 128
 Meta zob. Neta
 Mętna (Mięta), rz., p.d. Bugu, 52,4 23,1
 Miedzna (Miedzanka, Miedzianka[^]),
Miedzanka, rz., p.d. Liwca, 52,5
 22,1 s. 123, 262
 Mień (Mianka[^], Mieńka[^]), *Mianka*, rz.,
 p.d. Nurca, 52,8 22,7
 Mieńka[^], rz., p.d. Narwi, 53 23,2
 Mieścichówka zob. Mścichówka
 Mieta zob. Neta
 Mięta zob. Mętna
 Mikicina, rz., l.d. Brzozowej, 53,5 23
 Mochamet zob. Machomet
 Moszczona, rz., p.d. Bugu, 52,4 23
 s. 49–50, 130–131, 148–149
 Mścichówka (Czarnówka[^]), *Mieści-
 chówka*, rz., p.d. Nurca, 52,6 22,5
 Muchawka (Żytnia), rz., l.d. Liwca, s. 46
 Myśla[^], rz., l.d. Bugu, 52,4 22,4 s. 128

- Narew (Narwa, Nary), rz., p.d. Wisły, 52,9 23; 53,2 22,9 s. 30, 33–36, 38, 42, 46, 48, 53–55, 81, 85, 94, 125, 139, 159, 203, 205–206, 209–211, 238, 247
- Narewka, rz., l.d. Narwi, s. 47
- Nereśl zob. Niereśla
- Niereśla zob. Niereśla
- Neta (Meta, Mieta, Nieta, Netta[^]), *Netta*, rz., p.d. Biebrzy, 53,7 22,9 s. 33, 48, 139, 206, 208
- Niemen, rz. s. 36
- Niereśla (Nereśla, Nereśl[^]), *Nereśl*, rz., p.d. Narwi, 53,3 22,8 s. 34–35, 72, 113, 135, 139, 208
- Niewodnica, *Niewodnica*, d.b. *Czapli-nianka*, rz., p.d. Narwi, 53,1 23 s. 54, 126
- Nurczyk (Nurzek[^]), rz., l.d. Nurca, 52,6 23,1 s. 47, 49, 117
- Nurzec (Nur), rz., p.d. Bugu, 52,8 22,7; 52,6 23,2 s. 31, 33, 46–49, 117, 122–123, 148, 159, 206, 217, 240
- Oczka zob. Lissa
- Okno, rz., l.d. Cetyni, 52,5 22,3
- Olszanka, las, s. 126
- Orla (Orlanka), *Orlanka*, rz., l.d. Narwi, 52,8 23,3 s. 31, 33, 118–120, 238, 241, 243
- Orle, *Orli Grqd*, bagno, 53,4 22,6 s. 35
- Ostrów, dawna wyspa, s. 252–254
- Panasówka (Bobrek), rz., p.d. Bronki, s. 113, 134
- Paluchowo+, bagno s. 35, 139
- Paluchowo+, jez. s. 34
- Pasznia+, las, s. 37
- Pełch (Starowsianka, Pełchówka[^]), *Pełchówka*, rz., p.d. Nurca, 52,6 22,5
- Pieńczykowskie+, bagno, s. 37
- Piszczanka[^], rz., l.d. Krzyny, 52,1 22,8
- Piszna[^] (Krzywula[^]), *Czyżówka*, rz., l.d. Bugu, 52,3 23
- Płonka, rz., p.d. Nurca, 52,8 22,6
- Podboberka, rz., l.d. Klewianki, 53,5 22,8
- Pogorzałka, bagno, s. 139
- Pogorzałka zob. Tajenka
- Połazie+, rz., p.d. Liwca, s. 262
- Półjeziorka (Górskie[^]), *Pogorzałka*, jez., 53,8 22,8 s. 34–35
- Pruska, *Zelwianka*, rz., 53,9 22,9 s. 48
- Przepiórka, jez. 53,8 22,7 s. 33
- Przesieka (Krupice, Szysia[^]), *Szysia*, rz., p.d. Bugu, 52,5 22,8
- Przytulanka, *Tyrgonka*, rz., 53,4 22,9
- Puszcza Białowieska, las, s. 30, 36–37
- Puszcza Bielska+, las, s. 36
- Puszcza Błudów+, las, s. 37
- Puszcza Choroszcz+, las, s. 37
- Puszcza Czarna+, las, 53,3 22,5 s. 35–37
- Puszcza Grodzieńska (Perstuńska)+, las, s. 36–37, 167
- Puszcza Knyszyńska, las, 53,3 23,1 s. 36, 38, 117, 172
- Puszcza Kryńska+, las, s. 117
- Puszcza Ladzka+, las, 52,9 23,6 s. 36–38
- Puszcza Nowodworska+, las, s. 37
- Puszcza Perstuńska zob. Puszcza Grodzieńska
- Puszcza Sobolewska+, las, s. 139
- Puszkarze+, las, 53,5 22,8 s. 139
- Rajgrodzkie (Rajgród), jez., 53,8 22,7 s. 31, 33, 46
- Reczki, uroczysko, s. 122
- Reszki (Reszkowskie[^]), jez., 53,8 22,8, s. 34, 39
- Rokitnica, rz., l.d. Śliny, s. 120
- Rozwadówka (Czarnuszka), rz., p.d. Sarenki, 52,3 22,9
- Ruchenka+, rz., p.d. Liwca, s. 262–263
- Ruda zob. Hożna
- Rudnia[^], rz., p.d. Narwi, 53 23,4
- Rudnik, las, s. 113, 149
- Rybczyńskie zob. Dręstwo
- Rybczyzna+, las, s. 37
- Sarenka zob. Bużecka
- Sarna zob. Bużecka
- Sarnaki zob. Bużecka
- Seret+, rz., l.d. Białej, s. 238, 242, 245
- Siennica, rz., l.d. Nurca, 52,7 22,7 s. 122
- Sikanowa Górka, wzgórze, s. 126
- Silna, rz., p.d. Bugu, 52,5 22,6
- Śluczka zob. Szelistówka
- Smogorówka, *Biebla*, rz., l.d. Biebrzy, 53,5 22,9
- Sokołdka Ladzka (Czarna, Mała Suchołda, Suchołdka), *Czarna*, rz., p.d. Supraśla, 53,3 23,2 s. 47, 117, 210
- Solistówka zob. Szelistówka
- Solniki, bagno, 53,3 22,6 s. 35, 147
- Solniki+, las, s. 135
- Sosna zob. Kopcianka
- Sprząśła zob. Supraśla
- Stacer, *Stackie Jezioro*, jez. 53,8 22,6 s. 33
- Stara Rzeka zob. Liwiec Mały
- Starowsianka zob. Pełch
- Staw Augusta (August, Augustowskie[^], Czechowizna[^], Knyszyńskie[^], Staw Czechowski, Zygmunt August[^]), *Jezioro Zygmunta Augusta*, jez., 53,4 22,9 s. 34, 149
- Sterdynka (Chudynia, Kostecka, Buczynka[^], Chudzina[^], Chądzynka[^]), *Buczynka*, rz., l.d. Bugu, 52,7 22,2 s. 39, 128
- Strabla, *Strabelka* (g.b. *Wałęga*), rz., l.d. Narwi, 52,9 23,1
- Studena Woda, *Bažantarka*, rz., l.d. Białej, s. 127
- Suchołdka zob. Sokołdka Ladzka
- Sumiackie, *Łąki Sumiackie*, bagno, 52,9 23,4 s. 35
- Supraśla (Sprząśła), *Supraśl*, rz., p.d. Narwi, 53,2 23,2 s. 31, 33, 36–38, 47–48, 131–132, 210
- Szelistówka (Szekietówka, Żelistówka, Solistówka[^]), *Śluczka*, rz., l.d. Jęgrzni, 53,8 22,8 s. 127, 135
- Szysia zob. Przesieka
- Ślepe, jez., 53,7 22,7 s. 34
- Ślina (Jabłonka[^], Jamiołka[^], Łopuchowa[^]), rz., l.d. Narwi, 53 22,7; 53,1 22,7 s. 31, 46, 53, 135, 203, 206, 213
- Tajenka[^], *Pogorzałka*, rz., p.d. Netty, 53,7 22,9
- Tajno (Tajeńskie), jez., 53,7 22,8 s. 34
- Telówka+, rz., p.d. Liwca, s. 262
- Tłoczewka, rz., p.d. Dzieży, s. 116, 125
- Toczna (Tuczna), rz., l.d. Bugu, 52,3 22,8 s. 50, 212, 226
- Toczyłowo, jez., 53,7 22,5 s. 34, 53, 207
- Tołkaczówka+, rz., s. 34
- Treblina (Treblinka[^]), *Treblinka*, rz., l.d. Bugu, 52,6 22,1
- Trubianka, uroczysko, s. 127
- Trukiele (Trokiele), *Trokiele*, bagno, 53,9 22,8 s. 35, 139
- Tuczna zob. Toczna
- Turna[^], rz., l.d. Bugu, 52,5 22,5
- Turośna (Turośnia), *Turośnianka*, rz., p.d. Narwi, 53,0 23,0 s. 124, 172
- Turówka, rz., p.d. Netty, 53,9 22,9
- Tyrgonka zob. Przytulanka
- Uhrów zob. Węgier
- Uszeście, wzniesienie, 52,34 23,05 s. 30, 252–253
- Wałęga zob. Strabla
- Węgier (Uhrów), rz., p.d. Liwca, s. 263
- Węgorówka, rz., p.d. Netty, 53,8 22,9
- Wielka Struga zob. Brzozowa
- Wierhuszewka (Wojtuszkówka)+, rz., s. 241
- Winna (Kukawka[^]), *Kukawka*, rz., p.d. Nurca, 52,6 22,7 s. 122–123, 130
- Wiotheskowka (Wietoszka), rz., s. 120
- Wisła, rz., s. 30, 33
- Wodziłówka zob. Gutka
- Wojtuszkówka zob. Wierhuszewka
- Woźnawskie+ (Woźnowiejskie[^]), jez., 53,7 22,7 s. 34
- Zalesie+, rz., p.d. Liwca, s. 262
- Zamkowa Góra, wzgórze w Bielsku Podlaskim, s. 239
- Zamkowa Góra, wzgórze w Mielniku, s. 252, 255–256
- Zamkowa Góra, wzgórze w Drohiczynie, s. 221, 225–226, 228, 230, 234
- Zanioski, rz., p.d. Myśli, 52,4 22,5
- Zapowiedz+, las, s. 37

Zapowiedź Miejski+, las, 52,5 22,1
Zapowiedź Międzyleski+, las, 52,5 21,9
Zapowiedź Urzeski+, las, 52,5 22,2
Zerwany Most, uroczysko, s. 125

Zgniłka+, bagno, s. 35, 139
Zgniłki, bagno, s. 35, 139
Zygmunt August zob. Staw Augusta

Żarnowka, rz., p.d. Turówki, 53,8 22,9
Żelistówka zob. Szelistówka

The Historical Atlas of Poland. The Podlasie Voivodeship in the Second Half of the 16th Century

This study presents the voivodeship of Podlasie in the 17th century. As the last study to appear in the series *The Historical Atlas of Poland. Detailed Maps of the 16th Century*, it consists of two volumes – following the guidelines elaborated back in the 1960s. The first volume contains commentaries and geographical indexes, while the second holds maps (the main map and various thematic maps) and city plans.

The Podlasie voivodeship was set up as an administrative unit in 1513–20, when it was still part of the Grand Duchy of Lithuania. The region owed its distinct historical-geographical identity to its frontier character and its location on the border between Latin and Byzantine civilisations. Disputes that arose over the question of which state was more justified in laying claims to it were, to some extent, the effect of this location, as was the specificity of its culture and settlement. Carved out of the province of Troki, the voivodeship of Podlasie assumed the territorial form presented in this study in the period of constitutional reform that took place in Lithuania in 1565–66. At that time, it was divided into two parts. The lands of Brześć, Kobryń, and Kamieniec, having been joined with the principality of Turów and Pińsk, formed the Lithuanian voivodeship of Brześć. The lands of Drohiczyń, Mielnik and Bielsk remained part of the Podlasie voivodeship and were incorporated into the Crown in 1569. This incorporation was not without objections from some Lithuanian nobles – a fact that left its mark on disputes over the voivodeship's eastern and southern borders. The estates of Choroszcz, Międzyrzec Podlaski, and Kozierady, along with the Wołyń and Łomazy estates, were left outside of the administrative unit under discussion. It was not until the first half of the 17th century that the estates of Międzyrzec and Kozierady, along with the exclave of the land of Mielnik and made up of the estates of Rossosz and Horodyszcze, were, due to the activity of numerous border commissions set up by the Polish Diet, made part of the voivodeship. The voivodeship's other borders remained unaltered until the partitions (its northern border continued unchanged from the 14th century). Stretched along the meridian, with its capital in Drohiczyń, the Podlasie voivodeship was bounded to the north-west by the Duchy of Prussia, to the east and south-east by the Great Duchy of Lithuania (the palatinates of Troki, Nowogródek and Brześć), to the south by the voivodeship of Lublin, and to the west and south-west by the voivodeship of Mazowsze. As far as the voivodeship's internal borders are concerned, some difficulties were encountered in reconstructing the border separating the lands of Drohiczyń and Mielnik. The difficulties arose because the settlements lying in-between kept getting moved from under the administration of one land to that of the other. Only a few minor problems appeared in reproducing the border between the lands of Drohiczyń and Bielsk. It has also been established that the voivodeship of Podlasie contained the exclave of Bielsk land (on the border between Drohiczyń and Mielnik lands), and that there was the exclave of the land of Mielnik within the boundaries of the land of Drohiczyń.

The voivodeship's district offices were located at Drohiczyń and Mielnik. In Brańsk, there was the district office for the land of Bielsk. Drohiczyń and Mielnik also served as the seats of the voivodeship's land courts. The respective courts for Bielsk land were held at Suraż, Brańsk, and Tykocin. Each land was home to the sejmik (the nobles' local assembly), electing two deputies to the Sejm (Polish Parliament). After the region's incorporation into the Crown in 1569, the voivode of Podlasie was assigned a seat in the Senate, as was the region's castellan. In order of precedence, the voivode of Podlasie ranked above the voivode of Rawa and below the voivode of Mazowsze, while the castellan, whom we find

numbered among greater castellans, was above the castellan of Rawa and below the castellan of Czersk. The voivodeship was at that time also given a new coat of arms – a white eagle on a red background. It began to be used along with the one used before 1569 (when the region was still part of Lithuania), representing a charging knight, called *Pogoń* (literary *chase* or *pursuit*). Both coats of arms could be seen featured on the voivodeship's flag – each on one side of it. With time, the province's coat of arms unified, as shown on the main map.

Compared to the evidence used in the previous volumes of the series, the evidence on which this study is based is relatively scarce. However, the main body of it is categorically the same as that used before and includes: extra-tax registers, records of canonical visitations and financial resources of church institutions, inventories and visitations of crown lands. For each district dealt with in this study, there survive only a few 16th-century tax registers (maximum four) that the authors could use. The same can be said of the complementary sources – the first canonical visitations carried out in the areas under investigation date back to the 1630s. Given the above, the task of preparing both the main map and commentaries depended to a significant extent on the use of other sources, including those from the 17th and 18th centuries (retrogressive method) as well as those created at a time when the Podlasie region remained part of the Grand Duchy of Lithuania (the latter group includes records of military inspections and military obligations, lists of troops, tax records and the lists of those who were in default of tax payments). Among the sources used are also the records of the land reform carried out in the grand-ducal property. The findings regarding the church lands are – in the absence of documents from the 16th century – based on the archives from the 17th and 18th centuries – records of dioceses visitations, the files of the synods of the dioceses of Łuck and Wilno and other documents regarding these dioceses. In addition to the sources mentioned above, the volume also draws on the printed volumes of the so-called Lithuanian *Metrica*, documents published by the Wilno Archaeological Commission, the manuscript collection of Ignacy Kapica and Zygmunt Gloger, and excerpts from the Podlasie region's court records made by the Institute of History of the Polish Academy of Sciences' employees working on the Historical-Geographical Dictionary of Mazowsze and Podlasie.

The maps used in this volume can be divided into four groups. The oldest and the least useful maps form the first group (Grodecki, Pograbka); those used for the analysis of general spatial relations (Perthées) – the second; and those used for the drawing of the region's road network and, in part, for the identification of particular places (von Stein, Heldensfeld, Textor, the Quartermaster's map, three-verst map) – the third. The fourth group contains the Military Geographical Institute's reference maps at the scale of 1: 100,000, and contemporary topographical data.

The main map (at the scale of 1: 250,000) of the voivodeship of Podlasie in the latter half of the 16th century shows a reconstruction of its natural, cultural and historical-political conditions. It encompasses the three basic elements of its geographical environment: the forests, terrain shape, and rivers' network. As envisaged in the initial plan for the series, the reconstruction of the rivers' network and the range of forests is based on the detailed cartographic material from the turn of the 19th century. The material enables the relatively sound reconstruction of the elements mentioned above.

The limited but varied body of sources played a significant role both in reproducing the region's network of settlements (location, names, typology, ownership, size) and in identifying the units of the state and church administration under which particular settlements were placed. The Podlasie region, on the one hand, consisted of the uninhabited and poorly populated areas of primaeval forests, marshes, swamps, and river valleys. On the other hand, there were areas of dense settlement (mainly in the central and western parts of the region). The dense settlement was characteristic of what can be referred to as noble neighbourhoods – especially on the border between Podlasie and Mazowsze. Various settlements arose due to the divisions of estates that had once been conferred on nobles by kings or dukes. A particular settlement usually preserved the root of the name initially given to the area it had been part of. A suffix formed from the name or nickname of the part of the divided land owner was then added to the root. These noble neighbourhoods continued to evolve throughout the modern era. Sometimes they contained only three or four villages, and sometimes they were home to ten or even more settlements. Although they bore their individual names and had outward borders, they were not always separated, and their fields were interspersed. As noble families grew in size, the land they owned became fragmented into increasingly smaller parts. It has been established that there were 82 noble neighbourhoods in the Podlasie region: 39 in the land of Bielsk (216 settlements), 42 in the

land of Drohiczyn (188 settlements), and one in the land of Mielnik (three settlements). Thus, the noble neighbourhoods included 407 villages. Since there were 1675 settlements in the region, those located within the confines of the noble neighbourhoods constituted 24,3 per cent of the total.

A general look at the main map, especially at double-barrelled place names, suffices to realise the complex relations between particular settlements. It took much effort to determine how independent they were (how separate they were from each other) and where they were located. Commentaries provide examples of villages that no longer exist and could be located based on cartographic material from the 19th and 20th centuries. The work also discusses settlements whose location is known only approximately or is bound to other settlements or remains unknown. As mentioned above, there were 1675 different settlements in the region in the latter half of the 16th century: 895 in the land of Bielsk, 651 in the land of Drohiczyn, and 129 in the land of Mielnik. Of the total of all the settlements, there were:

- 1,515 settlements (90 per cent) whose location is certain: 808 in the land of Bielsk, 585 in the land of Drohiczyn, and 122 in the land of Mielnik;
- 46 settlements (2.8 per cent) whose location is known only approximately: 24 in the land of Bielsk, 20 in the land of Drohiczyn, and two in the land of Mielnik.
- 66 settlements (3,9 percent) whose location is unknown but can be tied to the vicinity of the settlements whose location has been successfully identified (the so-called tied location): 42 in the land of Bielsk, 21 in the land of Drohiczyn, and three in the land of Mielnik;
- 48 settlements (2.9 per cent) whose location is unknown: 21 in the land of Bielsk, 25 in the land of Drohiczyn, and two in the land of Mielnik.

When all the crown palatinates (including separately the land of Dobrzyń and the principality of Siewierz) are compared in terms of the number of settlements per one hundred square kilometres, the palatinate of Podlasie ranks fifth with sixteenth settlements (the average for the whole Crown was 13.6).

Settlements are identified not only by their location but also by their names. The region's place names underwent many changes and came in many variants. This often makes it difficult to ascribe particular names to their proper settlements. Phenomena regarding the diffusion of the region's place names were shaped by different – Polish, Ruthenian and Baltic – influences. This is true both for the place names' structure (typical of the settlement of Mazowsze were, for example, double-barrelled place names such as *Koce-Piskuty*, or place-names with the suffix *-izna// -ina*), phonetic phenomena (for example, the pronunciation, due to Ruthenian influences, of the phone *g* as *h*, the presence of pleophony or the use of the suffix *-icze*, *-iczy* as variants of Polish *-ice*) and the semantics of roots (for example, names formed from Lithuanian anthroponyms or differential elements from adjectives *lacki* 'Polish' and *ruski*, etc.).

On the main map and in indexes, settlements are marked according to their division into villages, mill settlements, mere manors, blacksmith settlements and towns together with their outer suburbs (inner suburbs are marked on cities plans). Castles, too, are marked, as are all the state and church administration units mentioned above. The state administration units shown on the map include capitals of lands and voivodship, district centres placed in charge of the officials bearing the title of *starosta*, and places where the nobility's land assemblies were held (Polish *sejmik*). The church administration units, in turn, include seats of deaneries and parishes. Because of the region's settlement diversity, there were problems in determining the right types of settlement. Sometimes, one concept was used to refer to different types of settlement (it might also pertain to only one part of a settlement). Although referred to in the past by their specific names, small units that did not form distinct entities and were either part of, or lay attached to, other greater settlements are not shown on the map. In most doubtful cases, it has been decided to accept the existence of a hamlet as long as it is attested to in sources from the first half of the 17th century. Overall, in the region of Podlasie in the latter half of the 16th century, there were 1587 villages, 20 mill settlements, ten mere manors, two blacksmith settlements and 23 towns with 33 suburbs (see further). Nine castles are marked on the map: three private (Ciechanowiec, Miedzna and Waniewo) and six royal ones.

Information specifying settlements is provided both on the main map and in the commentaries according to their population size. The specification of rural settlements involves those inhabited by up to 200 people and those more densely populated (up to 1,000 inhabitants). Among the towns specified according to the size of their population are: small towns with town privileges and a population of up to 1,000 inhabitants and towns with a population of between 1,000 and 5,000 inhabitants. Estimates

regarding the population of particular settlements are based on lists of extra-tax registers and records of the visitations and inventories of royal lands providing all kinds of information about their inhabitants, the acreage of land under cultivation and the number of houses. The most populous town of the region was Bielsk, with over 3,300 inhabitants. The capitals of the remaining lands, that is, Drohiczyn and Mielnik, were much smaller. The population of the former was about 2,000 people, while that of the latter about 1,500. In the voivodeship of Podlasie, there were 263 villages (16 per cent) inhabited by at least 200 people. Of this number, 186 villages (71 per cent) were located in the land of Bielsk, 46 (17 per cent) in the land of Drohiczyn, and 31 (12 per cent) in the land of Mielnik. The percentage of large villages was greatest in Mielnik land (24 per cent), a little smaller in Bielsk land (21 per cent), and the smallest in Drohiczyn land (only 7 per cent).

This publication seeks to follow the established practice of specifying four property types: royal, noble, ecclesiastical and municipal. As elsewhere in the Kingdom, in Podlasie too, the noble ownership was the dominant one. The nobles owned 80.3 per cent of all towns and villages, and 56.6 per cent of the levied and cultivated land. The strongest position was held by big landowners, whose share of the taxed land held by the nobles who possessed serfs cultivating their own plots of land was as high as 72.7 per cent. Occupying the southwestern part of the voivodeship, the land of Drohiczyn stood out in this respect. The nobles held 98 per cent of all the settlements and 94.8 per cent of the whole taxed land, with as much as 60 per cent of the land belonging to the 'petty' nobles who possessed no peasant serfs cultivating their own holdings. This made the land very similar to the region of Mazowsze on which it bordered. As regards other types of ownership, the voivodeship of Podlasie turned out to be significantly different from the rest of the Kingdom of Poland. It was marked by a very high level of royal ownership – 14.6 per cent of all villages and 42 per cent of the taxed arable land (and in the land of Bielsk as much as 61 per cent), a small level of ecclesiastical ownership – 1.4 per cent of villages and 1.1 per cent of the taxed land, and no municipal ownership. There were 33 settlements referred to in the sources as 'town villages' (2 per cent of all villages), and in the *Historical Atlas of Poland* as outer suburbs. In reality, all of them constituted an integral part of particular towns and were royal property. Of course, neither the layout of their buildings nor the occupations of their inhabitants distinguished them from ordinary villages. However, in legal terms, their inhabitants were townsmen governed by Town Law, and the land they cultivated had the status of town land. In order to highlight the fact that these settlements were legally distinct from ordinary villages, they are marked on the map in a colour which in the previous volumes of the *Atlas* was used to indicate regular municipal property. In reality, these settlements were not typical villages either. They formed something that could now be referred to as 'town district'.

The communication network is the significant element of the region's cultural landscape, to which attention is paid both in the commentaries and on the main and thematic maps. In line with the guidelines of the series, the principal map shows the region's main roads, while the relevant thematic map features the primary and secondary roads. Apart from the roads mentioned above, there also existed a dense network of local roads not reflected in this study's maps. In the latter half of the 16th century, Podlasie's road network was not too dense. Large swaths of the region were devoid of any significant roads, resulting from natural conditions and the existing network of mainly the petty nobility's settlements. Cities where communication routes intersected served as the main nodal points. In the period under consideration, the Podlasie region did not have an exceptionally vast urban network. Some towns owed their development to the roads they were located on (Bielsk, Drohiczyn, Augustów, Narew). As can be seen on the maps, these roads, especially the main ones, tended to run along an east-west line. As a borderland between the Crown and Lithuania, the Podlasie region formed a transit area that served the traffic of both men and goods. In the reign of Sigismund Augustus, only Tykocin and Knyszyn became the destinations of the king and his court. The main routes that ran across Podlasie linked Brześć, Grodno and Wilno with Kraków, Warsaw and Lublin in the east and Gdańsk, Królewiek and Poznań in the west. The road network went hand in hand with the rivers crossings built, along with bridges and dykes, on the main trails. A network of inns also accompanied the roads, but these are not always reflected in the sources.

Podlasie's location on the border between Latin and Byzantine civilisations determined the structure of the region's religious denominations. Running across the palatinate was the frontier separating the Latin metropolis of Gniezno, of which the diocese of Wilno was part, and the metropolis of Lwów,

to which the diocese of Łuck was subordinated. The part of the diocese of Łuck that belonged to the Podlasie voivodeship consisted of five deaneries (Bielsk, Brańsk, Drohiczyn, Łosice, Węgrów) and 70 parishes. The voivodeship also encompassed a few settlements belonging to parishes that lay outside its boundaries, mainly in its eastern part. Until the end of the 16th century, the division into deaneries was not introduced into the Podlasie part of the diocese of Wilno, where there were 15 parishes. Although the network of Catholic parishes covered the whole voivodeship, those located in the western part of it were different from those located in the east. The western part, dominated by Catholics, included what can be described as cohesive territorial parishes similar to those existing in the Crown. In contrast, many settlements in the eastern part, dominated by Orthodox Christians, had no links with Catholic parish centres. The development of Catholic parish structures was delayed in relation to the settlement development. In the latter half of the 16th century, there were many neighbourhoods with no parish affiliation. The parish districts presented on the map and the information regarding the parish affiliation should be regarded more as a representation of the influence range of the Church centres than as a delimitation of the strict boundaries of the Latin parishes (the latter did not fill the whole of the religiously mixed region). In the eastern and south-eastern part of the palatinate, Catholics lived in isolated, island-like groups. Hence, the Church administration here was made up not just of territorially cohesive units but also of a mosaic of intertwined parts of various parishes.

Orthodox Christianity became widespread among Podlasie's Ruthenian population already in the early Middle Ages. The first information about the oldest Orthodox churches dates back to the mid-13th century and concerns Orthodox temples at Drohiczyn and Mielnik. The region's Orthodox Church remained under the jurisdiction of the eparchy of Włodzimierz-Brześć and the archeparchy of Kyiv. The border between the two ran across the land of Bielsk, along the Narew River. In the second half of the 16th century, the vast majority of Podlasie's Orthodox parishes was located within the Brześć part of the eparchy of Włodzimierz. Fifty-two small towns and villages lay in the confines of it, while only eight Orthodox parishes belonged to the archeparchy of Kyiv. As far as the palatinate of Podlasie is concerned, after 1569, there were 29 Orthodox churches in the land of Bielsk, 19 in the land of Drohiczyn, and 12 in the land of Mielnik. In the 16th century, in the region's towns such as Drohiczyn and Bielsk, there also existed – in addition to Orthodox parish churches – Orthodox monasteries (Bielsk also had Orthodox brotherhoods).

To be complete, the picture of the region's denominations must also include a network of Protestant churches and a few synagogues. The former are strictly connected with the history of the Reformation in the Grand Duchy of Lithuania. The religious activity undertaken by nobles and magnates who advocated the Reformation contributed to the rise of the Calvinist and Antitrinitarian congregations in the area dealt with in this work. These congregations began to function using buildings that the Catholics had been deprived of (although some buildings were also built from scratch). All the congregations of the Evangelical Reformed Church brought into being and existing in the region in the 16th century belonged to the Podlasie district and formed part of what was known as the 'Lithuanian Evangelic Unity', that is, the organisation of the Calvinist Church in the Grand Duchy of Lithuania. In the land of Drohiczyn these congregations were found at Miedzna, Mordy, Węgrów, Sokołów, Siemiatycze, and Suchożebry; in the land of Mielnik – at Górki and Rusków, and in the land of Bielsk – at Waniewo. Some of the Protestant temples were temporarily converted to Antitrinitarian churches (Mordy, Sokołów, Węgrów). The existence of an Antitrinitarian congregation at Suraż is also attested by sources.

Four towns of Podlasie are dealt with on separate maps and in separate chapters of the commentaries. Drohiczyn was chosen because of its status as the capital of both the land and the whole voivodeship. Since the region is divided into three lands, it has been decided to prepare plans of the capitals of the two remaining lands – Mielnik and Bielsk. Added to these is Węgrów as a private town lying on the southern side of the Bug River.

Drohiczyn developed into a town out of several settlements located around the castle built in the 11th century on a hill near the Bug River. As early as the 14th century, the town began to serve as *starostwo*, the administrative unit placed in charge of *starosta* (head of the district). The capital of the voivodeship from 1569, it owed its development to its location on the intersection of two important trade routes – the land route linking Lithuania with the Crown, and the water route running along the Bug River from the region of Volhynia in the direction of Gdańsk. It was already in the 15th century that Drohiczyn was divided into two parts – Polish and Ruthenian. They were separated from each

other by the Bug. In the first half of the 16th century, there existed a bridge linking them. Because the town was inhabited mainly by the Poles and the Ruthenians, there were two Catholic (one parish and one monastic) and five Orthodox churches. With buildings made mostly of wood, the town was often destroyed by fires. Its economic and demographic heyday came in the 16th century. Numerous wars (especially the 'Swedish Deluge' and the Moscow invasion) and the Commonwealth's generally difficult situation contributed to the town's economic decline in the 17th century.

Originally located on the swampy terrain between the Biała and Lubka Rivers, Bielsk Podlaski (formerly Bielsk), too, grew around the castle. The oldest source reference to the town dates from 1253. After the castle was destroyed and rebuilt somewhere else, and after the establishment of the voytship in 1430, the old castle village began to decline until it completely disappeared. Settlement began to develop in the area north of the old village rapidly. There arose several settlements that, along with Dubicze located on the eastern bank of the Biała River, merged and, in 1495, gave rise to the town of Bielsk. In the latter half of the 16th century, Bielsk was the capital of the land and the seat of the official known in Polish as *starosta niegrodowy*. From the economic and demographic standpoint, it surpassed all the other town centres found within the 1569 frontiers of the voivodeship of Podlasie. The town owed its rapid development to its location on the Lithuanian Road that linked Grodno and Wilno with Kraków, Warsaw or Poznań. It was a regular stopping point for Polish kings and Lithuanian grand dukes travelling between the Crown and Lithuania. This road is shown on the map in the form of the Wielka and Litewska streets. The town was settled mainly by the Poles and Ruthenians. Testifying to this are Catholic and Orthodox churches (and from 1569 also Uniate ones). The first denomination was represented by St Mary Nativity Church, St Nicholas Church, and St Martin Chapel. As far as the Orthodox rite is concerned, there were five Orthodox churches and the St Nicholas monastery (in 1563). Since the town's buildings were made mainly of wood, it often fell victim to destructive fires. However, it usually did not take long for the town to be rebuilt. In the 1560s, Bielsk witnessed the implementation of the land reform known in Polish as *pomiara włóczna*. The reform determined the town's spatial arrangement. Its traces can still be seen today. Bielsk was rich in land. Six town villages (suburbs) came into being in the areas owned by the town. The town saw its heyday in the 16th century. Unfortunately, this prosperous period was followed by an economic slowdown, wars with Sweden, and a noticeable stagnation.

Throughout the pre-partition period, Mielnik remained royal property. The town's foundation came in two stages. First, in 1440, it received the Chełmno privilege by a grant from Duke Bolesław IV of Mazowsze. Then, in 1501, Grand Duke Aleksander Jagiellon of Lithuania reissued the privilege based on Magdeburg Law. The plan of Mielnik in the latter half of the 16th century has been reconstructed based on the inventory of the 1560 land reform (the only 16th-century source presenting the town's topography) and (retrogressively) on 19th-century maps. Particularly valuable was the hitherto unknown map of Mielnik from 1819. Thanks to this map, it was possible to make a few changes and additions to the existing reconstructions of the town, and to accordingly modify the map of it (it was, for example, possible to identify the previously unknown location of the Browarna street and to change our view of the way the Szykałowicz street ran).

Węgrów is the only private town dealt with in this work. Belonging to the Kiszka and Radziwiłł families, in the mid-16th century, it became one of the most important centres of Calvinism and Arianism in the region of Podlasie. The reconstruction of town space is preceded by a discussion of the town's development from its beginnings until the end of the 16th century, including such issues as the granting of town privileges, the awarding of a coat of arms, the development of the town's different parts, and the functioning of what was known as the Węgrów district. The town plan presented in this study has been prepared based on the inventories of the Węgrów estates from 1619 and 1629 and the maps and plans of the town from the 19th century. The retrogressive method used in the preparation of the previous plans of the series was also used to prepare the plans of the towns discussed above.

The plans of the towns mentioned above are paired with the towns' coats of arms. The latter were reproduced based on the sphragistic material from the latter half of the 16th or the early 17th centuries. Only the coat of arms of Mielnik was reconstructed based on the seal from the 18th century in the absence of any earlier images.

Translated by Artur Mękariski

Исторический атлас Польши. Подляшское воеводство во второй половине XVI века

Представленное исследование касается Подляшского воеводства во второй половине XVI века и закрывает издательскую серию «Исторический атлас Польши. Подробные карты XVI века». По замыслу проекта, разработанного в 60-х годах XX века, атлас состоит из двух томов – первый содержит комментарий вместе с географическими индексами, а второй состоит из основной карты, тематических карт и планов городов.

Подляшское воеводство, как административная единица, было выделено во втором десятилетии XVI века, когда эта территория еще принадлежала Великому княжеству Литовскому. Обособленность Подляшья как историко-географического региона сформировалась из-за его пограничного характера и положения на стыке двух цивилизационных кругов – латинского и византийского. Результатом такого расположения стали споры о государственной принадлежности и специфика поселенческого и культурного ландшафта. Подляшское воеводство было выделено из Трокского воеводства, а форму территории, представленную в данном томе, оно обрело в ходе реформы государственного устройства в Великом княжестве Литовском, проведенной на сейме 1565–1566 годов. Тогда воеводство разделили на две части. Брестская, Кобринская и Каменецкая земли, объединившись с Туровско-Пинским княжеством, образовали Берестейское воеводство. В Подляшском воеводстве остались Дрогичинская, Мельницкая и Бельская земли, которые были включены в состав Короны [Польского королевства] в 1569 г. Эта инкорпорация не обошлась без возражений части литовской знати, что вылилось в споры о восточных и южных границах воеводства. За его пределами остались имение Хорощ, Вогинско-Ломасский тракт и имения Мендзыжец-Подляски [Межиречье] и Козерады. Только в первой половине XVII в., в результате деятельности многочисленных комиссий сейма, в пределах Подляшского воеводства оказались имения Мендзыжец, Козерады и эксклав Мельницкой земли, состоявший из имений Россош и Городище. Остальные границы воеводства не менялись вплоть до разделов (северная граница была постоянной еще с XIV в.). Вытянутое вдоль меридиана Подляшское воеводство, столицей которого был Дрогичин, граничило с Герцогством Прусским (с северо-запада), с Великим княжеством Литовским, т. е. с Трокским, Новогрудским, Берестейским воеводствами (с северо-востока, востока и юго-востока) и с двумя коронными [польскими] воеводствами: Люблинском (с юга), и Мазовецком (с юго-запада и запада). В случае с внутренними границами воеводства большие трудности возникли при реконструкции хода границы между Дрогичинской и Мельницкой землями, из-за менявшейся административной принадлежности поселений, находящихся на границе этих земель. В случае границы земель Дрогичинской и Бельской неопределенность в отношении ее хода возникла лишь в единичных случаях. В Подляшском воеводстве было также отмечено существование эксклава Бельской земли на стыке Дрогичинской и Мельницкой земель, а также эксклава Мельницкой земли в Дрогичинской земле.

Гродские учреждения в Подляшском воеводстве функционировали в Дрогичине, Мельнике и для Бельской земли в Бряньске [Брянске]. Земские суды проходили в Дрогичине, Мельнике, в Бельской земле, в Сураже, Браньске и Тыкоцине. В каждой из подляшских земель функционировал сеймик, избиравший по два депутата на сейм. После присоединения Подляшья к Короне в 1569 г. Подляшскому воеводе было назначено место в Сенате после Мазовецкого воеводства и перед Равским, а Подляшскому каштеляну, причисленному к большим каштелянам, после Черского каштеляна

и перед Равским. Тогда же был дан новый герб Подляшского воеводства – белый орел Польской короны на красном фоне. Поскольку ранее, во времена принадлежности Подляшья к Великому княжеству Литовскому, гербом воеводства была Погоня, стали применяться оба изображения – каждое на одной стороне хоругви воеводства. Со временем произошла унификация герба в таком виде, как показано на листе основной карты.

Источниковая база, использованная в работах над Подляшским воеводством во второй половине XVI века, была довольно скромной по сравнению с предыдущими томами серии. Как и в более ранних томах ИАП, основной корпус источников состоял из: реестров чрезвычайных налогов, книг канонических визитаций и наделений церковных учреждений, а также инвентарей и люстраций королевских имений. Авторы исследования располагали для каждого из повятов [уездов] лишь несколькими, максимум четырьмя, поборовыми реестрами, датированными второй половиной XVI века. Та же ситуация и с дополнительными источниками – первые канонические визитации для изучаемых территорий относятся к 30-м годам XVII века. В связи с вышеизложенным большое значение при подготовке основной карты и текстов комментария имело использование других видов источников, в том числе относящихся как к середине XVI века, так и к XVII и XVIII векам (ретрогрессивный метод). Так как Подляшье до 1569 года было частью Великого княжества Литовского, были также использованы сохранившиеся государственные и военные источники, возникшие в литовские времена: кадастр войсковых повинностей, военные *пописы* [переписи], налоговые суммарии, списки недоимщиков. Использовались также инвентари и реестры волочной померы великокняжеских имений. Для церковных имений, в отсутствие сохранившейся документации XVI века, были использованы архивы XVII и XVIII веков – епархиальные визитации и сборники документов Луцкой и Виленской епархий, а также акты синодов обеих епархий XVIII века. Все это было дополнено напечатанными томами Литовской метрики, архивными материалами, изданными Виленской археографической комиссией, рукописными собраниями Игнатия Капицы и Зигмунта Глогера, а также выписками из судебных источников Подляшского воеводства, сделанными сотрудниками Историко-географического словаря Мазовии и Подляшья в Средние века ИИ ПАН.

Карты, используемые в данном томе атласа, можно разделить на четыре группы. Первая содержит самые старые, наименее полезные исследования (Городецкий, Пограбка). Карты второй группы использовались для анализа общих пространственных отношений (Пертес). Третья включала карты, использованные для начерчения дорожной сети и физиографии, а частично для локализации населенных пунктов (фон Штейн, Хельденсфельд, Текстор, карта квартирмейстерства [Генштаба], трехверстовка). Четвертую группу составляют справочные карты Военного географического института (ВИГ) в масштабе 1: 100 000 и современные топографические данные.

Основная карта Подляшского воеводства во второй половине XVI века в масштабе 1: 250 000 представляет собой реконструкцию картины природной, культурной и историко-политической среды. Она включает в себя три основных физиографических элемента географической среды: рельеф местности, речную сеть и леса. В соответствии с критериями, принятыми в этой серии, реконструкция речной сети и зоны лесов основана на самых ранних картометрических и довольно подробных картографических материалах конца XVIII – начала XIX века, позволяющих относительно достоверно реконструировать эти элементы.

Скромная и разнообразная источниковая база имела большое значение при реконструкции картины сети поселений (расположение, топонимика, типология, размер, собственность) и определении принадлежности отдельных поселений к соответствующим подразделениям государственного и церковного управления. Подляшье – это, с одной стороны, многочисленные необитаемые и малонаселенные территории, такие как пуши и леса, болота и водно-болотные угодья, грязи и речные долины, а с другой – районы плотного поселения, особенно в центральной и западной части воеводства. Плотная поселенческая сеть была связана с возникновением, особенно на подляшско-мазовецкой границе, многочисленных дворянских *околиц*. Это были населенные пункты, появившиеся в ходе имущественного деления первоначального княжеского или королевского наделения, пожалованного дворянину. Как правило, эти поселения сохраняли первый общий член названия, происходивший от названия первоначального населенного пункта, к которому со временем присоединялись частичные названия, возникшие преимущественно от имен или прозвищ владельцев отдельных долей. Эти *околицы* постоянно эволюировали на протя-

жении всей эпохи раннего Нового времени. Одни были небольшими, из трех-четырех сёл, другие же состояли даже из десяти и более поселений. Несмотря на то, что у них были совместное общее название и внешние границы, они очень часто не были разграничены между собой и их поля были перемешаны, а в результате деления и размножения потомства *околицы* дробились на все более мелкие доли. В Подляшье была выявлена в общей сложности 82 дворянская *околица*: 39 в Бельской земле (это 216 деревень), 42 в Дрогичинской земле (188 деревень) и одна в Мельницкой земле (3 поселения). Всего в Подляшье 407 поселений входили в состав *околиц*; при всех 1675 населенных пунктах это составляло 24,3% от общего числа.

Уже беглый взгляд на основную карту и особенно двучленные названия населенных пунктов указывает на сложные отношения между отдельными поселениями. Пришлось уделить большое внимание решениям, касающимся степени самостоятельности населенных пунктов и их расположения. В комментарии описаны примеры ныне несуществующих деревень, определение местонахождения которых стало возможным благодаря картографическим материалам XIX и XX веков. Обсуждались также случаи населенных пунктов с приблизительным расположением, относящимся к другим поселениям и нелокализованным. Во второй половине XVI века в Подляшском воеводстве насчитывалось в общей сложности 1675 населенных пункта: в Бельской земле – 895 поселений, в Дрогичинской земле – 651 и в Мельницкой земле – 129, в том числе:

- 1515 поселений (90%) с точным местоположением, в том числе: 808 в Бельской земле, 585 в Дрогичинской земле и 122 в Мельницкой земле,
- 46 поселений (2,8%) с приблизительным местоположением, в том числе: 24 в Бельской земле, 20 в Дрогичинской земле и 2 в Мельницкой земле,
- 66 поселений (3,9%) с соотношенным местоположением, в том числе: 42 в Бельской земле, 21 в Дрогичинской земле и 3 в Мельницкой земле,
- 48 поселений (2,9%) нелокализованных: 21 в Бельской земле, 25 в Дрогичинской земле и 2 в Мельницкой земле.

Из сопоставления всех 18 коронных воеводств (включая отдельно Добжинскую землю и Северское княжество) по количеству поселений на 100 км² следует, что Подляшье занимало 5-е место с 16 населенными пунктами на 100 км² (в среднем по всему Польскому королевству – 13,6).

Кроме местоположения, основным элементом, который служил для идентификации поселений были их собственные названия. Топонимика подляшских населенных пунктов характеризуется высокой изменчивостью и вариативностью, что во многих ситуациях затрудняло отождествление ойконима с поселенческим пунктом. Распределение характерных для Подляшья топонимических явлений было обусловлено столкновением различных поселенческих влияний – польского, русского и балтийского. Они касаются как структуры названий (например, типичные для мазовецких поселений сложносоставные названия, типа: Коце-Пискулы, названия с окончанием *-изна//ина*), так и фонетических явлений (напр. являющаяся результатом русских влияний произношение *g как *h*, наличие полногласия или окончаний *-иче*, *-ичи* вариативных по отношению к польскому *-ице*) и семантики основ (например, названия, образованные от литовских антропонимов, дифференциальные члены от прилагательных *ляцкий* 'польский' и *русский* и т. п.).

На основной карте и в указателе все населенные пункты были отмечены с разделением на деревни, мельничные, фольварчные и кузнечные поселения и города вместе с дальними предместьями (более близкие предместья обозначены на планах городов). Также были отмечены замки. Кроме того, были выделены вышеупомянутые центры управления государственного (столицы воеводства и земель, городские староства, места проведения земских сеймиков) и церковного (местонахождение деканатов и приходов). Из-за поселенческого разнообразия Подляшья часто возникала проблема с определением правильного типа данного поселения. Иногда одно и то же понятие (например, *обремб* [черта] или *застенок*) означало различные типы поселений, нередко являющиеся лишь частью населенного пункта. На карте же не обозначались единицы меньше населенного пункта. В самых сомнительных случаях авторы высказывались за существование поселения, если данная единица, как таковая, была подтверждена в первой половине XVII в. Всего в Подляшском воеводстве во второй половине XVI в. было подтверждено существование 1587 деревень, 20 мельничных поселений, 10 фольварчных, 2 кузнечных и 23 городов вместе с 33 предместьями (см. далее). На карте были обозначены всего девять замков, из которых лишь три (в Цехановце, Медзной и Ванево) являлись частной собственностью, а остальные – королевской.

Как в комментарии, так и на основной карте, размер населенного пункта определялся по демографическому критерию. Среди сельских поселений были выделены те, насчитывающие до 200 жителей, а также более населенные деревни и поселения (до 1000 человек), и местечка, пользующиеся городским правом с численностью населения до 1000 жителей и города с населением в пределах 1000–5000 жителей. Основой для оценки численности населения отдельных пунктов были данные, почерпнутые из поборовых реестров, люстраций и инвентарей королевских имений, информирующие о категориях населения, площади пахотных земель и количестве домов. Самым густонаселенным городом Подляшского воеводства был Бельск, насчитывающий более 3300 человек. Остальные столицы земель, то есть Дрогичин и Мельник были значительно меньшими центрами. В первом проживало около 2000 человек, а во втором – около 1500. Деревень, в которых проживало по меньшей мере 200 человек было в Подляшском воеводстве 263 (16%). Больше всего таких деревень находилось в Бельской земле аж 186 (71%), гораздо меньше – 46 в Дрогичинской земле (17%) и 31 в Мельницкой (12%). Большие деревни составляли наибольшую долю среди всех сельских поселений в Мельницкой земле (24%), немного меньше в Бельской земле (21%), и наименее часто они встречаются в Дрогичинской земле (7%).

Согласно существующей практике, в ходе работы над атласом попытались различать четыре, традиционно выделяемые, типа собственности: королевскую, дворянскую, церковную и городскую. Доминирующее положение на территории Подляшского воеводства, как и в случае других воеводств Польского королевства, занимала в XVI веке дворянская собственность, включавшая в себя 80,3% от всех населенных пунктов и 56,6% от площади налогооблагаемых пахотных земель. Среди дворян самое сильное положение занимала большая земельная собственность. Ее доля в налогооблагаемой площади среди дворян, владевших подданными крестьянами, возделывавшими собственную землю, составляла аж 72,7%. При этом заметно сильное отличие Дрогичинской земли, занимавшей юго-западную часть воеводства. Дворянская собственность охватывала там 98% поселений и 94,8% облагаемой налогом земли, причем доля мелкопоместной шляхты, не имевшей подданных, возделывающих собственную землю, составляла до 60% всей налогооблагаемой земли. Это делает ее очень похожей на граничащую с ней Мазовию. Для остальных типов собственности Подляшское воеводство оказалось принципиально отличным от остального Польского королевства. Ибо для него была характерна очень высокая доля королевской собственности – 14,6% поселений и 42% налогооблагаемых посевных площадей (в Бельской земле до 61% пахотных земель), очень низкая доля церковной собственности – 1,4% поселений и 1,1% налогооблагаемых посевных площадей, а также отсутствие городской собственности. Из 33 поселений, описываемых в письменных источниках как «городские деревни» (2% поселений), а в соответствии с правилами серии ИАП, считавшимися дальним предместьем, на самом деле все были неотъемлемой частью городов и являлись королевской собственностью. По внешнему виду застройки, пространственному расположению и особенностям занятий жителей они выглядели, естественно, как деревни. Однако с юридической точки зрения их жители были горожанами, подчинявшимися городскому законодательству, и земля, возделываемая ими, имела статус городской. Чтобы графически сигнализировать их юридическое отличие от обычных деревень, для их символизации на картах использовался цвет, применяемый в более ранних томах ИАП для фактической городской собственности. Однако на самом деле они были не деревнями, а чем-то, что сегодня мы бы назвали скорее термином «городские районы».

Важным элементом культурного ландшафта, который нашел свое обсуждение как в комментарии, на основной карте, так и на тематической карте была коммуникационная сеть. По правилам данной серии на основной карте обозначены главные дороги, а на тематической – главные и второстепенные. Кроме них существовала и плотная сеть местных дорог, которые не были воссозданы на рассматриваемых картах. Дорожная сеть Подляшья во второй половине XVI века была не слишком густой. Целые участки воеводства были лишены более важных дорог, что было связано с существующей на данной территории поселенческой сетью, в основном мелкопоместного дворянства, или с местными условиями. Узловые точки были образованы прежде всего городами, где пересекались транспортные пути. Городская сеть на Подляшье в XVI в. была не слишком развита. Некоторые города обязаны своим развитием именно существованию важных дорог (например, Бельск, Дрогичин, Августув и Нарев). Также заметно расположение дорожной сети (особенно магистральных дорог) на линии восток–запад. Подляшье как пограничье Короны

и Литвы представляло собой транзитную территорию между ними, служившую для путешествий и перевозки грузов. В царствование Сигизмунда Августа только Тыкоцин и Кнышин стали местом назначения путешествий короля и его двора. Основные маршруты, идущие во второй половине XVI века через Подляшье, соединяли Брест, Гродно и Вильно на востоке с Краковом, Варшавой, Люблином, Гданьском, Королевцем (Кенигсбергом) или Познанью на западе. С сетью дорог связаны также переправы через реки. На главных путях строились мосты, дамбы или создавались паромные переправы. Гостей также сопровождала сеть трактиров, однако она не всегда фиксируется в источниках.

Расположение Подляшья на границе двух цивилизационных кругов – латинского и византийского определило форму конфессиональных структур во второй половине XVI века. Через территорию воеводства проходила граница между латинской Гнезненской митрополией, к которой принадлежали Виленская епархия и Львовский митрополией, к которой принадлежала Луцкая епархия. Территориальное деление подляшской части Луцкой епархии на рубеже XVI–XVII веков было двухступенчатым и состояло из 5 деканатов (Бельск, Браньск, Дрогичин, Лосице, Венгров) и 70 приходов. Подляшское воеводство включало также немногочисленные населенные пункты, принадлежавшие нескольким приходам, находящимся за его пределами, в основном в восточной части. Подляшская часть Виленской епархии, в которой находилось 15 приходов не была разделена на деканаты до конца XVI века. Хотя сеть римско-католических приходов покрывала всю территорию Подляшского воеводства, ее характер в западной и восточной частях существенно различался. В западной части, где преобладали католики, можно говорить о территориально компактных приходах, похожих на польские, а в восточной части, где преобладали православные, многие населенные пункты нельзя было связать с католическими приходскими центрами. Строительство католических приходских структур шло с отставанием от развития поселений и многие населенные пункты во второй половине XVI века не принадлежали прочно к определенному приходу. Приходские округа, представленные на карте, а также информация о принадлежности прихода, содержащаяся в индексе, больше отражают орбиту влияния церковных центров, чем обозначают строгие границы латинских приходов, которые не заполняли всю конфессионально смешанную территорию Подляшья. В восточной и юго-восточной частях воеводства присутствие католиков носило островной характер, поэтому приходы представляли собой не компактные территории, а скорее мозаику взаимно проникающихся фрагментов различных приходов.

Христианство восточного обряда распространилось среди русского населения Подляшья еще в раннем средневековье. Первые сведения о древнейших православных церквях относятся к середине XIII века и касаются храмов в Дрогичине и Мельнике. Церкви в Подляшье подчинялись двум православным епархиям: Владимирской и Брестской, и митрополичьей Киевской. Граница между этими епархиями проходила по территории Подляшского воеводства в Бельской земле примерно вдоль реки Нарев. Подавляющее большинство православных приходов Подляшского воеводства находилось в пределах Брестской части Владимирской епархии. Во второй половине XVI века это были храмы в 52 селе и местечке, тогда как церкви лишь из 8 деревень принадлежали к митрополичьей епархии. Учитывая государственные административные структуры после 1569 года, следует указать на то, что на территории коронного Подляшского воеводства православные храмы функционировали как минимум в 29 населенных пунктах в Бельской земле, 19 в Дрогичинской земле и 12 в Мельницкой земле. Помимо приходских православных храмов в XVI в. в таких городах, как Дрогичин и Бельск, функционировали православные монастыри, а в последнем – и братства.

Конфессиональная картина Подляшья дополнялась также сетью кирх, связанных с историей Реформации в Великом княжестве Литовском и немногочисленными синагогами. Религиозная активность магнатских и дворянских сторонников Реформации (Кишков и Радзивиллов) повлияла на создание в Подляшском воеводстве сети кальвинистских и антитринитарных молитвенных домов и кирх. Они начинали свое функционирование в отнятых у католиков зданиях, а также были отстроены на голом месте. Все реформатские кирхи, возникшие и действовавшие в Подляшье в XVI веке, принадлежали к Подляшскому округу и были частью так называемой Литовской *едноты* то есть организации Кальвинистской церкви в Великом княжестве Литовском. Они находились в Дрогичинской земле, в населенных пунктах: Медзна, Морды, Венгров, Соколув, Семятыче и Сухожебры, в Мельницкой земле: Гурки и Рускув, а в Бельской земле: в Ванево.

Часть этих кирх была временно преобразована в антитринитарные храмы (Морды, Соколув, Венгров), хотя эфемерное функционирование антитринитарного молитвенного дома было также подтверждено в Сураже.

Отдельные главы в комментарии и планы получили 4 подляшские города. Дрогичин был избран из-за его столичного характера в Подляшском воеводстве и в Дрогичинской земле. В связи с разделением Подляшья на три земли было решено также подготовить планы столиц других двух земель – Мельника и Бельска. Был учтен и Венгров как частный город, к тому же находящийся на южном берегу Буга.

Дрогичин как городской центр был образован из нескольких поселений, расположенных вокруг града-замка, построенного в XI в. на горе у реки Буг. Уже с XIV века он был резиденцией княжеских и королевских наместников – старост и центром староства, а после 1569 года стал столицей Подляшского воеводства, присоединенного к Польскому королевству. Город был обязан своим развитием выгодному расположению на пересечении важных торговых путей – сухопутного, соединяющего Литву с Короной, и водного, идущего по Западному Бугу от Волыни в направлении Гданьска. Дрогичин уже в XV в. он был разделен на две основные части: Ляцкую сторону и Русскую сторону, разделенные рекой Буг. В первой половине XVI века на реке находился мост, соединявший обе части. В связи с тем, что город был заселен преимущественно поляками и русскими, во второй половине XVI века в Дрогичине находились два римско-католических храма (фарный костел и францисканский монастырь) и пять крупных православных церквей. Город, в основном с деревянной застройкой, часто разрушался пожарами. Свой самый большой экономический и демографический расцвет Дрогичин пережил в XVI в. Многочисленные войны, проведенные в следующем столетии, главным образом в период шведского потопа и Московского нашествия, и общее положение Речи Посполитой способствовали значительному экономическому упадку города в XVII в.

Точно так же вокруг града развивался в Средние века Бельск-Подляски (ранее Бельск), расположенный первоначально на болотистой местности между реками Бяла и Любка. Самое раннее источниковое упоминание о Бельске относится к 1253 году. Вместе с разрушением града и постройкой замка на другом месте, а также после образования войтовства в 1430 г., бывший посад потерял значение, и со временем исчез. Заселение стало динамично развиваться на территориях к северу от него. Там образовалось несколько поселений, которые вместе с расположенными на восточном берегу реки Бялой Дубичами образовали в 1495 году город Бельск. Во второй половине XVI в. Бельск был титульной столицей Бельской земли и неградским староством. В демографическом и экономическом плане он превосходил другие городские центры в Подляшье в границах 1569 г. Город своим динамичным развитием обязан расположению на Литовском тракте, который соединял Гродно и Вильно с Краковом, Варшавой или Люблином. Это была постоянная остановка польских королей и великих князей литовских, путешествующих между Короной и Литвой. Этот путь обозначен на плане в виде ул. Великой и Литовской. Город был в основном заселен поляками и русскими. Это видно, между прочим, по храмам – римско-католическим и православным (с 1596 г. также некоторым униатским). Первая из конфессий была представлена костелом Рождества Пресвятой Богородицы и Святого Николая, а также часовней Святого Мартина. Восточное христианство в Бельске в 1563 году – это пять церквей вместе с Никольским монастырем. Город имел в основном деревянную застройку, поэтому часто становился жертвой разрушительных пожаров. Однако его быстро отстраивали. В 60-е гг. XVI в. в Бельске была проведена так называемая волочная помера, сформировавшая его пространственную систему, которая заметна и в наши дни. Бельск был богато наделенный землей. На территориях, принадлежавших городу, в разное время образовалось шесть городских деревень (предместий). Самый длительный период развития и процветания города приходится на XVI век, после которого наступило экономическое замедление, войны со Швецией и заметная стагнация.

Мельник на протяжении всего времени, до разделов Польши, являлся монаршей собственностью. Его локация проходила в два этапа. Сначала, в 1440 г. по дарственной Мазовецкого князя Болеслава IV Мельник получил Хелминское право. В 1501 году великий князь литовский Александр Ягеллончик возобновил городскую привилегию на этот раз на основе Магдебургского права. Основанием для воссоздания плана Мельника во второй половине XVI века послужил инвентарь волочной померы 1560 года, единственный источник шестнадцатого века, изображающий

топографию города, а также ретрогрессивные карты начала XIX века. Особенно ценным оказался план города 1819 года, доселе неизвестный в литературе. Благодаря ему в плане, представленном в данном томе, были введены несколько изменений и дополнений по отношению к уже имеющимся в литературе изображениям (в том числе, был установлен ход улицы Броварной, местоположение которой было доселе неизвестно и изменен ход ул. Шикаловича).

Венгров – единственный из воссозданных в настоящем томе городов – частный город. Принадлежавший в XVI веке Кишкам и Радзивиллам с середины XVI в. он стал одним из важнейших центров арианства и кальвинизма в Подляшье. Воссозданию городского пространства предшествовали рассуждения, касающиеся вопросов развития градостроительного комплекса с момента его зарождения до конца XVI в., охватывающие такие вопросы, как присвоение городских прав Венгрову и предоставление ему герба, развитие отдельных частей города (Старого, Нового и Русского), функционирование т. н. Венгровского повята. Главной основой для подготовки плана города были инвентари венгровских владений 1619 и 1621 годов. Картографической основой послужили планы и карты города и окрестностей XIX века.

Рядом с планами вышеупомянутых городов были также размещены и их гербы этого периода. Они были воссозданы на основе сфрагистического материала второй половины XVI века или начала XVII века. Лишь герб Мельника был воссоздан на основе более поздней печати восемнадцатого века, из-за отсутствия более ранних изображений.

Перевод: Агнешка Поспишил

**SPIS TABEL
LIST OF TABLES
СПИСОК ТАБЛИЦ**

1. Lista XVI-wiecznych rejestrów poborowych zachowanych dla województwa podlaskiego ..	15
2. Spis map wykorzystanych do prac nad AHP	23
3. Wyniki analizy dokładności kalibracji pięciu map	27
4. Liczba parafii oraz ich średnia powierzchnia w poszczególnych dekanatach (podlaska część diecezji łuckiej)	61
5. Siedziby parafii prawosławnych w województwie podlaskim w drugiej połowie XVI w. ..	89
6. Liczba osad w okolicach szlacheckich na Podlasiu w drugiej połowie XVI w.	112
7. Miejscowości niezlokalizowane w województwie podlaskim w drugiej połowie XVI w. ...	134
8. Gęstość osadnictwa na Podlasiu w drugiej połowie XVI w.	138
9. Gęstość osadnictwa na ziemiach polskich Korony w drugiej połowie XVI w.	140
10. Rodzaje osiedli w województwie podlaskim w drugiej połowie XVI w.	153
11. Procentowy udział poszczególnych kategorii własnościowych wśród miast województwa podlaskiego w drugiej połowie XVI w.	154
12. Gęstość sieci miejskiej w województwie podlaskim w drugiej połowie XVI w.	154
13. Zaludnienie miast i miasteczek w województwie podlaskim w drugiej połowie XVI w. ...	160
14. Wielkość miast i miasteczek w województwie podlaskim w drugiej połowie XVI w.	160
15. Wsie duże w województwie podlaskim w drugiej połowie XVI w.	161
16. Uposażenie parafii katolickich województwa podlaskiego wykazane w rejestrach poborowych z lat 1578–1580, nieuwzględnione w procesie określania typu własności	163
17. Struktura własnościowa osad województwa podlaskiego w drugiej połowie XVI w.	164
18. Struktura własności ziemi w uprawie kmieci i własnej uprawie szlachty bezkmieci (we włościach) w województwie podlaskim w drugiej połowie XVI w.	171
19. Wielka własność szlachecka w województwie podlaskim ok. 1578–1580	171
20. Średnia własność szlachecka w województwie podlaskim ok. 1578–1580	174
21. Dzierżawienie ziemi na prawie szlacheckim przez drobną szlachtę posiadającą kmieci	175
22. Liczba domów w poszczególnych pierzejach rynku w Węgrowie w świetle inwentarzy z lat 1619 i 1620	267

**SPIS WYKRESÓW
LIST OF CHARTS
СПИСОК ДИАГРАММ**

1. Rozwój sieci parafialnej w podlaskiej części diecezji łuckiej do końca XVI w. (według typu fundacji) 61
2. Rozwój sieci parafialnej w podlaskiej części diecezji wileńskiej do końca XVI w. (według typu fundacji) 63

SPIS MAP TEKSTOWYCH
LIST OF TEXT MAPS
СПИСОК ТЕКСТОВЫХ КАРТ

1. Zasięgi przestrzenne wybranych map dawnych	25
2. Regiony fizycznogeograficzne województwa podlaskiego	31
3. Siedziby parafii prawosławnych w województwie podlaskim w drugiej połowie XVI w. ...	94
4. Zbory protestanckie w województwie podlaskim w drugiej połowie XVI w.	107
5. Okolice szlacheckie w województwie podlaskim w drugiej połowie XVI w.	145
6. Sieć miejska województwa podlaskiego w drugiej połowie XVI w.	152
7. Zamki w województwie podlaskim w drugiej połowie XVI w.	157
8. Rozmieszczenie własności szlacheckiej i królewskiej na terenie województwa podlaskiego w drugiej połowie XVI w.	165
9. Rozmieszczenie osad zamieszkałych przez szlachtę bezkmiącą na terenie województwa podlaskiego w latach 1578–1580	170
10. Rozmieszczenie nazw zestawionych typu <i>Biernaty-Rudniki, Koce-Piskuły</i> na Podlasiu w XVI w.	189
11. Rozmieszczenie nazw z sufiksem <i>-(ow)izna, -(ow)czyzna, -(ow)szczyzna</i>	191
12. Rozmieszczenie nazw patronimicznych z sufiksem <i>-(ow)ice</i>	193
13. Rozmieszczenie nazw patronimicznych z sufiksem <i>-(ow)icze</i>	194
14. Rozmieszczenie nazw patronimicznych z sufiksem <i>-ęta</i>	195
15. Rozmieszczenie nazw patronimicznych z sufiksem <i>-(ow)ce</i>	196
16. Rozmieszczenie nazw zawierających <i>h (< *g)</i>	198
17. Rozmieszczenie nazw z pełnogłosem	199
18. Mielnik i Przedmieście Krzywczyckie w drugiej połowie XVI w.	254

SPIS MAP W CZĘŚCI I
LIST OF MAPS IN PART I
СПИСОК КАРТ В ЧАСТИ I

1. Województwo podlaskie w drugiej połowie XVI wieku
2. Podziały terytorialne Kościoła katolickiego w województwie podlaskim w drugiej połowie XVI wieku
3. Rozmieszczenie własności ziemskiej w województwie podlaskim w drugiej połowie XVI wieku
4. Ważniejsze drogi województwa podlaskiego w drugiej połowie XVI wieku
5. Drohiczyn w drugiej połowie XVI wieku
6. Bielsk Podlaski w 1563 roku
7. Mielnik w drugiej połowie XVI wieku
8. Węgrów w drugiej połowie XVI wieku

LEGENDA MAPY GŁÓWNEJ

LEGEND OF THE MAIN MAP

GRANICE

państwa
kraju
województwa
powiatu
diecezji katolickiej
parafii katolickiej

BOUNDARIES OF

State
province
voivodeship
district
Catholic diocese
Catholic parish

CHARAKTER OSIEDLI

stolica województwa
stolica powiatu
miasto, miasteczko
wieś parafialna
wieś duża
inna miejscowość
siedziba dekanatu
siedziba parafii katolickiej
siedziba parafii prawosławnej
osada młyńska, kuźnicza
osada folwarczna
zamek

CHARACTER OF SETTLEMENT

capital of voivodeship
capital of district
town, small town
parish village
big village
other locality
seat of deanery
seat of Catholic parish
seat of Orthodox parish
mill or smithy settlement
manorial settlement
castle

WIELKOŚĆ OSIEDLI

miasto
miasteczko, wieś duża
wieś, przysiółek
wieś o lokalizacji związanej
wieś o lokalizacji przybliżonej

SIZE OF LOCALITY

town
small town, big village
village, hamlet
village with indeterminate location near a given centre
village with approximate location

WŁASNOŚĆ OSIEDLI

królewska
duchowna (kościelna)
szlachecka
miejska

TYPE OF SETTLEMENT PROPERTY

royal
ecclesiastical
gentry
municipal

SIEDZIBY URZĘDÓW I INSTYTUCJI

(podkreślenia nazw miejscowości)
starostwo grodowe
sejmik ziemski

SEATS OF OFFICES AND INSTITUTIONS

(underlined place name)
starosta's borough
land dietine

KOMUNIKACJA

ważniejsze drogi

COMMUNICATION

major roads

TOPOGRAFIA (z przełomu XVIII i XIX w.)

rzeki i jeziora
bagna i grunty podmokłe
lasy
poziomice
punkty wysokościowe

TOPOGRAPHY (of the turn of the 18th century)

rivers and lakes
marshes and swamps
forests
contour lines
altitude points

LEGENDA MAPY GŁÓWNEJ ЛЕГЕНДА ОСНОВНОЙ КАРТЫ

GRANICE

państwa
kraju
województwa
powiatu
diecezji katolickiej
parafii katolickiej

CHARAKTER OSIEDLI

stolica województwa
stolica powiatu
miasto, miasteczko
wieś parafialna
wieś duża
inna miejscowość
siedziba dekanatu
siedziba parafii katolickiej
siedziba parafii prawosławnej
osada młyńska, kuźnicza
osada folwarczna
zamek

WIELKOŚĆ OSIEDLI

miasto
miasteczko, wieś duża
wieś, przysiółek
wieś o lokalizacji związanej
wieś o lokalizacji przybliżonej

WŁASNOŚĆ OSIEDLI

królewska
duchowna (kościelna)
szlachecka
miejska

SIEDZIBY URZĘDÓW I INSTYTUCJI

(podkreślenia nazw miejscowości)
starostwo grodowe
sejmik ziemski

KOMUNIKACJA

ważniejsze drogi

TOPOGRAFIA (z przełomu XVIII i XIX w.)

rzeki i jeziora
bagna i grunty podmokłe
lasy
poziomice
punkty wysokościowe

ГРАНИЦЫ

государства
края
воеводства
повята (уезда)
католической епархии
католического прихода

ХАРАКТЕР ПОСЕЛЕНИЙ

столица воеводства
столица повята (уезда)
город, городок,
приходская деревня
большая деревня
другой населенный пункт
местонахождение деканата
местонахождение католического прихода
местонахождение православного прихода
мельничный, кузнечный поселок
фольварчный поселок
замок

РАЗМЕР НАСЕЛЕННЫХ ПУНКТОВ

город
город, большая деревня
деревня, поселок
деревня с соотнесенным местоположением
деревня с приблизительным местоположением

СОБСТВЕННОСТЬ ПОСЕЛЕНИЙ

королевская
духовная (церковная)
дворянская
муниципальная

МЕСТОНАХОЖДЕНИЕ ВЕДОМСТВ И УЧРЕЖДЕНИЙ

(подчеркивание названий населенных пунктов)
градское староство
земский сеймик

ПУТИ СООБЩЕНИЯ

более важные дороги

ТОПОГРАФИЯ (рубеж XVIII–XIX вв.)

реки и озера
болота и заболоченные земли
леса
изогипсы
реперы